

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission

ક્રિષ્ણે વાચ્યં	૮૨૬	ઉદુ ત્વં જ્ઞાતવેદસં	૧૫
ઉક્તં ચ ન	૧૧૮૮૮૪	ઉદુ ત્વે મધુમત્તમાં	૧૨૧૦૨૧
ઉક્ત્યમિન્દ્રાય	૨૦૨	ઉદુ ત્વે સૂગવીં	૧૧૬
ઉચ્ચા મિમેતિ	૦૨૦	ઉદુ ત્રણાપ્યૌરત	૧૮૧
ઉચા વિવિનિના	૪૦૦	ઉદુચિયાઃ યજતે	૪૧૪
ઉચ્ચા તે જ્ઞાતમ્	૨૬૨૧૭૦૧	ઉદ્ધા આજદ	૮૦૮
ઉત ત્વાં ફરિતો	૧૪૮	ઉદ્ધ વેદમિ	૦૧૦૦૪
ઉત ન એના	૫૮૮	ઉદ્ધર્વય	૧૦૧૮
ઉત નઃ પ્રિયા	૦૮૦	ઉદ્ધસ્ય તે	૧૫૦
ઉત ની ગીમતીર્	૫૦૬	ઉપ ધ્યાયામ્	૮૧૦
ઉત ની ગીવિદ્	૫૨૨	ઉપ વિતસ્ય	૫૫૪
ઉત ની ગીવર્ધિ	૮૬૦	ઉપ ત્વા કર્મજૂતવે	૧૮૨
ઉત ની વાજસાતયે	૧૨૦	ઉપ સ્વાગ્ને	૮
ઉત પ્ર પિણ્ય	૦૫૦	ઉપ ત્વા જામયી	૦૧૮૪૫
ઉત મુવનુ	૦૨૪	ઉપ ત્વા લુક્ષીરજમ	૮૪૦
ઉત જાત	૧૦૦૫	ઉપ ત્વા રણસંદમ્	૮૨૦
ઉત સદ્યામ્યજિતીર્	૮૨૧	ઉપ નઃ સવના	૫૮૮
ઉત સ્વા ગી	૫૮	ઉપ નઃ સૂગવી	૮૬૧
ઉત સ્વરાગી	૦૧૦	ઉપ ની ફરિમિઃ	૮૧૮૦૫
ઉતા યાતં સદ્ધે	૮૫૨	ઉપ પ્રવે	૨૪૮
ઉતી નલ્લ ઝીષમા	૮૦૧	ઉપ પ્રવતી	૦૧૧
ઉતિહરીગણ	૫૨૮	ઉપ મિત્રસ્ય	૫૫૪
ઉતે ઇહનો	૮૨૮	ઉપ મિત્રાપતણુ વી	૪૧૮
ઉતે ઇષાસ ફેરતે	૧૪૧	ઉપ સર્વો પુ	૦૮૦
ઉતે ઇષાસી ચણુ-	૮૨૪	ઉપદરે મિત્રીયાં	૦૮
ઉ તા મદનુ	૧૦૪૦૧૦	ઉપાધૈ	૨૬૧૪૧૮
ઉદગ્ને ભારત	૦૨૫	ઉપો મતિઃ પ્રપતે	૦૨૬
ઉદગ્ને ઇષાસચ	૮૨૬	ઉપો ઇ જ્ઞાતમ્	૧૦૨૧૮૧૦૦૬
ઉદપતપ્રદયા	૮૫૮	ઉપો ઇ ઇષાસી	૨૨૪

એવં જીવેશાં પતિં	૮૧૫	એત ત્વં હરિતી	૬૮૦
અમયં પ્રથમય	૧૫૪૧૬૫૦	એત તિત્ત્વ યોષ્ઠી	૬૦૮
અમયતઃ પવમાનમ્	૪૮૮	એતસુ ત્વં દશ ચિપી મજાનિ	૫૮૬
અમિ યદિન્દ્ર	૧૧૨૧૮૦	એતસુ ત્વં દશ ચિપી હરિ	૬૦૦
અદ્યત્યુતિર્	૦૫૦	એતસુ ત્વં મદ્યુત	૬૨૬
અદ્યત્યુતિર્	૮૦૬	એતં મજાનિ	૬૦૧
અદ્યત્યુતિર્	૨૬૮	એતા ઇ ત્વા અયમં	૮૬૩
અવનચિત્તમ્	૮૩૪	એતે અદ્યત્યમ્	૪૫૨
અવા અપ સંયુક્તમ્	૨૩૦	એતે સીમા અમિ	૬૨૩
અવી અવીદ	૮૨૫	એતે સીમા અસત્તત	૫૦૫
અઘા વેદ	૫૦૪	એતો નિન્દ્ર સ્વામ મુદ્ધ	૧૮૫૧૦૪૬
અઘાં મિતી	૧૫૦	એતો નિન્દ્ર સ્વામ સઘાય	૨૨૮
અઘોં નપાત્માતવેદ	૮૮૨	એદુ મધીર્	૨૧૦૧૮૧૦
અઘોં નપાતમા ક્ષે	૮૨૪	અના વિજ્ઞાન્ય	૬૦૫
અઘોં નપાત મ	૧૮૮	અના શો અધિ	૨૫૧૦૧૨
અર્ધં ક પુ	૧૮	અન્દુમિન્દ્રાય	૧૧૮૫૮૫૫
અર્ધં મિત્ત	૮૬૧	અન્દુ ની મધિ	૧૧૧૧૬૬૩
અર્ધોં નમ્મોં	૧૦૦૮	અન્દુ પ્રદ્ય	૧૧૧
અર્ધં સામ	૨૦૬	અન્દુ યાદિ	૧૮૫૧૮૫૫
અર્ધુગીતી ગી૦	૧૧૪	અન્દુ યાદ્યુપ	૧૪૫
અર્ધુગીત	૦૮૨	અન્દુ સાનસિં	૦૧
અર્ધુગીત્રિજ્ઞા પદ્યે	૨૮૬	અર્ધિર્મો અર્ધેર્	૮૬૬
અર્ધાધાન મહિર્	૮૮૨	અર્ધિર્મ પ્રત્યેતન	૦૦૦
અર્ધાધાન મેશાનમ્	૮૧૮	અર્ધા મઃ સીમ હરિ	૪૦૨
અર્ધેન મિત્તારદ્યા	૪૬૨	અર્ધા પદ્ય મદિરો	૪૪૦
અર્ધેન યાદ્યારદ્યા	૪૩૩	અર્ધાત્તાય	૦૧૫
અર્ધ્યોમ	૧૬૪	અર્ધા રાતિર્	૪૪૦
અર્ધિમના મ	૬૦૧	અર્ધા અધિ ચીર	૧૧૧૧૦૦૮
અર્ધિર્મિત્તઃ પુર અના	૧૦૫	અર્ધા અન્દુાય	૬૮૨

एष च स पुत्रवती	६०४	एष सूर्येण हासते	६८२
एष च स उषा	६०८	एष स ते मधुमान्	१८३
एष कविर्	६८२	एष स घारया	३२८
एष गव्यर्	६८२	एष स पौतये	६०८
एष दिवं दि श्रावति	६०३	एष स मयी	६०८
एष दिवं व्यासरत्	६०३	एष स मातृषीषा	६०८
एष देवः शुभायते	६८१	एष द्वितो वि	६०६
एष देवी अमर्त्यः	६०१	एषो उषा अपूर्व्या	८६१८३२
एष देवी रघयेति	६०२	एष देवामयोमुषा	८३६
एष देवी विपत्युभिः	६०३	एष इतौ नम्र०	८८७
एष देवी विषा हती०	६०३	एष पु नवाधि	४१३८०
एष धिया	६०४	एभिर्दंदि	८०१
एष नृभिर्वि	६८३	ओजसदस्य	८८८८४
एष पवित्रे	६८१	ओमे सुयन्त्र	५५८
एष पुत्र धियायते	६०५	ओर्वभगवन्पुत्रिन्	१७
एष प्र कीर्ते	१११	क इमं मातृषीषा	१०२
एष प्रवेन जन्मना	४१०१६७४	क ई वेद	१५०१८१६
एष प्रवेन मन्मना	४१०	क ई व्याता	२४४
एष नम्रा य०	२४६१८६१	कदाः सुपणां	१०९२
एष रुक्मिणीरौ०	६०८	काष्ठा इन्नुं यदकत	६८१
एष वसुनि	६०७	कम्पा इव भगवः	०५३
एष बाजी	६८०	कण्वेभिर्षावा	४०६
एष विनेरभिष्टुती	६०२	कदाचन सरीरसि	१५८
एष विद्यानि बायां	६०२	कदा मर्तसु	७०८
एष उषा	६८१	कदा वसी	११८
एष शुभ्यदाभ्यः	६८४	कदु प्रचेतसे	११८
एष शुभ्यसिध्यददना	६८४	कनिकानि हरिरा	१८२
एष भद्राधि	६०७	कया ते अघे	८३४
एष सूर्य मरोचयत्	६८२	कया खं न	५४

जुष्टो हि दूतो	८६८	तं त्वा समिद्धि	३६७
ज्योतिषं ज्ञस्य	५६३	तं दुरीषमभो नरः	३८५
तं वः सखायो	३२०१२८४	तपोष्यवित्रं	४८१
तं वी दक्षम्	१२४१३०८	तमयिमसे	०१८
तं वी वाजानां पतिम्	८११	तमस्य मजंयामसि	८८४
तं सखायः	८०८	तमिदईनु	००६
तं हिन्वन्ति	८१५	तमिन्द्रं जीह्वीमि	२५६
तं हि स्वराजं	६५०	तमिन्द्रं वाजयामसि	६०६५०
तं हीतारम्	८१८	तमोऽङ्गिषा यो	६१०
तद्यद्यदी मनसी	२८८	तमु अमि म नायत	२१६
तं गाधया पुराणा	८८५	तमु त्वा नूतम्	०५१
तं गृधया	६२१८१२	तमु टवास	४८६
तमे यमी भजायत	०६४	तमु ज्वे वाजसातय	४११
तन्मवितुर्वरेण्यं	०८०	तमोपधीर्दधिरे	८८८
तदग्ने द्युमम्	६३	तया पवस	०६८
तदद्याचितं	४८५	तरणिं वी	२०८
तदिदास	०८१	तरणिरितिषासति	३२५१४००
तदिमासी विपत्यवी	८०५	तरता मन्दो	२००१५०३
तदिषीः परमं	८०४	तरन्मसुद्रं	४०१
तवी नाय	६५१८०१	तरीभिर्वी	१२४१२०८
तं ते मदं	२१६१३८४	तव कला	५०२
तं ते यवं यथा	४०५	तव त्व इन्दो	६५२
तं त्वा मीपवभो	१४	तव त्वदिन्द्रियं	८८१
तं त्वा हृतसवीमहे	८५१	तव त्वत्रयं	२६२
तं त्वा पतारम्	४२८	तव द्यौरिन्द्र	८८१
तं त्वा नृमूषानि	४५६	तव द्रप्ता सप्त	००२
तं त्वा मदाय	५६८	तव द्रप्ती मीलवान्	८८०
तं त्वा विप्रा	३८२	तव धियो	५१५
तं त्वा मोचिष्ठ	६००	तवार्चं मक्रम्	५०६

तवाहं सोम	१८४५.०६	वीशासा रथयावाना	५८१
हवेदिन्द्रावस	१४३	वसु वः सवासाह	७८१।८०
तवा अहं	१००४	वसु वी अमहव	१८८
ता अथ नमसा	५५०	वसु पु वाजिनं	१८१
ता अथ वृशदापुवः	५५०	वसु सुमेधं	१११
ता नः अहं	६१५।८०२	वातामिन्द्रम्	१८२
ता नो वाजवतीह	६१८	विश्वाम वि राजति	०३१
ताभिरा मन्त्रत	५४१	विकटुकेषु चेतनं	१८८
ता वा सम्यग्	५३८	विकटुकेषु महिषी	२५१।०८५
ता वा वीभिर्ह	४३०	विरजौ सत	३१०।४८
ता सन्नाता	४८८	वीचि चित्तस्य	५५४
ता हि जगन्त	४३०	वीचि पदा वि	८०३
ता वृद्धे धरीह	४६८	वसु धविठ	६६१
तिथी वाच ईरयति	२८८।४०१	वसु राजिव सुमती	५३१
तिथी वाच उह	२६५।४०८	वसु वदथ सत	६८१
मुचे सुताय	२३२	वसु वलथ	६६६
मुष्म सुताह,	२११	वसु विपक्ष	४८३
तज्येमा भुवमा	४३५	वसु समुद्रिया	४३५
मुच्छवी मधुमन	८६८	वसु सिन्धु रवास्तवी	८८२
मुविग्ध मुविकती	८६१	वसु सुती महिलानी	००१
ते अथ मनु	०६१	वसु सुवापी अद्रिभिर्ह	००१
ते जानत जम्	०८०	वसु सुर्वे न वा	५०१
ते न, महस्विण	६३८	वसु सोम जगादनः	५३८
ते नो वृष्टि	६३५	वसु सोम परि श्व	५३५
ते सुतासी विपचित,	५८६	वसु सोमासि चारवुह	००१
ते विना	५६६	वसु व लक्ष्मीना	८५८
ते सुतामी विपचितः	८८०	वसु व लक्ष्मी	१०८
ते भग्न रथ	५८०	वसु वि चेतवद	४८
वीशा हवहवा	२१८	वसु वि नः पिता	६३८

दूरादिद्विव	११५	नदं व चोदमोर्ना	८१६
द्वैवानामिदयो	७६	न दुष्टतिर्द्विचोदेव	४००
द्विवेभ्यस्ता	६२४	नमः खलियः	१०००
द्वीवी वी द्विविचोदाः	१०५१०	नमसेदुप खोदत	०३१
द्वीवी आगाद वृद्ध	६५	नमस्ते अद	७५६९
द्वुधं सुदानुं	१०८	न य दुष्टा	४८०
द्रष्टः समुद्रम्	१०१०	नरायण समिद्ध	०१५
द्विता यी	६७६	नय यी नयति	०३४
द्विष्ये पञ्च	००३	न ममृतं य	८३१
द्वर्ता द्विवः	२१२६१२	न सीमटेन	१४१
द्वानावर्त्तं करिष्यम्	११०	न द्वि ते पूर्वम्	१८१
द्विधा चक्रौ	७८८	न द्वि ता यर	४०१
द्वीभिर्द्वलनि	५१६	न द्वि वधरमं	११६
द्वेदुष्ट इष्ट	१००१	न ज्ञातं न दुरा	८६६
द्विष्यतीः पुष्पयतीद्	१०४	नक्ति सुपेचम्	१०११००८
न द्वि इष्ट तद	१०३	नाना नाभि न	६०३
न द्वि द्विवा	८४	नामिं वज्रानां	६१४
न किरण सङ्ख्य	७५४	नित्यचोवी	६४२
न किरटं कर्मचा	११८६११	नि ता नक्ष	१३
न किरटयौतरी	५११	नि त्नामये	१०
न की रिवनं	७३८	नीय धीर्वाचि	८६५
न वा वसुध	८०१	नून पुनानी	६८३
न क्षेमत्यद	२८८	नूनी रवि	२०८
न तमं वी	१४०	नृपचक्र ता	६३५
न तस्य भावया	३८	नृभिर्धीत.	४०४
न ते द्विरी अवि	८०८	नृमिर्मेमाचो	४०१
न ता वृद्धनी	१३३	नृमि नमनि	५१०
न ताचो चयो	१०६	यदं देवस	८४६
न ता अतं न	६४०	यदा यचौनरावची	०१८

पञ्चपदमित्	६८८६	पञ्चमान विदा	६८८
पञ्चास ज्ञातवेदमे	८८३	पञ्चमान मयदि	६८८
परि कोमं	६९४	पञ्चमान सुधीमे	७०३
परि तो हयं	३०८८६८	पञ्चमानम जिप्रतो	६८९
परि पुष्यं	६९३	पञ्चमानम ने खवे	३६५
परि न ममेषका	८०३	पञ्चमानम ने रभी	४६०
परि मो अश्वम्	६९६	पञ्चमानम ने बर्ष	४९८
परि म मयेन्द्राय	६९६१०५	पञ्चमानम विद्वित्	५९६
परि मामिष्यदन्	६९९	पञ्चमाना अष्टयत	३८०८६८
परि मिषा	६९०५६९	पञ्चमाना दिवस्यं	५९६
परि यन्काया	६०८	पञ्चमानाम चामरः	८९८
परि वाजपतिः	६५	पञ्चमानो अजीजनद	३००६८०
परि विद्यानि	३९९	पञ्चमानो अमि मधी	६०८
परिष्कृतम्	८८४	पञ्चमानो अमिष्यदन्	७६८
परि म् आनी	६९८	पञ्चमानो रवितमः	६८३
परि म्वाजयमे	६८६	पञ्चम दयसाधनी	६६६५०५
परि म्वाजास इदवी	३०९१६०५	पञ्चम देव आशुषम्	३००६५८
परि म्वानी निरिहाः	३६०५६९	पञ्चम देवनीलय	३९९१००२
परीतो विद्यता	३८९१६८५	पञ्चम देवनी	५९६
पञ्चन्यः पिता	६८०	पञ्चम मधुमन्म	६९५१३८२
पण्यं पु म चन्व	३९९१०९३	पञ्चम मानी	४९४
पधि तीक्ष्ण	८०८	पञ्चम वाजसातमी	३८६
पवने इयती	३६०१४९३	पञ्चम वाजसातये	५५५
पवने वाजसातये	६९०	पञ्चम विश्ववर्षण	४८२
पञ्चमानं धिया	५०५	पञ्चम वृषभन्म	५९८
पञ्चमान नि लीशमे	६५८	पञ्चम वृषभन्म	७६८
पञ्चमानमवधवी	६९६	पञ्चम वृषभन्म	२४५
पञ्चमान दयसाध	८८०	पञ्चम वृषभन्म	३८४
पञ्चमान दयसाध	४८६	पञ्चम वृषभन्म	८८६

पवस्व सीम मङ्गलसमुद्गी	१४१।६६०	पुनानी देववीतय	४५८
पवस्व सीम भट्टे	२४६।००४	पुनानी वरिवन्तुधि	४५८
पवस्वसीन्द्री बडा	१६८।४२६	पुनानी गारे	५८४
पविदं ते विततं	३१८।६८०	पुरः सदा	६४६
पद्मोत्पत्तिः पुनीतल	३०९	पुरा भिन्दुर	१००।६६४
पार्त नी मित्रा	३१८	पुष्पा हि	६१०
पाता उवडा	८८०	पुष्पा दाशिवी	३३
पातना को	८३।२८१	पुष्पत पुष्पत	३८५
पावकावर्षा;	८८१	पुष्पतम पुष्पतान्	४००
पावका नः	१०१	पुष्पका विष्णुत्वो	३२७
पावमानोर्दधन्तु	६८८	पुत्रीजितो को अम्भस	३०५।२८४
पावमानोर्षी अष्टवृद्धिभिर्	६८०	पूर्वोत्तिष्ठत	४३९
पावमानोः स्वपयनीः सुदुवा	६८८	पौरो अश्वत्थ	८५१
पावमानोः स्वपयनीः सुदुवा	६८८	प्र का वदेववीतये	५३६
पाहि वा अम्भसो	१६९	प्र ॥ अम्भसुगनेव	३८८।६०९
पाहि नो अम्भ	१८।८३०	प्र वेदुता	३८
पाहि विष्णुदा	८३१	प्र गायताभुर्वास	१२६
पिबेति मित्री	८०२	प्रजापतस्य	६८९
पिषा लाभस्य	०३०	प्र त अश्विनी;	४८०
पिषा सुतस्य	११५।०५८	प्र तते अश्व	८८१
पिषा सीममिन्द्र	११५।६०८	प्रति त्व आरम्भ	८
पुनका	१००१	प्रति प्रियतम	११५।२४३
पुनाता दधन्तु	६९२	प्रति वा गुरु	३०८
पुनातः कलमेवा	६९३	प्रति प्या म्गरी	८३१
पुनातः सीम आरम्भ	१८४	प्र त्तु दध	३८०।२०४
पुनातः सीम आरम्भ	१८४।२०२	प्र ते अश्विनी	४०६
पुनातीसधन्तु	६९३	प्र ते पारा अश्वनी	८५८
पुनाती तत्वा	८६९	प्र ते पारा मन्मथी	१८६
पुनानी अश्वनी	१०९।१००	प्र ते सीतारी	००५

प्रमं पीयूषं	८००	प्र वाजपदाः सङ्घर्षात्	६११
प्रत्यर्घ्यं हरसा	५४	प्र वो धियो	६१८
प्रत्यर्घ्यं विषोषते	१८०।०६८	प्र वो मरि मतयो	१५८
प्रत्यु चदग्मां०	१६१।५१३	प्र वो मरि मरिष्ठे	१०८।८०६
प्र देवमन्त्रा	४१०	प्र वो मित्राय	६१५
प्र देवीदासी	२५।८१८	प्र वोऽर्थाय	६०१
प्र चत्वाऽसौम	६३०	प्र समाजमनुरस्य	४४
प्र थाऽमधी०	६०८	प्र समाजं चयं चीनाम्	०८
प्र न इन्दी मरि	२८१	प्र स विभेमिर	८११
प्र पावमान चत्वि	५२८	प्रमवे स चदीरते	६४४
प्र पुतानाय वेचसे	३११	प्र सुत्वानाय	२०८।५२१।०३६
प्रप्र चयाय वयसि	५१४	प्र सीतानीः गुरी	१८५
प्रप्र बन्धिरुमम्	१०१	प्र सी अरि	६१।८२६
प्रमही गुरी	००८	प्र सीम उववीतये	१८२।४९०
प्रभूजंयत्	४०	प्र सीम याहीन्द्रस्य	६१४
प्र संहिताय	६१।५८३	प्र सीमासी अथन्विषुः	५१०
प्र मन्दिने	११४	प्र सीमासी मदन्तुतः	१६८।४११
प्र मित्राय	११४	प्र सीमासी विपदिती	१६८।४१८
प्र यज्ञानी न	१०२।४८१	प्र स्तानासी रघा०	६०४
प्र युजा याणी	६०८	प्र स्रसासम्पला०	६०२
प्र यो यज्ञं	१८	प्र द्विजानी जनिता	१८०
प्र यो राये	१८	प्र जोता ज्ञाती	४३
प्र यो रिचि०	१६५	प्र जीवे पूज्यं	५६
प्र व इन्द्राय उरुते	१३५	प्र सीमनु प्रदिश	८५८
प्र व इन्द्राय मादन	८५।३८६	प्र वा मिशर	३२१।५५३
प्र व इन्द्राय त्रवत्तमाय	१४८	प्र त्रयिः	४८
प्र वामचंयुक्विनी	८४८।८१८	प्र गोविपदाय०	५१८
प्र वा मरि चनी	८६१	प्र स थाया अचरन्	८६०
प्र वाचमिन्दु	६४१	प्रिदी गो अम्	८०५

महे नो चय	११०१२६	य चय इव	८३०
महे नो राय०	६४०	य चयः सन्	८१०
मा चिदनाद	१२०१०२१	य चयिया अपि	१२८
मा ते राधांसि	८२०	य चते चिदमि०	१२८
मा त्वा मूरा०	४०२	य एव इन्द्रिये	११८१००८
मा न इन्द्र परा	१२०	यं श्रीजिष्ठसमा	४४०
मा न इन्द्र पीयूषे	८८४	यः पाश्चात्तोरधेतृपिभिर्	१८०
मा न इन्द्राभ्यादिभः	०२	यः सचाहा	१५१
मा नो चमे महाधने	८८२	यः सीमः कलश्रीया	६४१
मा नो चशाता	०७८	यः श्रीकृत्तौषु	०२१
मा नो हवीषा०	६४	य रचति	८८
मा पापलाय	१०४	य उतेषु	१८६
मा मिम मा	८६५	य विधि	८०४
मिषं वयं इवामहे	४३२	यच्छतामि	१२८
मिषं हवे	४६१	यज्ञा नो मिवावदन्वा	८२८
मूधानं दिवी	१११६१२	यज्ञामह इन्द्र	१८४
मृगी न भीमः	१०२६	यजिष्ठं त्वा यज्ञमाणा	८८८
मृजन्ति त्वा दय	६१४	यजिष्ठं त्वा वरुमहे	६१०५१
मृज्यमानः सुहृत्वा	१८४५८२	यज्ञायथा अपूर्णं	०६४
मिडिं नं त्वा	१०८	यज्ञ इन्द्रम्	६८८८८
मीमाकारं	५२०	यज्ञश्च नस्	६०१
मो पु त्वा	१५०१८०६	यज्ञश्च कितुं	८८८
मो पु मग्नेव	४५०	यज्ञश्च हि ह्य	५८१
य आनयन्	०१	यज्ञायथा वो	१०१२८८
य आर्जकिषु	६२५	य जगसी	८४३
य इदं प्रति०	८२१	यत इन्द्र भयामहे	१४१६८८
य इह	६१८	यमे दिद्य	६२८
य इन्द्र चमसेधा	८८	यच क च	०८०
य इन्द्रः सीमपातमो	१२१	यच वाचाः	१०२१

मुंला हि ठवडनस	१५२।२३५	रयिं नचिचम्	५०१
मुअनि प्रधम्	०८२	रसं ते मित्री	५८२
मुअनि हरोः	३८९	रसायः पयसा	४४०
मुअन्यप्य काम्या	०८४	राजानावनधिदुहा	४८८
मुअे वाचं	१०००	राजानी न प्रमस्तिमिः	६०५
मुअ सलम्	८८०	राजा मीघाभिर्	४५५
मुअं चित्रं	४१५	रायः समुद्रांबतुरी	४०८
मुअं हि लः	५५५	राया हिरण्यया	५०८
ये ते पय्या अघो	८९	रावे चपे महे	५३
ये ते पविचम्	४१०	रमयत्ता	८४३
ये त्वामिन्द्र	८११	रेवसीर्नः	८४।५८५
येन ज्योतीं व्यायवे	४८४	रेवां इन्द्रेवत०	८८३
येन देवाः पवित्रेण	६८८	रच्यन्ते वां	८९३
येना नवम्वा	५१५	रयः सुपर्वा	१०१
ये सीमाताः परावति	६९४	रयं च त्वा	१३०।४०१
यो अग्निं देववीतये	४६०	रयं चा ते अपि	१२०
योनीयोनी तवसां	८८।४०८	रयन्ते अस्म राधसी	१५८
यो जगार समृधः	८८८	रयमिन्द्र त्वायवी	०३
यो जिनाति	५३४	रयसु त्वामपूर्व्यं	११८।१८१
यो भारया	३८५	रयसु त्वा तदिद्यां	८६।३८०
यो न इक्षमिदं	२१५	रयमीनमिदा	१४४।८१५
यो नः स्त्री	१०१६	रययिसे पराजिषी	१०५
योनिष्ट इन्द्र	१६०	रविवीधातमी	१८१
यो नो वनुण्णम्	१८५	रवचः प्राविता	४३४
यो रयिं यो	१८६	रवद् ते विष्णावाह	८८१
यो राजा पर्यचीनां	१४४।५१२	रगुरयिर्नम्	६००
यो नः शिवतमी	१००४	रसां इन्द्रासि	१५३
यो विष्वा दयते	११।८५३	राचमष्टापदीम्	५४१
रघीहा	३८१	राली रालेपु	०८८

श्री. पद' भव'	२३७	शुधी इव तिरया	१८३४८५
शकेम त्वा समिध'	५७८	शुधी इव विपिपानल	१७८
शम्भू१५	१२५१८५०	शुद्धयथे	६०
शधीभिर्न शधीवद्	१५२	स इधान	८६१
शतानोक्ति	४५१	स इवुहसोः	१०११
शममानल वा	८६१	स ई रघो	०८६
शाक्यना शाको	८७०	स वक्त इव माहमिर्	४८४
शाधीनी	४००	भक्तपञ्चम	४६६
शिवा य इन्द्र	८८१	सखाय या नि ओदन	०००१०१
शिवियमनो	१००१	सखाय या निपामने	११८
शिवियभिर्नश्यते	८७८	सखायला	७१
शिशुं लज्जाम इदि	००५	सख्ये त इन्द्र	८५१
शिशुं लज्जाम इप्यत	६२०	स चा तं इष्य'	२३८
शुकः पवस्र	६६०	स चा नः सूनः	८८६
शुक्लं तं अन्यद्	४१	स चा नी योम०	४०८
शुचि पावक	५२८	स चा यसे	१०४
शुभं हविम	१८०	सकन्दनेन	१०१२
शुभनम्नी	५५१	सममिता	१४८
शुभमान शतपुत्रि	५६६	समाकर्ण	१८५
शुधी शधी	०८६	स मितसाधि	६८६
शूरपामः	०५०	स तं नश्य	४४१
शरी नी	५५४	सदस्यमितिमद्	८१
शशुतं लरितुर्	५०४	सदा नार.	२४०
शखे हरेरि	४८१	सदा व इन्द्रप०	१०४
श्रेये वनेषु	२२	स टवः	१८६
शते दशमि	१०८	स न इन्द्रः शिवः	०७५
शायन्त इव	१४११८८	स न इन्द्राव	००२
शुतं वो इवदन्तमम्	११०	स न कर्णे	०४८
शुचि शुक्लं	२३	स नः पवस्र	१६१

स सुतः	१८५	सुधायासी अदिभिर्	५२६
स सुने	११०५८०	सूर्यस्यैव	७१६
स सुतर्	५१३	सी अग्रियां.	८१६
सह रया	१००१	सी अर्धेन्द्रायः	५३४
सहस्रवारः पवते	४८०	सीम स ध्यायः	१८४५४३
सहस्रवारः इवम्	७४१	सीमः पवते	१८०५१९०
स हि पुत्र विद्	८८०	सीमः पुनाग कर्मिणाः	१११५१५
स हि या गरिद्वयः	५१०	सीमः पुनामी अर्धति.	६१६
शाकं जातः	७८६	सीमः पूषा च	८४
साकसुधी	१८८१००५	सीमं मायो	४७३
सा जी अयाभरहसुर्	८४०	सीमं राजानं	५२
साङ्गानिदा	८३८	सीमा असद्यम्	६३८
सिद्धिनि नमसा	८६५	सीमा परम इन्दवीः	१०६५८५
सीदन्तसे	११८	सीमानां सूर्य	७६१०८१
सुत एति	४८४	सीमं राधानां	८६३
सुता इन्द्रायः	४३०	सरणि त्वा	४७६
सुतासी मधुमत्तमाः	१३६५४०८	अस्ति न	१०१८
सुते पितासु	६८५	सादिह्या	१६४५८१
सुनीयो या स	१०८	सादीरित्वा	११८५४८
सुनीय सीम	१५१	सायुधः पवते	३७४
सुपावीरसुः	७१६	इयो अथाप्यायाः	४७०
सुमन्वा	८८५	इत्यनुतेभिर्	७७१
सुपुत्रतम्	८०५५८८	हिमनि सूर्य	४८५
सुवितस	४८१	हिमन्यासी रया	६०५
सुवमिहो	७१३	हिमानी सेलभिर्	१६४
सुवदा सीमः	८६०	सीता देवी	७८८
सुधायासी इन्द्रः	१६८		

पण्डितकुसुमपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर त्रि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

स्व० श्रेष्ठी श्री देवीदास लल्लुभाई.

संस्कृत माउशाला.

— १२५. शुद्धात्तगद्दी, मुम्बई, ४. —

सामवेदसंहितायाः

छन्द आर्चिकस्य आग्नेयं पर्व

प्रथमप्रपाठकाल प्रथमाहं प्रथमा दधति ।

हरिः ओम् ।

१ २ १ १ १ १ २ १ १ १ २
अग्ना याहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।

१ २ १ १ २
नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ १ ॥

प्रथमे खण्डे अग्ने आयाहीत्वेषा भरद्वाजेन दृष्टा गायत्री
आग्नेयी । सैषा प्रथमा । हे 'अग्ने' अङ्गनादिगुणविशिष्ट ! त्वम्
'आयाहि' अस्मद्वत् प्रत्यागच्छ । किमर्थम् ? 'वीतये'
हविषां चरुपुरोडाशादीना भक्षणाय । कौटुम्भः सन् ?
'गृणानः' अस्माभिः स्तूयमानः (व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्यय.)
पुनर्य किमर्थम् ? 'हव्यदातये' । देवेभ्यो हविः प्रदानाय
आगत्य च 'होता' देवानामाह्वाता सन् 'बर्हिषि' आस्तीर्णं
दधे 'निपत्सि' निपीद(सदेशान्दस. जपोलुक्) ॥ १ ॥

१ २ १ २ १ १ २ १ २ १ २
त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः ।

१ २ १ १ २ १ १
भिर्मानिषे जने ॥ २ ॥

त्वमग्ने इत्यस्या ऋधाद्याः पूर्ववत् । सैषा द्वितीया । हे
 'अग्ने' त्वं 'विश्वेपां यज्ञानाम्' अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादीनां
 सम्बन्धी 'होता' होमनिष्पादनशीलः (जुहोतेस्ताच्छीलिक-
 स्तृण) यद्वा 'यज्ञानां' यष्टव्यानां 'विश्वेपां' देवानां 'होता'
 आह्वाता । एवं भूतस्त्वं 'मानुषे' मनोरपत्यभूते यजमान-
 लक्षणे 'देवेभिः' देवैः छान्दसोभिर्म ऐसभावः) देवनशीलै-
 र्ऋत्विग्भिः 'हितः' निहितः गार्हपत्यादिरूपे संस्थापितो
 भवसि । यद्वा । देवैरवेन्द्रादिभिरुक्तलक्षणः सन् यज्ञानां
 निष्पादनाय यजमाने नियुक्तोऽसि ॥ २ ॥

१ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २
 अग्निं दूतं हृणोमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

१ १ १ १ २ १ १ २
 अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ३ ॥

अग्निं दूतमित्येषा कण्डपुत्रेण मेधातिथिना दृष्टा, छन्दी-
 देयते पूर्ववत् । सैषा तृतीया । 'दूतम्' देवानां दौत्ये विनि-
 युक्तम् 'अग्निं' देवम् 'हृणोमहे' स्तुतिभिर्हविर्भिः सम्प्रजामहे
 [अस्य च दूतत्वं तैत्तिरीयके समाख्यातम्—“अग्निर्वं देवानां
 दूत आसीदुगनाकाव्योऽसुराणाम्” इति] कथं भूतम् ?
 'होतारं' माधुदेयानामाह्वातारं [अयतैः साधुकारिणि त्वन्,
 'वधुर्न छन्दसि (६,१,२४)' इति सम्प्रसारणम्] 'विश्ववेदसं'
 विज्ञानि वेत्तीति विश्ववेदाः, तम् [वेत्तेरसन्] यद्वा, वेद
 इति धननाम विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य, तम् [बहुव्रीहौ
 विश्वं संज्ञायाम् (६,२,१०६), इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्]
 'अस्य' प्रयत्तमानस्य यज्ञस्य 'सुक्रतुम्' निष्पादकत्वेन गोभन-
 कर्माणम् अथवा क्रतुविति प्रज्ञानाम गोभनप्रज्ञं वा ।
 तं त्वां हृणोमहे इति पूर्वैर्न सम्बन्धः ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
अग्निर्वृत्ताणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपन्यया ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ४ ॥

अग्निर्वृत्ताणीत्येषा भरद्वाजेन दृष्टा, कन्दो देवते पूर्ववत् । सैषा चतुर्थी । 'द्रविणस्युः' द्रविणं धनं स्तोतृणामिच्छन् कन्दसि परेच्छायां क्वच । प्रातिपदिकेभ्यः इच्छायां क्वचि सुगागमः यद्वा । इविर्लक्षणं धनं तदात्मन इच्छद्रग्निः 'विपन्यया' धनतिः स्तुत्यर्थः अस्माभिः क्रियमाणया स्तुत्या स्तूयमानः सन् 'वृत्ताणि' बलेन जगतामायवृत्ताणि रक्षः-प्रभृतीनि, तमांसि वा 'जङ्घनत्' भृशं हन्तु [हन्तीर्यङ्लुगन्तासिङ्घे चेट् (१, ४, ७)] कौटुशोऽग्निः । 'समिद्धः' समिदादिभिर्हविर्भिः सम्यग्दीपितः । अतएव 'शुक्रः' दीप्यमानः । 'आहुतः' इविर्भिराहुतः ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुपे मित्रमिव प्रियम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
अग्ने रथं न वेदाम् ॥ ५ ॥

प्रेष्ठं ॥ इत्येषा उशनसा दृष्टा, कन्दो देवते पूर्ववत् । सैषा पञ्चमी । हे 'अग्ने' 'वः' त्वां पूजार्थं बहुवचनं 'स्तुपे' स्तोमि, अहमुगना इति शेषः । कौटुशम् । 'प्रेष्ठं' स्तोतृणा-मस्माकं धनदानेन प्रियतमम् । 'अतिथिं' सर्वरतिथिवत् पूज्यम् । यद्वा अत आतत्त्वगमने । अतन्वज्जीत्यादिना अतेरिथिन् मततं देवानां इषिः प्रदातुं गच्छन्तम् । 'मित्रमिव' सखा-यमिव 'प्रियं' स्तोतुः प्रीत्यनकरम् । 'रथं न' रथमिव 'चिद्यं' वेदो धनं धनहितं लाभहेतुं, यथा रथेन धनं लभते, तद्वत्, स्तोतारोऽग्नेन धनं लभन्ते, तादृगधनलाभकारणम् ।

“अग्ने” इति छन्दोगानाम्, “अग्निम्” इति वदृचानां
पाठः ॥ ५ ॥

^१ त्वं ^२ गो ^३ अग्ने ^४ महोभिः ^५ पाहि ^६ विप्रवस्या ^७ अरातेः ।

^१ उत ^२ द्विपो ^३ मर्त्यस्य ॥ ६ ॥

त्वं न इत्येषा सुटीति पुरुमीडाभ्यां तयीरन्यतरेण वा
दृष्टा, छन्दोदेवते पूर्ववत् । सैषा पट्टी । हे ‘अग्ने’ त्वं ‘नः’
अस्मान् ‘महोभिः’ पूजाभिः, महद्भिर्धनैर्वा ‘पाहि’ रक्ष ।
कस्याः पाहि ? ‘विप्रवस्याः’ बहुविधात् ‘अरातेः’ अदातुः
सकाशात् अदानाद्वा पाहि । त्वमेव महद्दत्तं दत्त्वा अदातु-
रदानाद्वा सकाशाद्दत्तेत्यर्थः । यद्वा महोभिः युक्तस्त्वमिति
योज्यम् । ‘उत’ अपि च । ‘द्विपः’ द्वेष्टुः ‘मर्त्यस्य’ मर्त्यात्
सकाशात् पाहि अस्मभ्यं वत्नं दत्त्वेति भावः । ‘अथवा मर्त्यस्य
द्विपो द्वेष्टाद्वेति सम्बन्धः । अरातेरित्यस्य अदानादिति पक्षे
तत्रापि मर्त्यस्यादानादिति सम्बन्धनीयम् ॥ ६ ॥

^१ एष्टूयु ^२ व्रवाणि ^३ तेऽग्न ^४ इत्येतरां ^५ गिरः ।

^१ एभिर्वर्धाम ^२ इन्दुभिः ॥ ७ ॥

एष्टूवित्येषा भरद्वाजेन दृष्टा, छन्दो देवते पूर्ववत् । सैषा
सप्तमी । हे ‘अग्ने’ ‘एहि’ आगच्छ ‘ते’ तुभ्यं त्वदर्थं ‘गिरः’
मृतीः ‘इत्या’ इत्यमनेन प्रकारेण ‘सु’ सुष्ठु ‘व्रवाणि’ इत्या-
गम्यते । ताः मृतीः मृग्य इत्यर्थः । ‘उ’ इत्येताः ‘इतराः’
“असुरैः कृताः, मृती. मृग्य इति शेषः । [तथाच ब्राह्मणम्—
अद्वित्येतरा गिर इत्यसुर्याह वा इतरा गिर. ” इति]

अपिच । आगतस्त्व 'एभिः' एतैः 'इन्दुभिः' सोमैः 'वर्धस'
वर्धस्व ॥ ७ ॥

१ २ १ १ २ २ १ १ १ २
आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात् ।

२ २ १ २ २ १
अग्ने त्वां कामये गिरा ॥ ८ ॥

आ ते वत्स इत्येषा कण्वगोत्रेण वत्सेन दृष्टा, छन्दोदेवते
पूर्ववत् । सैषा अष्टमी । 'वत्सः' एतन्नाम्ना ऋषिः 'ते' तव
'मनः' 'परमाच्चित्' उत्कृष्टादपि 'सधस्थात्' सद्दृष्टानात्
दुःसंज्ञात् 'आ यमत्' आ यमयति । केन साधनेन ? 'गिरा'
स्तुत्या । शिष्टं प्रत्ययद्वयम् । हे 'अग्ने' 'त्वां कामये' त्वदीयं
मनो मय्येव नियच्छामीति प्रार्थये ।

"त्वाङ् कामये" इति छन्दोगाः । "त्वाम् कामये" इति
बहुधाः, सुवर्गत्वादवगच्छ पठन्ति ॥ ८ ॥

१ २ १ १ २ १ २ २ १ २
त्वामग्ने पुष्करादध्यधवां निरमन्यत ।

१ १ २ १ १ २
भूर्भ्रीं विश्वस्य वाघतः ॥ ९ ॥

त्वामग्ने इत्येषा भरद्वाजेन दृष्टा, छन्दो देवते पूर्ववत् ।
सैषा नवमी । हे 'अग्ने' 'अध्यधवां' एतत् सञ्ज्ञ ऋषिः 'त्वां'
'पुष्करादधि' पुष्करे पुष्करपर्णे 'निरमन्यत' अरन्त्योः सकाशा-
दजनयत् । कीदृशात् पुष्करात् ? 'भूर्भ्रीः' मूर्ध्वद्वारकात् ।
'विश्वस्य' सर्वस्य जगतः 'वाघतः' वाहकात् ["पुष्करपर्णे हि
प्रजापतिर्भूमिमप्रययत् तत् पुष्करपर्णे प्रययत्" इति श्रुतेः ।
भूमिष्य सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य सर्वजगदारक-
त्वम् । अत्र पुष्कर-शब्देन पुष्करपर्णमभिधीयते, इत्येतच्च

६ सामवेदमंहितायाः छन्द आर्चिके [१ अ० १ ख०

तैत्तिरीयके विषष्टमास्त्रातम्-“त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह,
पुष्करपणे घ्नेमुपश्रुतमविन्दत्” इति ॥ ८ ॥

२२ १ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २
अग्ने विवस्वदा भरास्मभ्यन्तये महे ।

२ १ २ २ २ २
देवो ह्यसि नो हजे ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठस्य प्रथमाहं प्रथमा दशति ।

सैषा दर्शमी । पूर्वोक्तास्तु ऋचु बह्वृचानामनुक्रमणिका-
यत्वं पर्यालोच्य तत्रोक्ता ऋचिछन्दोदेयता योजिताः । एवमु-
त्तरास्त्रपि योजनीयाः ॥ अग्ने विवस्वदित्येषा ॥ बह्वृचैर्ना-
ज्ञाता, तथाप्यस्याः छन्दोदेवते पूर्ववद्विषष्टे, ऋचिस्तु वाम-
देय इति ग्रन्थान्तरादयगतः ॥ हे ‘अग्ने’ त्वम् ‘अस्मभ्यम्’
अस्माकं ‘महे उतये’ महते रक्षणाय अथ रक्षणे इति धातोः
ऊतियूतिजृतीति सूत्रेण निपातितं रूपम् ‘विवस्वतु’
स्वर्गादि-लोकेषु विशेषेण नियासस्य हेतुभूतमिदं कर्म ‘आभर’
सम्पादय । [द्वयद्योर्भेदोऽस्तीति भत्वम्] ‘हि’ यस्मात् त्वं
‘नः’ अस्माकं ‘हजे’ दर्शनार्थं ‘देवः’ द्योतमानः ‘असि’ । इन्द्रा-
दयो मास्माभिर्हृष्यन्ते, त्वं तु गार्हपत्यादिदेशोऽतिद्योतमानः
प्रत्यक्षेण हृष्यन्ते तस्मात्त्वां विशेषेण प्रार्थयामहे इत्यभि-
प्रायः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते सामवेदार्थप्रकाशे छन्दो व्याख्याने
प्रथमसाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

अथ प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाहं द्वितीया दशति ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
नमस्ते अग्न ओजसे गृणन्ति देव कृष्टयः ।

१ २ ३ १ २
अमैरमित्रमर्दय ॥ १ ॥

अथ द्वितीय खण्डे । सयं प्रथमा । आयेङ्क्षाहिर्ऋषिः ।
हे 'अग्ने ! देव' । 'ते' तुभ्यं 'नमो गृणन्ति' नमस्कारशब्दमुच्चारं-
यन्ति । 'किमर्थम् ? 'ओजसे' बलाय । के ? "कृष्टयः" मनुष्याः,
यजमानाः, अतोऽहमपि गृणामीत्यर्थः । त्वं च 'अमै' बलैः ।
'अमित्र' शत्रुम् । 'अर्दय' नाशय ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
दूतं हो विश्ववेदसः हव्यवाहममर्त्यम् ।

१ २ ३ १ २
यजिष्ठमृजसे गिरा ॥ २ ॥

मैषा द्वितीया । वामदेव ऋषिः । हे अग्ने ! 'विश्ववेदस'
विश्वं समस्तं वेदो धनं यस्यासौ विश्ववेदाः, तम् सर्वविदं
वा । 'हव्यवाह' देवेभ्यो हविषां वोढारम् । 'अमर्त्य' अम-
रणधर्माणम् । 'यजिष्ठमै' अतिशयेन यष्टारम् । 'दूतम्'
देवानाम् । 'व' त्वाम् । 'गिरा' स्तुतिरूपया वाचा ।
'अमृजसे' यजमानोऽहं प्रसाधयामि यज्ञयामीत्यर्थः । 'अप्लवतिः'
प्रसाधनकर्मा इति यास्कः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
उप त्वा जामयो गिरो देदिशतीहविष्कृतः ।

१ २ ३ १ २
वायोरनीके अस्थिरन् ॥ ३ ॥

मैषा तृतीया । प्रयोग ऋषिः । हे अग्ने ! 'हविष्कृतः'
यजमानार्थम् । 'गिरः' स्तुतयः । 'जामयः' स्वसार इव । 'दिदि-

शतीः तव गुणान् दिशन्त्यः । 'त्वा' त्वाम्, उपतिष्ठन्ते । 'वायोः'
'यनीके' समीपे, त्वां समेधयन्त्यः, 'अस्मिन्' अतिष्ठन् ॥ ३ ॥

१२ १ १ २२ १ १ १ १ २२

उप त्वाम्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयम् ।

१२ १ २२ १ १

नमो भरन्त एमसि ॥ ४ ॥

सैया चतुर्थी । मधुच्छन्द ऋषिः । 'हे 'धम्ने' 'वयम्'
अनुदात्तारः 'दिवे दिवे' प्रतिदिनं 'दोषावस्तः' रात्र्यायज्ञं
च 'धिया' बुद्ध्या 'नमो भरन्तः' नमस्कारं सम्पदायन्तः
'उप' समीपे 'त्वा एमसि' त्वामागच्छामः ॥ उपग्रहस्य
निपातः स्वरः । 'त्वामौ' द्वितीयायाः [८, १, २३] इति युष्म-
च्छब्दस्यानुदात्तस्वादेशः । दोषाग्रहो रात्र्याची । वस्तः
इत्यहर्वाची इन्द्रसभासे कात्तर्क्यजयादित्याद्याद्युदात्तः । मावे-
काच इति धियो विभक्तिरुदात्ता । नमः इति निपातः यद्वा,
नवविषयस्येत्याद्युदात्तः । भरन्त इत्यत्र शपः पिप्वात् शत-
संसार्यधातुकत्वाच्च अनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । एम-
सौति 'इदन्तोमसि' इत्यनेन इकारः, 'तिष्ठः' इति निघातः ॥ ४ ॥

१२ १ १ १ १ १ २ १ १ २

जराबोध तद्विविद्धि विंशे विंशे यज्ञियाय ।

१ १ १ १ १ १ २

स्तोम ए रुद्राय दृशीकम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । शुनः श्रेय ऋषिः । 'हे 'जराबोध' । जरया
मृत्या बोध्यमानाम्ने । 'विंशेविंशे' तत्तदयजमानरूपपञ्चानु-
ब्रह्मार्थम् । 'यज्ञियाय' यज्ञसम्बन्धनुष्ठानसिद्ध्यर्थम् । 'तद्'
देव-यजनम् । 'विविद्धि' प्रविश । यजमानोऽपि 'रुद्राय' क्रूरा-
याम्ने तुभ्यम् । 'दृशीकं' दर्शनीयम् समीचीनं, 'स्तोम' स्तोत्रं
करोतीति श्रेयः ॥ अथ यास्क एवं व्याख्यातवान् । "जरा

स्तुतिः, जरतेः स्तुतिकर्मणः तदोधतया बोधयितरिति वा ।
 तद् विविद्धि तत् कुरु । मनुष्यस्य यजमानाय । स्तोमं
 रुद्राय दर्शनीयम् इति । जराबोधः । जृप् बघीहानी
 यत्र तु स्तुत्यर्थः । 'विद्धिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ् प्रत्ययः, अत-
 टाप् । जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः । यद्वा,
 जरया बोध्यते इति जराबोधः, कर्मणि आमन्त्रिताद्युदा-
 त्तत्वम् । विविद्धि विश् प्रवेशने, लोटो हिः, 'बहुलं हृन्दमि'
 इति शपः जुः, अभ्यास-हस्तादिशेषौ, 'हुम्भन्भ्योर्हिः' इति
 हेर्हिरादेशः, पत्वष्ट्रत्वे । यद्वा, विप्लु व्याप्तावित्त्वस्य स्तोममध्य-
 मैकवचने अभ्यासस्य गुणाभावः । विशेषे, 'सावेकांश्च'
 इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम्, 'अनुदात्तञ्च' इत्यास्नेडितानुदात्त-
 त्वम् । यज्ञियाय, 'यज्ञत्विग्भ्यां घञ्वर्जौ' इति घः । दृशीकम्,
 'अनिदृशीभ्याश्चेति औकान्' निच्चादाद्युदात्तः ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपौषाय प्रह्वयसे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अथ पठौ । मेवातिथिर्ह्यपि । त्यच्छब्दः सूर्यमासस्त्यच्छब्द-
 पर्यायः । हे 'अग्ने' । यो यज्ञः चारुः यज्ञैकव्यरहितः । 'त्वं'
 तयाविधम्, 'चारुम्, अध्वरम् प्रति' लब्ध । 'गोपौषाय' सोम-
 पानाय । 'प्रह्वयसे' प्रकर्षेण त्वं ह्वयसे । तस्मादध्वरध्वरे त्वं
 भरुहिर्देवविशेषैः सह, 'आ गहि' आगच्छ । सेयस्य यास्की-
 नैव आख्याता—'तं प्रति चारुमध्वरं सोमं पानाय प्रह्वयसे—
 सोऽग्निमरुतिः सहागच्छ' [१०.२, १२] इति ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

समाजं तमध्वराणाम् ॥ ७ ॥

अथ मत्तमी । शुनःश्रेय ऋषिः । अध्वराणां यज्ञानां,
‘मन्त्राजम् तं’ मन्त्राट्स्वरूपं स्वामिनम् अग्निम् त्वां, ‘नमोभिः’
स्तुतिभिः, ‘वन्दध्वै’ वन्दितुं प्रवृत्ताः इति श्रेयः । अग्ने-
र्दृष्टान्तः—‘वारवन्तं’ वालयुक्तम् । ‘अश्वं न’ अश्वमिव । अश्वो
यथा वानैर्व्यथकान् भगवन्मन्त्रिकादीन् परिहरति, तथा
त्वमपि ज्वालाभिरस्माद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

१ १ २२ ११ २२
और्वभृगुवच्छुचिमप्रवानवदाहुवे ।

१ १ २ १ १ २
अग्निं स मुद्रवाससम् ॥ ८ ॥

अथाष्टमी । प्रयोग ऋषिः । ‘समुद्रवाससं’ समुद्रमध्यवर्तिनं
यादयं ‘शुचिं’ शुद्धम् अग्निम् ‘और्वभृगुवत्’ तर्था और्वभृगुः
‘अप्रवानवत्’ यथा अप्रवानः, तथा ‘आहुवे’ अहमाह्वयामि ॥ ८ ॥

१ १ २ १ १ २ २ १ २ १ २ १ २
अग्निमिन्धानो मनसा धियं स चेतमर्थः ।

१ १ २ १ १ २
अग्निमिन्धे विवस्त्रभिः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । प्रयोग ऋषिः । ‘मर्थः’ मनुष्योऽग्निमिन्धानः
काष्ठैः प्रव्वलयन् मनसा एव ग्रहधानः ‘धियं’ कर्म ‘मचेत’
कान्ते भजते । ‘विवस्त्रभिः’ ऋत्विग्भिश्च ‘अग्निम्’ एव ‘इन्धं’
प्रश्नयति ।

वहृचानाम् “इधे” इति पाठः ॥ ९ ॥

१ १ १ १ १ २ १ २ १ २
आदित्यस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् ।

१ १ १ १ १ २ १ २
परो यदिध्यते दिवि ॥ १० ॥

इति प्रथमपाठकस्य मन्त्राहो विधीयां दशति ।

अथ दशमी । वत्स ऋषिः । 'परोदिवि' दिवः पर-
स्तात् व्यत्ययेन सप्तमी (३, ४, ८८) । बह्वृचानां दिवेति
द्वितीयान्तेन व्यत्ययः, दिवि द्युलोकस्योपरि 'यद्' यदा अयं
वैश्वानरोऽग्निः सूर्यात्मना 'इध्यते' दीप्यते 'आदित्' अनन्तरमेव
'प्रत्नस्य' चिरन्तनस्य 'रैतसः' गन्तुः 'रै' गतिरेषणयोः अस्मात्
'सुरीभ्यां' तुङ्वेत्वतुष्टुन् तुङागमस्य । यद्वा, रैतस इत्युदका-
नाम (नि० १, १२, १६) रैतस्विन उदकावतः, सामर्थ्यान्मत्वर्थो
लक्ष्यते ईदृशस्येन्द्रस्य सूर्यात्मनः 'वासरं' नियामकं वासरस्य
निवासहेतुभूतं वा 'ज्योतिः' द्योतमानं तेजः 'पश्यन्ति' सर्वे
जनाः । यद्वा वासरमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया (२, ३, ५),
कृतस्त्रमहः उदयप्रमत्त्यास्तमयात् ज्योतिः पश्यन्तीत्यर्थः
'इसुतोः' सामर्थ्ये (८, २, ४४) इति विसर्जनीयस्य पत्वम् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोब्याख्याने

प्रथमशाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।

अथ अथनप्रपाठकस्य प्रथमाहं द्वितीया दशति ।

१ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २
अग्निं वो वृधन्तमध्वराणां पुरुतमम् ।

१ १ १ १ १ १
अच्छा नम्रे सहस्रते ॥ १ ॥

अथ द्वितीय खण्डे । सैषा प्रथमा । प्रयोग ऋषिः । 'अध्व-
राणां' अध्विस्थानां बलिनाम् । 'नम्रे' वन्धुम् । 'सहस्रते'
बलवन्तम् । विभक्तिव्यत्ययः । 'वृधन्तं' ज्वालाभिर्वर्द्धमानम् ।
'पुरुतमम्' अतिशयेन बहुमग्निम् । हे ऋत्विजः ! 'वः' यूयम् ।
'अच्छा' अभिगच्छत ॥ १ ॥

१०२ १ १ १ ३ २१ २ ३ २१-२ २२
अग्निस्तिग्मेन शोचिपायः सदिश्वं न्यात्रिणम् ।

२०१ २ २ २
अग्निर्नोविः सते रयिम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । ऋषिः । 'अयम् अग्निः', 'तिग्मेन' तीक्ष्णेन 'शोचिपा' तेजना । 'विश्वं' सर्वम् । 'अत्रिणम्' अत्तारम् राक्षसादिभ्यम् । नियमत् निहन्तु । वद्धृचा अनुस्वारस्थाने आकारं छात्वा "यामत्" इति पठन्ति । अपिच 'न', अक्ष-भ्यमग्निः 'रयिं' धनं 'वंसते, ददातु ।

"वंसते" इति छन्दोगाः । "वनते" इति वद्धृचाः ॥ २ ॥

१० १२ १२ १२ २२ २२ १११ १२
अग्ने मृडं महाः अखय आ देवयुं जनम् ।

१११ १११ १११
द्वयेय वहिरासदम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वामदेव ऋषिः । हे 'अग्ने' ! 'मृडं' अस्मान् सुखम् । स त्वं 'महान् अग्नि' प्रभूतो भवसि । 'यः' त्वम् 'अयः' गन्ता 'देवयुं' देवानां कामयितारं 'जनं' यजमानं 'वहिः' दाम् 'यामदम्' यज्ञे आसक्तम् 'आ इयेय' आगच्छसि ।

"अयः" इति छन्दोगाः । "ययीम्" इति वद्धृचाः ॥ ३ ॥

११ ११ १ १ २२ ११ ११
अग्ने रक्षाणो अहसः प्रति स्म देव रीपतः ।

११ ११ ११ १
तपिष्ठैरवरोदह ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । ऋषिः । हे 'अग्ने' ! त्वं 'न' अस्मान् 'पदम्' पापात् 'रक्षा' पादि मंहितायां दीर्घश्चान्दसः अपिच 'देव' द्योतमानान्ते । 'अजरः' वरारहितस्त्वं 'रीपतः'

वा, 'देव' द्योतमानम् [अत्र निरुक्तम्—'उद्वहन्ति जातवेदसं
देवमग्वा केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां मन्दर्शनाय सूर्यम्
(१२, २, ४) इति ॥ ११ ॥

३ १ ३ १ ११ २ १ १ १, १
कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे ।

३ १ १ ३ १ १
देवममीवचातनम् ॥ १२ ॥

अथ द्वादशी । मेधातिथिर्ऋषिः । हे स्तोत्रमह । 'अध्वरे'
क्रतौ 'अग्निम्' 'उपस्तुहि' उपेत्य, स्तुति कुरु कौटुशम् । 'कवि'
मेधाविन 'मत्यधर्माणम्' सत्यवचनरूपेण धर्मेणोपेतं 'देव'
द्योतमानम् 'अमीवचातनम्' अमीयानां द्विसकानां शङ्कणा वा
घातकम् ॥ १२ ॥

१ १ ३ १ ३ १ १ २ १ १ १ १ १
श नो देवीरभिष्टये श नो भवन्तु पीतये ।

१ ३ १ १ १
शं योरभिस्रवन्तु नः ॥ १३ ॥

अथ त्रयोदशी । निन्धुद्दोषोऽस्वरीषो वा वृत आसीवा
ऋषिः । 'न' अस्माकं पापापनोदहारेण 'श' सुखं भवन्तु ।
'देवी' देव्य आप 'अभिष्टये' अस्माद्यज्ञाय भवन्तु, यज्ञाङ्ग
भावाय च भवन्तु इत्यर्थः । अपिच, 'न', अस्माकमन्त्रिणे
'पीतये' घानाय च 'श' सुखं भवन्तु । तथा, 'शम्' उत्प
न्नानां रोगाणां शसनम् 'यो' यापनम् अनुत्पन्नानां पृथक्क-
रणं च कुर्वन्तु । अपिच, 'न' अस्माकम् 'अभि' उपरि
स्रवन्तु, अत्यर्थं मिश्रन्तु ॥

"शन्नोभवन्तु" इति छन्दोगा । "आपोभवन्तु" इति
यजुषा तैत्तिरीयाय ॥ १३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

कस्य नूनं परीणसि धियो जिन्वसि सत्पते ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

गोपाता यस्य ते गिरः ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाहो द्वितीया दशति ।

अथ चतुर्दशी । उग्रना ऋषिः । हे 'सत्पते' सतां पते ।
 अग्ने ! 'नूनम्' इदानीं 'कस्य' कौटुम्बिक जनस्य 'परीणसि'
 ब्रह्मणि 'धियोः' कर्माणि 'जिन्वसि' प्रीणयसि । 'यस्य' 'ते' तव
 सम्बन्धिभ्यः 'गिरः' स्तुतयः 'गोपाता' गोपातौ गवां लाभे भवन्तु
 खलु । तस्मात्त्वं कुत्र तिष्ठसि ? अस्माकमिदानीं श्वेच्छा प्रवर्तते ॥

यद्वा । हे अग्ने ! त्वमिदानीं कस्य कर्माणि प्रीणयसि ?
 न कस्यापीत्यर्थः । अस्माकमेव कर्माणि प्रीणयतिमात्रः ॥

"परीणसि" इति "सत्पते" इति च छन्दोगाः, "परिणस,"
 इति "दम्पते" इति च बङ्गुचाः ॥ १४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते आधरीवे सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
 प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीया खण्डः ।

अथ प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाहो चतुर्थी दशति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

प्रप्र वयमसृत्तं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शप्सिषम् ?

अथ चतुर्थी खण्डे—सैय प्रथमा । गेयुऋषिः । हे स्तोतारः ।
 'वः' यूय 'यज्ञा यज्ञा' यज्ञे यज्ञे सर्वेषु यागेषु 'दक्षसे' प्रहृष्टाय
 'अग्नये' 'गिरा गिरा' स्तुतिरूपया वाचा स्तोत्रं कुरुतेति शेषः

['अ' शब्दोभिन्नकसोव इत्यस्मात्परोद्वष्टव्यः] यूर्यं च स्तोत्रं कुरुत, वयमपि तमग्निं 'अ अ अंसिपम्' 'प्रसमुपोदः पाद-पूरणे (८,१,६०)' इति प्रशब्दस्य द्विरुक्तिः पादपूरणार्था । व्यत्ययेनैकवचनं (३,४,८८) । छान्दसोत्तुट् प्रशंसामः कौट-शम् ? 'असृतं' मरणरहितम् । 'जातवेदसं' जातानां वेदि-तारं जात-प्रधानं जात-घनं वा । 'मित्रं न' सखिभूतमिव प्रियमनुकूलम् ; यद्वा व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसादेशः (३,४,८८) । अग्नय इति च कर्मणि चतुर्थी, क्रियाग्रहणमपिकर्त-व्यम्, इति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् । अ शब्दस्य णिति निपात-येदर्थे वर्तते । दक्षस इति दक्षेर्वृद्धिकर्मणः अस्तमोविनष्ट्यर्था-स्मृति रूपम् । 'चण्योगान्निपानैर्यद्यदिहन्त' इति निघात-प्रतिषेधः । तत्रायमर्थः—हे श्रोतस्त्वं यज्ञे 'इममग्निं' गिरा स्तुत्या दक्षसे च वदयसि, चेत् वयमपि असृतत्वादिगुणकं तं प्रशंसामः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
पाहि नो अग्न एकया माह्वीत द्वितीयया ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
पाहि गीर्मिस्तिसृभिर्ऊजां पते पाहि चतसृभिर्वसो २ ।

अथ द्वितीया । भर्गवृषिः । हे 'अग्ने' । 'नः' अस्मान् 'एकया' ऋचा गिरा 'पाहि' रक्ष । 'उत' अपिच । 'द्वितीयया' ऋचा 'पाहि' पालय । 'तिसृभिः' 'गीर्मिः' स्तुतिभिः 'ऊजांम्' अस्मानां वनानां वा हे 'पते' ! स्तामिन् । तथा 'पाहि' । हे 'वसो' ! वायक ! अग्ने ! 'चतसृभिः' गोभिः 'पाहि' ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
सहस्रिहस्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।

भरद्वाजो समिधानो यविष्ठ रेवत्यावक दीदिहि ॥३॥

अथ तृतीया । अथुक्तपिः । हे 'देव' ! दानादि-गुण-युक्त ।
'यविष्ठ' युवतम । 'यावक' शोधक । अग्ने ! 'शक्तेण' निर्म-
लेन 'शोचिषा' तेजसा 'भरद्वाजे' अस्मद्भातरि 'समिधानः'
समिध्यमानस्त्वं 'बृहद्भिः' महद्भिः स्तेजोभिः 'नः' अस्मदर्थं
'रेवत्' धनयुक्तं यथा भवति तथा 'दीदिहि' दीप्यस्व ॥

"रेवत्यावक" इति छन्दोगाः । "रेवन्तः शुक्त दीदिहि
धुमत्-पावक" इति बह्वृचाः ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।

यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वं दयन्त गोनाम् ॥

अथ चतुर्थी । वसिष्ठकृपिः । हे 'अग्ने' ! 'स्वाहुत' यज-
मानैः सुदुभिः हुत । 'त्वे' तव 'सूरयः' प्रेरकाः स्तोतारः
'प्रियासः' प्रियाः 'सन्तु' भवन्तु । किञ्च । 'ये' 'मघवानः'
धनवन्तः 'यन्तारः' प्रदातारः जनानाम् अस्मदीयानाम् 'ऊर्वम्'
समूहम् । 'गोनां' गवां च ऊर्वं समूहं 'दयन्त' प्रयच्छन्ति, ते
च तव प्रियाः सन्तु इति पूर्वेष्वन्वयः ॥

"ऊर्वम्" इति छन्दोगाः । "ऊर्वान्" इति बह्वृचाः ॥४॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अग्ने जरितर्विश्वपतिस्तपानो देव रक्षसः । अप्रो-

पिवान् गृहपते महाप् असि दिवस्यायुर्दुरोणायुः ५

अथ पञ्चमी । भारद्वाजकृपिः । हे 'अग्ने' ! 'देव' ! 'जरितः'
स्तोतः । सुख इत्यर्थः । 'विश्वपतिः' प्रजानां पालकः 'रक्षसः'

त्वं 'रथोः' 'अग्नि' रंहिता नेता भवसि । अतः कारणात्
अस्यभ्यं धनानि प्रेरयेत्यर्थः । अपिच 'नः' 'अस्माकं' 'तुहे'
[अपत्यनामैतत् (ने० २. २, १) अपत्याय अपतनहेतुभूताय
पुत्राय 'गाध' प्रतिष्ठां 'तु' चित्रं 'विदाः' लभय ॥ ७ ॥

१७ २ २ २ १ १ १ २ २ १ २ १
त्वमित्सप्रथा अस्थग्ने चातर्कतः कविः । त्वां

१४ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १
विप्रासः समिधान दीदिव आ विवासन्ति वेधसः ॥ ८ ॥

अथाष्टमी । विरूप ऋषिः । हे 'अग्ने' ! 'चातः' रथक !
'कृतः' सत्यभूतः 'कविः' क्रान्तमग्नः 'त्वमित्' त्वमेव 'सप्रथाः'
सर्वतः पृथुः 'अग्नि' भवसि । हे 'समिधान' समिध्यमान !
हे 'दीदिव' दीप्तान्ने ! 'त्वां' 'विप्रासः' विप्राः मेधाविनः
विधातारः स्तोतारः 'आविवासन्ति' विचरन्ति ॥ ८ ॥

१ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १
आ नो अग्ने वयोवृधम् रयिं यावक् शंस्यम् ।

१ २ १ २ १ २ २ २ १ २ १
रास्त्रा च न उपमाते पुरुषसहम् सुनीती सुयशस्तरम् ॥ ९ ॥

अर्थ नवमी । अग्नः श्रेष्ठ ऋषिः । हे 'अग्ने' ! 'यावक्'
शोधक ! 'वयोवृधम्' अकस्य वर्यकं 'शंस्यं' स्तुवन्तं 'रयिं'
धनं 'नः' अस्माभ्यम् आभरेति श्रेष्ठः । आश्रित्य च हे 'उपमाते'
उपास्मात्समीपे भातिर्घृतमित्युपमातिः, हे तादृश अग्ने 'नः'
अस्माभ्यं 'सुनीती' ! सुनीत्या शोभननयनेन 'पुरुषसहं'
वहुभिः सहणीयं 'सुयशस्तरम्' अत्यन्तसम्भूतं कीर्ति-धनं
'रास्त्र' देहि ।

१७ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १
"सुयशस्तरं" "स्वयशस्तरम्" इति पाठौ ॥ ९ ॥

यो विप्रवा दयते वसु होता मन्द्रो जनानाम् ।

२१ १२ २ २१ २ २ १२

श्रेष्ठे वनेषु मातृषु सं त्वा मर्त्तास इन्धते ।

१२ ११२ १२ २२७ ११२

अतन्द्रो हव्यं वहसि हविष्कृत आदिदेवेषु राजसि २

अथ द्वितीया । भर्गं ऋषिः । हे 'अग्ने' । 'वनेषु' 'मातृषु' च 'स्वपिपि' वर्त्तते । तथाभूत 'त्वा' त्वां 'मर्त्तासः' मनुष्याः अध्वर्यादयः मन्वनेनोत्पाद्य 'समिन्धते' । यज्ञात्प्रहृष्टस्व 'अतन्द्रः' अनलसः सन् 'हविष्कृतः' यजमानस्य 'हव्यं' हविः 'वहसि' देवान् प्रति । 'आदिद्' अनन्तरमेव 'देवेषु' मध्ये 'राजसि' दीप्यते । "मातृषु" "मातृो." इति पाठौ । "हव्यं" "हव्य." इति च ॥ २ ॥

१२ ११२ १ २ ११ २ २ २

अदर्शि गातुवित्तमो यस्मिन् व्रतान्यादधुः ।

१२ १ ११ १२ १२ १२ १ १ २ १ १२

उपो पु जातमार्थ्यस्य वर्धनमग्निं नक्षन्तु नो गिरः ३

अथ तृतीया । सौमरि ऋषिः । 'यस्मिन्' अग्नौ 'व्रतानि' कर्माणि 'आदधुः' यजमानाः आहितवन्तः । 'गातुवित्तमः' प्रतिशयेन मार्गाणां ज्ञाता, सौऽग्निः 'अदर्शि' प्रादुरभूत् । किञ्च । 'सुजात' सम्यक् प्रादुर्भूतम् अस्य 'आर्थ्यस्य' उत्तम-वर्णस्य 'वर्धनं' वर्द्धयितार 'अग्निं' 'नः' अस्माक 'गिरः' स्तुति-रूपाः वाचः 'उपो नक्षन्तु' उपगच्छन्तु । नक्षन्ताविति धातुः ॥ "नक्षन्तु नोगिरः" "नक्षन्त नोगिरः" इति बह्वृचाः ॥ ३ ॥

२ २१ - २ २१ २२ १ २ २ १२ १२

अग्निरुक्थे पुरोहितो आवाणो बर्हिरध्वरे ।

२ १ १.

२ २३ २३ २२

ऋचा यामि मरुतो ब्रह्मणस्पते देवा अवी वरेण्यम् ४

अथ चतुर्थी । मनुःप्रार्थयते । 'उक्थे' स्तोत्रस्य स्तोत्रात्मके
 'अध्वरे' हिंसारहिते अग्निं यज्ञे 'अग्निः' 'पुरोहितः'
 यज्ञात्पुरतः उत्तरवेद्याम् अद्विगम्भिर्निहितोऽभूत् । यथा
 'आवाणः' सोमाभिपवार्थं पुरतो निहिताः । 'वर्हिः' च पुरतो-
 निहितम् आमादितम् । एवं सामग्रां सत्यां हे 'मरुतः' एको-
 नपञ्चाशन्मरुतानां । हे 'ब्रह्मणस्पति' स्तोत्रस्य यालक ! एत-
 नामक ! देव ! हे 'देवाः' द्योतनादि गुणयुक्ता ! इन्द्रादयः ! ।
 'वरेण्य' वरणीयं भजनीयम् 'अवः' रक्षणम् 'ऋचा' सूक्त-
 रूपया स्तुत्या 'यः' युष्मान् 'यामि' मनुष्यं याचामि । याचते-
 र्लटि रूपम् । वरुणं लोप्यहान्दसः ॥ 'मरुतः' 'ब्रह्मणस्पति'-
 'देवाः' इति त्रीणामन्वितत्वेन छन्दोगाः पठन्ति । 'मरुतः'
 — 'ब्रह्मणस्पति'— 'देवान्' इति द्वितीयान्तत्वेन बहुधाः ॥ ४ ॥

१ १ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २

अग्निमीडिष्वावसे गाथाभिः शीरशोचिपम् ।

१ २ १ १ २ १ २ १ १ २ १ २ १ २

अग्निं राये पुरुमीदं श्रुतं नरोऽग्निः सुदीतये हृदिः ५

अथ पञ्चमी । सुदीतिर्ऋषिः पुरुमीदो वास्तुभोवा ।
 हे 'पुरुमीदं' त्वम् 'अग्निम्' 'अवसे' रक्षणाय 'ईडिष्य' स्तुहि
 'गाथाभिः' गायति वाङ्नाम [१, ११, ३६] मन्त्ररूपाभिः वाग्भिः ।
 कीदृशम् ? 'शीरशोचिप' शयन स्वभाव-शोचिपम् । तथा 'राये'
 धनाय ईडिष्य । 'श्रुतम्' एनं 'नरः' अन्येऽपि यजमानाः
 स्तुवन्ति स्वार्थम् । तस्मात् 'सुदीतये' मन्त्रम् 'अग्निः' त्वया-
 भिष्टुतः सन् 'हृदिः' अहं प्रयच्छत्वित्येवं सुदीतिः पुरुमीदं
 द्यूते ॥ "अग्निः सुदीतये हृदिः" इति छन्दोगाः । "अग्निं
 सुदीतये हृदिः" इति बहुधाः ॥ ५ ॥

१ १ २ १ १ २ २ १ २ २ १ २
शुधि शुत्कर्णं वज्रिभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

१ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ १ २
आ सीदतु वर्हिषि मित्रो अर्थमा प्रातर्यावभिरध्वरे ॥६॥

अथ षष्ठी । प्रस्कण ऋपिः । वृहतीच्छन्दः । अग्निः
‘देवता । हे ‘शुत्कर्ण’ ! यवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युत । ‘अग्ने’ !
अस्मदीयं वचनं ‘शुधि’ शृणु । यः ‘मित्रः’ देवः ‘अर्थमा’
देवय ‘अन्त्रैः’ ‘प्रातर्यावभिः’ प्रातःकाले देवयजनं गच्छद्भिः
‘देवैः’ सर्वैः ‘सयावभिः’ आहवनीयाग्निना त्वया समानगतिभिः
अन्यैः ‘वज्रिभिः’ देवैः सह ‘अध्वरैः’ क्रतुनिमित्तं ‘वर्हिषि’
‘दर्मे’ ‘आ सीदतु’ उप विशतु । “आसीदतुवर्हिषिमित्रो अर्थ-
मा प्रातर्यावभिरध्वरे” इति छन्दोगाः । “आसीदन्तु वर्हिषि-
मित्रो अर्थमा प्रातर्यावाणो अध्वरम्” इति बभ्रुचाः ॥ ६ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
प्र दैवोदासो अग्निर्देव इन्द्रो न भज्मना ।

१ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अनु मातरं पृथिवीं वि वावृते तस्यौ नाकस्य शर्मणि ॥७॥

अथ सप्तमी । सौभरि ऋपिः । छ० वृहती । दे० अग्निः ।
‘देवः’ द्योतमानः इन्द्रः परमेश्वर्ययुक्तः ‘दैवोदासः’ दिवो-
दासेनाह्वयमानः ‘अग्निः’ ‘मातरं’ सर्वस्य लोकस्य धारणात्
पृथिवी माता, ताम्, पृथिवीम् ‘अनु प्र वि वावृते’ देवान्
प्रति हविर्वोदुं विशेषेण प्रवर्त्तयति । यस्मादेनमग्निं दिवो-
दासः ‘भज्मना’ बलेन आजुहाव तस्मादयम् अग्निः ‘नाकस्य’
स्वर्गस्य शर्मणि गृहे स्थायतने एव ‘तस्यौ’ अतिष्ठत् । “अग्नि-
र्देव इन्द्रः” इति । “नाकस्य शर्मणः” इति छन्दोगाः । “अग्नि-
र्देवाः अच्छ” इति “नाकस्य सानवि” इति च बभ्रुचाः ॥ ७ ॥

२ २ १ २४ ३ १ २ ३ १ २ २

अध ज्मो अध वा दिवो वृहतो रोचनादधि ।

२ १ २ ३ २४ २ २४

अया वर्धस्व तन्वा गिरा ममा जाता सुक्रतो पृण॥८

अथाष्टमी । मिधातिथिर्मध्यातिथियोभाष्टमी । छ० वृहती ।

देवता इन्द्रः । हे इन्द्र । 'अध' अधुना । 'ज्मः' जमन्ति गच्छ-

न्त्यस्यामिति ज्मा पृथिवी तस्याः सकाशात् । 'अध वा' अपि

वा 'दिव.' अन्तरिक्षात् 'वृहत' महतः रोचनात् नक्षत्रैर्दीप्य-

मानात् स्वर्गाद्वा आगत्य । 'अधि' पञ्चम्यर्थनुवादी । 'अया'

अनया 'तन्वा' तथा विस्तृतया 'ममा' मदीयया 'गिरा'

स्तुत्या 'वर्धस्व' वृद्धोभव । हे 'सुक्रतो' ! शोभनकर्मवन्निन्द्र !

'जाता' जातान् अमरदोयान् जनान् अभिलषितैः फलैः

आपुरय ॥ ८ ॥

१ २ ३ २४ ३ १ २४ ३ २

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः ।

१ २४ ३ १ २ ३ १ २ २४ ३ १ २

न तत्ते अग्ने प्रमृपे निवर्त्तनं यद्दूरे सन्निहाभुवः॥९

अथ नवमी । विश्वामित्र ऋषिः । छ० वृहती । दे०

अग्निः । हे 'अग्ने' । 'वना' वनानि काननानि भक्षितुं 'काय-

मान,' कामयमानः त्वं 'यत्' यस्मात् कारणात् तानि विहाय

'मातृ,' मातृभूताः 'अपः' 'अजगन्' अगमः गतवानमि ।

असु प्रविष्टत्वाच्छान्तो वर्त्तसे । 'तत्' तस्मात् 'ते' तव निवर्त्तनं

नितरां तत्रैव वर्त्तनं, तेन च यिनागो लक्ष्यते । सः 'न प्रमृपे'

(कृत्यार्थे किन् प्रत्ययः) न प्रमृष्यते न मृष्यते । कुतः ? इत्यत

आह 'यत्' यस्मात्कारणात् 'दूरे सन्' दूरे अदृश्यतया

वर्त्तमानस्य 'इह' अस्मात्समव्यन्धिष्वरणीरूपेषु काष्ठेषु 'आ

भुवः' समन्तात् भवेः । मन्यनात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे
भवसि, तस्मात् तव दूरतो वर्त्तनम् अस्मभ्यं न रोचते ।
“इहाभुवः” इति “इहाभवः” इति च पाठौ ॥ ८ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
दीदेथ कण्व ऋतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति कष्टयः १०

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमार्धे पद्यमी दशति ।

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमार्धे समाप्तम् ।

अथ दशमी । कण्व ऋपिः । छ० उक्षितौ । दे० अग्निः । हे
‘अग्ने’ ‘ज्योतिः’ प्रकाशरूपं ‘शश्वते’ वज्रविधाय यजमानाय
‘मनुः’ प्रजापतिः ‘निदधे’ देवयजनदेशे स्थापितवान् । हे
‘अग्ने’ ! त्वम् ‘ऋतजातः’ ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्नः
‘उक्षितः’ हविर्भि स्तुर्पितः सन् ‘कण्वे’ एतवामके महर्षौ मयि
‘दीदेथ’ दीप्तवानसि । ‘यम्’ अग्निं ‘कष्टयः’ मनुष्याः ‘नम-
स्यन्ति’ नमस्कुर्वन्ति स त्वमिति पूर्वचान्वयः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दीयाख्याने

प्रथमस्याध्यायस्य पद्यनः सप्तः ।

अथ प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्धे प्रथमा दशति ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
देवो वो द्रविणोदाः पूर्णां विवष्टासिचम् ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
उवा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिहो देव ओहते ॥ ११

उन्नतः 'तिष्ठा' तिष्ठ । 'मयिता' देवः 'न' यथा सूर्यो दिव्य
उन्नतस्तिष्ठति, तद्वत् उर्ध्वः उन्नतः सन् 'वाजस्य' चक्रस्य
'मनिता' दाता मयित्यसि । 'यद्' यस्मात् कारणात्
'अग्निभिः' यज्ञेन यूपमञ्जलिः 'वाघद्विः' यज्ञं वहद्विः
ऋत्विग्भिः सह 'विह्वयामहे' । अन्नस्य दानाय त्वां विमोषे-
णाह्वयामः तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वब्रह्मण्यः ॥ ३ ॥

१७ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११
प्र यो राये निनीपति मर्त्तो यस्ते वसो दाशत् । स

१११ १ ११ ११ १ ११
वीरं धत्ते अग्न उक्थ्य गण्डसिनं तमना सहस्रपोषिणम् ४

अथ चतुर्थी । सीभरिर्ऋषिः । छ० सहती । दे० अग्निः ।
हे 'वसो' वासकाम्ने । त्वां 'ये' तव स्तोता 'राये' धनार्थं 'प्र
निनीपति' प्रणेतुमिच्छति । 'यः' 'मर्त्तः' मनुष्यः 'ते' तुभ्यं
'दाशत्' ऋषींषि प्रयच्छति । 'सः' मनुष्यः 'उक्थ्य गण्डसिनम्'
उक्थ्यानां गण्डाणां गंसितारम् 'अना' आत्मनैव 'सहस्रपोषिणं'
बहुधनम् 'वीरं' पुत्रं 'धत्ते' धारयति ।

"प्र योराये निनीपति" "प्रयं राये निनीपसति" इति
पाठौ ॥ ४ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
प्र वो यद्दं पुरुणां विशां देवयतीनाम् । अग्निं

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
सूतोभिर्वचोभिर्वृणीमहे यद्दं समिदन्य द्रुन्वते ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । कण्व ऋषिः । छ० वृ० । दे० अग्निः । हे
ऋत्विग्यजमानाः । 'देवयतीनां' देवान् कामयमानानां 'पुरुणां'
घृह्णानां 'विशां' प्रजारूपाणां 'यः' युष्माकमनुग्रहाय 'यद्दं'
महान्तम् 'अग्निं' 'सूतोभिः' सूतारूपैः 'वचोभिः' वाच्यैः 'प्र

वृणोमहे' । 'अन्वे इत्' अन्वेऽप्यृपयः 'यम्' एनमग्निं 'समिन्वते'
सम्यग्दीपयन्ति तमग्निमिति पूर्वत्वान्वयः ।

"वचोभिर्दृणीमहे" इति । "अन्व इन्वतम्" इति च
छन्दोगाः । "वचोभिरीमहे" इति "अन्वइच्छते" इति 'च
वदृचाः ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

अयमग्निः सुवीर्यस्येति हि सौभगस्य ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमत ईशे वृहदयानाम् ॥ ६ ॥

अय पठौ । अनेनोक्तौनः स्तौति । छ० वृहती । दे०
अग्निः । 'अयम्' यजनीयत्वेनाद्भुत्या निर्दिश्यमानोऽग्निः
'सुवीर्यस्य' शोभनसामर्थ्योपेतस्य 'सौभगस्य', त्वम् 'ईशे हि'
ईशे खलु । ईश्वरो भवमि सर्वस्य वलारोग्यहेतुतया सौभाग्य-
कारित्वात् तथा 'गोमतः' गवादिपशुपुक्तस्य 'स्वपत्यस्य' शोभ-
नापत्यस्य 'रायः' धनस्य 'ईशे' ईशे, पुत्रपक्षाद्युद्देशेन
क्रियमाणकर्मफलसम्पादकत्वेन तत्स्वामित्वात् । तथा एव-
भूतोऽग्निः 'वृहदयानां' हुनन हयः, शत्रुभूतप्रापविनाशाना-
मपि 'ईशे' त्वयि समर्पितकर्मणामस्माकं स्वप्नसादात् पाप-
क्षयो भवतीति तस्यापि स्वामी ।

"ईशेहि" इति "ईशेमहे" इति च पाठौ ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वष्ट्रो होता नो अध्वरे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

त्वं पोता विश्ववारप्रचेता यच्चि यासि च वार्य्यम् ॥ ७ ॥

अय सप्तमी । यगिष्ठ ऋषिः । छ० वृहती । दे० अग्निः ।

हे 'अग्ने' ! 'नः' अस्माकम् 'अध्वरे' यज्ञे 'त्वं' 'गृहपतिः' यज-
मानोऽसि । 'त्वं' 'होता' देवानामाह्वातासि । हे 'विश्ववार' !
सर्व्वरणीयाग्ने । 'त्वं' 'पोता' एतन्नामकं ऋत्विगसि । अतः
'प्रचेताः' प्रकृष्टमतिस्त्वं 'वार्ये' वरणीयं हविः 'यक्षि' यज ।
'यासि च' अस्माकं धनं प्रापय ।

"यक्षि यासि च" इति छन्दोगाः । "यक्षि वेपि च" इति
बहुधाः ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १
सखायस्त्वा वहमहे देवं मर्त्तासं कृतये । अपां

२ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
नपातं सुभगं सुदं ससं सुप्रतूर्तिमनेहसम्

इति प्रथमप्रपाठकण्ड द्वितीयाहं प्रथमा दधति ।

अथाष्टमी । विश्वामित्रः स्तूति । हे अग्ने ! 'सखायः'
सोमान्यादिहविः प्रदानेनोपकारकत्वात् मित्राणि 'मर्त्तासः'
मनुष्याः ऋत्विजो वयम् 'अपां नपातम्' अपां नश्वरं 'सुभगं'
शोभनधनयुताम् । 'सुदंससं' सुकर्माणि 'सुप्रतूर्ति' शोभनप्रतरं
कर्मानुष्ठाद्यभिः सुखेन गन्तव्यम् 'अनेहसम्' उपद्रवरहितम् ।
एतादृशत्वात् 'कृतये' रक्षणाय 'वहमहे' हृणीमहे ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते भाष्यीये सामवेदार्थकप्रकाशे छन्दोगाप्त्याने

प्रथमासाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

प्रथमपाठकस्य द्वितीयाह्वे द्वितीया दधति ।

१ २ १ १ २ १
आ जुहोता हविषा मर्जयध्वं

१ १२ १ १ २
नि होतारं गृहपतिं दधिध्वम् ।

१ १ १ १ १२ १ १ २
ब्रह्मस्पदे नमसा रातहव्यम्

१ १ २ १ २ १ २ १ २
सपर्यता यजतं पस्थानाम् ॥ १ ॥

अथ सप्तमखण्डे । सेथ प्रथमा । श्लाकाश्चतुष्टयं वामदेवो
षा । छ० त्रिष्टुप् । अग्नि देवता । हे ऋत्विज । 'आ जुहोता'
अग्निमाह्वयत । किञ्च 'हविषा मर्जयध्वं' मृडयध्वं सुषयध्वम् ।
हकारस्य जकारश्चान्दस । अपिच, 'ब्रह्म' इत्यायां षटे
उत्तरवेद्यामित्यर्थः । 'होतार' देवानामाह्वातारम् । 'गृहपति'
गृहपालक अग्निम् । 'निदधिध्वं' नि शेषेण धारयध्वम् ।
किञ्च 'नमसा' नमस्कारेण हविषा वा युक्तम् । अतएव
'रातहव्य' दत्तहविष्यम् । 'पस्थानां' यज्ञगृहाणा मध्ये ।
'यजतं' यजनीय पूजनीयमग्निम् । 'सपर्यत' परिचरत ॥ १ ॥

१ १ ३ १ १ २ १ १ २
चित्र इच्छिशोस्तरुणस्य वक्षथो

१ ३ १ १ २ १ २ १ १ २
न यो मातरावन्वेति धातवे ।

१ १ १ २ १ १ २ १ २
अनूधा यदजीवनदधा चिदा

१ १ २ १ १ १ २ १ २ १ २
यवक्षत्साद्यो महि दूत्यं चरन् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वार्षहव्यो वा वार्षहव्योवेति ऋषिः ।
जगतीऋन्दः । अग्निः देवता । 'शिग्रोः' शिग्रभूतस्य । अत-
एव 'तक्षणस्य' अग्नेः । 'वक्ष्यः' वक्ष्यैरीणादिकोऽयम् प्रत्ययः ।
हविर्वहनं 'चित्त्वत्' आश्चर्यभूतमेव । 'यः' जातोऽग्निः ।
'मातरी' सर्वस्य निर्मात्रिणी, सर्वस्य मातृभूते द्यावापृथि-
व्यावरणी वा । 'घातये', घेद् पाने तुमर्थे इति (३,४,८)
तवेन् प्रत्ययः । स्नानपानाय 'न अन्वेति' न गच्छति । इण्
गती लटि उपसर्गेण समासः । 'तिङ्ङि' चोदात्तवतीति
(८,१,७१) गतीर्निघातः । 'अनूधाः' नञ्, बहुव्रीहिसमासः,
तस्मिन् अनूङ्स्त्रियामिष्टत्वात् अत्रानङ्ङभावः, प्रत्येकविव-
क्षया एकवचनम्, ऊधोरहितः सन् अयं लोकोऽसौ लोकश्च ।
'यत्' यदि । एनमग्निम् । 'अजीर्जनत्' जनयेत्, तर्हि स्नान-
पानाय न गच्छतीति युक्तम्, तथा न भवति, किन्तु द्यावा-
पृथिव्यौ हि सर्वेषां कामदुघे खलु । तथापि न याति । तस्मा-
दस्य हविर्वहनं विचित्रम् । 'अधं चित्' उत्पत्त्यनन्तरमेव । 'सद्यः'
तदानीमेव । शौघं, 'महि' महत्त्वं । 'दूत्यं' "दूतस्य भाग-
कर्मणौ (४,४,१२०)" इति कर्मणि यत् प्रत्ययः, दूतकर्म
'चरन्' आचरन् । 'द्याववक्षत्' देवान् प्रति हवींष्यावहति ॥२॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

इदं त एकां परं जं त एकां

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

संवेगनस्तन्वेश्चारुरेधि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥३॥

अथ तृतीया । बृहदुक्थऋषिः । त्रिष्टुप्छन्दः । दे० अग्निः ।
 एतया बृहदुक्थो वाजिनं नाम स्वपुत्रं गृह्यते यदति । हे मृत-
 पुत्र ! 'ते' तव । 'इदम्' उपरि ज्योतिषेति वक्ष्यमाणत्वात् अत्रेदं
 शब्देन ज्योतिरभिधीतते इदं ज्योतिरग्न्याख्यम्, 'एकम्' एको-
 ऽग्निः' अतः 'ते' तव देहगताग्न्यंशेन वाह्यमग्निं 'संविशस्व'
 सङ्गच्छस्व । तथापरः 'ऊ' अन्योऽपि 'ते' तव 'एकं' वाय्वाख्यो-
 ऽग्निः, तेन च प्राणवाय्वाख्येनांशेन वाह्यं वायुं संविशस्व शरी-
 राग्निप्राणवायोः वाह्याग्निवायोश्चैकत्वादंगत्वमिति भावः
 तथा, 'तृतीयेन ज्योतिषा' आदित्याख्येन तीजसा तवात्मना
 संविशस्व सूर्यगतात्मचेतनयोरभेदादंगत्वम्, "योऽहं सोऽसौ"
 "योऽसौ सोऽहं" सूर्य आत्मा जगतः" इत्यादिश्रुतेः आत्मनः
 सूर्यप्रवेशो युक्तः 'तन्मे' ततवे पुनः शरीरग्रहणाय 'चारुः'
 कल्याणो भूत्वा तस्मिन् सूर्यं 'सवेयनः' सग्यक् प्रवेष्टा । 'एधि'
 भव । कीदृशस्त्वम् ? 'प्रियः' तेन सह प्रीयमाणः । कीदृशि
 तस्मिन् ? 'देवानां परमे' उत्तमे । 'जनित्रे' जनके । "देवानां
 ह्येतत् परमं जनित्रं यत् सूर्यः" इति हि श्रुतिः ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे

रथमिव संभवेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य सत्सद-

यने सख्ये मा रिषाम वयं तव ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । कुक्ष ऋषिः । जगतीछन्दः । अग्निः देवता ।
 'मर्हते' पूज्याय । 'जातवेदसे' जातानामुत्पन्नानां वेदित्रे जात-

प्रज्ञाय जातधनाय वा अग्नये । 'मनीषया' निशितया बुद्ध्या ।
 'इमं स्तोमम्' एतत् स्तोतम् । 'रथमिव', यथा तत्ता रथं
 संस्करोति तथा । 'सम्पद्देमा' सम्यक् पूजितं कुर्मः । 'अस्य'
 अग्नेः 'संसदि' सम्भजने । 'नः' अस्माकम् । 'प्रमतिः' प्रकृष्टा
 बुद्धिः । 'भद्रा हि' कल्याणी समर्था खलु । अतस्तया
 बुद्ध्या कुर्म इत्यर्थः । हे 'अग्ने' ! 'तव सख्ये', अस्माकं त्वया
 सह सखित्वे सति । वयं 'भा रिपाम' हिंसिता न भवाम ।
 अस्मान् रक्षेत्यर्थः ॥ ४ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 कविं सम्वाजमतिथिं जनाना-

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 मासन्नः पाव जनयन्त देवाः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । इयोर्भारद्वाज ऋषिः । विष्टुप् छन्दः ।
 अग्निः देवता । 'मूर्धानं' शिरोभूतम् । 'कस्य' ? 'दिवः'
 द्युलोकस्य । 'पृथिव्याः' प्रथिताया भूमिः । 'अरतिं' गन्तारम् ।
 यद्वा गन्तव्यं स्नामिन्म् । 'वैश्वानरं' विश्वेषां सर्वेषां नराणां
 सम्बन्धिनम् । 'ऋते' ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम ।
 निमित्तसप्तम्येषा ऋतनिमित्तम् । 'आ' आभिमुख्येन जातम्
 सृष्ट्यादावुत्पन्नम् । 'कविं' क्रान्तदर्शिनम् । 'सम्वाजं' सम्य-
 याजमानम् । यजमानानाम् 'अतिथिं' हविर्वहनाय सततं
 गन्तारम् । यद्वा, अतिथिवत्पूज्यम् । 'मासन्' आसनि
 आस्य, द्वितीयाद्ये सप्तमौ, आस्यभूतम् । 'अग्निलक्षणेना-

स्येन हि देवा हवींषि भुञ्जते । 'पात्रं' पातारं रक्षकम् । यद्वा,
आस्येन धारकम् । एवं गुणविशिष्टं यैश्चानराग्निम् । 'नः'
अस्माकं सम्बन्धिनि यज्ञे । 'देवाः' स्तोतार ऋत्विजः, देवा एव
वा । 'आ जनयन्त' आभिमुख्येनाजनयन् । अरण्योः सकाशाद्
उदपादयन् ॥ ५ ॥

२७ १ १ १२ १ १
वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठा-

१ १ १ १ १
उक्ष्येभिरग्ने जनयन्त देवाः ।

१ १ १ १ १ १ १
तं त्वा गिरः सुष्टुतयो वाजय-

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
न्याजिं न गिर्ववाहो जिग्युरश्रवाः ॥ ६ ॥

अथ पठौ । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप्छन्दः । अग्निः
देवता । हे 'अग्ने' । 'त्वत्' त्वत्सकाशात् । 'उक्ष्येभिः' उक्ष्यैः
स्तोत्रैः यज्ञैर्हविभिर्य । 'देवाः' स्तोतारः । कामान् आत्मनः
'व्यजनयन्त' विविधं जनयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । 'पर्वतस्य'
मिधस्य 'पृष्ठात्' उपरिभागात् 'आपो न' आपः उदकानि
यथा तद्वत् । अपिच, हे 'गिर्ववाहः ।' ग्रीभिः स्तुतिरूपाभिः
याग्निर्वहनीयाग्ने । भरद्वाजाः स्तोतारः । 'तं' प्रसिद्धम् । 'त्वा'
त्वाम् । 'वाजयन्ति' बलिनं कुर्वन्ति । यद्वा । वाजमघ्न-
मिच्छन्ति । अपिच । त्वां 'सुष्टुतयः' शोभनस्तुतिरूपाः ।
'गिरः' वाचः । 'जिग्युः' जयन्ति यशोऽकुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।
अश्रवाः वाचाः 'आजिन्त' संग्रामं यथा शीघ्रं जयन्ति तद्वदि-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

२ २ १ २ . २ १ २ १ १

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं

२२ २ २ २ १ १

हीतारं सत्ययजं रोदस्योः ।

२ २ २ १ २ २ २ २ २ २

अग्निं पुरा तनयिद्वोरचित्ता-

१ २ २ १ २

हिरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तसी । वामदेवी ब्रूते । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः ।
हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'अध्वरस्य' यज्ञस्य । 'राजानम्' अधि-
पतिम् । 'हीतारं' देवानामाह्वितारम् । 'रुद्रं' रोदयमाणं
द्रवन्तम्, शत्रून् रोदयन्तं वा । यद्वा, 'एषा वा घोरा तनूर्य-
दुदः' इति रुद्रात्मकम् । 'रोदस्योः' द्यावापृथिव्योः 'सत्य-
यजं' सत्यस्यायस्य दातारम् । यद्वा सत्ययजं सत्येन हविषा
देवान् यजन्तम् । यद्वा, सत्यस्यानन्द-लक्षणस्य सङ्गमयितारं
रोदस्योर्ध्याप्य पर्तमानम् । 'हिरण्य-रूपं' सुवर्ण-प्रभम् । एवं
विधम् 'अग्निं' 'वः' युष्माकम् 'अवसे' रक्षणाय 'तनयिद्वोः'
तनयिद्वोरग्निः सङ्गायकस्मिकः, तत् सङ्गं दृष्ट्वा 'अचित्तात्' न
विद्यते चित्तं यस्मिन् तदचित्तम्, चित्तोपलक्षित-सर्वेन्द्रियोप-
संहारी मरणमिति यावत् तस्मान्मरणात् 'पुरा' प्रागिव,
'आ कृणुध्व' यूयं समन्तादग्निर्भिरग्निं भजध्वम् ॥ ७ ॥

२ २ २ १ २ १ २ २ २

इन्धे राजा समर्थो नमोभिः

२ २ १ २ २ १ २ १ २

यस्य प्रतीकमाहुतं घृतेन ।

१ २ ३ १ १ - २ २ २
नरो हव्येभिरीडते सवाध

१ २ २ २ २ - १
अग्निरयमुपसामशोचि ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वसिष्ठ ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः ।
'राजा' दीतः 'अर्थः' स्वामी हविषां प्रेरकोवा 'अग्निः'
'नमोभिः' स्तुतिभिः सह 'समिन्धे' समिध्यते । 'यस्य'
अग्नेः 'प्रतीक' रूप 'हृतेन चाहुत' भयति । ये च 'नरः'
अन्नदीयाः 'सवाध' सन्निष्टाः सम्प्रातवाधाः 'हव्येभिः' हव्यैः
सार्धम् 'ईडते' स्तुवन्ति । 'सः' अग्निः 'उपसाम्' 'अग्रम्' 'आ'
अशीचि' वा दीप्यते ॥ ८ ॥

१ १ १ २ १ १ २ १ १
प्र केतुना वहता यात्वग्नि-

१ २ १ १ १
रा रोदसी हपभो रोरवीति ।

१ १ १ १ २ १ १ १ २
दिवसिदन्तादुपमामुदान-

१ २ १ १ २ १ १ १
हपामुपम्ये महियो ववर्षे ॥ ९ ॥

अथ नवमी । विगिरास्वाङ्कृषिः । छ० त्रिष्टुप् । दे०
'अग्निः' । 'अग्निः' 'वहता' 'केतुना' प्रज्ञानेन युक्तः मनु
'वा' इदानीं 'रोदसी' व्यापारयिष्यो 'प्रयाति' प्रकपेण
गच्छति । किञ्च, देवानामाह्वानफानि 'हपभः' इव 'रोर-
वीति' अत्यर्थं गच्छं परोति । 'दिवसिदन्त' अन्तरिक्षनोक-
प्यापि 'अन्तात्' पर्यन्तात् 'उपमाम्' (उपमत्यन्तिकनाम्)
अथवा 'समोपम्' 'उदानत्' उदग्ने ज्वलनात्मनादित्या-

त्मनावस्थितः सन् ऊर्ध्वं व्याप्नोति । अथोतेर्व्यत्ययेन परस्मै-
पदम् । तिपोहलद्यादिलोपः । 'अपां' दृष्टिलक्षणासुद-
कानाम् 'उपस्थे' उपस्थाने अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना 'महिषः'
महान् 'वधर्धे' वर्धते ॥ ८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
अग्निं नरो दीधितिभिररण्यो-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
हस्तच्युतं जनयत प्रशस्तम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
दूरेदृशं गृहपतिमथव्युम् ॥ १० ॥

इति प्रथमपाठकस्य द्वितीयाहं द्वितीयां दधति ।

अथ दशमी । षमिष्ठकपिः । छ० तिष्ठप् । दे० अग्निः ।
'नरः' नेतारकृत्वजः 'प्रशस्तं' प्रकर्षेण स्तुतं 'दूरे दृशं' दूरे
दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा 'गृहपतिं' गृहाणां पालकम्
'अथव्युं' अथर्वतिगैत्यर्थः अगस्यम् अतनवन्तं वा 'हस्तच्युतं'
हस्तेन जातम्, अरण्योः विद्यमानम् अग्निः 'दीधितिभिः'
अद्भुतिभिः, 'जनयत' जनयन्ति । [अथ यास्कः—“दीधितयो-
ऽद्भुतयो भवन्ति, धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रत्युत एने अग्निः सम-
रणाज्जायत इति वा, हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तः
दूरे दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम् (५, २, ११)"] इति ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थब्रह्मणे ऋद्धोषास्थाने

प्रथमोऽध्यायस्य सप्तमोऽध्यायः ।

अथ प्रथमव्यासकथा द्वितीयाहो द्वितीया दधति ।

१ २ ३ ४ १ २ ३ १ २ ३

अवोध्वग्निः स धा जनानां

१ २ ३ १ २ ३ ३ २ ३ १ २

प्रति धेनुमिवायतीमुपासम् ।

३ १ २ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २ ३

यज्ञा इव प्र वयामुज्जिहानाः

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३

प्र भानवः सस्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥

अथ अष्टमखण्डे । प्रथमा । बुधश्च गविष्ठिरश्च द्वाष्टपी ।
त्रिष्टुप्छन्दः । दे० अग्निः । अयम् 'अग्निः' जनानाम् अघ्न
र्यादीना 'समिधा' समिद्धिः 'अवोधि' प्रबुद्धोऽभूत् । 'धेनु-
मिध' अग्निहोत्रार्थं धेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वद् 'आय-
तीम्' आगच्छन्तीम् 'उपासम्' प्रति उपः काले इत्यर्थः ।
अथ प्रबुद्धस्याग्नेः 'भानवः' रश्मयो ज्वालाः 'यज्ञा' महान्तः
'वयां' शाखां 'प्रोज्जिहाना' प्रोद्धमयन्तो वृक्षा इव । यज्ञा
महान्तः प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यक्त्यन्तो भानवः 'नाकम्'
अन्तरिक्षम् 'अच्छ' आभिसुरत्येन 'प्र सस्रते' प्रसरन्ति ।

"सस्रते" "मिस्रते" इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ १ २ ३ ४

प्र भूर्जयन्तं मह्यं विपोधां

१ २ ३ ४ १ २ ३ ४

भूरैरमुरे पुरो दमाणम् ।

१ २ ३ ४ १ २ ३ ४

नयन्तं गीर्भिर्वना धियं धा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

हरिश्मशुं न वर्मणा धनर्चिम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वत्सप्रिच्छपिः । त्रिष्टुप्कण्डः । अग्निः देवता । हे स्तोतः । त्वम् 'जयन्तम्' असुरसेनानां जेतारं 'महां' महान्तं 'विषोधां' मेधाविनः धर्तारं 'मूरैः' मूढैरधिष्ठितानां 'पुरां' शरीराणां 'दर्माणम्' आदरेण रक्षकम् 'अमूरम्' अमूढमग्निं 'प्रभूः' स्तोतुं प्रभव समर्था भव 'गौर्भिः' स्तुतिभिः 'वना' वननीयं सम्भजनीयं 'नयन्त' धनानि प्रापयन्तं 'वर्मणा' कवचस्थानीयज्वालयोपेतं 'हरिश्मशुं' न हरितवर्णकेशमयमिव 'धनर्चिं' धार्यमाणं क्रियमाणं स्तोत्रं यस्य तम्, प्रीणनकरस्तोत्रं वा अग्निमुद्दिश्य 'धियं' परिचरणरूपं कर्म 'धाः' विधेहि ।

"मूरैः" मूढैः" इति च पाठौ । "नयन्तं गौर्भिर्वना धियन्धा हरिश्मशुं न वर्मणा धनर्चिम्" इति कन्दोगाः । "नयन्तो गर्भं वनां धियं धुर्हरिश्मशुं नार्वाणं धनर्चिम्" इति बह्वृचाः ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

विपुरुषे अहनी द्यौरिवासि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

विप्रा हि माया अवसि स्वधावन्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

भद्रा ते पूपन्निह रातिरस्तु ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप्कण्डः । पूपा देवता । हे 'पूपन्' । 'ते' तव 'शुक्रं' शुक्रवर्णम् 'अन्यत्' एकमहर्भवति

वासरात्मकम्, तथा 'ते' तत्र सम्बन्धि 'यजत' यजिरत्र सङ्गति-
करणे वर्त्तते यजनीयं प्रकाशेन सङ्गमनीयं स्वतः कृष्णवर्णम्
'अन्यत्' एकमहर्भवति रात्र्याख्यम्। इत्थं 'विपुरुषे' शुक्लकृष्ण-
तया नानारूपे 'अहनी' तत्र महिम्ना निष्पद्यते। यद्वा, हे पूषन्!
त्वदीयमन्यद्रूपं 'शुक्रं' निर्मलं दिवसस्योत्पादकम्, त्वदीय-
मन्यदेकं रूपं 'यजत' केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रे-
रुत्पादकम्। अतएव 'विपुरुषे' विषमरूपे 'अहनी' अहद्य
रात्रिश्च भवतः। अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्त्ता।
कथमस्य प्रसन्निरिति? तत्राह, 'द्यौरियासि' यथा द्यौरा-
दित्यः प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि। कुतः? इत्थत्
आह, हे स्वधावन्! अन्नवन्! पूषन्! 'विष्ताः' सर्वाः,
मायाः प्रज्ञाः 'हि' यस्मात् कारणाद् 'अवसि' रक्षसि, अतः
कारणात् त्वं सूर्य इव भवसीत्यर्थः। तादृशस्य 'ते' तत्र
'भद्रा' कल्याणी 'रातिः' दानम् 'इह' यस्मात् 'अस्तु' भवतु।
यास्कस्वाह—“शुक्रं तेऽन्यस्रोहित तेऽन्यद्यजतं तेऽन्यद्यजियं
तेऽन्यद्विषमरूपे ते अहनी कर्मणा द्यौरिव चासि सर्वाणि च
प्रज्ञानान्यवस्यन्नन्नवन् (१२, २, ६)” इति।

“स्वधावन्” “स्वधावः” इति च पाठौ ॥ ३ ॥

१ १ १ १ २ १ १
इडामग्ने पुरुदध्सध् सनिं गोः

१९ १ १ २२
शश्वत्तमध् हवमानाय साध ।

१ १ १ १ १९ १ १७
स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावा-

१ १-१ १ १ १ १ १
म्ने सा ते मुमतिर्भूत्वस्यो ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । विष्णामित्र ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः ।
 हे 'अग्ने' । 'पुरुदंसस' 'दंसः वेपः' इति (नि० १२, १, २) कर्म-
 नामसु पठितत्वाद्दंसः-शब्दः कर्मवाची पुरुषि बह्वनि दंसांसि
 कर्मणि यस्याः सा, तां बहुकर्मणि 'गोः सनि' गवादिपशूनां
 सम्पादयित्वीम् 'इडाम्' एतन्नामिकां गोरूपां देवतां 'शश्वत्तमं'
 निरन्तरं 'हवमानाय' यजमानाय मध्वं 'साध' साधय । किञ्च,
 'नः' अस्माकं 'सूनुः' पुत्रः 'तनयः' पौत्रः 'स्यात्' भवतु, इति
 'ते' तव या 'सुमतिः' शोभना बुद्धिः सा 'विजावा' अवन्त्या
 सती 'अस्मे' अस्माकं 'भूतु' भवतु ॥ ४ ॥

१ २२ १ २ २ १ २ २ २
 प्र होता जातो महान्नभोवित्

२ १ २ २ १ २ २ २ २
 नृपद्मा सीदद्वां विवर्त्ते ।

१ २ २ २ २ २ २ २
 दधयो धायी सुते वयाँसि

२ १ २ २ १ २ २ २
 यन्ता वसूनि विधत्ते तनूपाः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । वसुप्रिष्टः ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः ।
 'यः' 'नृपद्मा' अग्निः 'अपाम्' अन्तरीक्षनामैतत् (नि० १, ३, ८)
 अन्तरिक्षस्य 'विवर्त्ते' विवर्त्तने उत्सङ्गे वैद्युतरूपेण निपथ्यो-
 भूत्, स इदानीं 'होता' यजमानानां होमनिष्पादको
 जातः प्रादुर्भूतः 'महान्' गुणैः पूज्यः । 'नभोवित्' अन्त-
 रिक्षस्य ज्ञाता यतस्तत्रोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता 'नृपद्मा'
 नृप सीदन् सदेर्मनिन्, नितृस्तरः (६, १, ११७)] 'प्रसीदत्'
 वेद्यां प्रसीदति । "अपासुपस्थे महिषा अग्न्यभूतं" इति

हि निगमः । यद्वा, यपां पयसाम् इत्यर्थः, । कर्मणासुपस्थे
 उपस्थाने समीपे वेद्यामुक्तलक्षणः सन् । अथवा, अपाम्
 उदकानां विवर्त्तं मध्ये योऽग्निर्हविर्वोदुमसहमानो निगूढः
 सन् स देवैः पुनः प्रार्थितः उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसीदति,
 सोऽग्निः 'दधत्' हवींषि धारयन् 'सुधायी' वेद्यां निहितो-
 ऽभूत् । हे स्तोतः ! सोऽग्निः 'विधत्ते' परिचरते 'ते' तुभ्यं
 'वयांसि' अन्नानि 'वसूनि' धनानि च 'यन्ता' नियमयिता
 भवतु । किञ्च, तनूपाः, 'तन्व.' पाता च भवत्विति शेषः ।

“नृपद्मा” नृपद्मा” इति च पाठौ । “दधद्यो धायी सुते”
 इति छन्दीगाः “दधिर्यो धायी सते” इति बह्वचा ॥ ५ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १

प्र सन्नावमसुरस्य प्रशस्तं

१ १ १ १ १ १ १ १

पुष्पः कृष्टीनामनुमाद्यस्य ।

१ १ १ १ १ १ १ १

इन्द्रस्येव प्र तवसस्तूतानि

१ १ १ १ १ १

वन्दद्वारा वन्दमाना विवदुः ॥ ६ ॥

अथ पठौ । यशिष्ठ ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः ।
 ‘सुरस्य’ वल्लवतः ‘पुम.’ वीरस्य पौत्र्यभित्ति यीर्ध्यमुच्यते तथाच
 यास्कः, ‘पुमान् पुरुषमा भवति पुंसतेर्वति ‘कृष्टीनां’ जनानाम्
 ‘अनु माद्यस्य’ स्तुत्यस्य ‘तवस.’ वल्लवतः ‘इन्द्रस्येव तस्याग्नेः
 प्रशस्तम् उत्कृष्टं ‘मग्न्याजं’ मग्न्यप्राजमानं स्वरूपं प्रसीतु ।
 तथा ‘वन्दद्वारा’ वन्दनं वन्द. स्तुति, तद्वागपि स्तुतिप्रसु-
 रानि ‘वन्दमाना’ भवन्. स्तूयमानानि ‘कृतानि’ कर्माणि ‘प्र
 विवदुः’ प्रकर्षय कामयताम् ।

“प्रसम्माजमसुरस्य प्रशस्तम्” इति छन्दोगाः । “प्रसम्माजो
असुरस्य प्रशस्तिम्” इति बह्वृचाः । “वन्दद्वारा वन्दमानां
विवष्टु” इति, वन्दे दावे वन्दमानो विवष्टुमि” इति च
पाठौ ॥ ६ ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा

गर्भं द्रुवेत्सुभृतो गर्भिणीभिः ।

दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भि-

र्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । विश्वामित्र ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । दे०
अग्निः । ‘जातवेदाः’ सर्वविषयज्ञानवान् ‘अयम्’ अग्निः
‘अरण्योर्निहितः’ देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितः । तत्र दृष्टान्तः,
‘गर्भः द्रुव’ इति यथा गर्भो गर्भिणीभिः स्त्रीभिः ‘सुभृतः’
सुष्ठु धार्यते तद्वत् । स तादृशोऽग्निः ‘हविष्मद्भिः’ सम्भृत-
हविष्यैः अतएव ‘जागृवद्भिः’ कर्मणि जागरूकैः ‘मनुष्येभिः’
मनुष्यैरश्वाभिः ‘दिवे दिवे’ प्रत्यहं स्तुत्यर्थम् ‘इद्यः’ स्तुति-
रूपाभिर्गोभिः स्तोतव्यः ।

“सुभृतो गर्भिणीभिः” इति “सुधितो गर्भिणीषु” इति च
पाठौ ॥ ७ ॥

सनादन्ने मृणसि यातुधानान्

न त्वा रक्षाप्सि पृतनासु जिग्युः ।

१२

११२

१२३

अनु दह सहमूरान् कयादो

१

२

३१

२

३

१२

मा ते ह्येत्वा मुचत देव्यायाः ॥ ८ ॥

इति प्रथमपाठकस्य द्वितीयाहं तृतीया दमति ।

अयाष्टमी । आयुर्दृष्टि । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्नि ।
 हे 'अग्ने । त्व 'सनात्' चिरादेवारम्भ 'यातुधानान्' राक्षसान् ।
 'नृणसि' बाधमे । तथापि 'त्वा' त्वाम् । 'पृतनासु' संग्रामेषु ।
 'इक्षामि' राक्षसा 'न जिग्यु' नाजयन् । किञ्च । स त्वमधुना
 अनुक्रमेण सह मूरान् मूलेन महितान् मारकव्यापारिण
 युक्तान् 'कयाद' क्रव्यादो मामभक्षकान् राक्षसान् 'दह'
 तेजसा भक्षीकुरु । किञ्च, तव सम्बन्धिनो 'देव्याया'
 देव्यात् 'ह्येत्वा' 'आयुधात्' ते यातुधाना 'मा मुचत' सुक्ता
 मा भूयन् ।

"कयाद" "क्रव्याद" इति च पाठो ॥ ८ ॥

इति सावकाश्याविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोप्याख्यानि
 प्रथमभाष्यायस्य अष्टमखण्ड ।

अथ प्रथमपाठकस्य द्वितीयाहं चतुर्थी दमति ।

१२

१२

११

२

१२३

१२

अग्न षीजिष्ठमा भर दुम्नमस्रमभ्यमग्निगो ।

१२

११

१२

१२

१२

१२

१२

१२

१२

प्र नो राये प्रनीयमे रस्मि वाजाय पन्याम् ॥ १ ॥

षोडशानुष्टुभोजिष्ठमिति खण्डयोः ।

सोमं राजानमित्येषा वैश्वदेवी ततः परा ।

स्तुतिरङ्गिरसां शिष्टाः आग्नेयस्तु चतुर्दश ।

अथ नवमे खण्डे—सैयं प्रथमा । गयत्रिर्ऋषिः । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः । हे अग्ने ! 'ओजिष्ठ' बलवत्तमं 'द्युम्न' द्योतते कटक-मुकुटादि-रूपेण सर्वत्र काशति इति द्युम्नं धनम् अस्मभ्यम् 'आभर' आहर । हे 'अभिगो !' अष्टत-गमनं । अष्टतमप्रतिहतं गमनं यस्येति, अष्टता अनिवारिता गावो रश्मयो यस्येति वा, अभिगुः, तस्य सम्बोधनं हे अभिगो ! 'पनीयसे' पनीयसा स्तोतव्येन 'राये' राया धनेन । सुपां सु लुगिति (७, १, ३८) से आदेशः 'नः' अस्मान् प्रकर्षेण योजय । 'वाजाय' अन्नस्य लाभाय 'पन्थाम्' पन्थानम् अन्नस्य, मत्समीप-प्राप्ति-साधनं मार्गं, 'रक्षि' विलिख कुर्वित्यर्थः ॥

"प्र नो राये पनीयसे" इति छन्दोगाः, "प्र णो राया परीणसा" इति बह्वचाः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
यदि वीरो अनु घ्यादग्निमिन्धीत मर्त्यः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
आनुहव्यमानुषक्षर्म भक्षीत दैव्यम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वामदेव ऋषिः । भरद्वाजोयार्हस्पत्यो या । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः । 'यदि' यदा 'यस्य' मनुष्यस्य 'वीरः' पुत्रः, स्वात् भवति, तदा सः 'मर्त्यः' 'अग्निमिन्धीत' पोषानमादधीत कुर्वति । 'क्षि' । 'आनुषक्' अविच्छिन्नं यथा भवति तथा 'हव्यम्' 'आनुहव्य' आभिसुस्येन लुहोति ।

अपिच । 'दैव्यं' देव सम्बन्धि 'शर्म' गृहं सुखं वा 'भक्षीत'
भजेत सेवेतेत्यर्थः ॥ २ ॥

१ १ २ ३ १ २ २ २ २ २ २ २
त्वेषस्ते धूम ऋणवति दिवि सं क्रुक्ता आततः ।

१ १ २ २ १ २ २ १ २ १ २
सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । इयोर्भरद्वाज ऋषिः । छ० अनुष्टुप् । दे०
अग्निः । हे अग्ने ! 'त्वेषः' दीप्तस्य 'ते' तव 'शुक्ताः' शुक्लो
निर्मलाः शुभ्रवर्णो वा 'धूमः', 'दिवि' अन्तरिक्षे 'आततः'
विस्तीर्णः 'मनू' 'ऋणवति' मेघात्मना परिणतो गच्छति ।
अपिच, हे 'पावक' ! गोधक ! अग्ने ! 'सूरो न' सूर्य इव
'कृपा' स्तोतव्याभिमुखीकरणसमर्थया श्रुत्या श्रूयमानस्त्वं
'द्युता' दीप्त्या 'रोचसे हि' प्रकाशसे खलु ।

"दिवि मनू" इति, "दिवि पनू" इति च पाठौ ॥ १ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २
त्वष्ट्रं हि चैतवद्यगोऽग्ने मित्रो न पत्वसे ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २
त्वं विचर्यणे श्रयो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी ।

हे 'अग्ने' ! 'त्वं हि त्वं' खलु 'चैतवत्' चित्तिः
अयोऽपचय, तत्त्वान्यन्त्रि चैतं श्रूयं काष्ठं तदयुक्तं 'यगः' अन्नं
(नि० २, ०) हविर्नेषणं 'पत्वमे' अभिपतसि गच्छसि । तत्र
दृष्टान्तः, 'मित्रो न' अहरभिमानो मित्रो देवः स इव यज्ञा,
अथ इति दृष्टान्तः (नि० २, ४) 'चैतवत्' चैतं निवासकं हवि-
र्भक्षकमर्थं तदयुक्तम् यजमानगृहं मित्रभूतः पुरय इवामि-

पतसि । यद्वा, पत्यतिरेख्यकर्म, (नि०२, २१) ईदृशमत्रं 'पत्यसे'
 ईयिषे अतः कारणात् हे 'विचर्पणे' । विशेषेण सर्वस्य
 द्रष्टः । 'वसो' । वासकाग्ने ! त्वं 'अवः' अवणीयमन्नम्
 यजमानगृहस्थं न अयं न शब्दयार्थः । (नि०२, ७) अयकार्थ-
 भूतां 'पुष्टिं' च 'पुष्यसि' वक्ष्यसि ॥ ४ ॥

१ २२ १ २ २२ १ १ २२ १

प्रातरग्निः पुरुप्रियो विशः सवेतातिथिः ।

२ २ २ २ १ २ २ १ २२ २ २ २

विश्वे यस्मिन्नमर्त्ये हव्यं मर्त्तास इन्धते ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । अक्षुर्वाहादित ऋपिः । छ० अनुष्टुप् । दे०
 अग्निः । 'पुरुप्रियः' बहुप्रियः 'विशः' यजमाने धनस्य निवे-
 शकः 'अतिथिः' यजमानानां गृहान् प्रति तिथिषु न
 अभ्येतीत्यतिथिः । तथाह यास्कः, "अतिथिरभ्येति गृहान्
 भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति परगृहाणीति वा (४, १,
 ५)" इति एवं विधोऽग्निः 'प्रातः' 'सवेत' स्तूयते । 'अमर्त्ये'
 अमरणधर्मके 'यस्मिन्' अग्नी 'विश्वे' सर्वे 'मर्त्तासः' मर्त्ताः
 मनुष्याः 'हव्यम्' 'इन्धते' दीपयन्ति दधत इत्यर्थः ।

"विश्वे यस्मिन्नमर्त्ये हव्यं मर्त्तास इन्धते" इति छन्दोगाः,
 "विश्वानि यो अमर्त्यो हव्या मर्त्तेषु रण्यति" इति बह्वचाः
 ॥ ५ ॥

१ २२ २ २ २ १ २ २ १ २

यद्वाहिष्ठं तदग्नये वृहदूर्ध्वं विभावसो ।

१ २ २ २ २ २ २ १ २ २

महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । वसुयव आवेया ऋपयः । छ० अनुष्टुप् । दे०
 अग्निः । 'वाहिष्ठं' वोदृतमं 'यत्' स्तोत्रं 'तत्' अग्नये' क्रियते ।

अतः हे 'विभावसी' ! प्रभाधनाग्ने ! 'वृहत्' बृहत्सं धनं च
 'अर्च' अर्चाम्य प्रयच्छ । कथमस्यान्नघनप्रदातृत्वमित्यपेक्षा-
 यामाह, यतः 'त्वत्' त्वत्तः सकाशात् 'महिषी' महती
 'रयिः' धनम् 'उदीरते' उद्गच्छन्ति । 'इव' इति पाद-पूरणः
 ॥ ६ ॥

वि० १ वि० २ वो अतिथिं वाजयन्तः पुरु० ११२ प्रियम् ।

अग्निं १ वो दु० १ वचः स्तु० १ शू० १ मन्मभिः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी गोपवन ऋषिः । सप्तवध्विर्वा । छ० अनुष्टुप् ।
 दे० अग्निः । हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'व.' यूयं 'वाजयन्तः' अन्न-
 सिच्छन्तः 'विशोविशः' सर्वस्याः प्रजायाः 'पुरु-प्रियं' बृह-
 प्रियम् 'अतिथिं' पूज्यम् 'अग्निं' स्तुत्या परिचरतेतिशेषः ।
 अह च 'व.' सुषदर्थं 'दुयै' गृह-हितम् अग्निं 'वचः' 'स्तुये'
 श्लौमि 'शूषस्य' सुषस्य लाभाय । कै. साधनैः । 'मन्मभिः'
 मननीयैः स्तोत्रैः ॥ ७ ॥

वृ० १ ह्यो हि भानवेऽर्चा देवायामनये ।

यं मित्रं न प्रशस्तये मर्तासो दधिरे पुरः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । पुरुषात्रेय ऋषिः । छ० अनुष्टुप् । दे०
 अग्निः । यज्ञे 'भानवे' दीप्तिमते 'अग्नये' 'वृहत्' महत् 'वयः'
 हवीरूपमन्नं दीयते 'हि' अतस्त्यमपि 'देवाय' द्योतमाना-
 यामनये वयः 'अर्च' प्रयच्छ । 'मर्तासः' मनुष्याः 'यम्' अग्निं

‘मित्रं न’ सखायमिव ‘प्रशस्तये’ प्रकृष्ट-स्तुतये अस्मदर्थं
देवानग्निः स्तौत्विति ‘पुरः’ ‘दधिरे’ पुरस्कुर्वन्ति ॥

“प्रशस्तये” “प्रशस्तिभिः” इति पाठौ ॥ ८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

अगन्म हवहन्तमं ज्येष्ठमग्निमानवम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

यः स्य श्रुतर्वन्नार्चे बृहदनीकं दध्यते ॥ ९ ॥

अथ नवमी । गोपवन ऋषिः । ‘बृहहन्तमं’ पापाना-
मतिशयेन हन्तारं ‘ज्येष्ठं’ प्रशस्यम् ‘आनवं’ मनुष्य-
सम्बन्धिनं, तेषां हित-कारिणम् ‘अग्निम्’ ‘अगन्म’
गन्ता ‘वयं’ पूजार्थं बहुवचनम् । अग्निः ‘यः’ ‘आर्चे’
ऋक्ष-पुत्रे ‘श्रुतर्वन्’ नाम्नि राजनि निमित्तं, ‘बृहत्’ महान्
‘अनीकः’ ज्वाला-समूहः सन् ‘दध्यते स्य’ प्रवक्ष्योऽभवत् ।
लट्, ङी (३, २, ११८) इति भूते लट् तमग्निमागता इति
समन्वयः । एवं श्रुतर्वणं भिक्षणायागतो गोपवनः अग्निं
स्तौति ॥

“अगन्म” “आगन्म” इति च पाठौ । “यः स्य श्रुतर्व-
न्नार्चे बृहदनीकं दध्यते” इति छन्दोगाः, “यस्य श्रुतर्वा बृह-
न्नार्चोऽनीकपथते” इति च बृहृचाः ॥ ९ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

जातः परेण धर्मणा यत्सवद्भिः सहामुवः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

पिता यत्कश्यपस्याग्निः श्रद्धा माता मनुः कविः ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयाहं चतुर्थो दशति ।

अथ दशमी । वामदेवः कश्यपो वा मारीचोमनुर्वा वैव-
 स्वत उभौवा । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः । हे 'अग्ने ! त्व
 'परेण' उत्कृष्टेन 'धर्मणा' आधानादिकर्मणा 'जात' प्रादु-
 र्भूतोऽसि । 'यत्' यः 'महद्भिः' यज्ञे सह वर्तन्ते इति सवृतः
 ऋत्विजः, तैः सह 'अमुक्' भूमि सम्बन्धि यज्ञे वर्तसे कश्यप-
 स्याग्निरित्येतयोः परस्परं विभक्ति व्यत्ययः 'यत्' यस्याग्नेः
 'कश्यपः' 'पिता' 'यज्ञा' देवी 'माता' च 'मनु' 'कविः'
 श्रान्त कर्मा मेधावी वा "मनुर्वैवस्वतः स्तोता आसीत् सोऽग्निः
 यजमानायाभीष्ट फलं प्रयच्छतु" अनेन सूचितमुपाख्यानं
 ब्राह्मणान्तरे द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते भाषणीये सामवेदार्चिकप्रकाशे छन्दोव्याख्यायाम्
 प्रथमाध्यायस्य ऋचम खण्ड ।

प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयाहं पञ्चमी दशति ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे ।

१ १३ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ १ ॥

अथ दशमे खण्डे—सौर्यं प्रथमा । अग्निस्तापस ऋषिः ।
 छन्दः अनुष्टुप् । देवता विश्वेदेवा । 'राजानं' राजमानमी-
 श्वरं वा 'सोम' 'वरुण' च 'अग्नि' च 'गौभिः' स्तुतिभिः
 'अन्वारभामहे' रक्षणार्थम् आह्वयामहे । तथा 'आदित्यम्'
 पदिते, पुत्रं 'विष्णु' च 'सूर्य' च 'ब्रह्माणं च बृहस्पति'
 च अन्वारभामहे ॥ १ ॥

२ १ १ १ २ १ २ २. १ - १ १ . . . २२
इत एत उदारुहन् दिवः पृष्ठान्या रुहन् ।

२ १ १ १. १ १ १ १ . . . २२
प्र भूर्जयो यथा पथोद्यामङ्गिरसो ययुः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वामदेवो हयोः । छन्दः अनुष्टुप् । देवता
विष्णुदेवा । एते अङ्गिरसः 'यथा' 'उत्' मार्गेणैव 'द्यां' दिवं
'प्र ययुः' प्रायुः । कौटुम्भाः ? 'भूर्जयः' भृजतिः पाक-कर्मा
हविषां पक्ताः । तत्र दृष्टान्तः 'पथा' मार्गेण जना ग्रामादीन्
गच्छन्ति, तथा इतः भूमेः सकाशात् 'उदारुहन्' उदगच्छन् ।
आगत्य च 'दिवः' स्वर्गस्य 'पृष्ठानि' स्थानानि 'आरुहन्'
प्राप्नुमन्ति ॥ २ ॥

२ १ २ १ २ १ १ २ १ १ २
राये अग्ने महे त्वा दानाय समिधीमहि ।

१ २ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १
ईडिष्वा हि महे वृषं द्यावा होत्राय पृथिवी ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । एतस्याः कश्यपोऽसितो देवलोवा । हे
'अग्ने ।' 'त्वा' त्वां, 'महे' महतः, 'राये' धनस्य 'दानाय'
दानार्थं 'समिधीमहि' वयं सम्यग् दीपयामहे । 'हपन्'
वर्षितः । अग्नये 'महते' 'होत्राय' अग्निहोत्रार्थं 'द्यावा'
दिवं 'पृथिवी' च 'ईडिष्वा' स्तुहि ॥ ३ ॥

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
दधन्वे वा यदीमनु वोचद्वत्तोति वेरु तत् ।

१ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
परि विप्रानि काव्या नैमिश्रक्रमिवाभुवत् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । मार्गङ्गतिः सोमो वा ऋषिः । छन्दः

अनुष्टुप् । देवता अग्निः । 'वा' अथवा 'ईम्' एनं यज्ञम्
 'अनु' लक्ष्मीकृत्य 'यत्' हविरादिकं 'दधन्वे' धारयत्यध्वर्यादिः
 यद् 'अध्व' स्तोत्रम् 'अनुवोचत्' अनुवक्ति होत्रादिः अत्र वा
 अन्वित्येतद्योज्यम् । 'तत्' सर्वं 'वेरु' वेरेव कामयते जानाति
 वा अयमनुष्ठातुम् । अयमग्निः 'विश्वानि' सर्वाणि 'काव्या'
 काव्यानि 'कवयः' मेधाविन ऋत्विजः तत् सम्पन्थीनि कर्माणि
 'पय्येभुवत्' परिभवति स्वायत्तानि करोति व्याप्नोतीत्यर्थः ।
 'प्याप्नो' दृष्टान्तः 'नेमि' वहिर्वैष्टनवल्लयः 'चक्रमिव' रथाङ्गं
 यथा कार्त्तुत्वेन व्याप्नोति तद्वत् ॥

"व्रक्ष" इति "व्रक्षाणि" इति च पाठौ । "भुवद्" "भवत्"
 इति च ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणाहि विश्वतस्परिः ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 यातुधानस्य रक्षसो बलं न्युल्ल वीर्यम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । पायुर्ऋषिः । छन्दः अनुष्टुप् । देवता
 रक्षोहा अग्निः । हे 'अग्ने !' त्वं 'हरसा' त्वदीयेन तेजसा
 क्रोधेन या तथाच यास्कः हरोहरतर्ज्योतिर्हरउच्यते इति ।
 'यातुधानस्य' राजसस्य 'हरः' हरणशील बलं 'विश्वतः'
 सर्वतः 'परि' गतं प्रति 'शृणाहि' नाशयेत्यर्थः । तथा, 'रक्षसः'
 राजसस्य 'वीर्यं' च 'न्युल्ल' नि.गोपेण रुज भञ्जयेत्यर्थः ॥

"शृणाहि" "शृणीहि" इति पाठौ । "बलं न्युल्ल वीर्यम्"
 "बले विरुज वीर्यम्" इति च ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 त्यमग्ने वसूष्मिह रुद्राष्ट्रादित्याष्ट्र उत ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

यजा स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतपुषम् ॥ ६ ॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य तृतीयाहो पञ्चमी दशति ।

इति प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ पष्ठौ । प्रस्कण्ठ ऋषिः । छन्दः अनुष्टुप् । देवता अग्निः । हे 'अग्ने !', त्वम् 'इह' कर्मणि वस्त्रादीन् 'यज' । 'उत' अपिच 'जनम्' अन्यमपि देवतारूप प्राणिन यज । कौटुम्भम् । 'स्वध्वरं' शोभनयागयुक्तं 'मनुजातं' मनुजा प्रजापतिना उत्पादितं 'घृतपुषम्' उदकस्य सेतार यजेति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सानवेदार्यप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
प्रथमस्याध्यायस्य अष्टमः खण्डः ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहो प्रथमा दशति ।

१ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

पुरु त्वा दाशिवा॑ वीचैऽरिरग्ने तव स्विदा ।

१ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

तोदस्येव शरणं च महस्य ॥ १ ॥

अण्डयोर्ध्वपुरुत्वेति ककुभोऽष्टौ दशोष्णिहः ।

जघानः पावमानी स्यादुतस्येत्यदितेः स्तुतिः ।

गिष्टाः षोडश चाग्नेयः समाख्या क्वचिन्वीति यत् ॥

अथैकादश खण्डे—संय प्रथमा । दीर्घतमा ऋषिः ।

छन्दः उष्णिक् । देवता अग्निः । हे 'अग्ने !' 'त्वा' त्वां 'पुरु' बहु 'वोचे' यद्वा बहु दाश्वानिति सस्यन्मः पुत्रं देहि, वित्तं देहि इत्याद्याशासनानि ब्रवीमीत्यर्थः । किन्तूपूणीम् ? नेत्याह यतः 'दाशिवान्' दाश्वान् अभिमतं हविर्देत्तवानस्मि, अतो वोचे । इतरसाधारणेन ब्रुवतः कथं दातव्यम् इति न मन्तव्यम् । यतः हे अग्ने ! 'तव स्विदा' 'अरिः' तवैव अर्त्ता शिवकोऽहं 'महस्य' महतः 'तोदस्य' शिक्तकस्य स्वामिनः 'शरणया' 'इव' इत्युपमार्ये तदा ईशगृहे यथा गर्भदासादि-नियतो वर्तते तद्वदहमपि । यस्मादेवं तस्मात् अभिमतं बहु वोचे । त्वमपि तत् सर्वं देहीत्यर्थः ॥

अत्र निरुक्तम् "बहु दाश्वान्स्वामभिद्वयाम्यरिरमित्-
ष्टच्छतेरीश्वरोऽध्यरितस्मादेव यदन्यदेवत्वा अग्नावाहुतयो-
द्भयन्तदत्येतद्वैवमवच्यतोदस्येव शरणया महस्य तुल्यस्येव
शरणेधि महतः (५, १, ८)" इति ॥ १ ॥

१ १२ १ १३ ५ १ १ १ १
प्र होत्रे पूर्वं वचोऽग्नये भरता वृहत् ।

१ १ १२ १ १ १ १ १ १ १ १ १
विषां ज्योतीष्वपि विभ्रते न वेधसे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । विश्वामित्र ऋषिः । छन्दः उष्णिक् ।
देवता अग्निः । यजमानो होत्रादीन् प्रति ब्रूते हे होत्रादयः ।
'विषां' विप्राणाम् मेधाविनाम् अध्वर्यादीना 'ज्योतीषि' सत्-
कर्मनुष्ठानसम्पाद्यानि तेजांसि 'विभ्रते' निमित्ततया कुर्वा-
णाय 'वेधसे' जगतो विधात्रे 'होत्रे' देवानामाहात्रे 'अग्नये'
'वृहत्' महत् 'पूर्वं' पुरातनं 'वचः' स्तोत्रशस्तादिकं वाच्यं
'प्र भरता' सम्पादयत । नेत्यय पादपूरणः, अन्वयाभावात् ।

वा 'वेधसे न' यथा वेधाः जगदिधातो परमेश्वरः आदित्या-
नेनि ज्योतीषि करोति तद्वदिति । प्र शब्दस्य "कन्दसि"
व्यवहिताद्य" इति भरतेत्यनेन सम्बन्धः ॥ २ ॥

२ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो य हो ।

१ १ २ ३ २ ३ १ २
अस्मो देहि जातवेदो महि श्वः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । गीतम ऋषिः । कन्दः उष्णिक् । देवता
अग्निः । हे 'सहसोयहो' ! बलस्य पुत्र ! 'अग्ने !' 'गोमतः'
बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य 'वाजस्य' अश्वस्य 'ईशानः' ईश्वरस्त्वमसि,
अतः 'अस्मो' अस्मासु हे जातवेदः ! जातधन ! जातानां
'वेदितः' वा अग्ने ! 'महि' प्रभूतं 'श्वः' अत्र 'देहि' प्रयच्छ
स्थापयेत्यर्थः । सहसोयहो पराङ्गवद्वावाद् आमन्त्रितस्य पठ्या-
मन्त्रितसमुदायो निह्नम्यते । अस्मो सुपांसुसुगिति (७,१,३८)
सामन्याः श्रे आदेशः ॥

"अस्मो देहि" "अस्मो धेहि" इति च पाठी ॥ ३ ॥

१ १ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २
अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवां देवयते यज ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
होता मन्द्रो वि राजस्यति सिधः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । विश्वामित्र ऋषिः । कन्दः उष्णिक् ।
देवता अग्निः । हे 'अग्ने !' 'यजिष्ठः' यष्टतमः 'त्वम्' 'अध्वरे'
यज्ञे 'देवयते' देवानात्मान इच्छते यजमानाय 'देवान् यज'
तदर्थं यष्टयान्म्यादीन् देवान् यूजय । किञ्च । 'होता'

देवानामाह्वाता 'मन्द्र' यजमानस्य मादयिता स त्वं 'सिधः'
क्षपयित्वन् शन्नून् 'अति' अतिक्रम्य 'वि राजसि' विशेषेण
शोभसे ॥ ४ ॥

१ २ ३ ३ ३ १ २ ३ १ २८ ३ १
जज्ञानः सप्त माहभिर्मधामाशासत श्रिये ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अयं ध्रुवो रयीणां चिकेतदा ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । त्रित ऋषिः । छन्दः उष्णिक् । देवता पर्वमान
सोमः । 'ध्रुवः' स्थितोऽयमग्निः 'रयीणां' धनानाम् 'आचिकेतत्'
अथातुशासने जानाति । 'सप्त' सप्त सङ्ग्रहिभिः माहभिः
हविर्मानसमर्थाभिर्जिह्वाभिः स्वात्मनि हविः प्रचेत्त्रीभिर्वा
जिह्वाभिः सह । 'जज्ञानः' प्रादुर्भूतः सोऽग्निः 'मधा' कर्मणी
विधातार सोमं 'श्रिये' शिवार्थम् 'आशासत' अनुशास्ति ।
शास्तेर्लटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् (१, ४, ८८) "बहुलं छन्दसि"
इति (२, ४, ७३) शपो लुङ् न भवति अन्विच्छतीत्यर्थः ॥

"जज्ञानः सप्तमाहभिः" "जज्ञान सप्त मातरः" इति च
पाठौ । "चिकेतद्" "अचिकेतयद्" इति च ॥ ५ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
उत स्या नो दिवा मतिरदितिरुत्यागमत् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
सा गन्ताता मयस्करदप सिधः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । इरिमिठिर्ऋषिः । छन्दः उष्णिक् । देवता
अदितिः । 'उत' अपिच 'स्या' सा पूर्वोक्ता 'मति' 'मन्त्री' मन्त्राय
स्तोत्राया वा 'अदितिः' 'ऊत्या' रघया माह 'दिवा' अहनि 'न'

अस्मान् 'अगमत्' आगच्छतु, आगत्य च 'शन्ताता' शन्तातिः
शान्तिकरं 'मयः' सुखं 'सा' अदितिः 'करत्' करोतु । 'सिधः'
नाशकान् शत्रून्नापगमयतु सिधिर्बाधनार्थः ॥

"उत स्या" "उत त्या" इति च पाठौ । "सा शन्ताता"
"सा शन्ताति" इति च ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २ २ १ २
ईडिप्वा हि प्रतीव्याश्च यजस्व जातवेदसम् ।

२ १ २ २ १ २
चरिण्डधूममगृभीतशोचिषम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । इयोर्विश्वमनावीयस्व ऋषिः । छन्दः उष्णिक् ।
देवता अग्निः । 'प्रतीव्यां' शत्रुषु प्रतिगमनशीलम् अग्निं
'हि' अवधारणे, अग्निमेव 'ईडिप्वा' स्तुतिभिः स्तुतं कुरु ।
किञ्च, 'चरिण्डधूमम्' सर्वत्र चरण-शील-धूम-ज्वालम् अगृ-
भीतशोचिषं रक्षोभिर-प्रहृत-दीप्तिम् 'जातवेदसं' जातप्रज्ञं
येद्वा, जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः, तमग्निं 'यजस्व'
हविर्भिः पूजय ॥ ७ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
न तस्य मायया च न रिपुरीशीत मर्त्यः ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २
यो अग्नये ददाश हव्यदातये ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । 'मर्त्यः' मनुष्यः 'रिपुः' शत्रुः चनेति निपात
ममुदायोऽप्यर्थे 'मायया' चन' माययापि 'तस्य' जनस्य 'न'
ईगीत' ईश्वरो न भवति । 'यः' जनः 'हव्यदातये' हविषा-
मादानमसर्थाय 'अग्नये' यो यजमानः 'ददाश' हवींषि प्रय-
च्छति तस्य रिपुर्न ईगीतित्वर्थः ॥

देवानासाह्याता 'मन्द्रः' यजमानस्य सादयिता स त्वं 'सिधः'
 चपयित्वन् गदून् 'अति' अतिक्रम्य 'वि राजसि' विशेषेण
 शोभसे ॥ ४ ॥

१ ० २ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २
 जज्ञानः सप्त मातृभिर्मधामाशासत श्रिये ।

२ २ २ २ २ १ १ २ २
 अयं ध्रुवो रयीणां चिकेतदा ॥ ५ ॥

अय पञ्चमी । त्रित ऋषिः । छन्दः उष्णिक् । देवतां पवमान
 सोमः । 'ध्रुवः' स्थितोऽयमग्निः 'रयीणां' धनानाम् 'आचिकेतत्'
 अस्थानुगासने जानाति । 'सप्त' सप्त सङ्ख्याभिः मातृभिः
 हविर्मानसमर्थभिर्जिह्वाभिः स्वात्मनि हविःप्रवेद्वीभिर्वा
 जिह्वाभिः सह । 'जज्ञानः' प्रादुर्भूतः सोऽग्निः 'मधा' कर्मणी
 विधातारं सोमं 'श्रिये' नैवार्थम् 'आशासत' अनुशासति ।
 शास्तेर्लटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् (१, ४, ६८) "बहुलं छन्दसि"
 इति (२, ४, ७२) शपो लुङ् न भवति अन्विच्छतीत्यर्थः ॥

"जज्ञानः सप्तमातृभिः" "जज्ञानं सप्त मातरः" इति च
 पाठौ । "चिकेतद्" "अचिकेतयद्" इति च ॥ ५ ॥

१ १ ७ १ २ २ १ १ २ २ २ २
 उत स्या नो दिवा मतिरदितिरुत्थागमत् ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 सा यन्ताता मयस्करदप् सिधः ॥ ६ ॥

अय पठौ इतिमिठिऋषिः । छन्दः उष्णिक् । देवता
 अदितिः । 'उत' अपिच 'प्या' सा पूर्वोक्ता 'मति' 'मन्त्री' मन्त्राया
 श्रोतव्याया 'अदितिः' "उत्था" रथया साहं 'दिवा' अहनि 'नः'

अस्मान् 'अगमत्' आगच्छतु, आगत्य च 'शन्ताता' शन्तातिः
शान्तिकरं 'मयः' सुखं 'सा' अदितिः 'करत्' करोतु । 'सिधः'
नाशकान् शत्रून्नापगमयतु सिधिर्वाधनार्थः ॥

"उत स्या" "उत त्या" इति च पाठौ । "सा शन्ताता"
"सा शन्ताति" इति च ॥ ६ ॥

ईडिष्व हि प्रतीव्याय यजस्व जातवेदसम् ।

चरिषा धूममगृभीतशोचिषम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । इयोर्विश्वमनावैयस्य ऋषिः । छन्दः उष्णिक् ।
देवता अग्निः । 'प्रतीव्यां' शत्रुषु प्रतिगमनशीलम् अग्निं
'हि' अवधारणे, अग्निमेव 'ईडिष्व' स्तुतिभिः स्तुतं कुरु ।
किञ्च, 'चरिषा धूमम्' सर्वत्र चरण-शील-धूम-ज्वालम् अगृ-
भीतशोचिषं रक्षोभिर-प्रहृत-दीप्तिम् 'जातवेदसं' जातप्रश्नं
यज्ञं, जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः, तमग्निं 'यजस्व'
हविर्भिः पूजय ॥ ७ ॥

न तस्य मायया च न रिपुरीशीत मर्त्यः ।

यो अग्नये ददाश हव्यदातये ॥ ८ ॥

अथ षट्मी । 'मर्त्यः' मनुष्यः 'रिपुः' शत्रुः चनेति निपात
ममुदायोऽप्ययं 'मायया चन' माययापि 'तस्य' जनस्य 'न
पंगोत' दंष्टरो न भवति । 'यः' जनः 'हव्यदातये' हविषा-
मादानममर्थाय 'अग्नये' यो यजमानः 'ददाश' हवींषि प्रय-
च्छति तस्य रिपुर्न दंशीतत्यर्थः ॥

“हव्यदातये” “हव्यदातिभिः” इति च पाठी ॥ ८ ॥

२३ १ २ २२ २२ २ १२ २क २२
अप त्वं वृजिनप् रिपुप् स्तेनमग्ने दुराध्यम् ।

१ २ २ २ २२
दविष्ठमस्य सत्पते कृधौ सुगम् ॥ ९ ॥

अथ नवमी । भारद्वाज ऋजिष्वा ऋषिः । छन्दः उष्णिक् ।
देवता वैश्वदेव अग्निः । हे ‘अग्ने ! त्वं ‘त्वं’ तं प्रसिद्धं ‘वृजिनं’
कुटिलं ‘रिपुं’ पापकारिणं ‘दुराध्यं’ दुःखसाध्यमत्तारं दुष्टाभि-
प्रायम् वा एवम्भूतं ‘स्तेनं’ हिंसकं ‘दविष्ठं’ दूरतमम् ‘अपास्य’
अप क्षिप्य असु, क्षेपणे इति घातुः । हे ‘सत्पते !’ सतां पाल-
यितः अग्ने ! अस्माकं ‘सुगं’ शोभनेन गन्तव्यं सुखं ‘कृधि’
कुरु । अत्र सर्वदेवात्मकस्याग्नेः स्तवनाद् वैश्वदेवत्वम् ॥ ९ ॥

२क २२ २ १२ २ १ २
श्रुष्ट्यग्ने नवस्य मे स्तोमस्य वीर विश्पते ।

२ २ २ २ १३ २ १ २
नि मायिनस्तपसा रक्षसो दह ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्धे प्रथमा दशति ।

अथ दशमी । विश्वमना एवर्षिः । छन्दः उष्णिक् ।
देवता वैश्वदेवः अग्निः । ‘वीर’ शत्रूणां विनाशयितः । वा
‘विश्वपते’ विश्वां पालयितः । हे अग्ने ! ‘नवस्य’ इदानीं
क्रियमाणत्वान्भूतनं ‘मे’ मदीयं ‘स्तोमस्य’ स्तोत्रशस्तादिकं
‘श्रुष्टी’ श्रुत्वा ‘मायिनः’ मायाविनः रक्षसः कर्म-विघ्न-
कारिणः, रक्षसान् ‘तपसा’ तापकेन तेजसा ‘निदह’ नितरां

भस्मीकुरु । श्रुष्टोति-“स्नातृव्यादयश्च (७, १, २६) इति निपा-
तितः, वकार-लोपश्चादसः ॥ ।

“तपसा” तपुषा इति च पाठौ ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्यानम् ।

प्रथमस्याध्यायस्य एकादश खण्डः ।

१ २४ २ १ २ ३ २ ३ १ २
प्र मं हि ष्ठा य गायत ऋताव्ने वृहते शुक्रशोचिषे ।

१ २ २ २ १ २
उप स्तुतासो अग्नये ॥ १ ॥

अथ द्वादश खण्डे—सैयं प्रथमा । प्रयोभार्गव ऋषिः ।
छन्दः ककुप् । देवता अग्निः । हे ‘उपस्तुतासः ।’ हे उपस्तो-
तारः । यूयं ‘मं हि ष्ठा य’ दाढतमाय ‘ऋताव्ने’ यन्नवते सत्यवते
वा ‘वृहते’ महते ‘शुक्रशोचिषे’ दीप्ततेजसे ‘अग्नये’ ‘प्र
गायत’ स्तोत्रं पठत ॥ १ ॥

१ २४ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति वाजकर्मभिः ।

२ २ २ २ २ २ २ २
यस्य त्वं सख्यमाविथ ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । द्वयोः सौमरिऋषिः । छ० ककुप् । दे०
अग्निः । हे ‘अग्ने !’ ‘तव’ ‘कुतिभिः’ रक्षाभिः ‘सः’ यज्ञमानः
‘प्र तरति’ प्रवर्धते । जतयो विधेयन्ते ‘सुवीराभिः’ शोभन-
वीराः पुत्रादयो यासु, ताभिस्तयोक्ताभिः, ‘वाजकर्मभिः’
वाजानामश्वानां बलानां वा कर्म रक्षणं यासु, तादृशीभिः ।
हे अग्ने ! ‘त्वं’ ‘यस्य’ यज्ञमानस्य ‘सख्यं’ सखित्वं निद्वत्त्वम्
‘आविथ’ प्राप्नोषीत्यर्थः, सः प्र तरतीति पूर्वदान्धयः ॥

“तरति वाज्रकर्मभिः” “तिरस्ते वाज्रमर्मभिः” इति च पाठौ । “आविश” “आवरे” इति च ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

तं गूर्धया स्वर्णरं देवासो देवमरतिं दधन्विरे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

देवत्रा हव्यमूहिषे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे ‘स्तोतः ।’ ‘तं’ प्रसिद्धमग्निं ‘गूर्धया’ स्तुहि गूर्धयतिः स्तुतिकर्मा (नि० २, १४, ५) कौटुशम् ‘स्वर्णरं’ सर्वस्य नेतार सर्वैः यजमानैः कर्मादौ नेतव्यं वा । अथवा, स्वर्गं प्रति हविषां नेतारम् । ‘देवासः’ दीक्षन्ति सुवन्तीति देवा ऋत्विजः ‘देवं’ दानादिगुणयुक्तम् ‘अरति’ स्वामिनं, यद्वा, अभिप्रास्य ‘दधन्विरे’ धन्वन्ति गच्छन्ति स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति धविर्गत्यर्थः प्राप्य च तेनाग्निना ‘देवत्रा’ देवान् देवमनुष्येत्यादिना द्वितीयार्थं वा प्रत्ययः । ‘हव्यं’ चरुपुरोडाशादि सञ्चयं हविः ‘आ ऊहिषे’ अभि प्रापय वहिर्लिटि यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

मा नो हृषीया अतिथिं वसुरग्निः पुरुप्रशस्त एयः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

यः सुहोता स्वध्वरः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । प्रयोगोभार्गव ऋषिः । सोमरिः काण्डो वा । छ० ककुप् । दे० अग्निः । हे ऋत्विक् सङ्घ । ‘नः’ अघ्नत् मय्यन्वि यज्ञे ‘अतिथिम्’ अतिथिवत् प्रियम् अग्निम् ‘मा हृषीयाः’ मा हर । कमग्निम् । इत्यत आह ‘यः’ अग्निः ‘सुहोता’ सुहो देवानामाह्वता ‘स्वध्वरः’ गोमनयघ्नो भवति ।

‘एषः’ अग्निः ‘पुरुप्रशस्तः’ बहुभिः स्तुतः ‘वसुः’ वासकश्च
भवति तमिति पूर्वव्रान्वयः ॥

“मा हृणीया अतिथिम्” इति छन्दोगाः, मा हृणीताम-
तिथिः” इति बह्वचाः ॥ ॥ ॥

१ १ २ ३ १ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।

२ २ १ १ २ २
भद्रा जत प्रशस्तयः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । तिसृणां सोमरिक्तपिः ।

‘आहुतः’ इविभिस्तर्पितोऽग्निः ‘नः’ अस्माकं ‘भद्रः’
कल्याणी भवतु । हे ‘सुभग’ ! शोभन-धनाग्ने ! ‘भद्रा’
‘कल्याणी’ ‘रातिः’ दानं च अस्माकं भवतु । ‘भद्रः’ कल्याणः
‘अध्वरः’ यागश्च भवतु । ‘उत’ अपि च ‘भद्राः’ कल्याणः
‘प्रशस्तयः’ प्रशंसाः स्तुतयश्च भवतु ॥ ५ ॥

१ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
यजिष्ठं त्वा ववृमहे देवं देवत्रा होतारममर्त्यम् ।

२ २ २ १ २ २ २
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । हे अग्ने ! ‘यजिष्ठं’ यष्टृतमं ‘त्वा’ त्वां
‘ववृमहे’ हृणीमहे सम् भजामहे । कीदृशं त्वाम् ? ‘देवत्रा’
‘देवेषु’ मध्ये ‘देवम्’ अतिशयेन दानादिगुणम् । ‘होतारं’
‘देवानामाहोतारम्’ । ‘अमर्त्यम्’ अविनाशिनम् । ‘अस्य’
‘यज्ञस्य’ यागस्य ‘सुक्रतुम्’ सुहु कर्तारम् ॥ ६ ॥

१ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
तदग्ने द्युम्नमा भर यत्सासाहा सद्गने कं चिद्विणम् ।

२ १ २२ २४ २२

मन्युं जनस्य दूष्यम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । हे 'अग्ने !' 'तत्' 'दुस्त्रम्' अत्र यथोवा
'आभर' अस्त्रमभ्यमाहर । 'यत्' यदा 'आसदने' यज्ञ गृहे
वर्त्तमान कश्चित् कमपि 'अत्रिणम्' अन्तार रात्रसादिक
^४ 'सासाहा' अत्यर्थमभिभव । तथा 'दूष्य' दुर्धिय पापबुद्धि
यत् 'जनस्य' 'मन्यु' क्रोधं च अभिभव, तदेति पूर्वब्रान्वय ॥

"दूष्या" "दूष्यम्" इति च पाठौ ॥ ७ ॥

१ २२ १ १ २ २१ २२ १ १ २ २२

यद्वा उ विश्वपतिः शितः सुप्रीतो मनुषो विश्वे ।

२४ १ २४ १ २२

विश्वेदग्निः प्रति रक्षाप्सि सिधति ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहं तृतीया दशति ।

अथ षष्ठमी । विश्वमना ऋषि । छ० उषिक् ।
दे० अग्नि । 'विश्वपति' विश्व पति पालयिता 'शित'
हविभिस्तीक्ष्णोक्त सोऽग्नि 'सुप्रीत' सुष्ठु प्रीत सन्
'मनुष' मनुष्यस्य 'विश्वे' विश्व निवेशने (तु०प०) गृहे
^१ 'यद्वै' यदा अन्तु वर्त्तते तदानीम् 'अग्नि' 'विश्वान्' इत्
विश्वान्येव तस्य बाधकानि रक्षामि 'प्रतिमिमेधति' हिनस्ति ।
पिपु गत्वा भौवादिक, 'उ' प्रसिद्धौ ॥

"विश्वे" "विश्वि" इति च पाठौ ॥ ८ ॥

इति सावकाचार्यविरचिते माधवीये मन्त्रनिर्दायकप्रकरणे इन्द्रोपाख्याने

वेदार्थस्य प्रकाशेन तसो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति यौमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिक-मार्ग-प्रवर्तक-श्रीवीर-बुद्ध-भूषाल-

सामान्य-पुरस्चरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये-सामवेदार्थ-

प्रकाशे कन्दोवास्थाने चामेय-पर्वणि प्रथमोऽध्यायः ।

इति समाप्तम् आग्नेयं पर्व आग्नेयं जाण्डं वा ।

अथ द्वितीयाध्याय आरभ्यते ।

अध्विनध्याये इन्द्रः सुयते ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्धे द्वितीया दधति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

तदो गाय सुते सचा पुरुहताय सत्वने ।

१७ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

शं यज्ञवे न शाकिने ॥ १ ॥

अथ प्रथमे खण्डे—सैयं प्रथमा । शंयुर्वर्हस्यस्य ऋषिः ।

गायत्रीः छन्दः । दे० इन्द्रः । हे 'स्तोतारः' । 'वः' यूयम् 'सुते'

अभिपुते सोमे सति 'पुरुहताय' बहुभिर्यजमानैराहुताय

'सत्वने' शत्रूणां सादयित्वे । यदा । धनानां सन्निधे दाते-इन्द्राय

इन्द्राय 'तत्' स्तोत्रम् 'सचा' सह संहता भूत्वा 'गाय' गायत ।

'यत्' स्तोत्रं 'शाकिने' शक्तिमते इन्द्राय 'शं' सुखकरं भवति ।

'गवै न' यथा गवे यवसं सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

यस्ते नूनं यतव्रातविन्द्र युन्मित्रतमो मदः ।

११ ११ ११

तेन नूनं मदे मदेः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । श्रुतकच ऋपिः ।

अथ सोमः स्तूयते—हे “शतक्रतो !” शतविधप्रज्ञान । हे “इन्द्र !” “शुद्धितमः” यशस्वितमः “यः मदेः” माद्यन्त्यनेन इति मदेः सोमः यः सोमः “नूनं” पुरा “ते” त्वदर्थम् अस्माभिरभिपुतोऽस्ति । “तेन” अस्माभिर्दीयमानेन सोमेन “नूनम्” इदानीम् “मदे” तत्पानेन तव मदे सञ्जाते सति अस्मानपि “मदे” धनादिदानेन त्वं मादय मदी हयं, अत्रान्तर्भावितव्यर्थः “छन्दसि बहुलम्” इति शप् ॥ २ ॥

११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११

गाव उप वदावटे मही यज्ञस्य रप्सुदा ।

११ ११ ११ ११

उभा कर्णा हिरण्यया ॥ ३ ॥

अथ द्वितीया । ऋपिः हर्यतः प्रगायः । हे “गावः” घर्मदुघाः । युधम् “अवटे” अवटं महावीर प्रति “उप वद” उपावत घर्षण्यत्ययः (३,४,८८) उपागच्छत । “यज्ञस्य” घर्मयागस्य साधनभूते ‘रप्सुदा’ रप्सुदे वा रिप्सो. फलदे रिप्सोरग्निर्नोर्दातव्ये वा, यदा रप्सं शब्देन रप् मन्त्र, तेन सुदातव्यं, अथवा पुद चरणे (भा० आ०), रपा मन्त्रेण धारणीये दोहनीये, ईदृशे गवाजयोः पयसी “मही” महती बहुले अप्रेक्षिते, यत उपावत गौशब्दे अजाया अप्युपनक्तकः, अजापयसोर्जीव महावीरे आनेचनीयत्वात् । अपिच अप्य महावीरस्य “उभा” “उभौ” “कर्णा” कर्णस्थानीयो द्वौ रस्नी “हिरण्यया” हिरण्ययो सुवर्णरजतमयावित्यर्थः ।

“उपवदावटे” इति कुन्दोगाः, “उपावतावतम्” इति
बहुचाः ॥ ३ ॥

२ १ १ २ २ १ २ ३ २ ३ १ २

अरमश्र्वाय गायत श्रुतकक्षारं गवे ।

३ २ १ १ २ १ १ २

अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । द्वयोः श्रुतकक्षनाम ऋषिः ।

श्रुतकक्ष ऋषिरात्मानमेव सम्बोधयति, ‘हे ‘श्रुतकक्ष’
आत्मन् ! “अरम्” अलं “गायत” [वचनव्यत्ययः (३,१,८५,)]
गाय गीतिं कुरु । किमर्थमिन्द्रोद्देशेन स्तुतिस्तद्वाह, “अश्र्वाय”
इन्द्रेण दीयमानायाश्र्वाय तदर्थम् “अरम्” अलं गाय इन्द्रविषयं
स्तोत्रं कुरु, तथा “गवे” अलं गाय, “इन्द्रस्य” इन्द्रकर्तृकाय
“धाम्ने” गृहाय तदर्थञ्च “अरम्” पर्याप्तं स्तुतिं, गृहादिक-
मिन्द्रः प्रयच्छति, तस्मै गायेति यद्वा इन्द्रस्येति कर्मणि
पठौ, गवादिनाभार्यमिन्द्रं स्तुहि ।

“श्रुतकक्षा”, “श्रुतकक्षः” इति च पाठौ ॥ ४ ॥

१ १ २

३ २ ३ २ ३ १ २

तमिन्द्रं वाजयामसि महे हवाय हन्तावे ।

१ १ २ ३ १ २

स हृषा वृषभो भुवत् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । श्रुतकक्ष ऋषिः ।

यजमाना षाडुः, “तम्” पूर्वोक्तलक्षणम् “इन्द्रम्” वाज-
यामसि” सोमेन स्तुतिभिर्याजयामः वाजवन्तं कुम्भे, किम-
र्थम् ? “महे” महान्तम् “हवाय” अयामावरकं हवाचरं
“हन्तावे” हन्तुम्, सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिर्या स्तुतः मनुः

धत महोज्यायो कृतः' इति स इन्द्रः "यत्" यस्मात् "भूमिम्"
 पृथिवीं (नि० १, १, १८) "व्यवर्त्तयत्" वृष्ट्यादिप्रदानेन विशे-
 षेण वर्त्तमानामकरोत् । किं कुर्वन् ? "दिवि" अन्तरिक्षे
 मेघम् "ओपशम्" उपेत्य शयानं "चक्राणः" कुर्वन् यदा
 आत्मनि समवेतो वीर्यविशेषः ओपशः, तमन्तरिक्षे कुर्वन् ॥ ७ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत् ।

स्तोता मे गोसखा स्यात् ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । हे "इन्द्र !" "यथा" "त्वम्" "एक इत्"
 एक एव केवलः "वस्वः" वसुनः धनस्य ईपिपे, एवम् "अहम्"
 अपि "यद्" यदि, "ईशीय" ऐश्वर्ययुक्तः स्याम् । तदानीं "मे"
 मम "स्तोता" "गोसखा स्यात्" गोभिः सहितो भवेत्
 ईश्वरस्य तव स्तोता कुतो हेतुर्गो सहितो न भवेत् ? अपि तु
 भवेदेवेत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 पन्यं पन्यमित्सोतार आ धावत मद्याय ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 सोमं वीराय शूराय ॥ ९ ॥

अथ नवमी । मेघातिथिराङ्गिरस ऋषिः ।

हे "सोतारः" अग्निपोतारोऽध्वर्यवः ! "मद्याय" माद-
 यितव्याय "वीराय" विक्रान्ताय "शूराय" शौर्यवते इन्द्राय
 "पन्यम् पन्यम् इत्" सर्वतः स्तुत्यमेव "सोमम्" "आ धावत"
 अग्निं गमयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

१३ १ २ २ २ ३ २ २ १ २ २ २ २

इदं वसो सुतमन्धः पिबा सुपूर्णमुदरम् ।

१ २

२ १ २

३

अनाभयिन् ररिमा ते ॥ १० ॥

इति द्वितीयपाठकस्य प्रथमाहं तृतीया दधति ।

अथ दशमी । काण्डः प्रियमेध ऋषिः ।

हे “वसो” वासयितः । इन्द्र ! “इदम्” पुरोवर्त्तमानं
“सुतम्” अभिषुतम् “अन्धः” अन्धम् सोमलक्षणम् “पिबा”
यथा “उदरम्” त्वदीयं जठरं “सु पूर्णम्” अतिशयेन सम्पूर्णम्
भवति तथेत्यर्थः । हे “अनाभयिन् !” आ समन्ताद् विभे-
त्यामयी, विभेतेरीणादिक इति, न आभयी अनाभयी
तादृश ! हे इन्द्र ! “ते” तुभ्य त्वदीयं “ररिमा” उक्तगुणं
सोमं दधः वा दाने, छान्दसो लिट् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यनिरुचिर्नाभदीये सामवेदायैवकात्रि छन्दोभ्याष्याने

द्वितीयाध्यायस्य प्रथम खण्ड ।

अथ द्वितीयपाठकस्य प्रथमाहं चतुर्थी दधति ।

१७ १ २ २ १ २ २ १ २

उद्देदमि श्रुतामघं वृषभं नय्यापसम् ।

१ २

अस्तारमेपि सूर्य्य ॥ १ ॥

अथ द्वितीये खण्डे—सिधं प्रथमा । इयोः सूतकक्षः श्रुत-
कक्षो वा ऋषिः । अग्निन् इहे सूर्य्यरूपेणेन्द्रस्य स्तुतिः
क्रियते—“अमी वा आदित्य इन्द्रः” इति हारिद्रविकम् । ३

“सूर्य्य ।” द्वादशसु भानुषु इन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः, तस्मात् सूर्यात्मकः । सुवीर्य्य ! हे इन्द्र ! “श्रुतामघम्” सर्वदा देयत्वेन विख्यातधनम्, अतएव “वृषभम्” याचमानानां धनस्य वर्धि-
तारं “नर्यापसम्” नरहितं नर्य्यम् नरहितकर्माणम् “अस्तारं”
दानशीलम् औदार्य्यवन्तम् एतादृशानुभावम् “उदेयि” अभित
उदेयि । “इदम्” अवधारणे, त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना
उन्नतोऽसि । “य” इति प्रसिद्धौ ॥ १ ॥

१ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
यदय कच्च वृत्रहमुदगा अभि सूर्य्य ।

२ ३ १ २ ३ १ २
सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अत्र शीनकः,—

“यदयकश्चेत्युदिते रयौ स्तुत्वा पुरन्दरम् ।

गृणन्नपाहते रिपं वश्यं वा कुरुते जगत्” इति ॥

हे ‘वृत्रहन्’ वृत्रस्य अपामावरकस्य मेघस्य हन्ता ! हे
‘सूर्य्य’ सूर्यात्मकेन्द्र । ‘अय’ अस्मिन् दिने ‘यत् कच्च’ यत्
किञ्चित् पदार्थजातम् ‘अभि’ अभिमुखीकृत्य ‘उदगाः’
इष्टं गतौ उत्पूर्वः, तस्य तुङ्घि गादेशः उदयं प्राप्तवानसि ‘तत्
सर्वं’ पदार्थजातं ‘ते’ तव ‘वशे’ वशवर्तिं स्वायत्तमस्ति ॥ २ ॥

१ २ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ २
य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम् ।

१ ३ १ ३ २ ३ १ २
इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । भरद्वाज ऋषिः ।

‘यः’ इन्द्रः ‘तुर्वशं यदुं’ च एतत्संघी राजानी शत्रुभिः

दूरदेशे प्रक्षिप्तौ 'सूनीती' सुनीत्या शोभनेन नयनेन 'परा-
वतः' तस्माद् दूरदेशात् 'आनयत्' आनीतवान् 'युवा'
तरुणः 'सः इन्द्रः' 'नः' अस्माकं 'सखा' भवतु ॥ ३ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २
मा न इन्द्राभ्यादिशः सूरौ अक्षुष्वा यमत ।

१ २ १ २ १ २
त्वा युजा वनेम तत् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । श्रुतकच ऋषिः ।

हे 'इन्द्र !' 'आदिशः' आदिष्टा समन्तादायुधान्यति-
सृजन् 'सूरः' सृ गतौ (भा०प०) सर्वत्र सरणशीलः सक्षसः-
'अक्षुषु' सत्रिषु 'नः' अस्माकम् 'अभ्यायमत्' आ आभि-
सुर्येण 'मा' नियन्ताऽगन्ता भवतु । यथागन्ता चेत् तदा
'तत्' रक्षः 'त्वायुजा' त्वक्षहायेन ययं 'वनेम' इन्द्र्याम श्रय
कथं हिंसार्था, वन चेत्यत्र (भा०प०) पठितत्वाहिंसार्थः ॥

"आयमत्" "आयमन्" इति च पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २
एन्द्र सानसिप् रयिप् सजित्वानप् सदासहम् ।

१ २ २ २ २
वर्षिष्ठमूतये भरा ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । अभ्याः परस्पाय मधुच्छन्दा ऋषिः ।

हे "इन्द्र ।" कृतये" अस्माद्रक्षार्थम् "रयिम्" धनम्
"आ भरा" आहर, क्रीडय रयिम् ? "सानसिम्"
सम्भजनीयम् "सजित्वानम्" समानशत्रुजयशीलम् धनेन
हि शूरान् भृत्यान् सम्पाद्य शत्रवो जीयन्ते 'सदासहम्'
सर्वदा शत्रूणामभिभवनहेतुम् 'वर्षिष्ठम्' अतिशयेन वृद्धम्
प्रभृतमिर्थः ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ६ ॥

अथ पठौ । “वयम्” अनुष्ठातारः “महाधने” प्रभूतधन-
निमित्तम् “इन्द्रम्” “हवामहे” आह्वयामः, “अर्भे” अर्भके
स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सति इन्द्रं हवामहे । कौटुम्भम्
इन्द्रम् ? “युजं” सहकारिणं समाहितं वा । “वृत्रेषु” शत्रुषु
धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तत्तिवारणाय “वज्रिणं” वज्रीपेतम् ।
महाधनशब्दो यद्यपि संश्रामवाची तथापि महद्वनमत्र
विवक्षितम् ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अपिवत्कद्रुवः सुतमिन्द्रः सहस्रवाक्षे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
तत्राददिष्ट पौंस्यम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । त्रिशोक ऋषिः । “इन्द्रः” “कद्रुवः” कद्रु-
नामकस्य ऋषेः सम्बन्धिने “सुतम्” अभिपुत्रं सोमम् “अपिवत्”
पीतवान् । “सहस्रवाक्षे” सहस्रवाक्त्रास्य शत्रुम् अहमिति
श्रेयः । “तत्र” तस्मिन्नवसरे “पौंस्यम्” इन्द्रस्य वीर्यम् “आ
ददिष्ट” आ दीप्यत ।

“तत्राददिष्ट” इति कुन्दोगाः, “अत्राददिष्ट” इति
वृष्ट्याः ॥ ७ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र नोनुमो वृषन् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
विद्धी त्वाश्च नो वसो ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वसिष्ठ ऋषिः । हे 'वृषन्' ! कामानां वधिंतः !
 'इन्द्र !' 'त्वायवः' त्वत्कामाः 'वयं' वामिष्ठाः त्वाम् 'अभि
 प्र नोनुमः' प्रकर्षेण स्तुमः । हे 'यसो' ! वामयितः इन्द्र ।
 'अस्य' इदम् 'नः' अस्मदीयं स्तोत्रं 'विही' अवधारय ॥ ८ ॥

१ १ १ ३ २ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति वह्निरानुपक् ।

२ ३ १ ३ २ ३ १ २
 येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ ९ ॥

अथ नवमी । हयोस्त्रिशोक ऋषिः । 'ये' ऋषयः 'आ घा'
 'अभिमुख्येन' चतु 'अग्निम्' 'इन्धते' दीपयन्ति 'येषां' च
 'युवा' नित्यतरुणः 'इन्द्रः' 'सखा' भवति ते 'यानुपक्' आनु-
 पूर्व्येण 'वहिः' 'स्तृणन्ति' ॥ ९ ॥

१ १ ३ १ २ २ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २
 भिन्वि विष्वा अप द्विपः परि बाधो जही मृधः ।
 १ २ १ १ २ २
 वसु स्पार्हं तदा भर ॥ १० ॥

इति द्वितीयपाठकस्य प्रथमाहं अनुर्था दमति ।

अथ दशमी । हे 'इन्द्र !' 'विष्वाः' सर्वाः 'द्विपः' द्विष्टीः
 'शत्रुमेनाः' 'अपं' भिन्वि विदारय 'बाधः' द्विष्टित्रीः 'मृधः'
 मंदामान् 'सृधः', 'मृधः', इति मन्त्रामनामसु पठितत्वात्
 'परिजही' द्विष्ट्याः । ततः तासां 'स्पार्हं' मृद्वणीयं 'तत्'
 प्रमिहं 'वसु' 'या भर' अन्नम्यम् आ हर ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदायं ऋषिः ह्यदीत्याप्याने
 द्वितीयाप्याप्य द्वितीय मृधः ।

अथ द्वितीयपाठकस्य प्रथमाङ्के पञ्चमी दशति ।

१ १ २ २ १ १ २ १ २ २ १ २ २

ब्रह्मेव शृण्व एषां कशा हस्तेषु बहदान् ।

१ २ २ १ १ २

नि यामं चित्रमृज्जते ॥ १ ॥

अथ तृतीयखण्डे—सैयं प्रथमा । कण्वीघोर ऋषिः ।

‘एषां’ मरुतां ‘हस्तेषु’ स्थिताः ‘कशाः’ स्रस्त्रवाहनताडन-
हेतवः ‘यद् बदान्’ यद् बदन्ति ध्वनिं कुर्वन्ति, तं ध्वनिम्
‘ब्रह्मेव’ अत्रैव स्थित्वा ‘शृण्वे’ शृणोमि । स ध्वनिविशेषः
‘यामम्’ संप्राप्ते ‘चित्र’ विविधं शौर्यं ‘न्युजते’ नितरा-
मलं करोति ‘मृज्जति’ प्रसाधनकर्मा (६, ४, २४) इति यास्कः

॥ १ ॥

१ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २

इम उ त्वा वि चक्षते सखाय इन्द्र सोमिनः ।

१ १ २ १ १ २ १ २

पुष्टावन्तो यथा पशुम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । इयोस्त्रिशोक ऋषिः । हे ‘इन्द्र’ । ‘त्वा’
त्वां ‘सोमिनः’ अभियुतसोमाः ‘सखायः इमे उ’ खल्वस्म-
दीया जनाः ‘पुष्टावन्तः’ सम्भृतपात्राः ‘यथा पशु’ पशुमिव
‘वि चक्षते’ वि पश्यन्ति ॥ २ ॥

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २

समस्य मन्थवे विशो विश्वा नमन्ता कृष्टयः ।

१ १ २ १ १ २

समुद्रायेव सिन्धवः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वक्त्रः काण्ड ऋषिः । ‘विशः’ निविशन्त्यः

‘विष्वाः’ सर्वाः ‘क्षष्टयः’ प्रजाः ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘मन्यते’
 क्रोधाय यद्वा मन्युर्मननसाधनं स्तोत्रं तदर्थं ‘सं नमन्त’
 सम्यक् स्वतएव नमन्ति प्रह्वीभवन्ति । तत्र दृष्टान्तः, ‘समु-
 द्राय इव’ यथा समुद्रम् अग्निं प्रति ‘सिन्धवः’ अन्दनशीला
 नद्यः स्वयमेव नमन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २५ १ १ २२ १ २
 देवानामिद्वो महत्तदा वृणीमहे वयम् ।

१ २ ३ १ २ २ १ २
 वृणामस्मभ्यमूतये ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थोऽङ्कः । कुमीटी काण्ड ऋषिः । हे देवाः !
 ‘देवानां’ स्वतेजसा सर्वतो दीप्यमानानाम् ‘इत्’ एवार्थे
 युष्माकमेव ‘महत्’ व्याप्तं मंहनीयं वा ‘अवः’ पालनं यद्
 विद्यते ‘तत्’ ‘वृणां’ कामानां वर्पितृणां युष्माकं स्मभूतं
 तद्वृत्तं यजमानाः ‘वयम्’ ‘आ वृणीमहे’ . समन्तात्
 मन्त्रजामहे । किमर्थम् ? ‘अस्मभ्यम्’ ‘ऊतये’ पूर्वमस्मभ्यम-
 अदर्वमिति भाधारण्येनोक्तं तद् विगिनष्टि ऊतय इति,
 अस्माकं पालनाविति ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ १ १ ०
 सोमानां स्वरणां कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।

१ १ २ ३ १ ० १ २
 कक्षीवन्तं य अग्रेगिजः ॥ ५ ॥

अर्थे पञ्चमोऽङ्कः । मिधातिथिः ऋषिः । हे ‘ब्रह्मणस्पते !’
 एतद्वामकं देवः । त्वं ‘सोमनाम्’ अग्निपवस्य कक्षीरं स्नातुं
 अनुष्ठितारं ‘स्वरणं’ देवेषु प्रकाशनशक्तम् ‘कृणुहि’ कुरु ।
 तत्र दृष्टान्तः, ‘कक्षीवन्तम्’ एतद्वामकं गृप्तिम् इवगृह्यो-

ऽवाध्वाहार्थः कक्षीवान् यथा देवेषु प्रसिद्धः तद्वदित्यर्थः
 'यः' कक्षीवान् 'औशिजः' उशिजः पुत्रः तमिवेति पूर्वत्र
 योजना । कक्षीवतोऽनुष्ठादेषु मुनिषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैरा-
 द्धायते, 'एवं वै पर आट्णारः कक्षीवानौशिजो वीत-
 हव्यः आयसस्त्रसदस्युः पौरुकुक्ष्यः प्रजाकामा अचिन्वत' इति ।
 ऋगन्तरेऽप्युपित्वकथनेन अनुष्ठादत्वप्रसिद्धिः सूच्यते, 'अहं
 कक्षीवाभृपरिस्मि विप्रः' इति । तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रति
 दृष्टान्तत्वं युक्तम् । मन्त्रोऽप्येवं यास्कैर्नैव व्याख्यातः, 'सोमानां
 मोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ! कक्षीवन्तमिव य
 औशिजः कक्षीवान् कक्षीवानौशिजः उशिजः पुत्रः' उशिक्
 वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकश्च एवाभिप्रेतः स्यात्,
 तं सोमानं सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ! (६, ३,
 १२) इति । अग्निन् मन्त्रे सोममिति पदेन ब्रह्मण इति
 पदेन च सूचितं तात्पर्यम् तैत्तिरीया आमनन्ति, 'सोमं स्वर-
 णमित्याह, सोमपीथमेवावरुन्धे, कणहि ब्रह्मणस्पत इत्याह
 ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे' इति ॥ ५ ॥

१ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २
 वोधन्मना ब्रह्मसु नो वृत्रहा भूर्यासुतिः ।

१ १ २ २ २ २ १ २
 शृणोतु शक्र आशिषम् ॥ ६ ॥

अथ पठौ । श्रुतकश्च ऋषिः । अयं परोक्षकृतः । 'वृत्रहा'
 वृत्रस्य हन्ता 'भूर्यासुतिः' बहुषु देशेषु इन्द्रार्थं सोमा
 आसूयन्ते अभिपूयन्त इति तादृशः यद्वा, वहन्ति सोमा-
 दिदेवीषि इन्द्रार्थमासूयन्ते ह्वयन्त इति तादृशः 'वोध-
 न्मनाः' बुध धवगमने (भा० प०), औषादिकोऽत्प्रत्ययः
 यस्य मनः सोतृणामभिमतं बुध्यते जानातीति तथोक्तः

‘इद्’ अवधारणे ‘नः’ अस्माकं बोधमना एव ‘अस्तु’ सर्वदास्मदभीष्टितानि जानात्वैवेत्यर्थः । यद्वा, एतादृश इन्द्रः नोऽस्माकं सम्बन्धिनि यज्ञे भवत्विति । किं ततः ? ‘शक्रः’ संश्रामे शत्रुहननसमर्थः इन्द्रः ‘आशिषम्’ अस्मादीयां स्तुतिम् आशामनं वा ‘शृणोतु’ ।

“बोधमना” बोधिन्मना इति पाठौ ॥ ६ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १
अद्य नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगम् ।

१ १ १ १ १
परा दुष्वप्रम् सुव ॥ ७ ॥

अथ अष्टमी । ज्ञावाश्च ऋषिः । हे ‘सवितः देव ।’ ‘नः’ अस्मभ्यम् ‘अद्य’ अस्मिन् यागदिने ‘प्रजावत्’ पुत्राद्युपेतं ‘सौभगं’ धनं ‘सावीः’ प्रेरय । ‘दुष्वप्रम्’ दुःस्वप्नं दुःस्वप्नवद् दुःस्वकरं दारिद्र्यं ‘परासुव’ दूरे प्रेरय ॥ ७ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
क्वाश्च्य वृषभो युवा तुविशीवो अनानतः ।

१ १ १ १
ब्रह्मा कस्तम् सपथ्यति ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । प्रागायः काण्व ऋषिः । ‘स्य’ सः ‘वृषभः’ वर्षिता ‘युवा’ नित्य-तरुणः ‘तुविशीवः’ प्रहृष्ट-शीवः ‘अनानतः’ कदाचिदप्यनवनतः इन्द्रः ‘क्व ?’ कुत्र वर्त्तते इति को जानातीत्यर्थः । ‘क.’ ‘ब्रह्मा’ श्रोता ‘तम्’ इन्द्रं ‘सपथ्यति’ पूजयति ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उपह्वरे गिरीणां सङ्गमे च नदीनाम् ।

२ १ २ २
धिया विप्रो अजायत ॥ ९ ॥

अथ नवमी । वत्स ऋषिः । 'गिरीणां' पर्वतानाम् 'उपह्वरे'
उपह्वर्तस्थे प्राग्ते । 'नदीनां' सरितां 'सङ्गमे' सङ्गमने च
ईदृग्विधे देशे क्रियमाणया 'धिया' स्तुत्या 'विप्रः' मेधावी
इन्द्रः 'अजायत' प्रादुर्भवति, स्तुतिं चोत्तुमिति शेषः गिरीणा-
मित्यत्र 'नामन्यतरस्याम्' (६, १, १७७) इति नाम उदात्तत्वम् ।

"सङ्गमे" "सङ्गमे" च इति पाठौ ॥ ९ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र सम्राजं चर्यणीनामिन्द्रं स्तोता नव्यं गीर्भिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
नरं नृपाहं मंहिष्ठम् ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहं पञ्चमी दशति ।

द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहं समाप्तम् ।

अथ दशमी । इरिमिठ ऋषिः । 'चर्यणीनां' मनुष्याणां
मध्ये 'सम्राजं' सम्यग् राजमात्रम् । यद्वा मनुष्याणामधी-
श्वरम् 'इन्द्रम्' हे स्तोतारः । 'प्रस्तोत' प्रकर्षेण स्तुत । कीदृ-
शम् ? 'गीर्भिः' स्तुतिभिः 'नव्यं' स्तुत्यं 'नरं' नेतारं 'नृपा-
हम्' नृणां शत्रुमनुष्याणाम् अभिभवितारम् 'मंहिष्ठम्'
दाढतमम् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यनिरचिते माधवीये सामवेदार्थकप्रकाशे इन्द्रोप्याप्तानि

द्वितीयसाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं प्रथमा दशति ।

१ २ १ २ १ २ १ १ २ १ २ १
अपाङ्गु गिष्यन्धसः सुदक्षस्य प्रहोपिणः ।

१ २ २ २ १ २
इन्द्रोरिन्द्रो यवाशिरः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थखण्डे—सैयं प्रथमा । श्रुतकक्ष ऋषिः । 'शिप्री' 'शिप्री हनू नासिके वा' शोभनहनुः । यद्वा शिप्राः शीर्ष-
ण्णाः, सुगिरस्त्राणः सः 'इन्द्रः' एव 'प्रहोपिणः' प्रकर्षेण
देवान् हविर्भिर्जुह्वतः 'सुदक्षस्य' एतन्नामकस्य ऋषे, सम्बन्धि
'यवाशिरः' शीष् पाके (ऋग०३०) आङ् पूर्वकस्य 'अप-
सृधेयामादृजुः' इत्यादिना धातोः शिरादेशः, यवैरामिश्रित
यवैः सह एकम् 'इन्द्रो' सर्वत्र पात्रेषु चरन्तम् 'अन्धसः'
सोमलक्षणमन्नम् 'अपाङ्' अपिवत् 'यद्वा सोमस्य भागम्
इन्द्रार्थम् परिकल्पितं सोमांशम् अपिवत् । 'उ' इत्यव-
धारणे ॥ १ ॥

१ १ २ १ १ १ १ २ १ १ १
इमा उ त्वा पुरुवसोऽभि प्र नोनवुर्गिरः ।

१ २ १ १ २ १ १ १
गावो वत्स न धेनवः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । मेधातिथि ऋषिः । हे 'पुरुवसो !'
वधुधन । 'यद्वा वसवो यज्ञाः बहुयज्ञ । इन्द्र । 'त्वा'
त्वाम् 'अभि' 'इमा' अस्मदीयाः 'गिरः' स्तुतयः 'प्रनो-
नवुः' प्रकर्षेण पुनः पुनः स्तुयन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । नौतिरत्र
'ध्यात्मिकर्मा' । तत्र दृष्टान्तः 'गावो वत्स न धेनवः' यथा
धेनवः गावः गृहे वर्त्तमान वत्स शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत्

यद्वा, अस्मदीया वाचः त्वाम् अभिनो नवुः शब्दयन्ति स्तुवन्ति,
यथा गावो वत्समभिलक्ष्य हम्भारवं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

२४ १ १ २ २ २ २ १ २ २४ २२

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

१ १ १ १ २ २ २

इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । गौतम ऋषिः । 'अत्राह' अस्मिन्नेव
'गोः' गन्तुः 'चन्द्रमसः' 'गृहे' मण्डली 'त्वष्टुः' एत-
त्संज्ञकस्य आदित्यस्य सम्बन्धि 'अपीच्य' रात्री अन्तर्हितं
स्वकीयं यत् 'नाम' तेजः तदादित्यस्य रश्मयः । 'इत्या'
इत्यम् अनेन प्रकारेण 'अमन्वत' अजानन् । उदकमये
स्वच्छे चन्द्रविम्बे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति, तत्र प्रतिफलिताः
किरणाः सूर्यं यादृशीं सञ्ज्ञां लभन्ते, तादृशीं चन्द्रेऽपि वर्त्त-
माना लभन्त इत्यर्थः । एतदुक्तम् भवति यद्वाचावन्तर्हितं
सौरं तेजः तच्चन्द्रमण्डलं प्रविश्याहनीव नैशं तमो निवार्य सर्वं
प्रकाशयति । ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्य इन्द्रएव, वादगस्त्रादि-
त्येषु इन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रका-
शक इन्द्र एवेति इन्द्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वात् इन्द्रो देवतेत्युप-
पन्नं भवति, ईदृग्भूतस्य तेजसः आश्रयत्वेन चन्द्रमसः प्राधा-
न्यविवक्षया चान्द्रमस्यामिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते ॥ अत्र
निरुक्तम् 'अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनो-
पलितव्य आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति सुपुम्णः सूर्यरश्मि-
श्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति सोऽपि गौरुच्यते अत्राह-
गोरमन्वतेति' (२, १, ८), अत्र ह गोः समसं सतादित्यरश्मयः
स्वनामापीच्यमपगतमपचितमपिहितमन्तर्हितं वा असुत्र
चन्द्रमसोगृहे (४, ४, २५) इति ॥ ३ ॥

२७. १ १ २ २ १ २ १ २ १ १ ३२

यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरपो वृषन्तमः ।

१२ ११ २३ १ २

तत्र पूषाभुवत्सचा ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । भरद्वाज ऋषिः । 'यद्' यदा 'इन्द्रः' 'वृषन्तमः' अतिशयेन वर्णिता इन्द्रः 'रितः' गच्छतीः 'महीः' महतीः 'अपः' वृद्ध्युदकानि 'अनयत्' इमं लोकं प्रापयति । 'तत्र' तदानीं 'पूषा' पोषको देवः 'सचा भुवत्' इन्द्रस्य सहायो भवति ॥ ४ ॥

१ १ १ १ १ २ २ २ २ १ १ १

गौर्धयति मरुतां श्रवस्युर्माता मघोनाम् ।

१ २७ १ १ २

युक्ता वज्जी रथानाम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । विन्दुः पृतदक्षो वा ऋषिः । 'मघोनां' धनवतां 'मरुतां' 'माता' निर्मात्री 'गौ' पृथ्विरूपा । पृथिवीं पयमी मरुतो जाता इति श्रुतेः, गौर्माध्यमिका वाक्, तत्रैव मध्यमस्थाने मरुतामपि वर्त्तमानात्, तेषां तत् पुत्रत्वमुपचर्यते, सा 'धयति' मोम पिबति पोषयति वा'स्त्रपुत्रान् मरुतः, किमिच्छन्ती ? 'श्रवस्युः' अन्न कामयमाना । कौटुम्भी ? 'रथानां' मरुतां 'वज्जिः' पृथ्वीभिः वड्वाभिर्वोद्री मयोजयित्री सा । 'युक्ता' सर्वत्र सम्प्रता पूज्या भवति ॥ ५ ॥

१ १ २ १ १ २ २ २ १ १ २

उप नो हरिभिः सुतं याहि मदानां पते ।

१ १ १ १ १ २ २

उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ६ ॥

अथ पृथी । हयोः श्रुतकक्ष एव सुकक्षो वा ऋषिः ।
 हे 'मदानां पते !' 'माद्यन्त्यनेनेति मदः सोमः 'मदोऽनुप-
 सर्गो ?' इति करणे अप् प्रत्ययः सोमानां स्वामिन् । इन्द्र ।
 'हरिभिः' आ शतेन हरिभिरित्यादिषु बद्धनामश्रानां
 श्रुतेः अत्रापि शतसहस्रसंख्याकैः यखैः सह 'नः' अस्माकं यज्ञे
 'सुतम्' अभिषुतम् सोमम् 'उपयाहि' तत्पानार्थं शीघ्रमागच्छ ।
 पुनः 'उप नः' इत्याद्युक्तिरादरार्था ॥ ६ ॥

११ २२ ११ २ ११ २ ११
 दृष्टा होत्रा असृजतेन्द्रं वृधन्तो अध्वरे ।

१ २ १ १ २२
 अक्षयभृथसोजसा ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । 'अध्वरे' अक्षदीये यज्ञे 'वृधन्तः' हवि-
 र्भिरिन्द्रं वर्धयन्तः 'दृष्टाः' दृष्टवन्तः यागं कृतवन्तः
 सप्तसंख्याकाः 'होत्राः' होत्रकाः 'अयभृथम्' सुत्याभिषयम्
 'अच्छ' अभि प्रति 'सोजसा' स्वतेजसा सहिताः । 'इन्द्रम्'
 'असृजत' असृजन् । यावदवभृथसमाप्तिं होत्रका यज-
 न्तीति ॥ ७ ॥

११८ ११ २२ २ २३ १ २ २१ २
 अहमिहि पितुप्परि मेधामृतस्य जग्रह ।

१ १ २२
 अहप् सूर्य्य इवाजनि ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वक्षः काण्ड ऋषिः । 'पितुः' पालकस्य
 'ऋतस्य' सत्वस्यापि तस्येन्द्रस्य 'मेधाम्' अनुग्रहात्मिकां
 बुद्धिम् 'अहम् इत्' अहमेव 'परिजग्रह' परिगृहीतवानस्मि
 नान्यः । 'हि' यस्मात् एवं तस्मात् 'अहं' 'सूर्य्यः' इव अजनि

सूर्या यथा प्रकाशमानः सन् प्रादुर्भवति तथा अहमजनिषम्
प्रादुरभूवम् ॥ ८ ॥

२ १ २ २ २ २ १ २ २ १ २
रेवतीर्नः सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः ।

२ २ ३ २ २ १ २
क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥ ९ ॥

अथ नवमी । शुनः शेष ऋषिः । 'क्षुमन्तः' अक्षवन्तः
वयं 'याभिः' गोभिः 'मदेम' 'ह्वयेम' 'इन्द्रे' सधमादे'
अध्याभिः सह हर्षयुक्ते सति 'नः' अस्माकं ता गायः
'रेवतीः' चौराज्यादिधनवत्यः 'तुविवाजाः' प्रभूतबलाश्च
'सन्तु' ॥ ९ ॥

१ २ २ २ २ २ १ २ ३ २
सोमः पूषा च चेततुर्विष्वासाप् सुक्षितीनाम् ।

२ २ ३ २ २ २ २ २
देवत्रा रथ्योर्हिता ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं प्रथमा दशति ।

अथ दशमी । शुनः शेषो वामदेवो वा ऋषिः । 'देवत्रा'
देवेषु 'रथ्यः' रथाङ्गः 'अर्हिता' आरोढा 'सोमः' तादृशः
'पूषा' सूर्यश्च 'विष्वासां' सर्वासां 'सुक्षितीनां' क्षियन्ति
निवसन्तीति क्षितयः प्रजाः । गोमनक्षितीनां मनुष्याणां
सम्यन्धीनि हवींषि इन्द्रार्थं कृतानि 'चेततुः' जानीतः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोप्याख्याने
द्वितीयशाध्यायस्य चतुर्थं पङ्क्तः ।

अथ द्वितीयप्राठकस्य द्वितीयाहं द्वितीयं दशति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

पान्तमा वो अन्धस इन्द्रमभि प्र गायत ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

विश्वासाहम् शतक्रतुं मर्हिष्ठं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चमे खण्डे—सैयं प्रथमा । श्रुतकच ऋषिः ।
हे ऋत्विजः । 'वः' यूयम् 'अन्धसः' सोमलक्षणम् अन्धम् 'आ
पान्तम्' आभिसुख्येन पिबन्तं पा पाने (भा० प०) छान्दसः
शपोलुक् । 'सर्वे' विधयः छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति 'न
स्त्रीकार्थ्य' (२, ३, ६८ पा०) इति पठौ-प्रतिषेधाभावः ।
ततोऽन्धस इत्यस्य 'कर्तृकर्मणोः' (२, ३, ६५ पा०) इति पठौ
सोममाभिसुख्येन पिबन्तम् एतादृशम् 'इन्द्रम्' 'प्र गायत'
प्रकर्षेण अभिष्टुत । कौटुम्भम् ? 'विश्वासाहम्' सर्वेषां शत्रूणा-
मभिभवितारम् 'सर्वेषां भूतजातानां वा' अतएव 'शतक्रतुम्'
बहुविधप्रज्ञानं 'बहुविधकर्माणं वा' 'चर्षणीनाम्' मनुष्याणाम्
'मर्हिष्ठम्' धनस्य दाढतमं यदा यजमानानां यष्टव्यत्वेन
पूजनीयमिन्द्रं प्र गायतेति समन्वयः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

प्र व इन्द्राय मादनम् हव्यंश्वाय गायत ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

सखायः सोमपावू ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वसिष्ठ ऋषिः ।

हे 'सखायः' । 'वः' यूयं 'हव्यंश्वाय' हरिनामकाश्वाय
'सोमपावू' सोमानां यात्रे 'इन्द्राय' 'मादनं' मदकरं स्तोत्रं
'प्र गायत' प्र पठत ॥ २ ॥

१ १ २ ३ १ २ १ १ २ ३ २ १ १ २

वयमु त्वा तदिदर्या इन्द्र त्वायन्तः सखायः ।

१ २ ३ १ २

कण्वा उक्थेभिर्जरन्ते ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । मेधातिथिः ऋषिः प्रियमेधय । हे 'इन्द्र !' 'त्वायन्तः' त्वामात्मनः इच्छन्तः 'सखायः' समानख्यानाः 'वयम्' 'तदिदर्या' यत् त्वद्विषयं स्तोत्रं तदित्, तदे-
वार्थः प्रयोजनं येषां, तादृशाः सन्तः 'त्वा' त्वाम् स्तुमहे ।
'उ' इति पादपूरणः । 'कण्वा' कण्वगोत्रोत्पन्नाः अस्म-
दीयाः पुत्राय 'उक्थेभिः' उक्थैः शस्त्रैः 'जरन्ते' त्वां
स्तुवन्ति ॥ ३ ॥

१ २ १ १ २ १ १ १ २ १ २

इन्द्राय महने सुतं परि ष्टोभन्तु नो गिरः ।

१ १ २ ३ १ २

अर्कमर्चन्तु कारवः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । श्रुतकथ ऋषिः । 'महने' 'माद्यते'
कृनिप्' मदनशीलाय 'इन्द्राय' तदर्थं 'सुतम्' अभि-
पुतं सोम 'नः' अस्मदीयाः 'गिरः' स्तुतिलक्षणा वाच-
'परिष्टोभन्तु' 'स्तोभति' स्तुतिकर्मा (नि० १, १४, ४)
परित' सोमं स्तुयन्तु । ततः 'कारवः' स्तुतिकारिणः
स्तोतारस्य 'अर्कम्' सर्वैरर्चनीयं सोमम्, 'अर्चन्तु' पूजयन्तु
॥ ४ ॥

१ १ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १

अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अधि वर्हिषि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
एहीमस्य द्रवा पिब ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । इरिमिठ ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'ते' तुभ्यं
त्वदर्थम् 'अयं सोमः' वर्हिषि अधि वेद्यामास्तीर्णं दधे
'निपूतः' नितरां दशापचित्रेण गोधितः अभिषवादिसंस्कारैः
संस्कृतः इत्यर्थः 'इम्' इदानीम्, 'अस्य' इमं सोमं प्रति
'एहि' आगच्छ, आगत्य च यत्र रसात्मकः सोमो ज्ञयते
तं देवं प्रति 'द्रव' शीघ्रं गच्छ, तदनन्तरं तं सोमं
'पिब' ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
सुरूपकलुभूतये सुदुघामिव गोदुहे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
जुह्मसि द्यविद्यवि ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । मधुच्छन्दा ऋषिः । 'सुरूपकलुभूतम्' शोभन-
रूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारम् इन्द्रम् 'जतये' अस्माद्रक्षार्थं
'द्यविद्यवि' प्रतिदिने 'जुह्मसि' आह्वयामः । आह्वाने
दृष्टान्तः 'गोदुहे' गोधुगर्थे 'सुदुघाम् इव' सुदु दोग्ध्रीं गामिय,
यथा लोके गोयीं दोग्धा तदर्थं तस्याभिमुख्येन दोग्धनीयां
गामान्नयन्ति तद्वत् । वस्तोरित्यादिषु नामसु द्यविद्यवीति
द्वादशाहर्नामानौति पठितम् निरु० (२, ३, २८) ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
अभि त्वा वृषभा सुते सुतः सृजामि पीतये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
वृष्णा व्यशुही मदम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । त्रिशोक ऋषिः । हे 'वृषभ !' कामानां

वर्पितरिन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'सुते' सोमेऽभिषुते सति तं
 'सुतम्' अभिषुतं सोमं 'पोतये' पानाय 'अभिसृजामि'
 'दृष्य' दृष्य 'मदं' मदकरं सोमं 'व्यश्रुहि' विशेषेण
 प्राश्रुहि ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २२ २१ २ २ २
 य इन्द्र चमसेष्वा सोमश्चमूपु ते सुतः ।

१ २२ १ २
 पिवेदस्य त्वमौशिषि ॥ ८ ॥

अथ षष्ठमी । कुसीद ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'ते' त्वदर्थं
 'सुतः' अभिषुतो यः 'सोमः' 'चमसेषु' एतन्नामकेषु पात्रेषु
 तथा 'चमूपु' चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चम्बोचहाः तेषु च
 'आ' सर्वतः अस्ति । 'अस्य' तमेतं सोमं 'त्वम्' 'पिव इत्'
 इदयधारणे पिवैष । कथं मम सोमपानयोग्यता ? तत्राह
 हे इन्द्र ! त्वम् 'इंशिषि' तस्य त्वमौश्वरो भवसि खलु, यत
 एव ततः पिवेति समन्वयः ईश ऐश्वर्यं (अ० आ०) लटि
 'ईशः से (७, २, ७७)' इति इडागमः ॥ ८ ॥

१ २ २ २ २ २ १ २
 योगेयोगे तवस्तरं वाजीवाजी हवामहे ।

१ २ २ १ २ २ १ २
 सखाय इन्द्रभूतये ॥ ९ ॥

अथ नवमी । गुनःशेष ऋषिः । 'योगे योगे' प्रवेशे
 प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे 'वाजी वाजी' कर्मविधातिनि तद्धिन्
 मङ्गपाने 'तवस्तरम्' अतिशयेन दलितम् 'इन्द्रम्' 'ऊतये'
 रक्षार्थं 'मन्त्रायः' सखिवत् प्रिया परं 'हवामहे' आह्व-
 यामः ॥ ९ ॥

२८ २ १ २ २ १ २ २ १ २२
आ त्वेता नि षीदतेन्द्रमभि प्र गायत ।

१ २ ३ १ २
सखायः स्तोमवाहसः ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहो द्वितीय दशति ।

अथ दशमी । मधुच्छन्दा ऋषिः ।

तु शब्दः क्षिप्रार्थो निपातः 'आ तु आ इत' इति द्वाभ्या-
माङ्भ्यां मन्त्रे तु इतशब्दोऽभ्यसनीयः हे 'सखायः' । ऋत्विजः ।
क्षिप्रमस्मिन् कर्मणि आगच्छतागच्छत आदरार्थोऽभ्यासः
आगत्य च 'निषीदत' उपविशत 'इन्द्रम्' 'अभिप्रगायत'
सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत । कौटुशाः सखायः ? 'स्तोमवाहसः'
विहत्पञ्चदशादिस्तीमान् अस्मिन् कर्मणि वहन्ति प्रापयन्ति
॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दीयाध्यायान्ते
द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहो द्वितीय दशति ।

२१ २२ २१ २
इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते ।

० १ १ १ २
पिवा त्वाऽस्य गिर्वणः ॥ १ ॥

अथ यहे खण्डे—सियं प्रथमा । यिज्जामित्र ऋषिः ।
हे 'राधानां' धनानां 'पते' ! 'गिर्वणः' गीभिः स्तुतिभिर्वणः

नीय ! इन्द्र ! 'योजमा' बलेनोपहितस्त्व' 'इदम् अनु' अनेना-
नुक्तमेणेत्यर्थः 'योजसा' बलेन यावभिः 'सुतम्' अभिर्द्युतं
'अस्य' इमं सोमं 'तु' चित्रं 'पिब हि' ॥ १ ॥

१ १ २२ २ १ २ २ १ २
महाए इन्द्रः परस्य नो महित्वमस्तु वज्रिणे ।

१ २२ १ १ २२
द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । मधुच्छन्दा ऋषिः । अयम् 'इन्द्रः' 'मृडान्'
शरीरेण प्रीठः 'परस्य' शुणैरुत्कृष्टः, किञ्च 'वज्रिणे' वज्रयुक्ताय
इन्द्राय 'महित्वं' पूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यम् सर्वदा 'अस्तु'
स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत्, किञ्च 'द्यौर्न' द्युलोक
इव 'शवः' यत्नम् इन्द्रस्य सेनारूपं 'प्रथिना' पृथुत्वेन पुत्थ-
ताम् इति शेषः । यथा द्युलोकः प्रभूतः एवमस्य सेना
प्रभूता अस्तु । 'तु' शब्दो यद्यपि चित्रनामसु नुमन्त्वित्या-
दिषु पठितः तथापि अत्र तदर्थत्वासम्भवात् समुच्चयार्थोऽत्र
गृहीतः । न शब्दो लोके प्रतिषेधार्थ एव, स्वाध्याये तु प्रति-
षेधार्थ उपमार्थयेति द्विविधः, येन पदेन अन्वीयते, तस्मात्
पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः, उपरिष्ठात् प्रयुज्यमान उपमार्थः,
तथाच यास्क उदाहरति, 'उभयमन्वध्यायं नैन्द्रं देवममंस-
तेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत् प्रतिषेधति,
दुर्मदामो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्ठादुपचारस्तस्य
येनोपमिमीते (१, २, ६)' इति । अत्रोपमायाचिनो द्युशब्दस्यो-
परिप्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः ॥ २ ॥

१ २२ १ १ २ १ १ २ २
आ गु न इन्द्र द्युमन्तं चित्रं यामए सं गृभाय ।

२ १ २८
महाहस्ती दक्षिणेन ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । कुसीदो काण्व ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'महा-
हस्ती' महाहस्तवान् त्वं 'तु' तदानीमेव 'नः' अस्माभ्यं दातुं
'क्षुमन्तं' शब्दवन्तं स्तुत्यमित्यर्थः 'चित्रं' चायनीयं 'ग्रामं'
ग्राहकं ग्रहणार्हं वा धनं 'दक्षिणेन' हस्तेन 'आ संग्रभाय'
आभिसुख्येन संग्रहाण ॥ ३ ॥

१ १ २८ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्च यथा विदे ।

३ २ ३ २ ३ १ २
सूनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । प्रियमेध ऋषिः । 'गोपति' गवां स्वामिनम्
'इन्द्रम्' 'अभि अर्च' 'गिरा' स्तुत्या प्रकर्षेण पूजय ।
'यथा विदे' स यथा स्वात्मानं स्तुतिप्रकारं जानाति यथा
वा यागं प्रति गन्तव्यमिति जानाति तथाऽर्चेति । कौटु-
बमिन्द्रम् ? 'सत्यस्य' यज्ञस्य 'सूनुम्' पुत्रं तत्रानुरक्त-
त्वात् सूनुरित्युपचर्यते 'सत्पति' सतां यजमानानां पाल-
कम् ॥ ४ ॥

१ २ १ १ २८ ३ २ ३ १ २ ३ २
कया नश्चित्र आ भुवदूती सदाहधः सखा ।

१ २ १ २ २८
कया शचिष्ठया वृता ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । वामदेव ऋषिः । 'सदाहधः' सर्वदा
पर्वमानः 'चित्रः' चायनीयः 'सखा' मित्रभूतः इन्द्रः ।
'कया' 'कृती' कृत्या तर्पणेन 'नः' अस्मान्, 'आ भुवत्'

आभिसुख्येन भवेत् । 'शचिष्ठया' प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञासहित
मनुष्ठीयमानेन 'कया वृता' केन वर्त्तनेन कर्मणा च अभि-
सुखो भवेत् ॥ ५ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ १ १ २
त्यमु वः सत्वासाहं विश्वासु गीर्जायतम् ।

१ २ १ १ २
आ च्यावयस्यूतये ॥ ६ ॥

अथ पठौ । श्रुतकच्च ऋषिः । यजमानः स्तोतार
सम्बोधाह । हे स्तोतः । 'सत्वासाह' सत्वा शब्दो बह्व-
वाची बह्वनामभिभवितारं यद्वा शत्रून् स्ववलेन सङ्गत्य
जेतारम् । 'वः' युष्मदीयेषु विश्वासु गीर्षु' सर्वेषु स्तोत्रेषु
'चायतं' विस्तृतं सर्वत्रेन्द्र एव स्तूयते तस्मात् तेषु
विततम् 'त्यम् उ' 'उ' इत्यवधारणे तमेवेन्द्रम् 'जतये'
अक्षद्रक्षणे 'आच्यावयसि' शुड, पुड, मूडगती
(भा० प्रा०) त्वदीये. स्तोत्रैः यत्र प्रति आभिसुख्येन
गमय ॥ ६ ॥

१ १ १ २ १ १ २ १ १ १ २ १ १ २
सदसस्पतिमहुतं प्रियमिन्द्रस्य कान्यम् ।

१ २ १ १ २
सनिं मेधामयासिपम् ॥ ७ ॥

अथ मममी । मेधातिथिर्ऋषिः । 'मेधा' लब्धुं 'मदे-
मम्पति' एतन्नामकं देवम् 'मयासिपम्' प्राप्तवानस्मि ।
फीहगम् । 'महुतम्' आश्चर्यकरम् 'इन्द्रस्य प्रियम्' सोम-
पाने महत्कारित्वात् 'कान्यम्' कमनीय 'मनि' धनस्य
दातारम् ॥ ७ ॥

२ ३ १ २ ४ २ ३ २४ ३० २२ ३ १ २
ये ते पन्था अधो दिवो येभिर्व्यश्वमैरयः ।

१ १ २ २ १ २
उत श्रोषन्तु नो भुवः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वामदेव ऋषिः । हे इन्द्र ! 'दिवः' अशुलोकस्य 'अधः' अधस्तात् 'ये' 'पन्थाः' पन्थानः मार्गाः सन्ति, 'येभिः' यैर्मार्गैः 'व्यश्वं' सर्वं जगत् 'ैरयः' प्राप्त-
वानसि, ते मार्गाः यजमानैः स्तूयन्तामिति शेषः । 'उत' अपिच 'नः' अस्मदीयाः 'भुवः' भूमीः निवासस्थानानि 'श्रोषन्तु' यजमानाः त्वदनुग्रहाच्छृण्वन्तु ॥ ८ ॥

१ १ २ २ १ २ १ २ १ २
भद्रं भद्रं न आ भरेषमूर्जं शतक्रतो ।

१ २ १ १ २
यदिन्द्र मृडयासि नः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । श्रुतकक्ष ऋषिः । हे 'शतक्रतो' शत-
विधकर्मन् । शतप्रज्ञ । वा 'इन्द्र !' 'भद्रं भद्रं' कल्याणतम
सुखोत्पादकं वा धनं 'नः' अस्मभ्यम् 'आभर' सम्पादय
देहि, तथा 'इषम् ऊर्जम्' अक्षरसम् यद्वा बलवदन्नं देहि,
'नः' अस्मान् 'यद्' यदि 'मृडयासि' सुखयसि तर्हि धना-
दिकं देहीति मृड सुखे (क्या०प०) तस्य लेटि अङ्गस्या-
ङागमः ॥ ९ ॥

१ १ १ २ १ २ १ १ २ २ १ १ २
अस्ति सोमी अयं सुतः पिवन्त्यस्य मरुतः ।

१ २ १ १ १ २ १ २
उत स्वराजो अश्विना ॥ १० ॥

इति द्वितीयपाठकस्य द्वितीयाहं दशमोऽध्यायः ।

अथ दशमी । विन्दुर्ऋषिः । 'अयं' पुरोवर्ती 'सोमः'
 'सुतः' मरुदर्यमस्त्राभिः अभिषुतः 'अस्ति' विद्यते, तस्मात्
 'अस्य' अन्वादिशे एनं सुतं सोमं 'स्वराजः' स्वयं दीप्य-
 मानाः स्वतेजसा नान्यदीयेनेत्यर्थः, तादृशाः 'मरुतः' प्रातः
 'पिबन्ति', 'उत' अपिच । 'अश्विना' अश्विनी च सोमं प्रातः
 सयमे पिबतः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते आचवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्या
 द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं चतुर्थं दमयति ।

१ १ २ १ १ २ १ २ २ १ १ २
 ईङ्खयन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते ।
 १ १ १ २ १ १
 वन्वानासः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

अथ सप्तमे खण्डे—सैषा प्रथमा । इन्द्रमातरो देवजामय
 ऋषिकाः । 'ईङ्खयन्तीः' गच्छन्त्यः स्तुत्यादिभिः इन्द्रं
 प्राप्नुवन्त्यः 'अपस्युवः' अपः कर्म आत्मन इच्छन्त्यः इन्द्र-
 मातरः अस्मै सुक्तस्य द्रष्टव्यः । 'जातं' प्रादुर्भूतं तम् 'इन्द्रम्'
 'उपासते' परिचरन्ति, 'सुवीर्यं' शोभनवीर्योपेतं धनं च
 'वन्वानासः' तस्मात् इन्द्रात् सम्भक्तवत्यो भवन्ति ॥

"वन्वानासः" "मेजानासः" इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ १ १ २ २
 न किं देवा इनीमसि न, क्या योपयामसि ।
 १ १ १
 मन्तश्रुत्यं चरामसि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । गोधा ऋषिः । हे 'देवाः' इन्द्रादयः । युष्मद् विषये 'न किं इनीमसि' न किमपि हिंस्रः । मीड् हिंसायां, क्यूयादिकः 'मीनाते निर्गमे (७,३,८१पा०)' इति ऋस्रः, इदन्तोमसि (७,१,४६पा०)' भकारलोप-
ञ्छान्दसः । आकारः समुच्चये । 'न किं' न च 'योपयामसि' योपयामः अननुष्ठानेन अन्यथानुष्ठानेन वा मोहयामः युप विमोहने (सु०प०) । किन्तर्हि 'मन्त्रश्रुत्य' मन्त्रेण स्मार्थं श्रुती विधिवाक्यप्रतिपाद्यं यद् युष्मद्विषयं कर्म तत् 'चरा-
मसि' आचरामः अनुतिष्ठामः ॥

“इनीमसि” “मिनीमसि” इति च पाठी ॥ २ ॥

१ १ ११२ ११२ १ १

दोषो आगाद्बृहद्गाय द्युमन्नामन्नाथर्वण ।

१ २ ११ २ २ १ १

स्तुहि देवः सवितारम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः । हे 'बृहद्गाय' । बृहदाख्यस्य सान्नो गातः । द्युमन्नामन्' दौसगमन । 'आथ-
र्वणे' । अथर्वणैरपत्य । ऋषिः स्वात्मानमेवामन्त्रयति 'त्वं
'दोषः ऋत्विग्यजमानापराधेन यः कश्चिद् दोषः 'आगात्'
आगच्छति तत्परिहारार्थं 'सवितारं' प्रेरकम् एतन्नामकं
'देव' 'स्तुहि' । यद्वा 'दोषः' दूषयति नाशयति तमां-
सीति, दुनोति उपतपति रक्षांसीति वा दोषः, सः सविता
'आगात्', अतो हे 'आथर्वण !' 'बृहत्' स्तोत्रं 'गाय' ।
तथा 'गामन्' गायतीति गामा हे एवंविध ! स्वात्मन् !
'द्युमन्' दौसिमदन्यत् स्तोत्रम् उपगाय । शिष्टं पुनराद-
रार्थम् ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

स्तुपे वामश्विना वृहत् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । प्रस्तुत ऋषिः । 'एषः' एषैव अस्माभिः
परिदृश्यमाना 'प्रिया' सर्वेषां प्रीतिहेतुः 'अपूर्व्या' पूर्वेषु
मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति किन्त्विदानी-
न्तना 'उपो' उपो देवता 'दिवः' द्युलोकस्य सकाशात्
आगत्य 'व्युच्छति' तमो वर्जयति । हे अश्विनौ !
'वां' युवां 'वृहत्' प्रभूतं यथा भवति तथा 'स्तुपे'
स्तौमि ॥ ४ ॥

इन्द्रो दधीचो अस्यभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कृतः ।

जघान नवतीर्नव ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । गीतम ऋषिः । अत्र शास्त्रायनिन इति-
हासं भाष्यते 'आयर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेन
असुराः परावभूतुः । अथ तस्मिन् स्वर्गते, असुरैः पूर्णा
पृथिव्यभवत् । अथेन्द्रस्तैरसुरैः सह योद्धुमशक्तुवस्तं ऋषि
मन्विच्छन्, स्वर्गं गत इति श्रूयाव । अथ पप्रच्छ तत्र-
त्यान् इह किमेस्य किञ्चित् परिशिष्टमङ्गमस्ति ? इति,
तस्मात्प्रवोचन् अस्येतदाश्वं शीर्यं, येन शिरसा अश्विभ्यां
मधुविद्यां प्राव्रवीत्, तत्तु न विद्मः तद्यथाभवदिति, पुन
रिन्द्रोऽव्रवीत् तदन्विच्छतेति । तदा अन्वेयिषुः । तच्छर्यणा-
वत्यनुविद्या जघ्नुः, (शर्यणावह वै नाम कुरुदेवस्य जघनार्धे

सरः स्यन्दते) । तस्य गिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुरान् जघानेति ॥

‘अप्रतिष्कृतः’ परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितः
 ‘इन्द्रः’ आयर्वणस्य ‘दधीचः’ एतत्सञ्ज्ञकस्य ऋषेः ‘अस्थभिः’
 पार्श्वशिरःसम्बन्धिभिरस्थिभिः ‘नवतीर्नव’ नवसंख्याका
 नवतीः, दशोत्तरा अष्टगतसंख्याकाः [८१०] तथाहि लोक-
 त्रयवर्त्तिनो देवान् जेतुम् आदावासूरी माया त्रिधा सम्प-
 द्यते, त्रिविधा सा अतीतानागतवर्त्तमानकालभेदेन तद्गताल-
 वर्त्तिनो जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति, एवं नव
 सम्पद्यन्ते, पुनरपि उल्साद्यादिशक्तिवयरूपेण त्रैगुण्ये सति
 सप्तविंशतिः सम्पद्यते, पुनः सात्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये
 सति एकोत्तरा अशीतिः सम्पद्यते, एवं चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया
 मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नव नवतयः सम्प-
 द्यन्ते, एवंविधमायारूपाणि ‘वृत्राणि’ आवरकाणि असुर-
 जातानि ‘जघान’ हतवान् ॥ ५ ॥

१७ १ १ ११ १ १ १ १११

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः ।

१ १ १ १ १ १ १

महा॥ अभिष्टिरोजसा ॥ ६ ॥

अथ पठौ । मधुच्छन्दा ऋषिः । हे ‘इन्द्र !’ ‘एहि’
 अस्मिन् कर्मणि आगच्छ, आगत्य च ‘विश्वेभिः’ सर्वैः
 ‘सोमपर्वभिः’ सोमरसरूपैः ‘अन्धसः’ अन्धोभिः अन्धैः
 ‘मत्सि’ माय्य दृष्टो भव, तत ऊर्ध्वम् ‘ओजसा’ बलेन महान्
 भूत्वा ‘अभिष्टिः’ शत्रूणां भविता भवेति श्रेयः अष्टाविंशति-
 सङ्ख्याकेषु बलनामसु ‘ओजः’ ‘पाजः’ इति (नि० २, ८)
 पठितम् ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आ तू न इन्द्र वृवहन्नस्माकमर्जमा गहि ।

● ● ● ● ● ● ● ●

महान्महीभिरुतिभिः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । धामदेव ऋषिः । हे 'ह्रस्वहन्' । ह्रस्वाणां
शत्रूणां हिंसक ! इन्द्र ! त्वं 'नः' अस्मान् प्रति आ 'तु' विप्रम्
आगच्छ, हे 'इन्द्र !' 'महान्' प्रभूतः त्वम् 'महीभिः' मह-
तीभिः जलतिभिः' रक्षाभिः सह 'अस्माकम्' 'अहं' समीपम्
'आ गच्छि' आगच्छ ॥ ७ ॥

● ● ● ●

५५४ ५५५

अनस्तदस्य तित्विष उभे यत्समवर्त्तयत् ।

२ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रश्चर्मैव रोदसी ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वक्तुं ऋषिः । 'अस्य' इन्द्रस्य 'तत्' 'भोजः' इत्यनेन 'तित्विषे' दिदीपे त्विष दीप्ता (दि०प०) 'यत्' येन भोजसां भयम् 'इन्द्रः' 'उभे' 'रोदसी' व्यावाप्तयिष्यौ 'क्षमेव' 'समवर्त्तयत्' सम्यग् वर्त्तयति । यथा कश्चित् किञ्चित् चर्म कदाचिद् विस्तारयति कदाचित् सङ्कोचयति, एवं तदधीने अभूतामित्यर्थः ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

3 4

अयमु ते समतसि कपोत द्वव गर्भधिम् ।

२५६ ॥ २॥

वचस्तुचिन्न ओहसे ॥ ६ ॥

अथ नवमी । शुनःशेष ऋषिः । हे इन्द्र ! 'अयम् उ'
अयमपि दृश्यमानः सीमः 'ते' त्वदर्थं सम्पादितः यं सीमं

‘समतसि’ सम्यक् सातत्वेन प्राप्नोषि । तत्र दृष्टान्तः ‘कपोत इव’ यथा कपोताख्यः पक्षी ‘गर्भघ्नी’ गर्भधारिणी कपोती प्राप्नोति तद्वत्, ‘तच्चित्’ तस्मादेव कारणात् ‘नः’ अस्मदीयं ‘वचः’ ‘ओहसे’ प्राप्नोषि ॥ ८ ॥

१ १ १ १ २ २ २ १ १ १ १ १ १
वात आ वातु भेषजं शम्भुमयोभु नो हृदे ।

१ १ १ १
प्र न आयूँषि तारिषत् ॥ १० ॥

इति द्वितीयपठकस्य द्वितीयाहं चतुर्थं दशति ।

अथ दशमी । वातायन उक्तं ऋषिः । ‘वातः’ वायुः ‘नः’ अस्माकं ‘हृदे’ हृदयाय ‘भेषजम्’ औषधम् उदकं वा ‘आ वातु’ आ गमयतु, कीदृग्भूतम् ? ‘शम्भु’ रोगशमनस्य भावयिष्य ‘मयोभु’ मयसः सुखस्य च भावयिष्य, अपि च ‘नः’ अस्माकम् ‘आयूँषि’ ‘प्रतारिषत्’ प्रवर्त्तयतु ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दीयाध्यायानि
द्वितीयाध्यायस्य सप्तमं खण्डम् ।

अथ द्वितीयपठकस्य द्वितीयाहं पञ्चमं दशति ।

१ ११ २ १२ २ ११ २ १ २ २ २
य ए रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

२ १ १ १ २ १ १
न किः स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

अथ षष्ठमे खण्डे—मैषा प्रथमा । कण्डु ऋषिः । ‘प्रचे-

‘तसः’ प्रकृष्टज्ञानयुक्ताः वरुणादयो देवाः ‘यं’ यजमानं
 ‘रक्षन्ति’ ‘स’ यजमानः ‘न’ किः भ्यतेः’ केनापि न हिंस्यते
 ॥ १ ॥

३ २ ४ ० १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २
 गव्यो पु शो यथा पुराश्रव्योत रथया ।

१ १ १ १ १
 वरिवस्या महोनाम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वत्स ऋषिः । हे ‘इन्द्र’ ! ‘गव्योषु’
 गव्या उ सु इति निपातद्वयसमुदायस्य एकवद्भावेन निपात-
 यदुभावात् प्रकृतिवदुभावाभावः । ‘नः’ अस्माकं गवामिच्छया
 अस्माकं नः दातुं ‘यथा पुरा’ पूर्वम् अस्माकं मन्त्रनियोगे
 गुणादिदानाय वरिवस्यसि तद्दद्यापि सुहु ‘वरिवस्य’ परिचर
 आगच्छेत्यर्थः । न केवलं मविच्छया किन्तु ‘अश्वया’ अश्व-
 प्रदानेच्छया ‘उत’ अपिच ‘रथया’ रथेच्छया ‘महोनां’
 धनानां कर्मणि पठौ, महान्ति पूजाकराणि धनानि दानाय
 वरिवस्य परिचर देहीत्यर्थः ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ ३ १ २ १ १ १
 इमान् इन्द्र पृथयो घृतं दुहत आशिरम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 एनामृतस्य पिप्पुषीः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वत्स ऋषिः । हे ‘इन्द्र’ ! ‘ते’ स्वदीयाः
 ‘इमाः’ ‘पृथयः’ प्राष्टवर्णा गावः ‘घृतं’ घरणशीलम् ‘एनाम्’
 ‘आशिरम्’ आश्रयणद्रव्यं पयः ‘दुहते’ दुहन्ति चारयन्ति ।
 कीदृशः पृथयः ? ‘ऋतस्य’ सत्यस्य अवितथस्य इन्द्रस्य
 यज्ञस्य वा ‘पिप्पुषीः’ वर्धयित्रीयः ॥ ३ ॥

२२ २१ १ २ १ २२

अया धिया च गव्यया पुरुषामन् पुरुष्टुत ।

१ २२ २ १ २

यत्सोमेसोम आभुवः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । श्रुतकक्ष ऋषिः । हे 'पुरुषामन्' । बहु-
विधशक्रवृत्रहादिनामोपेत ! यद्वा बहुस्तुतिमन् ! नमयति
स्तुत्यं देवं वशं नयतीति नाम स्तोत्रम् अतएव 'पुरुष्टुत' ।
बहुभिरभिष्टुतेन्द्र ! 'सोमे सोमे' मदीयेषु सर्वेषु सोमेषु त्वं
'यद्' यदो 'आभुवः' तेषां पानार्थं समन्ताद्भवः तदा वयं
'अया' अनया ईदृश्या 'गव्यया' गा आत्मन इच्छन्त्या 'धिया'
बुद्ध्या युक्ता भवेम । त्वयि सोमं पिबति सति वयं गवादि-
युक्ता भवेमेत्यर्थः ॥

“आभुवः” “आभवः” इति च पाठौ ॥ ४ ॥

१ १ १ १२ १ १ १ १ १ १

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।

१ १ १ १ १ १

यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । मधुच्छन्दा ऋषिः । 'सरस्वती' देवी
'वाजेभिः' हविर्नक्षत्रैः अन्नैर्निमित्तभूतैः यद्वा यजमानेभ्यो
दातव्यैरन्नैर्निमित्तभूतैः 'नः' अस्मदीयं 'यज्ञं' 'वष्टु' काम-
यतां कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः । तथाचेतरयारण्यकाण्डे
श्रुत्यैवं व्याख्यातम् 'यज्ञं वहति यद्वाह, यज्ञं वहत्वित्येव
तदाहेति' कीदृशी सरस्वती ? 'पावका' शोधयित्री 'वाजि-
नीवती' अश्ववत्क्रियावती 'धिया वसुः' कर्मप्राप्त्यधननिमित्त-
भूता वाग्देवतायास्तथाविधधननिमित्तत्वमैतरेयारण्यकाण्डे

श्रुत्या व्याख्यातम् 'यज्ञ' वष्टु धियावसुरिति वाग्वै धिया-
वसुरिति । 'श्रेण', 'सोम.' इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु
देवताविशेषयाचिषु पदेषु 'सरमा', 'सरस्वती' इति पठितम् ।
एतामृचं यास्क एवं व्याचष्ट (नै० ११, २६) 'पावका नः सरस्वती
यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुरिति' ॥ ५ ॥

१ २ १ १ २ २ २ ३ १ १ २
वा इमं नाहुषीष्वा इन्द्रो सोमस्य तर्पयात् ।

१ १ २ २ १ १
स नो वसून्वा भरात् ॥ ६ ॥

अथ पठो । यामदेव ऋषिः । 'नाहुषीषु' नहुष इति
मनुष्यनाम (नि० २, ३, ८) नहुषसम्बन्धिनीषु प्रजासु 'कः'
'इमम् इन्द्रम्' 'सोमस्य' सोमेन 'तर्पयात्' तर्पयति प्रीणाति,
'स' नाहुषीभिस्तर्पयितुमशक्य इन्द्रः 'न' अस्माकं सम्बन्धिनि-
यज्ञे द्युतः सन् 'वसूनि' धनानि 'आभरत्' आचरत् आह-
रस्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

१ १ २ २ ३ १ २ १ २ १ २
आ याहि सुपुमा हि त इन्द्र सोमं पिवा इमम् ।

१ ३ २ १ २ १ २
एदं वहिः सदो मम ॥ ७ ॥

अथ मत्तमी । इरिमिठ ऋषिः । हे 'इन्द्र !' त्वम्
'आयाहि' आगच्छ, वय 'त' त्वदर्थं 'सुपुमा हि'
सोममभिपुतवन्तः खलु, तम् 'इमम्' अभिपुतं 'सोम'
त्वं 'पिवा', त्वदर्थं 'मम' मदीयम् 'इदम्' 'वहिः'
येद्यामास्तीर्णे दर्भम् 'आ मद' आसीद अभि निपीद
॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ २
महि त्रीणामवरस्तु युच्चं मित्रस्यार्यम्णाः ।

२ २ ३ १ २
दुराधर्मं वरुणस्य ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वारुणिः सत्यवृत्तिर्ऋषिः । 'त्रीणां' त्रयाणां 'मित्रस्य' 'अर्यम्णाः' 'वरुणस्य' च 'युच्चं' दीप्तम् अतएव 'दुराधर्मम्' अन्यैर्धर्मितुं वाधितुमशक्यं 'महि' महत् 'अवर' अवः रक्षणम् अस्माकम् 'अस्तु' अवस् इत्यत्र अव-शब्दस्य विसर्जनोपस्य रेफादेशश्चान्दसः ।

“अवर” “अव.” इति च पाठौ ॥ ८ ॥

१ २ ३ २ ३ २
त्वावतः पुरुवसो वयमिन्द्र प्रणेतः ।

१ २
स्मसि स्यातर्हरीणाम् ॥ ९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं वचनं दशति ।

अथ नवमी । वत्स ऋषिः । हे 'पुरुवसो' । बहुधन ! इन्द्र ! 'प्रणेतः !' कर्मणा पारं प्रकर्षेण नेतः । 'इन्द्र !' 'त्वावतः' त्वत्कृष्टस्य इन्द्रसमानस्यान्यस्याभावात् तथैत्यर्थः तव स्वभूताः 'वधम्' स्मसि स्मः । हे 'हरीणाम्' एतत् सज्जकानामश्वानां 'स्यातः !' अधिष्ठातः । ॥ ९ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सातवेदार्थप्रकाशे इन्द्रोव्याख्याने

द्वितीयस्थाध्यायस्य अष्टमं सूत्रम् ।

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाहो प्रथम दधति ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
उ त्वा मदन्तु सोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः ।

१ २ ३ १ २
अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥

अथ नवमे खण्डे—सैषा प्रथमा । प्रगाथ ऋषिः । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'सोमाः' 'उत्' उत्कृष्टं 'मदन्तु' मादयन्तु हे 'अद्रिवः' वज्रधनुः । इन्द्र ! त्वमस्माभ्यं 'राधः' धनं 'कृणुष्व' कुरु प्रयच्छ । किञ्च 'ब्रह्मद्विषः' ब्राह्मणदेष्ट्रीन् 'अव जहि' विदारयैत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
गिर्वणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्र त्वादातमिद्यशः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । विष्णुमित्र ऋषिः । 'गिर्वणः' गौर्भिः पाणिः स्तुतिभिः वननीय । तथा च याम्कः 'गिर्वणो देवो भवति गौर्भिरेन वनयन्तीति' (ने०६, १४) तादृशः । हे इन्द्र ! 'नः' अस्मादीय 'सुतम्' अभिपुत्रम् इमं सोमं 'पाहि' पिब, यतः 'मधोः' मदकरस्य सोमस्य 'धाराभिः' 'अज्यसे' मिश्र्यसे । हे 'इन्द्र !' 'त्वादातम्' इत् त्वया शोधितं विशदीकृतमेव 'यशः' पद्मम् अस्मासु भवति ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
सदा व इन्द्रस्य कृपदा उपो नु स सपर्यन् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
नः देयो हतः शूर इन्द्रः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वामदेव ऋषिः । हे ऋत्विग्यजमानाः !
 ‘इन्द्रः’ ‘सदा’ सर्वदा ‘वः’ युष्मान् ‘आ चर्कृषत्’ यज्ञानुष्ठा-
 नार्थम् आकृषत् कर्तुमिच्छति । किं कुर्वन् ‘उपोनु’ युष्माकं
 समीप एव ‘ससपर्यन्’ पुनः पुनः भृशं वा सपर्यां कुर्वन्
 हविर्भोक्तुं मामाह्वयध्वमिति प्रार्थयमान इत्यर्थः, अतएव
 न्युत्पन्तरे देवानां यजमानप्रदत्तहविषपञ्जीषित्वं श्रूयते
 ‘इतो दानादि देवा उपजीवन्तौ’ति । अतः अस्मात्सपर्याकर्तृ-
 त्वात् ‘इन्द्रः देवः’ ‘नः’ ‘शूरः’ यजमानानां बाधक इत्यर्थः ॥३॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 आ त्वा विशन्तिवन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः ।

१३ १ १ २
 न त्वा मिन्द्राति रिच्यते ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । न्युत्पन्न ऋषिः । हे इन्द्र । ‘इन्द्रवः’
 स्रवन्तः अस्माभिर्दीयमानाः सीमाः ‘त्वा’ त्वाम्, ‘आविशन्तु’ ।
 तत्र दृष्टान्तः ‘समुद्रम् इव सिन्धवः’ स्रन्दनशीला नद्यो यथा
 समुद्रं जलाशयं सर्वतः प्रविशन्ति तद्वत् । यत एव तस्मात् हे
 ‘इन्द्र !’ त्वा कश्चिदपि देवः धनेन बलेन वा ‘न अति-
 रिच्यते’ नातिरिक्तोऽस्ति सामर्थ्यवान् वृत्तोऽधिको नास्ती-
 त्यर्थः ॥ ४ ॥ -

१ १ १ १ १ २ १ २ १ १ १ २ १ २ १ २
 इन्द्रमिह्नायिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः ।

१ १ १ २
 इन्द्रं वागीरनूपत ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । मधुच्छन्दा ऋषिः । ‘गायिनः’ गीय-
 मानसामयुक्ता उद्गातारः ‘इन्द्रम् इव’ इन्द्रमेव ‘बृहत्’ बृहता

‘त्वामिद्विहवामहे’ इत्यस्या मृच्युत्पन्नेन बृहन्नामकेन साम्ना
 ‘अनूपत’ स्तुवन्ति । ‘अर्किणः’ अर्चनहेतुमन्त्रोपेता होतारः
 ‘अर्केभिः’ संक्षरूपैर्मन्त्रैरनूपत । ये त्ववशिष्टा अध्वर्यवः
 ते ‘वाणीः वाग्निर्यजूरूपाभि’ ‘इन्द्रम्’ अनूपत । अर्कशब्दस्य
 मन्द्रपरत्वं याष्केनोक्तम् (५,४) ‘अर्को मन्त्रो भवति यदनेना-
 र्चन्ती’ति ॥ ५ ॥

१ २ १ १ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 इन्द्र इपे ददातु न ऋभुक्षणमृभुं रयिम् ।

१ १ २ १ १ २
 वाजी ददातु वाजिनम् ॥ ६ ॥

अथ पठे । श्रुतकश्च ऋषिः । ‘इन्द्रः’ एवमस्माभिः
 सुतः इष्टः सन् ‘ऋभुक्षणम्’ ‘वापपूर्वस्य (६,४,८पा०) इति
 दीर्घाभावः यागादिकर्मकरणेन महान्तम् सर्वेषां भ्रातॄणां
 श्रेष्ठं सौधन्वनं वा । अथवा तृतीयसवने प्रजापतिसवित्रो-
 र्मध्ये सोमपानेन महान्तं रयिं दातारं ‘ऋभुम्’ सोमपानेन
 मर्त्यत्वं विहाय देवत्वं प्राप्तं तादृशम् एतन्नामकं देवं ‘नः’
 अस्माभ्यम् ‘इपे’ अन्वर्थं ‘ददातु’ प्रयच्छतु । तथा ‘वाजी’
 वलवान् इन्द्रः ‘वाजिन’ वलवन्तं वाजनामानं कनीयांसं
 वा भ्रातरं सौधन्वनम् अस्माकमवलाभाय ददातु ॥ ६ ॥

१ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 इन्द्रो अह महद्भयमभी पदप चुच्यवत् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । गृक्षमद ऋषिः । ‘इन्द्रः’ ‘महत्’ अधि-
 कम् ‘भयं’ साध्वमं भयकारणं वा । ‘पद’ क्षिप्रम् ‘अभीपत्’

अभिभवति, 'अपचुच्यवत्' अपचावयति च । यद्वा अभीषद्
अभिभवद् भयकारणम् अपचावयेत् 'हि' यस्मात् कारणात् 'स
स्थिरः' केनापि चालयितुमशक्यः 'विचर्षणिः' विश्वस्य द्रष्टा ॥७॥

२१ २ ३ १२३ १ २ ३ १२

इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षन्ते गिर्वणो गिरः ।

१ १ ११७ १ १२

गावो वत्सं न धेनवः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । भरद्वाज ऋषिः । हे 'गिर्वणः' गीर्भिर्वन-
नीयेन्द्र । 'सुतेसुते' सोमेऽभिषुते सति 'इमाः' अस्मदीयाः
'गिरः' स्तुतयः 'त्वा' त्वां 'नक्षन्ते' व्याप्नुवन्ति । 'धेनवः'
द्रोगृध्नूः 'गावः न' गाव इव, वत्सं यथा शीघ्रं व्याप्नुवन्ति
तद्वत् ॥ ८ ॥

१ १ १ १११ १२ १ १ १ १११

इन्द्रा नु पूषणा वयम् सख्याय स्वस्तये ।

१ ११ १ २

हुवेम वाजसातये ॥ ९ ॥

अथ नवमी । भरद्वाज ऋषिः । इतरेतरयोगादिन्द्र-
पूषण्योऽभयत्र द्विवचनम् 'इन्द्रापूषणा' देवी 'तु' अथ च
'वयम्' 'स्वस्तये सख्याय' शोभनाय सखित्वाय 'वाजसातये'
वाजस्याश्वस्य बलस्य वा सातये सम्भजनाय च 'हुवेम' आह्व-
यामः स्तुदामो वा ॥ ९ ॥

१ १ १ १ १२३ १ २२

न कि इन्द्र त्वदुत्तरं न ज्यायो अस्ति वृत्रहन् ।

२ १ १७ १ २

न क्येवं यथा त्वम् ॥ १० ॥

इति तृतीयपाठस्य प्रथमाहोऽध्यायस्य दशमः ।

अथ दशमी । वामदेव ऋषिः । हे 'वृत्रहन्' ! वृत्रस्य नाशक ! 'इन्द्र' ! इन्द्रलोकेऽप्यीति शेषः । 'त्वत्' त्वत्तः 'उत्तरः' उत्कृष्टतरः 'नकि अस्ति' न भवति त्वत्तो 'ज्यायान्' प्रशस्ततर एकोऽपि नास्ति । हे इन्द्र ! 'त्वं' लोके 'यथा' प्रसिद्धो भवसि तथाविध एकोऽपि 'नकिरेवास्ति' नैव भवति कश्चिदपि लोके इन्द्रसदृशो नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते भाष्येयं सामवेदार्चप्रकाशे छन्दोभ्याख्याने

द्वितीयाध्यायस्य भवनः खण्डः ।

अथ तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमार्धे द्वितीय दशति ।

१ १ १ १ १ २ १ १ १ १ १ २
तरणिं वो जनानां चदं वाजस्य गोमतः ।

१ १ १ १ १
समानसु प्र शंसिपम् ॥ १ ॥

अथ दशमे खण्डे—सैषा प्रथमा । त्रिशोक्त ऋषिः । हे अस्मदीया जनाः ! 'वः' युष्माकं 'जनानां' पुत्रपौत्रादीनां 'तरणिं' तारकम् 'चदं' शत्रूणां तर्दयितारं 'गोमतः' पशुमतः 'वाजस्य' अश्वस्य दातारं च इन्द्रम् 'समानम्' उ' साधारणमेव 'प्रशंसिपम्' प्रकर्षेण स्तौमि ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
असृग्रमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत ।

१ १ १ १ १ १ १ १
सजोषा वृषभं पतिम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । मधुच्छन्दा ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'ते'

गिरः' त्वदीयाः सुतोः 'असृग्रं' सृष्टवानस्मि । ता गिरः
स्वर्गेऽवस्थितं 'त्वां प्रति' 'उदहासत' उदुगत्वा प्राप्नुवन् ।
तादृशीर्गिरस्त्व' 'सजोषाः' सेवितवानस्मि । कीदृशं त्वाम् ?
'वृषभं' कामानां वर्पितारं 'पतिं' सोमस्य पातारं, यज-
मानानां पालयितारं वा, 'पाता वा पालयिता वेति' (१०, ११)
यास्तेनोक्तत्वात् ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
सुनीयो घा स मर्त्यो यं मरुतो यमर्यमा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
मित्रास्यान्त्यद्रुहः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वक्ष ऋषिः । 'सः' 'मर्त्यः' मनुष्यः यज-
मानः 'सुनीयः' सुयज्ञः सुमयनो वा भवति । 'घ' इति प्रसिद्धौ ।
स इत्युक्तं कमित्याह 'य' यजमानं 'मरुतः' देवाः 'पान्ति'
रक्षन्ति 'अद्रुहः' अद्रोन्धारी मरुतः । तथा 'अयम् अर्यमा'
पाति । 'य' 'मित्रः' पाति स एवं भवतीति ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
यद्दीङाविन्द्र यत्स्थिरे यत्पशानि पराभृतम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
वसु स्पार्धं तदा भर ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । त्रिशोक ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! त्वया च
'वीडो' दृढे परैः कम्पायितुमशक्ये 'यत्' धनं 'पराभृतं'
विन्यस्त, 'यत्' च 'स्थिरे' स्वयमचले पराभृत, 'यत्' च अपि
'पशानि' विमर्शाच्चर्म पराभृत, यद् 'वसु' 'स्पार्धं' सृष्टृणीयं
'तत्' धनम् 'आभर' आदर ॥ ४ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ १ २
श्रुतं वो वृचहन्तमं प्र गर्धं चर्पणीनाम् ।

२ २ २ १ २ २ २
आशिपे राधसे महे ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । सुकक्ष ऋषिः । ‘श्रुत’ विख्यातम् ‘वृच-
हन्तमम्’ अतिशयेन वृचस्य हन्तारं ‘गर्धं’ बलभूतं वैगवत्तरं
या एतादृशमिन्द्रं ‘चर्पणीना’ मनुष्याणां ‘वः’ युष्माकम्
‘आशिपे’ अग्नौ लेंटि उत्तम इति सिप्प्रत्ययः, ‘छन्दस्यपि
हृष्यते’ (६,४,७३,पा०) इत्याडागमः, तमिन्द्रं स्तुतिभिः
प्रीणयित्वा युष्मभ्यं प्रकर्षेण अग्नौ प्रयच्छानीत्यर्थः । किमर्घम् ?
‘महे’ महते ‘राधसे’ धनाय धनं युष्मभ्यं दातुम् । “आशिपे
आशिपे” इति च पाठौ ॥ ५ ॥

१ २ १ १ २ ३ १ २ २ २ २
धरं त इन्द्रं श्रवसे गमेम शूर त्वावतः ।

१ २ २ १ २
अरधं शक्रं परेमणि ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । वामदेव ऋषिः । हे ‘शूर’ ! वीर ! ‘इन्द्र’ !
‘ते’ तव ‘श्रवसे’ श्रवणीयां त्वदीयां कीर्तिं श्रोतुम् ।
‘अरम्’ अन्नं पर्याप्तं यथा भवति तथा ‘गमेम’ प्रहृत्ता भवेम ।
हे ‘शक्र’ ! शक्तियुक्तेन्द्र ! ‘त्वावतः’ त्वत्तदृशस्य ‘परेमणि’
परत्वे उत्कर्षनिमित्तम् ‘अर’ गमेम त्वत्कीर्तिवदन्यस्यापि
त्वत्तदृशस्य देवस्य कीर्तिं गच्छेमेत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ १ २ १ १ २ १ १ २ २ १ २
धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् ।

१ २ ३ १ २

इन्द्रं प्रातर्जुषस्व नः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । विश्वामित्र ऋषिः । यजमानो व्रूते हे
 'इन्द्र' । 'धानावन्तं' धाना भृष्टयवाः तद्वन्तं 'करन्मिषं'
 करन्मो दधिभिन्धाः सक्तयः तद्वन्तम् 'अपूपवन्तम्' सवनीयपुरी-
 षाशोपेतम् 'उक्थिनं' स्तोत्रिणं 'नः' अस्मादीयमिमं सोमं
 'प्रातः' सवने 'जुषस्व' सेवस्व । करन्मशब्दात् तदस्यास्तीत्यत
 इनिः तस्य प्रत्ययस्वरः । प्रातःस्वरादिष्वन्तीदात्तत्वेन पठित-
 त्वादन्तीदात्तः ॥ ७ ॥

१ १ २ २ १ २ २ १ २ ३ १ २

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः ।

२ १ १ २ २ १ २

विश्वा यदजयः सृधः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । गोपूषश्चक्षुस्तिनादृषी । पुरा किलेन्द्रो-
 ऽसुरान् जिह्वा नमुचिमसुरं ग्रहीतुं न शक्वा । स च युध्यमान-
 स्तेनासुरेण जगृहे । स च गृहीतमिन्द्रमिवमवोचत् 'त्वां विस्व-
 जामि राणावङ्गि च शष्केणाद्विण चायुधेन यदि मां मा हिंसी-
 रिति । स इन्द्रस्तेन विस्वष्टः सन् अहोरात्रयोः सन्धौ शृङ्गार्द्र-
 विलक्षणेन फेनेन तस्य शिरश्चिच्छेद, अयमर्थोऽस्यां प्रति-
 पाद्यते । 'इन्द्रः' त्वम् 'अपां फेनेन' वज्रीभूतेन 'नमुचेः' असु-
 रस्य 'शिरः' 'उदवर्तयः' शरीरादुद्धतमवर्तयः अच्यैक्की-
 रित्यर्थः । कदेति चेत् 'यद्' यदा 'विश्वाः' सर्वाः 'सृधः'
 सदैमानाः आसुरीः सेनाः 'अजयः' जितवानसि । 'इन्द्रो
 हव्रहन्ता असुरान् परास्य नमुचिमसुरं नालभत' इत्यादिका-
 मध्वर्युवाङ्मणमनुसन्धेयम् ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २

इमे त इन्द्र सोमाः सुतासो ये च सोत्वाः ।

१ २

तेषां मत्स्व प्रभूवसो ॥ ९ ॥

अथ नवमी । वामदेव ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'ते' त्वदर्थम् 'इमे' पुरतो दृश्यमानाः 'सोमाः' 'सुतासः' अभिपुताः 'ये च' अन्ये सोमाः 'सोत्वाः' इत ऊर्ध्वमभिपोतव्याः हे 'प्रभूवसो' ! प्रभूतधनवन्निन्द्र ! 'तेषाम्' अभिपुतानाम् अभिपोतव्यानामर्थं 'मत्स्व' ह्यष्टौ भव ॥ ९ ॥

१ २ ३ २ १ १ २ ३ २ ३ १ २

तुभ्यं सुतासः सोमाः स्तोत्रं वह्निर्विभावसो ।

१ १ १

स्तोत्रं इन्द्र मृडय ॥ १० ॥

इति तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाहो वितीय दशति ।

अथ दशमी । श्रुतकच ऋषिः । हे 'विभावसो' ! दीप्तिधन । दीप्तिव्यापक । वा इन्द्र ! 'तुभ्यं' त्वदर्थं 'सोमाः' 'सुतासः' अभिपुताः तथा 'वह्निः' 'स्तोत्रं' प्रसारितम् । अतः हे 'इन्द्र' ! त्वं वह्निं निपद्य सोमान् पीत्वा 'स्तोत्रं' अस्मभ्यं 'मृडय' दयां कुरु यदा अस्मान् सुखय । 'क्रियायक्षणं कर्तव्यम्' इति चतुर्थो ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्चकाय छन्दोव्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्य दशमः अक्षः ।

२ १ १ १ १

क उग्राः के हा ऋषिरे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । विशोक ऋषिः । 'जातः' उत्पन्नः 'हवहा' इन्द्रः 'बुन्दम्' इष्टं तथा च यास्कः 'बुन्द इषुर्भवतीति' (नि० ६, १२) 'आददे' आदाय चेपुम् 'उग्राः' उद्गूर्णवलाः 'के' के च इह 'ऋषिरे' वीर्येण विश्रुता इति स्त्रीयां 'मातरं' विष्टृष्टात् अप्राचीत् ॥ ३ ॥

१ १ २

१ १ २

१ १ २

हवदुक्थं हवामहे सप्रकरस्तमूतये ।

१ २ १ २ १ १ २

साधः क्षण्वन्तमवसे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । मेधातिथिर्ऋषिः । 'कतये' लोकस्य रक्षणाय 'सप्रकरस्तं' प्रकृतवाहु 'करस्त्री वाह कर्मणा प्रस्थातारौ' इति यास्कवचनात् 'अवसे' लोकस्य पालनाय 'साधः' साधका धन 'क्षण्वन्त' कुर्वन्त प्रयच्छन्त 'हवदुक्थं' महदुक्थम् इन्द्रम् 'हवामहे' आह्वयामः । तथाच यास्क 'हवदुक्थो महदुक्थो यत्तव्य मस्मा उक्थमिति वा (६, ४)' इति ॥ ४ ॥

१

२

१ १ २

१ १ २

१ २

ऋतुनीती नो वरुणो मित्रो नयति विद्वान् ।

२ २ १ २ १ १ २

अर्यमा देवैः सजीयाः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । गोतम ऋषिः । अहरभिमानो देवः 'मित्रः' 'वरुणः' रात्र्यभिमानौ । मित्रश्च वरुणश्च । 'विद्वान्' नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् 'नः' अस्मान् 'ऋतुनीती' ऋतुनीत्या ऋतुनयनेन कौटिल्यरहितेन गमनेन 'नयति' अभि-

मतं फलं प्रापयति । तथा 'देवैः' अन्यैः इन्द्रादिभिः 'सजोपाः' समानप्रीतिः 'अर्थमा' अहीरात्रविभागस्य कर्त्ता सूर्यस्य अस्मानृजुगमनेनाभिमतं स्थानं प्रापयतु । "नयति" "नयतु" इति च पाठौ ॥ ५ ॥

१ २ १ २ ३ २ १ २ ३ २ ३ १ २
दूरादिहेव यत्सतोऽरुणप्सुरशिश्नितत् ।

१ १ २ ३ १ २
वि भानुं विश्वयातनत् ॥ ६ ॥

अथ पठौ । ब्रह्मातिथि ऋषिः । 'दूरात्' दूरत एव विप्र-
कृष्टे एव नभसः प्राक् प्रदेशे वर्त्तमाना 'इह' इव 'सतः' सती
समीपे विद्यमाना 'इव' समीपे विद्यमानेष 'अरुणप्सुः'
आरोचमानरूपा ईदृशी उपा 'यत्' यदा 'अशिश्नितत्' अश्वे-
तयत् श्विता वर्णे, अस्मात् प्लन्तात् लुङि चङि रूपम् । 'यद्-
वृत्तान् नित्यम् (८, १, ६६ पा०)' इति निघातप्रतिषेधः । तदा
'भानुं' दीप्तिं 'विश्वया' विश्वधा बहुविधम् । 'व्यतनत्' विस्तार-
यति तनीतेर्व्यत्ययेन षप् (१, १, ८५ पा०) प्रातरनुवाके उप-
स्येन काण्डेन (१, २४, २) उपाः सुता सती प्रादुर्बभूव, हे
अश्विनी ! अक्षिप्यमाणम् आश्विनं क्रतुं श्योतुं युवामपि प्रादु-
र्भवत इत्यध्याहारेण वायम् पूरणीयम् । "सतः" "सती" इति
पाठौ ॥ ६ ॥

१ २ १ १ १ १
आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गन्धूतिमुक्षतम् ।

१ २ १ १
मध्वा रजाप्सि सुक्रतू ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । विष्णुमित्रो नमदग्नि र्या ऋषिः । 'सुक्रतू'

शोभनकर्माणीं हे 'मित्रावरुणी !' 'नः' अस्माकं 'गव्यूति' गवां मार्गं गोनिवासस्थानं 'घृतैः' चरणसाधनैः पयोभिः 'आ उक्षतम्' आ समन्तात् सिञ्चतम्, अस्मभ्यं दोग्ध्रीः गाः प्रयच्छतमिति भावः । रजांसि' पारलौकिकान्यस्मदावासस्थानानि 'मध्वा' मधुरेण दुग्धरसेन सिञ्चतम् । गव्यूतिम् गौर्यूती छन्दसि (६, १, १२३पा०), इति यान्तादेशः, मध्वा सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र नुमभावः ॥ ७ ॥

२ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २

उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठा यज्ञेष्वन्नत ।

१ १ २ १ १ २ २

वाग्ना अभिञ्जु यातवे ॥ ८ ॥

, अथ अष्टमी । प्रस्कण्ड ऋषिः । 'त्ये' ते प्रसिद्धाः 'गिरः सूनवः' याच उत्पादकाः मरुतः वायव्ये हि ताल्वीष्ठादिषु सञ्चरन्ती याचमुत्पादयन्ति 'यज्ञेषु' स्वकीये यागेषु वर्त्तमानेषु सक्तु 'काष्ठाः' अपः 'आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति' (२, १५) यास्कः 'उत् उ' उल्कर्षणैव 'अन्नत' अतः निपवन्तः विस्तारितवन्तः । उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं 'वाग्ना' इन्धारवोपेताः गाः 'अभिञ्जु' ज्ञान्वभिमुखं यथा भवति तथा 'यातवे' गन्तुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ ८ ॥

१ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २

इदं विष्णुर्वि चक्रमे वेधा नि दधे पदम् ।

१ १ २ २

समूढमस्य पाप्मसुले ॥ ९ ॥

इति तृतीयमपाठकस्य प्रथमाङ्के तृतीयं दधति ।

१ १ १ २ १ १ २ २ १ २ २

कदु प्रचेतसे महे वचो देवाय गस्यते ।

१ २ २ २ १ २

तदिध्यस्य वर्धनम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वामदेव ऋषिः । 'महे' महते 'प्रचे-
तसे' प्रकटज्ञानाय 'देवाय' द्योतनादिगुणयुक्तायेन्द्राय 'कदु'
कुक्षितम् अस्मदीयं 'वचः' स्तोत्ररूपं सुतं 'गस्यते' प्रशस्तं
यथा भवति देवस्तथानुगृह्णात्वित्यर्थः । 'तदित्' तदेव 'अस्य'
यजमानस्य 'वर्धनं हि' प्रहर्तिसाधनं खलु ॥ २ ॥

१ २ १ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २ २

उक्त्यं च न शस्यमानं नागो रयिरा चिकेत ।

१ २ १ २ १ २ २

न गायत्रं गीयमानम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । मिधातिथिप्रियमेधावृषी । गायते गी-
'अगोः' अस्तीतुः 'अयिः' अरिः । व्यत्ययेन यकारः (३, १, ८५
पा०) यमुः इन्द्रः 'शस्यमान' होत्रा पठ्यमानम् 'उक्त्यं च' न
शस्त्रमपि 'आ चिकेत' अभिज्ञानाति कृतज्ञाने, छान्दसो
निट् (३, ४, ७ पा०) नेति सम्प्रत्यये 'न' सम्प्रति प्रस्तोत्रादिभि-
र्गीयमानं 'गायत्रम्' गातव्यं साम यद्वा गायत्राख्यम् आचि-
केतेत्येव । अतः कारणात् वयमपि तमिन्द्रं स्तुम इत्यर्थः ।
"नागो." "अगोः" इति, "अयिः" "अरि." इति च पाठौ
॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ १ २

इन्द्र उक्त्येभिर्मन्दिष्ठो वाजानां च वाजपतिः ।

१ १ ३ २ ३ १ २

हरिवांस्तुतानां सखा ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । विश्वामित्र ऋषिः । 'वाजानाम्' अन्नानां
मध्ये 'वाजपतिः' उत्कृष्टान्नपतिः 'हरिवान्' हरिनामकाश्व-
वान् 'इन्द्रः' 'उक्थेभिः' होलप्रयुक्तेः उक्थनामकै र्वा शस्त्रैः
'मन्दिष्ठः' अतिशयेन दत्तः सन् 'सुतानाम्' अभिपुतानां
सोमानां 'सखा' सखिवत् प्रीतिकारः सोमैः प्रीयत इत्यर्थः
॥ ४ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
आ याद्युप नः सुतं वाजेभिर्मा दृणीयथाः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
महा० इव युवजानिः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । मिधातिथिप्रियमिधाहृषी । हे इन्द्र ! 'नः'
अस्मदीयं 'सुतम्' अभिपुतं सोमम् 'उप यादि' प्रत्यागच्छ,
किञ्च 'वाजेभिः' अन्यदीयैर्हविरूपैरत्रैः 'मा दृणीयथाः' मा,
क्रियस्व । तत्र दृष्टान्तः 'युवजानिः' यौवनीपेता जाया
यस्यासौ युवजानिः 'जायाया निङ् (५, ४, १३४ पा०)' इति
समासान्तः 'महान् इव' प्रभुरिव, यथा रूपवद्भास्यते; प्रभुः
अन्याभिर्नापक्रियते किन्तु तामिव युवतिं प्रत्यागच्छति
तद्वत् ॥ ५ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
कदा वसो स्तोत्रं दृश्यते आ भव श्मशा रुधदाः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । कौन्तो दुर्मित्र ऋषिः । हे 'वसो' वासयितः ।
इन्द्र ! 'स्तोत्रम्' अस्मत्कर्तृकं 'दृश्यते' कामयमानाय कामयमानं
त्वां 'क्रियामक्षणे कर्तव्यम्' इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी

‘कदा’ कश्चिन् काले ‘अवारुधत्’ अवरोत्स्यति, अवरुध्य च कदा ‘वाः’ वारयिष्यति, तादृशः कालः कदा अस्माकं सम्प्रविश्य-
तीत्याशास्ते । तत्र दृष्टान्तः अश्रुते चैवमिति ‘श्मश्रा’ कुल्या-
लुप्तोपममेतत् यथा कुल्या तत उदकान्यवरुणद्वि अवरुध-
च वारयति तथेत्यर्थः । किमुद्दिश्यावरोध इति तत्राह ‘दीर्घ’
सधनवयोरूपेणायत ‘सुतम्’ अभिपुतं सोमं प्रति । किमर्थ-
मिति तदाह ‘वाताप्याय’ वातेनाप्यते अधस्तान्निपात्यत इति
वाताप्य सुदकं तस्य प्रदानायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ २ १ १ २ ३ १ २ १ १ १ १ १ २

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिवा सोमसृत्पूरनु ।

१ २ २ २ १ २

तवेदं सख्यमसृतम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । मेघातिथिर्ऋषिः । हे ‘इन्द्र !’ ‘ब्राह्मणात्’
ब्राह्मणात् शंसिमन्वन्वात् ‘राधसः’ धनभूतात् पात्रात् ‘सोमं’
‘पिव’ । किं कृत्वा ? ‘ऋतून् अनु’ देवाननुसृत्य ऋतवोऽपि
पिवन्वित्यर्थः । हि यस्मात् ‘तव इदं सख्यम् असृतम्’ ऋतूना-
मविच्छिन्नं तस्मादनुभिः पानं युक्तम् ॥ ७ ॥

२ १ २ ३ १ २ २ १ २

वयं घा ते अपि अमसि स्तोतार इन्द्र गिर्वणः ।

१ २

त्वं नो जिन्व सोमपाः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । मेघातिथिर्ऋषिः । हे ‘गिर्वणः’ ! गौर्भिर्वन-
नीय ! ‘इन्द्र !’ ‘ते’ तवापि ‘वयं घं’ वयं खलु ‘स्तोतारः’
‘अमि’ अः मयामः । हे ‘सोमपाः’ ! सोमस्य पातरिन्द्र ! ‘त्वं’
‘नः’ भग्नान् ‘जिन्व’ प्रीणयसि ॥ ८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थायतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वैदिक मार्ग प्रवर्तक श्रीवीर तुल्ल भूपाल

सामाज्य पुरम्बरेश्व सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदाय

प्रकाशे छन्दोव्याख्याने ऐन्द्रकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयाध्याय प्रारम्भ्यते ।

अस्मिन्ध्यायेऽपि इन्द्र स्यूते ।

यस्य नि श्रमित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे तसहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तृतीयप्रपाठकस्य अष्टमाहं पञ्चम दशति ।

१ १ १ १ २ २ १ २
अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।

१ २ १ १ १ २ २ १ २ २ १ २
ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्युयः ॥१

ऋचोऽशीति रभित्वेति वृद्धत्वं सकला अपि ।

नहिषो मारुती तन्न प्रमित्वायेति मस्तुति ।

आदित्यानां मधेन्द्राग्नी अपादिन्द्राग्निसस्तुति ।

अखिल्युक्ता शचीभिर्न कुष्ठयेमा उवामिति ।

यदा कदा पारुणी स्यात्त्वष्टानो बहुदेवताः ।

उपस्था प्रत्यु इत्येषा वद्धा वट् सूर्यसंस्तवः ।

इत्येकादश ताभ्योऽन्या ऐन्द्र एकोनसप्तति ॥

अथ प्रथमखण्डे—सैषा प्रथमा । वसिष्ठ ऋषिः । छ० वृद्धती ।

हे 'शूर !' 'इन्द्र !' 'अस्य' 'जगतः' जङ्गमस्य 'ईशानम्' ईश्वरं
 'तस्युपः' स्यारयस्य चेशानम् ईशानपदस्यावृत्तिरादरार्था
 'स्वर्हं' सर्वदृशं 'त्वा' त्वां 'अदुग्धा इव धेनवः' यथा अदुग्धा
 धेनवः क्षीरपूर्णोद्धस्त्वेन वर्तन्ते तद्वत् सोमपूर्णवमसत्वेन
 वर्तमाना वयम् 'अभिनीतुमः' भृशमभिष्टुमः ॥ १ ॥

१ २ १ १ २ १ १ २
 त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः ।

२ १ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २
 त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्यतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । भरद्वाज ऋषिः । 'कारवः' स्तोतारो वयं
 'वाजस्य' अश्वस्य 'सातौ' समू भजने निमित्तभूते सति, हे
 'इन्द्र !' 'त्वामिद्धि' त्वामिव 'हवामहे' स्तुतिभिराह्वयामः । हे
 इन्द्र ! 'सत्यतिं' सतां पालयितारं येष्टं त्वां 'नरो' नीतारो-
 ऽन्येऽपि मनुष्याः 'वृत्रेषु' आवरकेषु शत्रुषु सखु 'हवन्ते' आह्व-
 यन्ति तज्जयार्थम् । अपिच 'अर्वत' अश्वस्य सम्बन्धिनीषु
 'काष्ठासु' यथाऽश्वः क्कान्त्वा तिष्ठति तासु काष्ठासु सयानेषु
 युवकामासु त्वामिवाह्वयन्ति अतो वयं त्वामिवाह्वयाम इत्यर्थः
 ॥ २ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्चं यथा विदे ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 यो जरितृभ्यो मघवा पुरुवसुः सहस्रेणेव शिञ्चति३

अथ तृतीया । वाल्मिल्या ऋषयः । 'पुरुवसु' पद्मादि-
 धनोपेतः यन्नादिवाहुल्यादहुनिवासको वा 'मघवा' 'य.'
 इन्द्रः 'जरितृभ्यः' स्तोतृभ्यः अश्वभ्यं 'सहस्रेणेव' सहस्रसख्या-

केन धनेनेव 'शिक्षति' पश्चादिवहुधनमसाम्भ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ।
 म इन्द्रः 'यथा विदे' यथा अस्माभिर्विज्ञायते तथा हि ऋत्विजः ।
 'वः' यूयं 'सुराधम' शोभनधनोपेतम् 'इन्द्र' परमैश्वर्ययुक्तं
 देवम् 'अभि' आभिसुख्येन 'प्रार्च' प्रकर्षेणार्चत ॥ ३ ॥

१ २ १ ११ १२ १ २ १ १ २२
 तं वो दत्तमृतीपहं वसोर्मन्दानमन्वसः ।

२ २ १ १ २२ २ २ २ १ २ ३ १ २
 अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गौर्भिर्नवामहे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । नोधा इन्द्रं स्तौति । हे ऋत्विग्यजमाना ।
 'दत्तं' दर्शनौघम् 'ऋतीपहम्' ऋतयो बाधकाः शत्रवः तेषा-
 मभिभवितारम् । पुनः कौटुम्भम् ? 'वसो' वासयितुर्दुःखस्य
 विवासयितुः यद्वा, वसो, पात्रे निवसतः, तादृशस्य 'अन्वस' ।
 सोमलक्षणस्यान्वस्य पानेन 'मन्दान' मोदमानं 'वः' यद्व्य-
 खेन युष्मत्सम्बन्धिन तं तादृशमिन्द्रम् । गौर्भि स्तुतिलक्षणाभि-
 र्वाग्भिः 'अभिनवामहे' तु स्तवने, नुशब्दे अभिष्टुमः । कुत्र ?
 'स्वसरेषु' । अत्र यास्क (५, ४), 'स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं
 मारुतेष्वपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि मारयतीति
 सूर्यनेत्रकेषु दिवसेषु वयमभिष्टुमः अभितः शब्दयामः तत्र
 दृष्टान्तः, 'वत्सं न' यथा धेनवो नवप्रसूता गावः स्वसरेषु सुष्ठु
 अस्यन्ते प्रेय्यन्ते गावोऽत्रेति स्वसराणि गोष्ठानि तेषु वत्स
 मभिनक्ष्य शब्दयन्ति तद्वत् ॥ ४ ॥

१ २ २ १ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 तरोभिर्वी विद्वमुमिन्द्र सवाध कृतये ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 वृहद्गायन्तः मुतसोमे अध्वरे हुवे भरं न कारिणम् ५

अथ पञ्चमी । कलिः प्रगाथ ऋषिः । हे ऋत्विजः !
 'वः' युयं 'तरोभिः' वेगयद्विरश्चैरुपेतं वेगेरेव वा 'विदद्वसुम्'
 वेदयद्वसुं धनावेदकम् 'इन्द्र' 'सबाधः' बाधासहिताः 'ऊतये'
 रक्षणाय 'बृहत्' सामैतस्सज्जकं 'गायन्तः' सन्तः परिचर-
 तिति श्रेयः । कुर्वेत्सुच्यते ? 'सुतसोमे' अभिषुतसोमके 'अध्वरे'
 यज्ञे सोमयागे । अहं च तमिन्द्र 'हुवे' आह्वयामि । कामिव ?
 'भरं न' भर्तारं कुटुम्बपोषकं 'कारिणं' स्वहितकरणशीलं
 यथा, स्वहितकरणायाह्वयन्ति पुत्रादयः, तद्वत् तथाभूत-
 मिन्द्र हुवे इति ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

आ व इन्द्रं पुरुङ्गतं जने गिरा नेमिं तष्टेव सुद्रुवम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । वशिष्ठ ऋषिः । 'तरणिरित्' युष्मादी कर्मणि
 स्वरित एव पुमान् 'पुरन्ध्या' महत्या धिया 'युजा' सहाय-
 भूतया 'वाजम्' अत्र 'सिपासति' सम्भजति । 'पुरुङ्गतं' बहुभि-
 राहतम् 'इन्द्र' 'गिरा' स्तुत्या हे यजमानाः । 'वः' युष्मदर्थम्
 'आ नमे' तमभिमुखं कुर्वे । तत्र दृष्टान्तः, 'नेमि' चक्रस्य
 बल्यं 'सुद्रुवं' शोभनदारुं 'तष्टेव' यथा वज्रैः किं दारुनेमि-
 मानमयते तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पिवा सुतस्य रसिनो मत्स्वा न इन्द्र गोमतः ।

आपिर्नो बोधि सधमाद्ये वधेऽस्मात् अवन्तु ते धियः ७

अथ सप्तमी । मेधातिथि ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'रसिनः'

अथ नवमी । वशिष्ठः परीक्षेण ब्रूते । हे 'मरुतः' !
 'वशिष्ठः' एतन्नामा ऋषिः 'वः' युष्माकं मध्ये 'चरमं चन'
 नवम्यमपि 'न हि परिमंसते' वर्जयित्वा न स्तोति किन्तु
 सर्वानिव युष्मान् स्तोतीत्यर्थः । 'अद्य' अस्मिन् दिने 'अध्या-
 कम्' अन्नदीये 'सुते' सोमे अभिषुते सति मरुतः 'कामिनः'
 मोमं कामयमानाः 'विश्वे' सर्वे 'सचा' मङ्गल्य 'पिबन्तु' पानं
 कुर्वन्तु ।

"पिबन्तु" "पिबन्त" इति च पाठौ ॥ ८ ॥

१ ० २ १ २८ ३ १ २ १ १ २ १ ३

मा चिदन्यद्विशष्टसतसखायो मा रिषण्यत । इन्द्र-

१ २ ३ १ २ २ १ २ ३ २ २ २ १ २

मिस्तोता वृषणसचा सुते मुहुक्त्वा च शष्टसत १०

इति तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाहं पद्यत दशति ।

अथ दशमी । प्रगाथः काण्व ऋषिः । हे 'सखायः' !
 'समानख्याना' स्तोतारः ! इन्द्रस्तोत्राद् 'अन्यत्' स्तोत्र 'मा
 चिद्विशसत' मैवोच्चारयत । 'मा रिषण्यत' मा हिमि-
 तारो भवत । अन्यदीयस्तोत्रोच्चारणेन वृथोपचीणा मा भवत ।
 'सुते' अभिषुते सोमे 'वृषण' कामाना वर्षितारम् 'इन्द्रमिह'
 इन्द्रमेव हे प्रस्तोत्रादयः । 'सचा' सह सहोभूय 'स्तोत'
 स्तुत । 'उक्त्वा च, उक्त्यानि शस्ताणि चैन्द्रविषयाणि यूय
 'मुहु' पुन. पुन. 'शसत' उच्चारयत ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदप्रथमकाण्डे ऋग्वेदव्याख्याने

तृतीयस्याध्यायस्य मयम् अष्ट ।

इति तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाहं समाप्तम् ।

अथ द्वितीयखण्डकांश्च द्वितीयाहं प्रथमं दधति ।

१ १ १ १२ १ २ ३ १ २ ३ १ २

न किष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार सदावधम् ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूतमृभ्वसमष्टम् धृष्णमोजसा ॥ १

अथ द्वितीय खण्डे—सैषा प्रथमा । आङ्गिरसः पुरुषश्चा
ऋषिः । 'तं' यजमानं 'कर्मणा' इमनादिव्यापारेण 'नकिर्न
यत्' नैव व्याप्नोति । यः 'इन्द्रं' 'चकार' इन्द्रमेवानुब्रूतं
'यज्ञैः' साधनैः कृतवान् । कौट्यमिन्द्रम् ? 'सदावधम्'
'सर्वदा वर्धकम्' । 'विश्वगूतं' सर्वैः सुख्यम् । 'ऋभ्वस'
महान्तम् 'मोजसा' बलेन 'मष्टम्' अन्यैर्धर्पितुमशक्यम् ।
'धृष्णुं' शत्रूणां धर्षकम् ।

"धृष्णुमोजसा" "धृष्णुवोजसम्" इति च पाठौ ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

य ऋते चिदभिश्चिपः पुरा जवुभ्य आत्तदः ।

१ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सन्धाता सन्धिं मघवा पुरुवसुनिष्कर्त्ता विद्भुतं पुनः २

अथ द्वितीया । मेवातिथिर्मेध्यातिथिरस्याः परस्याश्च ऋषी ।
'यः' इन्द्रः 'अभिश्चिपः' अभिश्चिपः अभिज्ञेयणात् सन्धान-
द्रव्यात् 'ऋते चित्' विनापि 'जवुभ्यो' श्रीवाभ्यः सकाशात्
'आत्तदः' आतर्देनात् आरुधिरनिष्पवणात् 'पुरा' पूर्वमेव
'सन्धिं' सन्धातव्यं तं 'सन्धाता' संयोजयिता भवति । 'मघवा'
धनवान् 'पुरुवसुः' बहुधनः स इन्द्रः 'विद्भुतं' विच्छिन्नं तं
'पुनः' 'निष्कर्त्ता' संस्कर्त्ता भवति ॥ २ ॥

१ २ ११ २१ १२ २१ २२ २१ २२

आ त्वा सहस्रमा शतं युक्ता रथे हिरण्यये ।

१ २ ३ ११ २ २ २ १२ २ १२, १, २

ब्रह्मयुजो हरय इन्द्र केशिनो वहन्तु सोमपीतये ॥३॥

अथ तृतीया । हे 'इन्द्र' ! 'त्वा' त्वां 'सहस्र' सहस्र-
सङ्ख्याका हरय स्वदीया अग्नाः 'आ वहन्तु' आ नयन्तु
अन्मद्यज्ञम् । तथा 'शतं' शतसङ्ख्याकाय भवदीया अग्ना
स्वा मावहन्तु । यद्यपि ङाविव हरी तथापि तद्विभूतयो-
ऽन्येपि वहन्तोऽग्नाः सन्ति । नतु युगपदनेकैरग्नैः कथं यातुं
शक्यते ? इत्यत आह । 'युक्ता' इति 'हिरण्यये' हिरण्यये
स्वर्णविकारे हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य मयटः 'ऋत्वत्र
वास्त्येत्यादौ मसोपो निपात्यते तादृशे 'रथे' 'युक्ता' सम्बन्धाः
बहूनामग्नानां शीघ्रगत्या रथे नियुक्तात्वात् युगपदेव सर्व-
रथैर्गन्तुं शक्यत इति भावः । कीदृशा हरयः ? 'ब्रह्मयुजः'
ब्रह्मणा परिहृष्टेमेन्द्रेण युक्ताः यद्वा । ब्रह्मणा स्वदीयेन
स्तोत्रेण अस्माभिर्दत्तेन हविषा वा युक्ता । 'केशिनः' केशाः
घोषायाम् उपरि वर्तमानाः सटाः तैर्युक्ताः । किमर्थमिन्द्रस्या-
वहनम् ? तद्याह 'सोमपीतये' सोमपानाय । यथा स्वदीय
सोमं पिवेत् तथा आवहन्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । मा त्वा

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

केचिन्नि येसुरिन्न पाणिनोऽति धन्वे व ता एद्दहि ॥४॥

अथ चतुर्थी । विश्वामित्रो ययार्थमिन्द्रमाह्वयति ।
हे 'इन्द्र' । 'मन्द्रै' मादयिष्यभिः 'मयूररोमभिः' मयूररोम-

सदृशरोमयुतैः 'हरिभिः' अश्वैरुपेतस्त्वम् 'आयाहि' यन्नं
प्रत्यागच्छ । केचिदपि जनाः 'त्वा' त्वां 'मा नियेसुः' मा
नियच्छन्तु । गमनप्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु इत्यभिप्रायः । तत्र
दृष्टान्तः 'पाशिनो न' पाशिनः इव, यथा पाशहस्ता व्याधाः
पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वन्मा नियच्छन्तु । किञ्च । 'धन्वेव'
यथा पान्याः धन्वं मरुदेणं शीघ्रमतिगच्छन्ति तद्वद्गमनप्रति-
बन्धकारिणस्तानतीत्य शीघ्रम् 'एहि' आगच्छ ॥ ४ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

२४ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । गीतम ऋषिः । अङ्गेत्यभिमुखीकरणे
'अङ्ग' 'शविष्ठ' । हे बलवत्तम । इन्द्र । 'देव' द्योतमानस्त्वं
'मर्त्य' मरणधर्माणं त्वा मृत्युवन्तं पुरुषं 'प्रशंसिषः' सम्यगनेन
स्तुतमिति प्रशंस । हे 'मघवन्' । धनवन् । 'इन्द्र' । 'त्वदन्यः'
त्वत्तोऽन्य' कश्चित् 'मर्दिता' सुखयिता नास्ति । अतः कार-
णात् तुभ्यमिदं स्तुतिलक्षणं 'वचो' 'ब्रवीमि' उच्चारयामि
॥ ५ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

त्वमिन्द्र यथा असृजोषी शवसस्पतिः ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

त्वं हवाणि हृष्यप्रतोन्त्येकद्रुत्पुर्वनुत्तसर्पणीधृतिः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । नृमेधपुरुमेधाहृषी । हे 'इन्द्र' । 'शव-
सस्पति' बलव्य पालयिता 'ऋजोषी' ऋजोषो अपचितो-
ऽभिपुत, सोम, तद्वान् 'त्वं' 'यथा' यशस्वी 'असि' भवसि ।

शब्दाः 'विपश्चितो' विद्वांसः उद्गातारश्च 'स्तोमैः' स्तोत्रैर्व-
ह्विष्यवमानादिभिः 'अभ्यनुपत' त्वामभिष्टुवन्ति (तु सुतो
कुटादिः ॥ ८ ॥

१ १ १ २ २ २ १ २

उदु त्ये मधुमत्तमा गिर स्तोमास ईरते ।

१ १ २ १ १ २ १ २ १ १ १

सत्राजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथा इव

अथ नवमी । 'त्ये' ते प्रमिदाः 'मधुमत्तमाः' अतिशयेन
मधुराः 'गिरः' अप्रगीताः शस्त्ररूपा वाचः । 'स्तोमासः'
प्रगीतानि वह्विष्यवमानादीनि स्तोत्राणि च 'उदीरते' ।
इन्द्र ! त्वामुद्दिश्योद्गच्छन्ति ऊर्ध्वं प्रसरन्ति ईर गतौ आदा-
दिकः तत्र दृष्टान्तः । 'सत्राजितः' सदैव शत्रून् जयन्तः अत-
एव 'धनसा' धनानि सम्भजन्तः वनु यणु सम्भक्तौ । 'जन-सन-
खनक्रमगमो विट् । 'विद्वनोरनुनासिकः स्यात्' इत्यात्मन्
'अक्षितोतयः' क्षियो भावे निष्ठाया मण्यदर्थे इति पर्यु-
दासादीर्घाभावः । अतएव 'क्षियो दीर्घात्' इति निष्ठा नत्वा-
भावश्च । अक्षिताः चयरहिताः जतयो रथा येषां ते तथोक्ताः
'वाजयन्तः' वाजमसमिच्छन्तः क्वचि 'महन्दस्य पुत्रस्येति
ईत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः एवं गुणविशिष्टा रथा इव, ते यथा
विविधमितश्नत उत्तिष्ठन्ति तदुदीरत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

यथा गौरो अपा कृतं तृप्यन्नेत्यवेरिणम् । आपि-

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

त्ये नः प्रपित्वे तूयमा गहि कण्वेषु सु सचा पिव ॥ १०

इति सतीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं प्रथमोदमति ।

अथ दशमी । देवातिथिः काण्व ऋषिः । 'गौरः' गौर-
 रुगः 'हृष्यन्' पिपासितः सन् 'अपा' अङ्गिरुदकैः व्यत्ययेनैका-
 वचनम् । ऊठिदमित्यादिना (६,१,१७१) विभक्तेरुदात्तत्वम्
 'कृतं' सम्पूर्णत्वं कृतम् 'इरिणं' निस्तृणं तडागदेशं 'यथा'
 येन प्रकारेण 'यवैति' अभिगच्छति अवशब्दोऽभिगच्छ-
 स्यार्थे अभिसुखः सन् शीघ्रं गच्छति । तथा 'आपित्वे'
 वन्मुत्वे 'प्रपित्वे' प्राप्ते सति, हे 'इन्द्र !' त्व 'नः' अस्मान्
 'तूयं' क्षिप्रमामैतत् शीघ्रम् 'आगहि' आगच्छ । आगत्य च
 'कण्वेषु' कण्वपुत्रेष्वस्मासु 'मचा' सह एकप्रयत्नेनैव विद्य-
 मानं सर्वं सोमं 'सु' सुष्टु 'पिव' ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते भाष्यीये सामवेदार्णवकाशे कन्दोष्याख्याने

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।

अथ तृतीयमपाठकस्य द्वितीयार्हे द्वितीयः दशमि ।

१ २ १ २ १ २ १ २ ३ १ २
 शग्धू३पु शचीपत इन्द्र विश्वाभिरुतिभिः ।

२ १ १ २ १ २ १ २ १ २ ३ १ २
 भगं न हि त्वा यशसं वसुविदमनु शूर चरामसि ॥ १॥

अथ तृतीये खण्डे—सैषा प्रथमा । भगं ऋषिः । हे
 'शचीपते !' 'इन्द्र !' 'शग्धि' देहाभिमतम् । 'विश्वाभिः'
 सर्वाभिः कृतिभिः रक्षाभिः सह हे 'शूर !' 'भगं न' भाग्यसि य
 'यशसं' यशस्विनम् । 'वसुविद' धनस्य लब्धकं 'त्वा' त्वाम्
 'अनुचरामसि' परिचराम इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ २ १ २
 या इन्द्र भुज आभरः स्वर्वाः असुरेभ्यः ।

२ २ २ १ २

२ २ २ २ २ १ २

स्तोतारमिन्मघवन्नस्य वर्धय ये च त्वे वृक्तवर्हिषः ॥२॥

अथ द्वितीया । रिमः काश्यप ऋषिरिन्द्रं प्रार्थयते ।
 हे 'इन्द्र !' 'स्वर्गान्' सुखवान् स्वर्गवान् वा अथवा स्वःशब्दः
 सर्वपर्यायः सर्वं भूतजातम् आत्मन एवोत्पन्नत्वात् तद्वान्
 एवं गुणस्त्व 'याः' यानि 'भुजो' भोक्तव्यानि धनानि
 'असुरेभ्यो' वल्लवङ्गो राक्षसेभ्यः 'आभरः' आहरः तान्
 हत्वा आहृतवानमि ह्वयहोरिति भकारादेशः अतएव हे
 'मघवन् !' धनवन्निन्द्र ! 'अस्य' अन्वादेशे अशादेशः एतस्य
 आहृतस्य धनस्य दानेन 'स्तोतारमित्' तव स्तोत्रकारिणमेव
 'वर्धय' वृद्धिमन्त कुरु । 'ये च' अन्ये यष्टारः 'त्वे' त्वर्द्धं
 'वृक्तवर्हिषः' स्तौर्णवर्हिषो भवन्ति अतः तांश्च 'धनेन वर्धय ॥२॥

२ २ २ २ २ २ १ २ २ क २२

प्र मित्राय प्रार्थ्यमूणी सचय्यमृतावसो ।

३ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

वरुण्यैश्वरुणे छन्द्यं वचः स्तोत्रं राजसु गायत ॥३॥

अथ तृतीया । जमदग्निर्ऋषिः । हे 'ऋतावसो' । यज्ञ-
 धन ! 'मित्राय' 'मचय्यं' सेवार्हे 'छन्द्यं' यज्ञगृहभवम् अभि-
 प्रायानुमार्द वा 'वचः' स्तोत्रं 'प्रगायत' प्रकर्षेण पठत ।
 'अर्थ्यमूणे' च प्रगायत । 'वरुण्ये' यज्ञगृहावस्थिते वरुणे च
 प्रगायत । प्रगायतेति बहुवचनं पूजार्थम् एतदेव दर्शयति
 'राजसु' राजमानेषु मित्रादिषु स्तोत्रं गायत पठत । मित्रादीन्
 योन् राज्ञः स्तुतेति समुदायार्थः ॥ ३ ॥

३ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २

अभि त्वा पूर्वपीतय इन्द्र स्तोमेभिरायवः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

समीचीनास ऋभवः समस्वरन् रुद्रा गृणन्त पृथ्यञ्॥४

अथ चतुर्थी । मेधातिथिर्ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'आयवो' मनुष्याः स्तोतारः 'स्तोमेभिः' स्तोत्रैः 'त्वामभि' द्रुवन्ति । किमर्थम् ? 'पूर्वपीतये' सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रथमत एव सोमस्य पानाय सवनमुखे हि चममगणैः इन्द्रस्यैव सोमो ह्ययते । तथा 'समीचीनासः' सद्गताः 'ऋभवः' प्रथमवाचकेन शब्देन त्रयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ऋभुर्विभावाज इत्येते च 'समस्वरन्' त्वामिव सव्यग्नं स्तुवन् स्तुशब्दोपतापयोः । 'रुद्राः' रुद्रपुत्रा मरुतश्च 'पृथ्यं' पुरातनं ब्रह्म त्वामिव 'गृणन्त' अभ्यस्तुवन् ब्रह्मवधममये प्रहर भगवो जहि वीरयस्त्रैस्त्रैव रूपया वाचा त्वां स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

वृचध् हनति वृचहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥५॥

अथ पञ्चमी । अस्याः परम्याय नृमेधपुरुमेधौ द्वाहपी । हे 'मरुतः' ! मितराविणः स्तोतारः । 'बृहते' मरुते 'वः' स्तुत्यस्तोत्रत्वलक्षणेन सम्बन्धेन युष्मदीयायेन्द्राय । 'ब्रह्म' साम-लक्षणं स्तोत्रं 'प्रार्चत' प्रोच्चारयुत । ततो 'वृचहा' वृचस्य मेधस्य पापस्य वा हन्ता । 'शतक्रतुः' शतविधकर्मा बहुविध-प्रज्ञो वा इन्द्रः 'शतपर्वणा' शतसख्याकधारेण वज्रेण एतन्नाम-केनायुधेन वा 'हृवम्' अपामावरकं हवास्यमगुरं वा 'हनति' युष्मागिरमिष्टुतः सन् हन्तु । हन्तीर्लेव्यडागमः ॥ ५ ॥

२ १ २

२ १ २

२ १ २

वृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहन्तमम् ।

२ ३ २

२ १ २

२ १ २

२ २ २ २ २ २

येन ज्योतिरजनयन्नृतावृधो देवं देवाय जागृवि ॥६॥

अथ पठौ । हे 'मरुतः' ! रुशब्दे, मित्त्वं रुवन्तीति मरुतः, हे मितभाषिणः स्तोतारः ! 'वृत्रहन्तम्' अतिशयेन पापविनाशनं 'वृहत्' साम 'इन्द्राय' इन्द्राय 'गायत' अस्म-
दीये यज्ञे गानं कुरुत । 'अततावृधः' अतस्य सत्यस्य वा वर्धका
विश्वे देवाः अद्विरसो वा अतपयः । 'देवाय' द्योतमानायेन्द्राय
'देवं' देवनशीलं 'जागृवि' सर्वेषां जागरणशीलं 'ज्योतिः'
सूर्यं 'येन' साम्ना 'अजनयन्' इन्द्रार्यमुदपादयन् तस्मात्
गायतेति ॥ ६ ॥

२ १ १ २

२ १ २

२ २ २ २ २ २

१ २

इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा । शिञ्जा

२ १ २

२ १ २

२ १ २

२ २

णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥७॥

अथ सप्तमी । वशिष्ठ ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'नः' अस्मभ्यं

'क्रतुं' कर्म वा प्रज्ञानं वा 'आ भर' आहर । अपिच, 'यथा
पिता पुत्रेभ्यः' धनं प्रयच्छति तथा 'नः' अस्मभ्यं 'शिञ्ज' धनं
देहि । हे 'पुरुहूत' ! बहुभिराहतेन्द्र ! 'यामनि' यज्ञे 'जीवा'
ययं 'ज्योतिः' सूर्यम् 'अशीमहि' प्रतिदिनं प्राप्नुयामः । यद्वा,
हे इन्द्र ! भूतानि प्रकाशयितरिन्द्र ! तथाच याम्नाः, 'इन्द्र
इरां दृणातीति वेरां ददातीति, वेरां दधातीति, वेरां दार-
यत इति, वेरां धारयत इति वेन्दये द्रवतीति, वेन्दौ रमत
इति, येभ्यं भूतानीति या तद्यदेनं प्राणैः सर्वैः समेभ्यस्तदिन्द्र-

स्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते' (१०, ८) इति । एवं गुणविशिष्ट !
परमात्मन् ! त्वं क्रतुं कर्म स्वविषयज्ञानं वा नः अस्माभ्यम्
आभर आहर प्रयच्छेत्यर्थः । तव दृष्टान्तः, पिता पुत्रेभ्यो यथा
लोके विद्यां धनं वा प्रयच्छति तथा नोऽस्माभ्यं विद्यां धनं वा
प्रयच्छ । हे पुरुषत ! बहुभिराहतेन्द्र ! यामनि सर्वैः प्राप्तव्यो
अस्मिन् प्रकृते ब्रह्मणि जीवा वयं ज्योतिः परं ज्योतिरशी-
महि सैवेमहि ॥ ७ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 त्वं न जती त्वमिन्न आप्यं मा न इन्द्र परा वृणक् ॥८॥

अथ अष्टमी । रश्मिः कृपिः । हे 'इन्द्र' ! 'गः' हविषां
प्रदातृन् अस्मान् 'मा परावृणंक्' मा परित्याचीः वृजो वर्जने
रौधादिकः । लडि रूपं तदेवाह त्वं नोऽस्माकं 'सधमाद्ये' मत्त
मादनहेतुभूते यज्ञे सोमपाणाय भव । किञ्च, हे 'इन्द्र' !
नोऽस्मान् त्वमेव 'जती' कायां स्थापय । यद्वा, जती । व्यत्य-
येन कर्त्तरि निष्ठा निपातितः त्वमेवास्माकं रक्षिता एषु ।
तथा 'त्वमित्' इदमधारणे त्वमेव नोऽस्माकम् 'चाप्य' ज्ञातव्यम् ।
त्वमेव यन्भुरित्यर्थः । अतएव मा न इन्द्रः परावृणगिति
गतार्थः ।

“सधमाद्ये” “सधमाद्यः” इति च पाठौ ॥ ८ ॥

११ ५ १ १२ २ २ २ १ १११
ययं च त्वा सुतावन्त आपो न वृत्तवर्हिणः ।

पवित्रस्य प्रसवणेषु वृत्रहन् परि स्तोतार आसते ॥६॥

अथ नवमी । मेधातिथिऋषिः । हे 'वृत्रहन्' 'त्वा'
स्वां वयं 'घ' खलु 'सुतावन्तः' सोममभिषुतवन्तः 'आपोन'
आप इव प्रवणं सभिगच्छामः । 'पवित्रस्य' सोमस्य प्रसव-
णेषु 'हृक्तवर्हिषः' स्तोत्रवर्हिषः स्तोतारश्च त्वां पर्युपासते
॥ ८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

इति तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहो द्वितीय दशति ।

अथ दशमी । भरद्वाज ऋषिः । हे 'इन्द्र !' नाहुपीषु
नहुष इति मनुष्यनाम (नि० २, १, ८) तत्सम्बन्धिनीषु 'कृष्टिषु'
प्रजासु आकारः समुच्चये यश्च 'ओजो' यत् 'नृमूणं' धनं च
विद्यते । 'यद्वा' यश्च 'पञ्च' पञ्चानां 'क्षितीनाम्' । निपाटपञ्च-
माद्यत्वारो यर्णाः पञ्च क्षितयः तेषां स्वभूतम् । 'द्युम्न' द्योत-
मानमन्नं तत्सर्वं मध्यम्यम् 'आभर' आहर प्रयच्छ । तथा
'मत्वा' मृच्छान्ति 'विज्ञानि' सर्वाणि 'पौंस्था' पौंस्थानि वृत्तानि
चास्मभ्य माहर ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

अथ तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं तृतीय दशति ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सत्यमित्या वृषेदसि वृषज्जूतिर्नोऽविता ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
वृषा ह्यग्र शृण्विषे परावति वृषो अर्वावति श्रुतः ॥१॥

अथ चतुर्थे ऋण्डे—सैषा प्रथमा । मेधातिथिर्ऋषिः ।
हे 'उग्र' । उद्गूणंन्द्र । त्वं 'सत्यम्' 'इत्या' इत्ये 'वृषेत्'
कामानां वर्षक एवासि । 'वृषज्जूतिः' वृषभिः सेतुभिः
सोमरसस्य सोढभिषाङ्गतो 'नः' अस्मान् 'अविता' रक्षिता
भवसि । 'वृषाहि' सेचक एव 'शृण्विषे' श्रूयसे । 'परावति'
दूरेऽपि 'वृषेव' कामानां सेचक एवासि । 'अर्वावति'
समीपेऽपि 'वृषा' सेचक एव 'श्रुतः' अश्रूयत ॥

“अविता” “अवृतः” “इति” च पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
यच्छक्रासि परावति यदर्वावति वृचहन् । अतस्त्वा
१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
गौर्भिर्द्युगदिन्द्र कीशिभिः सुतावाप् आ विवासति २

अथ द्वितीया । रैभ ऋषिः । हे 'शक्र' । शत्रुहन्तसम-
र्थेन्द्र ! 'यद्' यदा 'परावति' विप्रकृष्टे दूरे द्यूलोकदेशे 'असि'
विद्यसे । हे 'वृचहन्' ! वृचस्य हन्तरिन्द्र ! 'यद्' यदा वा
'अर्वावति' अर्वाचीने तस्मादधस्तात् स्थिते तदपेक्षया समीपे
देगेऽन्तरिक्षे भवामि तस्मादपि । 'अतः' अस्माद्भूलोकाद्वा
हे 'इन्द्र' ! 'द्युगत्' गम्ल, स्रष्टृ, गतौ । क्वपि 'गमः कौ'
इति अनुनासिकसोपः । तुक् । 'सुपां सुलुगिति' भिसौ

सूर्यमिवेन्द्र सुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभज्य-
माणाः स यथा धनानि विभजति जाते जनिष्यमाणे च तं वयं
भागमनुध्यायामौजसा बलेनेति ॥

“जनिमानि” “जनिमानः” इति च पाठौ ॥ ५ ॥

१ १ १ २ १ १ १ २ १ १ २
न सीमदेव आप तदिष्टं दीर्घायो मर्त्यः ।

१ २ १ २ १ २ १ २ २ २ २ २ १ २ २ २
एतग्वा चिद्य एतशो युयोजत इन्द्रो हरी युयोजते ॥६॥

अथ पठौ । पुरुहन्ता ऋषिः । हे ‘दीर्घायो !’ नित्येन्द्र !
सः ‘अदेवः’ इन्द्राख्यदेवरहितः ‘मर्त्यः’ मरणधर्मा मनुष्यः ‘सी’
सर्वं ‘इपम्’ तत्प्रसिद्धम् अन्नं ‘नाप’ न प्राप्नोति । ‘यी मर्त्यः’
अस्येन्द्रस्य ‘एतग्वाचित्’ एतवर्णाविदाश्चौ भवतोऽभिमतदेशगम-
नाथ ‘एतशः’ एतशौ अश्वौ ‘युयोजते’ योजयति रथे, यज्ञं
गन्तुम् । यथेन्द्रो हरी युयोजते न स्तौति स न प्राप्नोतीति
समन्वयः ।

“आप तत्” “आपत्” इति च पाठौ । “एतशः” “एतशा”
इति पाठौ ॥ ६ ॥

१ २ १ २ २ २ १ २ २ २ २
आ नो विश्वासु हव्यमिन्द्रं समत्सु भूपत ।

२ २ १ २ २ २ २ २ २
उप ब्रह्माणि सवनानि वृचहन् परमज्या ऋचीप्रम ०

अथ सममी । नृमेधपुरुमेधाह्वयी । हे स्तोतारः ! ‘विश्वास’
सर्वासु समत्सु असुरयुहेषु ‘हव्य’ सर्वदेवैरात्मरचार्यमाह्वातव्यम् ।
एतादृशम् ‘इन्द्रम्’ उद्दिश्य ‘नः’ अस्माकं यज्ञे ‘ब्रह्माणि’
स्तोत्राणि हवोऽरुपाश्च मानि वा ‘उपभूपत’ अलङ्कृत प्रेरयत ।

हे 'वृत्रहन्' ! वृत्रस्यासुरस्य प्रापस्य वा हस्तः । परमज्याः
 युद्धेषु शत्रुहननार्थं परमा अविनश्वरी ज्या मौर्वी यस्य
 तथोक्तः । यद्वा, परमान् बलेन प्रकृष्टान् शत्रून् जीनाति
 हिनस्तीति परमज्याः हे 'ऋचीपम' ! स्तुतिभिरभिसुखी-
 करणीयेन्द्र ! एतादृशस्त्व' सवनानि प्रातःसवनादीनि त्रीणि
 'ब्रह्माणि' स्तोत्राणि च 'उपभूषत' अलङ्कुरुत ।

“भूपतः” “भूपतु” इति पाठौ । “वृत्रहन्” “वृत्रहा”
 इति च ॥ ७ ॥

१ २२ २२४ २ १ २ २ २
 तवेदिन्द्रावमं वसु त्वं पुण्यसि मध्यमम् ।

३२ २२ ३१ २ २ १ २ २ १ २
 सत्वा विश्वस्य परमस्य राजसि न किष्ट्वा गोषु वृण्वते
 अथ अष्टमी । वसिष्ठ ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'अवमम्'
 अधमं, त्वसु सीसादिकं 'वसु' धनम् । यद्वा । भौमं वसु
 अवमं 'तवेत्' तवैव । 'त्वं' त्वमेव 'मध्यमं वसु रजतहिरण्या-
 दिकम् आन्तरिक्षं वा 'पुण्यसि' । 'विश्वस्य' सर्वस्य परमस्यो-
 त्तमस्यापि रत्नादेर्दिव्यस्य वा वसुनो 'राजसि' ईश्वरे 'सत्वा'
 सत्यमेव । अपिच । 'त्वा' त्वां 'गोषु' निमित्तेषु 'न किष्ट्वण्वते'
 केऽपि न वारयन्ति ॥ ८ ॥

१ २२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 क्वेयध क्वेदसि पुरुवा चिद्धि ते मनः ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २
 अलर्पि युध खजकृत्पुनन्तर प्र गायत्रा अगासिपुः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । मेधातिथिर्मध्यातिथिश्च ऋषिः । हे 'इन्द्र' !
 'क्व' कुत्र देशे 'इयध' गतवानसि पुरा ? 'क्वेत्' कुत्र वा
 'असि' भवामि इदानीं वर्त्तसे 'पुरुवाचिद्धि' बहुषु हि 'ते'

त्वदीयं 'मनः' सञ्चरति । हे 'युष्म' युद्धकुशल ।। 'खज-
 हत्' युद्धस्य कर्त्तः । हे 'पुरन्दर !' असुराणां पुरां दारयितः ।
 हे इन्द्र ! 'अलपि' आगच्छ । 'गायत्रा' गानकुशला अस्मदीयाः
 स्तोतारः 'प्रगासिपुः' प्रगायन्ति स्तुवन्ति । अलपीत्येतत्
 दाधत्यादौ निपात्यते ॥ ८ ॥

१ १ २ २ १ २ २ २ २ १ १ २

वयमेनमिदा ह्योऽपीपेमह वज्रिणम् ।

१ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

तस्मा उ अद्य सवने सुतं भरा नूनं भूपत श्रुते ॥१०॥

इति तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं तृतीय दशति ।

१

अथ दशमी । कलिर्नृपिः । 'वयं' यजमानाः 'एन'
 वज्रिणं वज्रसुतमिन्द्रं 'इदा' इदानीम् । 'ह्यः' श्वः अतीतेऽङ्घ्रि ।
 'इह' अत्राहर्गणे 'अपीपेम' आप्याययाम सोमेन । 'तस्माड'
 तस्मादेव 'अद्य' अत्र 'सवने' 'सुतम्' अभिपुतं सीम 'भर'
 हर हे अध्वर्या !। 'नूनम्' इदानीं श्रुते' सति 'आभूपत'
 अलङ्कृत ॥ १० ॥

इति सामवेदसंहितायाः कन्द आर्चिके कन्दोऽष्टमोऽध्यायः

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।

अथ तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं चतुर्थ दशति ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

यो राजा चर्षणीनां याता रघमिरघ्निगुः ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

विश्वासां तरुता घृतनानां ज्येष्ठं यो वृत्रहा गृध्रे ॥१॥

‘भेत्ता’ विदारयिता एवभूतः ‘इन्द्रः’-‘सुनीनाम्’ ऋषीणाम-
 स्माकं ‘सखा’ मित्रभूतो भवतु ॥ ३ ॥

१ १ १ २ ३ १ २ २ १ २
 वरुणमहा॥ असि सूर्य्य वडादित्य महा॥ असि ।
 २ १ २ १ १ २ २ १ २ १ १ २
 महस्ते सतो महिमा पनिष्टम मज्जा देव महा॥ असि४

अथ चतुर्थी । जमदग्निर्ऋषिः । अत्र शौनकः, वरुणमहा-
 मिति दृष्टार्कमुपतिष्ठेदृचौ जपन् । वदन्नप्यमृतां वाणीं नामृ-
 तेन स लिप्यते इति । हे ‘सूर्य्य’ । प्रेरकेन्द्र । त्व ‘महान्’
 तेजसाधिकः ‘असि’ । ‘वद्’ सत्यम् । नेतन्निष्येत्यर्थः । हे
 ‘आदित्य’ । अदितेः पुत्र । त्वं ‘महान्’ बलेनाप्यधिकः ‘असि’
 ‘वद्’ सत्यमेव । ‘महो’ महतः । ‘सतो’ भवतः ‘ते’ तव
 ‘महिमा’ महत्त्वं ‘पनिष्टम’ पनस्यते स्तोत्रभिः स्तूयते । हे
 ‘देव’ । द्योतनादिगुणयुक्त । सूर्य्य । त्वं ‘मज्जा’ महत्त्वेन वीर्य्य-
 साप्यधिकः ‘असि’ भवसि न सशय इत्यर्थः ।

“पनिष्टम” “पनस्यते” इति “मज्जा” “अवा” इति च पाठौ ॥४॥

१ २ १ १ १ २ १ २ २ १ २ १ २ १ २
 अश्वी रथी सुरूप इन्द्रोमा॥ यदिन्द्र ते सखा ।

२ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २
 श्वाचभाजा वयसा सचते सदा चन्द्रैर्याति सभामुप ५

अथ पञ्चमी । देवातिथिर्ऋषिः । हे ‘इन्द्र’ ! ‘ते’ तव
 ‘सखा’ मित्रभूतः पुरुषः अवादिगुणविशिष्ट एव भवति इच्छब्दः
 प्रत्येकमभिसम्बध्यते ‘अश्वी इत्’ बहुभिरश्वैरुपेत एव भवति
 न कदाचिदश्वैर्वियुज्यते । ‘रथी’ रथवान् एव स भवति ।
 ‘सुरूपः’ शोभनरूपः शोभनावयव एव स भवति । ‘गोमा-

नित्' बह्वीभिर्गोभिर्युक्त एव स भवति न कदाचिदेतैर्वियुज्यत
इत्यर्थः । अपिच, 'खात्रभाजा' खात्रमिति धननाम आश्रत-
नीयं शीघ्रं प्राप्तव्यं शोमनं धनं सम्भजते ईदृग्धनसमुक्तेन
'वयसा' अन्ननामैतत् । अन्नेन स सदा सर्वदा 'सचते' समवैति
सङ्गच्छते । अतएव 'चन्द्रे' सर्वपामाद्वाटकैः स्तोत्रैर्युक्तः सन्
'सभा' जनसंसदम् 'उपयाति' उपगच्छति ॥ ५ ॥

यद्याव इन्द्र ते शतं५ शतं भूमीरुत स्युः । नत्वा
वज्रिन्तसहस्रं५ सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥६॥

अथ पठौ । पुरुहन्त्या ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! इति तव प्रति-
मानार्थं 'यद्' यदि 'द्याव.' द्युलोकाः 'गत' गतसंख्याकाः
स्युः तथापि नाश्रुवन्ति । 'उत' अपिच 'भूमी' भूम्यः ते तव
भूर्तिप्रतिविम्बाय गतं स्युः तथापि नाश्रुवन्ति । हे 'वज्रिन्' ।
'त्वा' त्वा 'सहस्रम्' अगणिता अपि सूर्याः नानुभवन्ति न
प्रकाशयन्तीत्यर्थः न तत्र सूर्यो भातीति श्रुतेः किं बहुना
'जातम्' पूर्वमुत्पन्न किञ्चिदपि 'न अष्ट' नाश्रुते । तथा
'रोदनी' 'द्यावापृथिव्यौ' नाश्रुवाते त्व सर्वेभ्योऽतिरिच्यत
इत्यर्थः 'ध्यायान् पृथिव्याः ध्यायानन्तरिक्षाज्जायान् दिवो
ध्यायानेभ्यो लोकेभ्य.' इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

१ ९२ १७ ० १३५२२ २१२ १२
यदिन्द्र प्रागपागुदग्न्यग्वा ह्यसे नृभिः ।

सिमा पुरु नृपूतो अस्यानवेऽसि प्रशर्ध तुर्वगे ॥७॥

अथ सप्तमी । देवातिथिर्ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'यद्' यदि 'प्राक्' प्राच्यां दिशि वर्त्तमानैः सप्तम्यन्तादिकश्च्यदाद्विहितस्य अस्तातेरश्चेर्लुगिति लुक् । यदि वा 'अपाक्' प्रतीच्यां दिशि वर्त्तमानैः यदि वा 'उदक्' उदीच्यां दिशि वर्त्तमानैः । यद्वा 'न्यक्' नौच्यां दिशि अधस्ताद्वर्त्तमानैः न्यधीचेति नेः प्रकृति-स्वरत्वम् । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्थानुदात्तस्य स्वरित-त्वम् । एवंभूतैः 'नृभिः' स्तोत्रभिस्त्वं 'ह्ययसे' स्वस्वकार्या-याह्वयसे हे सिम ! येष्टेन्द्र ! 'सिम इति वै योष्ठमाचक्षत' इति वाजसनेयकम् । यद्यप्येवं बहुमिराह्वयसे तथापि 'आनवे' अनुर्नाम राजा तस्य पुत्रे राजर्षी 'पुत्र' बहुलं 'नृपूतः' नृभि-स्तदीयैः स्तोत्रभिः प्रेरितः 'असि' भवसि । राज्ञे हितकरणे त्वां स्तोतारः प्रेरयन्तीत्यर्थः पू प्रेरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । द्वतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपि च हे 'प्रसिद्ध' ! प्रकर्षेण शङ्कयितरभिभवितरिन्द्र ! 'तुर्वशे' एतत्तज्ज्ञे च राजनि 'नृपूतः' नृभिः प्रेरितो भवसि ॥ ७ ॥

१ २२ २१ २२ २१
'कस्तमिन्द्र त्वा वसवा मर्त्यो दधर्षति । अद्वा हि

१२ १ १ १ १ १ १ १ २२
'ते मघवन् पार्थ्ये दिवि वाजौ वाज॑ सिपासति॥८॥

अथ अष्टमी । वशिष्ठ ऋषिः । हे 'वसो' ! वासक ! व्यापक ! वा, हे 'इन्द्र' ! तं प्रसिद्धं 'त्वा' त्वां 'कः' मर्त्यः 'आदधर्षति' आधर्षयेत् । हे 'मघवन्' ! 'ते' त्वदर्थे यः 'अद्वा' अद्यया युक्तः सन् 'वाजौ' हविषान् यजमानो भवेत् । 'पार्थ्ये दिवि' मीत्येऽङ्गनि मः 'वाजं' हविर्नक्षत्रमथं 'सिपासति' दातुमिच्छति ॥ ८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

शिरो जिह्वया रारपच्चरक्षिष्णुश्वत्पदा न्यक्रमीत् ॥६

अथ नवमी । भरद्वाज ऋषिः । हे 'इन्द्राग्नी ! 'अपात्' पादरहिता 'इयम्' उपाः 'पदतीभ्यः' पादयुगाभ्यः 'सुताभ्यः' प्रजाभ्यः 'पूर्वा' प्रथमभाविनी सती 'आगाद्' आगच्छति । तथा प्राणिनां 'शिरो' 'ह्रित्वा' त्यक्त्वा स्वयमशिरस्कापि 'जिह्वया' प्राणिस्वया तदीयेन वाग्निन्द्रियेण 'रारपत्' भृशं शब्दं कुर्वती 'चरत्' एवं चरन्ती उपाः त्रिश्वत्पदानि' अवयवभूतान् त्रिश्वत्पदानि 'न्यक्रमीत्' एकेन दिपसेनातिक्रामति एतच्च युषयोः कर्मेति स्तुतिः,

"ह्रित्वा शिरो" "ह्रित्वा शिरो" इति पाठौ । "रारपत्" "बाधदद्" इति च ॥ ८ ॥

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरूतिभिः । आ

शन्तम शन्तमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभिः १०

॥ इति तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं चतुर्थं दशति ।

अथ दशमी । वालखिल्या ऋषयः । हे 'इन्द्र ! 'नेदीयः' 'अन्तिकतमसस्माकं यज्ञस्थानम्' 'एदिहि' आगच्छेव । काभिः साकमिति ? उच्यते । 'मितमेधाभिः' परिमितप्रज्ञाभिः 'स्तुतिभिः' रक्षाभिः । यद्वा : निर्मितयज्ञाभिर्मरुद्भिः सह ।

१ २२ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

आदिद्वन्द्वेत वरुणं विपा गिरा धर्त्तारं विव्रतानाम्॥६

अथ षष्ठी । वामदेव ऋषिः । 'यदा कदा च' यस्मिन् काले 'मौदुपे' सेक्त्रे हविःप्रदात्रे यजमानाय तस्य यागार्थं 'मर्त्यो' मरणधर्मा 'स्तोता' स्तुतिकर्त्तोद्गाता 'जरेत' स्तूयात् । 'आदित्' अनन्तरमेव तस्मिन्काले इत्यर्थः । 'वरुणं' पापस्य वारकं 'विव्रतानां' विविधानां कर्मणां 'धर्त्तार' धारकं वरुणनामानं देवं 'विपा' विशिष्येण रक्षिकया 'गिरा' स्तुत्या 'वन्देत' स्तूयात् । यदा यजमानार्यसुद्गाता स्तौति तदा वरुणमेव स्तौतीत्यर्थः । अथवा 'मौदुपे' अभिमतवर्षित्रे वरुणाय तत् प्रीतये 'यदा कदा च' यस्मिन् कस्मिंश्चित् काले स्तुत्यर्थे 'मर्त्यः' स्तौतीद्गाता 'जरेत' स्तूयात् । 'आदिदनन्तरमेव' यजमानोऽपि उत्तलक्षणे स्वयमपि 'विपा गिरा' 'वन्देत' नमस्तुत्यात् स्तूयाद्वा ॥ ६ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

पाहि गा अन्धसो मद इन्द्राय मेध्यातिथे । यः

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

संमिह्यो हृद्यीर्यो हिरण्यय इन्द्रो वज्री हिरण्ययः॥७

अथ सप्तमी । मेध्यातिथि ऋषिः । इन्द्रायेति चतुर्थ्यकवचनमिदं सम्बुद्धेयकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । हे 'इन्द्र' ! 'मेध्यातिथे' ! मेधो यज्ञं तस्मिन् भवो मेध्यः मेध्ययासौ अतिथियेति मेध्यातिथिः, तस्य सम्बोधनं हे मेध्यातिथे ! यज्ञे भव अतिथिभूत इन्द्र । 'अन्धसः' पीतस्य सोमस्य 'मदे' सति त्वमस्मदीयाः 'प्रजाः' 'पाहि' रक्ष । 'यः' इन्द्रः 'हृद्यीर्यः'

“परा शुल्काय देयाम्” इति बहुचा आमनन्ति ।

हे ‘वज्रियः ।’ वज्रहस्तेन्द्र ! ‘सहस्राय’ सहस्रसङ्ख्याकाय धनाय ‘च न’ ‘परादीयसे’ ‘अयुताय’ दशसहस्राय शुल्काय न परादीयसे । हे ‘गतामघ !’ बहुधनेन्द्र ! ‘गताय’ बहु-
नामैतत् अपरिमिताय धनाय च न परादीयसे न विक्री-
यामि । उक्तसंख्याकादनादपि त्वां न परित्यजामि । किन्तु
बहुभिर्हविभिः परिचरामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

१ १ ३ २ ३ २ ४ ३ १ २ १ १
वस्याः इन्द्रासि मे पितुरुत भ्रातुरमुञ्जतः । माता
२ ३ १ २ ३ २ १ १ २
च मे हृदययः समा वसो वसुत्वनाय राधसे ॥१०॥

इति तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं मन्त्रमदमति ।

अथ दशमी । हे ‘इन्द्र’ । त्वं ‘मे’ मदीयात् ‘पितुः’
जनकादपि ‘वस्याः’ वसीयान् वसुमत्तरोऽसि । ‘उत’ अपिच
‘अमुञ्जतः’ अपालयतो मम ‘भ्रातुः’ अपि त्वं वसीयानधिको-
ऽसि । हे ‘वसो’ ! वासकेन्द्र ! ‘मे’ मदीया ‘माता च’ त्वं च
‘समासमौ’ समानी सन्तौ पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषः ‘हृद-
ययः’ अर्चनिकर्माय मां पूजितं कुरुयः । किमर्थम् ? ‘वसुत्व-
नाय’ व्यापनाय ‘राधसे’ धनाय च उभयोर्लाभाद्येत्यर्थः ॥१०॥

इति मातृशान्त्याविरतिरिति मातृशान्तेः सामवेदायप्रकाशे इन्द्रोष्णास्थाने

तृतीयाध्यायस्य षष्ठं सूत्रम् ।

इति तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ।

। अथ चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाहं प्रथमं ददाति ।

२१ २२ ३ १ २ २ १ २ १
इम इन्द्राय सुन्विरे सोमासो दध्याशिरः । ताण्
२२ १ २ २ २ २ २ २ २ २
आ मदाय वज्रहस्त पीतये हरिभ्यां याह्योक्त आ ॥१॥

अथ सप्तमे खण्डे—सैषा प्रथमा । वसिष्ठ ऋषिः ।
हे 'वज्रहस्त !' 'दध्याशिरः' दधिमिश्रणाः 'इमे' 'सोमासः'
सोमाः 'इन्द्राय' तुभ्यं 'सुन्विरे' सुता बभूवुः । 'तान्' सोमान्
'मदाय' मदार्यं 'पीतये' पानाय 'योक्तो' यज्ञसदनम् 'आ'
अभि 'हरिभ्याम्' अश्वभ्याम् 'यायाहि' आगच्छ ॥ १ ॥

११ १२ १२ १ १२ २ १ १
इम इन्द्र मदाय ते सोमाश्चिकित्र उक्थिनः ।

१२ ११ २२ १ १२ २ १२ १ १ २
मधोः पपान उप नो गिरः शृणु रास्व स्तोत्राय गिर्वणः २

अथ द्वितीया । वामदेव ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'ते' तव मदाय
'मदार्यम्' 'उक्थिनः' स्तोत्रयुक्ताः 'इमे' सोमाः 'चिकित्रे'
त्रायन्ते दृश्यन्ते कित ज्ञाने । कर्मणि लिट् । इरयोरे इति रे
इत्यादेयः कित्र । 'मधोः' मदकरस्य कर्मणि पष्ठो मदकर-
सोमं 'पपानः' अत्यर्थं पिबन् अस्माकं 'गिरः' स्तोत्ररूपा
वाचः 'उपशृणु' सम्यक् शृणु । 'गिर्वणो' गीर्भिर्वननीय । हे
'इन्द्र !' स्तोत्राय स्तोत्रकर्वे मद्यं 'रास्व' अभीष्टं देहि ॥ २ ॥

१ १ १ २ २ १ २ २ १ २ २ २
आ त्वाश्व सवर्दुघाण्ड हुवे गायत्रवेपसम् ।

१ १ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
इन्द्र धेनु सुदुघामन्यामिपमुरुधारामरं कृतम् ॥३॥

अथ तृतीया । मेधातिथिमेधातिथौ ऋषौ । एके विष्णो-
मित्र इत्याहुः । अनयेन्द्रं धेनुरूपेण हृष्टिरूपेण च निरूपयन्
'स्त्रीति । 'अथ' इदानीं 'धेनुं' धेनुरूपमिन्द्रं 'तु' चिप्रं 'आहुये'
आहुये । कीदृशीं धेनुम् ? 'सवदु'घां पयमोदोग्धीं 'गायववे-
यसं' प्रशस्यवेगाम् । 'सुदु'घां सुखेन दोग्धुं शक्याम् । 'अन्यां'
उक्तविलक्षणां 'उरुधारां' बद्धदक्षधाराम् 'इयम्' एषणीयां
हृष्टिं लिङ्गव्यत्ययः एतद्रूपेण वर्तमानम् । 'अरु'तं अलङ्कृतिं
पर्याप्तकारिणं वेन्द्रं चाहुये ॥ ३ ॥

१ १ २ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २
न त्वा बृहन्तो अद्रयो वरन्त इन्द्र वीङ्मवः । यच्छि-
२२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
क्षसि सुवते मावते वसु न किष्टदा मिनाति ते ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । नोधा ऋषिः । हे इन्द्र ! 'बृहन्तो'
बलेन महान्तः अतएव 'वीङ्मवः' । 'यच्छि'क्षसि 'सुवते'
'मावते' सर्वतो दृढा अपि 'अद्रयः' पर्वताः 'त्वा' त्वां 'न
वरन्ते' बलेन न निवारयन्ति । अनिवारणमेवोत्तरार्धेन
विहणोति—'सुवते' त्वद्विषयं, स्तोत्रं कुर्वते 'मावते' मक्ष-
दृशाय भादृशाय स्तोत्रे यद् 'वसु' धनं 'शि'क्षसि' ददासि ।
ते तव तदेतद्धनं 'न'कि' न कश्चित् 'आ' मिनाति' आभिसुख्येन
चिनस्ति । मौञ्जहिंसायाम् । मौनातेर्निगमे (७, ३, ८१)
इति ऋक्सः । मावते । युष्मदस्मादोः सादृश्ये मतुब्बाच्च
(५, १, ६१) इति मतुप् ।

"शि'क्षसि" "दि'क्षसि" इति च पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
क र्द्धं वेद सुते सचा पिबन्तं कद्वयो दधे ।

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०

चयं यः पुरो विभिनत्योजसा मन्दानः शिष्यन्वसः ॥५॥

अथ पञ्चमी । मेधातिथिर्ऋषिः । 'सुते' अभिपुते सोमे । 'सचा' ऋत्विग्भिः सह सोमं 'पिवन्तम्' एनमिन्द्रं 'कोवेद' वेत्ति न कोऽपि वेत्तीत्यर्थः । 'कः' किवा 'वयः' अन्नं 'दधे' धारयति । 'योऽयम्' इन्द्रः 'शिषो' हनुमान् 'अन्वसः' सोमेन 'मन्दानः' मन्दमानः 'भोजसा' वलेन 'पुरो विभिवत्ति' ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

यदिन्द्र शासो अन्नतं च्यावया सदसस्परि ।

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०

अस्माकमधुं मधवन् पुरुसृष्टं वसव्ये अधि वर्हय ६

अथ षष्ठी । अस्याः परस्माच्च वामदेव ऋषिः । हे 'इन्द्र' । 'यद्' यस्मात् कारणात् 'शासः' शिचणीयानां यज्ञविरोधिनां शिचकस्त्व' तस्मात् कारणात् 'सदसः' अस्मद् यागगृहस्य 'परि' परितो वर्तमानम् 'अन्नतम्' अकर्माणं यागविरोधिनमित्यर्थः । 'च्यावय' दूर निःसारय । अपिच— हे 'मधवन्' धनवन्निन्द्र । 'पुरुसृष्ट' बहुभिः सृष्टणीयम् 'अस्माकम्' अस्मादीयम् 'अधुं' सोमं 'वसव्ये' वसुधे निवासयोग्ये स्थाने 'अधि वर्हय' अधिकं वर्हय । यज्ञगृहे यागविरोधिनां राक्षसादीन्निःसार्य सोमं प्रवर्हयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

त्वष्टा नो दैव्यं वचः पर्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः ।

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०

पुत्रैर्भाटभिरदितिर्नु पातु नो दुष्टरं चामयं वचः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । 'त्वष्टा' एतत्सञ्ज्ञको रूपाभिमानी देवः
 'नः' अस्मदीयं 'वचः' पातु । 'ब्रह्मणस्पतिः' एतत्सञ्ज्ञको
 मन्वाभिमानी देवः अस्मदीयं वचः पातु । किञ्च । 'अदि-'
 तिर्नु' अस्मदङ्गीया अदीना वा एतन्मात्री देवमाता च 'पुत्रै-
 र्भादभिः' स्वकीयैः सहिता 'नः' अस्माकं सम्बन्धि 'दुस्तरं'
 कर्म विरोधिभिस्तरीतुमशक्यं 'वामणं' रक्षणीयं 'वचः'
 पातु ॥ ७ ॥

११ ११ १ ११ १ ११ १ ११
 कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सयसि दाशुपे ।

११ १ ११ ११ १७ १ १ १ १ ११
 उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । बालखिष्या ऋषयः । हे 'इन्द्र !' त्वं
 'कदाचन' कदाचिदपि 'स्तरी,' हिमको 'नासि' । यद्वा ।
 स्तरोर्निवृत्तप्रसवा गौ तथाविधो न भदमि । सा यथा वत्सा-
 भायात् गृह्णति नागच्छति न तथा करोषीत्यर्थः । किन्तु,
 "दाशुपे" इविर्दाते यजमानाय 'सयसि' सङ्घच्छसे अस्मान् ।
 हे 'मघवन् !' धनवन्निन्द्र ! 'देवस्य' द्योतनादिगुणकस्य तव
 भूयः प्रभूतं दानम् 'उपोपेत् पृच्यते' अपर उपशब्दः पूरणः
 उपपृच्यत एव अस्माभिः सपृच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

११ ११ १ १ १ १ १ १ १
 युंत्वा हि वृत्रहन्तम हरी इन्द्र परावतः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 अर्वाचीनो मघवन्तसोमपीतय उग्र ऋष्वेभिरा गहिह

अथ नवमी । मेधातिथिर्मेधातिथिर्वा ऋषिः । हे 'वृत्रह-

‘न्तमः’ इत्वं हतवान् इत्वं ह्यतिशयेन इत्वं हतवान् इत्वं हन्तमः
 यथा पुनर्नीत्तिष्ठति तथा हतवानित्यर्थः अनो नुट् (पा० ८, २, १६)
 इति तमपो नुट् । हे तादृशेन्द्र ! ‘हरी’ त्वदीयावश्वौ ‘युङ्क्ष’
 हिरण्यधारणे आत्मौये रथे योजयैव । हे ‘मघवन् !’ धनवन् !
 ‘उग्रः’ उद्गूर्णवलस्त्व’ ‘सोमपीतये’ सोमस्य पानार्थं दासी-
 भारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिसंस्कारम् ‘अर्वाचीनो’ ऽस्मदभिसुखः
 ‘ऋष्वेभिः’ ऋष्वैर्दर्शनीयै ‘मरुद्भिः’ सार्वे ‘परावतः’ दूरनामैतत्
 दूरं वर्त्तमानात् द्युलोकात् ‘आगहि’ आगच्छ ॥ ८ ॥

१ १ १

१२

१

१ २

त्वामिदा ह्यो नरोऽपीप्यन् वज्रिन् भूर्णयः ।

१ २ १ १ २

१ २ १ २ २ १ २ २ १ २

स इन्द्र स्तोमवाहस इह श्रुध्युप स्वसरमा गहि ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाहं प्रथमं दशमि ।

अथ दशमौ । नृमेघ ऋषिः । हे ‘वज्रिन् !’ इन्द्र ! त्वं त्वां
 ‘भूर्णयो’ हविर्मरणशीला ‘नरः’ कर्मणां नेतारो यजमानाः
 ‘इदा’ अद्य ‘ह्यः’ पूर्वेद्युष ‘अपीप्यन्’ सोममपाययन् । हे
 इन्द्र ! स त्वं ‘स्तोमवाहसः’ पष्ठार्थे प्रथमा स्तोमवाहसा
 स्तोत्रवाहकानामध्याकं स्तोत्रम् ‘इह’ यज्ञे ‘श्रुधि’ शृणु
 ‘स्वसरं’ गृहं च । दुर्याः स्वसराणीति (जै० १, ४, १०)
 गृहनामसु पाठात् ‘उपागहि’ उपागच्छ ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्चप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

वर्तीयपाठ्यायन मन्त्र. खण्ड ।

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाज्ञे द्वितीय दशति ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
प्रत्यु अदश्यायित्वूच्छन्ती दुहिता दिवः । अपो

२ २ २ २ १ २ २ २ २ १ २ २ १ १
मही वृणुते चक्षुपा तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरी ॥१॥

अथ अष्टमे खण्डे—सैषा प्रथमा । इयोर्वसिष्ठ ऋषिः ।
'आयती' आगच्छन्ती 'उच्छन्ती' तमांसि विवासयन्ती
वर्जयन्ती 'दिवो' द्युलोकस्य सूर्यस्य वा 'दुहिता' पुत्री एवभूता
उपाः 'प्रत्यदर्शि' सर्वैः प्रतिदृश्यते 'उ' इति पूरणः सैषा 'मही'
महती । यद्वा मही महत्तमो नैष तमोऽन्धकारं अप उ इति
निपातद्वयसमुदायः । अपेतस्यार्थे 'अपोवृणुते' अपवृणीति ।
कथं ? 'चक्षुपा' दर्शनेन । एवं कृत्वा 'सूनरी' । जनानां
सुष्ठु नैवी 'उपाः' 'ज्योतिः' प्रकाशं 'कृणोति' करोति ।

“अपो मही वृणुते चक्षुपा” इति छन्दोगाः । “अपो
महि व्ययति चक्षसे” इति बभ्रुवाः ॥ १ ॥

१ १ १ २ २ १ २ २ १ २
द्रुमा उ वां दिविष्टय उक्ता हवन्ते अश्विना ।

१ १ २ २ १ १ २ १ २ २ १ २
अयं वामह्नेऽवसे शचीवसू विशंविशं हि गच्छथः ॥२॥

अथ द्वितीया । 'द्रुमाः' 'दिविष्टय' दिवसिच्छन्त्यः प्रजाः
ऋत्विजोऽपि उ इति चार्थे । हे 'अश्विना ।' अश्विनी ! उध्वौ ।
वामकौ । 'वां' युवा 'हवन्ते' आह्वयन्ति । अयमह वमि-
ष्टोऽपि हे 'शचीवसू' कर्मधनौ । 'वा' युवा 'अवसे' ऽन्मद्रक्ष-
णाय युवयोस्तर्पणाय वा 'अह्ने' आह्वयामि । किमर्थमेव
प्रजामप्यहमपीत्यादरोक्तिरिति तत्राह । 'विशंविशं हि

गच्छयः' हि यस्मात् सर्वाः स्तुतिकृत्विः प्रजाः प्रति युवां
गच्छयः खलु, तस्मादेवमुच्यत इति ॥ २ ॥

२ ३ १ २

१ १ २ ३ १ २

कुष्ठः को वामश्विना तपानो देवा मर्त्यः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

घ्नता वामश्वया क्षपमाणोऽश्विनैत्यमु आहन् यथा ॥३॥

अथ तृतीया । अश्विनौ वैवस्वताह्वयौ । 'अश्विना' ।
अश्विनौ ! हे देवा ! देवौ द्योतमानौ । 'वां' युवां 'कुष्ठः' कौ
पृथिव्यां वर्त्तमानः 'को' मर्त्यः मरणधर्मा मनुष्यः स्तोता
'तपानः' तापनः प्रकाशको भवति इति शेषः । न कश्चिच्छ-
क्षुयादित्यर्थः । 'वां' युवयोरर्थाय 'अश्वया' अश्वशब्दाद्विसौ
यादेशः व्याप्तेरभिपवसाधनैरश्वभिः 'घ्नता' हन्यमानेन अमि-
ष्यमाणेन 'अश्वना' सोमेन । यद्वा । अस्माभिरभिपुतेन
'घ्नता' युवामभिगच्छता 'अश्वना' सोमेन 'क्षपमाणः' क्षीय-
माणो यजमानः 'इत्यम्' इत्यमेव भवति अत्यन्त सन्तुष्टौ
भवतीत्यर्थः । 'आहन्' यथा अभिमतान्तरसादिभक्षणवान्
राजादिरियः । न यथा ग्रहसो दृष्टान्तविषयो भवति तद्वदय-
मपि भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ २

३ २ ३

३ १ २

अथ वां मधुमत्तमः सुतः सोमो दिविष्टिषु ।

१ २

३ १ २

३ २

३ २

३ १ २

तमश्विना पिवतं तिरोचञ्जं धत्तं रत्नानि दाशुषे ४

अथ चतुर्थी । प्रमृष्ट चक्षुः । हे 'अश्विना !' अश्विनौ !

'वां' युवयोः 'दिविष्टिषु' दिवस्पणेषु यज्ञेषु 'अथ' पुरोवर्त्ति

सोमः 'सुतो' अभिपुतः । कीदृशः ? 'मधुमत्तमः ।' अति-
शयेन माधुर्यवान् । 'तिरो अङ्गं' तिरोभूते पूर्वस्मिन्दिनेऽभि-
पुतं तं सोमं 'पिवन्तं' । 'दाशुपे' हविर्दत्तवते यजमानाय
'रत्नानि रमणीयानि धनानि 'धत्त' प्रयच्छतम् ।

। "दिविष्टियु" "वृतावृधे" इति च पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ १ २ १ १ २ १ २ १ १ २ १ २ १ २
आ त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं ज्या ।

१ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २
भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥ ५ ॥

अथ यक्ष्मी । मिधातिथिमेध्यातिथीकृषीः । हे 'इन्द्र !'
'त्वा' त्वां 'सवनेषु' यज्ञेषु 'सोमस्य' 'गल्दया' गालनेन
आस्त्रायणेन । 'ज्या' जयशीलया स्तुत्या च अतएव गिरिति
बहुधाः पठन्ति तया युक्तः 'अहं' 'सदा' सर्वदा 'याचन्'
याचमानः सन् 'आचुक्रुध' मा चुक्रुधं क्रोधमपनयामि आ इति
प्रतिषेधार्थः, निपातानामनेकार्थत्वात् । अतएव बहुधाः
मात्वेत्यामनन्ति बहुषो याचमाने त्वयि क्रोधो जायते तं
सोमगालनेन स्तुत्या चापनयामीत्यर्थः । कीदृशं त्वां 'भूर्णिं'
भर्तारं 'मृगं न' सिंहमिव भीम स्वामिनः इन्द्रस्य याचने
लौकिक न्यायं दर्शयति लोके को वा पुरुषः 'ईशानम्'
ईश्वरं स्वामिनं न 'याचिषत्' न याचेत सर्व एव हि याचते ।
अतोऽहमपि त्वां स्वामिन याचे इति भावः ॥ ५ ॥

१ २ २ २ २ २ २ १ २
अध्वर्यो द्रावया त्वं सोममिन्द्रः पिपासति ।

१ २ १ १ २ २ २ २ २ १ २ २ २ १
उपो नूनं युयुजि वृषणा हरी आ च जगाम वृत्रहा ॥ ६ ॥

अथ पठौ । देवातिथिर्ऋषि । हे 'अध्वर्यो !' अध्वरस्य नेतृस्व 'सोम' द्रावय उत्तरवेदिमक्ष्य स्थान प्रापय । यद्वा । रसात्मना द्रवणशील कुरु । अभिपुग्वित्यर्थ । कि कारण मिति चेत् 'इन्द्र' 'पिपासति' सोम पातुमिच्छति त्वयेतत् कथमवगतमिति चेत्तन्नाह 'वृषणा' वर्षितारो युवानो वा । 'हरी' अग्नौ 'नून' अथ 'उपो युयुजे' उपगम्यैव सारथि र्योजितवान् रथे । 'वृषहा' वृषस्य हन्ता इन्द्रस्य 'आ जगाम' आगतवान् ॥

“उपोनून” “उपनूनम्” इति पाठौ ॥ ६ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १

१ १ १ १ १ १ १ १

अभी पतस्तदा भरेन्द्र ज्यायः कनीयसः ।

१ १ १ १ १ १ १ १

१ १ १ १ १ १ १ १

१ १ १ १ १ १ १ १

पुरुवसुर्हि मघवन् वभूविथ भरेभरे च हव्यः ॥ ७ ॥

अथ मतमौ । हयार्षमिष्ठ ऋषि । हे 'ज्याय !' ज्याय सिन्द्र । 'ग्रामन्वित' पूर्वमग्निमानयदितौन्द्रपदस्य विद्य मानयज्ञावात् ज्याय इत्यभ्य सर्वानुदात्तत्वाभावात् । नकारस्य क्त्व व्यत्ययेन नुमभावो वा 'कनीयस' मता सम 'तत् प्रमिद धनम् । 'अभ्याभर' अभ्याहर । हे 'मघवन् !' धनवन्निन्द्र । 'पुरुवसु' बहुभिर्जननीयो 'वभूविथ' अग्नि । 'भर भरे' संयाम 'व' 'हव्यो' होतव्यस्य वभूविथ ॥

“मघवन् वभूविथ” इति छन्दोगा । “मघवत्सनादग्नि” इति यदृचा ॥ ७ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

यदिन्द्र याजतस्त्वमेतावदहमीशीय ।

१ २ ३ १२

३ १ २ ३ १ २

स्तोतारमिदधिपेरदावसोन पापत्वाय रं० सिप्रमू

अथ अष्टमी । हे 'इन्द्र !' 'यद्' यतो 'यावतो' धनस्य
 ईशिये' 'एतावत्' पष्ठशतृक् एतावतो धनस्य 'अहमीशीय'
 ईश्वरो भवेयम् । हे 'रदावसो !' रदति ददाति वसूनीति
 रदवसुः तादृश हे इन्द्र ! ततोऽहमस्मदीयं 'स्तोतारम्' 'इत्
 दधिपे' धनप्रदानेन धारयेयमेव । 'पापत्वाय' क्षीणत्वाय
 'न रंसिप न दद्याम् ।

“स्तोतारमिदधिपेरदावसोनपापत्वायरंसिपम्” इति
 छन्दोगाः । “दिधिपेयरदावसोनपापत्वायरासीय” इति
 बह्वचाः ॥ ८ ॥

१ २ ३ १२ १ २ २ १ २ १ २

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि सुधः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अशस्तिहा जनिता वृत्रतूरसि त्वं तूर्य्य तरुष्यतः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । नृमेध ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'त्वं' 'प्रतूर्तिषु'
 मङ्ग्रामेषु 'विश्वाः' सर्वाः 'सुधो' युवकारिणीः शत्रुसेनाः
 'अभ्यसि' अभिभवसि किञ्च । हे 'तूर्य्य !' शत्रूणां बाधक इन्द्र !
 त्वम् 'अशस्तिहा' दैवानामशस्तीनां हन्तासि । 'जनिता'
 अमुरेभ्यः अशस्तीनां जनयिता चासि । 'वृत्रतूः' सर्वस्य
 शत्रुवर्गस्य हिमिता चासि । 'तरुष्यतः' बाधकांश्च बाध-
 मानोऽसि ॥ ९ ॥

१ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

प्र यो रिरिच ओजसा दिवः सदोभ्यस्परि । न

२

२ १ २

२ १

२ २ २ २

२ १

२

त्वा विव्याच रज इन्द्र पार्थिवमति विप्रं ववक्षिथ १०

इति अगुर्वेदपाठकस्य प्रथमाद्वे द्वितीय दशति ।

अथ दशमी । नोधा ऋषिः । हे 'इन्द्र !' यस्त्वं 'दिवो'
 द्युलोकस्य 'सदोभ्यः' स्थानेभ्यः परिप्रथ्यन्तेभ्यः 'ओजसा' बलै-
 नैव 'प्र रिरिचे' प्रकर्षेणातिरिक्तो भवसि रिचेर्लटि बहुलञ्छन्द-
 सीति श्रुः । प्रत्ययस्वरः किञ्च । हे इन्द्र ! 'पार्थिव' पृथिव्या
 भव 'रजो' लोकः 'त्वा' त्वां महता स्व ग्रहीरेण 'न विव्याच'
 न व्याप्नोति व्यावापृथिवीभ्यामपि स्वतः स त्वं बलेन समर्थो
 ऽमीत्यर्थः एवम्भूतः सन् त्वम् अस्मान् 'विश्वम्' 'अति' अति-
 क्रम्य 'ववक्षिथ' । वोढुमिच्छ वहेः सप्तमस्य छान्दसेर्लटि
 रूपं मन्त्रत्वादात्मभावः ॥ १० ॥

असाविदेवमेकोनविंशत्तासु प्रथमहे ।

त्रिपदोक्तविराडन्यास्त्रिष्टुभोऽष्टोर्ध्व विप्रतिः ।

ऐन्द्रौपु तासु तार्क्ष्यस्य स्तुतिरेका त्वमुष्विति ।

पर्वतेन सहेन्द्रस्य गौरिन्द्रापर्वतेत्यपि ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्चप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

तृतीयाध्यायस्य अष्टम सूक्तम् ।

इति वार्हतमैन्द्रम् ।

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाहं तृतीय दशति ।

१२ २१ २२ २२ २३
असावि देवं गोऋजौकामन्धो

२२ २ १ २ २ १ २
न्यस्मिन्निन्द्रो जनुपेमुवोच ।

१ २ १ १
बोधामसि त्वा ह्य्यश्व यज्ञै-

२२ २ १ २ १ २ २ १ २
बोधा न स्तोममन्धमो मदेषु ॥ १ ॥

तत्र नवमखण्डे—सैषा प्रथमा । द्वयोर्वसिष्ठ ऋषि ।
'देव' दीप्तं 'गो ऋजौक' गोभि सख्यत गव्येन मिश्रित
मित्यर्थ । 'अन्ध' सोमरूपमन्नम् 'असावि' अभियुतम् ।
'इम्' अयम् 'इन्द्र' 'अस्मिन्' अभियुते 'सोमरूपेऽन्धसि'
'जनुषा' स्वभावत एव 'न्युवोच' नितरा सङ्गतो भवति
उच समवाये अथ प्रत्यक्षस्तुति हे 'ह्य्यश्व ।' 'त्वा' त्वा
'यज्ञै' स्तोत्रै हविर्भिर्वा 'बोधामसि' बोधयाम । 'अन्धस'
सोमस्य 'मदेषु' 'नो' ऽस्माक 'स्तोम' स्तोत्र 'बोध'
बुध्यस्व च ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २
योनिष्ट इन्द्र सदनं अकारि

॥ २२ २ २ २
तमा नृभिः पुरुहूत प्र याहि ।

२ २ १ २ २ २ २ २ २
असौ यथा नोऽविता वृधश्चिद्

१ १ १ २ १ १ १ २ १ २

ददो वसूनि ममदश्च सोमैः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे 'इन्द्र !' 'ते' तव 'मदने' सदनार्थं
 'योनिः' स्यान्म 'अकारि' । हे पुरुषत । बहुभिराहतेन्द्र ।
 'नृभिः' नेष्टभिर्मरुद्भिः सार्धं 'त' योनिम् 'आ प्रयाहि' ।
 'नो'ऽस्माकं 'यथा' अविता रक्षिता 'असः' भवन्ति । नोऽस्माकं
 'वृधयित्' वृधे वडेनाय चास । "वृधे च" इति बहुधा ।
 तथा 'वसूनि' 'ददः' ऽग्नय देहि । अस्मदीयैः 'सोमैः' 'ममदो'
 मादय स्व च ॥ २ ॥

१ १ १ १ २ १ १ २ १ २ १

अदर्दस्तमसृजो वि खानि

१ १ १ १ २ १ १ २ १

त्वमर्णवान् वदधानान् अरम्णाः ।

१ १ १ १ १ १ १ २ १ २

महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः

२ १ २ १ १ २ १ १ २ २

सृजद्वारा अव यद्वानवान् हन् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । मातृकृपिः । हे 'इन्द्र !' 'त्वम्' 'उत्तम'
 उत्तमस्मान्न मेघं 'अदर्दः' विदारितवानसि । तदनन्तरं
 'खानि' मेघस्योदकनिर्गमनद्वाराणि 'व्यसृजः' विशेषेण सृष्टवा-
 नसि । किञ्च । 'वदधानान्' बाधमानान् 'अर्णवान्' उदकवती
 मेघान् 'अरम्णाः' 'विसर्जयसि' चारयसीत्यर्थः अत्र रम्णा-
 तिर्विसर्जनकर्मा हे इन्द्र ! 'यत्' यस्त्वं यदिति लिङ्गव्य-
 त्पयः 'महान्त' प्रभूतं 'पर्वत' मेघं विहतवानसि । 'द्वारा'
 अर्थां 'वि सृजत्' व्यसृजः विसर्जितवानसि । 'यद्' यदा

‘दानवान्’ दनोः पुत्रान् । यद्वा । उदकस्य दातृन् मेघान्
‘अवहनृ’ अभिहतवानसि । अत्र निरुक्तम् ‘अदृष्टा उत्समुत्स
उत्तरणाद्दोत्सदनाद्दोत्स्यन्दनाद्दोनत्तेर्वास्यात्प्यसृजोऽस्य खानि
त्वमर्णवानर्णस्वत एतान् इत्यादि ।

“वियद्दः सृजद्वारा अवयदानवान्” “वियद्दः सृजोविधारा
अवदानवं हनृ इति च पाठौ ॥ ३ ॥

१ २ २ १ १ २
सुष्वाणास इन्द्र स्तुमसि त्वा

२ १ २ १ १ २
सनिष्यन्तश्चिस्तुविन्मृण वाजम् ।

१ २ १ २ १ २
आ नो भर सुवितं यस्य को-

१ २ १ २ १ २
ना तना त्मना सद्ग्राम त्वोताः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । पृथुर्वैनक्तपिः । हे ‘इन्द्र !’ सुष्वाणासः
‘सोममभिषुतवन्तो वयं’ त्वां त्वां ‘स्तुमसि’ स्तुमः । हे ‘तुवि-
न्मृण !’ बहुवस्त बहुधन वा इन्द्र ! ‘वाजं’ चरुपुरोडाशादिस्त-
वणमन्नं ‘सनिष्यन्तः’ दत्तवन्तः सम्भक्तवन्तो वा वयं त्वां स्तुमः ।
यत एवम् अतो हेतोः ‘नो’ ऽस्मभ्यं ‘सुवितं’ सुहु प्राप्तव्यं
शोभनं धनम्, ‘आभर’ आहर प्रयच्छ । यद्वा ‘यस्य’ यदनमति-
प्रियत्वेन ‘कोना’ कनेः काम्तिकर्मण इदं रूपम् । पचाद्यच् ।
अकारस्य व्यत्ययेन ओकारः । प्रथमैकवचनस्याकारः कामय-
मानो भवसि तद्वनमामरेत्यर्थः । वयं च ‘त्वोताः’ त्वया
रक्षिताः सन्तः । ‘तना’ धननामैतत् विस्तृतानि धनानि
‘त्मना’ आत्मना स्वयमेव अन्यनैरपेक्षेणैव ‘सद्ग्राम’ सह

अभिभवे । धातूनामनेकार्थत्वात् त्वत्प्रसादात्संभेमहि ।

“मनिष्यन्तवित्तुविन्टुमृणवाजम्” इति छन्दोगाः । “ससं-
वांसद्यतुविन्टुमृणवाजम्” इति बह्वृचाः ।

“कोनातनात्मनासध्याम” “चाकनूत्तनातनासनुयाम” इति
पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
जगृह्णा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
वसूयवो वसुपते वसूनाम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
विद्वा हि त्वा गोपतिं शूर गोना-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
मत्स्रभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । सप्तगुर्हृदिः । हे ‘वसुपते’ । वसूनां
धनानां स्वामिन् । इन्द्र ! ‘ते’ तव ‘दक्षिणं’ हस्तं ‘वसूयवो’
धनकामा वयं ‘जगृह्ण’ गृह्णीमः । यथा बहुप्रदस्यार्थिनोऽस्माभ्य-
मदत्त्वा न गन्तव्यमिति हस्तं गृह्णन्ति तद्वत् हे ‘शूर’ । विद्वा-
न्तेन्द्र ! ‘त्वा’ त्वां ‘गोपतिम्’ अत्र ह्यग्रहृतिभ्यो स्वामित्वं बहुत्वं
च प्रतिपादयते बह्वीनां गवां गोपतिं ‘विद्वा’ जानीम । अतो-
ऽस्माभ्यं चित्रं’ धायनीयं ‘वृषणं’ वर्षकं ‘रयिं’ धनं ‘दाः’
देहि ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
इन्द्रं नरो वीमधिता हवन्ते

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
यत्पाय्या युनजते धियस्ताः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
शूरो नृपाता श्रवसश्च काम

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
आ गोमति ब्रजे भजा त्वं नः ॥ ६ ॥

अथ पठौ । वसिष्ठ ऋषिः । 'यद्' यदा । 'पार्थ्याः' युधि
भरणनिमित्तभूतास्ताः प्रसिद्धाः 'धियः' कर्माणि 'युनजते'
प्रयुज्यन्ते । तदा 'नरो' नेतारो 'यज्ञानां' संग्रामाणां वा
'नेमधिता' नेमधितौ यज्ञे सङ्ग्रामे वा यमिन्द्रं 'हवन्ते'
हवन्ति । हे 'इन्द्र !' मत्त्वं 'शूरः' 'नृपाता' नृणां सम्भक्ता च ।
'श्रवसो' बलस्य अन्नस्य वा चकाने 'चकामे' काभ्यमाने सति
'गोमति' गोयुते 'ब्रजे' गोष्ठे 'नः' अस्मान् 'भज' भागिनः
कुरु ।

“श्रवसश्चकामे” “श्रवसश्चकाने” इति पाठौ ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्र

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
अप ध्वान्तमूर्णुहि पृथि चक्षु-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
मुमुग्धास्मान्निधयेव वदाम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । गौर्विवीति ऋषिः । 'वयो' गन्तारः
'सुपर्णा' सुपतनाः आदित्यरश्मयः 'इन्द्रम्' 'उपसेदुः' उपसपन्ना
अभवन् । क्षौट्ठगाः 'प्रियमेधाः' प्रिययज्ञाः 'ऋषयो' द्रष्टारः
नाधमानाः' मन्त्रां याचमानाः याचनप्रकार उच्यते हे इन्द्र !

‘ध्वान्तम्’ अभ्यकारम् ‘अपोर्णुहि’ परिहर ‘अपध्वान्तमूर्णः’
 हीति येन तमसा प्राततो मन्येत तन्मनसा गच्छेदपहैवा-
 स्मात्तमुप्यते’ इत्येतरेयब्राह्मणमवानुमन्धेयम् ‘पूर्ति’ पूरय च
 ‘वस्तुः’ तेजस्य । ‘सुसुग्धि’ मोचय च ‘अस्मान्’ निधयेव
 वदान् । ‘निधा पाश्या भवति’ पाश्या पाशसमूहः । पाश-
 समूहेन वदान् यथा सुचन्ति तद्वत् । अत्र ‘वयो वैर्बहुवचनम्’
 इत्यादि निरुक्तं (४, २) द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १
 नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तः

१ १ १ १ १ १ १ १
 हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 यमस्य योनौ शकुन भुरग्युम् ॥ ८ ॥

अथ अष्टमोऽ। वेनोभार्गवऋषिः । दे० वेनः । हे ‘वेन ।’ ‘त्वा’
 त्वां ‘हृदा’ हृदयेन मनसा ‘वेनन्तः’ कामयमानां स्त्रीतारः
 ‘नाके’ अन्तरिक्षे ‘अभ्यचक्षत’ अभि पश्यन्ति तदानीं त्वम्
 उपगच्छतीति शेषः । कथञ्चूतं ! ‘सुपर्ण’ शोभनपतन ‘पतन्तः’
 अन्तरिक्षं गच्छन्तम् । ‘हिरण्यपक्षं’ हिरण्यमयाभ्यां पक्षाभ्यां
 सुपेतम् । ‘वरुणस्य’ जलाभिमानिनो देवस्य ‘दूतं’ चारम् ।
 ‘यमस्य’ नियामकस्य वैद्युताग्नेः ‘योनौ’ स्थाने अन्तरिक्षे
 ‘शकुनं’ पक्षिरूपेण वर्त्तमानम् । ‘भुरग्युम्’ भर्तारं दृष्टिदाना-
 दिना सूर्यस्य जगतः पोषकं भुरगुं धारणपोषणयोः कण्डादिः ।
 अस्मादौषादिकं उ प्रत्ययः ॥ ८ ॥

१२ ३ १ २३१२२२ १

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि

२ १ २ ३ १ २ २ १ २

सीमतः सुरुचो वेन आवः ।

२ ३ २ २ ३ १ २ ३ २

स बुध्ना उपमा अस्य विष्ठाः

२ २ २ २ २ १ २ २ १ २

सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ८ ॥

अथ नवमी । बृहस्पतिर्नकुलो वा ऋपिः । वेनो नाम कश्चित् कमनीयो गन्धर्वः । तथाच शास्त्रान्तरे “वेनस्तत्प्रश्व-
न्नित्यारभ्य गन्धर्वो नाम” इत्याद्यातम् ।

स च “वेनः” “पुरस्तात्” पूर्वस्मिन् काले “जज्ञानम्” उत्पन्नम् ‘अभिज्ञं’ वा ‘ब्रह्म’ ब्राह्मण-जातिरूपं ‘प्रथमम्’ आद्य-शरीरम् । अतोऽस्याः सर्वेष्टंश्चमानायाः ‘सुरुचः’ शोभनायाः कान्तेः ‘आवः’ रक्षितवान् वसुमेत्यनुपहस्यचकः कश्चिदनुकरणशब्दः तथाविधं शब्दं सुखेनाभिव्यक्तयन् । ब्राह्मणशरीरं महत्या कान्त्या योजितवानित्यर्थः । स वेनः ‘बुध्ना’ मूलं अन्तरिक्षं वा बुध्ना, तत्र भवाः, अस्योपमाः एतदीयशरीरकान्तिसदृशाः, आदित्यप्रकाशादिरूपाः कान्तीः ‘विष्ठा’ विशेषेण स्थापितवान् तथा ‘सतश्च’ इदानीं विद्य-
मानस्य च ‘असतश्च’ भविष्यद्रूपत्वेदानीमविद्यमानस्य च ‘योनिम्’ उत्पत्तिकारणं निवासस्थानं वा ‘विवः’ विवृतवान् निष्पादितवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

१२

२ १ २

२ १

अपूर्यां पुरुतमान् यस्यै महि

१ १ २ १ १ २ १ १ २ २ १ २ १ १
वीराय तवसे तुराय ।

१ १ २ १ २ १ १ २ १ २ १ २
विरप्सिने वच्चिणे शन्तमानि

१ १ १ १ २
वचाऽस्यत्तै स्थविराय तच्चुः ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाहं तृतीय दशति ।

अथ दशमी। सुहोत्रवृत्तिः। दे० इन्द्रः। 'अपूर्व्यां' अपूर्व्याणि पूर्वैरुक्तानि नूतनानि 'पुरुतमानि' बहुतमानि 'शन्तमानि' सुखस्तमानि 'वचांसि' स्तुतिरूपाणि वाक्यानि 'वक्षे' इन्द्राय 'तच्चुः' तत्तच्चुः तच्चति करोतीत्यर्थे। कुर्वन्ति स्तोतार इति शेषः। कौटुशाय १ 'महे' महते। 'वीराय' विविध-शत्रूणां मारयित्वे। 'तवसे' तवस्त्रिने वक्षवते। 'तुराय' त्वर-माणाय। 'विरप्सिने' विशेषेण स्तुत्याय 'वच्चिणे' वक्षवते। 'स्थविराय' प्रवृद्धाय ॥ १० ॥

इति सामवाचाव्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्यानि
तृतीयस्याध्यायस्य नवमः खण्डः ।

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाहं चतुर्थे दशति ।

१ २ १ १ २ १ १ २
अव द्रप्पो अऽशुमतीमतिष्ठ-

१ १ १ १ १ १ १ १ १
दीयानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः ।

२ २२६ ३ २.२ १२२.३.१३ ।

आवत्तमिन्द्रः शच्या धमन्तमप-

१ २ ३ १.२ ३२

स्त्रीहितं नृमणा अधद्राः ॥ १ ॥

अथ दशमे खण्डे—सैषा प्रथमा । -अस्याः परस्याश्च
द्युतानवृषिः । अत्रेतिहासमाचक्षते, पुरा किल कृष्णो नामा-
सुरः दशसहस्रसस्याकैरसुरैः परिहृतः सन् अश्वमतीनाम-
धेयाया नद्यास्तीरे अतिष्ठत् । तत्र तं कृष्ण सुदक्त मध्ये
स्थितम् इन्द्रो वृहस्पतिना सहागच्छत् । आगत्य त कृष्ण तस्या-
नुचरांश्च वृहस्पति सहायो जघानेति केचिदन्यथा वदन्ति ।
तेषां कथाहेतुः, द्रष्टुं इत्युदककणोऽभिधीयते । स तु सोमः
द्रष्टव्यस्त्वन्देत्यादिषु सोमपरत्वेनोक्तत्वात् । एतत्पदमायि-
त्याहुः,—

“अपक्रम्य तु देविभ्यः सोमो वृत्रभयार्दितः ।

नदीमश्वमतीं नाम अभ्यतिष्ठत् कुरु' प्रति ।

त वृहस्पतिनैकेन सोऽभ्ययान्तत्र वृत्रहा ।

योऽव्यमानः सुसहृष्टैर्मरुद्भिर्विविधायुधैः ।

दृष्ट्वा तानागतान् सोमः स्वप्तेन व्यवस्थितः ।

मग्नानो वृत्रहायान्त जिघासुमरिसेनया ।

व्यवस्थितं धनुष्यन्त त मुवाच वृहस्पति ।

मरुत्पतिरयं सोम प्रेक्षि देवान् पुनर्विभो । ।

सोऽयवीसेति तं शक्रः खड्ग एव वसावली ।

इन्द्राय देयनादाय त पुनर्यिधिवत्पुरा ।

अधुः पीत्वा च दैत्यानां समरे नवतीर्नव ।

तद्वद्रश्च इत्ययिषूदेसंश्च निगद्यते । एतदनार्पत्वेऽनादर-

णीयं भवति । एषोऽर्थः क्रमेण ऋचि यज्यते । तथाचास्य
ऋचोऽयमर्थः—

द्रुप्तो द्रुतं सरति गच्छतीति 'द्रुप्तः' घृषोदरादिः द्रुतं
गच्छन् 'दशभिः संहस्रैः' दशसहस्रसहस्राकैरसुरैः 'इयानः'
इयमानः 'कृष्णः' एतन्नामकोऽसुरः अशुमतीं नाम नदीम् ।
'अवातिष्ठत्' अवातिष्ठते । ततः 'अथा' स्वकर्मणा प्रज्ञानेन
वा 'धमन्तम्' उदकस्यान्तरच्छसन्तम् । यहा । जगद्गीतिकरं
शब्दं कुर्वन्त 'तं' कृष्णासुरम् 'इन्द्रो' मरुद्भिः सह 'आयत्'
प्राप्नोत् । 'अथ' अनन्तरं पथात् 'तं' कृष्णासुरं तस्यानुचराञ्च
इतयान् इति वदति । 'नृमणाः' नृपु मनो यस्य सः । यहा ।
कर्मनेत्रपु ऋत्विक्षु एकविधं मनो यस्य स तथोक्तः । तादृशो
भूत्वा 'स्त्रीदिति' स्त्रीदितिर्बधकर्मसु पठितः (नि० मै० ३, १८)
सर्वस्य द्विनित्रीं तस्य सेनाम् 'अपद्रा' द्रातिः कुक्षितगति
कर्मा । स इन्द्रः 'अपगमयत्' अवधीदित्यर्थः । तस्यानुचरान्
हत्वा तम् द्रुतं गच्छन्तम् असुरं इतयानित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

१ १ २ १ २ १ १ २ ३
हवस्य त्वा श्वसथादीपमाणा

१ २ १ १ २ १ १ १ २
विश्वे देवा अजहुर्य सखायः ।

१ १ २ १ १ २ १ २ १ २ ३
मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अमृत्वयेमा

१ १ १
विश्वाः पृतना जयासि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र । तव ये 'विश्वदेवा' प्राक्
सखाय, संप्राप्ते मपित्वं कुर्यामेति मित्राण्यभवन् । ते सर्वे देवाः

‘हवस्य’ हवामसुरस्य ‘श्वसयात्’ श्वसेरौणादिकीऽधप्रत्ययः ।
 सर्वान् आगच्छतो हृद्वा तेषां भीत्युत्पादनाय हवामसुरः श्वाम-
 मकार्योत् श्वासाङ्गीताः सन्तः अतएव ‘ईषमाणाः’ सर्वतः
 पलायमानाः ‘त्वा’ त्वाम् ‘अजङ्घः’ संग्रामे त्यक्तवन्तः । एवं
 सति हि इन्द्र । ‘मरुद्भिः’ सह ‘सस्य’ सखिभावः ‘वै’ तवास्तु ।
 ये मरुतस्त्वां न परित्यजन्ति तैः सहैति । ‘अथ’ अनन्तरम्
 ‘इमाः’ विष्वाः सर्वाः ‘वृतनाः’ शत्रुसेनाः ‘जयासि’ स्वबले-
 नाभिभवसि अमेन वृषभं तमिन्द्रमाह अत्र मन्त्रे ‘इन्द्रो वै
 वृषं हनिष्यन्’ इत्यादि (१, २, ८) ऐतरेयब्राह्मणमनुसन्धेयम् ॥२॥

१ १ १ १ १ १ १ १
 विधुं दद्राणं समने वङ्गनां

१ १ १ १ १ १ १ १
 युवानं सन्तं पलितो जगार ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या

१ १ १ १ १ १
 भमार स ह्यः समान ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वृहदुक्त्यऋषिः । अनया कालात्मक इन्द्रः
 स्तूयते, ‘विधुं’ विधातारं सर्वस्य शुद्धादेः कर्तारं विपूर्वे
 दधातिः करोत्यर्थे तथा ‘समने’ अनन मनः प्राशन सम्यगननो-
 पेते संग्रामे ‘वङ्गनां’ शत्रूणां ‘दद्राणं’ द्रावकम् । ईदृक्सामर्थ्यो-
 पेतमपि ‘युवानं’ सन्तं पुरुषम् । ‘पलितोजगार’ निगिरतीन्द्र-
 कपया । एवमुक्तलक्षणं वक्ष्यमाण लक्षणं च । ‘देवस्य’ काला-
 त्मकस्येन्द्रस्य ‘महित्वा’ महत्वेनोपेतं ‘काव्यं’ सामर्थ्यं पश्य हि
 वृहदुक्त्यः । ऋषिः स्वात्मानसामन्त्रा वदति,—तथा यो जरां

१७८, सामवेदमंहिताया. छन्द आर्चिके. [३०१०ख०]

प्राप्तोऽद्य 'समात्' म्रियते 'स' 'ह्यः' परेद्युः 'समान' सम्यग्
जीवति पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २
त्व॑ ह त्वत्सप्तभ्यो जायमानो-

३ १ २ २ १ २
ऽश्व॑भ्यो अभवः शत्रु॑रिन्द्र ।

२ १ २ २ १ २
गू॒ढे द्यावा॑पृथिवी॑ अ॒न्ववि॑न्दो

२ २ १ १ २ १ २
वि॒भुम॑द्भ्यो भुवने॑भ्यो रणं॑ धाः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी । द्युतानक्तपि । हे 'इन्द्र !' 'त्वं ह' त्वं खलु
'त्वत्' तदेतत् कर्म कृतवानसि । किं तदुच्यते ? 'जायमानः'
त्वं प्रादुर्भवन्नेव 'अश्वभ्यः' शत्रुरहितेभ्यः 'सप्तभ्यः' क्षणाद्व
नसुचि शम्भरादिभ्यः सप्तभ्यो बलवद्भ्यः प्राणिभ्यः 'शत्रुः'
'अभवः' यद्वा सप्तभ्यः पूर्यः शत्रुः शातयिता दारयिता अभवः
सप्त यत्पुरःशर्मशारदीर्दत्तं (ऋ०स० २, ४, १६, २) इति हि
निगमः अथवा सप्तभ्यः सप्त होत्रप्रभृतयो होत्रकाः, तदर्थं यज्ञेषु
प्रादुर्भवन्नेव यर्मविघ्नकारिभ्यः शत्रुरभवः । किञ्च, हे इन्द्र !
त्वं 'गूढे' मंघने द्यावापृथिव्यौ सूर्यात्मना प्रकाश्य अनुक्रमेण ते
'अविन्दः' अलमथाः तथा 'विभुमद्भ्यो' महत्त्वयुक्तेभ्यः 'भुवनेभ्यो'
लोकेभ्यः 'रण' रमणं 'धाः' धारयसि विदधामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

२ १ २ २ १ २ २ १ २
मे॒दिं न त्वा व॑ज्रिणं भृ॒ष्टिम॑न्तं

२ १ २ २ २ २ २
पुरु॑ध॒म्मानं॑ वृष॒भश्च॑ स्थि॒रप्सु॑म् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

करोष्यस्यस्तरुपीदुर्वस्युरिन्द्र

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

द्युक्षं हवहणं गृणीषे ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । कामदेव ऋषिः । हे 'इन्द्र' । 'दुवस्युः'
 वः परिचरणं स्तुत्यादिस्त्रयणं तदिच्छुस्त्वं यतः 'अर्थः' अरीन्
 अहिरोधिनः 'तरुपीः' तारकान् जेतुनस्मान् करोषि यद्वा ।
 रूपीः तरणस्वभावान् । पञ्चदशेऽपि लिङ्गव्यत्ययः । अर्थः
 अरीनस्मात् शत्रून् करोषि उपघ्नीणानिति शेषः । अतः 'नेडिं न'
 नेडिरिति वाङ्मनां (नि० १, १, १, १८) माध्यमिकीं वृष्टिप्रदां
 वाचमिव तां यथा वृष्ट्यर्थं स्तुषन्ति तद्वत् 'त्वा' त्वां 'गृणीषे'
 स्तौत्रमुच्चारयामि स्तौमि कौटुम् त्वां ? 'हवहणं' हवस्या-
 सुरस्य मेघस्य वहन्तारम् । 'द्युक्षं' द्युलोके वर्तमानम् । 'पुरु-
 घस्मान्' बहूनामुदकानां धारकं यद्वा । वर्णव्यत्ययः । पुरुषां
 बहूनां दास्यितारं शत्रूणां अपयितारं 'हवम' कामानां वर्ण-
 कम् । 'स्विरप्सुम्' स्विस्वरूपम् । न हीन्द्रस्य रूपं कदाचिदपि
 प्रच्युतं भवति यद्वा । स्विराणां शत्रूणां भक्षकं विधातिन-
 मित्यर्थः । 'वज्रिणं' वज्रवन्तम्, 'वृष्टिमन्तं' शत्रूणां भर्जन-
 वन्तम् ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

प्र वो महे महेवृषे भरध्वं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

प्रचेतसे प्र सुमतिं क्षणध्वम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

विशः पूर्वीः प्र चर चर्यणिप्राः ॥ ६ ॥

अथ पठौ । वसिष्ठ ऋषिः । छ० विराट् । हे अस्मदीयाः
पुरुषाः ! 'वो' यूयं 'महेष्टधे' महतां धनानां वर्धयित्वे 'महे'
महते इन्द्राय 'प्रभरध्व' सोमान् प्रणयत । 'प्रचेतसे' प्रकष्ट-
ज्ञानाय इन्द्राय 'सुमति' सुष्टुतिं च 'प्रक्षणध्व' प्रकुरुत ।

अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र ! 'वर्षणिप्राः' कामैः
प्रजानां पूरयिता त्व 'पूर्वी' हविषां पूरयित्रीः 'विश्वः' प्रजाः
'प्रचर' अभिगच्छ ॥ ६ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
शूनं हुवेम मघवानमिन्द्र-

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
तस्मिन् भरे नृतमं वाजसाती ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु-

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
घ्नन्तं वृक्षाणि सञ्चितं धनानि ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । विश्वामित्र ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । हे 'इन्द्र' !
'वाजसाती' वाजस्यावस्थ सातिर्लाभो यस्मिन् सोऽय वाजसातिः
तस्मिन् 'भरे' विश्वति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः
संधामः तस्मिन् संधामे 'शून' शूनम् उक्षाहेन प्रहृष्टं 'मघवान'
धनवन्तम् अतएव 'इन्द्र' निरतिशयैश्वर्यसम्पन्नं 'नृतमं'
सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां 'हुवेम' कुशिकावयं
यज्ञार्यमाह्वयेम । तथा 'शृण्वन्तम्' अस्माभिः क्रियमाणां
स्तुतिं शृण्वन्तम् । 'उग्र' शत्रूणां सुदूर्णम् । 'समत्सु' संधामेषु
'वृक्षाणि' ह्रतोपलक्षितानि सर्वोपि रक्षांसि 'घ्नन्तं' हिंसन्तम् ।
'धनानि' शत्रुसम्पत्तीनि सञ्चितं सम्यग्जेतारं त्वाम् 'ऊतये'
रक्षणाय त्वमाह्वयेम ॥ ७ ॥

२ २ १ २ १ १ २
उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येन्द्रः

२ १ २
समर्थं महया वशिष्ठ ।

१ ११ १ १ १ १ १ १
आ यो विश्वानि श्रवसा ततानो-

१ २ १ १ २ १ २
पश्रोता म ईवतो वचांसि ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वशिष्ठ ऋषिः । 'श्रवसा' अन्नेच्छया
'ब्रह्माणि' स्तोत्राणि कवींषि च इन्द्रार्यम् 'उदैरत' सर्वे
ऋषय इति शेषः । उ इति पुरणः हे वशिष्ठ । त्वमपि 'समर्थं'
यज्ञे 'इन्द्रं' 'महय' स्तोत्रेण इविषा च पूजय । अपिच
'य इन्द्रो' 'विश्वानि' भुवनानि 'श्रवसा' अन्नेन कौर्त्या वा
'आततान' । सः 'ईवतः' उपगमनवतो 'मे' मम 'वचांसि'
स्तुतिरूपाणि वाक्यानि 'उपश्रोता' भवतु ॥ ८ ॥

२ १ ११ १ १ ११
चक्रं यदस्याप्स्वा निपत्त-

२ १ २१ १ १ ११
मुतो तदस्मै मध्विचक्ष्मद्यात् ।

१ १ ११ १ २४ १
पृथिव्यामतिपितं यदूधः

२ २ १ २१ २ १ २
पयो गोष्वदधा ओषधीषु ॥ ९ ॥

इति अतुर्थपपाठकस्य प्रथमादौ अतुर्थे दशति ।

अथ नवमी । गौरिवीतिर्ऋषिः । 'अस्य' इन्द्रस्य 'चक्रम्'
 आधुधम् 'अप्सु' अन्तरिक्षे 'आ' सर्वतो 'निपत्तं' निपत्त-
 मासीन्मेघहननार्थम् । 'उतो' तत् अपिच 'अस्मै' इन्द्राय
 'मध्वित्' उदकमपि 'चच्छद्यात्' वशं नयति । 'श्रुधिव्याम्'
 अतिपितं विमुक्तं 'यदूधः' उदकमस्ति तत् 'प्रयोगोष्धोपधीषु'
 च 'आदधा' आदधाति ॥ ८ ॥

इति सामवाचाचार्यविरचिते भाष्यवीथे सामवेदार्चिकप्रकारे छन्दोभाष्याने
 दशोवाध्यायस्य दशमः खण्डः ।

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाहं पञ्चमं दर्शयति ।

१ १ १ २ १ २ ३ १ २

त्यमू पु वाजिनं देवजूतं

३ १ २ ३ १ २ १ २

सहोवानं तरुतारं रथानाम् ।

१ १ १ १ १ २ १ २

अरिष्टनेमिं पृतनानामाशु

१ १ २ १ २ २ १ २

स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम ॥ १ ॥

अथैकादशे खण्डे—सैषा प्रथमा । तार्क्ष्यपुत्रीऽरिष्टनेमि
 ऋषिः । 'त्यसु' तं प्रसिद्धमेव 'तार्क्ष्यं' दक्षपुत्रं 'सुपर्णं' दक्षशब्दो
 गर्गादिः 'स्वस्तये' चेमाथ 'इह' अधिन् कर्मणि 'हुवेम' शृश-
 माह्वयेमहि 'बहुलं' छन्दसीति (६, १, २४) छयतेः सम्प्रसारणम् ।
 'लिङ्गाशिष्यङ्' (३, १, ८६) । यद्वा, प्रार्थनायां लिङि व्यत्ययेन
 शः (३, १, ८५) । कीदृशम् ? 'वाजिनम्' अक्षवन्तं बलवन्तं वा

‘देवजुतं’ देवैः सोमाहरणाय प्रेरितं णु इति गत्यर्थः, सौत्रो
 धातुः, अस्मात् कर्मणि क्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यदा, देवैः
 प्रीयमाणं तर्प्यमाणम् । यदाह यास्कः, ‘जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा
 देवजुतं देवप्रीतं वेति ‘सहोवानं’ सहस्वन्तं सहशब्दा-
 हनिप् मत्वर्थीयः बलवन्तं वा । अतएव ‘रथानाम्’ अन्यदी-
 यानां ‘तहतारं’ सप्रामे तारकम् । यदा, रहरणशीला अमी इमे
 लोका रथाः तान् सोमाहरणसमये शीघ्रं तरौतार श्रूयते हि,
 ‘एष’ ह्रीमान् लोकान् सद्यस्तरतीति । तरतेस्तृचि ‘असित-
 स्कभितेत्यादौ (७, २, १४) उडागमो निपात्यते ‘अरिष्टनेमि’ अहिं-
 सितरथं यदा । नेमिर्नमनशीलमायुधम् अहिंसितायुधम् ।
 अथवा उपचाराज्जनके जन्यशब्दः । अरिष्टनेमेर्मम जनकं
 ‘पुतनाजं’ पुतनानां शत्रुसेनानां प्राजितारं प्रगमयितारं
 जेतारं वा अजगतिक्षेपणयोः । अस्मात् क्तिप् । ‘बलादावाध-
 धातुके विकल्प इष्यते’ (२, ४, ५६ वा०) इति वचनात्
 वीभावाभायः । यजतेर्वा डिप्रत्ययः ‘आशु’ शीघ्रगामिनम् ॥१॥

१ २ ३ १ २ १ २ ३ २ १

वातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रः

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

हवेहवे सुहवः शूरमिन्द्रम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

हवे नु शक्तं पुरुहूतमिन्द्र-

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

मिन्द्रः हविर्मघवा वेत्विन्द्रः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । भरद्वाज ऋषिः । ‘वातारं’ मनुष्यः
 पालयितारम् ‘इन्द्र’ ‘हवे’ पादयामि । तथा ‘अवितारं’

कामैस्तर्पयितारमिन्द्रमाह्वयामि । 'हवे हवे' सर्वेष्व-
हवनेषु 'सुहव' सुखेनाह्वातुं शक्यम् । 'शूरं' शौर्यवन्तं
'शक्रं' सर्वकार्येषु शक्तं 'पुरुहंतं' पुरुभिर्बहुभिः पालनार्थ-
माहृतम् । एवविधमिन्द्रम् 'आहुवे' आह्वयामि । एव-
माहृतो 'मघवा' घनवान् स 'इन्द्रः' 'इद' पुरोवर्त्ति हविः
'वितु' भक्षयतु ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १
यजामहे इन्द्रं वज्रदक्षिणम्

१ १ १ १ १ १
हरीणाम् रथ्याश्च विव्रतानाम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १
प्र षमश्रुभिर्दोधुवदूर्ध्वधा भुवहि

१ १ १ १ १ १ १
सेनाभिर्भयमानो वि राधसा ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वसुको विमदो वा ऋषिः । वय 'इन्द्र'
'यजामहे' भोमलक्षणेर्हविर्भिः पूजयामः । कीदृशं ? 'वज्र-
दक्षिणं' शत्रुवधाय'सततं 'वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य तम् ।
'विव्रतानां' रथवाहनादिविविधकर्मणां 'हरीणाम्' एतत्सञ्ज्ञ-
कानामश्वानां 'रथ्यम्' आनेतारम् । स इन्द्रः सोमपानानन्तरं
'षमश्रुभिः' स्वकीयैः 'दोधुवत्' पुनः पुनः धुन्वानः भन् 'ऊर्ध्वधाः'
ऊर्ध्वं 'विभुवत्' विशेषेण प्रादुर्भवति । किञ्च । 'सेनाभिः'
मरुदादिभिः स्वकीयैः सैन्यैः 'भयमानः' शत्रून् कम्पयन्
'राधसा' द्वितीयार्थे तृतीया (३, १, ८५) राधो
धनं वीत्युपमर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः विविधं स्तोमभ्यो
ददाति ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
सत्राहणं दाष्टपिं तुम्भमिन्द्रं

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
महामपारं वृषभं सुवज्रम् ।

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
हन्ता यो वृत्रं सनितोत वाजं

३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०
दाता मघानि मघवा सुराधाः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । एतदादितिसृणां वामदेव ऋषिः । 'सत्रा-
हणं' बल्लनां शत्रूणां हन्तारं 'दाष्टपिम्' अतिशयेन धर्षकम् ।
'तुम्भ' तुमिः प्रेरणकर्मा शत्रूणां प्रेरकम् । 'महां' महान्तम् ।
'अपारम्' अपरिमाणं विनाशरहितमित्यर्थः । 'वृषभं' कामानां
वर्षितारम् । 'सुवज्रं' शोभनेन वज्रेणोपेतमिन्द्रं वयं स्तोतारः
स्तुम इति शेषः । 'यः' इन्द्रो 'वृत्रं' वृत्रनाशानमसुरं 'हन्ता'
हिंसिता भवति । उतापि च । यः इन्द्रो 'वाजम्' अश्वं
'सनित' दाता भवति । 'सुराधाः' शोभनधनयुक्तो यो मघ-
वेन्द्रः 'मघानि' धनानि दाता भवति तमिन्द्रं स्तुम इति
पूर्वेण सवन्धः । अत्र सर्वत्र वृत्तान्तत्वात् 'न' लोकाव्ययेत्या-
दिना (२, ३, ६८) पठ्यप्रतिषेधे सति द्वितीयैव भवति
॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
यो नो वनुष्यन्नभिदाति मर्त्तं

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
उगणा वा मन्यमानस्तुरो वा ।

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
क्षिधी युधा शवसा वा तमि-

१ १ २ २ १ २
न्द्राभी ध्याम वृषमणस्त्वोताः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । हे इन्द्र ! 'यो' 'मर्त्तो' मनुष्यः 'नः' अस्मान् 'वनुष्यन्' हन्तुमिच्छन् 'अभि दाति' अभिमुख्येनागच्छति । यो वा 'मन्यमानः' आत्मानं बहु मन्यमानो मर्त्तः 'उगणा वा' उत्कृष्टगणाः उहूर्णगणाः 'तुरो' हिसिन्वी रक्ष-
दीयाः प्रजाः अभिगच्छति । केन साधनेन हिसिप्यन् ? 'क्षिधी' जिः क्षयो धीयते क्रियते अनेनेति क्षिधिः तृतीयैक-
वचनस्य पूर्वसवर्णः क्षयकरणेन 'युधा' आयुधेन 'शवसा' वेगेन बलेन वा आयाति । 'त्वोताः' त्वया रक्षिताः 'वृषमणः' वृषा इवाचरन्तो वयं 'तम्' 'अभिध्याम' अभिभवेम ॥ ५ ॥

१ १ १ २ १ १ १ १ २ १
यं वृक्षेषु क्षितय स्पर्धमाना

१ १ १ २ १ १ २ १ १ २
यं युक्तेषु तुरयन्तो हवन्ते ।

१ १ २ १ १ १ १ १ २ १ १
यथ शूरसातौ यमपामुपज्मन्यं

१ २ १ १ १ १ १ १ २
विप्रासौ बालयन्ते स इन्द्रः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । 'वृक्षेषु' आवरकेषु युद्धेषु 'स्पर्धमानाः' क्रोधयुक्ताः 'क्षितयो' मनुष्याः क्षयन्ति निवसन्त्यवेति क्षितयो मनुष्याः 'यम्' इन्द्र 'हवन्ते' आह्वयन्ति युक्तेषु' सवदेषु आयुधैर्युक्तेषु मंषामेषु 'तुरयन्तः' परस्परं हिंसन्तो जनाः यमाह्वयन्ति । 'शूरमातौ' शूराणां सन्धजने यमाह्वयन्ति । युद्धजयार्थमिति शेषः । किञ्च । 'अपाम्' उदकानां 'सातौ' क्षामे 'यम्'

‘उपज्मन्’ हृदिप्रदानार्थं यमुपगच्छन्ति आह्वयन्तीत्यर्थं
 विप्रासो विप्रा मेधाविनो यजमाना यमिन्द्र ‘वाजयन्ते’
 वाजिन कुर्वन्ति हविर्भिर्बलिनं कुर्वन्ति स तादृश इन्द्र
 ॥ ३ ॥ ।

१ २ ३ १ २४
 इन्द्रापर्वता बृहता रथेन

१ २४ १ १ २ २ १ २
 वामोरिष आ बहतः सुवीराः ।

१ १ १ १ २ १ १ २ १
 वीतः हव्यान्यध्वरेषु देवा

१ २ १ १ २ २ १ १ २
 वर्हेयां गीर्भिरिडया मदन्ता ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । विज्ञामिच स्तौति । ‘इन्द्रापर्वता’ इन्द्रश्च
 पर्वतश्च हे इन्द्रापर्वतौ । ‘बृहता’ महता रथेनागत्य ‘वामौ’
 वननीया ‘सुवीरा’ शोभनपुत्रोपेता ‘इष’ अस्त्रानि ‘आव-
 हतम्’ अस्त्रदर्थं धारयत प्रयच्छतमित्यर्थः । किञ्च । हे
 ‘देवा’ देवौ द्योतमानौ । हे इन्द्रापर्वतौ । ‘अध्वरेषु’ अस्त्रात्
 सम्बन्धि यज्ञेषु ‘हव्यानि’ हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि
 हवीषि ‘वीत’ भक्षयतम् । तथा ‘इडया’ अस्त्राभिर्दत्तेनास्त्रेण
 ‘मदन्ता’ हृष्यन्ती युवा ‘गीर्भि’ सुतिलक्षणाभिरस्त्र
 दीयाभिर्वाग्भि ‘वर्हेया’ प्रह्वी भवतौ ॥ ७ ॥

१ २ २ २ २ १ २
 इन्द्राय गिरो अनिशितसर्गा

१ १ २ २ २ २ २ २ १ २
 अपः प्रैरयत्सगरस्य बुधात् ।

१ १२ ३ २ १ १ २ १
यो अक्षेणेव चक्रियौ शचीभि-

१ २ ३ १ २ १ २ ३ २
विष्वक्तस्तम्भ पृथिवीमुत द्याम् ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । रेणुवृष्टिः । 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् 'अनिशित-
सर्गाः' अतनूकृतविसर्गाः उपर्युपरि वर्तमानाः द्याः 'गिरः'
स्तुतयः ताभिर्गोभिः 'सगरस्य' अन्तरिक्षस्य बुध्नात् प्रदेशात्
'अप.' उदकानि 'प्रेरयत्' प्रेरयति । यः इन्द्रः 'शचीभिः'
कर्मभिः 'पृथिवीम्' 'उत' अपिच । 'द्यां' दिवं च 'चक्रियौ'
रथचक्राणि 'अक्षेणेव' यथा रथाक्षेण तद्वत् 'विष्वक्' सर्वतः
'तस्तम्भ' अस्तम्भात् ॥ ८ ॥

१ २ १ २ १ १ २
आ त्वा सखायः सख्या बहल्यु-

१ १ १ १ २ १ १ १
स्तिरः पुरु चिदर्णवां जगम्याः ।

१ १ १ १ १ २ १ १
पितुर्नपातमा दधीत वेधा

१ १ १ १ १ १ १
अस्मिन् क्षये प्रतरां दौद्यानः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । वामदेव वृष्टिः । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वां
'सखाय.' स्रोतारः 'सख्या' सख्येन स्तुतिभिरित्यर्थः । ताभिः
'आ बहल्युः' अभिसुखं कुर्वन्ति । यतस्त्वं 'तिर.' तिर्यग्भूत्वा
'पुरु' विस्तीर्णम् 'अर्णवम्' अन्तरिक्षं 'जगम्या.' अगच्छः ।
चिच्छब्दः कारणपरः अथ परोक्षकृतः 'वेधा' विधाता इन्द्रः
'पितुः' मदीयस्य 'नपात' पौत्रं मम पुत्रमित्यर्थः । त माद-

धीत प्रयच्छतु । कीदृशः ? अस्मिन् 'क्षये' निवासभूते यज्ञे
'प्रतरां' प्रकृष्टं 'दीद्यानः' तेजसा दीप्यमान इन्द्रः पुत्रं
ददातु ॥ ८ ॥

२ ३ १ २ २ २ ३ २ २
को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य

१ २ १ १ १ १ २
शिमौवतो भामिनो-दुहृणायून् ।

१ १ २ १ १ २ १ १
आसन्नेषामप्सुवाहो मयोभून्य

१ २ १ २ १ २ १ २
एषां भृत्यास्तृणधत्स जीवात् ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाहं पञ्चम दशति ।

अथ दशमी । गीतम ऋषिः । 'अद्य' अस्मिन् कर्मणि
'ऋतस्य' यज्ञस्य गच्छत इन्द्रसम्बन्धिनो रथस्य 'धुरि' अश्व-
वहनप्रदेशे 'गाः' गतिमतोऽश्वान् एषामश्वाणां सम्बन्धिनः
प्रयत्नान्या 'आसन्' आस्येन तज्जानितेन स्तौत्रेण 'को युंक्ते'
को नाम नियोज्जं शक्नोति न कोऽपीत्यर्थः । कीदृशानश्वान् ? ।
'शिमौवतः' वीर्यकर्मोपेतान् । 'भामिनः' तेजसा युक्तान्
'दुहृणायून्' परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् हृषीयतिः क्रुध्यति-
कर्मा (नै० २, १३) । 'अप्सुवाहः' आपः कर्माणि तेषु इन्द्रं
वहन्तीति तान् मयोभून् मयसः सुखस्य भावयितृन् ।
स्रक्वीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । 'यो' यजमानः 'एषाम्'
ईदृशानामश्वानां 'भृत्यां' भरणक्रियां रथवहनक्रियाम्
'तृणधत्' समर्पयति स्तौतीति याचत् 'स' ह यजमानो
'जीवात्' जीवनवान् भवेत् ॥

यदा ; 'कः' इति प्रजापतिरुच्यते 'कोह वै नाम प्रजा-
पतिः' इति श्रुतेः 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'धुरि' निर्वाहे 'गाः'
वेदरूपान् वाग्विशेषान् 'अद्य' इदानीं 'युङ्क्ते' संयोजयति
कीदृशान् ? 'यिमीवतः' प्रतिपादयैः कर्मभिर्युक्तान् 'भामिनः'
उत्सृज्यमानान् 'दुहन्त्यायून्' हृणीयतिर्हानिकर्म । हातुमश-
क्यान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् एषां शब्दानाम् आत्मप्रति-
पादकानाम् 'आसन्' आस्थानि । सुखवदाकरभूतानित्यर्थः ।
'अप्सुवाहः' अप्सु अन्तरिक्षे तदुपलक्षिते स्वर्गे वहन्ति यज-
मानं प्रापयन्ति तान् । 'मयोभून्' मयसः अध्ययनप्रभवस्य
सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितुन् । 'यो' यजमानः 'एषां'
वचसां 'भृत्यां' भरणक्रियाम् 'ऋणधत्' ऋत्विमर्तो करोति
'स जीवात्' स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥

“आसन्नेषामप्सुवाहः” इति, “आसन्निपून् हत्स्वसः”
इति पाठौ ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्चप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

तृतीयाध्यायस्य एकादश सूक्तम् ।

इति त्रैष्टुभमेन्द्रम् ।

इति चतुर्थप्रपाठकास्य प्रथमाहः समाप्तः ।

इहाष्टाविंशतिकर्चो गायन्तिलेत्यनुष्टुभः ।

यदीवहन्तीत्यनया स्तूयन्ते मरुतोऽत्र हि ।

ईदितोऽग्निर्दधिक्रावा दधिक्राव्णो इति छृचा ।

यद्यसिदितुषस्तेषां वैश्वदेवीत्यमी इति ।

ऋक्सामयोः स्तुतिकर्चसामेत्यैन्द्रोऽपरा ऋचः ।

समाख्या प्राणश्रत्यायादिति पूर्वसुदीरितम् ।

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयाहं प्रथम दशति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्यमिव येमिरे ॥ १ ॥

अथ द्वादशे खण्डे—सैषा प्रथमा । मधुच्छन्दा ऋषिः ।
इ 'शतक्रतो' बहुकर्मन् बहुमन्न वेन्द्र ! 'त्वा' त्वा 'गायत्रिणः'
उद्गातारः 'गायन्ति' स्तुवन्ति । 'अर्किणो'ऽर्चनहेतुमन्त्रयुक्ता
क्षेतारः 'अर्कम्' अर्चनीयमिन्द्र 'अर्चन्ति' शस्त्रगतैर्मन्त्रैः
प्रशंसन्ति । 'ब्रह्माणो' ब्रह्मप्रभृतयः इतरे ब्राह्मणाः । 'त्वा'
त्वाम् 'उद्येमिरे' उन्नतिं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः, 'यश्च मिव'
यथा वशांघ्रे नृत्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं वंशम् उन्नतं कुर्वन्ति ।
यथा वा सन्मार्गवर्तिनः पुत्राः स्वकीयं कुलम् उन्नतं कुर्वन्ति
तद्वत् ॥

एतावच्चं यास्क एवं व्याचष्टे, "गायन्ति त्वा गायत्रिणः
प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्येमिरे
यश्चमिव यंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा
(५, ४,) इति ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्तसमुद्रव्यचसं गिरः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
रथीतमथ रथीनां वाजानाथ सत्पतिं पतिम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । कृता माधुच्छन्दसऋषिः । 'विश्वाः' सर्वाः
'गिरः' अष्टदीयाः स्तुतयः 'इन्द्रम्' 'अवीवृधन्' वर्धितवत्यः ।

कीदृशमिन्द्रं ? 'समुद्रव्यचसं' समुद्रव्याप्तवन्तम् । 'रथीनां' रथ-
युक्तानां योद्धृणां मध्ये 'रथीतमम्' अतिशयेन रथयुक्तां 'वाजा-
नाम्' अन्नानां 'पतिं' स्वामिनम्, सत्पतिं सतां सम्भार्गवर्त्तिनां
पालकम् ॥ २ ॥

१ १ २ १ १ १ २ १ २ १ १ २

इममिन्द्र सुतं पिव ज्येष्ठममर्त्यं मदम् ।

१ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २

शुक्रस्य त्वाम्यक्षरन् धारा ऋतस्य सादने ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । गोतमऋषिः । हे 'इन्द्र' । 'सुतम्' अभि-
सुतम् 'इमं' सोमं 'पिव' । कीदृशम् ? 'ज्येष्ठम्' अतिशयेन प्रशस्यं
'मदं' मदकरम् 'अमर्त्यम्' अमरकं सोमपानजन्यो, मदो
मदान्तरवन्मारको न भयतीत्यर्थः तथा 'ऋतस्य' यज्ञस्य सम्य-
न्धिनि 'सादने' गृहे वर्त्तमानस्य 'शुक्रस्य' दौमस्यास्य सोमस्य
'धाराः' 'त्वा' 'अभ्यक्षरन्' आभिसुख्येन सञ्चलन्ति त्वां प्राप्तुं
स्यमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ २

१ १ ७

१

१ १

यदिन्द्र चित्र म इह नास्ति त्वादातमद्रिषः ।

१ १ १ १

१ १ १

राधस्तन्नो विददस उभयाहस्त्या भर ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । अविर्ऋषिः । हे 'अद्रिको !' वध्यवन् ! 'चित्र !'
चायनीयेन्द्र ! 'यद्' इदं 'त्वादातं' त्वया दातव्यं यद् 'राधः'
धनम् 'इह' अस्मिन् लोके 'मे' मम नास्ति तद्वन्न हे 'विददसो !'
सद्धधनेन्द्र ! 'नः' अस्मभ्यम् 'उभयाहस्त्या' उभाभ्यां हस्ता-
भ्याम् 'आभर' आह्वर ।

अत्र निरुक्तं, 'यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति-
यन्म इह नास्तीति वेति [४,४] द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

२ १ १२ २२७ २ १ २ २ १ २
शुधी हवं०तिरस्यग इन्द्र यस्त्वा सपर्य्यति ।

१ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
सुवीर्य्यस्य गोमतो रायस्पूर्धिं महाएँ असि ॥५॥

अथ पञ्चमी । तिरस्यी आङ्गिरस ऋषिः । हे इन्द्र । यः
'त्वा' त्वा 'सपर्य्यति' सपरशब्दः कण्डादिः हविर्भिः परिचरति
तादृशस्य 'तिरस्यग' एतन्नामकस्य ऋषेर्मम 'हवं' स्तुतिं
'शुधि' शृणु । अत्वा च हे इन्द्र । त्व 'सुवीर्य्यस्य' शोभनवीर्य्यो-
पेतस्य । यद्वा, वीरे पुत्रे मवं वीर्य्यं सुपुत्रवतः । 'गोमतः'
गवादिपशुमतः । 'मयो' धनस्य दानेन 'पूर्धिं' अस्मान् पूरय ।
एतत्सामर्थ्यं कुत इत्यत आह, त्वं 'महान्' गुणाधिकः देवानां
श्रेष्ठश्च 'असि' भवसि खलु ॥ ५ ॥

१ १ २ १ २ २ १ २ २ १ १ २
असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णावा गहि ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
आ त्वा पृणक्त्विन्द्रियएँ रजःसूर्य्यो न रश्मिभिः ॥६॥

अथ षष्ठी । गोतम ऋषिः । हे 'इन्द्र' । 'ते' त्वदर्थं 'सोमः'
'असावि' अभिपुतोऽभूत् । हे 'शविष्ठ' । अतिशयेन बलवान् ।
अतएव 'धृष्णो' शत्रूणां धर्मयितरिन्द्र । 'आ गहि' देवयजन-
देशमागच्छ । आगतश्च 'त्वा' त्वाम् 'इन्द्रियं' सोमपानेनोत्-
पन्नं प्रभूत सामर्थ्यम् 'आ पृणक्तु' आ पूरयतु । 'रजः' अन्त-
रिक्तं 'रश्मिभिः' किरणैः 'सूर्य्यो न' यद्या सूर्य्यः पूरयति
तद्वत् ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
 एन्द्र याहि हरिभिरुप कण्वस्य सुष्टुतिम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ७ ॥

अथ मसमी । काण्वो निपातिथिर्ऋषिः । हे 'इन्द्र' । 'काण्वस्य' एतन्नामकस्य ऋषेः 'सुष्टुतिं' शोभनां स्तुतिं प्रति 'हरिभिः' अग्नैः 'उपायाहि' आगच्छ । 'दिवो' द्युलोकं द्वितीयार्थे पठौ (३, १, ८५) 'अमुष्य' अमुष्यिन्द्रे 'शासतः' शासति 'विभक्तिव्यत्ययः' (३, १, ८५) तत्र ययं सुष्ठुमाप्सहे । हे 'दिवावसो' । दौसहविष्केन्द्र । 'दिवं' स्वर्गं 'यय' यूयं गच्छत बहुवचनं पूजार्थम् ।

यद्वा, हे 'दिवावसो' दिवो द्युनामकम् 'अमुष्य' अमुं लोकं 'शासतः' शासनं कुर्वन्तो यूयं 'दिवं' स्वर्गं 'यय' गच्छत अत्र बहुवचनं पूजार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

३ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 आ त्वा गिरो रथीरिवास्थुः सुतेषु गिर्वणः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २
 अभि त्वा समनूपत गावो वत्सं न धेनवः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । अस्थाः परस्थाश्च तिरथी ऋषिः । 'गिर्वणः' गीर्भिर्यननीय हे इन्द्र ! 'सुतेषु' सोमेषु अभिषुतेषु सत्सु 'गिरः' अस्माकं स्तुतिलक्षणा वाचः 'त्वा' त्वाम् 'आ स्थुः' आभिसुर्येन गौघ्न गच्छन्ति तिष्ठन्तीत्यर्थः तव दृष्टान्तः, 'रथीरिव' यथा रथवान् रथेन गच्छन् वीरः प्राप्य देशं क्षिप्रं गच्छति तिष्ठत् । किञ्च । हे इन्द्र ! अस्मदीया गिरः 'त्वा' त्वाम् 'अभि' लक्ष्य

‘ममनूपत’ सम्यक् शब्दायन्ते स्तुवन्तीत्यर्थः नु स्तुवने ।
कुटादिः । तस्य लुङि रूपं तत्र दृष्टान्तः, ‘वक्ष्य’ घेनवः यथा
‘घेनवः’ प्रीतिसुक्ता गमनशीला वा ‘गावः’ वक्ष मभिलक्ष्य
हन्धारवादिशब्दं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

२ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २

एतो न्विन्द्र॑ सवाम शु॒व॑ शु॒देन॑ साम्ना ।

१ २ १ १ २ १ २ २ २ २ १ २

शु॒वैरु॒क्त्यैर्वा॒वृ॒ध्वा॑स॒ शु॒वैरा॒शीर्वा॒न्मम॑त्तु ॥ ९ ॥

अथ नवमी । विष्णामित्र ऋषिः । अर्धतिष्ठासमाच-
क्षते, पुरा किलेन्द्रो हत्वादिकानसुरान् हत्वा ब्रह्महत्यादि
दोषेणात्मानमपरिशुद्धमित्यमन्यत । तद्दोषपरिहाराय इन्द्र
ऋषीन्ब्रवीत्—यूयम् अपूतं मां शुषदीयेन साम्ना शु॒वं कुरु-
तेति । ततस्ते च शुहुत्पादकेन साम्ना गच्छैथ परिशुद्ध-
मकार्युः । यथात् पूतायेन्द्राय यागादिकर्मणि सोमादीनि
इवीपि च प्रादुरिति । एषोऽर्थः शास्त्रायनकत्राक्षणे प्रति-
पादितः, ‘इन्द्रो वा असुरान् हत्वा पूत इवामेध्वो अमन्यत
असौ अकामयत् शुद्धमेव मा सक्तं शुदेन साम्ना स्तुयुरिति ।
स ऋषीन्ब्रवीत् स्तुत मेति । तत ऋषयः सामापश्यन् तैना-
स्तुपन् एतान्विन्द्रमिति ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो मिध्यो-
ऽभवत् इति ।

तथाच अस्या ऋचोऽयमर्थः—

ऋषयः परम्परं तुवन्ति । ‘नु’ चिप्रम् ‘एत’ उ आगच्छतेव ।
आगत्य च ‘शुदेन’ शुहुत्पादकेन साम्ना । तथा शु॒देः शु॒दि-
हेतुभिः ‘उक्त्यैः’ गच्छैथ इन्द्रं ‘शुद्धम्’ अयापितं कृत्वा ‘स-
वाम’ स्तुयाम । ततः ‘साम्ना’ गच्छैः ‘वाहृध्वांसं’ यापराहित्येन

वर्धमानं^१ तमिममिन्द्रम् 'शुद्धैः' शुद्धुत्पादकैः स्तोत्रैः क्रिया-
विशेषैः वा 'आशीर्वाण्' आशययणवान् गद्यादिभिः संस्तुतः
सोमः 'ममत्तु' इन्द्रं मादयतु मादयतेष्टान्दसः शुः ॥

“शुद्धैराशीर्वान्” “शुद्धभाशीर्वान्”—इति पाठौ ॥ ८ ॥

१ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यो रयिं वो रयिन्तमो यो दुम्रैर्दुम्रवत्तमः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥१०॥

इति अतुर्यमपाठकस्य द्वितीयाह्नौ प्रमथ दशति ।

अथ दशमी । शंयुर्वाहस्यत्य ऋषिः । हे इन्द्र ! 'यः' सोमः 'वः' वचनव्यत्ययः—(३, १, ८,) तव परिचारकेभ्यः स्त्रीभ्यः 'रयि' धनं प्रयच्छतीति शेषः । कौटुशः 'रयि-
न्तमः' अतिशयेन रयिमान् । यद्य 'द्युमैः' द्योतमानैर्यशोभिः 'द्युमन्तमः' अतिशयेन यशस्वी । हे 'स्वधापते' ! स्वधाया
अङ्गस्य सोमलक्षणस्य पालकेन्द्र । म 'सोम.' अभिपुतः सन् 'ते' तव 'मदः' मदकरः 'अस्ति' भवति ॥ १० ॥

इति साधनाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदाक्षेपप्रकाशे जगदीश्याख्याने
तृतीयस्याध्यायस्य षादशः श्लोकः ।

वैदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दन्निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वैदिक मार्ग प्रवर्तक श्रीवीर वृक्ष भूपास
सामान्य धुरन्धरेण सायबाबाय्येण विरचिते माधवीये सामवेदाय-
प्रकाशे कन्दोष्पाद्यानि ऐन्द्रकान्ते तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थाध्याय आरभ्यते ।

अस्मिन्नध्यायेऽपि इन्द्रः स्तूयते ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयाहो द्वितीय इत्यति ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
प्रत्यस्मै पिपीषते विप्रानि विदुषे भर ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अरङ्गमाय जग्मयेऽपश्चादधुने नरः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमखण्डे—सैषा प्रथमा । भरद्वाज ऋषिः ।
हे अध्वर्यो ! 'नरः' कर्मणि नेतृत्वं 'अस्मै' इन्द्राय प्रति-
भर' प्रतिहर सोमं प्रयच्छेत्त्यर्थः । कौटुम्भाद्येन्द्राय ? 'पिपी-
षते' पातुमिच्छते । 'विप्रानि' सर्वाणि वेदानि 'विदुषे'
जानते । 'अरङ्गमाय' पर्याप्तगमनाय । 'जग्मये' यज्ञेषु
गमनशीलाय । 'अपश्चादधुने' दक्षिणतिकर्मा अपश्चाद्गम-
नाय सर्वेषामपगामिने नरः नृशब्दाच्चतुर्थ्यर्थे पठ्यते इति ऋतो
गुणश्चान्दसः । नरे कर्मणाच्चेत् । अतएव बहुधा 'अपश्चादधुने
नरः' इति चतुर्थ्यन्तत्वेनामनन्ति ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
आ नो वयोवयःशयं महान्तं

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
गच्छरेष्ठां महान्तं पूर्वनिष्ठाम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
उग्रं वचो अपावधीः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वामदेवः याकपूतो वा ऋषिः । हे
 'वयस्य।' मित्रभूतेन्द्र । 'अयम्' ईदृशस्त्व 'महान्त' महत्प्रभूतं
 'गह्वरेष्ठां' गिरिगुहादौ वर्त्तमानं 'नः' अस्मादीयं 'वयः' सोम-
 लक्षणमन्नम् 'आ' हर उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः
 आहृत्य 'महान्तं' महत्प्रभूतं 'पूर्विनेष्ठां' पूर्वमादौ संसारे
 प्रवर्त्तमानम् । 'उग्रं' क्षुत्पिपासानिमित्तेन भयङ्करम् । 'वचः'
 अस्मादीयं वचनम् 'अग्रनायापिपासे' ह त्वा उग्रं वचः' इति
 श्रुतेः । 'अपावधीः' अपजहि, देवत्वं प्रापयेत्यर्थः 'तत् प्राप्नोत्य-
 ग्रनायापिपासे निवर्त्तते । न वै देवा अग्रन्ति न पिबन्ति'
 इति श्रुतेः ॥ २ ॥

२ १ ११२३ १२३ १ २

आ त्वा रथं यथोतये सुम्नाय वर्त्तयामसि ।

१ १ ११ २३ १२ १ २ १ १ २

तुविकूर्मिन्मृतीपहमिन्द्र १ शविष्ठ सत्पतिम् ॥३॥

अथ तृतीया । प्रियमेधऋषिः । हे इन्द्र । 'त्वा' त्वाम्
 'आवर्त्तयामसि' आवर्त्तयामः । किमर्थम् ? 'ऊतये' अस्माक
 रक्षणाय 'सुम्नाय' सुम्नाय च । किमिव ? 'रथं यथा' ऊतये
 सुम्नाय चावर्त्तयन्ति तद्वत् । हे 'शविष्ठ।' बलवत्तमेन्द्र ! 'तुवि-
 कूर्मिं' बहुकर्माणम् 'ऋतीपहम्' हिंसकानामभिभूतारम् ।
 'सत्पति' सतां पालकमिन्द्र त्वामिति समन्वयः ॥ ३ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २

स पूर्यो महोनां वेनः क्रतुभिरानजे ।

१ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

यस्य द्वारा मनुः पिता देवेषु धिय आनजे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । प्रमाथ ऋषिः । 'स' इन्द्रः 'पूर्यो' सुख्यः

‘महोनां’ पूज्यानां यजमानानां ‘ऋतुभिः’ यज्ञैर्निमित्तभूतैः
 ‘वेनः’ कान्तः तेषां हविः कामयमानः ‘आनजे’ आगच्छति ।
 ‘यस्य’ इन्द्रस्य ‘द्वारा’ द्वाराणि प्राप्स्युपायानि ‘धियः’
 कर्माणि देवेषु एतेषु मध्ये ‘पिता’ सर्वेषां पालकः ‘मनुः’
 ‘आनजे’ प्रापयति नजिः प्राप्तिकर्मा ।

“महोनां” “महानाम्” इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ १ २ २ २ २ १ २ २ २ २ २

यदौ वहन्त्याशवो भ्राजमाना रथेष्व ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

पिबन्तो मदिरं मधु तत्र अवाप्सि कृण्वते ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । श्यावांश्च आत्रेय ऋषिः । हे इन्द्र ! ‘यदि’
 यत्र यस्मिन् यज्ञे ‘रथेषु’ भ्राजमानाः दौष्यमानाः ‘आशवः’
 क्षिप्रगामिनस्त्वदीया मरुतः ‘आवहन्ति’ । यत्र आभिसुख्येन
 त्वां प्रापयन्ति ‘तत्र’ तस्मिन् यज्ञे ‘मदिरं’ मदकरं ‘मधु’
 उदकादिरसविशेषितं सोमस्तच्छणमत्र वा ‘पिबन्तः’ ‘अवाप्सि’
 अभ्यानि ‘कृण्वते’ वृष्टिद्वारा कुर्वन्ति । यद्वा, अस्मिन् यज्ञे
 ‘भ्राजमानाः’ दौष्यमानाः ‘आशवः’ शीघ्रगामिनः ‘मदिरं’
 मदकरं ‘मधु’ सोमं ‘पिबन्तः’ पाष्यन्त ऋत्विग्यजमानाः
 ‘रथेषु’ सोममावहन्ति ‘तत्र’ तस्मिन् यज्ञे ‘अवाप्सि’ अभिष-
 वादिकर्मभिः प्रशस्तान्यवानि ‘कृण्वते’ कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

त्यसु वो अप्रहणां गृणीये शवसस्पतिम् ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

इन्द्रं विश्वासाहं नरप् शचिष्ठं विश्रवेदसम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । शंयुर्ऋषिः । हे ऋत्विग्यजमानाः ! ‘वो’

युष्मदर्थं 'त्यसु' तमेवेन्द्रं 'गृणीषे' स्तौमि । यद्वा, 'यो' यूयं
'गृणीत' स्तुत । वचनव्यत्ययः । कौटुशमिन्द्रम् ? 'अप्रहणम्'
अप्रहर्त्तारं भक्तानामनुग्राहकम् । 'यवसो' यवस्य 'पतिं' पाल-
कम् । 'विश्वासाहं' विश्वस्य श्वोरभिभवितारं 'गरं' नेतारं
'यचिष्ठं' यज्ञादिकर्मस्थितम् । 'विश्ववेदसं' विश्वं वेदो धनं
यस्यासौ विश्ववेदाः तम् ॥ ६ ॥

१ १ २ २ १ २ १ १ २
दधिक्ताव्णो अकारिपं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । ;

१ १ १ १ २ १ २ १ २
सुरभि नो सुखा करत् न आयुःपि तारिषत् ॥ ७

अथ सप्तमी । वामदेव ऋषिः । दधिक्तावाऽग्निविशेषः ।
स चाश्वरूपः 'अग्निर्देवेभ्यो निलीयत अश्वो रूपं कृत्वा यद-
शेत्यतिष्ठत्' इत्यादि अध्ययुत्राद्यणमनुसन्धेयम् ।

'दधिक्ताव्णो' देवस्य स्तुतिम् 'अकारिपं' करवाणि ।
'जिष्णोः' जयशीलस्य 'अश्वस्य' तद्रूपस्य 'वाजिनो' वेगवतः ।
स देवो 'नो' ऽस्माकं 'सुखा' सुखानि चक्षुरादीनीन्द्रियाणि
'सुरभि' सुरभीणि 'करत्' करोत् । 'नो' ऽस्मभ्यम् 'आयुःपि'
'प्रतारिषत्' प्रवर्द्धयन्तु प्रपूर्वस्तिरतिवर्द्धनार्थः ॥ ७ ॥

१ १ १ १ २ १ १ २
पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

१ १ १ १ २ १ २ २ २ - २ १ १ २ २
इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्त्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । जेता माधुकन्दस ऋषिः । अयम् 'इन्द्रः'
 उच्यमानगुणयुक्तः 'अजायत' सम्पन्नः । कीदृगुणक इति
 तदुच्यते 'पुरा' पुराणां भिन्दुः' मेत्ता 'युवा' कदाचिदपि
 बलीपलितादिवार्द्धिस्वरहितः । 'कविः' मेधावी 'अमितीजाः'
 प्रभूतबलः 'विश्वकर्मणः' कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेः 'धर्ता'
 पोषकः 'वज्री' यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वक्ष्ययुक्तः 'पुरुष्टुतः'
 बहुभिर्होत्रादिभि स्तुतत् कर्मणि स्तुतः ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे इन्द्रोभ्याख्यानं
 चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयाहं तृतीय दशति ।

१ १ २ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २

प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषं वन्दद्दीरायेन्दवे ।

२ १ २ २ १ २ २ २ १ २

धिया वो मेधसातये पुरन्ध्या विवासति ॥ १ ॥

अथ द्वितीयखण्डे—सैषा प्रथमा । प्रियमेधा ऋषिः ।
 हे अध्वर्युदयः । 'वो' यूय प्रथमार्धे द्वितीया 'विष्टुभ' स्तोम-
 त्रयोपेतम् 'इषम्' अन्न 'प्र प्र' अपरः प्र शब्दः पूरणः ।
 भरतेति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । कस्मै
 'वन्दद्दीराय' यो वीरान् स्तौति स वन्दद्दीरः तस्मै 'इन्दवे'
 इन्द्राय । इन्द्रतेरैश्वर्यकर्मणः इदं रूपम् । अथवा फलैर्हृष्टि-
 मिवा उन्नत्तीतीन्द्रुरिन्द्रः तस्मै । स चेन्द्रो 'वो' युष्मान् 'मेध-
 सातये' यन्नसम्भजनाय 'पुरन्ध्या' बहुप्रज्ञया 'धिया'
 कर्मणा 'आ विवासति' परिचरति । अभिमतफलयोजनेन
 सत्करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

कश्यपस्य स्वर्विदो यावाहुः सयुजाविति ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

ययोर्विश्वमपि व्रतं यज्ञं धीरा निचाय्य ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वामदेव ऋषिः । पश्यतीति कश्यपः ।
‘कश्यपः पश्यको भवति’ इति श्रुत्यन्तरम् । तस्य ‘कश्यपस्य’
सर्वज्ञस्येन्द्रस्य सम्बन्धिनौ ‘यौ’ अखौ । ‘ययोः’ च ‘विघ्न’
सर्वम् ‘अपि’ ‘व्रतं’ कर्म ‘यज्ञं’ प्रति यजनौयदेश प्रतीत्येवं
‘निचाय्य’ निश्चित्य ‘मयुजौ’ सहैव युज्जाते इति ‘स्वर्विदः’
स्वर्गं लब्धवन्तो ‘धीराः’ जनाः आहुः ।

अथवा ‘कश्यपः’ प्रजापतिः ‘कश्यपोऽष्टमः स महामिह’
न जहातीति’ श्रुत्यन्तरात् तस्य ‘स्वर्विदः’ सर्वं पश्यतः ‘यौ’
देवौ ‘मयुजौ’ सहचरौ जना आहुः वेदविदस्त्री मित्रावरुणौ ।
‘अहर्वे मित्रो रात्रिर्वरुणः’ इत्येतरेयवाद्याणम् । सर्वस्य कार्यस्य
तयोरेवान्तर्भावात् इन्द्राग्नी वा देवौ तयोरेव सर्वनिर्वाह-
कत्वात् तदभिप्रायेणेयमृक् मैत्रावरुणौ ऐन्द्राग्नी वेति पूर्व-
मभिहितम् ॥ २ ॥

१ १ २ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १

अर्चत प्रार्चत नरः प्रियमेधासो अर्चत ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २

अर्चन्तु पुत्रका उत पुरमिहृष्यवर्चत ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । प्रियमेधा ऋषिः । हे ‘नरः’ कर्मणां नेतारो-
ऽध्वर्यादयः ! यूयम् इन्द्रम् ‘अर्चत’ पूजयत स्तुत्या ‘प्रार्चत’
प्रकर्षेणार्चतेन्द्रमेव । हे ‘प्रियमेधासः !’ प्रियमेधसम्बन्धिन-

स्ततोवा यूयम् अर्चतेन्द्रम् । 'पुत्रकाः' पुत्रा अप्यर्चन्तिन्द्रम् ।
 'उत' अपिच 'पुरमित्' पुरमेव स्तोतृणामभिमतस्य पूरकम् ।
 'धृष्णु' धर्पणशीलं तादृशमिन्द्रम् 'अर्चत' ॥ ३ ॥

३ १ २२ २ २ २ २ २ २ २ १ २
 उक्थमिन्द्राय शप्स्यं वर्द्धनं पुरुनिःपिधे ।

१ १ २२ ३ १ २ ३ १ २ २ १ २
 शक्रो यथा सुतेषु यो रारणत्सख्येषु च ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । मधुच्छन्दा ऋषिः । 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं
 'वर्द्धनं' वृद्धिमाधनम् 'उक्थं' शस्त्रं 'शप्स्यम्' अस्त्राभिः शंस-
 नीयम् । 'कीदृशायेन्द्राय' ? 'पुरु निःपिधे' पुरुणां बहूनां
 शत्रूणां निपेधकारिणे । 'शक्रः' इन्द्रो 'नो' ऽस्मदीयेषु 'सुतेषु'
 पुत्रेषु 'सख्येषु च' सखित्वेष्वपि 'यथा' येन प्रकारेण 'रारणत्'
 अतिशयेन शब्दं कुर्व्यात् तथा शंस्यमिति पूर्वत्रान्वयः ।
 अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रः नो ऽस्माकं पुत्रान् अस्मत्तः
 एयानि च बहुधा प्रशंसन्तिवत्यर्थः ॥ ४ ॥

१ १ १ २ २ २ १ १ २ २ २
 विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः ।

१ १ २ २ २ १ २ २ २ २ २
 एवैद्य चर्पणीनामूतौ हुवे रथानाम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । प्रियमेध ऋषिः । 'विश्वानरस्य' विश्वान्
 शत्रून् प्रवृत्तस्य 'अनानतस्य' शत्रूणामपहस्य 'शवसो'
 वलस्य 'पति' स्वामिन मिन्द्रं वा अत्र इन्द्रसम्य-
 न्धितो मरुतोऽपि सहीर्त्यन्ते हे मरुत । 'यो' युष्माक
 मित्यर्थः यदापि मरुक्षंशब्दनं नास्ति तथापि व इति सामर्थ्या
 न्मभ्यते युष्माकं 'चर्पणीनाम्' सैनिकानाम् 'एयैः' गमने सह

यदा । चर्षणीनामिन्द्रस्य सेनारूपाणां वो युष्माकं गमनै-
रिति सामानाधिकरण्यम् युष्माकं 'रथानां' च 'जती'
जतिभिर्गमनेद्य सद्य 'हुवे' आह्वयामि । गन्तृभी रथैर्गन्तृभि-
र्मरुद्विद्य सहेन्द्रं हुवे इत्यर्थः ॥

यदा । ॥ हे यजमानाः ! युष्मदीयसैनिकानां रथा यदा
प्रविशन्ति युद्धाय स्वमङ्गलम्, तदानीं तेषां साहाय्यायेन्द्रं हुवे
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २

स वा यस्ते दिवो नरो धिया मर्त्तस्य शमतः ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २

जती स बृहतो दिवो द्विपो अष्टो न तरति ॥६॥

अथ पट्टी । भरद्वाज ऋषिः । 'शमतः' कर्मानुष्ठानेन
शान्तस्य वृत्तस्य निजमार्गवर्तिन इत्यर्थः । 'मर्त्तस्य' मनुष्यस्य
मध्ये जात्येकवचनं 'दिवो' द्यौतनादिगुणकस्य 'ते' तव
'धिया' कर्मणा स्तुत्या 'नरः' मनुष्यः 'मखा' स्तोता भवति
'सः' नरः । 'य.' 'बृहतो' महतो 'दिवो' दीप्तस्य तव सम्ब-
न्धिन्या 'जती' जत्या रक्षया 'द्विपो' द्वेष्टुन् 'अष्टो न' आह-
ननशीलं पापमिव 'तरति' अतिक्रामति ॥ ६ ॥

१ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २

विभोष्ट इन्द्र राधसो विम्बी रातिः शतक्रतो ।

१ २

२-१

२

अथा नो विश्वचर्षणे युस्वष्ट सुदव मष्टय ॥७॥

अथ सप्तमी । अत्रिर्ऋषिः । हे 'शतक्रतो' । बहुकर्म-
विन्द्र ! 'विभोः' प्रभूतस्य 'राधसो' धनस्य 'ते' तव 'रातिः'

दानं 'विभ्वी' महती 'अथ' अतः कारणात् हे 'विश्वचर्पणे' !
 सर्वस्य द्रष्टः 'सुदत्र' कल्याणदानेन्द्र ! 'नो' ऽस्माभ्यं 'द्युम्न'
 धनं 'मंहय' प्रयच्छ ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २
 वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपाञ्चतुष्पादर्जुनि ।

२ १ १ २ १ १ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 उपः प्रारञ्चतूष्परनु दिवो अन्तेभ्यस्परि ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । प्रस्कण्ड ऋषिः । हे 'अर्जुनि' । शुभ्रवर्णे !
 'उपः' उपोदेवते ! 'ते' तव 'ऋतूननु' गममानुसृत्य 'द्विपात्'
 मनुष्यादिकं 'चतुष्पाद्' गवादिकं तथा 'पतत्रिणः' पतत्रवन्तः
 पक्षीपेताः 'वयश्चित्' पक्षिणश्च 'दिवो अन्तेभ्यः' आकाश-
 प्राप्तेभ्यः 'परि' उपरि 'प्रारन्' प्रक्षर्पेण गच्छन्ति । राज्ञावन्ध-
 कारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमनानन्तरश्चेष्टावन्ती भव-
 न्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ १ २ २ २ २ २
 अमी ये देवा स्थन मध्य आ रोचने दिवः ।

१ २ ३ २ ३ २ २ २ २ २ २ ३ १ २
 क्व कृतं कदमृतं का प्रजा व आहुतिः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । आत्यस्तित ऋषिः । हे 'देवाः' । इन्द्रादयः
 'ये' ऽमी युयं 'दिवो' दीप्तस्य सूर्यस्य 'आरोचने' दीप्तिविपद्ये
 'मध्ये' अतरिचलोके 'स्थ' भवथ सूर्यप्रकाशस्थाने इत्यर्थः ।
 तेषां 'वो' युष्माकं सम्बन्धि स्तोत्रविषयम् 'कृतं' सत्य 'कत्'
 कस्मिन् देशे वर्तते ? 'कृतं' नकारस्य स्थाने मकारः । अनृतं
 'कत्' कुत्रास्ति ? 'वो' युष्मादीनां 'प्रजा' पुराणी 'आहुतिः'

‘का’ कीदृशी ? शुषदीयं दानं किमभूदित्यर्थः इदंभूतदुःखानुभवेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्मान् न प्राप्नोदित्यनुमिमे ॥ ८ ॥

२ २ १ २ ३ २ ३ १ २ २ १ २
ऋचं साम यजामहे याभ्यां कर्माणि कृण्वते ।

१ २ २ २ २ १ २
वि ते सदसि राजतो यज्ञं देवेषु वक्षतः ॥ १० ॥

इति ऋग्वेदप्रपाठस्य द्वितीयाहं तृतीय दशति ।

अथ दशमी । वामदेव ऋषिः । ‘याभ्याम्’ ऋक्सामाभ्यां ‘कर्माणि’ अस्त्रस्तोत्रप्रसुखानि ‘कृण्वते’ होतार उन्नातारः कुर्वन्ति । ताम् ‘ऋचं’ तत् साम च ‘यजामहे’ अथ पूजयामः ‘ते’ ऋक्सामे ‘सदसि’ ऋत्विक्समूहे सदोमण्डपे ‘विराजतः’ स्तोत्रशस्त्ररूपेण विशेषेण प्रकाशयतः । ते च ऋक्सामे देवते ‘देवेषु’ इन्द्रादियु ‘यज्ञं’ ‘वक्षतः’ प्रापयतः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचित भाष्ये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोभ्याष्याने
ऋग्वेदप्रपाठस्य द्वितीय खण्डः ।

इत्यानुष्टुभमेन्द्रम् ।

मन्यं कादश या विष्वाः पृतना इति सम्प्रताः ।
जगत् एन्द्रो रोदस्योः स्तुतिर्धृतवती इति ।
उभे यदिन्द्रोदसी महापङ्क्तिरितीरिता ॥

२ १ २२ २ १ २
य एक इन्द्ररतिथिर्जनानाम् ।

२ २ १ २२ २ १ २ १ २
स पूर्यो नूतनमाजिगौषं तं

२ १ १ २२ २ २ २ २
वर्त्तनीरनु बाहृत एक इत् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । यामदेव ऋषिः । हे 'विष्वाः' ! सर्वाः प्रजाः ।
'दिवः' स्वर्गस्थ 'ओजसा' बलेन 'पति' स्वामिनमिन्द्र 'समेत'
स्तीक्ष्णेण हविषा वा सम्यक् प्राप्तुम् । इन्द्रः 'एक इत्' एक एव
सन् 'जनानां' यजमानानाम् 'अतिथिः' अतिथिवत् प्रियो 'भूः'
भवति । 'पूर्यः' पुरातनः 'स' इन्द्रः 'आजिगौषन्त' स्वध्वनून्
जेतुमिच्छन्त 'नूतनम्' अद्यतनं स्तोतारं प्रति 'एक इत्' एक
एव वर्त्तनिर्मार्गः सन् 'अनुबाहृतं' अनुवर्त्तयति ॥ ३ ॥

२ १ २ २ २ २ २ २
इमे त इन्द्र ते वयं पुरुष्टुत

२ २ २ २ २ २
ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

२२ २ १ २ २ २ २ २
न हि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत्-

२ १ २ २ २ २ २ २
घोषीरिव प्रति तद्वर्यो नो वचः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । सव्यआङ्गिरसऋषिः । 'प्रभूवसो' प्रभूत-
धन । हे इन्द्र ! अतएव 'पुरुष्टुत' पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैः स्तुत !
'ये' वयं 'त्वा' त्वाम् 'आरभ्य' आरभ्यतयावलम्ब्य 'चरा-
मसि' चराम. यागे वर्त्तामहे । 'ते' इमे वयन्ते तव

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

परिष्वजन्त जनयो यथा पतिं

मर्य्यं न शुन्यं मघवानमूतये ॥ ६ ॥

अथ पंथी । कृष्ण आङ्गिरस ऋषिः । 'स्वयुव.' स्वर्गेण
मित्रयित्रा. 'सघ्नीची.' सङ्गताः विष्ठा व्याप्ताः 'उशती.'
कामयमानाः 'मतय.' स्तुतयः 'इन्द्रम्' ईश्वरम् 'अच्छानूपत'
अभिष्टुवन्ति । किञ्च । 'जनयो' जायाः यथा 'पति'
भर्तारि 'मर्य्यं न' यथाच 'शुन्यं' शुद्ध दोषरहित 'मघवान'
धनवन्तम् 'ऊतये' रक्षणे 'परिष्वजन्त' आलिङ्गन्ति हान्दसो
स्तौट् । तद्वदिन्द्र मे स्तुतयः परिष्वजते ।

"परिष्वजन्त"- "परिष्वजते"-इति च पाठौ ॥ ६ ॥

अभि त्वं मेघं पुरुङ्गतमृग्मिय-

मिन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्त्रो अर्णवम् ।

यस्य द्यावी न विचरन्ति मानुषं

भुजे मण्डिष्ठमभि विग्रमर्चत ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । सव्य ऋषिः । 'त्व' त प्रसिद्धं 'मेघ'
शत्रुभि. अर्धमानम् । यद्वा । कण्वपुत्र मेधातिथि यज-
मानमिन्द्रो मेघरूपेणागत्य तदीयं सोम पपौ । स ऋषिस्त
मेघ इत्यवोचत् अत इदानीमपि मेघ इन्द्रोऽभिधीयते ।
मेधातिथेर्मपेति सुव्रह्मण्यमन्त्रैकदेशस्य व्याख्यानरूप

४प्र० २अ० ४८० १०८०] ऐन्द्रं पर्व ।

२१३

तृत्यां प्रति आवर्त्तयामि । कीदृशम् ? 'इय' 'हवनस्य दं'
हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छन्तम् । गमने
दृष्टान्तः, 'अत्यन्नवाजं' गमनसाधनमश्वमिव, 'महय'
पूजय ॥ ८ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
वृत्तवती भुवनानामभिध्रियो-

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
वीं पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ ८ ॥

अथ नवमी । भरद्वाज ऋषिः । 'द्यावापृथिवी' द्यावा-
पृथिवी 'वृत्तवती' दीर्गिमत्यो उदकवत्यो वा भवत इति शेषः
'भुवनानां' भूतानाम् 'अभिध्रिये' अभिध्रियणीये भवत इति
सर्वत्रानुसन्धेयम्, 'उवी' विस्तीर्णं 'पृथ्वी' बहुकार्यरूपेण
प्रयिते च, 'मधुदुघे' मधुन उदकस्य दीर्ग्यौ 'सुपेशसा' सुरूपे,
'वरुणस्य' सर्वनियामकस्य 'धर्मणा' धारणे 'विष्कभिते' पृथक्
धारिते 'अजरे' नित्ये 'भूरिरेतसा' बहुरेतस्के बहुकार्ये वा
भवतः अत्र साक्षात् द्यावापृथिव्योः स्तुतिः प्रसङ्गाद् वरुण-
स्येति द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
उभे यदिन्द्र रोदसी आपप्राथोपा इव ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
महान्तं त्वा महीनाप् सन्नालं चर्पणीनाम् ।

तृत्यां' प्रति आवर्त्तयामि । कीदृशम् ? 'एय' 'हवनस्यदं'
हवनसाधनं याग वा प्रति वेगेन गच्छन्तम् । गमने
दृष्टान्तः, 'अत्यन्नवाजं' गमनसाधनमश्वमिव 'महय'
पूजय ॥ ८ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
घृतवती भुवनानामभिष्रियो-

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
र्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ ९ ॥

अथ नवमी । भरद्वाज ऋषिः । 'द्यावापृथिवी' द्यावा-
पृथिव्यौ 'घृतवती' दीप्तिमत्यौ उदकवत्यौ वा भवत इति शेषः
'भुवनानां' भूतानाम् 'अभिष्रिये' अभिष्रियणीये भवत इति
सर्वत्रानुसन्धेयम्, 'उर्वी' विस्तीर्णे 'पृथ्वी' बहुकार्यरूपेण
प्रयिते च, 'मधुदुघे' मधुन उदकस्य दोग्ध्यौ 'सुपेशसा' सुरूपे,
'वरुणस्य' सर्वनियामकस्य 'धर्मणा' धारणे 'विष्कभिते' पृथक्
धारिते 'अजरे' नित्ये 'भूरिरेतसा' बहुरेतस्के बहुकार्ये वा
भवत, अत्र साक्षात् द्यावापृथिव्योः स्तुतिः प्रसङ्गाद् वरुण-
स्येति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
उभे यदिन्द्र रोदसी आपप्राथोपा इव ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
महान्तं त्वा महीनाम् सम्राजं चर्पणीनाम् ।

ब्राह्मणमेवमाचार्यते, 'मेधातिथिं ह काण्वं मेयो भूत्वा
जहारेति ।' आगत्य सोमं अपहृतवानित्यर्थः । 'पुरुङ्गत'
'बहुभिर्यजमानैराहुतम् 'ऋग्मियम्' ऋग्भिर्विक्रियमाणं स्तूय-
मानमित्यर्थः । स्तुत्या हि देवता विक्रियते यदा ऋग्भि-
र्मीयते ऋग्मोः तं 'यस्वी अर्णवं' धनानामावासभूमिम् । एवं
शब्दात् इति गुणविशिष्टमिन्द्रं हे स्वीतारः । 'र्गोभिः'
स्तुतिभिः 'अभिमदत' आभिसुर्येन हर्षं प्रापयत । 'यस्य'
'इन्द्रस्य 'कर्माणि' मानुषं जालेकवचन 'मानुषाणि' मत-
प्याणा दितानि 'विचरन्ति' विगेषेण वर्तन्ते । अत्र दृष्टान्तः,
'धावो न' यथा सूर्यस्य रश्मयः सर्वेषां दितकराः 'भुजे'
भोगाय 'महिष्ठम् अतिशयेन प्रहृष्टं 'विप्र' मेधाविनम् । तथा-
विधमिन्द्रम् 'अध्यर्चत' अभिपूजयत ॥ ७ ॥

१७ २ १ २ २ १ १
त्यए सु मेपं महया स्वर्विदए

११ १२ ११ २ १ १ १२
गतं यस्य सुभुवः साकमीरते ।

२१ १ १२ २ १ २ २१
अत्वं न वाजए हवनस्यदए रघ-

११ १ १ २ १ १ २
मिन्द्रं वष्टत्वाभवसे सुष्टक्तिभिः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । सव्यऋषिः । 'त्वं' त प्रसिद्ध 'मेप',
शत्रुभिः मह अर्बमानं 'स्वर्विदं' स्वरादित्यो द्योर्वा तस्य
'वेदितार' लब्धार या । यदा । स्वः सुहु अरणीयं धनं तस्य
लभ्यताम् । एव गुणविशिष्टमिन्द्रं हे अध्यर्च्यो । 'सुमह्यं'
सम्यक् पूज्यं । 'यस्य' इन्द्रस्य 'गत' गतसंख्याकाः 'धाव-

तृत्या' प्रति आवर्त्तयामि । कीदृशम् ? 'रथं' 'हवनस्य द'
हवनमाधानं यागं वा प्रति विगेन गच्छन्तम् । गमने
दृष्टान्तः, 'अत्यन्नवाजं' गमनसाधनमश्वमिव 'महय'
पूजय ॥ ८ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
घृतवती भुवनानामभिग्रियो-

१ २ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
र्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा ।

१ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३
द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा

१ २ ३ ३ ३ १ २
विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ ९ ॥

अथ नवमी । भरद्वाज ऋषि । 'द्यावापृथिवी' द्यावा
पृथिव्यौ 'घृतवती' दीप्तिमत्यौ उदकवत्यौ वा भवत इति श्रेय
'भुवनानां' भूतानाम् 'अभिग्रिये' अभिग्रयणीये भवत इति
सर्वत्रानुसन्धेयम्, 'उर्वी' विस्तीर्णं 'पृथ्वी' बहुकार्यरूपेण
प्रथिते च, 'मधुदुघे' मधुन उदकस्य दोग्ध्यौ 'सुपेशसा' सुरुपे,
'वरुणस्य' सर्वनियामकस्य 'धर्मणा' धारणे 'विष्कभिते' पृथक्
धारिते 'अजरे' नित्ये 'भूरिरेतसा' बहुरेतस्को बहुकार्यं वा
भवत अत्र साक्षात् द्यावापृथिव्यो स्तुति प्रसङ्गाद् वरुण
स्येति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ ३ १ २
उभे यदिन्द्र रोदसी आपग्राथोषा इव ।

१ १ २ ३ ३ १ २ ३ ३
महान्तं त्वा महीनाः सन्नाज चर्षणीनाम् ।

३१ २२

३१

२२

देवी जनित्राजीजनद्भद्रा जनित्राजीजनम् ॥१०॥

अथ दशमी । मेधातिथि ऋषिः । महापङ्क्तिच्छन्दः ।
 षड्वक्त्राष्टाक्षराः पादा, द्वौ चार्धचार्धवधीमहे हे 'इन्द्र ।' 'उमे'
 'रोदसी' व्यावाष्टयिष्यौ 'यत्' यस्त्वम् 'आ पप्राथ' स्वतेजसा
 आ पूरयसि प्रा पूरये आदादिकाः (प०) । छान्दसो लिट् ।
 'उपा इव' यथा उपाः स्वभासा सर्व जगदा पूरयति तद्वत् ।
 'त' 'महीनां' महतां देवानामपि 'महान्तम्' नायकम् ।
 'चर्पणीनां' मनुष्याणामपि 'सम्प्राजम्' ईश्वरम् 'इन्द्रम्' 'त्वा'
 त्वा 'देवी' देवनशीला 'जनित्री' साधुजनयित्री अदितिः
 'अजीजनत्' अजनयत् जनेर्ष्यन्तात् लुङि चङि रूपमेतत् ।
 यस्मादेषा जनयित्री ईदृश पुत्रमजीजनत् अतः कारणात्
 सा 'भद्रा' कल्याणी प्रशस्ता जाता जनेर्ष्यन्तात् साधुकारिणि
 वन् (३,२,१३५) 'जनिता मन्त्रे (६,४,५३)' इति इडादौ
 णि लोपो निपात्यते । ऋन्नेभ्य (४,१,५) इति ङीप् ॥ १० ॥

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
 प्र मन्दिने पितुमदर्चता ब्रूचो

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 यः कृष्णागर्भा निरहमृजिप्रवना ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 अवस्यवो वृषणं वच्चदक्षिणं

१ १ २ १ १ २
 मरुत्वन्तर्ध सख्याय हुवेमहि ॥ ११ ॥

इति ऋग्वेदपाठस्तु द्वितीयाहं ऋग्वेदं ददामि ।

अथैकादशो । एषा गर्भस्ताविष्टुपनिषत् । हे ऋत्विजः ।
 'मन्दिने' स्तुतिमते स्तोतव्यायेन्द्राय 'पितुमत्' हविर्लक्षणे-
 'नार्त्तनोपेतं 'वचः' स्तुतिलक्षणं वचनं 'प्रार्चत' प्रकर्षणोच्चा-
 रयत । 'यः' इन्द्रः 'ऋजिश्विना' एतत् संपन्नकेन राजर्षिणा
 सख्या सहितः सन् 'कृष्णगर्भाः' कृष्णोनाम कयिदसुरः, तेन
 निपिक्तगर्भाः तदीया भार्याः 'निरहन्' नितरामवधीत् कृष्ण-
 मसुरश्च तत्पुत्राणामनुत्पत्त्यर्थं गर्भिणीस्तस्य भार्या अपि
 अवधीदित्यर्थः । 'अवस्यवः' रक्षणेच्छवो वयं 'वृषणं' कामानां
 वर्धितारं 'वज्रदक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेन उपेतं 'मरुत्व-
 न्तम्' इन्द्रं 'सख्याय' सख्युः कर्मणे 'हुवेमहि' आह्वयामः ।

“हुवेमहि” “हवामहे” इति च पाठौ ॥ ११ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सात्ववेदार्यप्रकाशे इन्द्रोवाच्यानि

चतुर्थाध्यायस्य दशमः खण्डः ।

इति जागतम् ।

अष्टाविंशतिरिन्द्रेति सुख्याः सप्तदशोष्णिहः ।

आद्या दशान्या ककुभः पिवेत्यष्टादशी विराट् ॥

तु चे वित्या ह्यपामीवामित्यादित्यपरिष्टुतिः ।

आगन्त गाव इत्येते मरुताभिन्द्रदेवताः ।

अन्या ऋचोऽभिधीयन्ते ऋषयस्तत्र तत्र हि ॥

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयाहो पञ्चम दशति ।

१ २ २ २ १ २ २ १ २

१४ २४

इन्द्र सुतेषु सीमेषु क्रतुं पुनीष उक्थ्यम् ।

२ १ २ २ २ १ २ २ २

विदे वृधस्य दक्षस्य महाप् हि यः ॥ १ ॥

तत्र चतुर्थे खण्डे—सैषा प्रथमा । नारद ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! सोमेषु सुतेष्वभिषुतेषु सन्तु तान् पीत्वा 'क्रतु' कर्म-
कर्त्तारम् 'उक्ष्य' स्तोतार च 'पुनीये' शोधयसि । यद्वा सोमे-
ष्वभिषुतेषु उक्ष्य क्रतुं यागं तैः सोमैः पुनीये यजमानैः घृतं
कारयसि किमर्थम् ? 'वृधस्य' वर्षकस्य 'इक्षस्य' वसस्य 'विदे'
लाभाय । स तादृश 'इन्द्र' 'महान् हि' महान् खलु अतएव
क्रतुं यत्नोतीति भावः ॥ १ ॥

१ १ १ १ २२ १ १ १ १ १
तमु अभि प्र गायत पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।

१ १ १ १ १ १ १ २२
इन्द्रं गौर्भिस्तविषमा विवासत ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । इयोगोपूतयश्चस्तिमावपी । 'पुरुहूत'
बहुभिराहूतं 'पुरुष्टुत' बहुभिः स्तुत 'तमु' तमेव इन्द्रं हे
स्तोतारः । 'अभिप्रगायत' अभिमुख प्रकर्षणं स्तुध्वम् । एत-
देव स्मृतयति, 'तविष' महान्तम् इन्द्रं 'गौर्भिः' वाग्भिः
'आविवासत' परिचरत ॥ २ ॥

१ १ १ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
तं ते मदं गृणीमसि वृषणं पृच्छ सासहिम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
उ लोककृत्तुमद्रिवो हरिथियम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे 'अद्रिवः' ! वज्रवन्निन्द्र ! 'ते' त्वदीय
'त' 'मद' सोमपानजनितं हर्षं 'गृणीमसि' गृणीमः प्रशं-
सामः गू शब्दे क्रमादिः 'प्वादीना ऋषः (७,४,८०) ।' इदन्ती-
मसि (७,१,४६) इति मस इकारागमः । कीदृशम् ?

‘वृषणं’ वर्षितारं कामानाम् । ‘वृक्ष’ वैरिसम्पर्कजनितेषु
संयामेषु । अतएव वङ्गचाः प्रवृत्तिरिति पठन्ति । प्रवृत्तु समत्-
स्त्रिति संप्रामनामसु (नि० २, १७, २१, २२) पठितम् । ‘सास-
हिं’ शत्रूणामभिभवितारं ‘लोकज्ञानं’ लोकस्य स्थानस्य कर्तारं
‘हरिभ्यः’ हरिभ्यामश्वाभ्यां अयणीयं सेव्यम् । ‘उ’ शब्दः
सर्वेषां समुच्चये पादपूरणे वा ॥ ३ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ १२ १२ १२
यत्सोममिन्द्र विष्णवि यद्वा च त्रित आप्तेः ।

१२ २२२ १२२ १ २२
यद्वा मरुत्सु मन्दसे समिन्दुभिः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । पर्वत ऋषिः । हे ‘इन्द्र !’ ‘विष्णवि’ विष्णौ
सोमपानार्थमागते सति अन्यदीये यागे सोमं ‘यद्’ यदि
तेन विष्णुना साहे पिवसि । ‘यद्वा’ यदि वा ‘आप्ते’ अपा-
म्युक्ते ‘त्रिते’ एतत्संप्रके राजर्षी यजमाने सोमं पिवसि चेति
पूरणं ‘यद्वा’ यदि च ‘मरुत्सु’ च सोमपानायागतेषु अन्यदीये
यद्वा ‘मन्दसे’ साद्यसि तथाप्यस्यदीयैरेव ‘इन्दुभिः’ सोमैः
सम्यक् माद्य ॥ ४ ॥

१११ २ ११२ २ ११ २ ११
एदु मधोर्मदिन्तरम् सिद्धाध्वर्यो अश्वसः ।

११७ ११ २२ ११२
एवा हि वीर क्षवते सदावधः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । एतदादितिसृणां विश्वमना वैश्वस्य ऋषिः ।
हे ‘अध्वर्यो !’ अध्वरस्य नेतः ऋत्विक् ! ‘मधोः’ मदक्तरस्य
‘अश्वसः’ सोमसङ्गस्य आश्वस्य ‘मदिन्तरम्’ प्रत्यर्थं सादयित्तमं
सोमरसमेव ‘आसिद्ध’ इन्द्रार्थमभिचर । इदु इत्यवभारणे

‘वीर.’ समर्थं ‘सदावृध.’ सर्वदा हविर्भिर्वह्नीयः । यद्वा ।
 सर्वदा स्वबलस्य वर्धकोऽयमेवेन्द्रः ‘स्तवतेहि’ स्तोत्रयस्त्रादिभिः
 म्लूयते खलु स्तुतायेन्द्राय सोमो दातव्यः तस्मादासिञ्चेति
 समन्वयः ॥ ५ ॥

१२ १ २

१ १ १

१ १

२२

एन्दुमिन्द्राय सिञ्चत पिवाति सोम्यं मधु ।

१ २२

३२

प्र राधाप्सि चोदयते महित्वना ॥ ६ ॥

अथ पठौ । हे ऋत्विजः । ‘इन्दु’ स्यन्दनशील सोमम्
 ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम् ‘आसिञ्चत’ आभिमुख्येन प्रत्याचारयत
 आययणद्रव्येण सेचनं कुरुत तमभिपुणुतेत्यर्थं ततः ‘सोम्यं’
 सोममयं ‘मधु’ मदकर सोमरसं ‘पिवाति’ पिबतु । पीत्वा च
 स इन्द्रः ‘महित्वना’ स्वमहत्वेनैव ‘राधाप्सि’ अन्नानि स्तोत्रभ्यः
 ‘प्रचोदयते’ प्रकर्षेण चोदयतु ॥ ६ ॥

११

१ १

१ २ ३

१ १

१ २ ३

१ २

१ २

एतो न्विन्द्रप् सवाम सखाय स्तोम्यं नरम् ।

१ १

२२

१ २ ३

१ २

क्षुष्टीर्यो विप्रता अभ्यस्त्येक इत् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमौ । हे ‘सखाय.’ । समानस्थाना मित्रभूता
 ऋत्विजः । ‘नु’ चिप्रम् ‘एतो’ आगच्छतैव । किमर्थं तदाह
 ‘स्तोम्यं’ स्तोमार्हं ‘नरं’ सर्वस्य नेतारं ‘तम्’ इन्द्रं ‘सवाम’
 स्तात्र करवाम । य इन्द्रः ‘एक इत्’ एकाको अष्टहाय एव
 मनु ‘विप्रताः’ सर्वाः ‘क्षुष्टीः’ शत्रुसैनाः ‘अभ्यस्ति’ अभिभवति
 ते सवामेति शेषः ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २

इन्द्राय साम गायत विप्राय बृहते बृहत् ।

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

ब्रह्मक्षते विपश्चिते पनस्यवे ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । नृमेध ऋषिः । हे उन्नातारः ! 'विप्राय' मेधाविने 'बृहते' महते 'ब्रह्मक्षते' ब्रह्मणः अस्य कर्त्रे 'विपश्चिते' विदुषे 'पनस्यवे' स्तुतिमिच्छते 'इन्द्राय' 'बृहत्' बृहन्नामकं साम 'गायत' पठत ॥ ८ ॥

२४ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

य एक इद्विदयते वसु मर्त्ताय दाशुषे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३

ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अङ्ग ॥ ९ ॥

अथ नवमी । गौतम ऋषिः । 'यः' इन्द्रः 'एक इत्' एक एव 'दाशुषे' हविर्दत्तवते 'मर्त्ताय' मनुष्याय यजमानाय 'वसु' धनं विदयते विशेषेण ददाति । अङ्गेति क्षिप्रनाम् 'अप्रतिष्कृतः' परैरपतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थे एवम्भूतः स 'इन्द्रः' क्षिप्रम् 'ईशानः' सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ ९ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सखाय आ शिपामहे ब्रह्मेन्द्राय वक्षिणे ।

२ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

स्तुष ज पु वो नृतमाय धृषावे ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयाहो पथम दशति ।

अथ दशमी । विग्वमना ऋषिः । 'सखायः' मित्रभूता
 हे ऋत्विजः ! 'वषिष्ठे' वष्वहस्तायेन्द्राय 'वध्न' स्तोत्रम्
 'आशिषामहे' वयमाशास्महे च यदा । ब्रह्म अस्माभिर्दीय-
 मानं हवीरूपमब्रम् आशास्मः । शासु अनुशिष्टौ (अदा०प०) ।
 व्यत्ययेनात्मनेपदम् (३,१,८५) । अतएव "आशिषामहे"
 इति बहुवचनं प्रामन्यं तत्र "वः" सर्वेषामेव युष्माकमर्थाय
 'नृतमाय' सर्वेषां नेदतमाय । यदा समानेषु आयुधानां
 नेदतमाय 'धृषण्वे' शत्रूणां धर्षणशीलाय तस्मै इन्द्राय अहमेव
 "सुस्तुपे" सुष्टु स्तौमि ॥ १० ॥

इति शायथाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्चिके छन्दोव्याख्याने
 चतुर्थसाध्यायक चतुर्थः खण्डः ।

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ पञ्चमपाठकस्य प्रथमार्धे प्रथमं दशमि ।

३ १ १८ १ १२ १ १ १ १ १

गृणे तदिन्द्र ते शव उपमां देवतातये ।

१ १८ १ १ १८

यदङ्गसि वृषमोलसा शचीपते ॥ १ ॥

अथ पञ्चमे खण्डे—सैषा प्रथमा । प्रगाथ ऋषिः । हे
 'इन्द्र !' 'ते' तव 'तच्छ्वो' बलम् 'उपमाम्' अन्तिकं 'देवता-
 तये' यजमानाय यज्ञार्थं वा 'गृणे' स्तुवे । 'यद' यस्मात्
 हे 'शचीपते !' 'वृषम्' 'ओजसा' बलेन 'इंसि' तस्मात् ते
 शवो गृणे इति सम्बन्धः ॥ १ ॥

२ ६ १ २२ १ २ १ २ ३ १ २
यस्य त्वच्छ्वरं मदे दिवोदासाय रन्धयन् ।

३ १ १ २२ ३ १ २२
अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिव ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । भरद्वाज ऋषिः । 'हे इन्द्र !' 'त्व' 'यस्य' सोमस्य 'मदे' पानेन जनिते हर्षे सति 'श्वरम्' असुरं 'दिवोदासाय' राज्ञे 'रन्धयन्' रध हिंसासरादग्री. (दि० प०) चन्ता भवसि त्वदिति क्रियाविशेषण तत् प्रसिद्धं यथा भवति तथा हे 'इन्द्र !' 'स.' 'अय' 'सोम.' 'ते' त्वदर्थे 'सुत.' अभि-
युतः । अतएव त्वं पिव ॥ २ ॥

१ १ १ १ २
एन्द्र नो गधि प्रिय सत्राजिदगोच्च ।

३ २४ १ १ १ ३ १ २२ ३ १
गिरिर्न विश्वतः पृथुः पतिर्दिवः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । नृमेध ऋषिः । हे 'प्रिय !' सर्वेषां प्रिय-
तम । हे 'सत्राजित्' । महता शत्रूणां जित । हे 'अगोच्च' ।
केनापि तिरस्कृतुंमशक्य इन्द्र । 'गिरिर्न' पर्वत इव 'विश्वत' सर्वत, 'पृथुः' पृथुतम 'दिवः' स्वर्गस्य 'पतिः' ईश्वरस्य त्व 'नो' ऽस्मान् 'आगधि' आगच्छ ॥ ३ ॥

१ १ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
य इन्द्र सोमपातमो मदः शविष्ठ चेतति ।

२ १ १ ३ १ २ २ १ २
येना इहसि न्याश्चिणं तमीमहे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । पर्वत ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'य.' त्व 'सोम-

पातमः' अतिशयेन सोमस्य पाता हे 'अविष्ठ' ! बलवत्तम !
 शव इति बलनाम (नै० २,८,३) तस्माद्विचिन्ता दातिशयनिक
 इष्टन् (५,३,५५) विन्धतोर्लुक् टिलोपः (६,४,१५५) हे ईष्ट-
 शेन्द्र ! तस्य तव सोमपानजनितो यो 'मदः' 'चेतति' सम्यग्
 जानाति वृषवधादीनि कार्याणि कर्तुम् । य इत्यस्य चेतती-
 त्यनेनापि सम्बन्धाद् यवृत्तान्नित्यम् (८,१,६६) इति न
 निवृण्यते । अथवैतदेकमेव वाक्यम् हे बलवत्तमेन्द्र ! सोम-
 पातमः सोमस्य पाततमो यस्त्वं मदः सोमैर्मादयितव्यस्तर्पयि-
 तव्यः सन् चेतति । पुरुषव्यत्ययः (३,१,८५) चेतसि सम्यग्
 जानासि । 'मदोऽनुपमर्गं (३,३,६६)' इति मदेः कर्मण्यप्
 प्रत्ययः । 'येन' सोमपानजनितेन मदेन 'अत्रिणम्' अत्तारं
 राक्षसादिकं 'निहसि' निहिनस्सि निरुष्टो हिंसां प्रापयसि
 'तं' मद तादृङ्मदोपेतं त्वां वा 'ईमहे' याच्आकर्माय (नि०
 ३,१८,१) याचामहे यद्वा । ई गतो देवादिकः (प०) ।
 छान्दसो विकरणस्य लुक् (२,४,७३) । ईयामहे उपगच्छामः
 स्तुतिभिः सम्भजामहे इत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ १२ १३ १ १ २ ३ १ २ ३ १२

तुचे तुनाय तत्सु नो द्राघीय आयुर्जीवसि ।

१ १ १ १ १

आदित्यासः सुमहसः कृणोतन ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । इरिमिठि ऋषिः । हे 'सुमहसः' ! शोभन-
 तेजस्काः ! हे 'आदित्यासः' ! अदितेः पुत्राः ! 'नो' इस्माकं
 'तुचे' पुत्राय 'तुनाय' तनोतेर्लुक् । तनोति कुनमिति तुनः
 पोथः । उश्चारोपत्रनश्छान्दसः । अतएव वदृचाः "तनाय" इति
 पठन्ति । तन्मे तुनाय पोत्राय च 'जीवसे' जीवनाय 'द्राघीयो'

दीर्घतमं तत् प्रसिद्धम् 'आयुः' औचितं 'सु' सुष्ठु 'लणोतन'
कुरुत ॥ ५ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
वेत्या हि निर्कृतीनां वञ्चहस्त परिवृजम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अहरहः शुन्यः परिपदामिव ॥ ६ ॥

अथ पठो । विग्रहना ऋषिः । इदानीं गृपिरिन्द्रं
सम्बोधाह । हे 'वञ्चहस्त' वञ्चयुक्तहस्तोन्द्र । 'निर्कृतीनाम्'
उपद्रवकारिणां रक्षमां 'परिवृजं' परिवर्जनं हिरवधारणे त्वमेव
'वेत्य' जानीषे । तत्र दृष्टान्तः अहरहरित्यादिः । 'शुन्यः'
अस्मिन्नुदिते सति ब्राह्मणा आत्मीयं कर्म कृत्वा यदा भयन्तीति
शोधनहेतुत्वाच्छुन्युरादित्यः । आदित्यः 'परिपदामिव' परितः
यद्यमानानां यजमानानां यदा । परिपदां सामानाधिकरणः
परितः पततां पक्षिणां वर्जनं स्वस्थानत्यागम् 'अहरहः' प्रति-
दिनं यथा वेत्ति । उदिते सूर्ये पक्षिणः स्वस्थानं परित्यज्य
सर्जतो गच्छन्ति खलु । एवं त्वय्योन्द्रे स्वबलेन प्रकाशमाने सति
यत्रयः स्वपुराणि त्यक्त्वा पलायन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अपामीवामप सिधमप सेधत दुर्मतिम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
आदित्यासो व्योतना नो अहसः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । इरिमिठि ऋषिः । छ० उष्णिक् । हे 'आदि-
त्यासः' ! आदित्याः । 'अमीवां' रोगम् 'अपसेधत' अघातो-
ऽपगमयत । 'सिधं' बाधकं यत्नं च अपसेधत । 'दुर्मतिम्'

अस्माकं दुःखस्य मन्तारश्च अपसेधत । अपिच हे आदित्याः ।
'नो' ऽस्मान् 'अंहसः' पापात् 'युयोतन' पृथक्कुरुत ॥ ७ ॥

२ १ १ २ २ १ २ २ १ १ २ २ १ २ २ १ २
पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुपाव हर्यश्वाद्रिः ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
सोतुर्बाहुभ्याम् सुयतो नार्वी ॥ ८ ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाहो प्रथम दशति ।

अथ अष्टमी । वसिष्ठ ऋषिः । छ० विराट् । हे 'इन्द्र ।'
'सोम' 'पिब' । स सोमः त्वा 'मन्दतु' मादयतु हे 'हर्यश्वा ।'
'ते' त्वदर्थं 'सोतुः' अभिषवकर्तुः 'बाहुभ्याम् अर्वा न' रश्मिभ्या-
मश्वा इव 'सुयतः' सुष्ठु परिगृहीतः 'अद्रिः' यावाऽय 'सोम'
'सुपाव' ॥ ८ ॥

इति सावकाचार्यविरचिते आश्वनीये सामवेदार्चिके छन्दोब्याख्याने
चतुर्थस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।

अथ पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाहो द्वितीय दशति ।

१ २ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अभ्रातृव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुपा सनादसि ।
१ १ २ २ १ २
युधिदापित्वमिच्छसे ॥ १ ॥

अथ षष्ठे खण्डे—सैषा प्रथमा । सोमरिऋषिः । छ० ककुप् ।
हे 'इन्द्र ।' त्वं 'जनुपा' जन्मनेव 'अभ्रातृव्यः' 'व्यन् सपत्न्ये

‘मारिपश्यत’ अनागमनेन नोऽस्मान्मा हिंसिपत । हे ‘सम-
न्यवः’ समानतेजस्काः । समानक्रोधाः । वा ‘दृढाचित्’ दृढा-
न्यपि पर्वतादीनि हे ‘यमयिष्णवः’ । नियमयिष्यत्वशीलाः ।
नियमयितारः । ‘मापस्यात’ अस्मत्तोऽन्यत्र मा तिष्ठत अस्मा-
स्वेवादतिष्ठध्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
आ याद्वयमिन्दवेऽश्वपते गोपत उर्वरापते ।

१ २
सोमं सोमपते पिव ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । सौभरिकर्त्तृपिः । ‘अश्वपते’ अश्वानां
स्वामिन् । ‘गोपते’ गवां पालयितः ‘उर्वरापते’ सर्वशस्याव्या
भूमिरुर्वरा तस्याः पते । हे इन्द्र ! ‘इन्दवे’ दीप्ताय तुभ्यम्
अयं सोमोऽभिषुत इति शेषः । तस्माद् ‘आयाहि’ सोमं प्रत्या-
गच्छ, आगत्य ‘सोमपते !’ हे इन्द्र ! ‘सोमं’ ‘पिव’ ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
त्वया ह स्विद्युजा वयं प्रति

१ २ ३
श्वसन्तं वृषभ ब्रुवीमहि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
संस्थे जनस्य गोमतः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । सौभरिकर्त्तृपिः । ‘वृषभ’ ! वर्णितः । हे
इन्द्र ! ‘गोमतः’ गवादियुक्तस्य जनस्य ‘संस्थे’ स्थाने युडे
‘श्वसन्तम्’ अस्मान् प्रति क्रोधातिशयेन श्वासकारिणं शत्रुं
‘युजा’ सहायेन ‘त्वया ह स्वि’ त्वयैव खलु वयं ‘प्रति ब्रुवो-
महि’ प्रतिवचन कुर्मः निराकरिष्याम इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ अष्टमी । छ० ककुप् । हे 'गौर्वणः' । गौर्भिर्वननी-
येन्द्र ! 'अथा हि' सम्प्रति 'त्वा' त्वां 'कामो' काम्ये निमित्ते ।
यद्वा । काम इति सुपां सुः (७, १, ३६) कामान् 'ईमहे' याचा-
महे । किञ्च । याचमानाः सन्तः 'उपससृग्महे' उप सृजामः
स्तुतिमि स्वां संयोजयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह 'उदेव'
यथोदकेन 'गमन्तो' गच्छन्तः पुरुषाः 'उदभिः' अञ्जलिना
उत्क्षिप्योदकैः समीपस्थान् क्रीडार्थं संसृजन्ति तद्वदित्यर्थः ।

“ससृज्महे” इति बहुधाः पठन्ति ॥ ८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
सौदन्तो वयो यथा गोश्री-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
ते मधौ मदरे विवक्षणे ।

१ २ ३ ४
अभि त्वामिन्द्र नोनुमः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । इयोः सौभरिः । हे 'इन्द्र ।' 'गोश्रीते'
श्रीज् पाके । गोर्विकारो दधि पयस्य गोशब्देनोच्यते ।
तेन दध्ना पयसा च श्रीते मिश्रिते 'मदरे' मदकरे 'विवक्षणे'
स्वर्गप्रापणशीले त्वदीये 'मधौ' सोमे 'सौदन्तो' निवसन्तः ।
सदने दृष्टान्तः 'वयो यथा पक्षिणो यथा एकत्र सङ्गीभूय
तिष्ठन्ति तद्वत् सौदन्तो वयं 'त्वाम्' 'अभि' आभिसुख्येन
'नोनुमः' पुनः पुनः भृशं वा स्तुमः ॥ ९ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
वयसु त्वामपुर्व्यं स्थूरं न कञ्चिद्गमन्तोऽवस्थवः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
वज्रिं चित्रं हवामहे ॥ १० ॥

इति पञ्चमप्रपाठकथं त्रयमाहो द्वितीय इत्यति ।

सप्तमे खण्डे—सैषा प्रथमा । 'स्वादोः' स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्य
 'इत्या विपूवत.' इत्यमनेन प्रकारेण सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्तियुक्तस्य
 'मधोः' मधुररसस्य सोमस्य 'क्रियाग्रहण कर्तव्यमिति' कर्मणः
 सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थर्थे पठी एवं विधं सोमं 'गौर्यो' गौरवर्णा
 गावः 'पिबन्ति' । या गावः 'वृष्णा' कामाभिवर्पकेणेन्द्रेण
 'सयावरीः' सह गच्छन्त्यः सत्यः 'मदन्ति' हृष्टा भवन्ति । ताः
 'इन्द्रपीतस्य' सोमस्यावशेषं पिबन्तीत्यर्थः । 'शोभयाः' वचन-
 व्यत्ययः (३, १, ८५) इन्द्रेण सह शोभन्ते । 'वस्त्रोः' पयः-
 प्रदानेन निवासकारिण्यः ता गावः 'स्वराज्य' स्वस्य स्वकौ-
 यस्वेन्द्रस्य यद्राज्यं राजत्वन्तद् 'अनु' लब्धं अवस्थिता
 इत्यर्थः ॥ १ ॥

३ २७ ३ २७ १ १ २ १ २ १ १ २
 इत्या हि सोम वृन्मदो ब्रह्म चकार वर्धनम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 शविष्ठ वक्विन्नो जसा पृथिव्या

१२ १ २ ३ २ ३ २ २ ३ २ २
 निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे 'शविष्ठ' ! अतिगयेन बलवन् !
 'वक्विन् !' वयवविन्द्र ! 'इत्या हि' इत्यम् एव अनेन शास्त्री-
 प्रकारेणैव 'सोमे' त्वया गृहीते सति 'मदः' मदेः स्तुतिकर्मणः
 स्तोता 'वर्धन' तव उद्दिक्कर 'ब्रह्म' स्तोत्रं 'चकार' । अनेन
 कृतवान् इदित्येतत् पदपूरणम् अतस्त्वम् 'भोजसा' बलेन
 'पृथिव्याः सकागात् आगत्य 'अहिम्' इन्तार वृत्तं 'नि.शशा.'
 नि.शेषेण शशाः मा वृषसेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सका-
 गाविरगमय इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? 'स्वराज्य' स्वस्य राज्यं

राजत्वम् 'अनु' सस्य 'अर्चन्' पूजयन् स्वस्वामित्वं प्रकटय-
नित्यर्थः ॥ २ ॥

२ १ १ २ ३ १ २ २ १ २ २
इन्द्रो मदाय वावृधे शवसे वृत्रहा नृभिः

१७ २२ ३ २ १ १ २ २
तमिन्महत्स्वाजिषूतिमर्भे हवा-

१ १ १ १ १ १ १ १
महे स वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । 'वृत्रहा' वृत्रस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य
मेघस्यासुरस्य वा हन्ता यहा । आवरकाणां शत्रूणां हन्ता
इन्द्रः 'मदाय' हर्षार्थं, 'शवसे' बलार्थं च 'नृभिः' यज्ञस्य
नेतृभिः ऋत्विगभिः 'वावृधे' स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः
प्रवर्धितो बभूव स्तुत्या हि देवता प्राप्तवला सती प्रवर्धते ।
'तमिन्' तमिव इन्द्रं 'महत्सु' प्रभूतेषु 'आजिषु' सङ्ग्रामेषु
'जतोम्' अस्माकं रक्षकम् 'हवामहे' आह्वयामहे । तथा
'तम्' इन्द्रम् 'अर्भे' अल्पे सङ्ग्रामे 'हवामहे' । अस्माभिराहुतः
'स' ऐन्द्रः 'वाजेषु' सङ्ग्रामेषु 'नो' इच्छान् 'प्रविषत्' प्रावतु
प्रकर्षेण रक्षतु ॥ ३ ॥

२ १ २ ३ १ २ ३ १ १ १ २ २
इन्द्र तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तं वज्रिन् वीर्यम् ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ २ ३
यइ त्वं मायिनं मृगं तव त्यन्मा-

१ २ २ २ ३ १ १ ३ १ २
यथावधीरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । अद्विरिति मेघनाम (नै० १, १०, १) हे
 'अद्विवन्' वाहनरूपमेघयुक्त ! 'वच्चिन्' वक्षवसिन्द्र ! 'तुभ्य-
 मित्' तवैव पठार्थं चतुर्थी । तवैव 'वीर्यं' सामर्थ्यम् 'अनुत्तं'
 शत्रुभिरतिरस्कृतम् । 'यद्वा' येन वीर्येण खलु 'मायिन' माया-
 विनं 'सृग' सृगरूपमापन्न 'त्य' तं 'वृत्रम्' असुर त्वमपि माय-
 यैव 'अवधीः' हतवानसि । अतः कारणात् तव वीर्यं 'यत्'
 तत् प्रसिद्धं भवति । 'अर्चन्ननु खराज्यमिति' पादो
 व्याख्यातः ॥ ४ ॥

१ २ १ २ ३ १ ३ १ २ १ २
 प्रेक्षभीहि धृष्युहि न ते वज्रो नि यत्सते ।

१ २ १ २ ३ १ २ १ २
 इन्द्र नृमूणं हि ते शवो हनो

१ १ २ २ १ २ १ २ २ १ २
 वृत्रं जया अपोऽर्चन्ननु खराज्यम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । हे 'इन्द्र' । 'प्रेहि' प्रकर्षेण गच्छ ।
 'अभीहि' हन्तव्यान् शत्रून् आभिसुख्येन प्राप्नुहि । प्राप्य च
 'धृष्युहि' तान् शत्रून् अभिभवति तव 'वज्रो' 'न नियसते'
 शत्रुभिः न नियम्यते अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तथा 'ते' तव
 'शयः' त्वदीय बल 'नृमूणं' नृणां पुरुषाणां नामकम् अभि-
 भावकम् । 'हि' यस्मादेव तस्मात् 'वृत्रम्' असुरं मेघ वा
 'हनः' जहि । तदनन्तरं तेन निरुद्धा 'शयः' उदकानि
 'जया' जय, वृत्रं हत्वा तेनाहतं सुदकं लभस्वेत्यर्थः । शिष्टं
 स्पष्टम् ॥ ५ ॥

१ १ १ १ १ २ १ २ १ २ १ २
 यदुदीरत आजयो धृष्यावे धीयते धनम् ।

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
युंक्षा मदच्युता हरी कं हनः

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
कं वसौ दधोऽस्मां इन्द्र वसौ दधः ॥ ६ ॥

अथ पञ्ची । अवेदमाख्यानम् । रङ्गगणपुत्री गीतमः कुरु-
क्षेत्रयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् । तेषां राज्ञाम्पदैः सह
युद्धे सति स ऋषिरनेन सूक्तेन इन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं
प्रार्थयामासेति । तस्य च तत् पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिरा-
ख्यातम् 'गीतमो इ वै राज्ञगणः उभयेषां कुरुक्षेत्रयानां
पुरोहित आसीत्' इति ।

'यद्' यदा 'आजयः' सङ्ग्रामाः 'उदीरते' उद्गच्छन्ति
उत्पद्यन्ते तदानीं 'धनं' 'धृष्णवे' यो धृष्णः धर्षयिता शत्रूणां
जिता भवति तस्मै धीयते निधीयते । जयती धनं भवती-
त्यर्थः । हे 'इन्द्र !' त्वां तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु 'मदच्युता'
शत्रूणां 'मदस्य' गर्वस्य आवयितारौ 'हरी' त्वदीयावशौ
'युंक्ष' रथे त्वदीये योजय । योजयित्वा च 'कं' चिद्राजान
तव परिचरणमकुर्वन्त 'हनः' हन्याः । 'कं' चन त्वा परि-
चरन्त 'वसौ' धने 'दधः' स्थापयसि अतो जयाजयी त्वमेव
कारयितासि । तस्मात् हे इन्द्र ! अस्मान् अस्मदीयान् राज्ञः
वसौ धने 'दधः' स्थापय ॥ ६ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अक्षन्नसौमदन्त द्यव प्रिया अधूषत ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अस्तोपत स्वभानवो विप्रा नवि-

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
ष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । हे 'इन्द्र !' त्वया दत्तान्यन्नानि 'अन्नं'
यजमाना भुक्तवन्तः भुक्ता च 'अमोमदन्त हि' दत्ता आसन्
खलु । 'प्रियाः' स्वकीयाः तनूः 'अवाधूपत' अकम्पयन् अति-
शयितरसास्वादेन वक्तुमशक्नुवन्तः शरीराण्यकम्पयन् । तदनन्तरं
'स्वभानवः' स्वायत्तदीप्तयः 'विप्राः' मेधाविनः ऋत्विजः 'नवि-
ष्टया' अतिशयेन नूतनया 'मती' मत्वा स्तुत्या 'अस्तीषत'
अस्तुवन् । अतः हे 'इन्द्र !' ते त्वदीयी 'हरी' एतत्सर्वज्ञा-
वशौ 'तु' क्षिप्रं 'योज' रथे योजय ॥ ७ ॥

२१ १ ११ १८ २ १२ ११ १

उपो पु शृणुही गिरो मघवन्मातथा इव ।

११ २ १११ ३ २१ ११

कदा नः सूनृतावतः कर इद-

११ १ १८ १८ २२ १ १२

र्थयास इद्योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । हे 'मघवन् !' धनवन्निन्द्र ! 'गिरः' अन्न-
दीयाः स्तुतीः 'उपो' उपैव 'सुनृणुहि' उपगम्य सम्यक् शृणु ।
'अतथाइव' पूर्वं यथाविधस्त्व तद्विपरीतो माभूः अस्मासु पूर्वं
यथा अनुग्रहबुद्धियुक्तः तथाविधएव भवेत्त्वर्थः अपिच 'नो'
ऽस्मान् 'सूनृतावतः' प्रियसत्यात्मिकावाक् सूनृता तया स्तुति-
रूपया वाचा युक्तान् 'कदाकरः' करोषि । त्वमपि 'अर्थयासइत्'
अर्थयसे एव न तदास्मै । अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि
स्वीकरोषीत्वर्थः । अतो हे 'इन्द्र !' 'ते' 'हरी' त्वदीयावशौ
'तु' क्षिप्रं 'योज' रथे योजय । 'कदा' यदेति ।

"करइदर्थ" इति, "कर आदर्थ" इति च पाठाः ॥ ८ ॥

१ १ २ २ २ १ १ २ १ २
चन्द्रमा अपस्वाश्नतरा सुपर्णी धावते दिवि ।

१ १ २ २
न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति

१ १ २ २ १ १
विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

अथ नवमी । वित्तं ऋषिः । “असु” आन्तरिक्षासु
उदकमये मण्डले ‘अन्तः’ मध्ये वत्तमानः ‘सुपर्णः’ शोभन-
पतनः यथा । सुपर्णइति रश्मिनाम (नै० १, ५, १५) सुषुम्णा-
ख्येन सूर्यरश्मिना युक्तः “चन्द्रमा.” “दिवि” द्युलोके “आधा-
वते” आस्रय्यादायाम् । एकेनैव प्रकारेण धावते शीघ्र गच्छति ।
तादृशस्य चन्द्रमसः संस्त्रधिनः । हे “हिरण्यनेमय.” सुवर्ण-
सदृशपर्यन्ताः । यथा । हितरमणीयप्रान्ताः “विद्युतो”
विद्योतमानाः रश्मयः “वो” शुष्माकं “पदं” पदस्थानीयम्
“अस्य” न “विन्दन्ति” मदीयानीन्द्रियाणि कूपेनावृतत्वात् न
लभन्ते । अत इदं नोचितं तस्मात् कृपात् मासुत्तारयतेत्यर्थः ।
अपिच हे “रोदसी” व्यावापृथिव्यौ । “मे” मदीयं “अस्य”
इदं स्तोत्रं “वित्तं” जानीतम् ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
प्रति प्रियतमं रथ वृषणं वसुवाहनम् ।

१ १ १ २ २ ३ १ २
स्तोता वामश्विनावृषि स्तोमेभि-

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
भूषति प्रति माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ १० ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

शौरं पावकशोचिषं वि वो मदे

३ १ २ ३ १ २ २ १ २

यज्ञेषु स्तौर्णवर्हिषं विवक्षसे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । विमद ऋषिः । हे अग्ने ! तव स्वभूते
‘विमदे’ एतदाख्ये ऋषौ मयि ‘इय’ स्तुतिः प्रवृत्तास्ति नेति
सम्प्रत्यर्थं न अतो वयमिदानीं ‘स्ववृत्तिभिः’ स्वयङ्गताभिः
दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिः ‘होतारं’ देवानामाह्वानात्तारं होम-
निष्पादकं वा ‘अग्निं’ ‘त्वा’ त्वाम् ‘आवृणोमहे’ आभिसुख्येन
सम्भजामहे । कौटुम्भं ‘यज्ञेषु’ यागेषु ‘स्तौर्णवर्हिषम्’ आसा-
दितवर्हिष्कम् । ‘शौरम्’ ओषध्यादिषु सर्वत्रानुशायिनम् ।
‘पावकशोचिषं’ शोधकदोषिणम् । ‘विवक्षसे’ महत्त्वमैतत्
हे अग्ने ! त्वमपि महान् भवसि । यद्वा । ‘विमदे’ यज्ञस्य
सम्बन्धिनः सोमस्य पानजन्यविविधमदार्थं ‘त्वामावृणोमहे’
इति योज्यम् ॥

“शौरम्पावकशोचिषं विवोमदे यज्ञेषु स्तौर्णवर्हिषं विवक्षसे”
इति छन्दोगाः । “यज्ञार्थं स्तौर्णवर्हिषो विवोमदे शौरम्पा-
वकशोचिषं विवक्षसे” इति बह्वृचाः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

यथा चित्रो अबोधयः सत्यश्रवसि

३ १ २ ३ १ २

वाय्ये सुजाते अश्वसून्तते ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । सत्यश्रवा ऋषिः । ‘अद्य’ अस्मिन्त्याग-

दिने हे 'उषः' उपोदेवि ! 'दिवित्मती' दीप्तिमती त्वं 'नो'
ऽध्मान् 'महे' महते 'राये' धनप्राप्तये 'बोधय' प्रज्ञापय
प्रकाशयेत्यर्थः । सति प्रकाशे क्रतुद्वारा द्रव्यस्योपार्जयितुं
शक्यत्वात् । 'यथाचित्' यथैव पूर्वं नोऽध्मानबोधयः, अती-
तेषु यथा बोधितवती तद्बद्धापीत्यर्थः । हे 'सुजाते' शोभनं
जातं जन्माविर्भावो यस्यास्तादृशि ! हे 'अश्वसूनुते' प्रियसत्या-
म्बिका स्तुतिवाग्यस्याः सा हे तादृशि देवि ! 'वाय्ये' वयसुत्रे
'सत्यवसि' मयि अनुगृह्याणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

१२ १ १२ २ १२ १२११ २२

भद्रं नो अपि वातय सनी दक्षमुत क्रतुम् ।

१२ ११ २२२ १ १ २२

अथा ते सख्ये अन्वसो वि वो मदे

११ २१ १ २२१ १२

रणा गावो न यवसे विवचसे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । विमद ऋषिः । हे सोम ! त्वं 'नीऽध्मा-
दीय 'मनः' 'भद्र' कल्याण 'प्राप' शुभसङ्कल्पलक्षणं 'वातय'
गमय अस्माकं परः शुभसङ्कल्पं कुर्वित्यर्थः । तथा 'दक्ष' वृद्धमपि
सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि 'भद्र' शुभकारित्वलक्षणं प्रापय
अस्माकमन्तरात्मानं शुभकारिणं कुर्वित्यर्थः । 'उता' अपिच
'क्रतु' प्रज्ञानं भद्रं शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय शुभाध्यव-
सायिनं कुर्वित्यर्थः । 'अथ' अनन्तर स्तोतारः 'ते' तव 'सख्ये'
स्तुत्यस्तोत्रत्वेन्ययष्टृत्वलक्षणे सखिकर्मणि रमतामिति शेषः ।
तत्र दृष्टान्तः 'यवसे' घासे 'रणाः' प्रीतियुक्ता गावो 'न' गाव
इव ता यथा प्रीतिं कुर्वन्ते तद्वत् । कश्चिन् सति ? 'अन्वसः'
सोमाख्यस्यादस्य सम्बन्धिनि वस्तुनि 'विमदे' विविधसोम-

५ प्र० १ अक्ष० ४८ ० ६ अक्ष०] ऐन्द्रं पर्व । २२८

जन्यमदनिमित्ते सति । कस्मादेवम् ? यस्माद् 'विषक्षसे'
महान् भवसि ॥ ४ ॥

१२, ३१ २ ३२ ३१ २२ २ २२
क्रत्वा सहाऽनुष्वधं भीम आ वावृते शवः ।

१२ ३ २ २२ २ २ २ २२
श्रियं ऋष्व उपाकयोर्नि शिप्री

१२ १ १ २२ १२ २२
हरिवां दधे हस्तयोर्वज्रमायसम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । गोतम ऋषिः । 'क्रत्वा' कर्मणा प्रज्ञया
वा 'महान्' सर्वाधिकः 'भीम' शत्रूणां भयङ्कर इन्द्रः 'अनु-
ष्वध' 'स्वधेत्यत्रनाम (नै० २, ७, १७) । स्वधाया विभक्त्यर्थे-
ऽव्ययीभावः सोमसंघणस्यान्नस्य पाने सतीत्यर्थः । 'शवः'
आत्मीय बलम् 'आवावृते' आभिमुख्येन प्रावर्त्तयत् । तद-
नन्तरम् 'ऋष्वो' दर्शनीयः 'शिप्री' हनुमान् । नासिका-
वात्वा । 'हरिवान्' हरिभ्यामश्वाम्यामुपेत इन्द्रः 'उपाकयो'
समीपवर्त्तिनोर्हस्तयोर्वाङ्मो 'आयस' अयोमय वज्र 'श्रियं'
सम्पदर्थं 'निदधे' निदधाति स्थापयति सोमपानेन दृष्टः
प्रबल इन्द्रः शत्रूणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

२ १ १ २२ २ २२ २ २
स स्या त हृषणऽथ रथमधि तिष्ठाति गोविदम् ।

१ २२ १२ २२ २ २
यः पात्रऽहारियोजनं पूर्यमिन्द्र

१२ २ २ २२ २२ २ २२
चिकेतति योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । गोतम ऋषिः । 'सघा' स खल्विन्द्रः 'हृषण'

कामाभिवर्षकं 'गोविन्द' गवां लम्बयितारं 'रथम्' 'अधिति-
ष्ठाति' ईदृशे रथे अधितिष्ठतु आरूढो भवतु । हे इन्द्र ! 'यो'
रथः 'हारियोजनम्' एतत्त्वञ्च धानामिश्रितं 'पूर्णं' सोमेन
पूर्णं 'पात्र' चिकेतति' ज्ञापयति तं रथमधितिष्ठेति पूर्ववान्वयः
अधितिष्ठाय 'ते' त्वदीयौ 'हरी' अश्वौ 'नु' क्षिप्रं 'योज'
रथे योजय ॥ ६ ॥

१ १ ४ २८ ५ २७ ३ २ २ १ २८ ३ १ २
अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।

२ ३ १ २ ३ २४ ३ १ २
अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासी

वाजिन इषध् स्तोत्रभ्य आ भर ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । वसुव्युत ऋषिः । 'तम्' अग्नि 'मन्त्रे'
स्त्रीभिः । 'यः' अग्निः 'वसुः' वासकः । 'यम्' 'अस्त'
सर्वेषां गृहवदान्ययभूत 'धेनवः' गावः 'यन्ति' गच्छन्ति प्रीण-
यितुम् । 'अस्तम्' उक्तलक्षणम् 'अवन्तः' अरणवन्तोऽग्नाः
'आश्वः' शीघ्रगामिनः यन्ति । तथा 'नित्यासः' नित्यप्रवृत्ताः
'वाजिनः' इविर्लक्षणावन्तो यजमानाः 'यमस्त' 'यन्ति'
तम् मन्त्रे । 'इयम्' अथ 'स्तोत्रभ्यः' अस्माभ्यम् 'आमर'
आहर इति ॥ ७ ॥

न तमः^{१७} ह्यो न दुरितं^{१८} देवासो^{१९} अष्ट^{२०} मर्त्यम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
सजोयसो यमर्यमा मित्रो

२ २ २ २ २ २ २ २

नयति वरुणो अति द्विषः ॥ ८ ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाहं चतुर्थं दृश्यति ।

अथ अष्टमी । अहोसुग्वामदेव्य ऋषि । हे 'देवास.' ! देवाः । आज्ञासेरसुक् (७, १, ५०) 'त' मर्त्यं मनुष्यम् 'अहः' पापं दुरितं तत्फलरूपं दुर्गममस्र 'नाष्ट' न प्राप्नोति अन्नीते-
कंडि, भूलोभलीति सिचोलीय', अङ्गभावश्चान्दसः 'अर्थमा' अरीन् नियच्छति इति एतत्सन्नकोदेवः । नयन्ति शत्रून् एते 'मित्र.' प्रसीतेः व्राता देवस्य नयति । 'वरुणः' पापानां निवारको देवः 'य' 'नयति' । एते त्रयो देवाः 'सजीवस.' सङ्गताः समानाः प्रीयमाणा वा भवन्तः 'द्विष.' द्वेष्टुन् अति-
क्रान्त्य 'य' स्तोतारं नयन्ति मत्वेकविषय्या एकवचनम् तस्मा-
द्वेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सानवेदार्यप्रश्नामे अन्वीयाख्याने

चतुर्थाध्यायस्य चट्ठमं सूत्रम् ।

इति पाङ्क्तम् ।

अथ पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाहं पञ्चमं दृश्यति ।

२ २ २ २ २ २

परि प्र धन्वेन्द्राय सीम

१ २ २ २ २ २

स्वाहुर्मित्राय पूषणे भगाय ॥ १ ॥

दीयमानत्वेन महत्वयुक्तः । 'समुद्र' समुन्दनः यस्मात् समुद्र-
वन्ति रसास्तादृशः । 'पिता' सर्वेषां पालयिता त्वं 'देवानां'
'विष्वा' विष्वाणि सर्वाणि 'धाम' धामानि शरीराण्यभिलक्ष्य
'परि पवस्व' परिचर ॥ ३ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
पवस्व सोम महे दद्यायाश्वो

१ १ १ १ १ १ १
न निक्तो वाजी धनाय ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । हे 'सोम !' 'अश्वोन' अश्वः इव 'नक्तः'
पसतीवरौभिरद्भिर्विनिर्णिक्तः । 'वाजी' वेगवान् त्वं 'महे'
महते 'दद्याय' वलाय 'धनाय' धनार्थञ्च 'पवस्व' चर ।
'महे' "क्रते" इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
इन्दुः पविष्ट चारुमदायापामुपस्थे कविर्भगाय ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । 'चारुः' कल्याणरूपः 'कविः' क्रान्तप्रज्ञः
'इन्दुः' सोमः । 'अपाम्' उदकानाम् 'उपस्थे' उपस्थानि
अन्तरिक्षे पवित्रे वा 'मदाय' मदार्थम् । 'भगाय' भजनी-
याय धनार्थञ्च 'पविष्ट' पवते ॥ ५ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अनु हि त्वा सुतः सोम मदामसि महे समर्थ्यराज्ये ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
वाजाः अभि पवमान प्र गाहसे ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । त्रिषदा अनुष्टुप् पिपीलिकमध्या । ऋषि-
देवते पूर्वपत् । हे 'सोम !' 'सुतम्' अभिपुत्रं 'त्वा' त्वां

१ १ २ ३ १ २ २ १ २
आविर्मर्या आ वाजं वाजिनो

३ १ २ २ २ २ २ २
अग्रं देवस्य सवितुः सवम् ।

१ १ २
स्वर्गां अर्वन्तो जयत ॥ ८ ॥

अथ नवमी । पुर उष्णिक् । वाजिनां स्तुतिः । 'मर्याः' मनुष्येभ्यो हिताः 'आविः' प्रकाशमानाः 'वाजिनः' देवविशेषाः वाजिनभाजः 'सवितुः' प्रेरकस्य देवस्य 'सवम्' अभिपोतव्यं 'वाजम्' अवतारं सोमं 'गमन्' अगमन् । ततो हि यजमानाः । 'स्वर्गं' 'जयत' तथा 'अर्वन्तः' अर्वन्तोऽश्वान् जयत ॥ ८ ॥

१ २ १ १ २ २ २
प्रवस्व सोम दुम्नी सुधारो

१ १ २ २ १ २ २ २
महां अवीनामनु पृथ्व्यः ॥ १० ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाहं पञ्चम दशति ।

अथ दशमी । ऐश्वर्योर्धिष्ण्या ऋषयः । द्विपदा । हि 'सोम' । 'दुम्नी' दुम्नं द्योतते, यमो वाचं वेति यास्कः (नि० ने० ५, ५) अन्नवान् यशस्वी वा । 'सुधारः' शोभनधातुशुभ्रः 'पृथ्व्यं' पृथ्वीं 'अवीनामनु' अवीनां जम् 'अवीनां' 'देव्याम्' सोमभ्यः सप्तागात् 'अनु' क्रमेण 'प्रवस्व' चर ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदावप्रकाशे छन्दोब्याख्याने

चतुर्थशाध्यायस्य नवमः खण्डः ।

इति पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाहं समाप्तम् ।

अथ पञ्चमपाठकस्य द्वितीयाहो प्रथम दशति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

भर यं त्वा अविष्ठमीमहे ॥ १ ॥

अथ दशमे खण्डे—सैषा प्रथमा । ऐन्द्री । हे 'विश्वतो-
दावन्' ! सर्वतन्धे दानवन् सर्वत्र दानवन् वा इन्द्र ! स त्वं
'विश्वतः' सर्वतः 'नः' अस्मभ्यम् अभीष्टम् 'आभर' आहर ।
किञ्च, 'अविष्ठम्' अतिशयेन बलवन्तं 'यं' 'त्वाम्' 'ईमहे'
अभीष्टं याचामहे ॥ १ ॥

एष ब्रह्मा य ऋत्विय इन्द्रो नाम श्रुतो गृणे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । ऐन्द्री । 'ऋत्वियः' ऋतौ वसन्तादि-
समये भवः 'यः' इन्द्रः 'नामश्रुतः' विश्रुतः 'एषः' 'ब्रह्मा'
स्तोतृणामभीष्टस्य वक्ष्यिता तमहं 'गृणे' स्तुमि ॥ २ ॥

ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्के-

रवर्हयन्नहये हन्तवा उ ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वसदस्यु ऋषिः । 'अहये' हन्त्राय क्रिया-
ग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् हननक्रियायां
हन्त्रस्य सम्प्रदानसंज्ञा 'हवहन्तवै' तुमर्थे सेऽसेनिति (३,४,८)
तवैप्रत्ययः 'हन्तुम्' 'अर्के' अर्चनीयेः स्तोत्रैः मन्त्रैः हविर्लव-
णैरसैर्वा 'महयन्तः' पूजयन्तः 'ब्रह्मणः' ब्राह्मणाः 'इन्द्रम्'
'अवर्हयन्' अवर्हयन्ति प्रीतं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ २ ३ २२ १ २ ३

अनवस्ते रथमश्वाय तक्षु-

२ २ १ २ २ १ २

स्त्वष्टा वज्रं पुरुद्धत द्युमन्तम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । ऐन्द्री । हे इन्द्र ! 'अनवः' मनुष्याः
'ऋभवः' 'ते' त्वत्सम्बन्धिने 'अश्वाय' वाहनाय तदर्थं 'रथं'
'तत्तक्षुः' कृतवन्तः हे 'पुरुद्धत' ! बहुभिराहुतेन्द्र ! 'त्वष्टा'
विश्वकर्मा च त्वदीय 'वज्रं' 'द्युमन्त' दीप्तिमन्तमकारोत् ॥४॥

१ २ २ १ १ २ २ १ २ १ २ २ १ २ २

शं पदं मघध् रयीषिणे न काम-

२ १ २ १ १ २ १ २ १ २

मव्रतो हिनोति न स्पृशद्रयिम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । ऐन्द्री । 'रयीषिणः' रयि धनं हविलक्षणे
प्रेषयन्ती जनाः 'शं' सुख 'पदं' स्थानं 'मघध्' धनं च लभन्ते
इति शेषः । 'अव्रतः' इन्द्रविषययागादिकर्मरहितः पुरुषः शं
सुखादिकं 'न हिनोति' न प्राप्नोति, दातुं समर्थो न भवती-
त्यर्थः । स्वयमपि 'कामम्' अभीष्टं 'रयि' रमणीय धनं 'न
स्पृशत्' न स्पृशति ॥ ५ ॥

१ २ २ १ १ २ १ २ १ २

सदा गावः शुचयो विश्वधा-

१ १ २ १ १ २ २ १ २

यसः सदा देवा अरेपसः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । इयं वैश्वदेवी । 'गावः' गन्तारः स्तोतारो
या 'सदा' इन्द्रं पररणादिभिरुपगच्छन्ति ते 'शुचयः' निर्मलाः

‘सदा’ सर्वदा ‘विश्वधायसः’ विश्वं धारयन्ति पुण्यन्तीति विश्वधायसः बह्वचाः भवन्तीत्यर्थः । ‘सदा’ सर्वदा ‘देवाः’ दानादिगुणयुक्ताः ‘अरेपसः’ पापरहिताश्च भवन्ति ॥ ६ ॥

१ २ ३ १९ २१ २२

आ याहि वनसा सह गावः

१ १० २२

सचन्त वर्त्तनिं यदूधभिः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । सम्पात ऋषिः । द्विपात् । उपस्था । ई ‘उपः’ । ‘वनसा’ वननीयेन तेजसा ‘सह’ सार्द्धम् ‘आयाहि’ आगच्छ । ‘उपसो’ वाहनभूताः ‘गावः’ ‘वर्त्तनिं’ रथं ‘सचन्त’ सेवन्त अनखेन रथेनायाहीत्यर्थः । ‘यत्’ या गावः ‘ऊधभिः’ उपलब्धिताः प्रभूताः पीना इत्यर्थः । ताः गावः इति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

११ २१ २२ २२२

उप प्रचे मधुमति क्षियन्तः

११ २२ ११२

पुष्येम रयिं धीमहे त इन्द्र ॥ ८ ॥

अथ षष्ठमी । ‘इ इन्द्र’ परमैश्वर्ययुक्त । त्वं ‘मधुमति’ माधुर्यपिबेति ‘प्रचे’ राजकर्तृकन्यग्रोधचमसे ‘ते’ त्वदीये ‘क्षियन्तः’ समीपे स्थिताः वयं ‘रयि’ दमणीयमश्नं ‘पुष्येम’ पोषयेम । किञ्च । त्वां ‘धीमहे’ वयमनुष्यायेम ॥ ८ ॥

१२ २२ २१२ ११

अर्चन्त्यर्कां सरुतः स्वर्कां आ

१२ १२४ १ १ २२

स्तोमति श्रुतो युवा स इन्द्रः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । 'स्वर्काः' शोभनस्तोत्राः शोभनान्नावा
'मरुतः' 'अर्कम्' अर्चनीयमिन्द्रम् 'अर्चन्ति' स्तोत्रैर्हविर्भिः ।
'युवा' नित्यतरुणः 'श्रुतः' विख्यातः 'इन्द्रः' 'आस्तोमति'
तेषां सम्बन्धीनि शत्रुजातान्याभिसुख्येन हिनस्ति ॥ ८ ॥

१ ३ १ २ १ १ २ १

प्र व इन्द्राय वृत्रहन्तमाय

१ १ १ १ २ १ १ १ १ १

विप्राय गाथं गायत यं जुजोषते ॥ १० ॥

इति पञ्चमपाठकस्य द्वितीयाहो प्रथम दशति ।

अथ दशमी । हे 'विप्राः' मेधाविनः । 'वृत्रहन्तमाय'
अतिशयेन वृत्रस्य हन्तमः, तस्मै इन्द्राय 'तं' 'गाथं' स्तोत्रं
'प्रगायत' प्रकर्षेण पठत । हे उन्नातारः ! स इन्द्रः 'यं'
स्तोत्रं 'जुजोषते' सेवते ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोप्याख्याने

'अगुर्वसाध्यायस्य दशमः खण्डः ।

अथ पञ्चमपाठकस्य द्वितीयाहो द्वितीय दशति ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १

अचेत्यग्निश्चिकितिर्हव्यवाद्गु सुमद्रथः ॥ १ ॥

अथ एकादशखण्डे—सैषा प्रथमा । 'हव्यवाद्' हविषां
पोदारं 'चिकितिः' विशिष्टपञ्चः 'सुमद्रथः' सुष्ठुहविर्युक्त
रघोऽग्निः 'अचेति' चेत्यते सर्वैर्भ्रायते । यद्वा । व्यत्ययेन

कर्त्तरि प्रत्ययः (३, १, ८५) हविः प्रदातारं यजमानं
जानाति ॥ १ ॥

२ ३ २ १ १ २ २ २
अग्ने त्वं नो अन्तम उत

१ १ १ १ २ १ २ २
जाता शिवो भुवो वरूथ्यः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । बभ्रुर्ऋषिः । आग्नेयी । हे 'अग्ने !'
'वरूथ्यः' वरणीयः सम्भजननीयः ॥ यद्वा । वरूथ्यैः यज्ञगृहै-
र्हृतः 'त्व' 'नः' अस्माकम् 'अन्तमः' अन्तिकतमः 'भूवः' भव ।
'उत' अपिच 'जाता' रचकः शिवः सुखकरश्च भव ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
भगो न चित्रो अग्निर्महोनां दधाति रत्नम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । आग्नेयीयम् । 'महोनां' महताम्
मध्ये 'भगोन' सूर्य इव 'चित्रः' चायनीयः पूजनीयः 'अग्निः'
यज्वनां रत्न' रमणीय धनं 'दधाति' धारयति । प्रयच्छ-
तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
विश्वस्य प्र स्तोभ पुरो वा सन् यदि वेह नूनम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । एषा ऐन्द्री । 'विश्वस्य' सर्वस्य शत्रुजातस्य
'प्रस्तोभ' प्रस्तोभति दिनस्तोत्यर्थः । 'यदिवा' 'इह' यत्र
'नून' 'पुरो वासन्' पूर्वस्मिन् देशे वसन् स्थितः स इह नूनं
प्रस्तोभ ऋत्विग्भिः प्रकर्षेण स्तूयते स्तोभतिस्तु स्तुति-
कर्मा ॥ ४ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १
उपा अप स्वसुष्टमः सं वर्त्त-

३ १ २ ३ १ २

यति वर्त्तनिष् सुजातता ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । सर्वर्त्तऋषिः । उपोदेवता । द्विपदा ।
 प्रथम् 'उपाः' 'स्वसु' भगिन्याः रात्रेः सम्बन्धि 'तमः' 'अन्ध-
 कारम्' 'अप सर्वर्त्तयति' आत्मीयेन तेजसा अपगमयति ।
 'सुजातता' सुजातत्व आत्मनः सुप्रकाशत्व च वर्त्तनि' वर्त्त-
 यति रथं प्रापयति ॥ ५ ॥

२ १७ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २

इमा नु कं भुवना सौषधेमेन्द्रस्य विश्वे च देवाः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । भौवन आत्यऋषिः । 'इमाः' इमानि परि-
 दृश्यमानानि 'भुवना' भुवनानि 'नु' विप्र 'सौषधेम' साध-
 यामः वशीकुर्मः । कमिति पूरकः यद्वा । इमानि सर्वाणि
 भूतजातानि अस्माभ्यं 'क' सुख सौषधेम साधयतु पुरुष-
 स्यत्ययः 'इन्द्रस्य' 'विश्वे' सर्वे देवाश्च स्तुत्या प्रीता इममर्थं
 साधयन्तु ॥ ६ ॥

२ १ १ २ १ २ २ २७ २ १ २ २ १ २

वि स्तुतयो यथा पथा इन्द्र त्वदान्तु रातयः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । कवय ऐलुपऋषिः । इय वैश्वदेवी । हे
 'इन्द्र' । 'त्वत्' त्वत्तः सकाशात् 'रातयः' दानानि 'वि यन्तु'
 विविधं गच्छन्तु । तत्र दृष्टान्तः, 'पथ' राजमार्गात् सुद-
 मार्गा यन्ति तदन्तु ॥ ७ ॥

२ १ २ २ २ २ २

अथा वाजं देवहितं सनेम

१ २ १ १ २ १ १ २

मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

२५२ सामवेदसंहितायाः छन्द आर्चिके [४५०११४०

अथ अष्टमी । भरद्वाजऋषिः । द्विपदा । 'अया' अनया
स्तुत्या 'देवहित' देवेन द्योतमानेनेन्द्रेण दत्तम्- 'वाजम्'
अत्र 'सनेम' वयं सन्धजेम । अपिच 'सुवीराः' शोभन-
मुन्नोपेता वयं 'शतहिमाः' शत हेमन्तान् 'मदेम' ह्वयाम ॥८॥

१ १ १ १ २ २ १ १ १
ऊर्जा मित्रो वरुणःपिन्वतेडाः

१ २ १ १ १ १ १ १
पौवरीमिपं कृणुही न इन्द्र ॥ ९ ॥

अथ नयमी । आत्रेयऋषिः । इय वैश्वदेवी । द्वे 'इन्द्र' ।
'मित्रः', 'वरुणः', त्वञ्च सर्वे यूय 'ऊर्जा' रसेन वलेन वा
संहिताः 'इडा' अन्नानि 'पिन्वत' अस्मभ्यं सिञ्चत प्रयच्छ-
तेत्यर्थः । पिन्व सेचने (भा० प०) धातूनामनेकार्थत्वादत्र
प्रयच्छतेत्यर्थः किञ्च । 'पौवरी' महद्वम् 'इपम्' अत्र 'नः'
अस्माकं 'कृणुहि' कुरु देहीत्यर्थः ॥ ९ ॥

१ १ १ १
इन्द्रो विश्वस्य राजति ॥ १० ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाहं द्वितीय दशति ।

अथ दशमी । इयमेकपदाष्टाचरा गायत्री । वसिष्ठ
ऋषिः । यतः कारणात् 'इन्द्रः' विश्वस्यः भुवनस्य 'राजति'
इन्द्रो भवति, यतः कारणात् 'इन्द्रं' प्राधान्येनाभिसुखीकृत्यो-
च्यते इति पूर्वशान्वयः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते भाष्ये सामवेदसंस्कृतस्य छन्दोव्याख्याने

चतुर्विंशत्याध्यायसंज्ञादयः खण्डः ।

इति द्विपदमैन्द्रं समाप्तम् ॥

त्रिकटुकेषु सुख्याः सुदर्शस्तत्राष्टिरदिमा ।
 अगत्ययं सहस्रेत्यैन्द्रया ज्ञापनस्तथा ॥
 अग्निं होतारमित्येषा अस्तु औषड्या रुचा ।
 चतस्रोऽत्यष्टयोऽमित्यं तवत्वच्यमित्यृषी ॥ १ ॥
 इमे हे अतिशक्त्यावष्टी इत्येक ऊचिरि ।
 प्रबोमहेऽतिजगती तमिन्द्रमिति तादृग्यौ ॥
 सौरी ज्ञयं सहस्रं ति पावमानौ त्वया रुचा ।
 अस्तु औषड्यै खदेवौ मावती तु प्रबोमहे ॥
 अभित्यमिति सावित्री आदाम्ने व्यग्निमित्यसौ ।
 ऐन्द्रोऽवशिष्टा इत्येव इन्द्रो देवतनिर्णयः ॥

अथ पञ्चमापाठकस्य द्वितीयाहं तृतीय इत्यति ।

१ १ २१ २२ १ २
 त्रिकटुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष-
 १ १ २२ २ १ २ २ २ २ २ २
 स्तुम्पत्सोममपिवहिष्णुना सुतं यथावथम् ।
 १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 स ईं ममाद महि कर्म कर्त्तव्यं महामुरुष्ट
 १२ २२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 सैनष्ट सद्यदेवो देवष्ट सत्य इन्द्रुः सत्यमिन्द्रम् ॥१॥

अथ षादशखण्डे—तत्र प्रथमा । यत्प्रथमं अष्टमिः ।
 'मदिषः' महान् पूज्यः 'तुविशुषः' बहुवचः, 'स्तुम्पत्'
 व्यभिन्द्रः 'त्रिकटुकेषु' ज्योतिर्गौरागुत्तितत्त्वतश्चामकेषु 'अभिज्ञ-
 विकेष्टवः' सु 'सुतम्' अभियुतं 'यवाशिरं' यवमयेः सन्नुभिर्मि-
 श्रितम् आङ्पूर्वञ्च औजः पातोः क्विप् 'आस्यधेयामित्यादिना
 द्वियः शिर इत्यादेयः तं सोमं 'विष्णुना' सह 'अपिबत् ।'

‘यथावश’ पूर्वं यथा तं; सोममकामयत तथा अघिबत् वश
कान्ती (अ०, प०) । ब्रह्मं छन्दसीति (२, ४, ७३)
शपोलुगभावः ‘स.’ पीतः सोमः ‘महाम्’ महान्तम् ‘उरम्’
विस्तीर्णम् ‘इम्’ एनम् इन्द्रम् ‘भमादः’ भमादयत् । किम-
र्थम् ? ‘महि’ महत् उरुहनादिसत्त्वम् ‘कर्म’ ‘कर्त्तव्यं’
कर्त्तुम् । ‘सत्य’ ‘इन्द्रः’ सवन् । ‘देवः’ दीप्यमानः ‘स.’
सोमः ‘सत्य’ यथार्थभूतः ‘देवः’ सोमं कामयमानम् ‘एनम्’
‘इन्द्रं’ ‘सद्यत्’ सद्यतिर्व्याप्तिकर्मा व्याप्नोतु ॥ १ ॥

अथ सहस्रमानवो दृशः-

कवीनां मतिर्ज्योतिर्विधर्मः ।

ब्रध्नः समीचीरुपसः समैरयदरेपसः

सचेतसः स्वसरे मन्युमन्तश्चिता गोः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयोऽंशः । गौराङ्गिरसं कथयिष्यामि । ‘सहस्रमानवः’
सहस्रसंख्याका मनुष्याः यस्य सः, सहस्रसंख्याकैर्मनुष्यैरिवोप-
स्थितैरग्निभिर्युक्तः ‘दृशः’ सर्वेषां दर्शनार्थः ‘कवीनां’ निधा-
यिनां सर्वेषां ‘मतिः’ सुत्वं मननीयो वा ‘विधर्मः’ विधाव-
ज्योतिः तेजः ‘अथ’ ब्रध्नः सूर्यः ‘समीची’ शुद्धाः निर्मलाः
‘अरेपसः’ तमः पापरहिताः । ‘सचेतसः’ समानचिन्ताः
इमाः ‘उपसः’ ‘समैरयत्’ सम्यक् धेयति । ततः ‘स्वसरे’
दिवसनामैतत् (नि, नै० १, ८) दिवसे ‘मन्युमन्तः’ मन्युः
प्रकाशस्तदन्तः तेजसितयन्द्रमाः ‘प्रभृतयः’ गोः आदित्यस्य

तेजसा 'चिता.' अपचिताः। भवन्ति विगततेजस्काः भवन्ती-
त्यर्थः ।। 'आदित्योऽपि गौरवते (२, ६)' इति निबन्धम् ॥ २ ॥

एन्द्र यादुप नः परावतो नायमच्छां
विद्यानीव सत्यतिरस्ता राजेव सत्यतिः ।

इवामहे त्वा प्रयस्वन्तः सुतेष्वा पुत्रासो न
पितरं वाजसातये म० हिष्ठं वाजसातये ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । परुच्छेप ऋषिः । क० अत्यष्टि । हे 'इन्द्र !'
'परावतः' दूरदेशात् स्वर्गलक्षणात् 'नः' अस्मान् 'उपायाहि'
अस्मात्स्वमीप प्रत्यागच्छ । तत्र दृष्टान्तः 'नायम्' अयं न पुरोवर्त्ती
अग्निः 'अभिपुतः' सोमो वा प्रस्तुतत्वादिर्दिश्यते स इव
यद्यपि पुरस्तादुपचारान्नियेभार्यीयो नकारः सर्वत्र, तथा-
प्यत्रौचित्वेनोपमार्थीयो गृह्यते । यद्वा । 'परावतः न' दूर-
देशादिव । यद्यपि यत्र सर्वदा सन्निहितः, तथापि स्वर्गा-
ख्याद् दूरदेशादिव । अस्मान् यत्र अयमिति विभक्तिव्यत्ययः ।
'अयम्' इमं देवयजनदेशम् 'अच्छ' अभि प्राप्तुम् आयाहीति
शेषः । तत्र दृष्टान्त 'सत्यति' सता सर्वदा वर्त्तमानानामृत्वि-
जाम्पासको यजमान इव 'प्रत्यावेक्ष्ये' (६, २, १८) इति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् त्वमपि यत्र गृह्यास्यागच्छ । यद्वा ।
सता नक्षत्राणां पतिः चन्द्रमा, स यथा स्वधाम स्थान-
मागच्छति तद्वत् । 'अस्ता' अस्तु सुप आकारः (७, १, २८)
अतएव बहुधा अस्त राजेत्यामनन्ति अस्त' गृहं 'राजेव'

राजा यथा आगच्छति तदत् । किञ्च । 'प्रयंस्रतः' इति
लक्षणादवन्तः यजमाना वयं 'त्वा' त्वां 'सुतेषु' अभिषुतेषु
सोमेषु 'आहवामहे' अभिसुख्येनाह्वयामहे । आह्वाने दृष्टान्तः
'पुत्रासः' पुत्राः 'पितरं न' पालकं जनकमिव तं यथा 'वाक्
सातये' संप्राप्तप्राप्तये तल्लयाय इविः स्त्रीकरणाय वा आह-
वामः ॥ ३ ॥

१ १२ १ १ १ १ १ १
तमिन्द्रं जोह्वीमि मधवानमुयए सवा

१२ १ १ १ १ १ १ १ १ १
दधानमप्रतिष्कृतएथवाएसि भूरि ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो ववर्त्त

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
राये नो विष्वा सुपथा कृणोतु वज्जी ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । रेभा ऋषिः । 'तम्' पूर्वोक्तगुणोपेतम्
'इन्द्र' 'जोह्वीमि' यथाह पुनः पुनराह्वयामि अयतैरभ्य-
स्तस्य चेति सम्प्रसारणम् कीदृश 'मधवान्', मंहनीयधनवन्तम्
'उपम्' उद्गर्णवत् 'सवा' सत्यं यथार्थमेव 'यवांसि' वज्रानि
'भूरि' भूरोणि 'दधानम्' अतएव 'अप्रतिष्कृत' यदुभि-
रप्रतिरोधनीयम् आह्वयामि । किञ्च 'मंहिष्ठः' पूज्यतमो
दायतमो वा 'यज्ञियः' यज्ञार्हः इन्द्रः 'गीर्भिः' अस्मदीयाभिः
स्तुतिभिः 'आ ववर्त्त' यज्ञेष्वभिसुख्येन वर्त्तते । वर्त्ततेर्लिटि
इपम् । ततो 'वज्जी' वज्रवान् इन्द्रः 'राये' धनार्थं 'विष्वा'
सर्वाण्येव 'सुपथा' सुमार्गाणि 'कृणोतु' करोतु । धन सर्वदि-
ग्जमध्वान् प्राप्नोतु इत्यर्थः ॥ ४ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ २ ३ १ २ ३ १

अस्तु श्रौषट् पुरो अग्नि धिया दध आ नु

२२ ३ १ २

३ १ २

त्यच्छर्वा दिव्य वृणीमहे इन्द्रवायू वृणीमहे ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

यइ क्राणा विवस्वते नाभा सन्दाय नव्यसे ।

१ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अध प्र नूनमुपयन्ति धीतयो देवाः अच्छ न धीतयः ५

अथ पञ्चमी । पुरुच्छेपकटपि । ऊ० अतिशक्ती । अच्च 'पुर' पुरत उत्तरवेद्याम् 'अग्निम' आहवनीयाख्य 'धिया' प्रणयनादि कर्मणा 'दधे' धारितवानपि । 'त्यत्' तत् 'यर्ष' तादृश बल बलवन्तु वाऽग्निम । यद्वा । तच्छर्वा तादृश मरुता सह रूप बल 'दिव्य' दिविभय 'नु' क्षिप्रम् 'आ वृणीमहे' आभिमुख्येन सम्भजामहे किञ्च 'इन्द्रवायू' 'वृणीमहे' प्रार्थयामहे । 'यइ' सुपोलुक् (७, १, ३६) य 'विवस्वते' विवो हवीरूप धन तद्वत् 'नव्यसे' नवतराय यजमानाय 'नाभा' नाभौ भूम्या नाभिस्थाने देवयजने । यद्वा । वेदिरूपे अथवा नाभौ सर्वस्य फलस्य सम्बन्धक यज्ञे 'यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभि' इति श्रुति 'सन्दाय' सम्यक् बध्वा मित्य सयुज्य 'क्राणा' धनादिक कुर्वाणी भवत । तौ वृणीमहे इति समन्वयः । यस्मा देव तस्मात् 'अस्तु' 'श्रौषट्' अस्या, स्तुते यवण भवतु । श्रोता भवतु वा मरुता गणोऽग्निर्वा इन्द्रवायु यज्ञे प्रत्येका पेचयैकवचनम् 'अध' अनन्तर 'न' धीतय' अस्मदीयानि कर्माणि स्तुत्यादिरूपाणि 'प्रनूनम्' 'उपयन्ति' प्रकर्षेण गुप्ता सुपेत्य गच्छन्ति । किञ्च, 'देवानच्छान' अग्न्यादिदेवान्

२५८ सामवेदसंहितायाः छन्दो भाष्ये । [४ अ० १२ सू०

आभिमुख्येन प्राप्तुमिव 'धीतयः' अस्मदीयानि कर्माणि
'उपयन्ति' तेषां समीपं प्रापयन्ति ।

"आनुत्यत्", "आनुतद्" इति "नव्यसे", "नवसि" इति,
"प्रनूनं" "प्रसूनम्" इति च क्रमेण साम्ना सृचश्च पाठः ॥ ५ ॥

१ १ २ २ २ १ २ १ १ २
प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णवे

१ १ २ १ १ २ १ १ २
मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् ।

१ २ २ १ २ २ १ १ २ १ १ २
प्र शर्धाय प्र यज्यवे सुखादये तवसे

१ १ २ १ १ २ १ १ २
भन्ददिष्टये धुनिव्रताय शवसे ॥ ६ ॥

अथ पठौ । एवयामरुद्वपिः । छ० अतिजगती । 'प्रयन्तु' प्रग-
च्छन्तु 'गिरिजाः' गिरौ वाचि निष्पन्नाः 'मतयः' स्तुतयः । 'महे'
महते 'व.' तुभ्यं वचनव्यत्ययः (३, १, ८५) 'विष्णवे' व्याप्तायाम्
इन्द्राय विष्णवे वा 'मरुत्वते' मरुद्विस्तुतवते । यास्य स्तुतयः ।
इत्युच्यते 'एवयामरुत्' एतन्नामकस्य ऋषेः प्रच्छलुक् (७, १,
१८) अथवाऽयम्वपिः गिरिजाः स्तुतेर्जनयिता भवति । किञ्च,
'प्रयन्तु' स्तुतयः । कस्यै ? 'शर्धाय' बलाय सारुताय इतर-
स्यै 'वलविशेषणम्' 'प्रयज्यवे' प्रकर्षेण यष्टव्याय । 'सुखा-
दये' शोभनाभरणाय खादिराभरणविशेषः । 'इक्षेपु'
खादिषु कृतस्य सन्दर्भे' इति, 'अक्षेपु च षट्पयः पक्षु खादयः'
इति च श्रुतेः । 'तवसे' बलवते । 'भन्ददिष्टये' स्तुतिरूपा
इष्टिर्यस्य तत् भन्ददिष्टिः, तस्यै । 'धुनिव्रताय' मेघानां
चालने कर्म यस्य, तादृशाय 'शवसे' गमनवते ॥ ६ ॥

३२ ३१ २८ ३ १४ १ १२
अथा रुचा हरिण्या पुनानो विष्वा द्वेपांसि

२१२ ३० २९ २ २१२

तरति सयुग्वभिः सूरौ न सयुग्वभिः ।

१ २ ११ २ २ १ २२ १ २८

धारा पृष्ठस्य रोचते पुनानो अरूपो हरिः ।

२ १ २३ १ २ ३ १ २८ १ १ २ ३ १ २

विष्वा यद्रूपा परियास्यृक्कभिः सप्तांसेभिर्ऋक्कभिः ७

अथ संतप्ती । अनानतः पारुष्णेपिर्ऋक्कभिः । छ० अर्थाष्टि ।
'पुनानः' पूयमानः सोमः 'हरिण्या' हरितवर्णया 'अथा' अनया
'रुचा' रोचमानया धारया 'विष्वा' सर्वाणि 'द्वेपांसि' द्वेष्टुणि
रक्षांसि 'तरति' विनाशयति । तच्च दृष्टान्तः 'सूरौ न' यथा
सूर्यः 'सयुग्वभिः' सह युक्तैरग्निभिः तमांसि दिनस्ति तद्वत्
सयुग्वभिरिति द्विरुक्तिरादरार्था । यद्वा । धारया कुक्षः
सोमो युक्तैस्तेजोभिः सह रक्षांसि तरति । तस्य 'पृष्ठस्य'
पृष्ठ इति धारक उच्यते जगतो धारकस्य सोमस्य पतन्ती
धारा 'रोचते' दीप्यते । 'पुनानः' पूयमानः 'हरिः' हरित-
वर्णः सोमः 'अरूपः' आरोचमानो भवति । 'यद्' यः सोमः
'सप्तांसेभिः' रसाहरणशीलास्तेः 'ऋक्कभिः' स्तुतिमद्भिः,
ऋक्कभिस्तेजोभिः 'विष्वा' विष्वाणि सर्वाणि 'रूपासि' 'परि-
याति' परितो व्याप्नोति ।

"पृष्ठस्य" "सुतस्य" इति साम्न ऋचः पाठौ ॥ ७ ॥

३ २४ ११ २ २ १ २ २४ २८ १ १ १ २

अभि त्वं देव सवितारमोण्योः कविक्रातु-

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 घृतस्य विभ्राष्टिमनु शुक्रशो-

१ १ १ १ १ १
 चिष आनुद्धानस्य सर्पिषः ॥ ६ ॥

अथ नवमी । पञ्चम्येष ऋषिः । छ० अत्यष्टि । 'अग्नि' सर्वासां
 देवसेनानामपण्यम् यज्ञेष्वयं नीयमानं वा । 'होतारम्' अस्मद्
 यागं प्रति देवानामाह्वतारम् । यद्वा । होमनिष्पादकं
 होतार 'जुहोतेहोतित्योर्णवाभः (७, १५) इति यास्कवचनात् ।
 'अग्निमद्य होतारमवृणोतेति श्रुतेः । अग्निमग्न आवहेति
 च अग्नेराह्वातत्वं प्रसिद्धम् । अग्निं होतारं मन्थे इत्येवं
 प्रतिविशेषण मन्थे इति सम्बन्धः । यद्वा यागनिष्पत्तेरेवोप-
 लक्षितत्वादेतदेव विधेयविशेषणम् । इतराणि वक्ष्यमाणविशेष-
 णानि स्तुतिपराणि 'दासन्तम्' अतिशयेन दानवन्तं 'वसोः'
 प्रशस्यस्य सर्वेषां 'सहस्रः स्रुम्' बलस्य पुत्रमग्निं मथ्यन-
 काले बलेन मथ्यमान उत्पद्यत इति तत्पुत्रत्वमुपचर्यते ।
 'जातवेदसं' जातानां वेदितारं जातपन्नं जातधनं वा जात-
 वेदः शब्दो यास्केन बहुधा निरुक्त अग्नेर्जातवेदस्त्वे दृष्टान्तः ।
 'विप्रं न' जातवेदसञ्जातविद्यं मिधाविनं ब्राह्मणमिव, त
 यथा बहु मन्यते तथा त्वामपि स्तौमीत्यर्थः । उक्तगुणविशिष्टो
 यो देवः 'स्रध्वरः' शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यक् निर्वहन् ।
 ऊर्ध्वया' उद्धतया उत्कृष्टया 'देवाणां' देवान् पूजयन्त्या देवान्
 प्रत्युक्तया वा 'कृपा' कृपया सामर्थ्यवचनया 'देवान् प्रत्यु-
 क्तया कृपेति (६, ८) यास्कः तेभ्यो हविर्वहन्मुद्रा युक्तः सन्
 'यक्रयोचिवः' दीप्ततेजस्कृष्ट आनुद्धानस्य' आ समन्ताद्
 ज्ञयमानस्य 'सर्पिषः' सरस्वतीनस्य घृतस्य विभ्रापनेन दोम-

स्यान्वस्य 'विभ्राष्टि' विगेषेण भ्राजमनु स्वयमपि तदान्व
'वष्टि' कामयते स्वीकरोतीत्यर्थः ।

“वसो” “वसुम्” इति सास्त्र ऋच पाठौ ॥ ८ ॥

१ १ १ १२ ३ १ २ ३ २
तव त्यन्नस्य नृतोऽप इन्द्र प्रथम

३ २ १ २ ३ ३ २ २ २
पूर्व दिवि प्रवाच्य कृतम् ।

१ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३
यो देवस्य शवसा प्रारिणा असु रिणन्नपः ।

१ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३
भुवो विश्वमभ्यदेवमोजसा विदे-

३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३
दूर्जप् शतक्रतुर्विदेदिपम् ॥ १० ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाहो वृत्तीय-दशमः ।

अथ दशमी । गृह्यसमदष्टपि । छ० अतिशङ्करी । 'नृत'
सर्वेषां नर्तयित । प्रवर्तयित । हे 'इन्द्र' । 'नृत्ये' नराणां
हितकरम् । 'प्रथम' प्रथम 'प्रथमः प्रथमम्' इति यास्त्र
'पूर्व' पूर्वकालभव त्वया कृतं 'तव' त्वद् तदपि कर्म
'दिवि' स्वर्गलोके प्रवाच्य दैवे प्रकर्षेण यज्ञाय आघ-
नीयमित्यर्थः । किन्तु ? 'देवस्य' विजिगीषो 'असु'
रस्य 'असु' असु प्राण 'रिणन्' हिसन् त्वम् 'अप'
उदकानि तेन निरुद्धानि 'अरिण' प्रैरय । इति यदेतत्
कर्म तत्प्रवाच्यमिति समन्वयः । परोक्षनिर्देशविशिष्ट 'अ'
इन्द्र 'विश्व' व्याप्तम् 'अदेव' तमोरूपम् 'असुरम्' 'भोजसा'

बलेन 'अभि भुवत्' अभिभवत् । किञ्च 'यतक्रतुः' इन्द्रः
'कर्जम्' बलं 'विदेत्' लभयेत् । 'इष' हविलक्षणेनमन्त्रं च
विदेत् विदुल्लभाभे (तु० उ०) ।

"यो" "यद्" इति, "विदेद्" "विदा" इति च साम्न
ऋचः पाठौ ॥ १० ॥

इति सोयषाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकसामं प्रवर्धकश्रीवीरबुद्धभूपाह-
साभाभ्युदयरक्षेणसोयषाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थ-
प्रकाशे छन्दोव्याख्याने ऐन्द्रकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः ।

समाप्तम् ऐन्द्रम् पर्व ऐन्द्रकाण्डं वा
इति द्वितीयं पर्व ।

अथ पञ्चमाध्यायः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जन्मत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

द्वितीयं पर्व सोमस्य पवमानस्य संस्तुतिः ।

उच्चात इति गायत्र्यखत्वारिंशच्चतुर्युताः ॥

अथ पञ्चमप्रपाठस्य द्वितीयार्धे चतुर्थेऽध्यायः ।

उच्चा ते जातमम्भसो दिवि सङ्म्या ददे ।

१ २ ३

४ ५ ६ ७ ८

उग्रं शर्म महि श्रवः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमे खण्डे—सैषा प्रथमा । अमघीयुर्ऋषिः ।
 छ० गायत्री । दे० सोमः । हे 'सोम !' 'ते' तव सम्बन्धिनः
 'अन्धसः' रसस्य 'उच्चा' उपरि 'जातम्' जन्म । अपिच ।
 'दिवि' द्युलोके 'सत्' विद्यमानम् 'उग्रम्' उग्ररूपम् 'शर्म'
 सुखं 'महि' महत् 'श्रवः' श्रवश्च 'भूम्याददे' इत्यत्र यमा
 मनन्ति । विसर्जनीयलोपः साहित्यिकः भूमिः भौमजन्यः
 अस्मादृशः, भूमिष्ठैरादीयत इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

१० ११ १२

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

बुन्द्राय पातवे सुतः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । मधुच्छन्दा ऋषिः । हे 'सोम !' बुन्द्राय
 'पातवे' पातु 'सुतः' अभिपुत्रस्व 'स्वादिष्ठया' स्वादुत-
 मया 'मदिष्ठया' अतिशयेन मादयित्वा 'धारया' 'पवस्व'
 चर ॥ २ ॥

१ २

३ ४ ५

६ ७ ८

९ १०

वृषा पवस्व धारया मरुत्वते च मत्सरः ।

१ २

३ ४

५ ६

७ ८

९ १०

विश्वा दधान ओजसा ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । भृगुर्वाङ्मणिः ऋषिः । हे 'सोम !' त्वं
 'वृषा' स्तोतृणामभिमतम् वर्षकः सन् 'धारया' त्वदीयया
 'पवस्व' द्रोणकलशमागच्छ पवतिर्गतिकर्मा आगतस्व, यदा-

आभिरिन्द्राय दीयते तदा 'मरुत्वते' सहाया मरुतो यस्य
 सन्ति तस्मै इन्द्राय 'मत्सरः' मदकरश्च भव । कीदृशः ?
 'विश्वा' विश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा धनानि 'ओजसा'
 आत्मीयेन बलेन युक्तः सन् स्तोत्रम्यस्तानि प्रयच्छन् त्व माद-
 यिता भवेति समन्वयः ॥ ३ ॥

२२ २२ १२ २ १ २ २ १ २
 यस्ते मदो वरेण्यस्तेना पवस्वाम्यसा ।

१ १२ २२
 देवावीरघशंसहा ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । अमर्षीयुर्ऋषिः । हे सोम । ते तव
 देवावीः देवकामः अघशंसहा राक्षसानां हन्ता वरेण्य सर्व-
 वरेणीय मदः मदकरः यः रसो विद्यते तेन रसेन अम्यसा
 आदरणीयेन पवस्व चर ॥ ४ ॥

१ १७ १ १ २ २ १ २ २ १ १ २
 तिस्रो वाच उदीरते गावो भिमन्ति धेनवः ।

१ १ २ १ २
 हरि रेति कनिक्रदत् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । त्रित ऋषिः । 'तिस्रोवाचः' ऋगादिभेदेन
 त्रिविधाः 'उदीरते' स्तुतीः प्रोद्गायन्ति ऋत्विजः । 'धेनवः'
 आग्निरेण प्रीणयित्रः 'गावः' 'भिमन्ति' शब्दायन्ति दोहा-
 र्यम् । 'हरि' हरितवर्णः सोमश्च 'कनिक्रदत्' शब्दं कुर्वन्
 गच्छति कलशम् ॥ ५ ॥

१ २ २ १ २ १ २ १ २ १ २
 इन्द्रायेन्द्रो मरुत्वते पवस्व मधुसत्तमः ।

१ २ १ १ २ १ १ २

अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ६ ॥

अथ पठो । कश्यप ऋषिः । हे 'इन्दो !' सोम ! 'मधु-
मत्तमः' अतिगवेन मधुमान् 'अर्कस्य' अर्चनीयस्य यज्ञस्य
'योनि' स्थाने 'आसदम्' उपवेष्टुं 'मरुत्वते' 'इन्द्राय' इन्द्रायै
'पवस्व' चर ॥ ६ ॥

१ २ १ १ २ १ १ २ १ २

असाव्यधुर्मदायाप्सु दक्षो गिरिष्ठाः ।

१ २ १ १ २ १ २

श्वेनो न योनिमासदत् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । जमदग्निर्ऋषिः । 'गिरिष्ठाः' पर्वते जात-
'अश्वः' सोमः 'मदाय' मदार्घ्यम् 'असावि' अभिपुतः । 'अप्सु'
वसतीषरीषु 'दक्षः' प्रहृष्टश्च भवति । किञ्च । 'श्वेनो न' यथा
श्वेनो वनादागत्य स्थानमासीददिति तद्वद् 'अश्व' सोमः 'योनि'
स्वकीयस्थानम् 'आ सदत्' आसीदति ॥ ७ ॥

१ २ १ १ २ १ २ १ २

पवस्व दक्षसाधनी देवेभ्यः पीतये हरे ।

१ १ २ १ २ १ २

मरुद्वागो वायवे मदः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । दृढच्युत आगस्त्य ऋषिः । हे 'हरे !' हरि-
तवर्णं पापहर्तृन्वा सोम । 'दक्षसाधनः' दक्षो वलन्तस्य साधकः
'मदः' मदकरश्च त्वं 'पवस्व' चर । किमर्थम् देवेभ्यः इन्द्रा-
दिभ्यः 'पीतये' पानाय । तथा 'मरुद्वाग' वायवे च पीतये
पानाय 'पवस्व' चर ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ १ २
परि स्नानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अक्षरत् ।

१ २ ३ १ २
मदेषु सर्वधा असि ॥ ९ ॥

अथ नवमी । ऋ० असितदेवलौ । अस्याः परस्याद्य काश्यपो-
ऽसित ऋषिः । अयं 'सोमः' 'पवित्रे' 'पर्य्यक्षरत्' परिचरन्ति ।
'स्नानः' सुवानः अभिपूयमाणः 'गिरिष्ठाः' गिरिस्थायी गिरौ
वर्तमान इत्यर्थः । स त्वं 'मदेषु' मादकेषु स्तोत्रकेषु 'सर्वधा
असि' सर्वस्य धाता दाता वा भवसि ॥

'स्नानः' 'सुवानः' इति, 'अक्षरन्' 'अक्षाः' इति च साम्
ऋचः पाठौ ॥ ९ ॥

१ २ ३ २ ३ २ १ १ २ २ ३ २ २ ३ २
परि प्रिया दिवः कविर्वयाप्सि नम्रोर्हितः ।

१ १ २ १ १ २
स्नानैर्याति कविक्रतुः ॥ १० ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाह्नौ चतुर्थं दशमि ।

अथ दशमी । कविर्मेधावी । 'कविक्रतुः' अन्तःप्रज्ञः
क्रान्तकर्मा वा सोमः 'नम्रोः' अधिपवणफलकयोः 'हितः'
निहितः । 'दिवः' युन्नीकस्य 'प्रिया' प्रियाणि 'वयांसि'
वयन्ति गच्छन्तीति वयांसि आवाणः तानि । तथाच मन्त्र-
पणः 'खेना अतिथयः पर्येतानां ककुमः' इति । 'स्नानैः'
अभिपुण्ड्रिभ्यर्युक्तानि 'परियाति' गच्छति ॥

"स्नानैः" सुवानैः इति साम् ऋचः पाठौ ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीय सामवेदाद्यथकाग्रे छन्दोब्याख्याने
पञ्चमस्याध्यायस्य षष्ठमः पद्यः ।

अथ पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाहं पञ्चम दक्षति ।

१ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 प्र सोमासो मदच्युतः श्रवसे नो मघोनाम् ।
 १ २ ३ १ २
 सुता विदथे अक्रमुः ॥ १ ॥

अथ द्वितीये खण्डे—सैषा प्रथमा । श्रांवाश्च ऋषिः ।
 'सोमासः' सोमाः 'मदच्युतः' मदसाविणः 'सुताः' अभिपुताः
 सन्तः 'मघोनां' हविषतां 'नः' अस्माकं सम्बन्धिनि 'विदथे'
 यन्ने 'श्रवसे' अत्राय कीर्तये वा 'प्राक्रमुः' प्रगच्छन्ति ॥
 "मघोनां" "मघोनः" इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 प्र सोमासो विपश्चितोऽपी नयन्त ऊर्मयः ।
 १ २ ३ १ २
 वनानि महिषा इव ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । विततऋषिः । 'विपश्चितः' मेधाविनः
 'सोमासः' सोमाः 'प्र नयन्त' पात्राणि प्रति गच्छन्ति ।
 किमिय ? 'अप ऊर्मयः' अप इति पठो व्यत्ययेन द्वितीया ।
 अपामूर्मयः अतएव बहुधाः अपात्रयन्तीति पठन्ति ते यथा
 सततमुद्भवन्ति तद्वत् । बाहुल्येऽयं दृष्टान्तः । अर्धतो गमने
 दृष्टान्तान्तरमभिधीयते 'वनानि महिषाः' प्रवृत्ता मृगा इव ।
 अथवा स्वाययात् प्रवृत्ते प्रथमो दृष्टान्तः । द्वितीयस्तु
 दशापवित्रादधःप्रदेशे ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 पवसेन्द्रो वृषा सुतः कृधी नो यशसो जने ।

२ ३ २३ १२

विष्वा अप द्विषो जहि ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । अमहोयुक्त्वापिः । हे 'इन्द्रो !' सोम !
 'सुतः' अभिषुतः 'वृषा' सेक्ता त्व 'पवस्व' धारया क्षर । 'जने'
 जनपदेषु 'नः' अस्मान् 'यशसः' यशस्विनः 'क्षधि' कुरु ।
 'विष्वा' सर्वान् 'द्विषः' द्वेष्टुन् शत्रून् 'अप जहि' मारय ॥ ३ ॥

२ ३ १ ३ ३ १ २ ३ १ २

वृषा ह्यसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे ।

१ १ १ १ २

पवमानं स्वहृशम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । अमुक्त्वापिः । हे 'सोम !' त्वं 'वृषा' अभि-
 क्षपितफलानां वर्धिता 'असि हि' भवसि खलु । तस्मात्
 हे 'पवमान !' पूयमान पुनान वा सोम ! 'स्वहृश' सर्वस्य
 द्रष्टार 'भानुना' तेजसा 'द्युमन्त' दीप्तिमन्तम् अतिशयेन
 तेजस्विनमित्यर्थः । स्तुतिमन्त वा 'त्वा' त्वा 'हवामहे' यज्ञेषु
 आह्वयामहे ॥ ४ ॥

१ २ २ १ २ ३ १ २ २ २ २ २

इन्द्रः पविष्ट चेतनः प्रियः कवीनां मतिः ।

१ १ १ १ १ २

सृजदृश्वः रथीरिव ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । अस्या उत्तरस्याय कस्यप ऋषिः । 'चेतन'
 प्रधानः 'प्रियः' देवानां प्रीतिकरः । 'इन्द्रः' सोमः 'कवीना'
 क्रान्तकर्मणा स्तोत्राणां 'मतिः' मत्वा स्तुत्या 'पविष्ट' पयते ।
 'पश्व' इय 'रथीरिव' रथीय जनिम् । 'सृजम्' सृजति ॥ ५ ॥

१२ २ २ २ १ २ २१ २२ ३ २
अष्टक्षतं प्र वाजिनो गव्या सोमासो अश्वया ।

३ १ २ २ १ २ २
शुक्रासो वीरयाश्वः ॥ ६ ॥

अथ पठौ । 'वाजिनः' बलवन्तः- 'आश्वः' वेगवन्तश्च
'सोमासः' सोमाः 'गव्या' गवेच्छया 'अश्वया' अश्वेच्छया
'वीरया' वीरेच्छया च । 'अष्टक्षत' ऋत्विग्भिः प्रकर्षेण
सृज्यन्ते ॥ ६ ॥

१२ २ १ २ २ १ २२ ३ १ २
पवस्व देव आयुपगिन्द्रं गच्छतु ते मदः ।

३ १ २ २ १ २
वायुमा रोह धर्मणा ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । निधुविः काश्यप ऋषिः । हे सोम !
'देवः' द्योतमानस्त्व' 'पवस्व' धारया चर । अपिच त्व
'मदः' मदकरो रसः 'आयुपक्' अनुपक्त यथा भवति तथा इन्द्रं
प्रति गच्छतु । अपिच त्व 'वायु' 'धर्मणा' धारकेण रसेन
'आरोह' प्राप्नुहि ।

'देव आयुपक्' 'देवायुपक्' इति पाठो ॥ ७ ॥

१२ २ २ २ १ २ २ २ २
पवमानो अजीजनद्विचित्रं न तन्यतुम् ।

१ २ २ २ २ २
ज्योतिर्वैश्वानरं रुहत् ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । अमहीयुर्ऋषिः । 'पवमानः' सोमः
'रुहत्' मरुत् 'वैश्वानर' वैश्वानराख्य 'ज्योतिः' तेजः 'दिवः'

दुलोकस्य 'चित्रं' विचित्रं 'तन्यतु' न' अशनिमिव 'अजी-
जनतु' अजनयतु ॥ ८ ॥

परि स्नानास इन्दुवो मदाय वर्हणा गिरा ।

मधो अर्धन्ति धारया ॥ ६ ॥

अथ नवमी । द्वयोः काव्यपोऽस्ति ऋषिः । 'स्नानासः'
सुवानाः अभिपूयमाणाः 'इन्द्रवः' दीप्ताः । 'वर्चणा' महत्या
'गिरा' स्तुतिरूपया वाचा 'मधो' इति विभक्तिव्यत्ययः
(३,१,८५) । मधवो मदकराः सोमाः 'धारया' सह देवानां
'मदाय' तदर्थं 'पर्यर्पन्ति' दद्यापविवादधः चरन्तीत्यर्थः ।

“मधी” “सुता” इति साम्न ऋचः पाठौ ॥ ८ ॥

परि प्रासिष्यदत्कविः सिन्धोरुर्मावधि श्रितः ।

कारु' विभ्रत्युरुस्सुहम् ॥ १० ॥

इति पञ्चमपपाठकस्य द्वितीयाहो पञ्चम दशति ।

अथ दशमी । 'परि प्राप्तिपदत्' परिस्यन्दते 'कवि.'
निर्वापी 'सिन्धोरुर्मावधिग्रितः' आग्रितः सन् 'पुरसृष्टं'
बहुभिः सृष्टणीय 'कारु' स्तोतार 'विभ्रत्' धारयन् सोमः
परिस्यन्दते इति सम्बन्धः ।

“कारु” “कारम्” इति पाठौ ॥ १० ॥

इति मायषाब्जाद्विचरिते माषवीधे मामरेदायप्रज्ञानं हृदोष्वास्थाने
पद्मनशाब्जादस्य द्वितीयं पत्रम् ।

इति पञ्चमप्रपाठकः समाप्तः ।

अथ पञ्चमपाठकस्य अथमात्रे प्रथमं दधति ।

१ २ २ २ २ २ २ १ २ २ २ २
 उपो पु जातमसुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम् ।
 १ २ २ २ २
 इन्दुं देवा अयासिपुः ॥ १ ॥

अथ तृतीये खण्डे—सैया प्रथमा । अमहीर्युर्द्धपि ।
 'सुजातं' सम्यक् प्रादुर्भूतम् 'असुं' वसतीवरीभिः प्रेरितं 'भङ्गं'
 यवूणाभ्यञ्जकं 'गोभिः' गोर्विकारैः पयोभिः 'परिष्कृतम्'
 अलङ्कृतम् संस्कृतम् । 'इन्दु' सोमं 'देवाः' इन्द्रादयः उपायाः
 सिपुः 'उपगच्छन्ति ॥ १ ॥

१ १ २ १ १ २ १ २ २ १ २
 पुनानो अक्रमीदभि विश्वा सृधो विचर्यणिः ।
 १ २ २ १ २ २ १ २
 शुम्भन्ति विप्रं धीतिभिः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । 'विचर्यणिः' द्रष्टा 'पुनान्' सोमं
 'विश्वाः' सर्वाः 'सृधः' यवुसेना 'अक्रमीत्' अभिक्रामति ।
 'विप्र' मेधाविन त सोम 'धीतिभिः' शुचिभिर्वा 'शुम्भन्ति'

‘अभ्यर्पन्’ अभितो गमयन् ‘इन्दुः’ दीप्तः सोमः ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं
‘धीयते’ दशापवित्रे अश्वर्युभिर्निधीयते ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३

असर्जि रथ्यो यथा पवित्रे चम्बोः सुतः ।

१ २ ३ १ २

कार्ष्णन् वाजी न्यक्रमीत् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । प्रभूवसुर्ऋषिः । ‘रथ्यो यथा’ रथसम्बन्धी
अथ इव स यथा विसृज्यते यज्ञे तद्वत् ‘चम्बोः’ अधिपवण-
फलकयोः ‘सुतः’ अभिपुतः सोमः ‘पवित्रे’ ‘असर्जि’ सृष्टो-
ऽभूत् । तथाभूतो ‘वाजी’ वेगवान् सोमः ‘कार्ष्णन्’ कार्ष्णि
युद्धे चतुरेतराकर्षणात् । अथ देवानामाकर्षणवति यज्ञाख्ये-
सप्तमे ‘न्यक्रमीत्’ नितरां क्रामति ॥ ४ ॥

२४ १ १ २८ ३२ १ २३ १२

प्र यज्ञावो न भूर्णयस्त्वेषा अयासो अक्रमुः ।

१ २ ३ २४ १ १२

घ्नन्तः कृष्णामप त्वचम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । मेधातिथिर्ऋषिः । ‘यत्’ ये ‘भूर्णयः’
क्षिप्राः ‘त्वेषाः’ दीप्ताः ‘अयासः’ अयाः गमनकुशलाः ‘कृष्णा’
‘त्वम्’ ‘अप घ्नन्तः’ अभिपवेण निरस्यन्तः त्वष्टिः सम्बरण-
कर्मा (तु०य०) । इदृग्भूताः सोमाः ‘प्राक्रमुः’ यज्ञं प्रवर्त्त-
यन्ति । तत्र दृष्टान्तः ‘गावो न’ उदकानीव तानि यथा
क्षिप्रमधः पतन्ति तद्वत् । गाव एव वा उपमीयते ता यथा
स्रगोष्ठमागृगच्छन्ति तद्वत् । अथवा गावः स्तुतिवाचः ता
यथा स्तुत्य प्रति क्षिप्रं प्राप्नुवन्ति, तद्वत् यज्ञं प्रवर्त्तयन्ति तान्
स्तुवे इति शेषः ॥

“यत्” “ये” इति साम्न ऋचः पाठी ॥ ५ ॥

१ १ २ १ १ २ ३ १ २ २ २
अपघ्नन् पवसे मृधः क्रतुवित्सोम मत्सरः ।

१ १ २ १ १ २ १
नुदस्वादेवयुं जनम् ॥ ६ ॥

अथ पठौ । अस्याः परस्याच निघ्नविर्त्तपिः । हे ‘सोम !’
‘मत्सरः’ मदकरः यः, त्वं ‘मृधः’ हिंसकान् यवून् ‘अप घ्नन्’
मारयन् ‘क्रतुवित्’ अस्त्रभ्यं प्रज्ञां प्रयच्छन् ‘पवसे’ क्षरसि
स त्वं ‘अदेवयुम्’ अदेवकामं जनं राक्षसवर्गे ‘नुदस्व’
प्रेरय ॥ ६ ॥

१ १ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
अया पवस्व धारया यया सूर्य्यमरोचयः ।

१ १ २ १ २
हिन्वानो मानुषीरपः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । हे सोम ! ‘मानुषीः’ मनुष्याणां द्वितानि
‘अपः’ उदकानि ‘हिन्वानः’ प्रेरयन् त्वं ‘यया’ धारया ‘सूर्य्यम्’
‘रोचयः’ प्रकाशयः । तथा ‘अया’ अनया धारया ‘पवस्व’
क्षर ॥ ७ ॥

१ २ ३ ३ २ २ १ २ २ २ १ २
स पवस्व य आविधेन्द्रं वृवाय इन्तवे ।

१ १ २ १ २ १ २
यत्रिवाप्सं महीरपः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । अमहीयुर्त्तपिः । हे सोम ! यस्त्वं ‘महीः’
महतीः ‘अपः’ महान्युदकानि ‘यत्रिवाप्सं’ निरुन्धानं ‘वृवाय’

वृत्रं 'हन्तवे' हन्तुम् 'इन्द्रम्' 'आविथ' अरचः 'स' त्वं 'पवस्व'
धारया चर । सोमं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्रो महान्युदकानि-
रन्धानं वृत्रं जघानेत्यर्थः ॥ ८ ॥

३ २ ३ १ १५ ३ १ २ ३ २ ३ २
अथा वीतो परि स्रव यस्त इन्द्रो मदेष्वा ।

३ १ १ ३ १ १५
अवाहन्नवतीर्नव ॥ ९ ॥

अथ नवमी । अमघीयुर्ऋषिः । हे 'इन्द्रो !' सोम !
'अथा' अनेन रसेन 'वीतो' वीत्यै इन्द्रस्य भक्षणाय 'परि-
स्रव' परिचर । कौटुशेन रसेनेत्यत आह 'ते' तव 'यः'
रसः 'मदेषु' सङ्ग्रामेषु 'नवतीर्नव' नवनवतिसङ्ख्याकाः शम्बर-
पुरीः 'अवाहन्' जघान (असुं सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्रः
उक्तसङ्ख्याकान् शम्बरपुरीर्जघानेति मत्वा रसो जघानेत्यु-
पचारः ॥ ९ ॥

१ १ ३ १ १५ ३ २ ३ ३ १ १
परि द्युक्षं सनद्रयिं भरद्वाजं नो अन्वसा ।

३ १ २ १ २ १ २
खानो अर्प पवित्र आ ॥ १० ॥

इति यज्ञप्रयाङ्गस्य प्रथमाहो प्रथमं दशति ।

अथ दशमी । उक्थ ऋषिः । 'द्युक्ष' दीप्तं 'सनत्'
दीयमानं सैन्यं वा 'रयिम्' धनं यस्य तादृशं 'वाजं' वल्लम्
'अन्वसा' अग्नेन सह सोमः 'नः' अस्माकं 'परिभरत्' परितो-
हरत् प्रयच्छत् इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे सोम ! 'खानः'
सुवानोऽभिपूयमाणस्त्वम् 'पवित्रे' 'आ अर्प' आभिमुख्येन चर ।

‘द्युच्चः सनद्रयिं’ ‘द्युच्चः सनद्रयि’ इति, ‘स्नानः’ ‘सुवानः’
इति च साम्न ऋचः पाठौ ॥ १० ॥

इति सार्यषाचाथर्विरचिते भाषवीने सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

अथ षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमादौ द्वितीयं दमति ।

१ २ २२ १ १ २२२ १ १ २२२२
अचिक्नद्वृषा हरिर्महान् मित्रो न दर्शतः ।

१ १२
सः सूर्येण दिद्युते ॥ १ ॥

अथ चतुर्थे खण्डे—सैषा प्रथमा । मेधातिथिर्ऋषिः ।
‘वृषा’ कामानां वर्पकः ‘हरिः’ हरितवर्णः ‘महान्’ पूज्यः
‘मित्रो न’ यथा सखा तद्वत् । ‘दर्शतः’ दर्शनीयो यः सोमः
‘अचिक्नदत्’ शब्दद्वरोति सोऽयं सोमः ‘सूर्येण’ स हि ‘दिद्युते’
दिवि प्रकाशते । ‘दिद्युते’ ‘रोचते’ इति साम्न ऋचः पाठौ ॥ १ ॥

२ १ १२ १ ११ १२२ १ २
आ ते दक्षं मयोभुवं वज्रिमया वृणीमहे ।

१ १ १ २ २ २ २
पान्तमा पुरुसृष्टम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । भृगुर्ऋषिः । हे सोम ! यष्टारो वयं
‘ते’ तव स्तभूतं ‘दक्षं’ बलम् ‘अद्य’ अस्मिन् यागदिने ‘आ’
अभिमुख्येन ‘वृणीमहे’ सम्प्रकामहे । कीदृशम् ? ‘मयोभुवं’
सुखस्य भावयितारं ‘वज्रि’ धनादीनां प्रापकम् ‘पान्त’ शत्रुभ्यो
रधकम् । ‘पुरुसृष्ट’ बहुभिः सृष्टृणीयं काम्यमानं बल-
मिति ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं सोमं पवित्रे आ नय ।

३ १ २ ३ १ २
पुनाहीन्द्राय पातवे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । उच्यते ऋषिः । हे 'अध्वर्यो' । 'अद्रिभिः'
आवन्तिः 'सुतम्' अभिपुतं सोम 'पवित्रे' 'आनय' प्रापय ।
एतदेव दर्शयति 'इन्द्राय' इन्द्रस्य पातवे 'पानाय' 'पुनाहि'
पुनीहि पावय ।

'पुनाहि' 'पुनीहि' इति, 'आनय' 'आसृजे' इति च
सान्न ऋचः पाठः ॥ ३ ॥

२ ३ २ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तरत्स मन्दौ धावति धारा सुतस्यान्वसः ।

१ ३ २ ३ १ २
तरत्स मन्दौ धावति ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । अवत्सार ऋषिः । 'मन्दौ' देवानां हृष्यकः
स सोमः 'तरत्' स्तोतृन् पाप्मनः सकाशात् तारयन् 'धावति'
द्रोणकलशं गच्छति । धावतीति पुनरपि तदेवाहात्यन्ता
दरार्थं तरत्समन्दौ धावतीति । यद्वा । अस्य ऋचो यास्को नो-
क्तार्यो द्रष्टव्यः । तद्यथा 'तरति स पाप सर्व मन्दौ य स्तीति
धावति गच्छत्यूर्ध्वं' गति धारा सुतस्यान्वसो धारयाभिपुतस्य
मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्येति (नि० प० १३, ६) ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आ पवस्व सहस्रिणं रयिं सोम सुवीर्यम् ।

१ १ २
अस्मे श्रवांसि धारय ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । निधुविर्ऋषिः । हे 'सोम ।' त्वं 'सह-
स्रिणं' बहुसङ्ख्याकं 'सुवीर्यं' शोभनसामर्थ्योपेतं 'रयिं' धनम्
'आ पवस्व' आभिमुख्येन चर । अपि च 'अस्मे' अस्मासु
'अवांसि' अन्नानि 'धारय' स्वापय ॥ ५ ॥

१ १ २ १ २ २ १ २ २ २

अनु प्रत्नास आयवः पदं नवीयो अक्रमुः ।

१ १ २ १ १ २

रुचे जनन्त सूर्यम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । 'प्रत्नासः' पुराणाः केचित् 'आयवः' गमन-
वन्तोऽश्वाः 'नवीयः' नवतरं 'पदम्' 'अन्वक्रमुः' अनुक्रमन्ते
रूपकव्यवहारेण सोमाः स्तूयन्ते 'रुचे' दीप्तिं तदर्थं 'सूर्यं'
'जनन्त' जनयन्ति ॥ ६ ॥

१ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २

अर्पा सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोरुवत् ।

१ १ २ १ २ १ २

सीदन्योनौ वनेष्वा ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । भृगुर्ऋषिः । हे 'सोम ।' 'द्युमत्तमः'
अतिशयेन दीप्तिमान् त्वं 'द्रोणानि' प्रयोगवाहुष्यापेक्षमेत-
दङ्गुलचनम् द्रोणकलशानभिलषीकृत्य 'रोरुवत्' पुनः पुनर्द्धं
या शब्दं कुर्वन् 'अर्प' आगच्छतु । दशापविवमध्याविर्गतः सोमः
अविच्छिन्नधारया पतन् शब्ददरोति खलु । तत्र दृष्टान्तः
'वनेषु' यननीयेषु यज्ञेषु वनसम्बन्धिषु यज्ञगृहेषु वा 'योनौ'
स्थाने 'आसीदन्' यद्वा । वनेषु योनौ भूमौ आसदन् पूर्वं
स्थितः सन् यज्ञगृहम् अभ्यर्पतीति सम्बन्धः ॥

‘सीदन् योनौ वनेष्वासीदन्’ ‘स्थेनोनयोनिन्’ इति साम्न
ऋचः पाठौ ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वृषा सोम द्युमाँ असि वृषा देव वृषव्रतः ।

१ २ १ २
वृषा धर्माणि दधिषे ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । कश्यप ऋषिः । हे ‘सोम !’ ‘वृषा’ कामानां
वर्षकस्त्व’ ‘द्युमान्’ दीप्तिमान् ‘असि’ । अपि च हे ‘देव !’
द्योतमान सोम ! ‘वृषा’ त्वं ‘वृषव्रतः’ वर्षणशीलकर्मासि ।
किञ्च हे सोम ! ‘वृषा’ त्वं ‘धर्माणि’ देवानां मनुष्याणां च
हितानि कर्माणि ‘दधिषे’ ‘दधिषे’ इति पाठौ ॥ ८ ॥

२ १ १ १ १ १ २ १ १ ३ १ १
वृषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः ।

१ २ ३ १ २ २
इन्दो रुचाभि गा इहि ॥ ९ ॥

अथ नवमी । कश्यप ऋषिः । हे ‘इन्दो !’ सोम ! ‘मनी-
षिभिः’ ऋत्विग्भिः ‘मृज्यमानः’ योध्यमानस्वम् ‘इपे’ अस्माक-
मन्नाय ‘धारया’ ‘पवस्व’ क्षर ‘रुचा’ रोचमानेनान्यथा ‘गाः’
पशून् ‘अभोहि’ अभिगच्छ ॥ ९ ॥

२ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
मन्द्रया सोम धारया वृषा पवस्व देवयुः ।

१ १ १ २ ३ २
अव्या वारेभिरस्त्रयुः ॥ १० ॥

अथ दशमी । अस्मिन् ऋषिः । हे ‘सोम !’ ‘वृषा’

१ २ ३ १ २२ ३ १ २२
प्र न इन्दो महे तु न कर्मि न विभदर्षसि ।

२ २ ३ २ ३ १ २
अभि देवाः अयास्यः ॥ १३ ॥

अथ त्रयोदशी । अयास्य ऋषिः । हे 'इन्दो' ! क्लिय-
मान ! त्वं 'नः' अस्माकं 'महे' महते 'तुने' धनाय 'प्रार्थसि'
प्रगच्छसि । 'न' सम्प्रत्यये अयास्यद्यायष्टपिः तव 'कर्मि'
तरङ्गं 'विभर्द्' धारयन् देवान् यष्टुमभिगच्छति ॥ १३ ॥

३ १ १ ३ १४ ३ २ १ १ १
अपघ्नन् पवते मृधोऽप सोमो अरावणः !

२ ३ १ २ ३ २
गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १४ ॥

इति षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे द्वितीय दशति ।

।

—

अथ चतुर्दशी । अमहीयुः ऋषिः । 'सोमः' 'मृधः' हिंस-
कान् शत्रून् 'अपघ्नन्' मारयन् 'अरावणः' शत्रौ सत्यान् धना-
नामदातृन् अपघ्नन् 'इन्द्रस्य' 'निष्कृतं' स्थानं 'गच्छन्' प्राप्नु-
वन् 'पवते' धारया क्षरति ॥ १४ ॥

इति सप्तप्रपाठकस्य विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे इन्दोऽष्टाध्याये
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः सूक्तः ।

—

पावभिः अध्वर्युः 'सुपाव' अभिषुतं चकार तं परिपिञ्चतेति
समन्वयः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २२ ३ १ २२ ३ १ २
आ सोम खानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्यया ।

१ १ २ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २ १ २
जनो न पुरि चम्बोर्विशदरिः सदो वनेषु दधिपे ॥३॥

अथ तृतीया । ऋ० अत्रिः । हे 'सोम' । 'अद्रिभिः' पावभिः
'खानः' अभिषूयमाणस्त्वम् 'अव्यया' अविमयानि 'वाराणि'
वालानि पवित्राणि 'तिरस्' कुर्वन् व्यवधायकानि कुर्वाणः सन्
'आ पवसे' अभिसुख्येन घरसि । 'हरिः' हरितवर्णः स सोमः
चम्बोरधिपवणफलकयोरुपरि स्थिते कलशे 'विशत्' प्रवि-
शति । तत्र दृष्टान्तः, 'जनो न' यथा जनः 'पुरि' पुरे प्रवि-
शति । स त्वं वनेषु काष्ठनिर्मितेषु पात्रेषु 'सदः' स्थानं
"दधिपे" "दधिपे" इति, साम्न ऋचः पाठी ॥ ३ ॥

१ १ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णसा । अ० शोः

२२ २ २ २२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
पयसा मदिरो न जागृविरच्छा कीशं मधुश्रुतम् ॥४॥

अथ चतुर्थी । ऋ० विश्वामित्रः । हे 'सोम ।' त्वं 'देववीतये'
देवानां पानाय तदर्थम् 'अर्णसा' वसतीवर्ष्याख्येनोदकेन
'प्रपिप्ये' प्राप्यायसे । तत्र दृष्टान्तः, 'सिन्धुः न' यथा सिन्धुर्नोदकेन
प्राप्यायते तद्वत् प्यायतेः लिटि लिखाडोर्येति पीमाधः ततः
स त्वम् 'मदिरः' मदकरः सुरादिरिव 'जागृविः' जागरणशीलः
यदा न सम्पत्त्वर्थं, इदानीं मदकरो जागरणशीलस्त्वं 'अशोः'

लताखण्डस्य 'पयसा' रसेन 'मधुयुतं' मधुररसस्य चारयितारं
'कोश' द्रोणकलशम् 'अच्छ' अभिगच्छसि ॥ ४ ॥

१ १ १ २ १ २ २ १ २ २ २ १ १ १ १ १
सोम उ ष्वाणः सोढभिरधिष्णुभिरवीनाम् । अश्व-

१ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २
येव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया ५

अथ पञ्चमी । 'सोढभिः' पुण्ड्रिभिः 'स्नानः' सुवानोऽभि-
पूयमाणः 'सोमः' अवीनां क्षुभिः' मातृसृत्सूनासुपसख्यान-
मिति वार्त्तिकेन सानुशब्दस्य सूभावः समुच्छ्रितैर्बालैः पवित्रै-
रधियाति अधि अधिकं गच्छन्ति । 'उ' इति प्रसिद्धौ । 'अश्वयेव'
वडवयेव हरितवर्णया धारया याति । 'मन्द्रया' मदकारिण्या
धारया द्रोणकलशमधिगच्छति । "उष्वाणः" "उयुवाणः"
इति पाठौ ॥ ५ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
तवाह ॥ सोम रारण सख्य इन्दो दिवेदिवे । पुरुणि

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
वभ्रो नि चरन्ति मामव परिधी ॥ रति ता ॥ इहि ॥ ६

अथ षष्ठी । हे 'इन्दो ।' सोम । तव 'सख्ये' सखिकर्मणि
अथ 'दिवे दिवे' अन्वह 'रारण' रसे रणेर्लिटि उत्तमे शलि
रूपम् । हे 'वभ्रो ।' वभ्रुवर्ण । सोम । 'पुरुणि' बहूनि रक्षासि
'मां' तय सख्ये स्थितं 'न्यवचरन्ति' नीचीनं चरन्ति वाधन्ते ।
ये मां वाधन्ते तान् 'परिधीन्' रक्षसान् त्वम् 'अतीहि'
आगच्छ ॥ ६ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
मृज्यमानः सुहृत्स्या समुद्रे वाचमिन्वसि ।

३२ ३१ २ ३१ २३ २३ १२ ३क२२

रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि ॥७॥

अथ सप्तमी । ऋ० वशिष्ठः । हे 'सुह्रस्वा !' हस्तो भवाः
हस्त्याः अङ्गुलयः, शोभनाङ्गुलिक सोम ! 'सृज्यमानः' शोध्य-
मानस्त्व 'समुद्रे' अन्तरिक्षे कलशे वा 'वाचं' शब्दम् 'इन्वसि'
प्रेरयसि । किञ्च, हे पवमान ! पूयमाण सोम ! 'पिशङ्गं'
हिरण्यं रजतादिभिः पिशङ्गवर्णं 'बहुलं' प्रभूतं 'पुरुस्पृहं'
बहुभिः स्पृहणीय 'रयिं धनम्' अभ्यर्षसि स्तोतृणामभिचरसि
प्रयच्छसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

११ २२ २ २ २ १२२ २२ १२ ११
अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् । समुद्र-

२२ २१२ २ २२ २१२ २१२
स्याधि विष्टपे मनौपिणो मत्सरासो मदच्युतः ॥८॥

अथ अष्टमी । ऋ० विश्वामित्रः । 'आयवः' गमनशीलाः
'सोमास.' सोमाः 'मद्यं' मदकरं मदम् आत्मीय रसम् 'अभि-
पवन्ते' अभितो निर्गमयन्ति । कुलेत्युच्यते 'समुद्रस्य' अन्तरि-
क्षस्य 'अधिविष्टपे' अधिकं समुच्छ्रितपवित्वे । यद्वा । समुद्रस्य
यस्मात् समुद्रवन्ति रसाः तस्य कलशस्य 'अधि' उपरि 'विष्टपे'
स्थाने, 'पवित्रे' निर्गमयन्ति । कौटुशाः ? 'मनौपिणः' मनस
ईमितारः 'मत्सरास.' मदकराः 'मदच्युत.' मदकरेण रसेन
आवयितारः ।

'विष्टपे', 'विष्टपि' 'मदच्युत.', 'स्वर्विदः' इति च
पाठौ ॥ ८ ॥

२ १ २ २ १ १ ३२२ २२ १२ २२ १
पुनानः सोम जागृविरव्या वारैः परि प्रियः । त्वं

२२

२ १ २ ३ १ २

विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तम मध्वा यज्ञं मिमिक्ष णः ॥ ८ ॥

अथ नवमी । ऋ० काश्यपः । हे सोम ! 'जागृविः' जागरणशीलः 'प्रियः' प्रीणयिता त्वं 'पुनानः' पूयमानः सन् 'अव्याः' मेघाः 'वारैः' बालैर्निर्मिते दद्यापवित्ते परिचरसि । 'अङ्गिरस्तम' हे अङ्गिरसां वरिष्ठ ! 'विप्रः' मेधावी त्वं पितॄणां नेता 'अभवः' भवसि । स त्वं 'नः' अस्मादीयं 'यज्ञ' 'मध्वा' मधुना आत्मीयेन रसेन 'मिमिक्ष' सेक्तुमिच्छसि । मिहेः सेचनार्थस्य (भा० प०) सनि रूपम् ॥ ८ ॥

१ २

१ २ ३

१ २

१ १ २

१ २

इन्द्राय पवते मदः सोमो मरुत्वते सुतः ।

३ १ २

३ १

२२

३ १ २

३ १ २

सहस्रधारो अत्यव्यमर्पति तमी मृजन्त्यायवः ॥ १० ॥

अथ दशमी । ऋ० जमदग्निः । 'मदः' मदकरः 'सुतः' अभिपुतः 'सोमः' 'मरुत्वते' मरुद्भिस्तद्वते 'इन्द्राय' इन्द्रार्थे 'पवते' चरति । ततः 'सहस्रधारः' बहुधारोपेतः सोमः 'अव्यम्' अविमयं पवित्रम् 'अत्यर्पति' अतिगच्छति तमिमम् 'आयवः' मनुष्या ऋत्विजः 'मृजन्ति' शोधयन्ति ॥ १० ॥

१ २

३ १

३

१

२२ ३ १ २

पवस्व वाजसातमोऽभि विश्वानि वाय्या ।

१

२ २ १

२ २

२२

३ १ २

३ २

त्वष्टे समुद्रः प्रथमे विधर्मं देवेभ्यः सोम मत्सरः ॥ ११ ॥

अथ एकादशी । ऋ० वसिष्ठः । हे 'सोम !' 'विश्वानि' मर्त्याणि 'वाय्या' वरणीयानि स्तोत्राणि 'अभि' लक्ष्य 'वाजसा-

तमः' अतिशयेनात्रस्य 'लभकस्त्व' 'पवस्त्व' चर । हे सोम !
'देविभ्यः' देवानां 'मत्सराः' मदकरः 'समुद्रः' समुन्दनशीलः
'विधर्मन्' विशेषेण पोषक ! त्वं 'प्रथमे' मुख्ये अष्टे यज्ञे
देवेभ्यस्तदर्थं चर ।

"विधर्मन्" ; "विधारयम्" इति, "वाजसातये" "वाज-
सातमः" इति, "वार्या" "काव्या" इति च क्रमेण साम्न ऋचः
पाठाः ॥ ११ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

मत्सरा इन्द्रिया हया मेधामभि प्रयाप्सि च ॥ १२ ॥

इति पठप्रपाठकस्य प्रथमांशे तृतीय दशति ।

अथ वादशी । 'पवमानाः' धूयमानाः सोमाः 'धारया' आत्मी-
यया 'पवित्रम्' 'यति' अतीत्य 'असृचत' सृज्यन्ते । कौटुशाः ?
'मरुत्वन्तः' मरुद्भिर्युक्ताः 'मत्सराः' मदकराः 'इन्द्रियाः' इन्द्र-
चुष्टाः । 'मेधा' स्तुति 'प्रियांसि' अन्नानि च 'अभि' लक्ष्य
स्तोत्रभ्य उभयं कर्तुं वा "हया" यज्ञे गन्तारः सृज्यन्ते ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोव्याख्याने

पञ्चमस्याध्यायस्य पञ्चमं खण्डम् ।

अथ पठप्रपाठकस्य प्रथमांशे चतुर्थे दशति ।

प्र तु द्रव परि कोशं नि षीद

नृभिः पुनानो अभि वाजमप्य ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तो-

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
ऽच्छा वर्ही रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

अथ पठे खण्डे—सैषा प्रथमा । उशना ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् ।
हे सोम । 'तु' क्षिप्र 'प्रद्व' प्रगच्छ आगत्वा च 'कोश' द्रोणक-
लश 'परिनिषीद' निषण्णो भव । 'वृभिः' नेत्रभिः 'पुनान'
पूयमानः 'वाजम्' अन्न यजमानार्थमुद्दिश्य 'अभ्यर्ष' वाजं
सङ्ग्राम वा 'वाजिन' बलवन्तम् 'अश्व न' अश्वमिव त यथा
मार्जयन्ति तद्वत् ताम् 'अर्जयन्तः' शोधयन्तः 'वर्हि' यज्ञम्
'अच्छ' 'प्रतिरशनाभि' रशनावदायताभिरङ्गुलीभिः 'नयन्ति'
अध्वर्युप्रसुखाः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो देवो

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
देवानां जनिमा विवक्ति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
सहिव्रतः शुचिवशुः पावकः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
पदा वराहो अभ्येति रेभन् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । उपगणो वासित ऋषिः । 'उशने एव'
तन्नामक ऋषिर्वि 'काव्य' कविकर्म स्तोत्र 'ब्रुवाणः' 'देवः'
स्तोता अयमृषिर्ब्रुवणोनाम 'देवानाम्' इन्द्रादीना 'जनिमा'
जन्मानि 'प्रविवक्ति' प्रकर्षेण वदति । वच परिभाषणे (पदा०
प०) । व्यत्ययेन विकरणस्य न्युः (१, १, ८५) बहुलं छन्दसीति

(७, ४, ७८) अभ्यासस्य इत्वम् 'मद्भिन्नतः' प्रभूतकर्मा । 'शुचि-
बन्धुः' बध्नन्ति शत्रूनि ति बन्धूनि तेजांसि बलानि वा दीप्त-
तेजस्कः 'पावकः' पापानां शोधकः 'वराहः' वरश्च तदहश्च
वराहः 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' इति टच् समासान्तः । तस्मिन्न-
हनि अभिपूयमाणत्वेन तद्वान् । अर्घं आदित्वान्मत्वर्घोयो-
ऽच् तादृशः सोमः 'रेभन्' शब्दं कुर्वन् 'पदानि' स्थानानि
पात्राणि 'अभ्येति' अभिगच्छति । यद्वा । यदा कचन
वराहः 'पदा' पदेन भूमिं विक्रियमाणः शब्दं करोति
तद्वत् ॥ २ ॥

३ १ २२ ३ १ २२
तिस्रो वाच ईरयति प्र वञ्छि-

३ १ २ ३ १ २२ ३ २
ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः

१ २ ३ १ २ ३ १ २
सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । पराशर ऋषिः । 'वञ्छिः' वोढा यज-
मानः 'तिस्रो वाचः' ऋग्यजुःसामात्मिकाः सुतीः प्रेरयति ।
तथा 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'धीति' धारयित्रीं 'ब्रह्मणः' परिहृदस्य
सोमस्य 'मनीषां' मनस ईशित्रीं कल्याणवाचं च प्रेरयति ।
किञ्च । 'गोपति' वृषभ यथा गावोऽभिगच्छन्ति तद्वत्
गवा स्वामिनं सोमं 'गावः' 'पृच्छमानाः' पृच्छन्त्यः सत्यो
'यन्ति' स्वपयसामाश्रयितुमभिगच्छन्ति । तथा 'वाव-

शानाः' कामयमानाः 'मतयः' स्तोतारः 'सोम' 'यन्ति' स्तोत-
मभिगच्छन्ति ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २
अस्य प्रेषा हेमना पूयमानो

१ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २
देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सुतः पवित्रं पर्य्येति रेभन्मि-

१ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तेव सद्य पशुमन्ति होता ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । वसिष्ठ ऋषिः । 'अस्य' सोमस्य 'प्रेषा'
प्रेषतिर्गत्यर्थः (आ० प०) कृषि रूपम् । सावेकाच इति
विभक्तोरुदात्तत्वं प्रेषा प्रेरकेण 'हेमना' हिरण्येन 'पूयमानः'
हिरण्यपाधिरभिषुषोतीति हिरण्यसम्बन्धः । तादृशः 'देवो'
दौष्यमानः अंशः 'रसम्' आक्षीय 'देवेभिः' देवैः सद्य 'सम-'
पृक्त' सम्यर्कयति संयोजयति । वृक्षी सम्यर्के (अदा० आ०)
ततः 'सुतः' अभियुतः सोमः 'रेभन्' शब्दायमानः 'पवित्रम्'
वर्णास्तुकेन निर्मितं 'पर्य्येति' परिगच्छति । कथमिष ?
'होता' देवानामाह्वाता ऋत्विक् 'मितेव' निर्मातेव 'पशुमन्ति'
वदपशून् 'सद्य' सदनानि यन्नष्टहान् यथा पर्य्येति तद्वत् ॥४॥

१ १ २ १ २ ३ १ २
सोमः पवते जनिता मतीनां

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

३ १ २२ २ १ २२
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य

२ १ २ ३ १ २२
जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । प्रतर्दन ऋषिः । 'सोमः' अभिपूयमाणः
'पवते' पावेपु चरति । कौटुम्भः १ 'मतीनां' बुद्धीनाम् ।
यद्वा । मंननीयानां स्तुतीनां 'जनिता' जनयिता 'जनिता
मन्त्रे' (६, ४, ५३.) इति निपातेन णिल्लोपः क्तिञ्च 'दिवः'
द्युल्लोकस्य 'जनिता' प्रादुर्भाषयिता । तथा 'पृथिव्याः'
जनिता । 'अग्नेः' 'जनिता' प्रकाशयिता । 'सूर्यस्य'
सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य 'जनिता' 'इन्द्रस्य' जनिता पानेन मदस्य
जनयिता । 'उत' अपि च । 'विष्णोः' व्यापकस्य 'जनिता'
जनयिता । एतत्सर्वं सोमेऽभिपूयमाणे भवति सोमेन हि
देवताप्यायन्त इति ॥ ५ ॥

३ १ २२ २ १ २
अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधा-

२ २ २ १ २ १ २
मद्भोयिणमवावशन्त वाणीः ।

१ ६ १ २ ३ १ २ २ २ ७ १ १
वन्त वस्तान्ते वरुणो न सिन्धुर्वि

२ २ १ २ २ १ २
रवधा दयते वाय्याणि ॥ ६ ॥

अथ पष्ठी । वसिष्ठ ऋषिः । 'त्रिपृष्ठं' व्रीषि वृष्ठानि
द्रोणकलशादिस्थानानि सवनानि वा यस्य स तपोऽस्तम् ।

‘वृषणं’ वर्षकम् । ‘वयोधाम्’ यज्ञस्य दातारम् । ‘यज्ञोपिण’
 आघोषन्तं सोमं ‘वाणीः’ स्तोत्ररूपा वाचः ‘अवावयन्त’
 कामयन्ते शब्दायन्ते वा । ‘वना’ वनानि उदकानि ‘वसानः’ ।
 आच्छादयन् ‘वरुणो न’ वरुण इव ‘सिन्धुः’ अपां स्यन्दयिता
 पर्यन्तप्रदेशानाच्छादयति तद्वत् । ‘रत्नधाः’ रत्नानां दाता
 सोमः ‘वाय्योणि’ धनानि ‘दयते’ स्तोत्रभ्यः प्रयच्छति ॥ ६ ॥

१ २ १ १ १ १ १ १
 अक्रांत्समुद्रः प्रथमे विधर्मं

१ १ १ १ १ १ १ १
 जनयन् प्रजा भुवनस्य गोपाः ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 वृषा पवित्रे अधि सानो अय्ये

१ १ १ १ १ १ १ १
 वृहत्सोमो वावृधे खानो अद्रिः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । पराशर ऋषिः । ‘समुद्रः’ अस्मादापः
 सन्द्भवन्ति स समुद्रः अपा वर्षकः । ‘गोपाः’ यज्ञस्य रक्षकः
 सोमः ‘प्रथमे’ विस्तृते ‘भुवनस्य’ उदकस्य ‘विधर्मन्’ विधारके-
 ऽन्तरिक्षे ‘प्रजाः’ ‘जनयन्’ उत्पादयन् ‘पक्रान्’ सर्वमति-
 क्रामति क्रमतेर्लुङि, तिप्, इडभावे वृद्धौ च लृतायां सिञ्-
 लोपे मकारस्य मोनीधातोरिति नकारे रूपम् ‘वृषा’ कामानां
 वर्धिता ‘खानः’ अभिपूयमाणः ।

“अद्रिः” “इन्दुः” इति च साम्न ऋचः पाठौ ॥ ७ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १
 कनिक्रान्ति हरिरा सृज्यमानः

१ १ १ १ १ १ १ १
 सौदन् वनस्य जठरे पुनानः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३
नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
गामतो मतिं जनयत स्वधाभिः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । प्रस्कण्ड ऋषिः । 'सृज्यमानः' आ समन्ता-
द्विसृज्यमानोऽभिषूयमाणः 'हरिः' हरितवर्णः सोमः कनि-
क्रन्ति पुनः पुनः शब्दायते क्रन्दतैर्यङ्लुकि, तिपि, इडभावि,
'दाधर्त्तिदर्धर्तीत्यादिना निपातनादभ्यासस्य निगागमः ।
अभ्यस्तस्वरः तथा 'पुनानः' पूयमानः 'वनस्य' वननीयस्य
चास्य द्रोणकलशस्य 'जठरे' 'सौदन्' उपविशन् शब्दायते ।
किञ्च 'नृभिः' कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः 'यतः' सयतः सोमः
'गाः' गोविकारान् क्षीरादीन् आच्छादयन् 'निर्णिजं' शुद्धम्
आत्मनो रूप 'कृणुते' ग्रहादिषु करोति । अतोऽस्मै सोमाय
'मति' मननीयां स्तुतिं 'स्वधाभिः' इविभिः सह 'जनयत'
स्तोतारोऽजनयन् भस्मान्ताडेशाभावः छान्दसः । अटाडेशः
यद्वा इ स्तोतारः अस्मै सोमाय स्तुतिं जनयत उत्पादयत कु-
तेति यावत् ॥ ८ ॥

२ १ ७ १ १ १ १ २ ३
एष स्य ते मधुमाप् इन्द्र सोमो

२ १ २ २ १ २ २ २ २
उपा वृष्णाः परि पवित्रे अक्षाः ।

१ १ २ ३ १ २ २ १ १
सहस्रदाः शतदा भूरिदावा

१ २ २ २ ३ २ ४ २ २
शश्वत्तमं वर्धिरा वाज्यस्थात् ॥ ९ ॥

अथ नयमी । उशना ऋषिः । हे इन्द्र ! 'वृष्णः' वर्ष-
कस्य 'ते' तुभ्यं चतुर्थ्यर्थे षष्ठी 'एषः' 'स्यः' स सोमः 'मधुमान्'
माधुर्योपेतः 'वृषा' वर्षकः 'पवित्रे' 'पर्यंचाः' पर्यस्त्रवत् चरते-
र्लुङि रूपम् । स एव 'सहस्रदाः' सहस्रसङ्ख्याकस्य धनस्य
दाता 'शतदाः' शतसङ्ख्याकस्य दाता 'भूरिदावा' ततोऽपि
भूरेर्दाता 'वाजी' बलवान् सोमः 'शश्वत्तमम्' अतिशयेन
पुराणं 'वर्हिः' यज्ञम् 'अस्यात्' अधितिष्ठति ।

"वृषा वृष्णः" "वृषा वृष्ण" इति, "सहस्रदाः" "शतदाः"
इति च साम्न ऋचः पाठाः ॥ ८ ॥

१ २ २ १ २ २ २ २ १
पवस्व सोम मधुमाप् ऋतावापो

२ २ २ २ २ २ २ १ २
वसानो अधि सानो अब्ये ।

२ २ १ २ २ १ २
अव द्रोणानि घृतवन्ति रोह

१ १ २ २ १ २ २ १ २
मदिन्तमी मत्सर इन्द्रपानः ॥ १० ॥

इति षष्ठप्रपाठकस्य षष्ठमार्गे अगुप्यं दशमति ।

अथ दशमी । शतर्दन ऋषिः । हे 'सोम !' 'मधुमान्'
मत्वर्योयः तादृशस्त्वम् 'अपः' वसतीवरीः एकधनाः 'वसानः'
आच्छादयन् 'अधि' अधिकं 'सानो' समुच्छिन्ते 'अब्ये' अवि-
भवे पवित्रे 'पवस्व' चर । ततः 'मदिन्तमः' अतिशयेन मद-
करः 'इन्द्रपानः' इन्द्रेण पातव्यः 'मत्सरः' मादयिता सोमः

‘वृत्तवन्ति’ उदकवतः ‘द्रोणानि’ द्रोणकलशान् ‘अवरोह’
प्रादुर्भवसि ।

“रोह” “सीद” इति पाठौ ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते साधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ऋक्षोक्त्याख्याने
पञ्चमस्राध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

अथ षष्ठमदाठकस्य प्रथमाहं पञ्चम इति ।

१ २ २ २७ १ २ २ १ २
प्र सेनानीः शूरो अग्रे रथानां

१ १ २ २ १ १ १ १ २
गव्यन्नेति हर्षते अस्य सेना ।

१ २ १ १ २ २ १ २ २ २
भद्रान् कृण्वन्निन्द्रहवांसखिभ्य

२७ १ १ २ १ १ २
आ सोमो वस्त्रा रभसानि दत्ते ॥ १ ॥

अथ सप्तमे खण्डे—सैषा प्रथमा । प्रतर्देन ऋषिः ।
‘सेनानीः’ सेनानामग्रे नेता । ‘शूरः’ शत्रूणां बाधकः ‘सोमः’
‘गव्यन्’ इच्छन् यजमानानां पश्यादिकमिच्छन् ‘रथानाम्’
‘अग्रे’ पुरतः ‘प्रीति’ प्रकर्षेण संग्राम गच्छति । ‘अस्य’ सोमस्य
‘सेना’ च ‘हर्षते’ हृष्यति वाक्यभेदादनिघातः किञ्च ‘सखिभ्यः’
समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः ‘इन्द्रहवान्’ तैः कृतानि
इन्द्रस्य आह्वानानि ‘भद्रान्’ कल्याणानि यथार्थानि ‘कृण्वन्’ ।
आह्वतो ह्येन्द्रः सोमं पीत्वा कामान् प्रयच्छतीति । ‘रभ-

सानि' इन्द्रस्य वेगेनागमननिमित्तानि 'वस्त्रा' वस्त्राण्याच्छा
दकानि पय प्रभृतीन्ध्याययणानि 'आ दत्ते' आ गृह्णाति ॥ १ ॥

२ १ २ १ १ २ १
प्र ते धारा मधुमतीरसृगन्

११ २ २ २ १ १ १२
वारं यत्पूतो अत्येष्यव्यम् ।

१२ २ १ २ २ १ २ १ २
पवमान पवसे धाम गोनां

१ १ २ १ २ १ २
जनयत्सूर्य्यमपिन्वो अर्कः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । पराशर ऋषि । ते तव स्वभूता मधुमती
मधुमत्य धारा प्रासृगन् तदा प्रसृज्यन्ते 'यद्' यदा
'पूत' वसतीवरीभिस्त्वम् 'अव्यम्' अविभव 'वार' बाल
पवित्तम् 'अत्येषि' अतीत्य गच्छसि । किञ्च हे 'पवमान' ।
शोध्यमान सोम । 'गोना' गवा 'धाम' धीयते पीयत इति
धाम पय तत् लघोक्त्य 'पवसे' श्वरसि । तत 'जनयन्'
जायमानस्त्व 'अर्क' अर्चनीये स्वतेजोभि 'सूर्य्यम' आदि
त्यम् 'अपिन्व' पूरयामि ॥

"वार यत्पूतो अत्येष्यव्यम्" "वारान्यत्पूतो अत्येष्यव्यान्"
इति, 'जनयन्' 'जज्ञान' इति च साम्ब ऋच पाठी ॥ २ ॥

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २
प्र गायताभ्यर्चाम देवांतुसोमध्

१ २ १ २ १ २
हिनोत महते धनाय ।

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २
खादुः पवतामति वारमव्यमा

२ २ १ २ २ १ २ २

सीदतु कलशं देव इन्दुः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । इन्द्रप्रमतिर्वासिष्ठ ऋषिः । हे स्तोतारः । 'प्रगायत' 'सोम' प्रकर्षेणाभिष्टुत । ययन्तु 'देवान्' 'अभ्यर्चामः' अभिष्टुमः । यद्वा । देवानभ्यर्चामोऽभ्यर्चत पुरुषव्यत्ययः । किञ्च । 'महते' महत् प्रभूत धनाय धनं प्राप्तुं सोम 'हिनोत' अभिषवार्थं प्रेरयत क्रियायार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः (२, १, १४) इति धनशब्दस्य चतुर्थी । ततः 'स्वादुः' मधुरः सोमः 'अव्यम्' अविभवं 'वार' वास पवित्रम् 'अति-पवताम्' अतीत्य चरतु । 'देवः' च्योतमानः । सोमः 'इन्दुः' दोमः सन् 'कलशं' द्रोणम् 'अति आसीदतु' आभिमुख्येन तिष्ठतु ।

“पवतां” “पवाते” इति, “देव इन्दुः” “देवयुर्न” इति सान्न ऋचः पाठौ ॥ ३ ॥

१ २ २ १ २ २ १ २ २ २
प्र हिन्वानो जनिता रोदस्यो

२ २ १ २ २ १ १ २
रथो न वाजं सनिषन्नयासीत् ।

२ १ २ २ १ २ १ १ २ २
इन्द्रं गच्छन्नावुधा सः शिशानो

२ २ २ २ १ २ २ १ २
विष्वा वसु हस्तयोरादधानः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । वसिष्ठ ऋषिः । 'प्रहिन्वानः' अध्वर्युभिः प्रेर्यमाणः 'जनिता' उत्पादयिता 'रोदस्योः' द्यावापृथिव्योः

तयोर्जनयित्वं वृष्टिप्रदानश्चविःप्रापयाभ्याम् । तादृक् सोमो
 'वाजम्' अन्नं 'सनिथन्' दास्यन् 'प्रायासीत्' प्रगच्छति ।
 'इन्द्रं' गच्छन् 'प्राप्नुवन्' 'आयुधा' 'आयुधानि' 'संशिशान्.'
 सम्यक् तीक्ष्णीकुर्वन् इन्द्रं सहायगमनार्थं तीक्ष्णायुधः सन्
 'विष्वा' सूर्याणि 'वसु' वसूनि धनानि 'इत्ययोरादधान्.'
 अस्मभ्य' दानाय एवं कुर्वन् प्रायासीत् ॥ ४ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १
 तच्चद्यदौ मनसो वेनतो

१ १ १ १ १ १ १ १ १
 वाग्ज्येष्ठस्य धर्मं द्युचोर्ननीके ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १
 आदौमायन् वरमा वावशाना

१ १ १ १ १ १ १ १ १
 जुष्टं पतिं कलशे गाव इन्दुम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । ऋषीको वासिष्ठ ऋषिः । 'वेनतः' वेनो
 वेनतेः कान्तिकर्मणः (दे, ४, १८) इति यास्कः । कामयमानस्य
 'मनसः' मनो मन्यतेः स्तुतिकर्मणः स्तोतुः 'वाक्' स्तुतिलक्षणा
 यद्येन 'तच्चत्' संस्करोति । 'धर्मन्' धारके यज्ञे 'ज्येष्ठस्य'
 प्रगस्यस्य 'द्युचोः' दीप्तस्तुतिकस्य टुञ्जु शब्दे (अ० प०) इत्य
 स्मात् कुप्रत्ययः सवनस्य 'अनीके' प्रमुखे यदा यज्ञेषु सवन
 मुखे स्तोतृवाक् सोम स्तोतीत्यर्थः । 'आ' अनन्तरमेव 'दर'
 वरणीयं 'जुष्टं' देवानां मदाय पर्याप्त 'पति' सर्वस्य पालकं
 'कलशे' स्थितम् 'इन्दुम्' 'इम्' एन सोमं 'वावशानाः' कामय-
 मानाः 'गावः' 'पायन्' पयसा स्त्रोत्रेण मिश्रयितुमाग-
 च्छन्ति ॥

“धर्मन्” “धर्मणि” इति पाठौ ॥ ५ ॥

२ १ २ २ १ १ २ २
साकमुच्चो मर्जयन्त स्वसारी

२ २ १ २ १ २ २ १ १
दश धीरस्य धीतयो धनुत्रीः ।

२ २ १ २ २ १ १ १ १
हरिः पर्यद्रवज्जाः सूर्यस्य

१ १ २ २ २ २ २ २
द्रोणं ननक्षे अत्यो न वाजी ॥ ६ ॥

अथ पठौ । नोधा ऋषिः । ‘साकमुच्चः’ उच्च सेवने
(भा० प०) क्षिपि रूपम् तादृश्यः ‘स्वसारः’ कर्मकरणार्थ-
मितस्ततः सुष्ठु गच्छन्त्यः अङ्गुलयः ‘मर्जयन्त’ सोमं शोधयन्ति
सुष्ठु शीवालङ्कारयोः (बु० उभ०) ताः दशसंख्याकाः ‘धीतयः’
अङ्गुलिनामैतत् (नै० २, ५, ७) अङ्गुलयः ‘धीरस्य’ समर्थस्य
प्राज्ञस्य वा देवैर्ध्यातव्यस्य काम्यमानस्य वा सोमस्य ‘धनुत्रीः’
प्रेरयिष्यो भवन्ति । ततः ‘हरिः’ हरितवर्णः सोमः ‘सूर्यस्य’
‘जाः’ प्रादुर्भूता जाया दिशस्ताः ‘पर्यद्रवत्’ परितो गच्छति ।
सूर्यस्य तेजसा हि आविर्भवतीति दिशा तस्य जायात्वम् ।
‘अत्य’ अतनशीलः ‘वाजी न’ अश्व इव स्थितः सोमः ‘द्रोणं’
कलयं ‘ननक्षे’ व्याप्नोति नक्षत्रिर्वासिकर्मा (नै० २, १८, २ ॥ ६ ॥

२ २ १ २ २ १ २ २ २ २
अधि यदस्मिन् वाजिनीव शुभ

२ २ २ २ २ २ २ २
स्पर्द्धन्ते धियः सूर न विशः ।

१ १ २ २ १ २ १ १ २

अपो वृणानः पवते कवीयान्

२ १ २ २ २ २ १ १ २

व्रजं न पशुवर्धनाय मन्म ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । काण्वोघीर ऋषिः । 'यद्' यदा 'अस्मिन्' सोमे 'वाजिनीव शुभः' अस्मि यथा वस्त्रप्रभृत्यलङ्कारा भवन्ति । यदा वास्मिन् सोमे 'सूरे न' सूर्यं न यथा सूर्यं 'विशः' रश्मयः उदिता भवन्ति तदा 'धियः' अङ्गुलयः 'अधिसर्जन्ते' अङ्गं पुरस्ताच्छोधयाम्यङ्गं पुरतः शोधयामीत्यङ्गमिकया उपतिष्ठते । ततोऽयं सोमः 'अयः' वसतीवरीः 'वृणानः' आच्छादयन् 'पवते' पात्रेषु चरति कलशानभिगच्छति । कौट्यः । 'कवीयान्' कविरिवाचरन् । यद्वा, कवयः स्तोतारः तानिच्छन् । तत्र दृष्टान्तः, 'व्रजं न' 'मन्म' मननीयं बोद्धव्यं रक्षितव्यं गवां गोष्ठं पशुवर्धनाय गोपालः परिगच्छति यथा तथा देवानां प्रीणनाय पात्राणि पवते ।

"सूर्यं" "सूरे" इति, "कवीयान्" "कवीयन्" इति च साम्न ऋचः पाठः ॥ ७ ॥

१ २ १ १ २ २ १ २ १

इन्दुर्वाजी पवते गोन्योघा

२ २ १ २ २ २ २ १ २

इन्द्रे सोमः सह इन्वन्मदाय ।

१ २ २ २ १ २ २ १ २ २ २

हन्ति रक्षो वाधते पर्यरातिं

१ २ १ १ २ २ २ १ २ २

वरिवस्त्राखन् वृजनस्य राजा ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । मनुर्वाशिष्ठ ऋषिः । “इन्दुः” चरणशीलः
 ‘वाजी’ बलवान् ‘गोन्धोधाः’ ममनशीलनीचीनाश्चरससहातः
 ‘इन्द्रे’ ‘सहः’ बलकरं रसम् ‘इन्वन्’ प्रेरयन् ‘सोमः’ ‘मदाय’
 तस्य मदार्यं ‘पवते’ चरति । किञ्च, ‘रचः’ रचःकुलं ‘इन्ति’
 द्विनस्ति । किञ्च, ‘अरातीः’ अरातीन् गतून् ‘परिवाधते’
 परितः संहरति । कौट्यः । ‘वरिवः’ वरणीयं धनं ‘कृणुन्’
 स्तोतृणां कुर्वन् ‘वृजनस्य’ बलस्य ‘राजा’ ईश्वरः सोम इति ॥८॥

१ १ १ १ १ १ १ १
 अथा पवा पवस्तेना वसूनि

१ १ १ १ १ १ १ १
 माथ्यत्वं इन्दो सरसि प्र धन्व ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 ब्रध्नश्चिदास्य वातो न जूतिं

१ १ १ १ १ १ १ १
 पुरुमेधाश्चित्तकवे नरं धात् ॥ ९ ॥

“अथ नवमी । कुल ऋषिः । ई सोम ! ‘अथा’ अनया
 ‘पवा’ पवमानया धारया सह ‘एना’ एनानि ‘वसूनि’ धनानि
 ‘पवस्व’ चर पवा, पूज् पवते (आ० ७०) ‘अन्धेभ्योऽपि
 दृश्यन्ते (१,२,१०१) इति विनृप्रत्ययः । आर्धधातुकस्यो
 गुणः । ‘सावेकाचः (६,१,१६८)’ इति तृतीयाया उदात्तत्वम् ।
 तथा ई ‘इन्दो’ ! त्व ‘माथ्यत्वे’ मन्थमानानां चातके ‘सरसि’
 उदके यस्योर्व्याख्ये कालशे प्रधन्व’ प्रगच्छ । ततः ‘यस्य’ यं
 ‘ब्रध्नश्चित्’ सर्वेषां पञ्चापकः मूलभूतो वा आदित्यः ‘वातो न’
 वात इव ‘जूतिं वेतं’ कुर्वन् । किञ्च, ‘पुरुमेधाश्चित्’ बहुविध-

३०२ सामवेदसंहिताया छन्द आर्चिके । [५ अ० ७ ख०

प्रज्ञ इन्द्रस्य 'तकवे' तकतिर्गतिकर्मसु पठितः । अच्चादीणा-
दिक उन्प्रत्ययः यस्येति (२, ३, ३७) कर्मणि पठो । 'न लोका
व्यवेति (२, ३, ६६) पठोप्रतिषेधश्छान्दसः । सोममभिगच्छता
मित्यर्थः ।

"यस्य" "यत्र" इति, "जूतिं" "जूतः" इति, "नरन्धात्"
"नरन्धात्" इति च साम्न ऋचः क्रमेण पाठाः ॥ ८ ॥

१ १ १२ १ १ २
महत्तत्सोमो महिपथका-

१ १ १२ ३ १
रापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
अदधादिन्द्रे पवमान ओजो-

१२ १ २ ३ २ ३ १ १
ऽजनयत्सूर्यं ज्योतिरिन्दुः ॥ १० ॥

अथ दशमी । 'पराशर ऋषिः । 'महिप' महान् पूज्यो
वा 'सोमः' 'महत्' प्रभूत 'तत्' कर्म 'चकार' अकरोत् । किं
तत् ? 'अपा गर्भः' उदकानां गर्भभूतः जनयितृत्वाज्जन्यत्वाद्वा ।
स सोम 'देवान्' 'अवृणीत' समभजतेति 'यत्' तत् कृतवान्
इति । किञ्च, 'पवमान' पूयमान । सोम 'ओज' सोम-
पानजन्यं बलम् 'इन्द्रे' 'अदधान्' न्यधात् । तथा 'इन्दु' सोमः
'सूर्यं' 'ज्योतिः' तेजः अजनयत् ॥ १० ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
असर्जि वक्ता रथ्ये यथाजौ

२ २ ३ १ २ २ १ २ ३ २
धिया जनोता प्रथमा मनीया ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
दश दससारी अधि सानो अव्ये

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
सृजन्ति वङ्गिण् सदनेष्वच्छ ॥ ११ ॥

अथ एकादशी । कश्चप अपिः । 'वक्ता' शब्दायमानः
वच परिभाषणे (अदा० प०) वनिप् तादृशः पयमानः सोमः
'आजौ' अजन्ति कर्मायं सृजन्ति इति आजिर्यज्ञः तस्मिन्
'धिया' कर्मणा स्तोत्रेण वा साकम् 'असर्जि' पात्रेषु सृज्यते ।
तत्र दृष्टान्तः । 'रथ्ये यथा' रथ्ये रथाहं आजौ सङ्ग्रामनामै-
तत् । अजन्ति प्रक्षिपन्त्यायुधान्यत्रेति तस्मिन् । अश्वो यथा
सृज्यते तद्वत् । कौदृशः 'मनोता' यस्यां देवानां मनांसि
प्रोतानि सा तथाच ब्राह्मणम् । 'तस्यां हि तेषां मनांस्यो-
तानि' इति । 'प्रथमा' मुख्या 'मनीषा' मनस ईषा मनीषा
स्तुतिः तद्वान् । यद्वा । धिया विदधाति स्तुतौरिति धीः
स्तोता तेन स्तुतिः प्रेर्यते । किञ्च । 'दश ससारः' दश-
सङ्ख्याका अङ्गुलयः 'सदनेषु' यज्ञगृहेषु पात्राण्यभिसुखीकृत्य
'वङ्गि' वोढारं सोम 'सानो' समुच्छिद्यते अधिः सप्तम्यर्थानु-
वादकः 'अव्ये' अविभवे अविवासेन कृते पवित्रे 'अश्नन्ति'
प्रेरयन्ति ॥

"प्रथमा मनीषा" "प्रथमो मनीषी" इति, "सदनेषु"
"सदनानि" इति च साम्न ऋचः पाठौ ॥ ११ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अपामिवेदूर्मयस्ततुराणाः

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
प्र मनीषा ईरते सोममच्छ ।

२ २ २ १ २ २ २ २ १
नमस्यन्तीरूपं च यन्ति सं

२२ २ २ १ १ २
चाच विशन्त्युशतीरुशन्तम् ॥ १२ ॥

इति षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमार्धे षष्ठम दशति ।

अथ द्वादशी । प्रस्कण्वृद्धयिः । 'अणामिव' यथा उद-
कानाम् 'जर्मयः' त्वरन्ते । 'इत्' इति पूरणः । तद्वत् 'तर्तु-
राणाः' कर्मणि देवान् स्तोतुं त्वरमाणाः । तुर त्वरणे जीहो-
त्यादिकः (आ०) । यङ्लुगन्तस्य शानचि रूपम् । अभ्यासस्य
उवर्णस्य रेफादेशश्छान्दसः । अभ्यस्तस्वरः । तादृश्या ऋद्विजः
'मनीषाः' मनस ईशिवीः स्तुतीः 'सोममच्छ' सोमं प्रति
प्रेरयन्ति । 'नमस्यन्तीः' नमस्यन्त्यः सोमं योजयन्त्यः सत्यः
तम् 'उपयन्ति' च । उप समीपे गच्छन्ति । तमेव 'संयन्ति
च' सङ्गच्छन्ते । 'च वा योगे प्रथमा (८, १, ५६) इति न
निघातः 'उशतीः' कामयमानाः स्तुतयः 'उशन्त' कामय-
मानं सोमम् 'आविशन्ति च' प्रविशन्ति च ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थब्रह्मणे छन्दोन्वाख्यानं

षष्ठमस्याध्यायस्य सप्तमं खण्डम् ।

इति वैष्टुभम् ।

इति षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमार्धे समाप्तः ।

पुरोजितोतिमुख्यास्तु नवर्चा वृद्धतीत्यसौ ।

'आहृत्यताय धृष्यवे' शिष्टा अनुष्टुभः स्मृता ॥

ऋषीणां विप्रकोषत्वात् तत्र तत्राभिदधहे ॥

अथ षष्ठ्यपाठकस्य द्वितीयाहं प्रथमं दधति ।

१ १' २ २ १ २ २ १ २ २ १ २

पुरोजितौ वो अन्धसः सुताय मादयित्रवे ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २

अप ज्ञानं अथिष्टन सखायो दीर्घजिह्वाम् ॥ १ ॥

तत्र अष्टमे खण्डे—सैषा प्रथमा । ज्ञावाग् चपिः ।
हे 'सखायः' ! सखिभूताः समानस्थाना वा हे स्तोतारः ! 'वः'
यूयं 'पुरोजितौ' पष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः पुरः स्थितजयस्य
'अन्धसः' अपदनीयस्य सोमस्य स्तमूताय 'सुताय' अभियुताय
'मादयित्रवे' अत्यन्तं मदजराय रसाय 'दीर्घजिह्वा' दीर्घा
जिह्वा यस्य स दीर्घजिह्वी 'दीर्घजिह्वी च हृन्दसि (४, १, ६८)
इति 'डीपन्तत्वेन' निपातितः । तादृश 'ज्ञान' च 'अपग्रथि-
ष्टन' अपग्रथयत अपवाधध्वम् । यथा ज्ञा राक्षसा वा 'सुत'
सोमं न लिहन्ति तथा कुरुतेत्वर्धः ॥ १ ॥

१ १ २ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २

अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्पति ।

१ १ १ २ १ १ २ ३ ३ २ २ १ २ ३ २

पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यस्यद्रोदसी उभे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । यथातिर्नाहुष चपिः । 'पूषा' पोषकः
सर्वेषाम् । 'भगः' भजनीयः 'रयिः' धनहेतुः 'अयं' सोमः
'पुनानः' पजिते पूयमानः सन् 'अर्पति' बालशमभिगच्छति ।
तथा 'विश्वस्य' सर्वस्य 'भूमनः' भूतजातस्य 'पतिः' पालयिता
'सोमः' 'उभे' 'रोदसी' व्यापारधिव्यो 'व्यस्यत्' स्वतजसा
प्रकाशयति । अनेन लोकदयपतित्व सूचितम् ॥ २ ॥

२ १ २ १ २ १ २ १ २ २ १ २
सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।

२ १ २ २ १ २ ३ १ २
पवित्रवन्तो अक्षरं देवान् गच्छन्तु वो मदाः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । यथातिर्नाहुष ऋषिः । ‘मधुमत्तमाः’ अतिशयेन माधुर्योपिताः अतएव ‘मन्दिनः’ मदकराः ‘सुतासः’ अभिपुताः सोमाः ‘पवित्रवन्तः’ पवित्रे वर्तमानाः सन्तः ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम् ‘चरन्’ पात्रेषु चरन्ति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । ‘वः’ गुणावर्कं ‘मदाः’ मदहेतवो रसाः ‘देवान्’ इन्द्रादीन् ‘गच्छन्तु’ ॥ ३ ॥

१ २ २ १ २ ३ १ २ २ १ २
सोमाः पवन्त इन्द्रवोऽस्माभ्यं गातुवित्तमाः ।

१ २ २ १ २ १ २ १ २ २ १ २
मित्राः स्वाना अरेपसः स्वाध्यः स्वर्विदः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । मनुः सावरण ऋषिः । ‘गातुवित्तमाः’ अतिशयेन मार्गं लब्धकाः ‘इन्द्रवः’ दीप्ताः सोमाः ‘पवन्त’ अस्माभ्यं मदर्थं ‘चरन्ति’ आगच्छन्ति वा । कोट्टशः । ‘मित्राः’ देवानां सखिभूताः ‘स्वानाः’ अभिपूयमाणाः ‘अरेपसः’ पापरहिताः अतएव ‘स्वाध्यः’ शोभनध्यानाः ‘स्वर्विदः’ सर्वज्ञाः ।

“स्वानाः” “सुवानाः” इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
अभी नो वाजसातमश् रयिमर्यं शतस्रहम् ।

१ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २
इन्द्रो सहस्रभर्यसं तुविद्युसं विभासहम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमौ । अम्बरीष ऋजिष्वानी हावपी । हे “इन्दो !” दीप्यमान सोम ! “वाजसातमम्” अत्यन्त बलप्रदमन्त्रप्रदं वा धनं पुत्र “नः” अस्माकम् “अभ्यर्ष” अभिगमय । कौटुशम् ? “शतसृह” बहुभिः सृहणीयम् । “सहस्रभर्णसं” बहुविध-भरणम् अनेकपोषणयुक्तमित्यर्थः । “तुविद्युन्न” द्युन्नं द्योत-तेर्यशो वाचं वेति यास्कः बह्वचं बहुयशोयुक्तं वा । “विभाः सृह” महतः प्रकाशस्याभिभवितारम् अतितेजस्विनमित्यर्थः ।

“शतसृह” “पुसृहम्” इति, “विभासृह” “विभासृहम्” इति च साञ्ज ऋचः पाठः ॥ ५ ॥

२ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
अभौ नवन्ते अद्भुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

१ १ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २
वत्सं न पूर्वं आयुनि जातं रिहन्ति मातरः ॥ ६ ॥

अथ पठौ । ऋभसूनु काश्यपी द्वयोः । यथा ‘मातरः’ गावः ‘पूर्वं’ प्रथमे ‘आयुनि’ वयसि ‘जातं’ यत्नं ‘रिहन्ति’ लिङ्गन्ति तथा ‘अद्भुहः’ अद्भोद्भः वसतीवर्षाख्या आपः इन्द्रस्य ‘प्रिय’ काम्यं सर्वैः काम्यमानं सोमम् ‘अभि नवन्ते’ अभिगच्छन्ति ॥ ६ ॥

१ २ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
आ हर्ष्यताय धृषावे धनुष्टन्वन्ति पौष्ट्यम् ।

१ १ २ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
शुक्रा वि यन्त्यसुराय निर्णिजे विषामये महीयुवः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमौ । ऋ० वृद्धतौ । ‘हर्ष्यताय’ सर्वैः सृहणीयाय ‘धृषावे’ शत्रूणां धर्षणशीलाय सोमाय ‘पौष्ट्यं’ पुंस्त्वस्याभि-

व्यञ्जकं वरं 'धनुरातन्वन्ति' धनुषि ज्यां कुर्वन्तीति । सोमस्य धाराविसर्गार्थं वितायमान पवित्रमभिधीयते । तदेव विवृणोति 'विषा' मेधाविना 'अग्रे' पुरस्तात् 'महीयुवः' पूजाकामाः अध्वर्यवः 'शुक्रा' शुक्लवर्णानि गोपयासि 'असुराय' बलवते 'निर्णिजे' स्वरूपाय शोधनार्थं 'वयन्ति' आच्छादयन्तीत्यर्थः ।

“शुक्रा वियन्त्यसुराय निर्णिजे” शुक्राययन्त्यसुराय निर्णिजम्” इति साम्न ऋचः पाठो ॥ ७ ॥

१ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
परि त्यष्टु हव्यतष्टु हरिं वभुं पुनन्ति वारिण ।

१ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
यो देवान् विभ्वाष्टु इत्यपरि मदेन सह गच्छति ॥ ८

अथ अष्टमी । ऋजिष्वास्वरोपाह्वयो । 'हव्यतः' सर्वं स्पृहणीय हरि हरितवर्णं 'वभु' वभुवर्णं च 'त्य' त सोम 'वारिण' दालेन पवित्रेण 'परि पुनन्ति' परिशोधयन्ति । 'य' सोम, 'विभ्वान्' सर्वानिन्द्रादीन् देवानित् देवानिव 'मदेन' भदकरेण रसेन सह 'परि गच्छति' इति ॥ ८ ॥

१ १ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
प्र सुन्वानायान्वसो मर्त्तो न वष्ट तद्वचः ।

१ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अप श्वानमराधसष्टु हतः मखं न मृगवः ॥ ९ ॥

अथ पञ्चमपादकस्य द्वितीयाहं प्रथम दमति ।

अथ नवमी । प्रजापतिकर्तृषिः । 'सुन्वानाय' अभिषूय-
माणाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अभिषूयमाणस्य 'अन्वसः' सोमस्य
'तत्' प्रसिद्धं 'वचः' वचनं योऽयं 'मर्त्तो न' मर्त्य इव कर्मविघ्न-
कारी 'तवष्टन' कामयतां न शृणोत्विति यावत् । तथा हे
स्तीतारः । 'अराधस' साधककर्मरहितम् । 'खानम्' 'अपहत' ।
तत्र दृष्टान्तः, 'मखं न' यथा पुरा अराधसं मखम् एतन्नामानं
भृगवोऽपहतवन्तः तथा अपहतेत्यर्थः ।

"सुन्वानाय" "सुन्वानस्य" इति, "वष्ट" "वृते" इति च
सान्न ऋचः पाठौ ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे खन्दीयास्थाने
पञ्चमसाध्यायस्य ऋचस, खण्ड ।

इत्यानुष्टुभम् ।

जगत्योऽभिप्रियाणीति मुख्या द्वादश सम्मताः ।
आद्यास्त्रिंश ऋचो दृष्टाः कवि नाम्ना मङ्गर्पिणा ।
उत्तरा विप्रकीर्णत्वाद्व्यस्यन्ते ऋचयः पृथक् ॥

अथ पञ्चप्रपाठकस्य द्वितीयाहो द्वितीय दशति ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
अभि प्रियाणि पवते चनोहितो

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
नामानि यद्धो अधि येषु वर्द्धते ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
आ सूर्यस्य वृद्धतो वृद्धन्नधि

१ २ ३ १ २ ३ १ २
रथं विश्वसुमरुद्धद्विचक्षणाः ॥ १ ॥

अथ नवमे खण्डे—सेषा प्रथमा । ऋ० कविः । छ० जगती । ‘चनोहितः’ चन इत्वचननाम चायतेरसुति चन इत्योणादिकसूत्रेण निपातितः चनसेऽग्राय हितः । यद्वा, हितान्नः सोमः ‘प्रियाणि’ जगतः प्रीणयितृणि नामानि नमनगोलानि तान्युदकानि ‘अभिपवते’ अभितः चरणं करोति । ‘येयु’ अन्तरिक्षस्थितेषु उदकेषु ‘यद्वः’ महानय सोमः ‘अधिवहते’ अधिकं प्रवृद्धो भवति । अपां मध्ये सोमो वसति खलु । ततः ‘वृहन्’ महान् सोमः ‘वृहतः’ महतः परिवृद्धस्य ‘सूर्यस्य’ विष्वच्च विष्वभामनं रयम् ‘अधि’ उपरि ‘विचक्षणः’ विद्वत्स्य दृष्टा सन् ‘आवृहन्’ आरोहति । ‘अग्नीं प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यसुपतिष्ठते (म० ३, ७६)’ इति ॥ १ ॥

१ १ २ १ १ २ १ २
अचोदसो नो धन्वन्तिवदवः प्र

१ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
स्नानासो वृहदेवेषु हरयः ।

१ २ २ १ १ २ १ २ १ २
वि चिदग्नाना इपयो अरातयो-

१ २ १ १ २ १ २ १ २
ऽर्यी नः सन्तु सनिपन्तु नो धियः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । ‘अचोदसः’ अचोदनाः अनन्यप्रेरिताः ‘इन्द्रवः’ सोमाः ‘नः’ अस्माकं ‘प्रधन्वन्तु’ प्रगच्छन्तु धन्वति-
र्गतिकर्मा । कुत्र ? ‘वृहदेवेषु हरयः’ प्रभूतदेवयुक्तेषु यज्ञेषु यथा वा वृहदेवकुलजेषु मध्ये ते इति सम्बन्धः कीदृया इन्द्रवः ? ‘स्नानासः’ सूर्यमानाः ‘हरयः’ हरितवर्णाः । किञ्च, ‘अरातयः’ धनादिदानरहिताः ‘नः’ अस्माकम् ‘अर्थ्यः’ अरयः ‘इपयः’

“वपुष्टमः” “वपुष्टरः” इति, “अभ्यृतस्य” “अभीष्टस्य”
इति, “पयसा च धेनवः” “पयसेन धेनवः” इति च छन्दोग-
वद्भूतानां पाठाः ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतः

सखा सख्युर्न प्र मिनाति सङ्गिरम् ।

मर्य्य इव युवतिभिः समर्पति

सोमः कलशे शतयामना पथा ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । ऋषिगण ऋषिः । ‘इन्दुः’ सोमः ‘इन्द्रस्य’
“निष्कृत” सख्युर्न स्यान्मुदरं ‘प्रो अयासीत्’ प्रकर्षणैव
गच्छति । गत्वा च ‘सखा’ सखिभूतः सोमः ‘सख्युः’ इन्द्रस्य
‘सङ्गिर’ सम्यक्गिरणाधारभूतमुदरं ‘न प्रमितानि’ न
हिनस्ति । किञ्च । सः ‘मर्य्य इव’ ‘युवतिभिः’ मर्य्यो यथा
तक्षणीभिः सह सङ्गतो भवति तद्वत् अयमपि सोमो युवति-
भिर्मिथ्यशरीलाभिर्बसतीवरीभिरद्विः सह ‘समर्पति’ सङ्गच्छते
अभिपवकास्ते । स च सोमः ‘शतयामना’ शतयाम्ना अनेकया
मनसाधनच्छिद्रोपेतेन ‘पथा’ मार्गेण दद्यापवित्रसम्बन्धिना
‘कलशे’ द्रोणकलशे भक्ष्यतीति शेषः । यद्वैकर्म्यं वाक्यम् ।
यथा मर्य्यो युवतिभिः सह सङ्गच्छते एवं कलशो शतयाम्ना
पथा सङ्गच्छतेऽद्विः ।

“शतयामना” “शतयाम्ना” इति पाठो ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
धर्ता दिवः पवते कृत्वो रसो

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
हरिः सृजानो अत्यो न सत्वभि-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
वृथा पाजांसि कृणुते नदीष्व ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । कविर्ह्यपि । 'धर्ता' सर्वस्य धारकः
सोमः 'दिवः' अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षस्थिताद्वापवित्रात्
'पवते' पूयते । क्षीदृशः सोमः 'कृत्वः' कर्त्तव्यः शोध्य
इत्यर्थः । 'रसः' रसात्मकः । 'देवानां' 'दक्षः' बलप्रदः ।
यद्वा । दक्षः प्रवर्तनीयो देवानामर्थाय । तथा 'नृभिः'
नेत्रभिर्हृत्स्विभिः 'अनुताद्यः' अनुमादनीयः स्तुत्यो वा । 'हरिः'
हरितवर्णः । 'सत्वभिः' प्राणिभिः अस्मदादिभिः 'सृजानः'
सृज्यमानः 'अत्यो न' अप्य इव स यथा अन्योत्थनायासेन
गच्छति तद्वत् । 'वृथा' अप्रयत्नेन 'पाजांसि' बलानि
स्त्रीयान् वेगान् 'कृणुते' क्षुण्ति 'नदीषु' वसतीवरीषु ताभिः सिक्त
इत्यर्थः । अयमभिपवसमयाभिप्रायः ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
वृथा सतीनां पवते विचक्षणः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
सोमो अङ्गां प्रतरीतोपसां दिवः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
प्राप्या सिन्धूनां कलशांश्च अचिन्नाद्-

१ २ ३ ॥ २ ३ १ २ ३ १ २,
दिन्द्रस्य ह्यर्द्याविशन्मनीषिभिः ॥ ६ ॥

अथ पष्ठौ । कविर्ऋषिः । अयं 'सोमः' 'पवते'
अभिपूयते । कौटुम्भः, सोमः ? 'मतीना' मतयः स्तोतार-
स्तेषां 'हृषा' वर्षकः कामानाम् । 'विचक्षणः' विद्वष्टा
'अक्राम्' उपसां 'दिवः' द्युलोकस्यादित्यस्य वा 'प्रतरीता'
प्रवर्धयिता । किञ्च । 'सिन्धूनां' स्यन्दमानानामुदकानां
'प्राणा' प्रकर्षेण अनिति चेटते इति प्राणा कर्त्ता सोमः
'कलशान्' 'अचिक्रदत्' धारया अध्वनयत् प्रवेष्टुम् । यद्वा ।
'सिन्धूनां' तृतीयार्थे पष्ठौ सिन्धुभिरङ्गिः 'प्राणा' प्रा पूरणे
(अ० प०) पूर्णः 'सोमः' कलशान् 'अभि' लक्ष्य क्रन्दते ।
किं कुर्वन् ? इन्द्रस्य 'ह्यर्दि' हृदयम् 'आविशन्' प्रविशन्
'मनीषिभिः' मनस ईश्वरीभिः स्तुतिभिः सदेति शेषः यद्वा ।
व्यवहितमपि मनीषिभिरित्येतत् पवत इत्यनेन सम्बध्यते ।

"प्राणा" इति, "क्राणा" इति, "अचिक्रदत्" "अवी-
विशत्" इति पाठौ ॥ ६ ॥

१ २ ३ ३ ३ ३ ३ ३
विरस्मै सप्त धेनवो दुदुङ्गिरे

१ २ ३ १ २ ३ ३ ३
सत्यामाशिरं परमे व्योमनि ।

२ ३ ३ ३ २ ३ ३ ३ ३
चत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे

१ २ ३ ३ ३ ३ ३ ३
चारुणि चक्रे यदृतैरवर्द्धत ॥ ७ ॥

अथ साममी । ईश्वर्यऋषिः । 'अस्मै' पवमानाय 'परमे'

उत्प्लष्टे 'व्योमनि' विप्रिधत् व्योम अवनं गमनं देवाना-
मवेति व्योमा यज्ञः तज्जिन् स्विताय । यद्वा । परमे व्योम-
न्यन्तरिक्षे यत्तमानाय 'त्रिः सप्त' एकावियतिसङ्ख्याकाः
'धेनवः' प्रीणयितव्यो गावः 'सत्याम्' यथार्थभूतम् 'आशिरम्'
आश्रयणसाधनं क्षीरादि 'दुदुञ्चिरे' दुहन्ति यद्वा । त्रिःसप्त
द्वादशमासाः पञ्चर्तवः त्रय इमे लोकाः असावादित्य एक-
विंश इति । एतैः सर्वैः सह गोषु पय उत्पाद्यते तद्वायो
दुहन्तीति । किञ्च । अय सोमः 'अन्या' अन्यानि चत्वारि
'भुवना' उदकानि वसतीवरोद्धिस्रयेकाधना इति तानि
चतुःसङ्ख्यानि 'वाङ्मणि' कल्याणानि 'निर्णिजे' निर्णेजनाय
परिशोधनाय परिपोषणाय वा 'चक्षे' तदा करोति । 'यद्'
यदा अयम् 'ऋते' यज्ञैः 'अवर्धत' वर्धितवान् तदा करोति ।
“दुदुञ्चिरे” “दुदुञ्चे” इति, 'परमे' 'पूर्वे' इति च
पाठौ ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
इन्द्राय सोम सुषुतः परि स्रवा-

२ २ ३ १ २ ३ २
पामीवा भवतु रक्षसा सह ।

२ ३ १ २ ३ २ ३
मा ते रसस्य मत्सत इयाविनो

१ २ - ३ २ ३ १ २
द्रविणस्त्वन्त द्रुह सन्विन्दवः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वेनोभार्गव ऋषिः । हे 'सोम !' त्वं 'सु-
षुतः' सन् 'इन्द्राय' तदर्थं 'परिस्रव' परितो गच्छ रसं सुष्ठु ।
'अमीवा' रोगः 'रक्षसा सह' 'मा ते रसस्य मत्सत इयाविनो

द्रविणस्वन्त इह 'अप भवतु' अपगतो विमुक्तो भवतु 'ते' तव
 'रसस्य' स्नांशं रसं ग्रीत्वा 'मा मयत' मा मयन्तु । कः ?
 'इयाचिनः' इयं सत्त्वानृतं तेन युक्ताः पाप्मिन इत्यर्थः । किञ्च
 'इन्द्रवः' ते रसाः 'इह' अस्मिन् यज्ञे 'द्रविणस्वन्तः' अस्माकं
 धनवन्तः 'सन्तु' भवन्तु ॥ ८ ॥

१ ३ ३ १ ९ ३ १७ १ ११
 असावि सोमो अरुपो वृषा हरौ
 १ ३ ३ ३ ९ ३ १ १६
 राजिव दस्यो अभि गा अचिक्रदत् ।
 ३ १७ ३ १ ९ ३ १९ ३ १
 पुनानो वारमत्येप्यव्ययं श्वेनो
 १६ ३ १ १ ९ १ १
 न योनिं घृतवन्तमासदत् ॥ ८ ॥

अथ नवमी । भरद्वाजो वसुर्ऋषिः । 'सोमः' 'असावि'
 अभिपुतोऽभूत् । कौटशः सोमः ? 'अरुपः' अरोचमानः
 'वृषा' वर्षकः 'हरिः' हरितवर्णः । स च 'राजिव' 'दस्यः'
 दयनीयः सन् 'गाः' उदकानि 'अभि' लब्ध 'अचिक्रदत्'
 शब्दहरोति स्वरसनिर्गमसमये । पश्चात् 'पुनानः' पूयमानः
 'अप्यम्' अविभयं 'वारं' वालं पवित्रम् 'अत्येपि' हे सोम !
 अतिक्रम्य गच्छसि । ततः 'श्वेनो न' श्वेन इव 'योनि'
 स्तीयं स्थानं 'घृतवन्तम्' उदकवन्तम् 'आसदत्' वसतीवरी-
 ष्वासीदतीत्यर्थः ।

"अत्येपि" "पर्येति" इति, 'आसदत्' 'आसदम्' इति
 च पाठः ॥ ८ ॥

६००२३६०२६०११४०] पावमानं पर्य ।

२ १ २ ३ १ १ १ २ १ १

प्र देवमच्छा मधुमन्त इन्द्रवो-

२ ३ २ १ २ ४ ३ १ २ ३

ऽसिष्यन्दत गाव आ न धेनवः

३ १ २ २ १ २ ३ १ २

वर्हिपदो वचनावन्त ऊधभिः

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

परिस्तुतमुस्त्रिया निर्णिजं धिरे ॥ १० ॥

अथ दशमी । वक्त्रप्रीः ऋषिः । 'मधुमन्तः' मदकररस-
युक्ताः 'इन्द्रवः' सोमाः 'देव' द्योतमानं सोमात्मकम् इन्द्रम्
'अच्छ' प्रति 'प्रासिष्यदन्त' परिष्यन्दन्ते ग्रहादिषु प्रचरन्ति ।
स्यन्दतेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् तत्र दृष्टान्तः । 'गाव आ
न धेनवः' पयस्त्रिन्यः प्रीणयित्र्यः गावो यथा वक्त्रं प्रति पयांसि
प्रस्रवन्ति तद्वत् । किञ्च । 'वर्हिपदः' वर्हिषि सीदन्यः ।
'वचनवन्तः' हम्भारवादिशब्दयन्तः उस्त्रियेति गोनाम तादृशो
गावः ऊधभिः पयभाधारकैः स्त्रे. स्त्रैरूपोभिः तेभ्यः 'परिस्तुतम्'
परितः स्त्रवणशील 'निर्णिज' शुद्ध पयोभूतं सोमरसं 'धिरे'
दधिरे इन्द्रार्थं धारयन्ति ॥ १० ॥

१ १ २ ३ १ १ २ ३

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते

१ २ ३ २ ३ ४ २ २

क्रतुर् रिहन्ति मध्वाभ्यञ्जते ।

१ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २

सिन्धोरुच्छासे प्रतयन्तमुच्चण्

१ २ ३ २ १ १ २

हिरण्यपावाः पशुमप्सु गृभ्णते ॥ ११ ॥

अथ एकादशी । अविष्टपिः । सोमम् ऋत्विजः
 'अच्छते' भोभिः तथा 'व्यच्छते' विविधमञ्जति 'समच्छते'
 सम्यक् ऋक्षति । स्तुत्यर्थत्वादपुनरुक्तिः तथा 'क्रतु' बलकर्तारं
 'रिहन्ति' लिहन्ति आस्तादयन्ति देवाः । तथा पुनः 'मध्वा'
 मधुना गव्येन अभ्यच्छते । तमेव सोम 'सिन्धो' उदकस्य
 रसस्याधारभूते 'उच्छासे' उच्छ्रिते देगे 'पतयन्त' गच्छन्तं
 पतृष्ट गतावित्यस्मात् स्वार्थिके णिचि वृद्धभावावस्थान्दसः
 'उज्जय' सैत्तारम् 'हिरण्यपावाः' हिरण्येन पुनन्तः 'पशु'
 द्रष्टार पशुः पश्यतेरिति निरुक्तम् 'अप्सु' वसतीवरीषु 'गृभ्णते'
 गृह्णन्ति ।

"मध्वा" "मधुना" इति, 'अप्सु' 'आप्सु' इति च पाठः

॥ ११ ॥

३ १ २ १ १ २

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

प्रभुर्गात्राणि पर्य्येपि विश्रवतः ।

१ २ १ २ ३ १ १ १ १

अतप्ततनूर्न तदामो अश्रुते

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

नृतास ब्रह्महन्तः सं तदाशत ॥ १२ ॥

इति पञ्चमपाठकल द्वितीयाहं द्वितीयं दर्शयति ।

‘अथ द्वादशी । पवित्र ऋषिः । हे ‘ब्रह्मणसते’ । मन्त्रस्य स्वामिन् । सोम । ‘ते’ ‘पवित्र’ शोभनमङ्गं ‘विततं’ सर्वत्र विस्तृतम् । स “प्रभुः” प्रभविता त्व “गात्राणि” पातुरङ्गानि “पर्येयि” परि गच्छसि । “पिबतः” सर्वतः तव तत्पवित्रम् “यतस्तनूः” पयोव्रतादिना असस्तप्तगात्रः ‘आमः’ अपरिपक्वः “नाश्रुते” न व्याप्नोति । “श्रुतासः इत्” श्रुता एव परिपक्वा- एव “बहन्तः” याग निर्वहन्तः तत् पवित्रं “समासत” व्याप्नुवन्ति ।

“सन्तदाशत” “तत्समासत” इति पाठौ ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दीयाध्याने

पञ्चमस्याध्यायस्य ऋषिः ।

अथ षष्ठ्यपाठकाले द्वितीयाहं तृतीय दशति ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २

इन्द्रमर्च्छ सुता इमे वृषणं यन्तु हरयः ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २

श्रुते जातास इन्द्रवः स्वर्विदः ॥ १ ॥

इन्द्रमर्च्छेति खण्डेऽग्निन् ऋचो द्वादश संस्थिताः ।

सकला उष्णिहस्तत्र वध्यन्ते ऋषयः पृथक् ॥

तत्र इत्यपि खण्डे—सैषा ऋषयः । अग्निर्ब्राह्मण ऋषिः ।

‘श्रुते’ श्रुती विप्र ‘जातासः’ जाताः ‘इन्द्रवः’ पात्रेषु चरन्तः ‘स्वर्विदः’ सर्वज्ञाः ‘हरयः’ चरितवर्णाः ‘सुताः’ अभियुताः ‘इमे’ सोमाः ‘वृषणं’ कामाना सेत्तारमिन्द्रम् ‘अर्च्छ यन्तु’ अभि गच्छन्तु ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्र धन्वा सोम जागृविरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

द्युमन्तश्च शुभ्रमा भर खर्विदम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । चक्षुर्मानव ऋषिः । हे 'सोम !' 'जागृवि.' जागरणशीलस्त्व 'प्रधन्व' प्रचर । हे 'इन्दो' ! सोम ! 'इन्द्राय' 'परिस्रव' परितः पात्रेषु चर । किञ्च 'द्युमन्त' दौसिद्युक्तम् । 'खर्विद' सर्वस्य लभ्यकं 'शुभ्र' शत्रूणां शोपकं बलम् 'आभर' आहर ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सखाय आ नि पीदत पुनानाय प्र गायत ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

शिशुं न यज्ञैः परि भूषत श्रिये ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । पर्वतनारदाहृषी । हे 'सखायः' । सखि-भूताः । 'स्त्रीतारः' । ऋत्विजः । 'आनिपीदत' स्त्रीतुमुप-विशत । अथ 'पुनानाय' पूयमानाय सोमाय 'प्रगायत' प्रकर्षेण गायत तमभिष्टुत ततः अभिषुतं सोम 'यज्ञैः' यज-नीयैः इविभिः मिश्रितैः श्रिये' शोभार्थं 'परिभूषत' परितो-ऽलङ्कृत । तत्र दृष्टान्तः 'शिशुं न' यथा शिशुं बालं पुत्रं पितरः आभरणैरलङ्कुर्वन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

शिशुं न हव्यैः खदयन्त गूर्तिभिः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । पर्वतनारदावपी । हे 'सखायः !' ऋत्विजः !
 'वः' यूयं 'मदाय' देवानां मदार्थं 'पुनान' पूगमानं 'तं'
 सोमम् 'अभिगायत' अभिष्टुत । तमिमं सोमं 'गेश' न'
 शिशुमिवालङ्कारैः क्षीरादिभिश्चानुवृन्ति तद्वत् । 'हव्यैः'
 हविर्भिर्मिययथैः 'गूर्त्तिभिः' स्तुतिभिश्च 'हृदयन्त' स्वादू-
 कुरुत ।

“हव्यैः” “यज्ञैः” इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 प्राणा शिशुर्महीनाः हिन्वन्नृतस्य दौधितिम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 विप्रवा परि प्रिया भुवदध हिता ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । क्लित ऋषिः । 'प्राणा' यज्ञं कुर्वाणा
 इत्यर्थः । 'महीनां' महतीनां महनीयानां वा अपां 'शिशुः'
 शिशुस्थानीयः सोमः 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'दौधिति' दौर्मिमन्तं
 प्रकाशकं वा स्वीयं रसम् 'हिन्वन्' प्रेरयन् । 'विप्रवा' सर्वाणि
 'प्रिया' प्रियाणि हवींषि 'परि भुवत्' परिभवति व्याप्नोति ।
 अपि च 'हिता' हिधा भवति । दिवि प्रधिव्या च वर्त्तत इत्यर्थः ।

“प्राणा” “प्राणा” इति पाठः ॥ ५ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 पवस्व देववीतय इन्द्रो धाराभिरोजसा ।

१ १ १ १ १ १
 आ कलशं मधुमांस्सोम नः सदः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । मनुर्ऋषिः । हे 'इन्द्रो' ! सोम ! 'देववीतये'
 देवानां भक्षणाय 'ओजसा' बलेन 'धाराभिः' आक्तीयाभिः

‘पवस्व’ चर । हे ‘सोम’ ! ‘मधुमान्’ मदकररसवांस्त्वं ‘नः’
अस्यदीयं ‘कलशं’ द्रोणाख्यम् ‘आसद’ आसीद । सदर्लङ्-
रूपम् ॥ ६ ॥

१ २ १ १ २ २ १ २ १ १
सोमः पुनान जर्मिणाव्यं वारं वि धावति ।

१ २ १ १ २ २ १ २
अये वाचः पवमानः कनिक्रदत् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । अग्निर्ऋषिः । ‘पुनानः’ पूयमानः ‘सोमः’
‘जर्मिणा’ स्त्रीयया धारया ‘अव्यम्’ अविभवं ‘वारं’ बालं
पवित्रं ‘विधावति’ विविध गच्छति । कौटुम्भः ? ‘पवमानः’
पूतः ‘वाचः’ स्तोत्रस्य ‘अये’ ‘कनिक्रदत्’ पुनः पुनः शब्दं
कृत्वा विधावति ।

“अव्यम्” “अव्यः” इति साध्र ऋचः पाठः ॥ ७ ॥

१ २ १ १ २ २ १ २ १ २
प्र पुनानाय वेधसे सोमाय वच उच्यते ।

१ १ २ १ १ २ १ १
भृतिं न भरा मतिभिर्जुजोपते ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । द्वितो नाम ऋषिः स्वात्मानं प्रत्याह ।
‘पुनानाय’ पवित्रेण पूयमानाय ‘वेधसे’ कर्मणो विधात्रे
सोमाय ‘वचः’ स्तोत्रलक्षणं ‘प्रोच्यते’ त्वया प्रोच्यताम् । किञ्च ।
‘मतिभिः’ स्तुतिभिः ‘जुजोपते’ प्रीयमाणाय स्तुतिं ‘प्रभर’
प्रकर्षेण धारय । तत्र दृष्टान्तः । ‘भृतिश्च’ यथा भृतकाय
भृतिं सम्पादयति तद्वत् ।

“वच उच्यते” “वच उद्यते” इति साध्र ऋचः पाठो ।

१ १ २ १ २ १ १ २

गोमन्न इन्दो अश्ववत्सुतः सुदक्ष धनिव ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

शुचिं च वर्णमधि गोपु धारय ॥ ९ ॥

अथ नवमी । पर्वतनारदावृषी । हे 'सुदक्ष' ! सुबल ! हे 'इन्दो' । सोम । 'सुतः' अभिपुतस्त्व 'नः' अस्माकम् 'गोमत्' यज्ञसाधनगोयुक्त धन 'धनिव' धन्व वर्णविकारः गमय धन्वतिर्गत्यर्थः ततोऽह 'शुचि' पूतन्दीप्यमान 'वर्ण' रसञ्च 'गोपु' क्षीरादिषु अधिधारय अधिक प्रापयामि ।

"धनिव" "धन्व" इति, "धारय" "दोधरम्" इति च छन्दोगवङ्मृचाना पाठभेदाः ॥ ९ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

अस्मभ्यं त्वा वसुविदमभि वाणीरनूपत ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

गोभिष्टे वर्णमभि वासयामसि ॥ १० ॥

अथ दशमी । पर्वतनारदावृषी । हे सोम । 'वसुविद' धनस्य दातार 'त्वा' त्वाम् 'अस्मभ्यं' धनादिदानार्थ 'वाणी' अस्मदीया वाच. 'अभ्यनूपत' अभिष्टुवन्ति नु स्तवने (अदा०प०) वय 'ते' तथ 'वर्णम्' आवरक रस 'गोभिः' गोविकारैः क्षीरादिभिः 'अभिवासयामसि' अभिवासयामः अभित आच्छादयामः ॥ १० ॥

१ २ २ २ ३ २ ३ १ २ २ १ २

पवते हर्यतो हरिरति क्षराण्सि रण्छा ।

३क, २२ २ १ २ ३ २ ३ १ २

अभ्यर्पं स्तोत्रभ्यो वीरवद्यथः ॥ ११ ॥

अथ एकादशी । अग्निसाक्ष्यं ऋषिः । 'हर्यतः' सृष्ट-
णीयः 'हरिः' हरितवर्णः सोमः 'रंद्वा' द्वितीयाया आकारः
साधु वेगेन 'हरांसि' कुटिलानि अनृजून पवित्राणि 'अति
पवते' अतीत्य गच्छति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे सोम ! त्वं
'स्रोतभ्यः' 'वीरवत्' पुत्रयुतं 'यशः' 'अभ्यर्ष' अभिगमय
प्रयच्छेत्यर्थः ।

“अभ्यर्प” “अभ्यर्पन्” इति साङ्ग ऋचः पाठौ ॥ ११ ॥

परि^२ कोशं^१ मधु^१सुत^२ सोमः पुनानो^१ अर्पति^२ ।

अभि वाणीकट^{११८} पीणा^{११९} सप्ता नूपत ॥ १२ ॥

इति षष्ठ्यष्टकस्य द्वितीयाहं तृतीय दशवि ।

अथ द्वादशोऽक्षरः । द्वितः ऋषिः । सः 'पुनानः' पूयमानः
सोमः 'मधुयुत' मधुररसस्य आवधितारं द्रोणकलय प्रति
प्राप्नोत्यं रसं 'पर्यर्पति' परि गमयति । तस्मिन् सोमम्
'ऋषीणां' 'सप्तवाणीः' मत्तच्छब्दासि 'अभ्यनूपत' अभिष्टुवन्ति
नूस्तवने कुटादिः (प०) ।

नू स्तवने कुटादिः (प०) ।
 “सोमः पुनानो अर्पति” “अव्यये वारे अर्पति” इति
 साम्प्र ऋचः पाठौ ॥ १२ ॥

इति श्रीमन्महायजुर्वेदसंहितायां ब्राह्मण्युक्तं माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे इन्द्रोष्वाप्त्याने

पञ्चमस्याध्यायस्य दशमः खण्डः ।

इत्योष्णिहम् ॥

सुः पवस्वेति खण्डेऽस्मिन्नृचोऽष्टौ ककुभोऽत्र तु ।

“ससुन्वे” इति गायत्री यवमध्येति केचन ।

अक्षरव्यूहनादेपा ककुबेवेति केचन ।

‘एष धारयाभूतः’ प्रगाथः काकुभोऽन्तिमः ।

ऋषीणां विप्रकीर्णत्वात् तत्र तत्राभिदधाहे ॥

१ २ १ २ ३ १ २ १ २ १
पवस्व मधुमत्तम इन्द्राय सोम क्रतुवित्तमो

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ १
मदः । महि द्युत्ततमो मदः ॥ १ ॥

तत्र एकादशे खण्डे—सैपा प्रथमा । गौरिवीतिः ऋषिः ।
छ० ककुप् । हे ‘सोम’ । ‘मधुमत्तमः’ अतिशयेन माधुर्योपेतस्त्वम्

‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं ‘मदः’ मदकरः सन् ‘पवस्व’ चर । कीदृशः ?

‘क्रतुवित्तमः’ अत्यन्त प्रज्ञायाः कर्मणो वा लभ्यकः ‘महि’

‘महान्’ मंहनीयो वा ‘द्युत्तमः’ अत्यन्तदीप्तः ‘मदः’ हृष्टः

॥ १ ॥

१ २ १ २ ३ २ ३ १ १ २ १ २ १
अभि द्युम्नं हृद्यश इपस्पते दिदीहि देव

१ २ १ २ ३ १ २ १ १ २ १
देवयुम् । वि कोशं मध्यमं युव ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । ऊर्ध्वसज्ञा ऋषिः । हे ‘इपस्पते’ ! अन्नस्य
पते ! हे ‘देव’ स्तोतव्य सोम । ‘देवकाम’ त्वां वय मभिष्टुम
इति शेषः । किञ्च । त्वं ‘द्युम्नं’ द्योतमानं ‘वृहत्’ प्रभूतं
‘यशः’ अन्नम् अन्नभ्यम् ‘अभिदीदिहि’ आभिमुख्येन प्रकाशय
प्रयच्छेत्यर्थः आमन्वितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वाच्च निघातः

३२६ सामवेदसंहितायाः कन्द आर्चिके [६३०११ख०

किञ्च 'मध्यमम्' अतरिचस्थित 'कोश' मेघं 'वि युव' वृद्धयं
गमय विज्ञेयम् ।

“देवयुम्” “देवयुः” इति पाठी ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ १ १ १ १ १ १ १
आ सोता परि पिञ्चताश्वं न स्तोमममुरम्

३ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
रजस्तुरम् । वनप्रक्षमुदप्रुतम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । ऋजिष्वा ऋपिः । हे ऋत्विजः ! 'आ
सोत' सोम मभिषुत पुञ् अभिपवे (स्वा० उ०) लोटि छान्दसो
विकरणस्य लुक् 'तप्तनप्तमयनाद्य' (पा० ७, १, १४५) इति तस्य
तवादेशः । किं च । 'परि पिञ्चत' परितः वसतीयर्थादिभिः
सिञ्चत । कौटुशम् ? 'अध्वं न' अथ मिव वेगिनम् । 'स्तोम'
स्तोतव्यम् 'अमुरम्' अन्तरिचस्थितानां मुदकानां प्रेरकं 'रज-
स्तुरं' तेजसां वा प्रेरकम् । 'वनप्रक्षम्' उदकैः सम्युतम् ।
यद्वा । काष्ठेषु पात्रेषु धारकं प्रकीर्णम् 'उदप्रुतम्' उदकं
गच्छन्तं प्लवमानं सोम मभिषुत अभिपिञ्चत ।

“वनप्रक्षं” “वनप्रक्षम्” इति साम्न ऋचः पाठी ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
एतमु त्वं मदच्युतम् सहस्रधारं वृषभं दिवो-

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
दुहम् । विष्वा वसूनि विभ्रतम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । कृतयशा ऋपिः । 'दिवः' देवान् कामय-
माना ऋत्विजः । 'एतं' 'त्वम्' सोममेव 'दुहम्' अदुहन्
दुहेर्लिङि रूपम् दुहन्ति यः छान्दसो नकारस्य मकारः ।
'पावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्तीति' तैत्तिरीयक ब्राह्मणम्

कौटुभं सोमम् । 'मदच्युतं' मदस्य प्रेरकं 'सहस्रधारं' बहु-
धारम् 'हृषभ' कामानां वर्षकं 'विष्वा' सर्वाणि 'वसूनि'
धनानि 'विभ्रत' धारयन्तम् ।

"दिवोदुहम्" इति, "दिवं दुहुम्" इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य द्रुडानाम् ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

सोमो यः सुक्षितौनाम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । ऋणव ऋपिः । छ० गायत्री । 'यः' 'सः'
'सोमः' 'सुन्वे' अभिसुपुवे ऋत्विग्भिः । यः सोमः 'वसूनां'
धनानां 'मानेता' यस्य 'रायां' रान्ति प्रयच्छन्ति, चीरादिकमिति
रायो गायस्त्रेया मानेता विद्यते यस्य सोमः सुक्षितौनां शोभन-
मनुष्यानां मानेता सोऽभिपुतीऽभूदिति ॥ ५ ॥

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

त्वष्ट्रं द्याश्चैव देव्य पवमान जनिमानि द्युमत्तमः ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

अमृतत्वाय घोषयन् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । शक्तिः ऋपिः । छ० ककुप् । हे 'पवमान' !
पूयमान ! सोम् । 'द्युमत्तमः' अतिशयेन दौर्हिमान् 'त्वं हि'
त्वमेव 'दैव्य' देवसमन्वीनि 'जनिमानि' जन्मानि देवा-
नित्यर्थः । जानासीति श्रेयः । तानभि लब्ध्वा 'अमृतत्वाय' तेषाम्
अमरण्याय 'यद्' चिप्रं 'घोषयन्' ऋत्विजो आवाणीव शब्द
सुदपादयन् उत्पादयन्ति हि योशादनिघातः ।

"घोषयन्" "घोषः" इति पाठौ ॥ ६ ॥

३२८ सामवेदसंज्ञितायाः छन्द आर्चिके । [६ अ० ११ ख०

२ १ २ २ २ २ २ २ २ १
एष स्य धारया सुतोऽव्या वारेभिः पवते मन्दि-

२ १ २ २ २ २ २
तमः । क्रीडन्नूर्मिरपामिव ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । उरु ऋषिः । 'स्यः' सः 'एषः' 'सुतः'
अभिपुतः सोमः 'अव्या वारेभिः' अवेर्वाँलैः कृते पदित्रे
'धारया' आत्मीयया 'पवते' कलश मभिलक्ष्य चरति ।
क्रीडयः ? 'मदिन्तमः' मादयिष्यतमः । 'अपामिव' उदका-
नाम् 'कर्मिः' सङ्घात इव 'क्रीडन्' इतस्ततः सङ्घीडमानः
पवते ।

"अव्यावारिभिः" "अव्योवारिभिः" इति साम्न ऋचः
पाठभेदः ॥ ७ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
य उस्त्रिया अपि वा अन्तर-

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
श्मनि निर्गा अकृन्तदोजसा ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २
अभि व्रजं तन्निये गव्य-

२ २ २ २ २ २ २ २ २
मश्वं वर्मावि धृष्यावा रुज ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २
ओ३म् वर्मावि धृष्यावा रुज ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । ऋजिष्वा ऋषिः । ऊ० ककुप् । 'यः'
सोमः 'उस्त्रियाः' उत्तरगयीनाः 'अपियाः' अप्याः आप
इत्यन्तरिक्षनाम (नै० १, ३, ८) अस्माद् 'भवे' छन्दसि (पा०

४,४,११०) इति यत् अन्तरिक्षस्थाः । अहिप्रभृतिभिरसुरैः
अपहृत्य निहिता 'गाः' आयः 'अश्मनि' मेघे 'अन्तः' मध्ये
स्थिता इत्यर्थः । 'ओजसा' बलेन 'निरकन्तत्' निरच्छिनत्
निरगमयत् अन्तरिक्षादृष्टि मकार्पोदित्वर्थः । स त्वम् असुरै
अपहृतं 'गव्यम्' गोसम्बन्धि 'अश्वप्रम्' अश्वेषु भवं 'व्रजं' समूहं
'अभि तद्विषे' अभितो व्याप्नोति तनु विस्तारे ह्यन्दसे त्तिटि
'तनिपत्योऽहन्दसि (पा०६,४,८८)' इत्युपधात्तोपः । किञ्च ।
हे 'धृष्णो' शत्रुधर्षणशूलसोम ! स त्वं 'वर्मीव' कवचीव
'आरुज' असुरान् जहि ।

“अपियाचन्तरश्मनि” “अय्याचन्तरश्मनः” इति छन्दोग-
बधृचानां प्राठभेदः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्काव्याचार्यविरचिते सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

पञ्चमोऽध्यायः पञ्चः ॥ ११ ॥

इति काकुभं समाप्तम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ज्ञाहे निवारयन् ।

पुमर्थांचतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्रामाधिराज परमेश्वर-वैदिक मार्ग प्रवर्तक श्रीवीर-बुद्ध भूपाळ-

सामान्य धर्मदर्शक सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-

प्रकाशे छन्दोव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

सौम्यं पावमानं वा पर्व काण्डं वा समाप्तम् ।

इति तृतीयं पर्व ॥

सामवेदसंहितायाः

द्वितीयोभागः ।

—००००००—

उत्तरार्चिकः ।

—————

मूल्यापाद-श्रीमत् सायणाचार्यविरचितेन माध-
वीयेन सामवेदार्थप्रकाशनामकेन
भाष्येण सहितः

पश्चिमप्रदेशपतिना वि, ए, उपाधिवारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम्

सिद्धेश्वरधन्वे

मुद्रितम् ।

—————

४ १८८३ ।

सामवेदसंहिताया

उत्तरार्चिकस्य प्रथमप्रपाठके प्रथमाईम् ।

अथ भाष्यारतरिषिणा ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानां सुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदो यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्—

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-मङ्गेश्वरम् ॥ २ ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद् वृक्षमङ्गीरतिः ।

आदिशत् सायणाचार्य्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।

ज्ञपालुः सायणाचार्य्यो वेदार्थं वक्तुं मुद्यतः ॥ ४ ॥

व्याख्याताहम्यजुर्वेदी सामवेदेऽपि संहिता ।

छन्दोभिधाभूद् व्याख्याता व्याख्यास्यत्युत्तराभिधाम् ॥ ५ ॥

छन्दस्येकैकशोऽधीता ऋचः सामोऽङ्गवाय इति ।

स्तोमं निष्पत्तये सूक्तान्युत्तराया मधीयते ॥ ६ ॥

स्तोमशब्देनोत्पत्तिषु सोमयागेषु प्रयुज्यमानास्त्रिहृत्पञ्च-
दशादयोऽभिधीयन्ते । अतएव तैत्तिरीयकाः प्रत्योत्तराभ्या-
मिदमात्मनन्ति । तदाहुः—“कतमा वाव तानि ज्योतींषि य
एतस्य स्तोमा इति ? त्रिहृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश एतानि
वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः”—इति । छन्दोगाश्च
त्रिहृदादि-स्तोमाना स्वरूपं ब्राह्मण-द्वितीय-तृतीययोरध्याययोः
बहुधा समामनन्ति । ते च बहुभिरवान्तररूपोक्ताः समा-

न्नाताः स्तोमा नवसङ्ख्याकाः । तेषु पूर्वोक्तास्त्रिष्टुदादयश्चत्वारः
 त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्रिनवसङ्ख्यापेतः स्तोमस्त्रिणव इत्युच्यते ।
 छन्दोमनामका स्तोमास्त्रयः । तेषु चतुर्विंशाख्यस्तोमः प्रथमः ।
 गायत्रीछन्दसा चतुर्विंशत्यक्षरोपेतेन मीयत इति छन्दोमः ।
 चतुस्त्रिंशत्यक्षरिशाख्यो द्वितीयः । स च त्रिष्टुप्छन्दसा मीयते ।
 षष्ठाक्षत्वारिशाख्यस्तृतीयः । सोऽपि जगतीछन्दसा मीयते ।
 नन्वथ ये ह्यान्नातलक्षणोपेतेभ्यस्त्रिष्टुदादिभ्योऽष्टादश-नवद-
 शादि नामका बह्वयः स्तोमा विद्यन्ते । तथाच तैत्तिरीयकाः
 केपुचिदिष्टकोपधान-मन्त्रेषु देवतावद्रूपेष्टकात्त्र विवक्षया तान्
 स्तोमान्नामनन्ति—“आशास्त्रिष्टुज्जान्तः पञ्चदशो व्योम सप्त-
 दशः प्रतूर्तिरष्टादशस्तपोनवदशोऽभिवर्त्तः स विंशो धरुण
 एकविंशो वर्चो द्वाविंशः मभरणस्त्रयोविंशो योनिस्तुर्विंशो गर्भः
 पञ्चविंश भोजस्त्रिणवः क्रतुरेकविंशो सप्तस्य विष्टपयस्तुस्त्रिंशो
 नाक्क पट् विंशोऽभिवर्त्तोऽष्टाक्षत्वारिंशः”—इति । एवन्तर्हि
 सन्त्वेव बह्वनि स्तोमान्तराणि तेषां लक्षणानि तु ब्राह्मणान्त-
 रानुसारेण सूत्रकारैर्व्युत्पादितानि ॥ ते च स्तोमाः सर्वेऽप्या-
 क्यष्टादि स्तोत्रेषूपपद्युक्ताः “पञ्चदशान्यान्धानि, सप्तदशानि
 पृष्ठानि”—इत्यादिश्रुतिभ्यः स्तोम विषयाः स्तोत्रविषयास्त-
 त्रिष्यादक्य साम-विषयाश्च । सर्वेऽपि विचारा अस्माभिश्छन्दो-
 व्याख्यानावतारवेलायामेव जैमिनीयान्यधिकरणान्युदाहृत्य
 प्रदर्शिताः ॥ किं बहुना “एकं साम द्रुचे क्रियते स्तोत्रियम्”—
 इत्यादि वचनैः स्तोत्रनिष्यादकस्य सामस्तुच् प्रगाथादि रूपाणि
 सूत्रान्याययत्वेनोत्तराख्ये संहिता-ग्रन्थे समास्नातानि । स च
 ग्रन्थ एकविंशति सङ्ख्यातैरध्यायैः उपेतः ॥

१ २ ३ १ २ ' ३ १ २
उपास्मै गायता नरः पवमानायैन्दवे ।

३ २ ३ १ २२
अभि देवाऽद्वयक्षते ॥*१*॥

ततः, प्रथमाध्यायस्य प्रथमखण्डे, प्रथमसूक्ते दृष्टे, येषामृणु
प्रथमा सैव साम्नायते—ऋषिः असितो देवलो वा । छ०
गायत्री । पवमानः सोमः दे० । हे “नरः ।” नेतारः । यज्ञस्य,
“देवान्” इन्द्रादीन् “अभि द्वयक्षते” आभिमुख्येन यष्टुमिच्छते
“पवमानाय” चरते “अस्मै” अभिपूयमाणाय “इन्दवे” सोमाय
“उपगायत” उपगानं कुरुत ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ १ १ २२
अभि ते मधुना पयोऽथर्वाणो अभिश्रियुः ।

३ २ ३ १ २ १ २
देवं देवाय देवयु ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “ते” तव “देव” देवनशीलं
“देवयु” देव कामं रसं “देवाय” देवनशीलायेन्द्राय “मधुना”
“पय” मध्येन पयसा “अथर्वाणः” ऋषयः “अभिश्रियुः”
अभ्यश्रियन् समकुर्वन्निर्त्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ४ ३ १ ३ २ ३ १ २ २
स नः पवस्व श गवे शं जनाय शमर्वते ।

१ २ ३ १ २
शऽराजन्नोपधोभ्यः ॥*३*॥ [१]

“अथ द्वितीया । हे “राजन्” दीप्यमान सोम ! “सः”
प्रसिद्धस्त्व “नः” अस्माकं “गवे” “शं” सुखं “पवस्व” चर

“जनाय” पुत्राय च “शं” पवस्व “अर्वते” अस्त्राय च “शं”
पवस्व “योपधीभ्य” च शं पवस्व ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ १ २ १ १ २ ३ २
द्विद्युतत्या रुचा परिष्टोभन्त्या कृपा ।

१ २ ३ १ १ २
सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥३१॥

अथ द्वितीयलघु—प्रथमा । ऋ० कश्यपः । छ० गायत्री ।
दे० पवमानः सोमः । “द्विद्युतत्या रुचा” अतिशयदौष्ट्या
“परिष्टोभन्त्या” परितः गन्धायमानया “कृपा” धारया च
युक्ताः “सोमाः” “गवाशिरः” गवाशिराः भवन्ति गन्धेन
पयसा मिश्रिता भवन्ति इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ १ २ १ ३ १ २
हिन्वानो हितभिर्हित आ वाजं वाज्यक्रमीत् ।

१ १ १ १ १
सीदन्तो वनुषो यथा ॥३२॥

अथ द्वितीया । “वाजी” बलवान् सोमः “हितभिः” प्रेरकैः
स्तोत्रभिः “हिन्वानः” स्तोत्रैः स्मर्यमाणः “हितः” समीष्टकारी
सन् “वाजं” यागाख्यं युद्धम् “आ अक्रमीत्” आक्रामति ।
तत्र दृष्टान्तः—यथा “वनुषः” इन्तारो भट्टाः “सीदन्तः” युद्धं
प्रविशन्तः आक्रामन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २
ऋधक् सोम स्वस्तये सङ्गम्मानो दिवा कवे ।

१ १ १ १ २ १ २
पवस्व सूर्यो ह्यगे ॥३३॥ [२]

अथ तृतीया । हे “सोम” ! “कवे” ! क्रान्तदर्शिन !

“सूर्यः” सुवीर्यः त्वं “ऋधक्” ऋध्वन् । तथाच यास्कः—
 “ऋधगिति पृथग्भावस्थानुप्रवचनं भवत्यथाप्युधोत्वर्थे दृश्यते
 (निर० नै० ४, २५)” इति । “सञ्जग्मानः” सञ्जग्मानः
 “स्रस्तये” “दृशे” दर्शनाय “दिवा” दिवः विभक्तिव्यत्ययः ॥

“पवस्य”—“क्षर”—“दिवाकवे”—“दिवाकविः” इति च
 पाठो ॥ ३ ॥ [२]

१ १ ३ २ २ १ २
 पवमानस्य ते कवे वाजिन्त्सर्गा अमृक्षत ।

१ १ ० १ १ २ १ १
 अर्वन्तो न श्रवस्यवः ॥ *१* ॥

द्वितीय-द्वये—प्रथमा । ऋ० वैखानमः । छ० गायत्री । दे०
 पवमानः सोमः । ‘मार्जनप्रसङ्गादाह—हे “कवे” । कान्तप्रज्ञ ।
 हे “वाजिन्” । यक्षवन् । सोम । “पवमानस्य” दशापवित्रेषु
 पृथमानस्य “ते” तव “सर्गा” सृज्यन्ते इति सर्गा धारा ।
 कोट्टशाः १ “श्रवस्यवः” “छन्दसि परेच्छाया क्यच् । (३, १, ष्वा०)
 यष्टृणा मञ्च कामयमानास्त्वदीया धारा “अमृक्षत” सृजन्ति
 निर्गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—“अर्वन्तो न” यथा अग्रा
 मन्दुरातो निर्गच्छन्ति तद्वत् पवित्राग्नि सरस्तीत्यर्थः । प्रयोगा-
 पेक्ष चात्र धारा बाहुल्यम् ॥ १ ॥

१ १ ३ २ २ १ २ ३ १ १ ३ १ २
 अष्टा कोशं मधुश्रुतमसृग् वारे अव्यये ।

१ १ ३ १ १
 अवावशन्त धीतयः ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । धारानिर्गमनप्रसङ्गादभिधीयते—
 “मधुश्रुत” मधुरसस्य आवयितार चारयितारं “कोश”

द्रोणकलशम् “अच्छ” अभिलक्ष्य “अव्यये” अविमये अवि-
 स्तभूते “वारं” वारं दशापवित्रे “असृथ” सोमा ऋत्विग्भिर-
 भिसृज्यन्ते सृजेः कर्मणि तिङा तिङो भवन्तीति टेरमा-
 देशः। किञ्च। “धीतय.” अङ्गुलि नामैतत् धयन्ति पिवन्त्या-
 भिविति। अस्मदीया अङ्गुल्य “अवावशन्त” तान् सोमान्
 न पुनः पुनर्माजिनायै कामयन्ते ॥ २ ॥

१ १ १ १४ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 अच्छा समुद्रमिन्दवोऽस्तं गावो न धेनवः।

१ १ १ १ १ १ १ १ १
 अग्नद्रुतस्य योनिमा ॥३॥ [३]

अथ तृतीया। “इष्टव” त्वरन्तः सोमाः “समुद्र” सोमा-
 नामैकत्रैव सङ्गमनस्थानं द्रोणकलशम् “अच्छ” अभि-
 गच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः—“धेनव.” पयः प्रदानेन जनानां
 प्रीत्ययित्री नवप्रसूतिका गावः “अस्त” गृहं यथा अभिगच्छ-
 न्तीति तद्वत्। किञ्च ते सोमाः “ऋतस्य योनि” सत्त्व-
 भूतस्य यज्ञस्य योनि स्थानम् “आ” अग्नम् आभिसुख्येन
 गच्छन्ति। ममेर्लुङि मिचो लुकि उपधाश्लोपः ॥ ३ ॥ [३]

१११ सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराचिकस्य प्रथमप्रपाठस्य प्रथमं पत्रम् ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 अग्न आ याहि वोतये गृणानो हव्यदातये।

१ १ १ १ १ १ १ १ १
 निहोता सत्सि वर्हिषि ॥१॥

द्वितीयखण्डे, प्रथमपञ्चे—प्रथमा। ३ “अग्ने” अग्न-

नादिगुणविशिष्ट ! त्वम् “आयाहि” अस्मद् यज्ञं प्रत्यागच्छ ।
 किमर्थम् ? “वीतये” हविषां चरुपुरोडाशादीनां भक्षणाय ।
 कीदृशः सन् ? “गृणानः” अस्माभिः स्तूयमानः व्यत्ययेन
 कर्मणि कर्तृ-प्रत्ययः । पुनश्च किमर्थम् ? “हव्यदातये”
 देवेभ्यो हविःप्रदानाय । आगत्य च “होता” देवानामाह्वाता
 सन् “वर्हिषि” आस्तोर्ये दर्भे “निषत्सि” निषीद सदेः
 छान्दसः शपो लुक् ॥ १ ॥

१ १ १ १ २ २ २ २ २ २
 तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि ।

१ १ १
 बृहच्छोचा यविष्ठा ॥ २० ॥

अथ द्वितीया । हे “अङ्गिरः” ! अङ्गनादिगुणयुक्त ! अङ्गि-
 रसः पुत्र वा अग्ने ! “त” पूर्वोक्तगुणं “त्वा” त्वां “समिद्धि-
 समिन्धन-हेतुभिः दारुभिः “घृतेन” आज्येन च “वर्धयामसि”
 पर्वयामः । अतो हे “यविष्ठा” युवतमाग्ने ! “वृद्धत्” महत्
 अत्यन्त “शोच” दीप्यस्व ॥ २ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २
 स नः पृथु अवाध्यमच्छा देव विवाससि ।

१ १ १ १ १ १ १
 बृहदग्ने सुवीर्यम् ॥ २१ ॥ [४]

अथ तृतीया । हे “देव” द्योतमानाग्ने ! स पूर्वोक्तगुणस्त्वं
 “पृथु” विस्तीर्णं “अवाध्य” अवघोष्य प्रशस्य “वृद्धत्” महत्
 “सुवीर्य” शोभनवीर्योपेत धनं “न” अस्मान् “अच्छा” “विवा-
 ससि” अभिगमय । अत्र वाजसनेयकम्—“अच्छादेवविवास-
 सोति तन्नोऽग्निमयेत्येवैतदाहेति ॥ १ ॥ [४]

केन महर्षिणा यद्वा जमदग्निना प्रज्ज्वलिताग्निना विष्ठा-
मित्रेण “यष्टाना” स्तूयमानो युवां “ऋतस्य” यज्ञस्य “योनी”
देवयजनाख्ये देशे “सीदतम्” उपविशतं “ऋतावधा”
ऋतस्य कर्मफलस्य वहैयितारी युवां “भामं” “पातम्” अस्मा-
भिरभिषुतम् सोमं पिबतम् ॥ ३ ॥ [५]

१ २ २ १ ४ १ २ १ २ १ १ २ १ २
आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिवा इमम् ।

१ ४ १ १ २ १ २
एदं बर्हिः सदो मम ॥ * १ * ॥

तृतीये वृत्ते—प्रथमा । ऋ० हरमिठिः । छ० गायत्री । दे०
इन्द्रः । हे “इन्द्र” ! त्वम् “आयाहि” अस्माद्यज्ञं प्रत्यागच्छ, वयं
“ते” त्वदर्थं “सुषुमा हि” सोममभिषुतवन्तः खलु तम् “इम्”
अभिषुतं सोमं त्वं “पिब” त्वदर्थं “मम” यमिदं “बर्हिः”
वेद्यामास्तीर्णं दर्भम् “आ सदः” आसीद अभि निषीद ॥ १ ॥

१ २ २ १ ४ १ २ १ २ १ १ २
आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना ।

१ १ १ २
उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र” ! “ब्रह्मयुजा” ब्रह्मणा मन्त्रेण
युज्यमानो “केशिना” केशिनी केशवन्तौ “हरी” हरणशौक्षी
वा अस्मी “त्वा” त्वाम् “अवहताम्” अभिप्रापयताम् । त्वं
आस्माद्यज्ञमुपेत्य “नः” अस्माकं “ब्रह्माणि” स्तोत्राणि “शृणु”
सम्यक् चित्ते धारय ॥ २ ॥

२ १ २ २ २ २ २ २ २ १ २ २ २ २
ब्रह्माणस्त्वा युजा वयं सोमपामिन्द्र सोमिनः ।

२ १ २
सुतावन्तो हवामहे ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । हे “इन्द्र” ! “ब्रह्माणः” ब्राह्मणा वयं ‘त्वा’

३७२, उत्तरार्चिकं प्रथमप्रपाठके, १५० ३६०

“उग्रम्” उग्रं “ग्रम्” सुखं “महि” महत् । “अवः” अवः
 “भूमि” भूमिष्ठैः यजमानैः “आददे” आदीयते ॥ “दिविषद्”
 दिविषद्—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ १ २ ३ १ १ २ १ २ १ २
 स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः ।

१ १ १२
 वरिवो वित्परि स्रव ॥२॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “वरिवोवित्” धनस्य सम्भक्तः ।
 यजमान । “न.” अस्माक “यज्यवे” यष्टव्याय “इन्द्राय”
 “वरुणाय” च “मरुद्भ्यः” च “परि स्रव” धारया क्षर ॥ २ ॥

१ १ १२ १२ १ २ १ १ १
 एना विश्वान्यर्थ आ द्युम्नानि मानुषाणाम् ।

१ १
 सिपासन्तो वनामहे ॥३॥ [८]

अथ तृतीया । “मानुषाणां” मनुष्याणां लब्धव्यानि “एना”
 एनानि “विश्वा” विश्वानि सर्वाणि “द्युम्नानि” यज्ञसाधनानि
 धनानि हे सोम ! त्वत्प्रसादात् “आ” आभिमुख्येन “अर्थ”
 अभिगच्छन्तः वर्यं “सिपासन्तः” सम्भक्तु मिच्छन्तय “वनामहे”
 त्वा सम्भजामहे ॥ ३ ॥ ८ ॥

१ १ २ २ १ २ २ १ १ २
 पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्पसि ।

१ १ २ १ १ २ १ १ १ १
 आ रत्रधा योनिमृतस्य सौदस्यु-

१ २ १ १ २ १ १ १
 त्सादेवो हिरण्ययः ॥४॥

द्वितीय-सप्तम्ये प्रगाये प्रथमा—अ० तृतीयो । अ० लक्ष्यप ।

दे० पयमानः सोमः । हे सोम ! “पुमानः” पूयमानस्त्वम् “अपः”
 उदकानि वसतोष्वर्थाख्यानि “वसानः” आच्छादयन् “धारया”
 “अर्पसि” पवित्रं गच्छसि, ततो “रत्नधा” रत्नानां रमणी-
 यानां धनानां दाता च “ऋतस्य” सत्यभूतस्य यज्ञस्य “योनिं”
 स्थानम् “आसौदति” । कौट्यः स्वम् ? “उक्तः” प्रस्यन्दनशैलः
 “देवः” श्रोतमानः “हिरण्ययः” हिरण्यमयः सुवर्णीत्यसि स्थान-
 मित्यर्थः । “उक्तो देवः”—“उक्तो देव”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ २२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

‘दुहान ऊधर्दिव्यं मधु प्रियं प्रद्व० सधस्यमासदत् ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

आपृच्छा धरुणं वाज्यर्पसि

१ २ २ १ १ ३ २

नृभिर्धौतो विचक्षणः ॥ २ ॥ [८]

अथ द्वितीया । ‘मधु’ मदकरं ‘प्रियं’ प्रीणनकारि ‘दिव्यं’
 दिवि भवम् ‘ऊधः’ सोमवल्ली-लक्षणं “दुहान,” पयमानः सोमो
 देवः “प्रद्व” पुरातनं “सधस्य” सध तिष्ठत्यत्रेति सधस्यं स्थानम-
 न्तरिक्षम् “आसदत्” आसौदति सदेर्लुङि रूपं तदनन्तरम्
 “आपृच्छ” कर्मणा प्रष्टव्यं “धरुण” कर्मणो धारयितार यज्ञ-
 मान “वाजी” अश्ववान् सन्, हे सोम । त्वम् “अर्पसि” तस्यै
 अन्नं दातुमतिगच्छसि । कौट्यः ? नृभिः कर्मनेष्टभिः ऋत्विग्भिः
 “धौत,” अदाभ्यगृहे परिशोधितः “तेरेन चतुराधूनाति पञ्च
 सत्यः सप्त सत्वी वा (१२, ५, १७)”—इत्यापस्तम्बेन सूचितम्
 “विचक्षणः” सर्वस्य विद्वष्टा ॥ “नृभिर्धौतः”—“नृभिर्धूतः”—
 इति पाठौ ॥ २ ॥ [८]

नानि उपद्रवाणि परिहृत्येति शेषः, “रक्षमाणः” “पिता”
 “पालकः” “देवानां” “तथा” “जनिता” उत्पादकः “सुदक्षः”
 शोभनबल “दिवः” “विष्टम्भः” विशेषेण स्तम्भायिता “पृथिव्याः”
 च “धरुणः” धारकः । एवं महानुभावः पवते । “वृजना”—
 “वृजन्”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ १ १ १ २ १ १
 ऋषिर्विप्रः पुर एता जनाना-

१ १ १ १ १ १ १ १
 ऋभुर्धौर उग्रना काव्येन ।

१ १ २ १ २ २ १ १ १
 स चिद्विवेद निहितं यदा सामपौ-

१ १ १ १ १ १ १
 च्याऽऽश् गुह्यं नाम गोनाम् ॥३॥ [१०]

अथ तृतीया । “ऋषिः” षतीन्द्रियद्रष्टा “विप्रः” मेधावी
 “पुरः एता” पुरतो गन्ता “जनानां” मनुष्याणां “ऋभुः” उर-
 भासमानः “धौरः” धीमान् “उग्रनाः” एतन्नामकः ऋषिः यः
 “स चित्” स एव “काव्येन” स्तोत्रेण “विवेद” लभते ।
 किमिति ? उच्यते । “आसां” “गोना” गवां सम्बन्धि “यत्”
 “षपीत्यम्” अन्तर्हितनामैतत् अन्तर्हितं “नाम” नामकसुदक्षं
 पयोः सक्षयम् । कीदृशम् ? “गुह्यं” गोपनीयम् ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थं प्रकारे उच्यते अथ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

१ १ १ १ १ १ १
 अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

दृशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्रतस्युपः ॥ ११ ॥

अथ चतुर्थखण्डे, प्रथम-सूक्ते—प्रथमा । ऋ० वसिष्ठः ।
 ऋ० बृहती । दे० इन्द्रः । हे “मूर !” विक्रान्तेन्द्र ! “त्वा”
 त्वाम् “अभि नोनमः” वयं भृशमभिष्टुमः । तव दृष्टान्तः—
 “अदुग्धा इव धेनवः” अकृतदोहा गावः आदरेण वक्षान् प्रति
 हन्मारव कुर्वन्ति तद्वत् वयं स्तुमः इत्यर्थः । कोदृशम् ?
 “अस्य” “जगतः” जङ्गमस्य “ईशानम्” ईश्वरं “तस्युपः”
 स्यावरस्य च “ईशान” “स्वर्दृशं” सर्वदृश सर्वज्ञमित्यर्थः ॥ ११ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

न त्वावाꣳ अन्यो दिव्यो न

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अश्र्वायन्तो मघवन्निन्द्र

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २ ॥ [११]

अथ द्वितीया । हे “मघवन्निन्द्र !” “दिव्य,” दिवि भवः
 “त्वायान्” त्वत्सदृश “अन्य,” न जायते । “पार्थिव,” पृथिव्यां
 भवोऽपि त्वावान् “न जातः” न जायते । दिव्यः पार्थिवो वा
 त्वावान् न जातः न च “जनिष्यते” नोत्पत्स्यते लोकद्वयेऽपि
 त्रिष्वपि कालेषु त्वादृशः कश्चिन्नास्ति त्वमेव समर्था भवसौ-
 त्वर्थः । “अश्र्वायन्तः” अश्र्वा निच्छन्तः “वाजिनः” वाजमन-
 मिच्छन्तः । इच्छाया मिन् प्रत्ययः । इविष्यन्तो वा “गव्यन्तः”
 गा इच्छन्तश्च वयं हे इन्द्र ! “त्वा” त्वा “हवामहे” पाङ्क-
 यामः ॥ २ ॥ [११]

१ २ १ १ १ २ १ १ १ १ १ १
कया नयित्वा आ भुवदूती सदा वधः सखा ।

१ १ १ २ २ २
कया शचिष्ठया वृता ॥ १० ॥

द्वितीय-वृत्ते प्रथमा । ऋ० वामदेवः । छ० गायत्री । दे०
इन्द्रः । “सदावधः” सदावर्धमानः “चिष्ठः” चायनीयः पूजनीयः
“सखा” मित्रभूतः इन्द्रः “कया” “कतो” कृत्या तर्पणेन “न.”
अस्मान् “आ भुवत्” आभिसुख्येन भवेत् । “शचिष्ठया”
प्रज्ञायत्तमया प्रज्ञासहितानुष्ठेयमानेन । “कया वृता ?”—
केन वर्त्तनेन कर्मणा च अभिमुखो भवेत् ॥ १ ॥

१ २ १ १ १ २ १ १ १ १ १ १
कस्त्या सत्यो मदानां मण्डिष्ठो मत्सदन्वसः ।
१ १ १ १ १ १ १ १
दृढा चिदासुजे वसु ॥ २० ॥

अथ द्वितीया । “मण्डिष्ठः” पूजनीयः “सत्यः” सत्यभूतः
“मदानां” मादयितृणां मध्ये “क.” मदकरः ? “अन्वनः”
सोमलक्षणस्यान्वस्य रसः । “दृढाचित्” दृढमपि “वसु” शत्रु-
सम्बन्धि गवादिक धनम् “आसुजे” आ समन्तात् भङ्क्तुम् ।
हे इन्द्र । “त्वा” त्वा “मत्स्यत्” मादयेत् ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अभीपूयः सखीनामविता जरितृणाम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १
अतं भवास्तूतये ॥ २१ ॥ [१२]

अथ तृतीया । हे इन्द्र । “सखीनां” समानख्यातीनां “जरितृणाम्”
“अविता” रचिता त्व “न.” अस्माक “अतं” अतसद्व्याकम्

कृतये रक्षायै “सु” सुष्टु “अभि भवासि” अभिसुखो भव ।
 “शतभवास्तूतवे”—“शतं भवास्तूतिभिः”—इति पाठौ३॥१२॥

१ १ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 तं वो दस्ममृतीषहं वसोमन्दानमन्धसः ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥१॥

अथ प्रगायरूपे द्वितीयं सूक्ते—प्रथमा ऋ० नोधा । इ०
 वृद्धतो । दे० इन्द्रः । नोधा नाम ऋपिरिन्द्रं स्तौति । हे ऋत्विग्य-
 जमानाः । “दस्म” दर्शनोपमम् “ऋतीषहम्” ऋतयो वाधकाः
 शत्रवः तेषामभि-भविता रम् ; पुनः कोट्यम् ? “वसोः” वास-
 यितुर्दुःखस्य विवासयितुर्निवारयितुः ; यद्वा वसोः पात्रे निव-
 सतः स्थितस्य तादृशस्य अन्धसः सोम-लक्षणस्य अन्नस्य पानेन
 “मन्दान” मन्दमानं मोदमानं “वः” यष्टव्यत्वेन युष्मत्सम्भिर्न
 तं द्वादशमिन्द्र “गीर्भिः” स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः “नवामहे” तु
 स्तवने, शब्दे वा अभिष्टुमः । कुत्रेति “स्वसरेषु” । अत्र यास्कः—
 “स्वसराण्यहानि स्वयं सारौणि अपि वा स्वरादित्यो भवति स
 एतानि सारयतीति (निरु० नै० ५, ४) सूर्य्य-नेत्रकेषु दिव-
 सेषु वयम् “अभिष्टुमः” अभितः शब्दयामः । तत्र दृष्टान्तः—
 “ध्वज न” यथा धेनवो नव-प्रसूतिका गावः स्वसरेषु सुष्टु
 अभ्यन्ते प्रेथ्यन्ते गावोऽन्तेति स्वसराणि गोष्ठानि तेषु वत्समभि-
 लष्य शब्दयन्ति तदन्तु ॥ १ ॥

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २
 द्युच्चस्पृशुदानुं तविपीभिरा

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 धृतं गिरिं न पुरुभोजसम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
क्षुमन्तं वाजं श्रुतिनः सह-

१ २ ३ ४ ५
स्त्रिणं सक्षु गोमन्तमीमहे ॥ २ ॥ [१३]

अथ द्वितीया । “क्षुच” दौष्टिमन्तं निवासस्नानम् अति
श्रयितदौष्टमित्यर्थः । यद्वा, क्षुचं दिवि क्षुलोके क्षियन्त निव
सन्त “सुदानुं” शोभनदानं “तरिषीभिः” यज्ञैः “आहतम्”
आच्छादितम् । पुनः कोट्यम् ? “पुरुभोजसं” सोमादि-हविः-
प्रदानेन बहुभियेजमानैर्भाजयितव्यम् । यद्वा, वज्रना पालयि-
तारम् इन्द्रम् “क्षुमन्तम्” दृक्षु चये । शब्दवन्तम् अनेन पुत्रादिकं
लक्ष्यते ; स्तात्रादोनि कुर्वाण “श्रुतिन सहस्रिण” शत सहस्र-
सङ्ख्याक धन-युक्तं “गोमन्तम्” गवादि युक्तं “वाजम्” अत्र
“सक्षु” यौघम् “ईमहे” याचामहे । यद्वा, पूर्वार्धे वाज विशेष-
णत्वेन योजनोयः—प्रदौष्टं शोभन-दान-योग्य वस्त्रादियुक्तं
बहुभिः पुत्रमित्रादिभिर्भोक्तव्यं शब्दादि युक्तम् अत्रम् इन्द्रं
याचामहे इति ॥ २ ॥ [१३]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
तरोभिर्वी विद्वदसुमिन्द्रं सवाध जतये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
बृहद्वायन्तः सुतसोमे अध्वरे

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
हुवे भरं न कारिणम् ॥ २ ॥

चतुर्थे प्रगाथे—प्रथमा । ऋ० कनिः । छ० वृद्धती । दे० ऐन्द्रः ।
हे ऋत्विजः । “व.” यूय “तरोभिः” वेगेरश्वैरुपेत वेगे रिव वा
“विद्वदसुं” वेदयज्ञसुं धनावैदकम् “इन्द्र” “सवाध.” वाधा-

संहिता: “ऊतये” रचनाय “वृद्धायन्तः” वृद्धत्वञ्चकं सामं
 गायन्तः सन्तः परिचरतेति शेषः । कुवः? इति, तदुच्यते—
 “सुतसोमे” अभिपुत-सोमके “अध्वरे” यज्ञे सोमयागे ; अहं
 स्तोता युष्मदर्थे “हुवे” आह्वयामि । कमिव ? “भरं न”
 भरं भर्तारं कुटुम्बपोषकं “कारिणं” संहित-करणशीलं, यथा
 संहित-करणायाह्वयन्ति पुत्रादयस्तद्वत्, तथाभूतमिदं
 हुवे इति ॥ १ ॥

१३ ११ १२ ११ ११ १२ ११ ११ १२
 न यं दुध्रा वरन्ते न स्थिरा सुरो मदेषु शिप्रमन्वसः ।

११ ११ ११ ११ ११ ११ ११
 य आहृत्या शशमानाय सुन्वते

१२ १२ १२ १२
 दाता जरित्र उक्थ्यम् ॥ २ ॥ [१४]

अथ द्वितीया । “सुशिप्रं” शोभन-हनुकं शोभन-नासिकं
 वा “शिप्रे हनुनासिके वा (६, १०)—इति यास्कः “यम्” इन्द्र
 “दुध्राः” दुर्धराः असुरादयः “न वरन्ते” संग्रामे न वारयन्ति,
 तथा “स्थिराः” देवाः “न” वरन्ते, किञ्च “सुरः” मरणशीला
 मनुष्याः न वरन्ते, “यः” च इन्द्रः “अन्वस” सोमलक्षणा-
 न्वस्य “मदे” मदाय सोमपानजनिताय “आहृत्य”, “शशमा-
 नाय” शशमानाय “सुन्वते” अभिषवं कुर्यात् “जरित्रे” स्तोत्रे
 च “दाता” भवति । किम् ? “उक्थ्य” स्तुत्यं धनम्, तं हुवे
 इति पूर्वोक्तं सम्बन्धः ॥

“मदेषु शिप्रं”—“मदेसु शिप्रम्”—इति प्रकार प्रकारो
 पाठो ॥ २ ॥ [१४]

१ ० ३ १ ० ३ १ २ ३ १ ०
स्वाद्विष्टया मद्विष्टया पवस्व सोम धारया ।

१ ० ३ १ ० ३ १
इन्द्राय पातवे सुतः ॥ २१ ॥

पञ्चमखण्डे, प्रथम लृचे—प्रथमा । ऋ० विश्वामित्रपुत्रः
मधुच्छन्दः । छ० गायत्री । दे० सोमः । हे “सोम !” “इन्द्राय”
“पातवे” पातुं “सुत” अभिपुतुं त्व “स्वाद्विष्टया” स्वादुत-
मया “मद्विष्टया” अतिशयेन मादयित्वा “धारया” “पवस्व”
चर ॥ १ ॥

३ १ ३ १ २ १ २ ३ १ २
रक्षोहा विश्वचर्पणिरभि योनि मयोहते ।

१ २ ३ २ २ १ २
द्रोणे सधस्थमासदत् ॥ २२ ॥

अथ द्वितीया । “रक्षोहा” रक्षमा हन्ता “विश्वचर्पणि”
विश्वस्य द्रष्टा सोमः । “मयोहते” अयसा हिरण्येन हते । तथा च
श्रूयते—“हिरण्यपाणिरभिपुणोति”—इति “द्रोणे” द्रोणकल-
शेन अधिववशफलकाभ्या वा “सधस्थ” सहस्थान “योनिम्”
अभिपवस्यानम् “अभ्यासदत्” आभिमुख्येनासीदति ॥

“अयोहते”—“अयाहते”, “द्रोणे”—“द्रुणा”—इति च
पाठौ ॥ २ ॥

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वरिवोधा तमो भुवो मण्डिष्ठो वृत्तहन्तमः ।

१ ३ १ २ ३ १ २
पर्षिराधो मघोनाम् ॥ २३ ॥ [१५]

अथ तृतीया । हे सोम ! त्व “वरिवोधातमः” अतिशयेन

सति “सु प्रकेतः” शोभन-प्रज्ञः “सः” इन्द्रः वृषभः शत्रूणाम्
 भद्रानि “अभ्यक्रमोत्” अभिक्रामति । तत्र दृष्टान्तः—“नः”
 “एतयः” इत्यश्वनाम (निघ० १, १४, १०) यथा अश्वः
 “वार्ज” स्यासम् अभिगच्छति तद्वत् ॥

“स्वर्विदः”—“स्वर्दृशः”—इति पाठौ ॥ २ ॥ [१६]

२ १ १ २ ३ २ ३ २ २ २ २ २ २
 इन्द्रमच्छ सुता इमे वृषणं यन्तु हरयः ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 श्रुष्टे जातास इन्द्रवः स्वर्विदः ॥*१५॥

ऋ० अग्निः । छ० उष्णिक् । दे० ऐन्द्रः । वृचात्मके वृतीय-
 सूक्ते—प्रथमा । “श्रुष्टे” श्रुष्टीति छिप्रनाम (निघ० ६, १२)
 छिप्रं “जातास” जाताः “इन्द्रवः” पात्रेषु चरन्तः “स्वर्विदः”
 सर्वज्ञाः “हरयः” हरितवर्णाः “सुता” अभियुताः “इमे”
 सोमाः “वृषण” कामाना सेत्तारम् “इन्द्रम्” “अच्छ यन्तु”
 अभिगच्छन्तु ॥ “श्रुष्टे” “श्रुष्टी”—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 अयं भराय सानसिरिन्द्राय पवते सुतः ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 सोमो जैत्रस्य चेतति यथा विदे ॥*२॥

अथ द्वितीया । “भराय” संधामाय “सानसि” भजनीयः
 “सुत” अभिपुत “अय” “सोम” “इन्द्रार्थ” “पवते” चरति
 अहादिषु चरति । ततः सोमः “जैत्रस्य” “क्रियायद्वय कर्त्त-
 व्यम् (१, २, २०५ वा०)”—इति कर्मणः सम्प्रदान सञ्ज्ञा,
 चतुर्थर्थे पठ्यते (पा० २, ३, ३६) जयशोभमिन्द्र “चेतति”
 जानाति । “यथा” इन्द्रः “विदे” लोकैर्ज्ञायते तथा जानाति ॥ २ ॥

२२७ ३ २२ २ ३-१२

३ २

अस्येदिन्द्रो मदेष्वां ग्रामं गृभ्णाति सानसिम् ।

१२३ १२, ३ १२ २ २

वज्रञ्च वृषणं भरत्समप्सु जित् ॥३॥ [१७]

अथ हेतोः । “अस्येत्” अस्य सोमस्येव “मदेपु” सञ्जा-
तेषु “सानसि” सर्वैः सम्भजनैयं “ग्रामं” गृह्योतव्यं वतुः
“गृभ्णाति” गृह्णाति “वृषणं” इन्द्रो भञ्जयति—इति भत्वम्
किञ्च “अप्सुजित्” उदकार्यं वृषणं जेता । यद्वा, “आप
इत्यन्तरिक्षनाम (निघ० १, ३, ८) अन्तरिक्षे अहिनामकस्य
जेता “इन्द्र” “वृषणं” वर्णितार “वज्रं च” स्वकीयमायुध
“सम्भरत्” सखिभर्तुः । विभर्त्तरङ्गायम् ॥

“गृभ्णाति”—“गृह्योत”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ १७

११ २

२ १२

३ १२

३ १२

पुरोजितो वो अन्वसः सुताय मादयिष्ववे ।

११ १ १

३ १२

३ १२

अप श्रानध्वायिष्टन सखायो दीर्घजिह्वाम् ॥१॥

अ० श्यावाश्रः । छ० अनुष्टुप् । दे० ऐन्द्रः । अथ चतुर्थसूक्ते—
प्रथमा । हे “सखाय” । सखिभूताः समानख्याता वा हे
स्तोतारः । “व” युयु “पुरोजितो” पूर्वसदर्शदीर्घं (पा० ७, १, ३८)
पुर स्थित जयस्य “अन्वसः” अदनीयस्य सोमस्य स्वभूताय
“सुताय” अभिपुताय “मादयिष्ववे” अत्यन्त मदकराय रसाय
“दीर्घजिह्व” दीर्घा जिह्वा यस्य सः “दीर्घजिह्वो च छन्दसि
(४, १, ५८)”—इति डोपन्तत्वन निपातितः तादृशं श्रानम्
“अप श्रानध्व” अपश्रवत अपवाच, यथा श्राना राक्षसा वा
सुत सोम न लिङ्गन्ति तथा कुर्वन्त्यथः ॥ १ ॥

१ २२ १ १ १ १ १ १ १ १
यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः ।

१ १ १ १ १ १ १ १
इन्दुरश्वो न कृतव्यः ॥२॥

अथ द्वितीया । “सुतः” अभिषुतः “कृतव्यः” कृत्योति
कर्मनाम (निघ० २, १, २०) कर्मणि साधुर्यः ‘इन्दुः’ सोमः
“पावकया” पापानां शोधयित्रया “धारया” “परि प्रस्यन्दते”
परितः चरति । कथमिव ? “अश्वो न” यथा अश्वो वेगेन
प्रगच्छति तद्वत् ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
तं दुरीषमभौ नरः सोमं विश्वाच्या धिया ।

१ १ १ १ १ १ १ १
यज्ञाय सन्त्वद्रयः ॥३॥ [१८]

अथ तृतीया । “नरः” कर्मनेतारः ऋत्विजः “दुरीषं”
रोषतेष्टिसार्थस्य (भ्वा० प०) रेफलोपे दीर्घाभावे, ओषते-
र्दाहार्थस्य (भ्वा० प०) वा पस्ति रूपमिति, सन्देहादनवयवः
“तन्दुः” बधं दुर्दृष्टं वा सोमम् “अभि” लक्ष्य “विश्वाच्या”
सर्वान् कामानश्चित्रया, कामान् प्रापयित्रया “धिया” बुद्ध्या
“यज्ञाय” यज्ञार्थम् “अद्रयः सन्तु” अदारणयुक्ता भवन्तु ॥

“यज्ञायसन्त्वद्रयः”—“यज्ञ द्विन्वत्त्वादिभिः”—इति
पाठो ॥३॥ [१८]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अभि प्रियाणि पवते चनोहितो

१ १ १ १ १ १ १ १
नामानि यज्ञो अधि येषु वर्धते ।

१ १८ २ २ २ २७ २
आ सूर्यस्य बृहतो बृहन्नधि

२ २ १ २ २ २
रथ विष्वच्चमरुहद्विचक्षण. ॥*१*॥

१. ऋ० कवि । छ० जगतो । दे० ऐन्द्र । अथ पञ्चमसूक्ते—
प्रथमा । “चनो हित” चन इत्यचननाम, चायतेरसुनि चन
इत्योणादिक सूत्रेण निपातित चनसे अत्राय हित, यद्वा
हितान्न सोम “प्रियाणि” जगत प्रीणयितृणि “नामानि”
तमनशीलानि, तान्युदकानि “अभि पवते” अभित करोति ।
“येषु” अन्तरिक्षस्थितेषु उदकेषु “यद्वा” महानय सोम
“अधिवहते” अधिक प्रवृद्धो भवति, अपा मध्ये सोमो वसति
खलु । तत “बृहत्” महान् सोम बृहत् “महत् परिवृढस्य
“सूर्यस्य” विष्वच्च” विष्वग् गमनम् “अधि रथम्” उपरि रथ
“विचक्षण” सर्वस्य विद्रष्टा सन् “आ भरुहत्” आरोहति
“अग्नी प्रास्ताहुति सत्यगादित्यमुपतिष्ठति (मनु० ३ अ०
७६ श्लो०)”—इति ॥ १ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
ऋतस्य जिह्वा पवते मधु प्रिय

१ १ १८ २ २ २ १ १ १८
वक्ता पतिर्धियो अस्या अद्वाभ्य ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २
दधाति पुन पिबोरपीच्याऽऽन्नाम

१ २ २ १ १ १ २ २ २ २
तृतीयमधि रोचन द्वि. ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “ऋतस्य” सत्यभूतस्य यज्ञस्य “जिह्वा” मुख

त्वेन जिज्ञास्यानीयः सोमः “प्रियं” प्रियकरं “मधु” मदकरं रसं
 “पवते” धरति । कौटुभः ? “वक्ता” शब्दकृत् ; यद्वा, स्तोत्रभिः
 क्रियमाणाः स्तुतयः साधोयस्य इति प्रतिश्रवणस्य कर्त्ता
 “अस्य धियः” एतस्य कर्माणः “पतिः” पालयिता “अदाभ्यः”
 रक्षोभिर्हिंसितु मशक्यः “पुत्रः” यजमानः “पित्रोः” पिता
 माता उभयोः “अपीच्यम्” अन्तर्हितं यत् “नाम” तो न
 जानीतो नाम करणवेलायां तस्मात्तयोरपरिचयमानं “दिवः”
 द्युलोकस्य “रोचनं” दीप्यमानं “द्वतीयं” नाम सोमेऽभिपूय-
 माणे “अधि दधाति” अत्यन्तं धारयति ; “न च व्यवहारिक-
 नान्नी प्रभाष्य सोमयाजो द्वतीय मस्य नाम”—इति भगवता
 वीधायनेनोक्तम् ॥

“अधिरोचनम्”—“अधिरोचने”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ २ २ २ २ २
 अव द्युतानः कलशाः अचित्राद-

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 नृभिर्धेमाणाः कोश आ हिरण्यये ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 अभी कृतस्य दोहना अनूषताधि

२ २ २ २ २ २ २ २
 विपृष्ठ उषसो वि राजसि ॥ ३३ ॥ [१६]

अथ द्वतीया । “द्युतानः” द्युतदोस्तौ (भा० आ०) दीप्यमानो
 “नृभिः” कर्मनेत्रभिर्ऋत्विग्भिः “हिरण्यये” हिरण्ययकोशे
 अधिपवणचर्मणि ; तस्य हिरण्ययत्वं “हिरण्यपाणिरभिषु-
 णोति”—इति हिरण्य-सम्बन्धात् ; तादृशे “कोशे” “वेमानः”
 कान्दसे कर्मणि लिटि कानचि रूपम् नियम्यमानः सोमः “कल-

इति प्रशब्दस्य द्विरुक्तिः पादपूरणार्था ; व्यत्ययेनैकवचनम्
 (३, ४, ८८) ; छान्दसोक्तुङ् (७, १, ३८) प्रशंसामः
 कीदृशम् ? “अमृतम्” मरणरहितं “जातवेदसम्” जातानां
 वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा “मित्र” सखिभूतमिव
 “प्रियम्” अनुकूलम् । यद्वा, व्यत्ययेन (३, ४, ८८) त्वमि-
 त्यस्य वसादेशः ; अग्नय इति च कर्मणि चतुर्थी, “क्रिया-
 यच्चणं कर्तव्यम्”—इति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् ; च शब्दस्य
 चस्थिति निपातः, चेदर्थे वर्तते ; दक्षस इति च दक्षेर्वक्षि-
 कर्मणः (भ्वा० षा०) अन्तर्भावितण्यर्थाद्विडि रूपम् ; चण्-
 योगात् “निपातेर्यद्यदिहन्त० (८, १, ३०)”—इति निघात-
 प्रतिषेधः । तत्राय मयः—हे श्रोत ! त्वं यज्ञे यज्ञे इमं मग्निं
 गिरा गिरा स्तुत्या स्तुत्या दक्षसे च पश्यसि चेत् वयमपि
 अमृतत्वादिगुणकं तं प्रशंसामः ॥ १ ॥

१ १ १२२ २ ३१ २८२
 कर्जो नपातः स हिनायमस्म-

१ २२ १ १ २
 युद्वाग्निम हव्यदातये ।

१११ २ ३१ २८२२
 भुवद्वाजीध्वविता भुवद्दृध

११ २ २ २१ २
 उत वाता तनूनाम् ॥ २ ॥ [२०]

अथ द्वितीया । “कर्ज्ज्” अन्नस्य बलस्य “नपात” पुत्रं
 प्रशंसिष्य सित्यनुपद्धात् प्रशंसामित्यर्थः । “हिना”—इति
 निपात-इय-समुदायो होत्वस्यार्थे “स.” खलु “अयम्” अग्निः
 “अस्मयुः” अस्मान् कामयमानो भवति । वयञ्च “हव्यदातये”

हव्यानां हविषां देवेभ्यो दात्रे तस्मा अग्नये “दाशेम” हवींषि
दद्याम । स च अग्निः ‘वाजेषु’ सग्रामेषु रचिता । ‘वृधः’ वर्धक-
स्यास्माक ‘भुवत्’ भवतु । “उत” अपिच “तनूनाम्” तनूयाना-
मस्मत्पुत्राणाञ्च “वाता” रचिता “भुवत्” भवतु ॥२॥ [२०]

१ १ १ १२ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

एह्यु पु ब्रवाणि तेऽग्न इत्येतरा गिरः ।

१ १ १ १ १ १

एभिर्वर्वास इन्दुभिः ॥१॥

अ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ वृथा-
त्मक द्वितीये सूक्ते—प्रथमा । हे “अग्ने ।” “एहि” आगच्छ
“ते” तुभ्य च त्वदर्थं “गिर” स्तुतीः “इत्या” इत्य मनेन
प्रकारेण “सु ब्रवाणि” सुष्ठु ब्रवाण्यीत्याशास्यते । ताः स्तुतीः
शृङ्खित्यर्थः । “ज” —इत्येतत् पूरकम् । “इतरा.” असुरैः कृताः
स्तुतीः शृङ्खिति शेषः । तथा च ब्राह्मणम्—“अग्न इत्येतरा
गिर इत्यसुर्या इ वा इतरा गिरः”—इति । अपिच आगत-
स्वम् “एभि” एतैः इन्दुभिः सोमैः “वर्वासे” वर्धस्व ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ।

१ १ १ १

तत्र योनिं कृण्वसे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने । “ते” तव “मनः” अनुग्रहात्मक-
मन्त.करण “यत्र” यस्मिन् देशे “क्वच” कस्मिंश्चिद् यजमाने
वर्तते, “तत्र” तस्मिन् यजमाने वर्तमाने “उत्तरम्” उद्गततरं
येष्ट “दध” बलकर भक्ष वा “दधसे” धारयसि तथा “योनिं”
स्थान च “कृण्वसे” तस्मिन् यजमाने करोषि ।

“तत्र योनिं”-“तत्रासदः”—इति पाठो ॥ २ ॥

१ २२ २ १ २ २ १ १२
न हि ते पूर्वमचिपदुवन्नेमानां पते ।

१ २ १ २
अथा दुवो वनवसे ॥३॥ [२१]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! “ते” त्वदीयं “पूर्व” पूरकं
तेजः “अचिपत्” अक्षोः पातकं विनाशकं “न हि भुवत्” न
भवतु सर्वदा अस्माकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु । हे “नेमानां
पते” । नेमशब्दोऽल्पवाची, मनुष्याणां मध्ये कतिपयानां
यजमानानां पते । पालक ! “अथ” अतः कारणात् “दुवः”
दुवस्यतिः परिचरणकर्मा (निघ० ३, ४, ५) अस्माभिर्यज-
मानैः कृत परिचरणं “वनवसे” सम्भजस्व ॥ ३ ॥ [२१]

३ २ ३ १ २ २ १ २ २ २ १ १
वयसु त्वामपूर्व्यं स्थूरं न कश्चिन्नरन्तोऽवस्यवः ।

१ २ ३ १ २
वच्चिं चित्रं हवामहे ॥१॥

ऋ० सोमरिः । ऊ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तृतीयसूक्तम् ।
प्रगाथे—प्रथमा । हे “अपूर्व्य” । त्रिषु सवनेषु प्रादुर्भूतत्वादभि-
नव । हे “वच्चिन्” । वच्चवच्चिन्द्र ! “भरन्तः” सोमलक्षणे रश्मि-
पोपयन्तः “वयम्” “चित्र” चायनोय विविधरूप वा “त्वामु”
त्वामेव “अवस्यवः” रक्षणं मात्मन इच्छन्तः सन्तः “हवामहे”
आह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः—“स्थूरं न” यथा भरन्तः व्रीह्यादि-
भिर्गृहं पूरयन्तो जनानां स्थूरं स्थूलं गुणाधिकं “कश्चित्”
कश्चित् पुरुषं यथा आह्वयन्ति तद्वत् ।

“वच्चिन्”-“वाज”-इति पाठौ ॥ १ ॥

। प्रति हि “त्वा” त्वां “कामे” काम मभिनपितमर्थम्
 “इमहे” । यद्वा, “कामे” कामान् कमनीयान् स्तोमान्
 “उपसृग्महे” उपसृजामः त्वां प्रापयाम इत्यर्थः । तत्र
 दृष्टान्त माह—“उदेव” यथा उदकेन “गमन्तः” गच्छन्तः
 पुरुषाः “उदभिः” अञ्जलिनोत्क्षिप्योदकैः समीपस्थान् पुरु-
 षान् क्रीडार्यं संसृजन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

“काम इमहे सृग्महे”-“कामाभ्यस्सृज्महे”—इति च
 पाठाः । “उदेवगमन्तः”-“उदेवयन्तः”—इति च पाठो ॥१॥

१ १२ २२ २ १ २ २ १ २
 वार्षं त्वा यव्याभिर्वर्द्धन्ति शूर ब्रह्माणि ।

१ १ २ २ १ २
 बाहृध्वांसं चिदद्रिवो दिवेदिवे ॥*२॥

अथ द्वितीया । हे “अद्रिवः” ! वयिन् ! “शूर” ! इन्द्र !
 “वार्षं” यथोदकमुदकस्थानं “यव्याभिः” नदीभिः ‘अवनयः’,
 ‘यव्याः’—इति (निघ० १, १३, १-२) नदीनामसु पाठात्
 “वर्द्धन्ति” वर्द्धयन्ति, तथा “ब्रह्माणि” स्तोत्रैः “बाहृध्वांसं”
 “चित्” यथा निरुदकं देशं नदीभिः तथा न किन्तु प्रह्वमेव
 “त्वा” त्वां “दिवेदिवे” अन्वहं वर्द्धयन्ति स्तोतारः ॥ २ ॥

१ १ २ १ २ २ २ २ १ १
 युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गाय-

२ १ २ २ १ २ २ १ २
 योरौ रथ उरुयुगे वचोयुजा ।

२ १ २ ३ १ २
 इन्द्रवाहा स्वर्विदा ॥*३॥ [२३]

अथ तृतीया । “इषिरस्य” गमनशौलस्येन्द्रस्य “उरुयुगे”

महायुगे “उरौ” महति “रथे” “इन्द्रवाहा” इन्द्रस्य वाहन-
भूतो “वचोयुजा” वचनमात्रेणैव युज्यमानो “सर्विदा”
स्वर्गाख्य मिन्द्रस्य स्थान जानन्तो “इरो” एतन्नामकावस्थौ
“गाथया” स्तोत्रेण स्तोतारः “युञ्जन्ति” योजयन्ति ॥

“उरुयुगे वचो युजा इन्द्रस्य वाहा स्रविदा”—“इन्द्रवाहा
वचोयुजा”—इति पाठो ॥ १ ॥ [२३]

इति सामवेदार्चिकस्य प्रथमप्रपाठके प्रथमस्याध्यायस्य १४० खण्ड ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्वं निवारयन् ।

पुमर्थाद्यतुरोदेयाद् विद्यातीर्थं महेम्बरः ॥ १ ॥

इत्युत्तरार्चिके प्रथमस्याध्याय-प्रपाठकः ।

इति श्रीमद्भारविजराज परमेश्वर वैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरबुद्ध भूपाद

सामाज्य पुरस्कारेण सामन्ताचार्येण विरचिते माधवीये

सामवेदार्चिकस्य प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽध्यायः ।

यस्य निम्नसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थं महेम्बरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याय आरभ्यते ।

तत्र,

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

पान्तमा वो अन्धस इन्द्रमभि ग्र गायत ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

विश्वासाहप् गतक्रतुं मष्टिष्ठं चर्यणीनाम् ॥ १ ॥

अष्ट० श्रुतकचः । अष्ट० अष्टुष्टु । दे० इन्द्रः । पान्त-

माव इति प्रथम खण्डे—दृचात्मके प्रथमे सूक्ते, प्रथमा ।
 हे ऋत्विजः ! “वः” युष्मदीयम् “अन्वसः” सोमलक्षणमन्त्रम्
 “आ यातन्तम्” आभिमुख्येन पिबन्त पा पाने (भ्वा० प०);
 छान्दसः शपोलुक् (२, ४, ७३); ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विक-
 ल्यन्ते’—इति “न लोकाव्यय (२, ३, ६५)”—इति पष्ठी-
 प्रतिषेधाभावाः ; ततोऽन्वस इत्यस्य “कर्तृकर्माणोः (२, ३,
 ६५)”—इति पष्ठी । सोममाभिमुख्येन पिबन्तमेतादृशम्
 “इन्द्रम्” “अभि प्रगायत” प्रकर्षेण अभिष्टुत । कौट-
 शम् । “विद्यामाहं” सर्वेषां शत्रूणामभिभवितारं सर्वेषां
 भूतजातानां वा, अतएव “शतक्रतुः” बहुविधपञ्चानं बहुविध-
 कर्माणं वा “चर्यणीना” मनुष्याणां “महिष्ठं” धनस्य दाढ-
 तमम् । यद्वा, यजमानानां यष्टव्यत्वेन पूजनीयमिन्द्रं प्रगा-
 यतेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ २ १ २
 पुरुहूतं पुरुष्टुतं गाथान्या३५ सनश्रुतम् ।

१ १ १ २
 इन्द्र इति ब्रवीतन ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे ऋत्विग्यजमानाः ! “पुरुहूतं” यज्ञेषु
 बहुभिराहूत “पुरुष्टुत” बहुभिः स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तुतमत्-
 एव “गाथान्य” गानयोग्य गातव्य “सनश्रुत” सनातनया
 प्रसिद्धम्, एवविध देवम् “इन्द्र इति” यूयं “ब्रवीतन” ब्रवीध्व
 ‘ब्रूज् व्यक्ताया वाचि (अदा० उ०)’—इत्यस्य लङि व्यत्ययेन
 (३, ४, ८८) ध्वमस्तनवादेशः, अतएव गुणः ॥ २ ॥

१ १ १ १ ३ १ २ ३ १ २ २ २
 इन्द्र इन्द्रो महीनां दाता वाजानां नृतुः ।

१ १ १ १ १ १

गहाप् अभिज्ञा यमत् ॥३॥ [१]

अथ द्वितीया । “इन्द्र इत्” पूर्वोक्तलक्षण इन्द्र एव “नः”
 अस्माभ्यं “मघोनां” मघोनां धनवतां पश्वादि-लक्षण-धन-
 युक्तानां “वाजानाम्” अश्वानां “दाता” भवतु । कौटुम्भः ?
 “नृत्” “नृतिर्यद्योः क्तू” — इति क्तूप्रत्ययः, ङ्रस्त्वान्दसः
 सर्वस्य नर्तयिता ; यद्वा, नृ नये, (क्रा० घ्वा० प०) औषा-
 दिक-तु-प्रत्ययः, धातोर्ङ्रस्त्वान्दसः स्तोत्रम्यो गवादिनेता ;
 अतएव “महान्” स इन्द्रः “अभिज्ञु” अभिगत-जानुकम्
 अस्माभ्यम् — “आ यमत्” आयच्छतु ददातु । यद्वा स इन्द्रः
 अभिज्ञु अस्मादभिमुखमागच्छत धनं स्वहस्तयोः परिगृह्य
 अस्मान् नयतु, — धनं गृहीत्वा अस्माभ्यं ददात्वित्यर्थः ॥

“मघोनाम्” — “मघोनाम्” — इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१] ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १

प्र व इन्द्राय मादनप् हयंश्वाय गायत ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
सखायः सोमपावु ॥४॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० त्रिष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय
 वक्त्रे, प्रथमा । हे “सखायः !” स्तोतारः ! “वः” यूयं “हयं-
 श्वाय” हरिनामकाश्वोपेताय “सोमपावु” सोमना पावु
 “मादनं” मदकरं हर्षकरं स्तोत्रं प्रगायत ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १

गप् सेदुक्थप् सुदानव उत द्युजं यथा नरः ।

१ १ १ १ १

चक्षमा सत्यराधसे ॥५॥

अथ द्वितीया । “उत” अपिच, हे स्तोतः ! “सुदानवे”
 गोभन-दानाय “सत्यराधसे” सत्यधनायेन्द्राय “उक्थ” स्तोत्रं,

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
न चेमन्यदा पपन वच्चिन्नपसो नविष्ठौ ।

२४ ३ १ २
तवेदु स्तोमैश्चिकेत ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “वज्जिन् !” वज्रवन्निन्द्र ! “अपस.” अपस्विनः कर्मघतः “तव” सम्बन्धिनि “नविष्ठौ” अभिनवे यागे वर्त्तमानोऽहम् “अन्यत्” तद्विषयादन्यत् स्तोत्रं “नवेम्” नैव “आपपन” अभिष्टौमि पनतेः स्तुतिकर्मणः (आ० आ०) उत्तमे णलि रूपम्; “तवेदु” तवैव “स्तोमैः स्तोम स्तोत्रं” “चिकेत” अभिजानामि त्वामेव सर्वदा स्तोमोत्थः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्राय स्पृहयन्ति ।

१ २ ३ २ ३ १ २
यन्ति प्रमादमतन्द्राः ॥३॥ [३]

अथ तृतीया । “सुन्वन्त” सोमामिषव कुर्वन्त यजमान “देवा.” इन्द्रादयः सर्वे “इच्छन्ति” रक्षितुम्, “स्वप्राय न स्पृहयन्ति” स्वप्रावस्थान्तस्य सुन्वतो नैच्छन्ति सर्वदा प्रबुद्धमेव कुर्वन्तीत्यर्थः “स्पृहेरोषित. (१, ४, ३६)”—इति कर्मणि चतुर्थी; स्पृह ईप्साया जुग्रादिरदन्तः । यतएव मतः कारणात् “अतन्द्रा.” अनलभा देवाः “प्रमाद” प्रकर्षेण मदकर तदोयुः सोम “यन्ति” शीघ्रं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ [३]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्राय मध्वने सुतं परि द्योभन्तु नो गिरः ।

३ १ २ ३ १ २
अकर्मचन्तु कारवः ॥४॥

अ० श्रुतयज्व. । इ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ

चतुर्थत्वे, प्रथमा । “मदने” भायते: (दि०, प०) कनिष् मदनं
 गीलाय “इन्द्राय” तदर्थं “सुतं” अभिपुत सोमं “नः” अस्म-
 दीया: “गिरः” स्तुतिनक्षणा वाचः परिष्टोभन्तु स्तोभति:
 स्तुतिकर्मा (निघ० ३, १४, ४) सोमं स्तुवन्तु । ततः
 “कारवः” स्तुतिकारिणः स्तोतारश्च “अर्कं” सवेरर्चनीयं सोमम्
 “अर्चन्तु” पूजयन्तु ॥ १ ॥

२ ३ १ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ ३ ३ १ २
 यस्मिन् विश्वा अधि श्रियो रणन्ति सप्त सप्तसदः ।

१ २ ३ १ २
 इन्द्रं सुते हवामहे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “यस्मिन्” इन्द्रे “विश्वाः” सर्वाः “श्रियोः”
 कान्तयः “अधि” अधिकं भवन्ति अतिशयेन तेजस्वीत्यर्थः ।
 किञ्च “सप्त” सप्तसङ्ख्याकाः “संसदः” सम्यग् यज्ञेषु कर्म-
 कारण्यं सौदन्तीति संसदो होत्रकाः यस्मिन् “रणन्ति” सोम-
 प्रदानार्थं रमन्ते; यदा यं शब्दयन्ति स्तुवन्ति तं पूर्वोक्त-
 लक्षणम् “इन्द्र” “सुते” सोमेऽभिपुते सति “हवामहे” वयं
 सोमपानायाह्वयामः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्रिकटुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमब्रत ।

१ २ ३ १ २
 तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ॥ ३ ॥ [४]

अथ तृतीया । “देवासः” देवाः इन्द्रादयः “त्रिकटुकेषु”
 आभिप्लविकेष्वहःसु ज्योतिर्मर्यादुरिति त्रिकटुकाः, तेषु “चेतनः”
 चित्तो सञ्ज्ञाने (स्वा०, प०) चेतन्ति जानन्ति अनेन स्वर्गा-
 दिकमिति चेतनो ज्ञानसाधनो यज्ञः तम् “अब्रत” अतन्वत

स्त्रैः स्त्रैः कर्मभिः पालनेषु विस्तारितवन्तः तनु विस्तारे
 (तना०, उ०) लङि “बहुलं कृन्वसि (२, ४, ७३)” — इति
 विकरणस्य लुक्, “तनिपत्योऽकृन्दसि (३, ४, ८८)” — इति
 उपधालोपः “तमित्” तमेव यञ्च “नः” अस्माकं “गिः”
 स्तुतिलक्षणा वाचः “वर्हन्तु” वर्हयन्तु ॥ ३ ॥ [४]

इति सामवेदादयमकाशे उत्तरावन्तस्य द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अधि वर्हिषि ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 एहीमस्य द्रवा पिव ॥२॥

ऋ० हरिमिठः । ऋ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अयं द्वितीय-
 खण्डस्य—प्रथम खण्डे, प्रथमा । हे “इन्द्र !” “ते” तुभ्यं
 त्वदयम् “अयं सोमः” “वर्हिषि अधि” वेद्यामास्तीर्षं दर्शं
 “निपूतः” नितरां दशापवित्रेण शोधितः अभिषवादिसंस्कारैः
 संस्कृत इत्यर्थः । “ईम्” इदानीम् “अस्य” इमं सोमं प्रति
 “एहि” आगच्छ । आगत्य च यत्र रसात्मकः सोमो प्रयते तं
 द्रव्यं प्रति “द्रव” शोधनं गच्छ, तदनन्तरं सोमं “पिव” ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 शाचिगो शाचिपूजनाय ए रणाय ते सुतः ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 आखण्डल प्र ह्वयसे ॥२॥

अयं द्वितीया । “शाचिगो” शाचयः शक्ता गावो यस्याहो
 शाचिगुः ; यद्वा, यच्च व्यक्तायां वाचि (भ्वा०, चा०), चञ्जा-
 दोणादिक इव प्रत्ययः शाचयः व्यक्ताः प्रख्याता गावो रज्यवो

वा यस्य तादृशः । हे “शाचिपूजन” ! पूज्यतेऽनेनेति पूजनम्
स्तोत्रादि प्रख्यातपूजन ! “ते” तव “रणाय” रमणाय सुख-
जननाय “अयं” सोमः “सुतः” अभिपुतः ; अतः कारणात् हे
आखण्डल ! शत्रूणामाखण्डयितः । इन्द्र ! “प्रह्वयसे” प्रह-
ष्टाभिः स्तुतिभिराह्वयसे । इत आगत्य इमं सोमं पिबे-
त्वर्यः ॥ २ ॥

१२ ३ ११ ३ १ २
यस्ते शृङ्गवृषो नपात्प्रणपात् कुण्डपाय्यः ।

१२ ३ १ १२
न्यस्मिं दध आ मनः ॥ ३ ॥ [५]

अथ तृतीया । हे “शृङ्गवृषोणपात्” ! शृङ्गवृषनामा कश्चित्
ऋषिः तस्य चेन्द्रः स्वयमेव पुत्रतया जज्ञे—इत्याख्यायिका ।
नपादित्यपत्यनाम हे शृङ्गवृष-पुत्र । शृणन्ति हिंसन्तीति
शृङ्गाणिरस्मयः, तैर्वपेतीति शृङ्गवृडादित्य, तस्य न पातयितः
स्वकोयेऽवस्थानेऽवस्थापयित । । “सुवामन्विते (२, १, २)”
—इति पष्ठान्तस्य पराङ्गवृद्धावेनामन्वितानुप्रवेशात् समुदाय-
स्त्राष्टमिक सर्वानुदात्तत्वम् । ईदृशः । हे इन्द्र ! “ते” तव
सम्बन्धो “प्रणपात्” प्रकर्षेण न पातयिता रक्षिता, “कुण्ड-
पाय्यः” कुण्डैः पोयते अस्मिन् सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतु-
विशेषः । “क्रतो कुण्डपाय्य सचाय्यो (३, १, १३०)”—
इति पिबतेरधिकरणं यत्प्रत्ययो युगागमस्य निपात्यते—एतत्-
सञ्ज्ञो यः क्रतुरस्ति, “अस्मिन्” कुण्डपाय्य-क्रतो “मनः”
स्वान्त “आ नि दधे” अर्भितो वर्धमानाः कुण्डपायिनामान
ऋषयः पुरा निदधिरं सम्यक् त्वद्देवस्य क्रतुमनुष्ठितवन्त
इत्यर्थः । दधातेर्लिटि “श्रयोरे (६, ४, ७६)”—इति रे-
भावः ॥ ३ ॥ [५]

२ १ १ २ २ २ १ २ ३ १ १
अभि त्वा वृषभा सुते सुतप् सृजामि पीतये ।

२ १ १ २ १ १
दृम्या व्यशुही मदम् ॥२॥

ऋ० त्रिंशोक्तः । छ० गायत्री । दे० इन्द्र । अथ तृतीयदृष्टे,
प्रथमा । हे “वृषभ” ! हे इन्द्र । “त्वा” त्वा “सुते” सोमेऽभिषुते
सति “सुतम्” अभिषुत सोम “पीतये” पानाय “अभिष्ट
जामि” । “दृम्य” तृप्य । “मद” मदकर सोम “व्यशुहि”
च ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ २ २ २ १ २ २ २
मा त्वा मूरा अविष्यवो मोपहस्त्रान आ दभन् ।

१ २ २ १ २
माकीं ब्रह्मद्विष वनः ॥२॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र । “त्वा” त्वा “मूरा” मूर्खा
मूढा, मनुष्या “अविष्यव” पालनकामा “मा दभन्”
मा हिसन्तु । “उपहस्त्रान उपहसनपराय “मा” भवन्तु ।
“ब्रह्मद्विष” ब्राह्मणानां हेष्टार “मा की वन” मा भजेथा ॥

“ब्रह्मद्विष” “ब्रह्मद्विष”—इति पाठौ ॥२॥

१ २ २ १ २ २ २ २ २ १ २
ब्रह्म त्वा गोपरीणस भहे मन्दन्तु राधसे ।

१ २ २ १ २ २
सरो गौरो यथा पिव ॥ ३॥ [७]

अथ तृतीया । हे इन्द्र । “त्वा” त्वाम् “इह” अस्मिन्
यन्त्रे “गोपरीणस गव्येन पयसा समिश्रय सोम “भहे” महेते

पवित्रस्य नाभिपूततया ऊर्णास्तुकया हि सोमः परिपूयते ;
तदुक्तं भगवता आपस्तम्बेन—“शक्तामूर्णास्तुकां यजमानाय
प्रयच्छति तां शकटे दद्यापवित्रस्य नाभिं कुरुते शक्तश्च लब्धाः
पवित्रं मोतं भवति”—इति । “नदीषु” नदनास्त्रेषु, “अश्वीन”
अश्व इव “निक्तः” निर्विक्तः शोधितः ; यथा अप्सु स्नातो
अश्वः अपगतमलः सन् दीप्तो भवति, एवं वसतीवर्यास्याभि-
रक्षिरभिषुतः सोमो दीप्तो भवतीत्यर्थः । ईदृशो यः सोमः
“तन्मेयवम्”—इत्युत्तरया सम्बन्धः ॥

“धीतः”—धूतः—इति पाठो ॥ २ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
तं ते यवं यथा गोभिः स्वादुमकर्म्म श्रीणन्तः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
इन्द्र त्वास्मिंस्तसधमादे ॥३॥ [८]

अथ तृतीया । “तं” पूर्वोक्तगुणं सोमं, हे इन्द्र ! “ते”
त्वदर्थं “यवं यथा” यवमयं सवनीय-पुरोडाशमिव “गोभिः”
गवि भवैः घीरादिभिः अथवा द्रव्यैः “श्रीणन्तः” मिश्रीकुर्वन्तः
“स्वादु” रसवत्वेनास्वादनीयम् “अकर्म्म” अकारणं करोते-
र्मुक्तिं “मन्त्रे घस (२, ४, ८०)”—इति घूर्लुक् । यन्मादेवं
तस्मात्, हे “इन्द्र !” “त्वा” त्वां तादृशं सोमं पातुम् “अस्मिन्”
वर्तमाने “सधमादे” सधमादने यज्ञे आह्वयामीति शेषः ॥३॥ [८]

इति सानन्दोदार्क-अकारे चतुराश्वन्यं प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः अक्षः ॥ १ ॥

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २
इदं घन्वीजसा सुतं राधानां पते ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
पिबा त्वाऽस्य गिर्वणः ॥४॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
खण्डे—प्रथमवृत्ते, प्रथमा । हे “राधानां पते !” धनानां
धामिन् ! “गिर्वणः” गौर्भिः स्तुतिभिः वननीय ! हे इन्द्र !
“ओजसा” बलेनावहितः त्वम् “इदम् अनु” अनेना-
नुक्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः ; “सुतम्” अभिपुतम् “अस्य”
इमं सोमं “तु” चिप्रं “पिवहि” ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ २२ ११ २२ १२ १२
यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वम् ।

१ २
न त्वा ममत्तु सोम्य ॥*२॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “ते” त्वदर्थं “य” सोम
“स्वधाम्” अन्नम् “अनु” अनु सत्य यावभिः अभिपुतः “असत्”
भवेत् अस्तेल्लेख्यडागमः । यद्वृत्तयोगान्न निघातः (८, १,
६६), आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः (६, १, १६२) । “सुते”
तस्मिन् सोमे “तन्व” स्वकीयं शरीरं “नियच्छ” प्रेरय “स”
सोम, हे “सोम्य !” सोमार्ह ! “त्वा” त्वां “ममत्तु” मादयत ॥ २

१ १ २ २३ २ १ २ २ १ २
प्र ते अग्नोतु कुक्ष्योः प्रेन्द्र ब्रह्मणा गिरः ।

१ १ १ १ २ १ २
प्र वाह्य शूर राधसा ॥*३॥ [६]

अथ तृतीया । हे “इन्द्र” ! “स” सोमः “ते” तव “कुक्ष्योः”
कुक्षेरुभयोः पार्श्वयोः “अग्नोतु” प्रकर्षेण व्याप्नोतु अग्नौ व्याप्ता
वित्वस्य (स्रा० पा०) लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् (३, १, ८५)
निघातः (८, १, ७०) तथा “ब्रह्मणा” स्तोत्रेण संहितः स
सोमः “गिरः” शरीरम् अवयविना अवयवो लघ्यते त्वच्छरीरे

प्राप्नोतु । हे “गूर” । विक्रान्तेन्द्र ! “राधसा” धनेन निमित्तेन
तव “वाह” अपि प्राप्नोतु ॥

‘राधसा’-‘राधसः’—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [६]

१४ २ १ १ ३ १ २ २ १ १२

आ त्वेता नि षीदतेन्द्रमभि प्र गायत ।

१ १ २ १ २

सखाय स्तोमवाहसः ॥ १४ ॥

ऋ० मधुच्छन्दः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीयवृत्ते,
प्रथमा । “तु” शब्दः क्षिप्रार्थो निपातः, हाभ्या माङ्भ्याम् अन्वे-
तुम् इति शब्दोऽभ्यसनोयः । हे “सखायः ।” ऋत्विजः । क्षिप्रम्
अस्मिन् कर्मणि आगच्छत आगच्छत आदरार्थोऽभ्यासः । आगत्य
च ‘निषीदत’ उपविशत । उपविश्य च “इन्द्रम्” “अभिप्रगायत”
सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत । कोट्टशाः सखायः १ ‘स्तोमवाहसः’
विहृत्यचदशादिस्तांभानस्मिन् कर्मणि वहन्ति प्रापयन्तीति ॥
“अत्ति-स्तु-स-ह-ह चि-स्तु भा या-वा पदि यच्चि-नीभ्यो मन्
(उ०, १, १३०)”—इति स्तौतेर्मन्-प्रत्ययान्तः स्तोमशब्दो नित्वा-
दाद्युदात्तः (६, १, १८०) । स्तोमं वहन्तीति स्तोमवाहसः
“वहि-हा-धान्-हभ्यच्छन्सि” इत्यसुन् प्रत्ययः, तत्र णिदित्य-
नुवृत्तेः “अत उपधाया (७, २, ११६)”—इत्युपधाया वृत्तिः ;
छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे (६, २, १३८) प्राप्ते “गतिकारकयो-
रपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च (उ०, ४, २२६)”—इत्यौणादिक-
सूत्रात् समास आद्युदात्तः ॥ १ ॥

१ १ २ २ १ १ २ १ १

पुरुतमं पुरुणामीशानं वार्याणाम् ।

२ १ १ १ १ १ १ १
इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥२॥

अथ द्वितीया । सखायोऽभिप्रगायतेति पदद्वयमतानुवर्तते ।
इति “सखायः” । ऋत्विजः । “सचा” यूयं सर्वे सह यदा सचा
परस्परसमवायेन “सुते” अभिषुते सोमे प्रवृत्ते सति “इन्द्रम्”
अभिप्रगायत । कौटुम्भमिन्द्रम् । “पुरुतमं” पुरुन् बहुन् यद्वन्
तमयति ग्लापयतीति पुरुतमः । तसु ग्लानौ (दि०, प०)—
इति धातोर्ण्यन्तात् पचाद्यचि चित्वादन्तोदात्तेऽपि (६, १, १६१)
छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरं (६, २, १३) बाधित्वा “परादिभ्यश्च
बहुलम् (६, २, १८८)” —इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्, “पुरुणां”
बहूनां “वार्याणां” वरणीयानां धनानाम् “ईमानं” क्षामि-
नम् ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
स चा नो योग आ भुवत्स राये स पुरन्ध्या ।

१ १ १ १ १ १ १ १
गमहाजीभिरा स नः ॥३॥ [१०]

अथ तृतीया । च-शब्दोऽवधारणार्थे निपातः, सर्वैस्तत्त्वैः
सम्बध्यते । “स च” स एवेन्द्रः पूर्वमन्त्रोक्तगुणविशिष्टः “नः”
अस्माकं “योगे” पूर्वमप्राप्तपुरुषार्थस्य सम्बन्धे “आ भुवत्”
आभिसुख्येन भवतु, पुरुषार्थे साधयत्वित्यर्थः । भवतेराशौर्लिङि
परतो “चिख्याशिष्यङ् (४, १, ८६)” —इत्यङ् प्रत्ययः, तस्य
ङित्वेन गुणाभावात् उवडादेशः । स एव “राये” धनार्थम्
“आभुवत्” आभवतु ; “पुरन्ध्या” योषित्वा भुवत् । यदा,
बहुविधायां बुद्ध्याभुवत् “पुरन्धिर्बहुधीः” —इति यास्कः (६,
१३) स एव “वाजीभिः” दैत्यैः अन्यैः सह “नः” अस्मान्

“आगमत्” आगच्छतु गमेर्लेट् तिप्, “इतय लोपः परस्मै-
पदेषु (३, ४, ८०)”—इति इकार-लोपः, “बहुलं छन्दसि
(२, ४, ७३)”—इति शपोलुक् “खेटोडाटौ (३, ४, ८४)”—
इत्यङागमः आगमा अनुदात्ताः इति तस्यानुदात्तत्वे धातु-
स्तरपव (६, १, १६२) शिष्यते ॥ ३ ॥ [१०]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

सखाय इन्द्रमूतये ॥*१*॥

, ऋ० शुनःशेपः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय-
छन्दे, प्रथमा । “योगेयोगे” प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे
युनिर् योगे (६०, ८०) “इत्यय (३, ४, १२१)”—इति
घञ्, “वजोः कुविण्यतोः (७, ३, ५२)”—इति कुत्वम्,
वजोभित्वादाद्युदात्तत्वम् (६, २, १८७), “नित्यवीषयोः
(८, १, ॥)”—इति वीषायां द्विर्भावे सति, आस्त्रेडितानु-
दात्तम् (८, १, ३) “वाजेवाजे” कर्मोपघातिनि तस्मिन्
समाप्ते “तवस्तरम्” अतिशयेन वस्त्रिनम् “इन्द्रम्” “जतये”
रक्षार्थं “सखाय.” सखिवत् प्रियाः वयं “हवामहे” आह्व-
यामः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

अनु प्रत्नस्योक्सो हुवे तुविप्रतिं नरम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

यं ते पूर्वं पिता हुवे, ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “प्रत्नस्य” पुरातनस्य “ओक्सः” स्थानस्य
स्वर्गरूपस्य सकाशात् “तुवि प्रति” बहून् यजमानान् प्रति-

गन्तारम् अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिगन्तृ-
शब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति, अतः प्रतिः प्रतिनिधि-
प्रतिदानयोरिति वत् सत्ववचनत्वेनानिपातत्वादनव्ययत्वे “पूर-
णगुणेत्यादिना (२, २, ११) न यष्टी-समास-निषेधः । “नरं”
पुरुषमिन्द्रम् “अनुद्वे” अनुक्रमेण कर्मस्त्राह्वयामि द्वेजो-
लिटि “बहुलं छन्दसि (६, १, ३४)”—इति पूर्ववत् । सम्प्र-
सारण-पर-पूर्वत्वे द्विवचन-प्रकरणे “छन्दसि वा (६, १,
१ वा०)”—इति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । “यद्वृत्तयोगा-
दनिघातः (८, १, ६६) । “यं” “ते” त्वामिन्द्रं “पिता”
अस्रदीयो जनकः “पूर्वं” पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले “द्विवे”
आहूतवान्, तमाह्वयामीति पूर्वस्त्रान्वयः ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ १ १ १ १ २ ३ १ १
आ घा गमदादि श्रवत्सहस्रिणीभिरुतिभिः ।

१ १ ३ १ २ २ १ १
वाजेभिरुप नो हवम् ॥३॥ [११]

अथ तृतीया । “यदि श्रवत्” यद्ययमिन्द्रो “नः” अस्र-
दीयं “हवम्” आह्वानं शृणुयात्, तदानीं स्वयमेव “सहस्रि-
णीभिः कृतिभिः” बहुभिः पालनैः “वाजेभिः” अश्वेय “उप”
समोपे “आ घ” अवश्यम् “आगमत्” आगच्छेत् ॥ ३ ॥ [११]

१ १ ३ १ ३ १ १ १ १ २ १ ३ १ २
इन्द्र सुतेषु सोमेषु क्रतुं पुनीय उक्थ्यम् ।

३ २ ३ २ ३ १ १ ३ १
विदे वधस्य दक्षस्य महाधृ हि पः ॥४॥

अ० नारदः । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्र । अथ पतुर्यद्वये
प्रथमा । “सोमेषु” “सुतेषु” अभिपुतेषु सत्तु हि “इन्द्र !” त्वं

तान् पीत्वा “ऋतुं” कर्मणा कर्त्तारम् “उक्थ्यं”, स्तोतारश्च
 “पुनीपे” शोधयसि । यद्वा सोमेष्वभिषुतेषु उक्थ्याख्यं “ऋतुं”
 यागं तैः सोमैः पुनीपे यजमानैः पूतं कारयसि । किमर्थम् ?
 “वृधस्य” वर्द्धकस्य “दक्षस्य” बलस्य “विदे” लाभाय “सः”
 तादृशस्त्वं “महान्” “हि” खलु ; अतएवं कर्त्तुं शक्नोषीत्यर्थः ।

“इन्द्रसुतेषु”-“इन्द्रसुतेषु”—इति, “पुनीपे”-“पुनीते”—
 इति, “दक्षस्य महाएहिपः”—“दक्षसो महान्एहिपः”—इति
 च पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ १ २ २ ३ १ २ ३ ३
 स प्रथमे व्योमनि देवानां सद्ने वृधः ।

१ २ ३ १ ३ ३ १ २ ३ ३
 सुपारः सुश्रवस्तमः समप्सुजित् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “सः” इन्द्रः “प्रथमे” प्रथिते विस्तीर्णं
 सुखे वा “व्योमनि” विशेषेण रक्षके च “देवानां” “सद्ने”
 सौदन्त्यस्मिन्निति सदनं स्थानं स्वर्गाख्यं तत्र स्थितः सन् “वृधः”
 यजमानानां वर्द्धयिता च भवति । तद्वा “सुपारः” सद्यु
 धारयिता प्रारब्धस्य सम्यक् परिसमापयिता “सुश्रवस्तमः”
 अतिशयेन शोभनं श्रवोऽन्न यशोवा यस्य स तथोक्तः, “समप्-
 सुजित्” सम्यक् अमृदकेषु प्राप्येषु मय्यु यत् तद्विघातनो ब्रवा-
 देर्जेता ; यद्वा, आप इत्यन्तरिक्षनाम (निघ० १, ३, ८)
 अन्तरिक्षे वर्त्तमानानामसुराणां नेता तसु कुवे इत्युत्तरस्य
 सम्बन्धः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३
 तसु कुवे वाजसातय इन्द्रं भराय शुम्भियम् ।

१ २ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३
 भवा नः सुमे अन्तमः सखा वृधे ॥*३*॥ [१२]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

सुव्रह्मा यज्ञः सुगमौ वसूनां देवः राधो जनानाम्
॥२॥ [१३]

अथ द्वितीया । “सः” अग्निः “अरुषा” आरोचमानौ
“विश्वभोजसा” विश्वस्य पाक्षयितारावक्षी “योजते” स्रक्कीये
रथे “युनक्तु” यद्वा, “विश्वभोजसा” विश्वस्य रथकेषु “अरुषा”
आरोचमानेन तेजसा “योजते” अयुज्यत । तदनन्तरं यः
अग्निः “स्त्राहुतः” स्त्रीद्वभिः सुष्ठु आहुतः सन् “दुद्रवत्”
आनेतुं देवान् प्रति भृशं द्रवतु गच्छतु । कौटुम्भः ? सुव्रह्मा
शोभनस्तुतिकः शोभनाक्षोवा “यज्ञः” यद्व्ययः “सुगमो” शोभ-
नक्षमा च भवति ; ततः “वसूनां” वासवानां “जनानां”
यजमानानां सव्यन्धि “राधः” इविलक्षणं धनं “देव” द्योत-
मानमग्निमिति गच्छत्विति शेषः ॥ २ ॥ [१३]

प्रत्यु अदर्श्यायत्यूर्च्छन्ती दुहिता दिवः ।

अपो महो दृग्गते चक्षुषा तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरी
॥२॥

चट० वसिष्ठः । छ० दृष्टती । दे० उपाः । अथ द्वितीय-
प्रगाथे—प्रथमा । “आयतो” आगच्छती “उच्छन्ती” तमासि
विवासयन्ती वर्जयन्ती “दिवः” द्युलोकस्य सूर्यस्य वा
“दुहिता” पुत्री, एवभूता उपाः “प्रति अदर्शि” सर्वैः प्रति
दृश्यते ; “उ”—इति पूरणः ; सैषा “महो” महत् “तमः”

नैशमन्धकारं “चक्षुषा” दर्शनेन “अथ उ”—इति निपातद्वयः
समुदायः अपेत्यस्यार्थं “वृणुते” निवारयति । एवं कृत्वा
“सूनी” जनानां सुष्ठु नेत्री उपाः “ज्योतिः” प्रकाशं
“वृणोति” करोति ॥

“वृणुतेचक्षुषा”-“व्ययतिचक्षुषे”—इति पाठौ ॥१॥

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
उदुस्त्रियाः सृजते सूर्यः सचा उद्यन्नचत्रमर्चिवत् ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
तवेदुषो व्युपि सूर्यस्य च सं भक्तेन गमेमहि
॥२॥ [१४]

अथ द्वितीया । “सूर्यः” सर्वस्य प्रेरकः आदित्यः “उस्त्रिया”
रश्मीन् “सचा” सह युगपदेव “उत्सृजते” उद्गमयति । तथा
“उद्यत्” उद्गच्छत् प्रादुर्भवन् “नचत्र” नमसि दृश्यमानं ग्रह-
नक्षत्रादिकम् “अर्चिवत्” दक्षिणमत् करोति ; “सौरेण तेजसा
हि नक्त चन्द्रप्रभृतीणि नक्षत्राणि भासन्ते”, “सुपुनः सूर्यः
रश्मिचन्द्रमा गन्धर्वः”—इति हि निगमान्तरम् । एवञ्च सति
हे “उपः” । उपोदेवते । “तव” “सूर्यस्य” च “व्युपि” विवा-
सने प्रकाशने सति “भक्तेन” अन्तेन “सङ्गमेमहि” वयं गच्छे-
महि । “इत्” शब्दः पूरकः ॥ २ ॥ [१४]

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २

द्रुमा उ वां दिविष्टय उस्ता हवन्ते अश्विना ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
अयं वामह्ने ऽ वसे शचीवसू विशंविशत् हि गच्छत्यः

ऋ० वसिष्ठः । छ० वृद्धती । दे० अश्विद्वयः । अथ तृतीये
 प्रगाथे—प्रथमा । “इमाः” “दिविष्टयः” दिवमिच्छन्त्यः प्रजा
 ऋत्विजोऽपि “उ”—इति चार्थः ; हे “अश्विना !” “उसा”
 उस्त्री वासकौ ‘वां’ “हवन्ते” आह्वयन्ति “अयं” स्तोतापि हे
 “यचीवसो” । कर्मधन ! “वां” युवाम् “भवसे” अस्मद्वक्षणाय
 युवयोस्तर्पणाय वा “अह्वे” आह्वयामि । किमर्थम् ? एवं
 प्रजा अपि, अयमपोत्यादरोक्तिरिति “किं विश हि गच्छयः”
 सर्वाः स्तुतिकर्त्रीः प्रजाः प्रति युवां गच्छतः खलु, तस्मादेव-
 मुच्यते इति ॥ १ ॥

२१ २ ११ २१ १ २ १ २ २११
 युवं चित्रं ददयुर्भोजनं नरा चोदेयाः सूनृतावते ।
 ११७ २ ११ २ ११ २ ११ २ १ १२
 अर्वाग्र्यः समनसा नि यच्छतं पिवतः सोम्यं मधु
 ॥२॥ [१५]

अथ द्वितीया । हे “नरा” । नेतारावस्त्रिनौ । “युव”
 युवां “चित्र” चायनीयं “भोजन” धनं “ददयुः” धारयेयौ,
 तदनं “सूनृतावते” स्तुतिमते स्तोत्रे “चोदेया” प्रेरयतम्,
 तदर्थं “समनसा” समानमनस्कौ सन्तौ “रथं” युवयोः सम्ब-
 न्धिनम् “अर्वाग्” अस्मदभिमुखं “नियच्छत” नियमतम्,
 तथा कृत्वा “सोम्य” सोमसम्बन्धिनं “मधु” मधुरस्य
 “पिवतम्” ॥ २ ॥ [१५]

इति षाभवेदायैप्रजासु उपरावन्त्यस्य द्वितीयस्याध्यायस्य अष्टमः पङ्क्तः ॥ १ ॥

२१ २१७ २ ११ २१ १ २ ११
 अस्य प्रवामनु द्युतः शुक्रं दुदुक्ते अक्रयः ।

११ ११ २२

पयः सहस्रसामृपिम् ॥२०॥

ऋ० अयत्सारः । क० गायत्री । दे० सोमः । अथ पञ्चम-
खण्डे—अस्यप्रवेति नवर्चसृक्ते, प्रथमा । “अस्य” सोमस्य
“प्रदा” पुरातनां “द्युत” द्योतमानां तनुम् “अनु” “शुक्लं”
दीप्त “सहस्रसाम्” अभिलपितस्य अपरिमितस्य फलस्य
दातारम् “ऋपिम्” अतीन्द्रियकर्मफलद्रष्टारं “पयः” पातव्यम्
“अञ्जयः” वावयः “दुङ्गे” दुहन्ति ॥ १ ॥

११ २२ ११११ २२

अयं सूर्य इवोपहृगयं सराप्तिं धावति !

११ १११ १ २२

सप्त प्रवत आ दिवम् ॥२१॥

अथ द्वितीया । “अयं” सोमः “सूर्य इव” यथा सूर्यः
सर्वस्य लोकस्य उपद्रष्टा, तथा कर्मणाम् “उपहृक्” उपद्रष्टा;
अपि च “अयं” सोमः “सरांसि” त्रिशत् डक्षपात्राणि—
इति केचिद् वदन्ति, अपरं तु त्रिशदहोरात्राणि सरांसोति,
तानि “धावति” प्रतिगच्छति तथाच यास्क.—“तत्रैतद्
याज्ञिका वेदयन्ते त्रिशदुक्षपात्राणि, माध्वन्दिने सवने एक-
देवतानि, तानि एतस्मिन् काले एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति,
तान्यत्र सरास्यच्यन्ते—त्रिशदपरपक्षस्य अहोरात्राः त्रिशत्
पूर्वपक्षेति नैरुक्ताः (५, ११) इति । अपि च अयं सोमः
“दिवम्” अधिकृत्य “सप्त प्रवत” सप्त नदीरातिष्ठति ॥ २ ॥

११ २२ ११ २२ ११ २२ ११ २२

अयं विश्वानि तिष्ठति पुनानो भुवनोपरि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
सोमो देवो न सूर्यः ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । “पुनानः” पूयमानः “अयं” “सोमः”
“विश्वानि” सर्वाणि “भुवना” भुवनानि सर्वेषां भुवनानाम्
“उपरि” “तिष्ठति” । तत्र दृष्टान्तमाह—“देवो न सूर्यः”
यथा सूर्यो देवः सर्वेषां भुवनानाम् उपरि तिष्ठति तद्वत् अयं
सोमोऽपीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
हरिः पवित्रे अर्पति ॥*१*॥

ऋ० शुनः शेषः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ चतुर्थी ।
“हरिः” हरितवर्णः “देवः” द्योतमानः “एषः” सोमः “प्रत्नेन”
पुराणेन “जन्मना” जननेन “देवेभ्यः” देवार्थं “सुतः” अभि-
पुतः सन् “पवित्रे” “अर्पति” आरोचते ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
एष प्रत्नेन मन्मना देवो देवेभ्यस्परि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
कविर्विप्रेण वाहधे ॥*२*॥

अथ पञ्चमी । “प्रत्नेन” पुराणेन “मन्मना” साधनेन
स्तोत्रेण युक्त इति शेषः । “देवः” द्योतमानः “एषः” सोमः
“देवेभ्यः” देवार्थं “कविः” मेधावी सन् “विप्रेण” मेधाविना
यजमानेन ऋत्विजा “परिवाहधे” परिवहते ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
दुहानः प्रब्रसित्पयः पवित्रे परिपिच्यसे ।

क्रन्दं देवाः अजीजनः ॥३॥ [१७]

अथ पठौ । “प्रब्रमित्” पुराणमेव “पयः” रसं “दुहानः”
हे सोम ! पवित्रे परिपिचसे । हे सोम ! त्वं “क्रन्दन्” शब्दं
कुर्वन् “देवान्” इन्द्रादोन् “अजीजनः” स्रसमीपे जनयति ।
यत्र सोमोऽभिपुते तत्र देवा नियतं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

“अजीजनः”-“अजीजनत्”—इति पाठौ ॥ ६ ॥ [१७]

उप शिञ्चापतस्थुयो भियसमा धेहि शत्रवे ।

११ १ १ १ १

यवमान विदा रयिम् ॥१॥

ऋ० अमितः देवलो वा । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ
सप्तमी । हे “यवमान !” सोम ! “उपशिञ्च” त्वं समीपे
कुत । कान् ? “उपतस्थुयः” उपक्रम्य स्थितानस्रदभिमता-
नित्यर्थः । “शत्रवे” शत्रुषु पक्षादिरोधिषु “भियसं” भयम्
“आधेहि” कुरु जय । किञ्च तेषां शत्रूणां “रयिं” धनं
“विदाः” अस्मभ्यं विद्धि देहीत्यर्थः ॥ ७ ॥

१११ १ ११११ १ १ ११ ११

उपो यु जातममुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम् ।

११ ११ १

इन्दुं देवा अयासिपुः ॥२॥

अथ षष्ठ्यो-नवम्योऋचोः प्रतीकमेवमाश्नातम्—“उपपु-
जातममुरम्”—इति, “उपाभ्योगायतानट्”—इति च ॥

तेष्वष्टमी प्रदेशान्तरे आश्नाता—“जातं” सम्यग् प्राड-

भूतम् “अमुरम्” वसतीवर्यैभिः । अद्भिः प्रेरितं “भङ्गं” शत्रूणां
मञ्जकं “गोभिः” गोविंकारैः पयोभिः “परिष्कृतम्” अलङ्कृतं
संस्कृतम् “इन्दुं” सोमं “देवाः” इन्द्रादयः “उप उ”—इति
निपातद्वयमनुदायः उपेत्यस्यार्थे वर्तते सुष्ठु “उप ययासिपुः”
उपागच्छन्ति ॥ ८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे ।

अभि देवा इयच्छते ॥ ३॥ [१८]

नवमीत्वेव मन्थत्रास्त्राता—इ “नरः” ! नेतारः । यज्ञस्य
“देवान्” इन्द्रादीन् “अभि इयच्छते” आभिसुख्येन यष्टुनिच्छते
यजमानाय चरते “अस्मै” अभिपूयमाणाय “इन्दवे” सोमाय,
“उपगायत” उपगानं कुरुत ॥ ८ ॥ [१८]

इति सोमवेदार्चनकामे उत्तरायणस्य द्वितीयव्याख्यास्य पञ्चमः खण्डः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

प्र सोमासो विपश्चितोऽपो नयन्त ऊर्मयः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

वनानि महिषा इव ॥ १॥

४८० आस्यः त्रितो वा । ४८० गायत्री । दे० सोमः । पष्ठे
पष्ठे—प्रथमद्वये, प्रथमा । “विपश्चितः” मेधाविनः “ऊर्मयः”
प्रवृद्धाः “सोमासः” सोमाः “अपः” वसतीवर्यास्याः “प्र नयन्ते”
प्राप्नुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः—“वनानि महिषा इव” यथा प्रवृद्धा
शृगा वनानि प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥

“अपो नयन्ते”—“अपो नयन्ति”—इति घाठो ॥ १ ॥

२ १ १२ २ १ २ २ २ २ २ १ १
अभि द्रोणानि बभ्रवः शुक्रा ऋतस्य धारया ।

२ २ १ २
वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥२॥

अथ द्वितीया । “अभि” चरन्तीति शेषः अभि शब्दश्रुते-
रुचित-क्रियाध्याहारः । किं प्रति ? “द्रोणानि” द्रोणकक्ष्यान्
यद्यपि द्रोणकक्ष्य एकएव तथापि तन्नाधान्यादितरास्तपि
पात्राणि द्रोणानीत्युच्यन्ते । अथवा एकस्मिन्नेव पूजार्थं बहु-
वचनम् । के “बभ्रवः” बभ्रुवर्णाः सोमाः “शुक्राः” दोसाः ।
केन प्रकारेण ? “ऋतस्य” अमृतस्य “धारया” धाराकारेण ।
किञ्च “वाजम्” अयं, “गोमन्त” बहुगोयुक्तम् “अक्षरन्”
चरन्ति । अथैकमेव वाक्यम् ।—उक्तविधाः सोमाः द्रोणानि
प्रति अक्षरन् धारया । किं कुर्वन्तः ? गोमन्तं वाजं प्रयच्छन्त
इत्यर्थः । कस्मै प्रयोजनाय ? ॥ २ ॥

१ १ १२ १ १ २ १ १ १ १ १
सुता इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुताः ।

१ १ १ १ १
सोमा अर्पन्तु विष्णवे ॥३॥ [१८]

अथ तृतीया । “सुताः” अभिपुताः सोमाः इन्द्रादिदेवार्थम्
“अर्पन्तु” गच्छन्तु ॥

“अर्पन्तु”—“अर्पन्ति”—इति पाठो ॥ २ ॥ [१८]

१ १ १ १ १ २ १ १ १ १ १ १ १
प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णसा ।

१ १ १२ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अण्योः पयसा मदिरो न जागृविरक्षा कोशं मधुयुतम्

ऋ० विश्वामिवः । छ० वृद्धतो । दे० सोमः । अथ प्रगा-
यात्मके—द्वितीयसूक्ते, प्रथमा । हे “सोम ।” त्वं “देववीतये”
देवानां पानाय तदर्थम् “अर्णसा” वसतीवर्याख्येन “प्रपिप्ये”
प्रप्यायसे । तत्र दृष्टान्तः—“सिन्धुः न” यथा सिन्धुः उदकेन
प्रपिप्ये प्राप्यायते तद्वत् प्यायतेर्लिटि “बिडाडोय (६, १,
२८)”—इति पो भावः, स त्व “मदिरो न” मदकरं सुरादि-
रिव “जागृवि” जागरणशीलः । यद्वा, नेति सम्प्रत्यर्थे ।
इदानीं मदकरो जागरणशीलस्त्वम् । “अंशोः” जताखण्डस्य
“पयसा” रसेन “मधुचुत” मधुर रसस्य चारयितारं “कोश”
दोषकलशम् “अच्छ” अभि गच्छसि ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
आ इर्यतो अर्जुनो अत्के अव्यत प्रियः सूनुर्न मर्ज्यः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
तमौ॥ हिन्वन्त्यपसो यथा रथं नदीष्वा गभस्व्योः

॥२॥ [२०]

अथ द्वितीया । “नर्यन्” सङ्क्षणीयः “प्रियः” प्रीणयिता
“सूनुर्न” सूत्रुरिव “मर्ज्यः” मार्जनोयः “अर्जुनः” श्वेतवर्णः
सोमः “अत्के” रूपे विचित्रे “आ अव्यत” आह्वयति “तम्”
“इम्” एन सोमम् अङ्गुल्यः “नदीषु” नदमानासु वसतीवरीषु
“गभस्व्योः” वाहोः “आ” आभिमुख्येन “हिन्वन्ति” प्रेरयन्ति ।
तत्र दृष्टान्तः—“अपसः यथा” वेगवन्तः शूराः जनाः “रथं”
अश्वामेषु प्रेरयन्ति तद्वत् ॥

“अर्जुनः” “अर्जुने”—इति पाठो ॥ २ ॥ [२०]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
प्र सोमासो मदच्युतः अवसे नो मघोनाम् ।

२१ २११

सुता विदधे अक्रमः ॥१॥

ऋ० ज्ञावाञ्चः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृतीय-
तृचे, प्रथमा । “सोमामः” सोमाः “मदच्युतः” मदसाविणः
“सुताः” अभिपुताः सन्तः “विदधे” यज्ञे “मघोना” हविष्यतां
“नः” अस्माकं “अवसे” अन्नाय कौत्तये वा “प्र अक्रमः” प्र
गच्छन्ति ॥

“मघोनां”-“मघोनः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

११ १ १ १२ ११ १२ ११

आदौऽहोऽसौ यथा गणं विश्वस्यावीवशन्मतिम् ।

२३ १ २२

अत्यो न गोभिरन्यते ॥२॥

अथ द्वितीया । “आत्” अपिच “इम्” अयं सोमः “हसौ
यथा” “गण” जनसङ्घं स्वगतिविशेषेण स्वनेन वा प्रविशति,
तद्वत् “विश्वस्य” सूर्यस्य स्तोत्रजनस्य “मतिं” स्तुतिं बुद्धिं वा
“अवोदयत्” वशं नयति ; स च सोमः “अत्यो न” अथ इव
“गोभिः” गव्यैरुदकैर्वा “अन्यते” सिध्यते स्निग्धोक्रियते ॥ २ ॥

१२ २२२ १२२ १२ २२ २२ २

आदौ त्रितस्य योषणो हरिः हिन्वन्त्यद्रिभिः ।

२२ १ २ २२२

इन्द्रमिन्द्राय पीतये ॥३॥ [२१]

अथ तृतीया । “आत्” अपिच “इम्” एनं “हरि” हरित-
वर्णम् “इन्द्रम्” सोमं “त्रितस्य” ऋषेः “योषणः” अहुतयः
“अद्रिभिः” आवभिः “हिन्वन्ति” । किमघेम् ? इन्द्राय इन्द्रस्य
“पीतये” पानार्थम् ॥ ३ ॥ [२१]

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 'अया पवस्व देवयु रेभन्पवित्रं पर्येषि विश्वतः ।

२ ३ १ २

मधोधारा असृक्षत ॥*१*॥

ऋ० अग्निः । छ० उष्णिक् । दे० सोमः । अथैकैर्ध्वं
 चतुर्यसृक्ते—प्रथमा । हे सोम ! “देवयु.” देवान् कामय-
 मानः त्वम् “अया” अनया धारया “पवस्व” चर । ततः
 “रेभन्” शब्दायमानः “पवित्र” “विश्वतः” “पर्येषि” परि-
 गच्छसि । अनन्तरं “मधोः” मदकरस्य तव “धाराः” आलोयाः
 “असृक्षत” सृज्यन्ते ॥

अथ द्वितीय तृतीय पादौ व्यत्ययेन पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ ३ १ २ २ ३ १ २
 पवते ह्ययतो हरिरति ह्वराप्सि रप्छा ।

२ ३ २ २ ३ १ १ २ १ २ १ २

अभ्यर्षे स्तोत्रभ्यो वीरवदशः ॥*२*॥

अथैकैर्ध्वं पञ्चमे—प्रथमा । “ह्ययत.” सृष्टृणोयः “हरि.”
 हरितवर्णः सोमः “रप्छा” तृतीयाया आकारः साधुवेगेन
 “ह्वराप्सि” कुटिलानि अमृज्जुनि पवित्राणि “अति पवते”
 अतीत्य गच्छति । किं कुर्यन् ? स्तोत्रभ्यः “वीरवत्” पुत्रयुक्तं
 “यशः” “अभ्यर्षन्” अभिगमयन् पवते ॥ २ ॥

१ २ ३ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

प्र सुन्वानायाभ्यसो मर्तो न वष्ट तद्वचः ।

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

अप श्वानमराधसप् हता मखन्नभृगवः ॥*३*॥ [२२

इति प्रथमः प्रपाठकः ।

अथैकैर्षे पष्ठे प्रथमा । “सुन्वानाय” पष्ठार्थे चतुर्थी (२, ३, ६२ वा०) सुन्वानस्य अभिषूयमाणस्य “अन्धसः” अदनीयस्य सोमस्य “तत्” प्रसिद्धं “वचः” वचनं घोषं “मर्त्तः” मारकः क्षम्येविघ्नकारी “न प्र वष्ट” न भजतां न शृणोत्विति यावत् । तथा हे स्तोतारः । “अराधसं” साधककर्म-रहितं “ज्ञानम्” “अपहत” । तत्र दृष्टान्तः—“मखं न” यथा पुरा अपराहं मखम् एतन्नामानं “भृगवः” अपहतवन्तः तथा अपहतित्यर्थः ॥ “प्रसुन्वानाय”-“प्रसुन्वानस्य”, “वष्ट”-“वृत्” —इति पाठौ ॥ ३१२२

इति सामवेदार्थे प्रकाशे उत्तरार्चिकस्य द्वितीयोऽध्यायस्य बह, खण्ड ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्हे निवारयन् ।

प्रमथ्यांयतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीश्रीरघुव भूपाश्वा

खाखान्य पुरश्चरिण साहस्यार्णवेण विरचिते माधवीये

सामवेदार्थे प्रकाशे उत्तरार्चिके द्वितीयोऽध्यायः ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः आरभ्यते ।

१ १ २ १ १ ३ १ १ २ २ २ २ १ १
पवस्व वाचो अग्नियः सोम चित्राभिरूतिभिः ।

२ १ १ २ १ १ २
अभि-विश्वानि काव्या ॥ १ ॥

अ० जमदग्निः । ऊ० गायत्री । दे० पवमानः सोमः ।
तत्र, पवस्ववाच इति पञ्चदशात्मके प्रथमखण्डे—प्रथमखण्डे—

प्रथमा । हे “सोम ।” “अग्निः” मुख्यः त्वं “पित्राभिः” पूज-
नोयैः “कृतिभिः” रक्षणीयैः सह “वाचः” अमरदोषाः स्तुतीः
प्रति “पवस्व” । उत्तरार्द्धे उक्तमेवार्थं विशदयति—“विश्वानि”
सर्वाणि “काव्या” काव्यानि स्तुत्यात्मकानि वाक्यानि “अभि”
पवस्वेति ॥ १ ॥

१ १ १ १ २ २ २ १ १ २ २ १ १
त्वत् समुद्रिया अपोऽग्नियो वाच ईरयन् ।

१ २
पवस्व विश्वचर्षणे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “विश्वचर्षणे” । सर्वस्व द्रष्टः सोम ।
“अग्निः” मुख्यः त्वं “वाच” “ईरयन्” प्रेरयन् “समुद्रिया”
आन्तरिक्षाणि “अपः” उदकानि “पवस्व” धारया क्षर ॥

“विश्वचर्षणे”—“विश्वमेजय”—इति छन्दोग-बहुवचन-
पाठो ॥ २ ॥

१ २ १ १ २ २ १ २
तुभ्येमा भुवना कवे महिस्त्रे सोम तस्थिरे ।

१ १ २ १ २
तुभ्यं धावन्ति धेनवः ॥ ३ ॥ [१]

अथ तृतीया । हे “कवे ।” कान्तकर्मन् सोम । “तुभ्य”
तव “महिस्त्रे” “इमा” इमाणि “भुवना” भुवनानि “तस्थिरे”
तिष्ठन्ति त्वामेव पुरस्कृवंन्तोत्यर्थः । किञ्च “धेनवः” नव-
प्रसूतिकाः देवानां हविःप्रदानेन प्रोणयित्वा गोमांसः “तुभ्य”
त्वदर्थमेव “आशिर प्रपस्व मे”—इति “धावन्ति” आगच्छन्ति ॥

“धावन्ति धेनवः”—इति छन्दोगाः, “अयेन्ति धेनवः”—
इति बज्रुचाः ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
पवस्वेन्दो वृषा सुतः कृधी नो यशसो जने ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
विश्वो अप द्विपो जहि ॥३१॥

जृ० अमहीयुः । छ० गायत्री । दे० पवमानः सोमः ।
अथ द्वितीयवृत्ते—प्रथमा । हे “इन्दो !” सोम ! “सुतः”
अभिपुतः “वृषा” कामानां वर्पिता त्वं “पवस्व” धारया अर
“जने” जनपदे “नः” अस्मान् “यशसः” यशस्विनः “कृधि”
कुरु ; “विश्वो” विश्वान् सर्वान् “द्विपः” द्वेष्टुन् शत्रून् “अप-
जहि” मारय च ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
यस्य ते सख्ये वयं सासञ्चाम पृतन्यतः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
तवेन्दो दुम्न उत्तमे ॥३२॥

अथ द्वितीया । हे “इन्दो !” सोम ! “यस्य” अस्मिन्
यागे वर्तमानस्य “ते” तव “सख्ये” सखित्वे सति वयं
स्तोतारः “तव” त्वदीये “उत्तमे” श्रेष्ठे “दुम्ने” अन्ने वृत्तिं
प्राप्ताः तथाच यास्कः—“दुम्नं द्योततेर्यशो वाचं वा (निब०
नै० ५, ५)”—इति “पृतन्यतः” बुद्धमिच्छतः शत्रून् “सास-
ञ्चाम” अभिभवेम ॥

द्वितीय वृत्तियपादौ व्यत्ययेन पाठो ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
याते भीमान्यायुधा तिग्मानि सन्ति धूर्वणे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
रक्षा समस्य नो निदः ॥३३॥ [२]

अथ द्वितीया । हे “सोम !” “ते” तव “या” यानि

“भोमानि” शत्रूणां भयङ्कराणि “तिग्मानि” तीक्ष्णानि
 “आयुधा” आयुधानि “ध्रुवणे” शत्रुवधार्थं सन्ति तैः “आयुधैः”
 “ममस्य” सर्वस्य शत्रोः “निदः” निन्दायाः “नः” अस्मान् “रत्न”
 पालय ॥ ३ ॥ [२]

११ ११ १, ६ ११ १ ११
 वृषा सोम द्युमा५ असि वृषा देव वृषव्रतः ।

२३ २३

द्वया धर्माणि दध्रिषे ॥ १ ॥

॥० कथयः । अथ तृतीयहृत्वे—प्रथमा । हे “सोम !”
 “वृषा” कामानां वर्जिता त्वं “धृमान्” दीप्तिमान् “असि” ।
 अपिच हे “देव !” द्योतमान सोम ! “वृषा” त्वं “वृषव्रतः”
 वर्षेणशैलकर्मासि । किञ्च हे सोम ! “वृषा” त्वं “धर्माणि”
 देवानां मनुष्याणाञ्च दितानि कर्माणि “दध्रिषी” धारयसि ॥

“दधिये”-“दधिये”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ ११ १ २ १३ १३ १३ / ११ १२
वृषास्ते वृषाः शवी वृषा वनं वृषा सुतः ।

६ ५५ ५ ५५

स त्वं वृषन्वृषेदसि ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “वृषन् !” कामानां वर्षक ! सोम !
 “वृष्णोः” वर्षितुः “ते” तव “शयः” बल “वृष्णः” वर्षणशीलं
 भवति “वन” तव भजनमपि, “वृषा” वर्षणशील “सुतः”
 अभिपुतः तव रसोऽपि “वृषा” वर्षणशीलः “स त्व” “वृषेदसि”
 वर्षणशील एवासि भवसि ॥

“सुतां मदः”—इति, “सत्यं सत्यम्”—इति च पाठौ ॥२॥

१ १ १

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 पश्वो न चक्रदो वृषा सङ्गा इन्दो समर्वतः ।

१ १ १ १ १

विनोराये दुरो वृधि ॥३॥ [३]

अथ तृतीया । हे “इन्दो !” सोम । “वृषा” त्वम् “पश्वो न”
 पश्व इव “सञ्चक्रद” सक्रन्दसे । अपिच “गा” पशून्
 “अर्वत” अश्वाय अस्मभ्य सम्प्रयच्छमीति शेष । किञ्च “न”
 अस्माक “राये” धनाय “दुर” दाराणि ‘विवृधि’ विवृतानि
 कुरु ॥ ३ ॥ [३]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

वृषा ह्यमि भानुना द्युमन्त त्वा हवामहे ।

१ १ १ १ १

पवमान स्वर्हगम् ॥४॥

ऋ० जमदग्नि । छ० गायत्री । दे० पवमान सोम ।
 अथ चतुर्थतृचे—प्रथमा । हे सोम । त्व “वृषामि हि”
 अभिमत फलानां वर्धिता भवसि खलु । तस्मात् हे पवमान ।
 पूयमान । वा सोम । “स्वर्हग” सर्वस्य सूर्यस्य वा द्रष्टार सर्व
 दंवेर्द्रष्टव्य वा “भानुना” तेजसा “द्युमन्त” दीप्तिमन्तम्
 अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थं स्तुतिमन्त वा, “त्वा” त्वा वयं
 “हवामहे” यज्ञेषु आह्वयामहे ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

यदग्निः परिपिच्यसे मर्त्यज्यमान आगुभिः ।

१ १ १ १ १

द्रोणे सधर्यमशुषे ॥५॥

अथ द्वितीया । हे सोम । त्व “अशुभि” मनुष्ये,
 ऋत्विग्नि “मर्त्यज्यमान” अतिशयेन मर्त्यज्यम् । तन् अग्नि

वसतीवर्षाख्याभिः 'यद्' यदा 'परि सिच्यसे' परितः सिच्य-
मानो भवसि, तदानीं "द्रोणे" द्रोणकलशे गृह्यमाणः सन्
'सधस्यं' सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्यं स्थानं ग्रहचमसादिकम्
'अग्नये' व्याप्नोषि ॥

"मृज्यमान आयुभिः"—"मृज्यमानो गभस्व्योः"—इति, "द्रोणे"-
'द्रुणा'—इति च पाठौ ॥ २ ॥

१ १ २ २ १ १
आ पवस्व सुवीर्यं मन्दमानः स्वायुध ।

१ १ १ १ १
दूहो ध्विन्दवा गहि ॥*३*॥ [४]

अथ तृतीया । हे 'स्वायुध ।' यज्ञे 'स्वायुध' कपालाटोनि'
दमायुधानि-इत्यभिधीयन्ते, शोभनानि तानि यस्य स तथोक्त' ।
यदा धतुरादोन्मायुधानि यस्य सः, तादृशं हे सोम । त्व
'मन्दमान' मोदमान' सन् अन्तर्णीतिस्थिर्य' देवान् स्वय
मादयन् 'सुवीर्यं' शोभनवीर्यापितं पुत्रादिकमस्माकम् 'आ
पवस्व' पवतिर्गत्यर्थ, आ प्रापय । किञ्च हे इन्दो । ग्रहेषु
चमसेषु रक्षणशील । सोम । 'इह उ' इहैव अस्मदीये यज्ञे
'स आगहि' सुष्टु आगच्छ ॥ ३ ॥ [४]

१ १ १ १ १ १
पवमानस्य ते वयं पवित्रमभ्युन्दतः ।

१ १ १
सखित्वमा वृणीमहे ॥*१*॥

ऋ० अमहीयुः । क० गायत्री । दे० सोमः । अथ पञ्चम-
वृत्ते—प्रथमा । हे सोम । "पवित्रम् अभ्युन्दतः" पवित्रमभि-
दयत. "पवमानस्य" चरतश्च "ते" तव "सखित्व" स ख्य

वयम् अमहीयवः आङ्गिरसाः स्तोतारः “आ वृणीमहे”
प्रार्थयामहे ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ये ते पवित्रमूर्मयोऽभिचरन्ति धारया ।

१ २
तेभिर्नः सोम मृडय ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “ते” तव “ये” ऊर्माय तरङ्गा
“पवित्र” “धारया” “अभि चरन्ति” तेभिः तैः ऊर्मिभिः “न”
अन्मान् “मृडय” सुखय ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
स नः पुनान आ भर रयिं वीरवतीमिषम् ।

१ २ ३ १ २
ईशानः सोम विश्वतः ॥ ३ ॥ [५]

अथ तृतीया । हे सोम ! “विश्वतः” सर्वस्य जगत
“ईशान” ईश्वर “स” अभिषुत “पुनान” पूयमान त्व “न”
अस्मभ्य “रयि” धन “वीरवती” पुत्राद्युपेतम् “इषम्” तम्
“आभर” आङ्गिर ॥ ३ ॥ [५]

इति सामवेदाद्यप्रकारे उत्तरार्चिकस्य द्वितीयप्रपाठस्य प्रथमः खण्डः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निं दूत वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ १ ॥

नट० मेधातिथिः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ
द्वितीयः खण्डः—प्रथमखण्डे—प्रथमा । अग्नेर्दूतत्वमेतद्व्यक्तम्

व्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते—‘अग्निर्देवाना दूत
आसौदुशनाकाव्योऽसुराणाम्’—इति तादृश देव “दूतम्”
अग्निम् अस्मिन् कर्मणि वृणीमहे भजाम । कीदृश ‘हातार’
देवानामाहातार “विश्ववेदस” सर्वधनोपेत इवहुमीही विश्व
सञ्ज्ञायाम् (६, २, १०६)—इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्
‘अस्य’ प्रवर्त्तमानस्य यज्ञस्य निदानत्वेन “सुक्रतु” शोभन-
कर्माणि शोभन प्रश्न वा ॥ १ ॥

१ १ १ २ १ १ २ १ १ १ १ १ १
अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्पतिम् ।

१ १ १ १ १

इव्यवाह पुरुप्रियम् ॥२॥

अथ द्वितीया । यद्यप्यग्नि स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयो-
गभेदादाहवनीयादिस्थानभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्य ‘अग्निम
अग्निम्’—इति वीष्णा त “हवीमभि” आह्वानकरणेभ्यो
“सदा हवन्त” निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति । कीदृशम् ?
“विश्वपति” विश्वा प्रजाना जीवादीना पालक “इव्यवाह”
यजमान समर्पितस्य हविष देवान् प्रति वोढारम् अतएव
“पुरुप्रिय” वहना देवाना प्रीत्याख्यदम् । अग्निमग्निम्—
“नित्यवीक्ष्यो (८, १, ४)”—इति वीष्णाया द्विर्भाव ,
“तस्य परमास्त्रेडितम् (८, १, २)”—इत्युत्तरस्य आस्त्रेडित
सञ्ज्ञायाम् “अनुदात्तश्च (८, १, १)”—इत्यनुदात्तत्वम् ।
हवीमभि—‘द्वेष् सदाया शब्दे च (स्वा०, उम०) , आह्वा
नकरणभूतेषु मन्त्रेषु स्वव्यापारस्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वविवक्षया
“अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)”—इति कर्तरि मनिन् ,
तस्य क्रान्दस देवागम , बहुल क्रन्दसि (६, १, ३४)—

इति धातोः सम्प्रसारणम् ; परपूर्वत्वं ; गुणावादेशौ ; निष्ठा-
 दाद्युदात्तत्वं (६, १, १८) । सदा—“सर्वज्ञान्येत्यादिना
 (५, ३, १५) सर्वशब्दाद्वाप्रत्ययः “सर्वस्य सोऽन्यतरस्याम्
 (५, ३, ६)”—इति सभावः ; व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं
 (३, १, ८५) । इवन्त—छेजो लट् भक्ष्य चम्पादेशः (७, १, ३) ;
 टेरेभावश्चान्दसः (६, ४, ७६) अपि “बहुलं कन्दसि
 (६, १, ३४)”—इति सम्प्रसारणम् ; “तिङ् तिङः (८, १, १८)”
 —इति निघातः । विष्पतिं—“पत्यावैश्वर्ये (६, २, १८)”
 —इति पूर्वपदप्रकृतिस्त्ररे प्राप्ते, “परादिच्छन्दसि (६, २, १८८)”
 —इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । इव्यवाङ्—“वह प्रापणे (भा०,
 उ०), “वह्य (१, २, ६४)”—इति णि प्रत्ययः ; कदुत्तर-
 प्रकृतिस्त्ररत्वम् (६, २, १९८) । पुरुषा प्रियं—समासान्तो-
 दात्तत्वम् (८, १, २२३) ॥ २ ॥

१ १ २ १ २ १ १ १ २ १ १ २ १ १
 अग्ने देवाँ वृहा वह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे ।

१ १ १ २ २ १ १
 असि होता न ईडाः ॥ ३ ॥ [६]

अथ तृतीया । इ “अग्ने,” “जज्ञान,” अरण्योक्त्यर्थः ।
 “वृक्तवर्हिषे” आस्तरणार्थं छिन्नेन वर्हिषा युक्ताय । त यज्ञ-
 मानमनुयज्येतुम् “इह” कर्मणि इविर्भुजो देवानावह—“न.”
 अस्मदर्थं “होता” देवानामाज्ञाता त्वम् “इद्योऽसि” सुखो
 भवसि ॥ ३ ॥ [६]

१ १ २ १ १ २ १ २ २ १ १
 मित्रं वयँ हवामहे वरुणँ सोमपीतये ।

१ २ २ १ १ १
 या जाता पूतदक्षसा ॥ १ ॥

ग्रपोलुक्; टेरेत्त्वम् (३, ४, ३८); गुणे प्राप्ते “किडति च (१, १, ५)” — इति प्रतिषेधः; उवडादेशः (६, ४, ७०); “तिडतिड. (८, १, २८)” — इति निघातः ॥ २ ॥

११ | ३१ २ ३ १ २२ ३ १ २
वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः ।

११ ३१ २
करतां नः सुराधसः ॥३॥ [७]

अथ तृतीया । अथ “वरुण.” देवः अस्माकं “प्राविता भुवत्” प्रकर्षेण रक्षको भवतु । “मित्र.” च “विश्वाभिः उतिभिः” सर्वाभिः प्राविता भुवत् । तावुभावपि “नः” अस्मान् “सुराधस” प्रभूतधनयुक्तान् “करता” कुरुताम् । कुर्वन्करणे (उभ०) भौवादिक, लोटस्तस्, तसस्ताम्, कर्तरि शप्, गुणोरपरत्वम्, शप् पिच्चादनुदासत्वम् (२, १, ४); तिडच्च लसार्धधातुकस्त्रेण (६, १, १८६) धातुस्त्र (६, १, १६२) शिष्यते ॥ ३ ॥ [७]

११ ११ २ २ ३१ २२ ११ ११ १ १
इन्द्रमिहायिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरकिणः ।

११ १ १
इन्द्रं वाणीरनूपत ॥४॥

अ० विश्वामित्रो वा मधुच्छन्द । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । इन्द्रमिहायिन इति चतुर्कच तृतीय सूक्तम् । तत्र प्रथमा । “गायिन” गीयमान सामयुक्ता उद्गातारः “इन्द्रमित्” इन्द्रमेव “बृहत्” “त्वामिहिवामहे (छ० आ० २, १, ५, २)” — इत्यस्यान्युत्पद्येन बृहवामकेन (आ० गा० १, १, २७) साध्या “अनूपत” स्तुतवन्तः । ए स्तुती

(त०, प०); “सो नः (६, १, ६५)” — इति नत्वम्; सुष्ठि व्यत्ययेनात्मनेपदम् (३, १, ८५); भस्व अदादेशः (०, १, ५); सिच इडभावः उकारस्य दीर्घत्वं कान्दसम् (६, १, १३३); धातो कृटादित्वात् सिचो ङित्वेन (१, २, १) गुणाभावः (१, १, ५) “अर्किण.” अर्चन-हेतु-मन्त्रोयेता होतारः “अर्कंभि.” उक्थरूपैर्मन्त्रैरनूपत । ये त्ववशिष्टा अध्वर्यवः ते “वाणीः” ‘वाग्भि.’ यनूरूपाभिः इन्द्रम् अनूपत अर्कस्य मन्त्रपरत्वं यास्केनोक्तम् (५, ४) ‘अर्कमिन्त्रोयदने-नार्चन्तीति’ ॥ १ ॥

१ १ १७ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
इन्द्र इक्षर्योः सचा संमिश्र आ वचोयुजा ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥२॥

अथ तृतीया । “इन्द्रइत्” इन्द्रएव “इक्षर्यो.” उरिनाम-कथोः अक्षयोः “सचा” सह युगपत् “आ सम्मिश्र.” सर्वतः सम्यक् मिश्रयिता । कौटुम्भयोर्हयोः ? “वचोयुजा” इन्द्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयो. सुमिश्रितयोरित्यर्थः । अयम् “इन्द्र” “वज्रो” वज्रयुक्तः “हिरण्ययः” सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
इन्द्र वाजिषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
उग्र उग्राभिरूतिभिः ॥३॥

अथ तृतीया । हे “इन्द्र ।” “उग्र.” शत्रुभिरप्रपृष्ट. त्वम् “उग्राभि.” अग्रपृष्टाभि. “ऊतिभि.” अक्षदृष्ट्यापरपचाभिः

“वाजेषु” युक्तेषु “न.” अम्भान् “अव” रक्ष । तथा “सहस्र”
प्रधनेषु च” सहस्र-सङ्क्राक-गजाश्वादि लाभयुक्तेषु महायुक्ते-
ष्वपि रक्ष ॥ ३ ॥

१ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २२ २ २
इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोहयदिवि ।

२८ १ १ २
वि गोभिरद्विमैरयत् ॥४॥ [८]

अथ चतुर्थी । अयम् “इन्द्र.” “दीर्घाय” प्रौढाय निर-
न्तराय “चक्षसे” दर्शनाय “दिवि” युक्ते “सूर्य्यमारोहयत्”
पुरा ब्रह्मासुरेण जगति यदापादितं तमस्तन्निवारणेन प्राणिनां
दृष्टिभिर्ध्ययन् आदित्यं युक्ते स्थापितवानित्यर्थः । स च
सूर्य्यः “गोभिः” स्वकोय रश्मिभिः “अद्विम्” मेघम् “व्यैरयत्”
विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः अथवा इन्द्र
एव “गोभिः” जलैर्निमित्तभूतैः “अद्वि” मेघं “व्यैरयत्”
विशेषेण प्रेरितवान् । पञ्चदश सङ्क्राकेषु रश्मि-नामसु ‘खेदय.’
(१) ‘क्विरणा.’ (२) ‘गावः’ (३)—इति पठन्ति (निघ०
१, ५) ; त्रिगण्यङ्क्राकेषु मेघनामसु ‘अद्विः’ (१) ‘आवा’ (२)
—इति पठितम् (निघ० १, १०) ॥ ४ ॥ [८]

१ १ २ २ २२ ३ १ २ ३ १ २२
इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्सुवृत्तिमेरयामहे ।

१ १ २२ ३ १ २
धिया धेना अवस्यवः ॥५॥

अ० मेवावरुणो वा वसिष्ठः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः ।
अथ तृचामके चतुर्थ्यंशुक्ते—प्रथमा । “अवस्यव.” रक्षण-
कामाः ययम् “इन्द्रे” देवे “अग्ना” अग्नौ च “बृहत्” वृषभं

वर्चकं “नमः” हविल्लक्षणमन्त्रं “सुवृत्तिं” सुप्रवृत्तां स्तुतिञ्च
 “आदीरयामहे” प्रेरयामः । तथाच “धिया” कर्मणा युक्ता
 “धेनाः” वाङ्मनामैतत् (निघ० १, ११, १८) स्तुतिरूपा
 वाचः अभिप्रेरयामः ॥ १ ॥

१ १८ १ १ १ १ १८ १ १ १
 ‘ता हि शश्वन्त ईडते इत्या विप्रास ऊतये ।

१ १ १ १ १

सबाधो वाजसातये ॥२०॥

अथ द्वितीया । “ता हि” तौ खलु इन्द्राग्नी “शश्वन्तः”
 बहवः “विप्रासः” मेधापिनः जनाः “ऊतये” रक्षण्याय “इत्यम्”
 अनेन प्रकारेण “ईडते” स्तुवन्ति । तथा “सबाधः” समानं
 परस्परं बाध्यमाना जनाः “वाजसातये” अजसातये अन्न-
 लाभाय ताविन्द्राग्नी ईडते । यद्वा ‘वाजसातिः’—इति सप्राम-
 नाम (निघ० २, १७, ३६) संशामार्थम् ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १

ता वां गोभिर्विपन्युवः प्रयस्वन्तो हवामहे ।

१ १ १ १ १ १

मेधसाता सनिष्यवः ॥२१॥ [८]

अथ तृतीया । “विपन्यवः” स्तोत्रमिच्छन्तः “प्रयस्वन्तः”
 हविल्लक्षणेनाग्नेनोपेताः “सनिष्यवः” सनिं धनमात्मन इच्छन्तः
 वयं “मेधसाता” मेधानां यागानां “सातो” सम्भजने निमित्त-
 भूते सति हे इन्द्राग्नी । “ता” तौ “वा” युवा “गोभिः”
 स्तुतिभिः “हवामहे” ॥

“विपन्यवः”—“विपन्यवे”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [८]

इति आग्नेयसंज्ञायां उपरायन्यस्य तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

१ १ ३ १ १ २ १ १ ३ १

वृषा पवस्व धारया मरुत्वते च मत्सरः ।

२ ३ १ २ ३ १ २

विश्वो दधान योजसा ॥१॥

ऋ० वारुणिः वा भृगु । छ० गायत्री । दे० सोम ।
वृषापवस्वेति द्वितीयखण्डे—प्रथमवृत्ते—प्रथमा । हे सोम ।
त्व “वृषा” स्तोतृणामभिमत फलस्य वर्षक मन् “धारया”
त्वदीयया “पवस्व” द्राव्यकलशमागच्छ पवतिगेतिकर्मा (निघ०
२, १४, १०८) आगतस्त्व यदा अस्माभि इन्द्राय दीयसे तदा
“मरुत्वते” सहाया मरुतो यस्य सन्ति तस्मै इन्द्राय “मत्सर”
मदकरस्य भव । कोटश १ “विश्वो” विश्वानि सर्वाणि
व्याप्तानि वा धनानि “योजसा” आत्मीयेन वलेन युक्त सन्
स्तावभ्य तानि “दधान” प्रयच्छस्व मादयिता भवेति
समन्वय ॥ १ ॥

१ १ २ १ २ २ १ १ २ ३ १ २

तं त्वा धत्तारमोण्योः पवमान स्वर्हशम् ।

२ ॥ २२ २ १ २

हिन्वी वाजेषु वाजिनम् ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “पवमान” । पूषमान पुनान वा
सोम । ‘आण्यो’ आवापृथिवी नामैतत् (निघ० ४, ३*,
१५) तयो धत्तार” धारकम् अतएव ‘स्वर्हश’ सर्वस्य
द्रष्टार, सर्वद्रष्टव्य वा । “वाजिन” वज्रवन्त त पूर्वोत्तगुण
प्रसिद्धं “त्वा” त्वा “वाजेषु” सघातेषु वा प्रेरयामि यदा
“वाजेषु” विषयेषु प्रेरयामि, अन्नादिक प्रयत्नेत्यर्थ ॥२॥

अथा चित्ती, विपानया हरिः पवस्व धारया ।

युजं वाजेषु चोदय ॥३॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “पवमान !” सोम ! “अथा” अथ पय गतौ (भ्वा०, आ०) पचाद्यच् (१, १, १३४), तृतीयाया आकारः (७, १, ३८) कर्मार्थमितस्ततो गच्छन्तीभिः ‘विपा’ विप प्रेरणे (चु०, उभ०) हवीष्यन्तौ प्रेरयन्तीति विपा अङ्गुलयः । एकवचन कान्दस प्रत्येक विवेक्षया वा एताभिर्मदीयाभिरङ्गुलिभिः “चितः” ज्ञातः निर्गतः अभिपुतः “हरि” हरितवर्णः त्वं “धारया” सन्ततया “पवस्व” द्रोणकलश प्रहाय गच्छ । किञ्च “युज” सखायम् इन्द्र “वाजेषु” सपासिषु “चोदय” प्रेरय । यदास्माभिरिन्द्रार्थं सोमा दीयन्ते तदा नोमिन्द्र सुत्वानेन हृष्टः सन् यजन् हन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [१०]

तृपा शोणो अभिकनिक्रदद्वा

नदयन्नेषि पृथिवीमुत द्याम् ।

इन्द्रसेव वग्नुरा शृण्व आजौ

प्रचोदयन्नर्षसि वाचमेमाम् ॥४॥

अ० उपमन्युः । क० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अथ द्वितीयलक्षे—प्रथमा । “शोण,” शोणवर्णः “तृपा” कश्चिद् तृपभः “मा” पशून् “अभि” लक्ष्य “कनिक्रदत्” शब्द करोति एव “गा,” स्तुतो, “अभि कनिक्रदत्” अभिशब्दाय-

सत्सु “हवन्ते” आह्वयन्ति, तज्जयाथम् । अपिच “अवन्तः”
अश्वस्य सम्बन्धिनीषु “काष्ठासु” यथा अश्वः क्रान्त्या तिष्ठति ।
तासु “काष्ठासु” सग्रामेषु युद्धक्रामाय त्वामेवाह्वयन्ति, अतो
वयं त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थः ॥

“सातो”-“साता”—इति पाठौ ॥ १ ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्ण्या मह स्तवानो अद्रिवः ।

गायश्वं रथ्यमिन्द्र सं किरसत्रा वाजं न जिग्युषे
॥ *२* ॥ [१२]

अथ द्वितीया । हे “चित्र” । चायनीय । “वज्रहस्त” ।
वज्रबाहो ! “अद्रिवः” वज्रवन् यद्वा आह्वयान्तेनेत्यद्विरथ-
निस्तद्वत् एवभूत हे इन्द्र । “धृष्ण्या” धृष्युः शत्रूणां धर्षयिता
“महः” महान् स तादृशस्त्वं “स्तवानः” अस्त्राभिः स्तूयमानः
सन “गाम्” “रथ्य” रथवाहम् “अश्व” च “स किर” सम्यक्
प्रयच्छ । “जिग्युषे” जितवते पुरुषाय भोगार्थं “सत्रा” महत्
प्रभूतं “वाज न” अश्वमिव यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बहु
प्रयच्छसि तद्वत् ॥ २ ॥ [१२]

अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्चं यथा विदे ।

यो जरितृभ्यो मधवा पुरुवसुः सहस्रेणैव शिञ्चति

॥ *१* ॥

अ० प्रस्कृष्टः । क० उद्धृती । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय-
श्लोके प्रगाये—प्रयमा । “पुरुवसुः” पश्वादिबहुधनोपेत,

यज्ञवाहुल्यात् बहुनिवासको वा “मधवा” धनवान् “यः”
 इन्द्रः “जरिदभ्यः” स्तोदभ्यः अस्मभ्यं “सहस्रेणेव” सहस्र-
 सङ्गाकेन धनेनेव “शिक्षति” शिक्षतिर्दानकर्मा (निघ०
 ३, २०, ८), यज्ञादिवहु-धनम् अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । स
 इन्द्रः ‘यथाविदे’ यथास्माभिर्विज्ञायते तथा है ऋत्विजः । ‘वः’
 यूयं “सुराधस” शोभनधनोपेतम् “इन्द्रम्” ऐश्वर्ययुक्तं देवम्
 “अभि” आभिमुख्येन “प्र अर्चं” प्रकर्षेणार्चत ॥१॥

१-१ २ ३ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति दवाणि दाशुपे ।

१ १ २
 गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दवाणि पुरुभोजसः ।

॥ २० ॥ [१३]

अथ द्वितीया । “धृष्णुया” धृष्णुः धर्षणशीलः पुरुषः
 “शतानीकेव” यथा शतमङ्गाकानि शत्रुसैन्यानि “प्रजिगाति”
 क्षयार्थं प्रकर्षेण गच्छति, तद्वत् ; इन्द्रः “दाशुपे” यजमानार्थं
 “दवाणि” यज्ञविघातकान् शत्रून् प्र जिगाति ततस्तान्
 “हन्ति” । तच्च “पुरुभोजसः” बहुधनस्य “अस्य” इन्द्रस्य
 सम्बन्धीनि “दवाणि” दत्तानि धनानि “प्र पिन्विरे” यजमा-
 नार्थं प्रकर्षेण वर्तन्ते । तत्र दृष्टान्तः—“गिरेरिव” यथा गिरेः
 सकाशात् “रसा” उदकानि पिन्विरे प्रवर्तन्ते तद्वत् ॥२॥ [१३]

१ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 त्वामिदा ह्यो नरोऽपीष्यन् वञ्चिन् भूर्णयः ।

१ २
 स इन्द्र स्तोमवाहस दृह शुध्युप स्वसरमा गहि ॥२॥

ऋ० मित्रावरुणो वा वसिष्ठः । ऋ० वृद्धी । दे० उषा ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
यस्ते मदो वरेण्यस्तेना पवस्वान्वसा ।

१ १ १ १ १ १
देवावीरघशंसहा ॥२॥ ।

ऋ० आद्विरस अमहीयुः । छ० वृद्धती । दे० इन्द्रः ।
पञ्चमखण्डे—प्रथमखण्डे—प्रथमा । हे सोम । “ते” तव
“देवायोः” देवकामः “अघशंसहा” राक्षसानां हन्ता “वरेण्यः”
सर्वैर्वरणीयः “मदः” मदकरः “यः” रसः विद्यते, “तेन”
“अन्वसा” अदनीयेन “पवस्व” चर ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
जघ्निर्वृत्रममित्रियं सन्निर्वाजं दिवेदिवे ।

१ १ १ १ १
गोपातिरश्वसा असि ॥२॥ ।

अथ द्वितीया । हे सोम । त्वम् “अमित्रियं” अमित्रभवं
“वृत्रं” शत्रुं “जघ्निः असि” हन्ता भवसि । किञ्च “दिवे दिवे”
प्रतिदिन “व्यज” सङ्ग्राम “सन्निः” सम्भक्तोऽसि । अपि च
“गोपातिः” गवां सातिर्दातासि, “अश्वसाः” अश्वसां दाता
वासि ।

“गोपातिः”—“गोपाड”—इति पाठौ ॥२॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
सन्मिश्रो अरुणो भुवः सूपस्याभिर्न धेनुभिः ।

१ १ १ १ १ १ १ १
सौदं क्षेत्रो न योनिमा ॥३॥ [१५]

अथ तृतीया । हे सोम । त्वं “सूपस्याभिः” शोभनोप-
स्यानाभिः “धेनुभिः” गोभिः गोविंकारेः, पयोभिरित्यर्थः ।

‘सन्निभः’ सन्निव्रितः ‘श्वेनः न’ यथा श्वेनः शीघ्रमागत्य
स्थानमासीदति तद्वत् ‘योनि’ स्वश्रोत्रं स्थानम् ‘आसीदन्’,
‘न’—इति सम्प्रत्यये इदानीम् ‘अरुपः भुवः’ आरोचमानो
भव ॥ “भुवः”—“भवः”—इति वा पाठो ॥ ३ ॥ [१५]

१ १ २ २ २ २ ७ २ १ १ २ १ २
अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्पति ।

१ २ १ २ २ १ २ २ ७ २ २ १ २ २ २ २
पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यस्यद्भोदसो उभे ॥ १ ॥

अथ द्वितीयद्वये—प्रथमा । ‘पूषा’ पोषकः सर्वेषां “भगः” भज-
नीयः “रयिः” धनइतुः “अयं” सोमः “पुनानः” पवित्रे पूयमानः
सन् “अर्पति” कस्तृणमभिगच्छति । तथा “विश्वस्य” सर्वस्य
“भूमनः” भूतजातस्य “पतिः” पालयिता “सोमः” “उभे
रोदसो” व्यावायुधिष्ठौ “व्यस्यत्” स्वतेजसा प्रकाशयति ।
अनेन लोकद्वयपार्त्तित्वं सूचितम् ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ २ २ २ १ २ २ २ २
समु प्रिया अनूपत गावो मदाय वृध्वयः ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
सोमासः कृण्वते पथः पवमानास इन्द्रवः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “प्रियाः” प्रियतमाः “वृध्वयः” अत्यन्त-
दीप्ताः, यद्वा ‘अहं प्रथमतः स्तोमि’, ‘अहं पुरस्तात् स्तोमि’—
इति परस्परं शर्द्धमानाः “गावः” स्तुति-लक्षणा वाचः ‘मदाय’
सोमस्य मदाये ‘अमनूपत’ संस्तुवन्ति; ‘उ’ प्रसिद्धौ यद्वा
गावा धेनवः सोमस्य मदाय यन्मदायन्ते । ततः ‘पवमानासः’
पूयमाजाः ‘इन्द्रवः’ दीप्ताः ‘सोमासः’ सोमाः पथः मार्गान्
‘कृण्वते’ धरणार्थं कुर्वन्ति ॥ २ ॥

१ २२ २ १ २२ २ २ २ १
य ओजिष्ठस्तमा भर प्रवमान श्रवाय्यम् ।

१ २२ ३ १ २ २ २ २ २ २ २ २
यः पञ्च चर्पणोरभि रयिं येन वनामहे ॥*३॥ [१६]

अथ तृतीया । 'ओजिष्ठ' ओजस्वितमः 'यः' तृतीयो रसोऽस्ति तं "श्रवाय्यं" श्रवणीयं रमम् "आभर" अस्मभ्य-
माहर । किञ्च "य" रमः "पञ्च चर्पणो" पञ्चजनान् निपाद-
पञ्चमान् चतुरो वर्णान् "अभि तिष्ठति" । अपि च "येन" रसेन
ययं "रयि" धनं च "वनामहे" सम्भजामहे यद्वा येन त्वां रयिं
याचामहे तमाभर ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ २ १ २ २ २ २
वृषा मतोनां पवते विचक्ष्णः

१ २ २ २ २ २ २ २
सोमो अङ्गां प्रतरीतोपसां दिवः ।

१ २ २ २ २ २ २ २
प्राणा सिन्धूनां कलशां अचिक्रद-

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २
दिन्द्रस्य हाद्यां विशन्मनोविभिः ॥*१*॥

ऋ० भार्गवः कविः व । छ० वृद्धती । दे० सोमः । अथ
तृतीयदृष्टे—प्रथमा । अयं "सोमः" "पवते" अभिषूयते ।
कोटशः सोमः १ 'मतोनां' मतयः स्तोतारः तेषां "वृषा"
वपंका, 'कामानां' 'विचक्ष्णः' विद्वष्टा, 'अङ्गाम्' उपसां 'दिवः'
द्युलोकस्य आदित्यस्य वा "प्रतरीता" प्रवर्द्धयिता किञ्च
'सिन्धूनां' स्रन्दमानानाम् उदकानां 'प्राणा' प्राणयिता
चेतयिता अनितेः (अदा० प०) शानचि, 'बहुलं' छन्दसि

(२, ४, ७३)'—इति शन्विकरणस्य लुक्, सुपां सुलुगित्या-
कारः (७, १, ३८) 'कलशान्' 'अचिक्रदत्' शब्दं करोति
प्रवेष्टुम् । किं कुर्वन् ? "इन्द्रस्य" "हार्दि" हृदयम् 'आविशन्'
प्रविशन् "मनोपिभिः" मनस ईषिष्ठभिः स्तुतिभिः स्तुत इति
शेषः । व्यवहितमपि मनोपिभिरित्येतत् पवत इत्यनेन सम्ब-
ध्यते ॥

"अङ्गाम्"—"अङ्गः"—इति, 'उपसाम्'—'उपसः'—इति,
"माणा"—"क्राणा"—इति, "अचिक्रदत्"—"अवीवशत्"—इति
च पाठाः ॥ १ ॥

^{१ १ १ १}
मनोपिभिः पवते पूर्व्यः कवि-

^{१ १ १ १ ७ १ १ १}
नृभिर्यतः परि कोशाः असिष्यदत् ।

^{१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १}
वितस्य नाम जनयन्मधु चर-

^{१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १}
न्निन्द्रस्य वायुः सख्याय वर्धयन् ॥२०॥

अथ द्वितीया । अयं सोमः "मनोपिभिः" मेधाविभिः
अध्वर्यादिभिः 'पवते' पूयते । यद्वा अयं मनोपिभिर्होराभिः
'पवते' चरति । कौटशोऽयम् ? "पूर्व्यः" पुराणः "कविः"
मेधावी 'नृभिः' नेष्टभिः अध्वर्यादिभिः "यतः" सन् 'कोशान्'
कलशान् प्राप्तुं "परि असिष्यदत्" परितः खन्दते स्रवति ।
"वितस्य" त्रिषु स्थानेषु लोकेषु विस्तृतस्य "इन्द्रस्य" यज-
मानस्य सम्यस्य "नाम" नामकमुदकं "जनयन्" उत्पादयन्
"मधु" मधुरं रसं "चरन्" चरति । किं कुर्वन् ? इन्द्रस्य
"सख्याय" सखित्वाय "वायुः" "वर्धयन्" प्रवृद्धं कुर्वन् ॥

“असिष्यदत्”-“अचिक्रदत्”—इति पाठो, “वायु”-“वायो”—
इति च, “वर्चयन्”—“कर्त्तवे”—इति च ॥ २ ॥

२ १ २ ३ २ ३ १ २

अयं पुनान उषसो अरोचय-

३ १

२८

३ २

दयत् सिन्धुभ्यो अभवद् लोककृत् ।

३ १ ३

३ १ २ ३ २ ३ १ ३

अयं त्रिः सप्त दुदुहान आशिरत्

१ २

२ १ २

३ १ २

३ २

सोमो हृदे पवते चारु मल्लारः ॥ १३ ॥ [१७]

अथ तृतीया । “अयं” सोमः “पुनानः” पूयमानः “उषसः”
“अरोचयत्” अदोषयत् । अयं “सिन्धुभ्यः” स्वन्दमानेभ्यः
घनतोवरीभ्यः, “अभवत्” सम्पन्नो भवति । “उ”—इति पूरणः ।
कोटिशोऽयम् ? “लोककृत्” लोकानां कर्त्ता वर्णकृत्त्वाद्देतो-
धारकत्वाच्चास्य लोककृत्त्वम् । “अयं” सोमः “त्रिः सप्त” एक-
विंशतिं गाः ऋष्युक्तेन “आशिरं” “दुदुहानः” दुहानः दीहस्य
प्रयोजकत्वात् कर्त्तोपचारः “मल्लारः” मदकारः “चारु” रमणीयं
“पवते” चरति । किमर्थम् ? “हृदे” हृदयाय हृदय गमनाय ॥

“अरोचयत्”—“विरोचयत्”—इति पाठो ॥ ३ ॥ [१७]

इति सामवेदायं प्रकाशे उत्तरायणस्य तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः सूक्तः ।

१ २

२८

२ १

३ १

२८ ३ २

३ २

एवा ह्यसि वीर्युरेवा शूर उत स्थिरः ।

३ २

३ १ २

३ २

३ २

एवा ते राध्यं मनः ॥ १४ ॥

सू० अद्विरस-युतकचो वा । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः ।

एवाहौति-पठे खण्डे—प्रथमद्वये—प्रथमा । हे इन्द्र ! त्वं
 “वीरयुः” वीरान् युद्धकर्मणि समर्थान् शत्रून् हन्तुं काम-
 यमानः “एव असि” भवसि खलु । “हि” प्रमिदौ अतएव त्वं
 “शूरः” सामर्थ्यवान् “एव” भवसि । “उत” अपि च “स्थिरः”
 संग्रामे धैर्यवान् भवसि, एकत्र स्थित्वैव शत्रून् सम्प्रहरसी-
 त्यर्थः । एवं सति “ते” तव “मनः” “राध्यं” स्तुतिभिः आरा-
 धनीयम् “एव” । यतोऽनेन मनसा त्वं शत्रुवधं संग्रामे धैर्या-
 दिक करोषीति तव मन एव सर्वैः स्तुत्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 एवा रातिस्तुवीमघ विश्वेभिर्धायि धातुभिः ।

१ १ १ १ १
 अधा चिदिन्द्र नः सचा ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “तुविमघ ।” तुविदिति बहु नाम
 (निघ० २, १, १) बहुधन इन्द्र ! “विश्वेभिः” सर्वैः ‘धातुभिः’
 कर्मधारकैः यद्वा, देवानां हविर्दानेन पोषयिष्यभिः सर्वैः
 यजमानैः तव “रातिः” गवाश्वादि दानं “धायि” तैर्धायित एव
 दधातेर्लुङि कर्मणि रूपम् । “चित्” एवार्थे । “अघ” अन्-
 तरमेव हे इन्द्र ! एवविधस्त्वं “नः” अस्माक यष्टृणामपि
 “सचा” धनादि-दानेन कर्म सहायो भव ॥

“इन्द्रनस्यचा”-“इन्द्रमेवचा”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१३ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 मा पु ब्रह्मैव तन्द्रयुर्भुवा वाजानां पते ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 मत्स्वा सुतस्य गोमतः ॥३॥ [१८]

अथ तृतीया । हे “वाजानां पते !” अश्वानां पते ! बलानां

‘वा, हे इन्द्र ! ‘तन्द्रयुः’ निष्कारणं निवृत्तकर्मवत्त्वादाय युक्तः
‘ब्रह्मेव’ ब्राह्मण इव त्वं “मा उ पु सुवः” सुष्टु मा भव, सर्वदा
अस्यत्-कर्मरतो भवेत्वाशासनम् । तदेवाह—‘सुतस्य’ अभि
पुतस्य, ततः “गोमतः” गव्येन क्षीरेण दध्ना वा मिश्रणवतः
सोमस्य पात्रेण “मत्स्य” मास्यं हृष्टो भव ॥ ३ ॥ [१८]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
इन्द्रं विश्वा अवीरधं त्समुद्रव्यचसं गिरः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
रथीतमं रथीनां वाजानाम् सत्यतिं पतिम् ॥ १ ॥

ऋ० मधुच्छन्दः । छ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । द्वितीय-
ल्लवे—प्रथमा । “विश्वाः” सर्वाः “गिरः” अस्मदीयाः स्तुतयः
“इन्द्रम्” “अवीरधन्” वर्डितवत्यः वृधेर्णिचि चङि “उक्त्तं
(७, ४, ७)”—इत्यनुवृत्तौ “नित्यं छन्दसि (७, ४, ८)”—
इति ऋकारस्य ऋकार-विधानात् लघूपधगुणभावः, निपात-
स्वरः (८, १, २८) कौटुशमिन्द्रम् ? “समुद्रव्यचसं” समुद्रवद्
प्यातवन्तं, “रथीना” रथ-युक्तानां योद्धृणां मध्ये “रथीतमम्”
पतिमयेन रथ-युक्तं, “वाजानाम्” अस्मानां “पतिं” स्वामिनं,
“सत्यति” सतां सन्मार्गवर्तिनां पालकं “पत्यावैश्वर्यं (६, २,
१८)”—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
सख्ये त इन्द्र वाजिना मा भेम श्वसस्पते ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
त्वामभि प्र नानुमो जितारमपराजितम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “श्वसस्पते !” बलस्य पालकेन्द्र ! ‘ते’
तव “सख्ये” अनुपदप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमाना वयं “वाजिनः”

अत्रवन्तः भूत्वा 'मा भेम' शब्दभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम । अतः
 "त्वाम्" अभयहेतुम् "अभि प्र नोनुमः" सर्वतः प्रकर्षेण स्तुमः
 ण स्तुतौ (अदा०, प०) "णोनः (६, १, ६५)"—इति
 नत्वम्, यङोक्तुक् (२, ४, ७४), प्रत्ययलक्षणम् (१, १, ६२),
 "सन्द्यडोः (६, १, ८)"—इति द्विर्भावः, "गुणो यङ्लुकोः
 (७, ४, ८२)"—इत्यभ्यासस्य गुणः प्रत्ययलक्षणम् धातुसंज्ञाया
 (३, १, ३२) लटोमन् (३, ४, ७८), अदादिवद्भावात् शपो-
 लुक् (२, ४, ७२) । कोट्यश्च त्वाम् ? "जेतार" युद्धेषु जय-
 शीलम् अपराजितं चापि पराजय रक्षितम् ॥

"प्रनोनुमः"-"प्रणोनुमः"—इति पाठो ॥२॥

११ १२ १ १ १ १ १२ ३१२
 पूर्वोऽरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यन्त्यूतयः ।

११ १२ १२ १ १ १ १ १ १२
 यदा वाजस्य गोमत स्तोत्रभ्यो मष्ट्वते मघम् ।

॥३॥ [१८]

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहम् ।

अथ तृतीया । "इन्द्रस्य" सम्बन्धिन्यः "रातयः" धन-
 दानानि "पूर्वी" अनादि काल-सिद्धाः, अस्मिन्दस्य मर्षदा
 यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः ; एवं सति इदानीन्तनो-
 ऽपि यजमानः "स्तोत्रभ्य" ऋत्विग्भ्यः "गोमतः" गो रक्षितस्य
 "वाजस्य" अश्वस्य पर्याप्तं "मघ" धन "यदा" "मष्ट्वते"
 दक्षिणारूपेण ददाति, तदानीं "रातयः" बहु-धन दान-पूर्व-
 काणोन्द्रस्यात्म विषयाणि रक्षणानि "न वि दस्यन्ति" विमो-
 पेण नोपक्षीयन्ते । "यदा"- "यदि"—इति पाठो । "मघं",

“रेक्थः”, “रिक्थं”— इत्यादिष्वष्टाविंशति सङ्ग्राहेषु धननामसु
(निघ० २, १०) मघयब्द पठितः । “दाति”-“दाशति”—
इत्यादिषु दयसु दानकर्मसु “महते” --इति पठितम् (निघ०
३, २०, १०) । पूर्वीः—पुरु शब्दस्य “वीतोगुणवचनात् (४,
१, ४४)”—इति ङीप्, आद्यस्योकारस्य दीर्घञ्छान्दसः, जसि
“दीर्घाज्जसिच (६, १, १०५)”— इति निषेध बाधित्वा “वा
छन्दसि (६, १, १०६)”— इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्, ङीष्ः
प्रत्ययस्वरूपोदात्तत्वम् । महते—शप. पित्वादनुदात्तत्वम्,
तिङ्थ ल सार्वधातुकस्वरूपेण ‘तिङ्तिङ् (८, १, २८)’—इति
निघातो न भवति “निघातेर्यद्यदिङ्त् (८, १, ३०)”—इति
निषेधात् ॥ ३ ॥ [१८]

इति सामवेदाद्यप्रकाशे उत्तरायण्यस्य तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दे निवारयन् ।

सुमर्याद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थं महेश्वर ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वैदिकमार्गप्रवर्धक श्रीबीर बुक्क भूपाय

सामाज्य धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

सामवेदाद्यप्रकाशे उत्तरायण्ये तृतीयोऽध्यायः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे, तमह वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः आरभ्यते ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

एत अस्यमिन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः ।

१ १ १ १ १ १

विश्वान्यभि सौभगा ॥२॥

ऋ० क्षमदग्निः । छ० गायत्री । दे० सोमः । प्रथम-
खण्डे—एते असृष्टमिति प्रथमवृत्ते—प्रथमा । तत्र “तिरः
पवित्र” तिर्यग् गच्छन्तं दशापवित्रं प्रति “आश्रवः” ग्रीव-
गामिनः “एते” पवमाना “इन्द्रवः” सोमाः “विश्वानि”
सर्वाणि “सौभगा” सोभगानि धनानि “अभि” लब्ध “असृ-
ष्टम्” ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
विघ्नन्तो दुरिता पुरु सुगा तोकाय वाजिनः ।

१ १ १ १ १ १ १ १
तमना कृण्वन्तो अर्वतः ॥२०॥

अथ द्वितीया । “वाजिनः” बलवन्तः सोमाः “पुरु” बह्वनि
“दुरिता” दुरितानि “वि घ्नन्तः” विशिषेण नाशयन्तः
“तोकाय” अस्माकं पुत्राय “सुगा” अतिसुखरूपाणि धनानि
“अर्वतः” अस्माकं “तमना” आत्मना स्वयमेव “कृण्वन्तः” ददत
इत्यर्थः । ऋत्विग्भिः सृज्यन्त इति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥

“तमना”-“तना” इति—इति पाठो, “अर्वतः”-“अर्वते”—
इति च ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
कृण्वन्तो वरिवो गवेऽभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
द्रुडामस्रभ्यश् सयतम् ॥२१॥ [१]

अथ तृतीया । सोमाः अस्माकं “गवे” “अस्रभ्यं” च
“सयन्त” यदस्मात् सयच्छति । तद् “वरिवः” धनम् “द्रुडाम्”
पञ्च “कृण्वन्तः” कुर्वन्तः “सुष्टुतिम्” अस्रदीयां शोभनां
स्तुतिम् “अभ्यर्षन्ति” आभिमुख्येन गच्छन्ति ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
राजा मेधाभिरीयते पवमानो मनावधि ।

१ १ २ ३ १ २
अन्तरिक्षेण यातवे ॥१३॥

ऋ० जमदग्नि । छ० गायत्री । दे० सोम । अथ
द्वितीयवचः—प्रथमा । “मनो अधि” मनस्ये याग कुर्वाणे
सति । यद्वा मनावधि मनुर्मन्त्रव्यो यज्ञस्तस्मिन् “पवमान”
पूयमान पुनानो वा “राजा” राजशब्देन सोमोऽभिधीयते
“सोम राजानमकृण्वन् (य० मा० २८, ७२)” —इत्यादिषु
दृष्टत्वात्, न राजा सोम “मेधाभि” स्तुतिभि सह “ईयते”
गच्छति । कुत्र ? “अन्तरिक्षेण” आकाशमार्गेण द्रोणकलश
प्रति “यातवे” यातुम् । द्रोणाभिगमन काले हि स्तोत्रभि
स्तूयते खलु ॥ १ ॥

१ २ ३ १ १ १ १ २ ३ १ २
० आ नः सोम सहा जुवो रूप न वर्चसे भर ।

२ २ ३ १ २
सुध्वाणो देववीतये ॥१४॥

अथ द्वितीया । हे “सोम ।” “देववीतये” देवाना पानाय
देवाना कामाय वा “सुध्वाण” अभिपुतो वा त्व “सह” शत्रु-
भिर्भवनसमर्थ वल “जुव” जु—इति गत्वर्थ शत्रून् प्रति
शीघ्रगमन यद्वा सर्वतो गमनशील वनम् । किञ्च “न”—
इति चार्थ “वर्चसे” वर्चदीप्तौ (भा०, आ०) दीप्त्ये सर्वत्र
प्रकाशनाय रूपञ्च “न” अध्वभ्यम् “आ भर” आहर
प्रयच्छ ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 आ न इन्दो शातग्विनं गवां पोषणं स्वश्वाम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 वहा भगत्तिमूतये ॥३॥ [२]

अथ द्वितीया । हे “इन्दो” ! पात्रेषु चरणशील ! दीप-
 नशील ! वा हे सोम ! “शातग्विन” शतसहस्रसहस्रकाभिः
 गोभिः युक्तं “गवां पोषं” गवादीनां पुष्टिर्वर्धनं “स्वश्वं” शोभ-
 नाश्व सहस्र-सहितं “भगत्तिं” भगदत्तिं भजनीय-धन-दानञ्च
 “ऊतये” रचनाय “नः” अस्माकम् “वावह” प्रापय । गवा-
 दीन् तेषां वृद्धिं प्रयच्छेत्पर्यः ॥ ३ ॥ [२]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 तं त्वा नृमृणानि विभ्रतणं सधस्येषु महो दिवः ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 चारुणं सुकृत्ययेमहे ॥४॥

च० कविः । छ० गायत्री । दे० सोमः । तत्त्वा नृमृणा-
 नीति पञ्चर्चे द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “महोदिवः” म-
 हतो द्युलोकस्य “सधस्येषु” सहस्रस्थानेषु स्थितं, “नृमृणानि”
 घनानि “विभ्रतं” अस्मदर्थे धारयन्तं “वावह” कक्ष्याणं
 हे सोम ! “तं” तादृशं पवमान-सधस्यं “त्वा” त्वां “सुकृत्यया”
 शोभन-क्रियया “इमहे” धनानि याचामहे ॥ ४ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 संहतधृणुमुक्थ्यं महामहिमं तं मदम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 शतं पुरो रुरुचणिम् ॥५॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “संहतधृणु” संहताः संहिताः

धृष्टावो धर्षणशीलाः शत्रवो येनासौ संवृत्तधृष्टाः, तम्, “उक्थ्यं”
 उक्थाहं प्रशस्यम्, “मंहामहिद्वतं” महोय बहु कर्माणं, “मदं”
 मदकरं “शतं” वह्निनि “पुरः” शत्रूणां पुराणि “रुक्क्षणिं”
 विनाशयन्तम्; त्वां धनानाम् ईदमहे इति सन्वन्धः ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

अतस्त्वा रयिरभ्यश्रद्वाजानं सुक्रतो दिवः ।

१ २

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

सुपर्णो अव्ययी भरत् ॥३०॥

अथ तृतीया । हे “सुक्रतो ।” शोभनकर्मान् । पवमान
 सोम । “रयिः” रयिम् धनं प्रति “अभि अयत्” अभिगमयति
 “राजानं” “त्वा” त्वाम् “अतः दिवः” अमुष्मात् द्युलोकात्
 “अव्ययी” व्यथारहितः “सुपर्णः” श्येनयत् “भरत्” आहरत् ।
 तथा च श्रूयते—‘आदाय श्येनो अभरत् सोमम् (ता० ब्रा०)’
 —इति ॥ “अव्ययी”-“अव्ययिः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

अथा हिन्वान इन्द्रियं ज्यायो महित्वमानशे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

अभिष्टिक्तद्विचर्पणिः ॥३१॥

अथ चतुर्थी । “अथा” अथ “विचर्पणिः” कर्मणां विद्रष्टा
 “अभिष्टिक्तत्” यज्ञमानानाम् अभीष्ट-फलस्य कर्ता सोमः
 “इन्द्रियं” स्वकीयं फलं “हिन्वानः” प्रेरयन् “ज्यायः” प्रशस्य-
 तरं “महित्वं” महत्त्वम् “मानशे” प्राप्नोति ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

विश्वस्मा इ स्वर्दृशे साधारणं रजस्तुरम् ।

१ २ ३

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

गोपामृतस्य विभरत् ॥३५॥ [३]

अथ पञ्चमी । “रजस्तुरम्” उदकस्य प्रेरकम् “कृतस्य”
यज्ञस्य “गोपां” गोपयितारं “विश्वस्मै” सर्वस्मै “स्य ईये”
देवाय “साधारणम् इत्” समानम् आवसन्तं सोम “विः”
पत्नी श्वेनो “भरत्” स्वर्गादाहरत् ॥ ५ ॥ [३]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

इषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनोपिभिः ।

१ १ १ १

१२

इन्दो रुचाभि गा इहि ॥*१*॥

ऋ० कश्यपः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ ह्यचात्मके
चतुर्थसूक्ते—प्रथमा । हे “इन्दो !” सोम ! “मनोपिभिः”
कृत्विग्भिः “मृज्यमानः” शोधमानः त्वम् “इषे” अस्माक-
मन्नाय “धारया” “पवस्व” क्षर । “रुचा” रीचमानेनान्धसा
“गा” पशून् “अभोहि” अभिगच्छ ॥ १ ॥

१ १ १२ १ १ १ १ १

पुनानो वरिवस्तुर्धूर्जं जनाय गिर्यणः ।

१ १ १ १ १ १ १ १

हरे सृजान आशिरम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “गिर्यणः !” गोभिर्वननीय । “हरे !”
हरितवर्ण सोम ! “आशिर” क्षीरं प्रति “सृजानः” विसृज्य-
मानः “पुनानः” पूयमानः त्व “जनाय” जनार्थे “वरिवः”
धनम् “ऊर्जम्” अन्नञ्च “ऊधि” कुरु ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १

१ १

पुनानो देववोतय वृन्द्रस्य याहि निष्कृतम् !

१ १ १ १ १ १ १ १

द्युतानो वाजिभिर्हितः ॥*३*॥ [४]

अथ तृतीया । हे सोम ! “वाजिभिः” हविलंघयाम-

युक्तेयंजमानैः सह “द्युतानः” दीप्यमानः “देववीतये” यन्त्रायं
 “पुनानः” पूयमानः “हितः” हितकरः त्वम् “इन्द्रस्य”
 “निष्कृतं” स्थानं “याहि” गच्छ ॥

“हितः”-“यतः”—इति पाठो ॥ ३ ॥ [४]

इति सामवेदावंप्रकाशे उत्तरायणस्य ऋग्वेदाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

३ २ ३ १ २८ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ।

३ २ ३४ १८

हव्यवाङ्मुखास्यः ॥ ३ ॥

ज० मेधातिथिः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । द्वितीय-
 खण्डे—प्रथमद्वये—प्रथमा । “अग्निः” आहवनीयाध्यः
 तस्मिन् प्रक्षिप्यमाणेन “अग्निना” निर्मन्यन प्रणीतेन वा सह
 “समिध्यते” सम्यग् दोष्यते । कीदृशोऽग्निः ? “कविः” मेधावी
 “गृहपतिः” यजमान गृहस्य पालकः “युवा” नित्य तरुणः
 “हव्यवाङ्” हविषो वोटा वक्षतेः “वक्ष्य (३, २, ६४)”—
 इति शिव-प्रत्ययः ; गित्त्वादुपधावृद्धिः (७, २, ११५) ‘गति-
 कारकोपपदात् कृत् (६, २, १३८)’—इत्युत्तर-पद प्रकृति-
 स्वरत्वम् “मुखास्यः”, मुहुरूपेण मुखेन युक्तः । इयते अनयेति
 लुङ् : “डुवः डुवञ्च (३०, २, ६१)”—इति क्तिप् ; तत्तन्नि-
 योगाद् (३, २, १७८ वा०) दौर्घ्यं ; डुवडावात् दिर्भाविः ;
 चुत्व-जग्वत्वे ; प्रातिपदिक स्वरेणान्तोदात्तः (फि० १, १,) ;
 लुङ्ग्रास्यं यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वेन स एव
 गिष्यते (८, २, १) ; गेप-निपातः ; यणादेशे “उदात्तस्व-

रितयोयंणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (८, २, ४)"—इत्याकारः
स्वरितः ॥ १ ॥

१ २४ ३१२ ३१२ ३१२
यस्त्वामग्ने ऋविष्पतिर्दूतं देव सपथ्यति ।

१ २ ३ ४ ५
तस्य स्म प्राविता भव ॥३२॥

अथ द्वितीया । हे “अग्ने !” “देव !” “यः” “इविष्यति.”
यजमानः “दूतं” “त्वाम्” “सपर्य्यति” परिचरति । तस्य यज-
मानस्य “प्राविता” “भव स्या” अवश्यं रक्षको भव । इयत
इति इविः “अर्चि-शुचि (३०, २, १०७)”—इत्यादिना
इसिः, प्रत्ययस्यरेण इकार उदात्तः (३, १, ३), इविषः
पतिः इविष्यतिः, “नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्य (८, ३, ४५)”—
इति प्रत्वम्, “पत्यावैश्वर्य्यं (६, २, १८)”—इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । सपर्य्यति—सपर-शब्दात् “कण्ठादिभ्यो यक्
(२, १, २७)”—इति यक्, धातुप्रकरणात् गुणप्रतिषेधाद्य-
र्थात् यकः किञ्चाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वात्ततो विहितस्य यक्
प्राचैधातुकत्वे सति “अतोऽलोपः (६, ४, ४८)”—इति लोपः
“सनाद्यन्ता धातवः (३, १, ३२)”—इति धातुमञ्ज्ञायां
तिप्, “कर्त्तरि शप् (३, १, ६८)”, तस्मिन् पूर्वस्य “अतो-
गुणे (६, १, ८६)”—इति परपूर्वत्वम्, यकः प्रत्ययस्यरेणो-
दात्तत्वम् (३, १, ३), यपा सङ्ग एकादेशस्य “एकादेश
उदात्तः (८, २, ५)”—इत्युदात्तत्वम्, “तिङ्तिङः (८, २,
२८)”—इति निघातो न भवति “यदृतासित्यम् (८, १,
६६)”—इति प्रतिषेधात् ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
यो अग्निं देववीतये हविष्माणु आविवासति ।

१ १
तस्मै पावक मृडय ॥३३॥ [५]

अथ तृतीया । “हविषान्” हविर्युक्तो “यः” यजमानः
 “देववीतये” देवानां हविरुच्यतेतुयागार्थम् “अग्निम्”
 “आविवासति” अग्नेः समीपे विशिषेणागत्य परिचर्यां करोति ।
 हे “पावक !” अग्ने ! “तस्मै” “मृडय” तं यजमानं सुखय ।
 “देववीतये—‘वी गतिप्रजन कान्त्यशज स्वादनेषु (अदा०,
 उभ०)’—इत्यस्मादशनार्थात् जित्, देवानां वीतिर्यस्मिन्
 यागी स देववीति, “बहुप्रोहो पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम्, “नन्वि-
 पयस्यानिसन्तस्य (फि०, २, ३)”—इति पर्युदासाहवि-
 शब्दोदात्तः, मतुपः सर्वानुदात्तत्वात् स एव शिष्यते । आवि-
 वासति—‘वा गति-गन्धनयो (अदा० प०)’—अस्मादन्तर्भा-
 वितव्यार्थादागमयितुमिच्छतीत्यर्थे सन्, आह्वानेच्छा ; परि-
 चर्यायां पर्यवस्यतीति विवासति-शब्दः परिचर्यार्थे निघण्टौ
 (३, ५, १०) पठितः, द्विर्भावः, अभ्यासस्य क्लृप्ताः (७, ४,
 ५६), “सन्धतः (७, ४, ७६)”—इति इत्वम्, “ञ्जित्यादि-
 नित्यम् (६, १, १६०)”—इत्याद्युदात्तत्वम्, “तिडतिडः (८,
 १, २८)”—इति निघातो न भवति “यदुत्तान्नित्यम् (८, १,
 ६६)”—इति प्रतिषेधात्, “तिडि चौदात्तवती (८, १, ७१)”—
 इत्याडो “सह सुपेत्यत्र (२, १, ४) सहिति योगविभागा-
 दाडस्तिडा सह समासे समानान्तोदात्तत्वे प्राप्ते (८, १, २२३)
 “परादिष्णन्दसि बहुलम् (६, २, १८८)”—इत्युत्तर-पदाद्यु-
 दात्तत्वम् । तस्मै—“क्रियायङ्ग कर्त्तव्यम् (२, ३, १३ वा०)”—
 इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ३ ॥ [५]

१ १ १ २ १ १ १ १ १ २ १ १ १
 मित्रं हुवे पूतदत्तं वरुणं च रिशादसम् ।

१ १ २ २ २ १ १
धियं घृताचीं साधन्ता ॥*१*॥

ऋ० मधुच्छन्दः । छ० गायत्री । दे० मित्रावरुणः ।
अथ द्वितीयद्वये—प्रथमा । अहमस्मिन् कर्मणि हविः-प्रदानाय “पूतदत्त” पवित्रवत् “मित्र” “हृवे” आह्वयामि ह्वयतेः
“बहुल छन्दसि (२, ४, ०३)”—इति शपोलुकि सति “हः सम्प्रसारणम् (६, १, ३२)”—इत्यनुदात्तो “बहुल छन्दसि (६, १, ३४)”—इति सम्प्रसारणे उवडादेशः, “तिडतिडः (८, १, २८)”—इति निघातः । तथा “रियादस” रियाना हिसकानाम् अदसमन्तारम् “वरुणश्च” ह्रुवे । कोटशौ मित्रावरुणौ ? “घृताचीं” घृतमुदकमश्नति भूमिं प्रापयति या धीः येन कर्मणा ता घृताचीं “धियम्” “साधन्ता” साधयन्तौ ‘साध साध ससिद्धौ (दि०, प०)’—इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थाज्ञातः शत्रादेशे (६, १, १६१), श्रु वाधित्वा अत्ययेन (३, १, ८५) शप्, अनुपदेशत्वात् उपरि शब्द प्रत्ययस्य ल-सर्वधातुकात्-दात्तत्वम्, द्वितीयादिवचनस्य शपश्च ‘अनुदात्तो सुप्पितौ (३, १, ४)’—इत्यनुदात्तत्वे, ‘धातो’ (६, १, १६२)—इति धातुस्वर एव शिष्यते, ‘सुपा सु लुक् (७, १, ३८)’—इत्यादिना विभक्तेराकारादेशः ॥ १ ॥

२ १ १
ऋतेन मित्रावरुणावृतावृतावृतास्पृशा ।

१ १ २ १ १
ऋतुं वृहन्तमाशायि ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “मित्रावरुणौ !” मित्रय वरुणयेति मित्रावरुणौ “देवता इन्द्रे च (६, ३, २६)”—इति पूर्वपद-

- इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते “अयो निवासे (६, १, २०१)” —
 इत्याद्युदात्तत्वं विहितम्, समासे तु “समासस्य (८, १, २२३)”
 —इत्यन्तोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरप्रकृतिस्वरेण (६, २, १३६)
 प्राप्तुमुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्यपि आथादि स्वरेणान्तोदात्त-
 त्वेन बाध्यते तथापि “पदादिच्छन्दसि बहुलम् (६, २, १८८)”
 —इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् । दत्त - दत्ततेरुत्ताहकर्मणो
 निष्ठादाद्युदात्तः (६, १, १८७) । आप्यते फक्तमनेनेत्यपः
 कर्म, “आप कर्मास्याया ऊसो तुद् च वा (३० ४, १०८
 दी० वृ०)” —इत्यन्तस्य अपमस्यारे इत्यादौ निष्ठा (६,
 १, १८७) दाद्युदात्तस्यापम् शब्दस्यात्र व्यत्ययेन प्रत्ययाद्यु-
 दात्तत्वम् (३, १, ३) ॥ ३ ॥ [६]

१ १ १ १ १५ १ १ १५

इन्द्रेण सः हि हजसे संजग्मानो अविभ्युपा ।

१ १ ० १ १९

मन्दू समानवर्चसा ॥१॥

अ० मधुच्छन्द । क० गायत्री । दे० मरुहण । अथ
 द्वितीयद्वये—प्रथमा । हे मरुहण । त्वम् “इन्द्रेण” “सञ्ज-
 ग्मान्” सङ्गच्छमानः “स हजसे हि” सम्यग् दृश्येथा । खलु,
 अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्यमित्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण ? “अविभ्युपा”
 भोति रहितेन कीदृशाविन्द्रमरुहणी ? “मन्दू” नित्य प्रसुदितो,
 “समानवर्चसा” तुल्य दीप्ती “पुरा कदाचित् हव वध दद्यायाम्
 इन्द्रस्य सखायः सर्वे देवा हव खासेनापसारितास्तदानी
 मिन्द्रस्य हवनम्वन्धि-सकल सेना जयाधे मरुद्भिः सङ्गमो भूतः’
 —मोऽयमर्थः “हवस्य त्वा श्वसथा (क० घा० ४, १, ४, २,
 १०६ पृ०)” —इति मन्त्रे सम्यहोतः ; “इन्द्रो वै हवत इनिष्यन्”

—इति ब्राह्मणे (ता०) प्रपञ्चितम्; इन्द्रशब्दः परमैश्वर्यवन्तं
 मरुद्गणञ्चाभिधत्ते, तदानीमिन्द्रस्य सम्बोधनं वहिरेवाध्या-
 हर्तव्यम् । तथा चेयमृक् यास्केनेव व्याख्याता—“इन्द्रेण हि
 सन्दृश्यसे सद्गच्छमानोऽविभ्युपा गणेन मन्दू मदिष्णू युवां
 स्योऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्, समानवर्चसेत्येतेन व्याख्या-
 तम् (४, १२)”—इति । सन्दृक्षसे—सम्पश्येथाः “दृग्नेति
 वक्तव्यम् (७, १, ७ वा०)”—इत्यात्मनेपदम्, दृग्नेः “लिट्
 लोट् (१, ४, ७)”—इति प्रार्थनायां लिट्, यासस्ते (३, ४,
 ८०), “लिटोऽडाढौ (३, ४, ८४)”—इत्याडागमः, “सिब्वहुल
 लिटि (३, १, ३४)”—इति सिप्, “सच्चा पूर्वको विधिरनित्यः
 (प० श्रे० ८३)”—इति गुणाभावाः, व्रथादिना (८, २, ३६)
 पत्वम्, “पढोः कः सि (८, २, ४१)”—इति कत्वम्, “आदेश-
 प्रत्यययो (८, १, ६८)”—इति सिपः पत्वम् बहुल प्रहणात्
 सिपः परस्ताच्छ्वपि भवति, सिपा व्यवधानात् पश्चादेशो न
 भवति, ग्रपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् (१, १, ४), उत्तरस्य ल-
 सार्थधातुकात्तुदात्तत्वम् (६, १, १८६), धातुस्वर एव शिष्यते
 (६, १, १६२), हि शब्दयोगात् “लिट् लिट् (८, १, २८)”—
 इति निघातो न भवति “हि च (८, १, ३४)”—इति
 प्रतिषेधात् । सञ्जग्मानः—गमेः सम्पूर्वात् कृन्दसि तुङ्लङ्-
 लिटः (३, ४, ६)”—इति वर्त्तमाने लिट्, “समोगम्पृच्छि०
 (१, ३, २८)”—इत्यात्मनेपद विधानात् लिटः काननादेयः
 (३, २, १०६), द्विर्भावः (६, १, ८), हलादि शेषः (७, ४,
 ६०), अभ्यासस्य सुत्वम् (७, ४, ६१), “गमहमन० (६, ४,
 ८८)”—इत्युपधा लोपः, कानचयित्त्वादन्तोदात्तत्वम्, गति-
 समासे (२, २, १८), कदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वम् (६, २
 १३८) । अविभ्युपा—“जि भो भये (ज०, प०), पूर्ववलिट्

(३, ४, ६), “शेषात् कर्त्तरि० (१, ३, ७८)”—इति परस्मै-
 पदम्, “कसुख (३, २, १०७)”—इति लिटः कसुरादेशः,
 तस्य किच्चाद् गुणाभावः (१, १, ५), अभ्यामस्य ङस्व-जश्त्वे
 (७, ४, ६८)—(८, ४, ५४) क्वादिनियमात्- प्राप्त इद्
 (७, २, १३) “वस्वेकाजाहसाम् (७, २, ६७)”—इति
 नियमात् निवर्त्तते नञ्समासे द्वितीयैकवचने भत्वाद “वसोः
 सम्प्रसारणम् (६, १, १३१)”—इति वकारस्य उकारा-
 देशः, “सम्प्रसारणाच्च (६, १, १०८)”—इति पूर्वरूपत्वं
 बाधित्वा “एरनेकाच्च (६, ४, ८२)”—इति यणादेशः, अव्यय-
 पूर्वपदप्रकृतिस्रस्त्वम् (६, २, १६८), पूर्वेण सङ्घ सङ्घिताया
 ओकारस्य “एङः पदान्तादति (६, १, १०८)”—इति पर-
 रूपत्वे प्राप्ते “प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (६, १, ११५)”—
 इति प्रकृतिभावः। मन्दू—‘मद स्तुति-मोद-मद स्वप्न कान्ति
 गतिषु’ (भ्वा०, चा०,), “इदितो तुम् धातोः (७, १, ८५)”—
 इति तुमागमः, कुरित्यनुवृत्तौ “खरु-शङ्खु पीयु नीलङ्गु लिगु
 (उ० १, ३६)”—इत्यत्राविभक्तिर्निर्देशादन्तेर्हिङ्गुरिति-
 वद्वात्वन्तरादपि कुरित्युक्तम्, प्रत्ययस्ररेणान्तोदात्तः (३, १,
 ३), द्विवचने सौ “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६, २, १०४), द्विती-
 यैकवचने च “सुपा सु लुक्० (७, १, ३८)”—इत्यादिना
 पूर्वसवर्णदोषत्वम्, समान वच्चौ ययोरिति वा यस्येति वङ्-
 व्रीहिः, द्विवचने “सुपां सु-लुक्० (७, १, ३८)”—इत्याकारः,
 समान-पदस्य प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् (फि० १, १), वङ्-
 व्रीही पूर्वपद प्रकृति स्ररेण (८, २, १), तदेवावशिष्यते ॥१॥

१ १२ ३१७ ३ ११ ३ १ १ १ १ १

भादृह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे ।

१ १ २ १ २ २ १ २

दधाना नाम यज्ञियम् ॥२॥

अथ द्वितीया । अङ्गत्ववधारणार्थः । “आत् अह” वर्णा-
 क्षीरान्तरमेव “स्वधामनु” इतः परं जनिष्यमाणमन्नमुदकं वा
 अनुलक्ष्य महतो देवाः “पुनः गर्भत्वम् आ हरिरे” मेघ-मध्ये
 जातस्य गर्भाकारं प्रेरितवन्तः प्रतिमंवत्सर मेवं कुर्वन्तीति दर्श-
 यितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः । कीदृशा मरुतः ? “यज्ञियं” यज्ञार्हं
 “नाम” “दधानाः” धारयन्तः । सप्तसु गणेषु मरुतामौदृक्
 वातानामौदृक् चित्वादीनि यज्ञ योग्यानि नामान्यन्यद्वाम्ना-
 तानि । “अभ्यः”—इत्यादिष्वष्टाविंशति-सङ्ख्याकैश्च नामसु
 “उक्” (१५), “रसः” (१६), “स्वधा” (१७)—इति पठि-
 तम्, (निघ० २, ७) “अर्णः”—इत्यादिष्वेकशत-सङ्ख्याकेषु
 दक-नामसु च “तेजः” (८६), “स्वधा” (८७), “अक्षरम्”
 (८८)—इति पठितम् (निघ० १, १२) । “आत्”-“अह”-
 निपातावाद्युदात्तौ (फि० ४, १२) । स्वधा—स्वं लोकं दधाति
 पुण्यातीति स्वधा, “घातोऽनुपसर्गं कः (२, २, ३), छादुत्तर-
 प्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १६८) । अनु-पुनः-शब्दौ निपातावा-
 द्युदात्तौ (फि०, ४, १२) । गर्भस्य भावो गर्भत्वं प्रत्ययस्वरः
 (३, १, ३) । हरिरे—घन्तर्भावितस्य र्थात् ‘इण् गतौ (भदा०,
 प०)’—इत्यङ्गादनुदात्तेतः परस्य खिटो ऋस्य इरेच्, चित्त्वा-
 दन्तोदात्तः (६, १, १६२), “सह सुपा (२, १, ४)”—इत्यत्र
 “सुपा” योगविभागाटाडा सह तिङः “समासस्य (८, १,
 २२३)”—इत्यन्तोदात्तत्वम्, “इजादेयं गुरुमतो नृच्छः (३, १,
 ३६)”—इत्याम् न भवति मन्वत्वात् अह शब्द-योगाविधाता-
 भावः “तु-पश्यप्रग्रताधेः पूजायात् (८, १, ३८)”—इति

निषेधात् । दधानाः—शानचचित्वाटन्तोदात्तत्वे प्राप्ते (६, १, १६२) “अभ्यस्तानामादिः (६, १, १८८)”—इत्याद्युदात्तत्वत् । यच्चमर्हति यच्चियम्, “यच्चर्त्विगभ्यां च-खञौ (५, १, ७५)”
 —इति च-प्रत्ययः “आयन्नेयीनीयियः फ ढ ख छ घां प्रत्ययादीनाम् (७, १, २)” —इतीयादेशः प्रत्ययस्यरेण इकार
 उदात्तः (३, १, ३) ॥ २ ॥

^{३ १ १} वीडु ^{३ १ ३ १ १} चिदारुजलुभिर्गुहा ^{३ १ ३} चिदिन्द्र वज्जिभिः ।

^{१ १} अविन्द ^{३ १ ३ १ १} उस्त्रिया अनु ॥ ३ ॥ [७]

अथ तृतीया । अस्ति किञ्चिदुपाख्यानम् ‘पणिभिर्देव-
 लोकाद् गावोऽपहृताः अन्धकारे प्रचिताः तायन्द्नी मरुद्भिः
 सहाजयत’—इति । एतच्च बहुचानुक्रमणिकायां सूचितम्—
 “पणिभिरसुरैर्निगूढा गा अन्वेष्टुं सरमादेतशुनीन्द्रेण प्रेषिता
 ता ऋग्भिः पणयाऽमितोयन्तः प्रोषुः”—इति । मन्वान्तरेऽपि
 दृष्टान्ततया सूचितम्—“निरुद्धा आपः पणिनेव गावः”—
 इति तदेव उपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते—हे “इन्द्र !” “वीडु
 चित्” इदमपि दुर्गमस्थानम् “आरुजलुभिः” अभिभञ्जि-
 “वज्जिभिः” वीटुभिः अन्यत्र नेतुं समर्थैः मरुद्भिः सहितस्त्वं
 “गुहा चित्” गुहायामपि स्थापिता “उस्त्रिया” गाः “अन्ध-
 विन्दः” अन्विष्य लब्धवानसि । “ओजः” (१), “पाजः” (२)—
 इत्यादिष्वष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु वल्लभासु “दक्षः” (११)
 “वीलु” (१४) “चोत्रम्” (१५)—इति पठितम् । (८, ८)
 नव सङ्ख्याकेषु गो-नामसु “अप्रा” (१), “उस्त्रा” (२),
 “उस्त्रिया” (३)—इति पठितम् निघ० (२, ११) । वीडु—
 प्रातिपदिक-स्रष्ट (फि० ८, १) । चित्—आदिब्रह्माक्षः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १
उग्रा विघनिना मृध इन्द्राग्नी हवामहे ।

१ १ १ १ १
ता नो मृडात ईदृशे ॥२॥

अथ द्वितीया । “उग्रा” उग्रो उद्गूणं बली अतएव “मृधः” शत्रून् “विघनिना” विघनितो विघनेण हतवन्तो “इन्द्राग्नी” “हवामहे” आह्वयामहे । तौ चेन्द्राग्नी “ईदृशे” अस्मिन् सङ्घाते “नः” अस्मान् “मृडातः” सुखयताम् यदा मृडातिः उपदयाकर्मा ; नोऽस्माकं मृडातः उपदयां कुरुताम् ॥२॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १
हयो वृत्राण्यार्या हयो दासानि सत्पती ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १
हयो विप्र्रा अप द्विपः ॥३॥ [८]

अथ तृतीया । हे इन्द्राग्नी ! “आर्याः” आर्यैः कर्मांतुष्ठा-
वभिः कृतानि “वृत्राणि” उपद्रवजातानि “हयः” हिंस्रः ।
तथा “सत्पतो” सता पालयितारौ सन्तौ “दासानि” दासाः
कर्मज्ञेनाः शत्रवः, तैः कृतानि चोपद्रवजातानि हयः । अपि
च “विप्राः” सर्वाः, “द्विपः” द्वेष्टोः शत्रुभूताः प्रजाः “अप
हयः” विनाशययः अतोऽस्माकमप्येवमेव कुरुतामिति भावः ॥

“हयः”-“हनः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदार्चकामे उत्तरार्चिकस्य चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पद्यः ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १
अभि सीमास आयवः पवन्ते सद्यं सदम् ।

१ १ २१ ३ १ २ २ १ २ ३ १ २
समुद्रस्याधि विष्टपे मनौपिणो मत्सरासोः मदच्युतः

॥*१*॥

४० विश्वामित्रः । छ० बृहती । दे० सोमः । अथ
तृतीयखण्डे प्रथमखण्डे—प्रथमा । “आयधः” गमन-शीलाः
“सोमासः” सोमाः “मद्य” मदकरं मदम् आत्मीयं रसम् ।
“अभिपवन्ते” अभितो निर्गमयन्ति । कुत्रेत्युच्यते “समुद्रस्य”
अन्तरिक्षस्य “अधिविष्टपे” अधिकं समुच्छ्रिते पवित्रे यद्वा
समुद्रस्य यस्मात् समुद्रवन्ति रसान्तस्य कलशस्य “अधि”
उपरि “विष्टपे” स्थाने पवित्रे निर्गमयन्ति । कौटुम्भाः ?
“मनौपिणः” मनस ईशितारो “मत्सरासः” मदकराः “मद-
च्युतः” मदस्राविणः ॥

“विष्टपे”-“विष्टपि”—इति पाठौ, “मदच्युतः”-“स्रविदः”
इति च ॥ १ ॥

१ १ ३ १ २१ ३ २ १ १ २ २ १ २ २ १ २ २
तरत्समुद्रं पवमान ऊर्मिणा राजादेव ऋतं बृहत्

१ १ २ १ २ १ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ २
अर्पा मित्रस्य वरुणस्य धर्मणा प्र हिन्वान ऋतं बृहत्

॥*२*॥

अथ द्वितीया । “पवमानः” पूयमानः “देवः” द्योतमानः
“बृहत्” अत्यन्तम् “ऋतम्” सत्यभूतः “राजा” सोमः “समु-
द्रम्” अन्तरिक्षं कलशं वा “ऊर्मिणा” धारया “तरत्” तरति
“हिन्वानः” प्रेक्ष्यमाणः । “ऋतम्बृहत्” अत्यन्तं सत्यभूतः स
सोमः “मित्रस्य वरुणस्य” मित्रावरुणयोः “धर्मणा” धारणार्थं
“प्र अर्पा” प्रार्थयति प्रकर्षणं गच्छति ॥

“अर्पा”-“अर्पन्”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १
सोमं गावो धेनवो वावशानाः

१ १ १ १ १ १ १ १
सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।

१ १ १ १ १ १ १ १
सोमः सुत ऋच्यते पूयमानः

१ १ १ १ १ १ १ १
सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥२॥

अथ द्वितीया । “धेनवः” प्रौषयित्रो “गावः” “सोमः”
“वावशानाः” कामयमाना भवन्ति, “विप्राः” मेधाविनः
स्तोतारः “सोम” “मतिभिः” स्तुतिभिः “पृच्छमानाः”
पृच्छन्तो भवन्ति “सुतः” अभिषुतः “सोमः” “पूयमानः”
ऋत्विग्भिः “ऋच्यते” चरति । तथा “त्रिष्टुभः” त्रिष्टु-
ब्रूयाः “अर्काः” अक्षाभिः क्रियमाणा एते मन्त्राः “सोमे”
“संनवन्ते” संपृच्छन्ते ॥

“सोमस्युतऋच्यतेपूयमानः”—इति छन्दोगाः, “सोमः-
सुतः पूयते ऋच्यमानः”—इति बह्वचाः ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १
एवा नः सोम परिपिच्यमान

१ १ १ १ १ १ १ १
आ पवस्व पूयमानः स्वस्ति ।

१ १ १ १ १ १ १ १
इन्द्रमा विश वृहता मदेन

१ १ १ १ १ १ १ १
वर्धया वाचं जनया पुरन्धिम् ॥३॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “सोम !” “परिपिच्यमानः” परितः

पात्रेषु सिध्यमानः पृथमानः त्वं “नः एवा” अस्माकमेव
 “स्वस्ति” अविनाशम् आ पयस्त प्रापय । किञ्च “बृहता”
 महता “मदेन” मदकर-रसेन अहम् “इन्द्रम्” “आविश”
 प्रविश । तथा “वर्षया” “वाच” स्तुति-लक्षणां प्रसिद्धां कुरु ।
 किञ्च “पुरन्धि” बहुधिय प्रज्ञान “जनया” अस्मभ्यमुत्पादय ।
 वाक्यभेदादनिघातः ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदायप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य चतुर्थपाठ्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

१

१ १२ २१ २१ १२११
 यद्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमौरुत स्युः ।

१ २ २२२ १ २ १२२२२२२२२२
 न त्वावर्जित्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी
 ॥१॥

षट्० पुरहन्ताः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ चतुर्थ-
 खण्डे, प्रगाथरूपे—प्रथमसूक्ते—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “ते”
 तव प्रतिमानार्थं “यद्” यदि “याव.” द्युलोकाः “शत” शत-
 सङ्ख्याका. “स्यु.” तथापि नाश्रुवन्ति । “उत” अपि च “भूमौ.”
 भूम्य. “ते” तव मूर्ति प्रतिविम्बाय “शत” स्युः तथापि “न”
 अश्रुवन्ति । हे “वर्जित्” । “त्वा” त्वाम् “सहस्र” “सूर्या.”
 अगणिता अपि सूर्याः “न” “अनु” भवन्ति न प्रकाशयन्ती-
 त्यर्थः । “न तत्र सूर्या भाति (सु० उप०)”—इति श्रुतेः ।
 किं बहुना जातं पूर्वमुत्पन्न किञ्चित् त्वामनु “नाष्ट” नाश्रुते
 तथा “रोदसी” यावापृथिव्यो नाश्रुवाते सर्वभ्याऽतिरिच्यसे
 इत्यर्थः । “ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिचाद् दिवो
 ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः”—इति (व० उप०) श्रुतेः ॥ १ ॥

आ पप्राथ महिना वृष्णा

वृषन्विश्वं शविष्ठ शवसा

अस्मान् अव सधवन् गोमति

व्रजे वज्रिं चित्राभिरुतिभिः ॥२॥ [११]

अथ द्वितीया । हे “वृषन्” ! अभिमतवर्षकेन्द्र । त्वम्
“आ पप्राथ” आ पूरयसि व्याप्नोषि । कानि ? “विष्णा”
सर्वाणि “वृष्णा” वर्षकाणि बलानि शत्रु सन्धन्वीनि । केन
साधनेन ? “महिना” महता “शवसा” बलेन स्वीयेन अथवा
वृष्णोऽत्येतच्छब्दो विशेषणम् । तथा सति अभिमतवर्षकेण
महता बलेन अस्मदीयानि बलानि पूरयसीत्यर्थः । अथ
तथाकृत्वा हे “शविष्ठ” ! बलवत्तम । “गोमति” बहुभिः
गोभिर्युक्ते “व्रजे” शत्रु-सन्धन्धिनिमित्ते सति “अस्मान्” “अव”
रक्ष । हे “सधवन्” ! धनवन् । “वज्रिन्” ! वज्रयुक्तेन्द्र । कोः
साधनेः ? “चित्राभिः” नानाविधैः “रुतिभिः” रक्षणै-
रिति ॥२॥ [११]

वयं घ त्वा सुतावन्त आयो न वृक्तवर्हिपः ।

पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन्परि स्तोतार आसते ॥१॥

अ० मेधातिथिः । अ० वृद्धी । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय-
लक्षणे—प्रथमा । हे “वृत्रहन्” ! इन्द्र । “त्वा” त्वाम् “वयं घ”

वयं खलु “सुतवन्तः” “आपः न” आप इव प्रवणमभिम-
च्छामः । “पवित्रस्य” सोमानां प्रस्रवणेषु “वृक्तवर्हिषः”
तोर्णवर्हिषः स्तोतारस्य त्वां पर्युपासते ॥ १ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
कदा सुतं तृपाण्य शोक आगमदिन्द्र स्वर्द्धीव वत्सगः
॥२॥

अथ द्वितीया । हे “वसो !” वासयितरिन्द्र ! “त्वा” त्वा
“सुते” अभिषुते सोमे “निरेके” निर्गमे “उक्थिनः” “नरः”
नेतारः “स्वरन्ति” शब्दायन्ते । अपि चेन्द्रः “सुतं” सोमं प्रति
“तृपाण्यः” तृप्यन् “स्वर्द्धीवः” स्वभूत-शब्दो इव “वत्सगः”
वननीय-गमनो वृषभः शब्दं कुर्वन् “कदा” “शोकः” स्थानम्
“आगमत्” आगच्छेत् ॥ २ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
कखेभिर्धृष्यावा धृषद्वाजं दर्पिं सहस्रिणम् ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
पिशङ्गरूपं मघवन्विचर्षणे मच्चू गोमन्तमीमहे

॥३॥ [१२]

अथ तृतीया । हे ‘धृष्या’ ! धर्षकेन्द्र ! ‘कखेभिः’ कखान् मेधाविनः
स्तोतृन् अनुपिच्य विभक्तिं व्यत्ययः (३, १, ८५) “सहस्रिणं”
सहस्र-सङ्ख्याकं “वाजम्” “आदर्पिं” प्रयच्छसि । हे “मघ-
वन्” ! धनवन् ! “विचर्षणे” विद्रष्टरिन्द्र ! “धृषत्” धृष्टं “पिशङ्ग-
रूपं” “गोमन्तम्” वाजं “मच्चू” शीघ्रम् “मीमहे” याचामहे,
त्वामिति शेषः ॥ ३ ॥ [१२]

३ १ ३ १ ३ ३ १ ३ १ ३ ३ १

तरणिरित्सिपासति वाजं पुरन्ध्या युजा ।

३ ३ १ ३ ३ १ ३ ३ ३ १ ३ ३ ३ १ ३ ३ ३ १

आ व इन्द्रं पुरुद्धतं नमे गिरा नेमिं तष्टेव सुद्रुवम्

॥३१॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० वृद्धती । टे० इन्द्र । अथ प्रगाथ-
रूपे तृतीयसूक्ते—प्रथमा । “तरणिरित्” युद्धादौ कर्मणि
त्वरित एव पुमान् “पुरन्ध्या” महत्या धिया “युजा” सहाय-
भूतया “वाजम्” अत्र “सिपासति” सम्भजते, “पुरुद्धत” बहु-
भिराहुतम् “इन्द्रम्” “गिरा” स्तुत्या हे यजमाना । “व” युष्म-
दर्थम् अङ्गम् “आ नमे” आनतमभिमुखं कुर्वे । तत्र दृष्टान्त —
“नेमि” चक्रस्य बल्यम् “सुद्रुव” शोभनदारु “तष्टेव” यथा
वदंति दारु नेमिमानमयते तद्वदित्वर्थ ॥ १ ॥

१ ३ ३ १ ३ ३ १ ३ ३ ३ १ ३ ३ ३ १ ३ ३ ३ १

न दुष्टुतिर्द्रविणो देषु शस्यते न स्नेधन्त रयिर्नगत् ।

३ ३ ३ १ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३

सुशक्तिरिन्मघव तुभ्यं मावते देष्ण यत्पार्य्ये दिवि

॥३२॥ [१३]

अथ द्वितीया । “द्रविणोदेषु” धनदातृषु पुरुषेषु “दुष्टुति”
असमीचीना स्तुति “न शस्यते” नाभिधीयते । किञ्च
“स्नेधन्त” हिंसन्त धनदातृविषयं स्तुत्यादि कर्माण्यकुर्वन्त-
मित्यर्थः, एतन्भूत जन “रयि.” धन “न नगत्” न व्याप्नोति ।
तथा हे “मघवन्” धनवन्निन्द्र । “पार्य्ये दिवि” सौत्ये दिवसे
“मावते” मण्डग्याय स्तान्ते “देष्ण” दातव्य “यत्” धनमस्ति

तत् “तुभ्यं” तत्त्वः सकाशात् “सुशक्तिरित्” शोभन-स्तुतिक
एव स्तोता लभत इति शेषः ॥

“नदुष्टतिर्द्रविणोदेपुशस्यते”—इति छन्दोगाः, “नदुष्टती
मर्त्योविन्दतेवसु”—इति बह्वचाः ॥ २ ॥ [१३]

इति सामवेदाख्यपञ्चाद्वे उत्तरार्चनस्य चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः । । ।

१ १७ १ १ १ १ १ १ १ १ १
तिस्रो वाच उदीरते गावो मिमन्ति धेनवः ।

१ १ १ १ १
हरिरेति कनिष्ठदत् ॥१॥

ऋ० त्रित-आस्यो वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
अथ पञ्चमे खण्डे—प्रथमलक्षे—प्रथमा । “तिस्रोवाचः” ऋगा-
दिभेदेन “उदीरते” प्रोद्गायन्ति ऋत्विजः । “धेनवः” आशि-
रेण प्रीणयित्रो “गावः” “मिमन्ति” शब्दायन्ते दोहार्थम्,
“हरिः” हरितवर्णः सोमश्च “कनिष्ठदत्” शब्द कुर्वन् “एति”
गच्छति द्रोणकलशम् ॥ १ ॥

१ १ १२ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अभि ब्रह्मीरनूपतं यद्धीर्द्वितस्य मातरः ।

१ १ १ १ १ १२
मर्जयन्तीर्दिवः शिशुम् ॥२॥

अथ द्वितीया । “ब्रह्मोः” ब्राह्मण-प्रेरिताः “यद्धीः” महत्त्वः
“यद्धः”—इति महद्वाच (निच० ३, ३, १३) “ऋतस्य” यज्ञस्य
“मातरः” निर्मात्राः स्तुतयः “दिवः” द्युलोकात् “शिशुम्”
शिशु-स्थानीय सोमम् “मर्जयन्तोः” पावयन्तोः “अभ्यनूपतं”
स्तुवन्ति द्यतोयस्यामितोदिवि सोम आसोदित्यादि श्रुतेः द्युमि-
शत्वं तस्य ॥

“मर्जयन्तीः”-मर्जयन्ते—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
रायः समुद्राण्यतुरोऽस्मभ्यं सोम मिश्रतः ।

१ १ २ २ २
आ पवस्व सहस्रिणः ॥ ३ ॥ [१४]

अथ तृतीया । “रायः” धनस्य सम्बन्धिनश्च “चतुरः समुद्रान्” मणि-मुक्तादि-धन-पूर्णानित्यर्थः । तादृशान् समुद्रान् “अस्मभ्यम्” अर्थाय हे “सोम !” “मिश्रतः” सर्वतः “आ पवस्व” । तथा “सहस्रिणः” अपरिमितान् कामान् आपवस्व प्रयच्छ चतुःसमुद्रस्य धन-विशेष प्राप्ते तन्नाध्यगत-धन-भूमि-स्त्वामित्वमन्तरिणा सम्भवात् चतुस्समुद्र-सहित-भूमण्डल-स्त्वामित्वमेवाश्रास्ते यजमानः ॥ ३ ॥ [१४]

१ १ १ १ २ २ २ २ १ १ २ १ २ २
सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।

१ १ १ १ १ २ २ २ १ १ २ २
पवित्रवन्तो अक्षरं देवान् गच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

ऋ० यजातिः । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः । अथ द्वितीय-द्वये—प्रथमा । “मधुमत्तमाः” अतिशयेन माधुर्योपिताः अत-एव “मन्दिनः” मदकराः “सुतासः” अभिपुताः सोमाः “पवि-त्रवन्तः” पवित्रे वर्त्तमानाः सन्तः “इन्द्राय” इन्द्रार्थम् “अक्ष-रन्” पात्रेषु चरन्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः—“वः” युष्माकं “मदाः” मदहेतवः रसाः “देवान्” इन्द्रादीन् “गच्छन्तु” ॥ ४ ॥

१ १ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २
इन्द्रुरिन्द्राय पवत इति देवासो अब्रुवन् ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
वाचस्पतिर्मखत्यते विश्वस्येयान ओ ज सः ॥ ५ ॥

अथ द्वितीया । “इन्दुः” सोमः “इन्द्राय” इन्द्रार्थं “पवते”
कलशे चरति—“इति” “देवासः” स्तुतिकारिणः स्तोतारः
“अब्रुवन्” वदन्ति ; यदा स्तोतार एव ब्रुवन्ति तदानीं “वाचः”
स्तुतेः “पतिः” पालयिता यद्वा शब्दस्य स्वामी अत्यन्तं शब्दा-
यमान इत्यर्थः, तादृशः सोमः “मखस्यते” स्तुतिभिः पूजा-
मिच्छति लालसायां सुगागामः । कीदृशः ? “भोजसः”
बलवतः “विश्वस्य” सर्वस्य “इमानः” प्रभुः ॥

“भोजसः”-“भोजसा”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ १ १

१ १ १

१ १

सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमौद्ध्यः ।

१ १ १ १ १ १

१ २ १ १ १

सोमस्पती रयीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिवे ॥ ३ ॥ [१५]

अथ तृतीया । “सहस्रधारः” बहुविध धारोपेतः “सोमः”
“पवते” चरति । कीदृशः ? “समुद्रः” समुद्रवन्ति रसः
रस-स्नानीयः “वाचमौद्ध्यः” ईदृतेष्वन्तस्य सुप्युपपदे खम्
प्रत्ययः । स्तुतीनां प्रेरयिता “रयीणां” धनानां “पतिः” प्रभुः
यद्वा “रयीणां” हविषो दातृणां यजमानानां “पतिः” पाल-
यिता “दिवेदिवे” प्रत्यहम् “इन्द्रस्य” “सखा” मित्रभूतः
सोमः पवते ॥

“सोमस्पतिः”-“सोमःपतिः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१५]

१ १ १ १ १ १

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते

१ १ १ १ १ १

१ १ १ १ १ १

१ १ १

प्रभुर्गात्राणि पर्य्यपि विश्वतः ।

१ १ १ १ १ १
अतस्तनूनं तदामो अश्रुते

१ १ १ १ १ १ १ १

शृतास इव हन्तः सं तदाशत ॥१॥

४० पवित्रः । ४० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृतीय-
हवे—प्रथमा । हे “वज्रश्रुते ।” मन्त्रस्य सामिन् सोम ।
“ते” “पवित्रं” शोधकमङ्गं “विततं” सर्वत्र विस्तृतम् । सः
“प्रभुः” प्रभविता त्वं “गात्राणि” पातुरङ्गानि “पर्य्यपि” परि-
गच्छसि “विश्रुतः” सर्वतस्तव तत् पवित्रम् “अतस्तनूः” पयो-
व्रतादिना असन्तसगात्राः “आमः” अपरिपक्वाः “न अश्रुते” न
व्याप्नोति । “शृतास इत्” “शृता एव” परियक्ता एव “वहन्तः”
यागं निर्वहन्तः “तत्” पवित्रम् “समाशत” व्याप्नुवन्ति ॥

“सन्तदाशत”-“तस्तमाशत”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १
तपोपवित्रं विततं दिवस्पदे-

१ १ १ १ १ १ १ १
ऽर्चन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन् ।

१ १ १ १ १ १ १ १
अवन्त्यस्य पवितारमाशवो

१ १ १ १ १ १ १ १
दिवः पृष्ठमवि रोहन्ति तेजसा ॥२॥

अथ द्वितीया । “तपो,” श्रुत्या तापकस्य सोमस्य “पवित्रं”
शोधकमङ्गं “दिवस्पदे” द्युलोकप्योत्यते स्थाने “विततं” विस्तृ-
तम् । “तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्”—इति ब्राह्म-
णम् । “अस्य” “तन्तवः” अश्वयः “अर्चन्तः” दीप्यमानाः

“अस्थिरन्” विविधं तिष्ठन्ति पृथिव्यां हविर्दाने वा “अस्य” सोमस्य “आश्व.” शीघ्रगामिनः रसा. “पवितार” पावयितार यजमानम् “अवन्ति” रक्षन्ति होमद्वारा पयाहुता, “दिवः” द्युलोकस्य “पृष्ठ” पृष्ठभागम् उन्नतदेशम् “तेजसा” स्वप्रकाशेन सार्वम् “अधिरोहन्ति” आरोहणं कुर्वन्ति ॥

“अर्चन्तः” “शोचन्तः”—इति पाठो, “अधिरोहन्ति तेजसा”-
“अधितिष्ठन्ति चेतसा”—इति पाठो ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ २ ३
अरुरुचदुपसः पृश्निरग्निय

२ १ १ १ १ २ २ १
उच्चा मिमेति भुवनेषु वाजयुः ।

१ १ २ १ १ २
मायाविनो ममिरे अस्य मायया

१ १ १ २ २ ३ १ १ १ १
नृचक्षसः पितरो गर्भमा दधुः ॥३॥ [१६]

अथ तृतीया । “उपस.” सम्बन्धि “पृश्नि.” आदित्यः
“पृश्निरादित्यो भवति प्रायुत एनं वर्षः”—इति निरुक्तम् (२,
१४) “अग्नियः” सुख्य सोऽयम् “अरुरुचत्” राचयति । स
“उच्चा” जलस्य सेक्षा “भुवनेषु” भूतजातेषु “मिमिति” मिनोति
उदकं प्रक्षिपतीत्यर्थः । “वाजयुः” तेषामन्नमिच्छन् “माया-
विन.” माया प्रज्ञा तदन्तः देवा “अस्य” सोमस्य “मायया”
प्रज्ञया “ममिरे” निर्मितवन्तः, सोमस्यैकेकाग्रपानबला
अभ्यादयः स्व-स्व व्यापारेण जगत् सृजन्तीत्यर्थः । तथा “अस्य”
मायया “नृचक्षसः” नृणां द्रष्टारः “पितरः” पालका देवाः
अद्विरसः पितरो वा “गर्भम्” “आदधु.” धारयन्ति ओषधीषु
च । अत्र सूर्यात्मकः सोमः स्तूयते । सूर्यरश्मयुगमाधीन-

वर्हनाच्चन्द्रस्य अयमुपमः पृथिः सविता अरुचवत् रोचते रोच-
यति वा सर्वे शिष्ट समानं तत्सम्बन्धिनः 'नृचक्षसः' नृणां
दृष्टारः 'पितरो' जगद्रक्षका रश्मयो 'गर्ममादधुः' वृष्ट्यर्थम् ॥

“मिमेति भुवनेषु” “विभर्त्ति भुवनानि”—इति पाठौ ॥३॥ [१६]

इति सामवेदार्चप्रकाशे उज्जराचन्द्रस्य चतुर्थस्याध्यायस्य पथमः, खण्डः ।

१ २८ १ १ १ २ १ १ १ १ १
प्र म० हिष्टाय गायत ऋतावू वृहते शुक्रशोचिषे ।

१ १ १ १ १ १
उपस्तुतासो अग्नये ॥२॥

ऋ० सौभरिः । छ० ककुप्-मतोवृहती । दे० अग्निः ।
अथ पठे खण्डे—प्रथमसूक्त-प्रगाथे—इ “उपस्तुतासः” । उप-
स्तोतारः । यूय “महिष्टाय” दाह्यतमाय “ऋतावूने” ऋतवते
यज्रवते वा “वृहते” महते “शुक्रशोचिषे” दीप्ततेजसे “अग्नये”
“प्र गायत” स्तोत्र पठत ॥ १ ॥

१ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
आ व० सते मधवा वीरवद्यगः समिद्धो द्युन्नाहुतः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
कुविद्धो अथ सुमतिर्भवायस्यच्छा वाजैभिरागमत्
॥२॥ [१७]

अथ द्वितीया । “मधवा” धनवान् “द्युन्नाहु” अन्नवान्
यशसी वा । तथा च यास्क—“द्युम्” द्योतवेद्ययो वाचं वा
(५, ५)—इति “समिद्ध” सम्भृत् दीप्तः “आहुतः” आभि-
सुष्येन हुतः अग्निः “वीरवत्” पुत्रवत् “यगः” यगस्करम्
अथम् “भारवत्” यजमानेभ्य आ प्रयच्छति तस्य “यस्य”

अग्नेः “भवीयसी” अस्मासु अतिशयेन भवितुं योग्या “सुमतिः”
 अनुग्रह-बुद्धिः “नः” अस्मान् “अच्छ” प्रति “वाजेभिः” अग्नेः
 सह “कुवित्” बहुवारम् । सनिलम् कुविदिति बहु-नाम
 (निघ० ३, १, १२) “आगमत्” आगच्छतु ॥

“भवीयसी”-“नवीयसी”—इति पाठो ॥ २ ॥ [१७]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 तं ते मदं गृणीमसि वृषणं पृक्षु सासहिम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 उ लोककृत्तुमद्विवो हरिश्रियम् ॥*१॥

ऋ० गोयुक्त-अश्वसूतो वा । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः ।
 अथ द्वितीयद्वये—प्रथमा । हे “अद्विवः ।” वज्रवन् इन्द्र !
 “ते” त्वदीय तं “मदं” सोमपान-जनितं इयं “गृणीमसि”
 गृणीमः प्रशंसामः “गृ गृह्णे” क्त्वादिः “ष्वादीनां कृत्तुः (७,
 ४, ८०)”, “इदन्तोमसि (७, १, ४६)”—इति मसङ्गागमः ।
 कौटुम्भम् ? “वृषणं” वर्षितारं कामानां “पृक्षु” पुतनासु
 सप्राप्तेषु “सासहि” शत्रूणां अभिभवितारं “लोककृत्तु”
 लोकस्य स्थानस्य कर्तारं हरिश्रियं “हरिभ्याम्” अग्नाभ्यां
 अयणोयं सेव्यम् “उ” शब्द एषः समुच्चये पादपूरणे वा ॥

“पृक्षु”-“पृक्षु”—इति पाठो ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 येन ज्योतीर्ष्यायवे मनवे च विवेदिथ ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 मन्दानो अस्य वह्निपो वि राजसि ॥*२॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “येन” आत्मोयेन मदेन
 “पायवे” शोर्वगेयाय, “मनवे” विरसतः पुत्राय च “ज्योतीर्षि”

सूर्यादीनि वृक्षादिभिरावृतानि तद्वरणेन “विवेदिय” अल-
भयः प्रज्ञापितवान् प्रकाशितवानसौत्वयः ; तेन मदेन
“मन्दानः” मोदमानस्त्वम् “अस्य वर्हिषः” वृद्धस्य यज्ञस्य
“विराजसि” विशेषेण दीप्यसे । यदा अयेति तृतीयार्यं पठौ,
अनेन वर्हिषा वृद्धेन मदेन ह्वयन् विराजसि विशेषेण
दीप्यसे ॥ २ ॥

१११० १ १ १ २१ ; १११
तद्व्या चित् उक्थिनोऽनु एवन्ति पूर्वथा ।

१११ ११ १ १११
वृषपत्नीरपो जया दिवेदिवे ॥३॥ [१८]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “ते” त्वदीयं “तत्” प्रसिद्धं
वनम् “अद्याचित्” अद्यापि “पूर्वथा” पूर्वस्मिन् काले इव
“उक्थिनः” यस्त्रिणः स्तोतारः “अनुएवन्ति” क्रमेण प्रयसन्ति ।
स त्व “वृषपत्नीः” वृषा वर्षन्तः पर्जन्याः पतिर्यासां तादृशीः
अपः “दिवेदिवे” प्रतिदिवस “जय” स्त्रायत्तं कुरु ॥ ३ ॥ [१८]

११ ११ ११८ १ ११ ११ १
शुधी हव तिरय्या इन्द्र यस्त्वा सपर्य्यति ।

१११ १ ११ ११ १ ११ १
सुवीर्य्यस्य गोमतो रायस्पूधि मंहाप् असि ॥१॥

४० तिरय्यी । छ० अनुएव । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
उपे—प्रथमा । हे इन्द्र ! यः “त्वा” त्वां “सपर्य्यति” सपर-
शब्द कण्ठादिः हविर्भिः परिचरति । तादृगस्य “तिरय्याः”
—एतद्वामकस्य ऋषेर्मम “हव” स्तुतिभिस्त्वदिपयनादानं
“शुधि” शृणु । श्रुत्वा च हे इन्द्र ! त्वं “सुवीर्य्यस्य” शोभन-

वीर्योपेतस्य यदा वीरे पुत्रे भवं वीर्यं, सुपुत्रवतः "गोमतः"
गवादि-पशुमतः "रायः" धनस्य दानेन भस्मान् "पूर्धि" पूरय।
एतत्कामर्थ्यं कुत इत्यत आह—त्वं "महान्" गुणाधिकः
श्रेष्ठश्च "असि" भवसि श्वेतु ॥ १ ॥

१ १ २ १ २ २ १ १ १ १

यस्त इन्द्र नवीयसीं गिरं मन्द्रामजीजनत् ।

२ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २

चिकित्स्विन्नमनसं धियं प्रब्रामृतस्य पिप्पुषीम् ॥२॥

अथ द्वितीया । हे "इन्द्र ।" "यः" यजमानः "नवीयसीं"
नवतरां पुनः पुनः क्रियमाणतया "मन्द्रां" मदकरीं "गिरं"
स्तुतिकक्षणां वाचं "ते" त्वदर्थम् "अजीजनत्" उदपीपदत्
अकार्षीदित्यर्थः । तस्मैः "स्तोत्रे" त्व "प्रब्रां" पुरातनीम्
"ऋतस्य" सत्यस्य सम्बन्धि यदा द्वितीयार्थे पक्षी (१, २, ६२)
सत्येन "पिप्पुषीं" प्रवृद्धां "लिङ्गजोय (६, १, २८)"—
इति व्यायतेः पी भावः तादृशः "चिकित्स्वित् मनसं" 'कित
ज्ञाने' कसौ रूपम्, अकारस्येकारश्चान्दसः चिकित्वांसि
ज्ञानानि सर्वेषां हृदयानि यथेति अभयं क्रियमाणं यत्तत्र
रचणं तत् सर्वेषां हृदयं प्रज्ञापयतीति । ततः अतीन्द्रियार्थ-
दर्शिका "धियं" त्वदीयं रचनास्थं कर्म तस्मै कुरु ॥

"यस्त इन्द्र"-इन्द्रयस्ते—इति व्यत्ययेन पाठो ॥ २ ॥

१ १ २ १४ १ १ १ १ १ २ २ २ २

तमु एवाम यं गिर इन्द्रमुक्थानि वावधुः ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २

पुरूषांस्य पौंश्या सिपासन्तो वनामहे ॥३॥ [१८]

इति द्वितीयः प्रपाठकः ।

अथ तृतीया । अथ यः “तम्” परस्परमाहुतं पूर्वोक्त-
सत्त्वम् “उ”—इत्यवधारणे तमेव “इन्द्रम्” “स्तवाम्.”
स्तुतिभिः स्तुमः “यम्” इन्द्र “गिर” अस्माकं स्तुतयः
“उक्थ्यानि” गस्त्राणि च “वाहसु” प्रावर्क्षयत् तं स्तुमः ;
ततो वयम् “अस्य” इन्द्रस्य “पुरुषि” बह्वनि “पौथ्याणि”
वीर्याणि “सिधामन्तः” “वष सन्भक्ती” सनीडभावपक्षे आत्मे
कृते रूप, “सनीतेरज. (८, ३, १०८)”—इति सांकेतिकं
षत्वम् । तानि वीर्याणि सन्भक्तुमिच्छन्तः सन्तो “वनामहे”
तमिन्द्रं स्तुतिभिः सन्भजामहे ॥ ३ ॥ [१८]

इति नामवेदार्थ प्रकाशे उत्तराध्यायस्य चतुर्थाध्यायस्य षष्ठः सूक्तः ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दे निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो दद्याद् विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां परमेश्वर वेदिकमायं प्रवक्तव्यं श्रीकृष्ण उवाच

० साध्यान् पुरन्धरेषु सायवाचार्थेषु विरचिते साधरीये

सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराध्यायस्य चतुर्थाध्यायः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ५ ॥

अथ तृतीयः प्रपाठकः ।

पञ्चमाध्यायः आरभ्यते ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
प्र त माश्विनीः पवमान धेनवा

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
दिव्या अष्टरून् पयसा धरीमणि ।

प्रान्तरिचात्स्याविरीस्ते असृक्षत

ये त्वा मृजन्त्यृषिपाण वेधसः ॥*१*॥

ऋ० ऋषिगणाः । क० जगती । दे० सोमः । तत्र प्रथमे खण्डे प्रतप्राश्विनीरिति ऋचं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा—हे "पयमान" । सोम । "ते" तव "प्राश्विनो." व्यासा 'अशू व्यासौ (स्वा० आ०)' तस्मादौणादिको विनि', ततोऽण्, व्यत्ययेनाद्युदात्तः "धेनव." प्रीणयित्वाः "दिव्याः" दिवि भवा दिव' पतन्त्यो धाराः "पयसा" युक्ताः "धरौमणि" धारके द्रोण-कलशे "प्र असृषन्" गच्छन्ति "ये" "वेधसः" विधातार ऋत्विज. हे- सोम । "ऋषिपाण" । ऋषिभिः सम्भक्तत्वात् "त्वा" त्वाम् "मृजन्ति" अभिपुण्ड्रन्ति, "ते" वेधस "स्याविरी" "स्याविरा धाराः" "अन्तरिचात्" सकाशात् "प्र असृक्षत" पार्श्वं प्रति सृजन्ति ॥

"धेनवः"—"धीजुव."—इति पाठो, "प्रान्तरिचात् स्याविरीस्ते असृक्षत"—"प्रातर्ऋषयः स्याविरौरसृक्षत"—इति च ॥

उभयतः पवमानस्य रश्मयो

ध्रुवस्य सतः परि यन्ति केतवः ।

यदी पवित्रे अधि मृज्यते हरिः

सत्ता नि योनौ कलशेषु सीदति ॥*२*॥

पद्य द्वितीया । "पवमानस्य" पूयमानस्य "ध्रुवस्य" स्वयं

मविचलितस्य “सतः” विद्यमानस्य सोमस्य “केतवः” प्रघ्ना-
पका रश्मयः “उभयत” इतश्चासुतस्य “परि यन्ति” परितो
गच्छन्ति अभिपवसमये एवं भवति । “यदि” यदा “पवित्रे”
दद्यापवित्रे “हरिः” हरितवर्णोऽयं सोमः “अधि मृज्यते”
‘तदानीं’ “सत्ता” सदनश्रीलोऽयं “योनी” योनिषु स्थानेषु
केलशेषु द्रोणकलशादिषु पार्श्वेषु निपीदति” निपक्षो भवति ॥
“योनी” “योना”—इति च पाठौ ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ १ २
विश्वामा धामानि विश्वचक्ष ऋभ्वसः

१ १ २ २ १ २ ३ १ २
प्रभोष्टे सतः परि यन्ति केतवः ।

१ १ २ ३ १ २ २ १
व्यानशी पवसे सोम धर्म्मणा

१ २ १ २ ३ १ २
पतिर्विश्वस्य भुवनस्य राजसि ॥ ३ ॥ [१]

अथ तृतीया । हे “विश्वचक्षः !” सर्वस्य द्रष्टा ! सोम !
“प्रभोः” परिहृष्टस्य “सतः” “ते” तव “ऋभ्वसः” “ऋभ्वा”—
इति महन्नाम । महान्तः “केतवः” रश्मयः “विश्वामा” विश्वानि
सर्वाणि “धामानि” तेजःस्थानानि देव शरीराणि “परियन्ति”
परितो गच्छन्ति प्रकाशयन्तोत्वयः । हे “सोम !” “व्यानशी”
व्यापनशोभस्त्व “धर्म्मणा” धारकेण रमनिष्यन्देन “पवसे”
पूयसे । किञ्च “विश्वस्य भुवनस्य” “पति” स्वामी त्वं “राजसि”
इश्वरो भवसि ॥

“प्रभोष्टेमत. परियन्ति”-“प्रभोस्तेमतः परियन्ति”—इति
पाठौ, “व्यानशी”-“व्यानशि”—इति, “धर्म्मणा”-“धर्म्मभिः”
—इति च ॥ ३ ॥ [१]

११

१२ ११

१२ ११

पवमानो अजीजनद्विवश्चित्र न तन्यतुम् ।

१ १

११ ११

ज्योतिर्वैश्वानरं बृहत् ॥१॥

ऋ० अमङ्गीयु । छ० गायत्री । दे० सोम । अथ द्वितीय
द्वये—प्रथमा । “पवमान” पूयमान सोम “बृहत्” महत्
“वैश्वानर” वैश्वानराख्य “ज्याति” तेज “दिव” द्युलोकस्य
“चित्र” विचित्र “तन्यतु न” अगनिमिव “अजीजनत्”
अजनयत् ॥ १ ॥

११ १ ११ ११ १ १

१ १

पवमान रसस्तव मदो राजन्नदुच्छुन ।

१७

११ १

वि पारमथ्यमर्पति ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “राजन्” दीप्यमान । “पवमान”
पूयमान । सोम । “तव” त्वदोय “मद” मदकर “अदुच्छुन
रक्षोवर्जित “रस” “अथ्यम्” अविमय “वार” बाल दया
पवित्रम् “वि अर्पति” अभिगच्छति ॥

“पवमानरसस्तव” ‘पवमानस्यते रस’—इति पाठो ॥२॥

११

१ ११ ११ १ १

१ १

पवमानस्य ते रसो दक्षो वि राजति द्युमान् ।

१ १ १ १७

१२ ११

ज्योतिर्विश्वधृ स्वर्हणे ॥३॥ [२]

अथ तृतीया । हे सोम । “पवमानस्य” ‘ते’ त्वदोय
“रस” “दक्ष” “द्युमान्” दीप्तिमान् “विराजति” प्रकाशते ।

न केवलं स्वयमेव प्रकाशते किन्तु “विश्वं” व्याप्तं “सः” सर्वं
“ज्योतिः” तेजः “दृशे” द्रष्टुं करोतीति शेषः ॥

“पवमानस्यतेरसः”—“पवमानरसस्तव”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [२]

१४ १ १ २२ २ २ २ २ २ २ २

प्र यद्वावो न भूर्णयस्त्वेपा अयासो अक्रमुः ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

घ्नन्तः क्षणामप त्वचम् ॥ २ ॥

अ० मेधातिथिः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ प्रय-
द्वाव इति पङ्क्त्यं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “यत्” ये
अभिपुताः सोमाः “गावः न” उदकानोव तानि यथा तृष-
मधः पतन्ति तद्वत् ; गाव एव वोपमोयन्ते, ता यथा स्वं गोष्ठं
प्रत्यागु गच्छन्ति तद्वत् ; अथवा गावः स्तुतिवचनाः यथा
स्तुत्य प्रति चिप्रं प्राप्नुवन्ति तद्वत्, “भूर्णयः” क्षिप्राः, “त्वेपाः”
दौताः “अयासः”, अयाः गमनशीलाः, “क्षणं” क्षणवर्णम्
“अपत्वचम्” अपकृष्टां त्वचं “घ्नन्तः”, विनाशयन्तः, ईडग्भूता
ये सोमाः “प्र अक्रमुः” तां स्तुम, इति शेषः ॥

“यत्”—“ये”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

सुवितस्य वनामहेति सेतुं दुराध्यम् ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

साक्षाम दक्षुमव्रतम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “सुवितस्य” शोभनं प्राप्तस्य सोमस्य
सम्बन्धिनम् “अतिसेतुम्” रक्षोविषयं बन्धनं “वनामहे”
सोमकर्तृक रक्षसां बन्धनं स्तुम इत्यर्थः । कीदृशम् ? “दुरा-
ध्यम्” दुष्प्रापणीयम् किञ्च “अव्रतम्” यज्ञादि-कर्म-रहितं
“दक्षु” यत् “साक्षाम” अभिभवेम ॥

“दुराख्यं”-“दुराख्य”, “साक्षात्”-“साक्षात्”-इति पाठाः ॥२॥

१ १ २ १ १ २ २ २ १ १
शृण्वे वृष्टेरिव स्वनः पर्वमानस्य शुष्मिणः ।

१ १ २ १ २ २ १ १
चरन्ति विद्युतो दिवि ॥३॥

अथ तृतीया । “शृण्वे” श्रूयते । कः ? “स्वनः” ।
किमिदं ? “वृष्टेः” वर्षणस्य स्वन इव तस्य यथा महान् स्वनः
श्रूयते तद्वत् प्रभूतरस पात-समये श्रूयते । कस्य स्वन इति ?
तत्राह—“पर्वमानस्य” पूयमानस्य “शुष्मिणः” बलवतः तस्यैव
“विद्युतः” दोलयः “दिवि” अन्तरिक्षे चरन्ति ॥ ३ ॥

१ १ २ १ २ २ १ १
आ पवस्व महीनिपं गोमदिन्दो हिरण्यवत् ।

१ १ २ १ १
अश्ववत्सोम वीरयत् ॥४॥

अथ चतुर्थी । हे “इन्दो ।” “सोम ।” अभिषुतः त्वं
“महीम् इषम्” महदन्नम् “आ पवस्व” । कीदृशम् अन्नम् ?
“गोमद” गोभिर्गुक्तम्, “हिरण्यवत्” सुवर्णोपेतम्, “अश्ववत्”
अश्वोपेतम्, “वीरयत्” पुत्रयुक्तम् ॥

“अश्ववत्सोमवीरयत्”-“अश्ववत्सोमवीरयत्”-इति पाठाः ॥४॥

१ १ २ १ १ २
पवस्व विश्वचर्पण आ सही रोदसी पृथ ।

२ १ २ १ २ १ २
उपाः सूर्यो न रश्मिभिः ॥५॥

अथ पञ्चमी । हे “विश्वचर्पण ।” विश्वस्य द्रष्टः । सोम ।
स त्वं “पवस्व” धर रश्मिम् । तथा सत्त्वा तेन रश्मेन “मही”
“रोदसी” व्यावर्धयिष्यी “आ पृथ” या पूरय । “उपाः”

उपसः एकदेशवाचिनोपः-शब्देनाहान्युपलक्ष्यन्ते तत्प्राधान्यात् अहानि “रश्मिभिः” “सूर्योनि” सूर्य इव ॥

“पवस्व विश्वचर्यणे”-“पवस्व विश्वचर्यण”—इति पाठौ ॥ ५ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
परि नः शर्मयन्त्या धारया सोम विश्वतः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
संरा रसेव विष्टपम् ॥ *६* ॥ [३]

अथ पठौ । हे सोम ! “नः” अस्माभ्यं “शर्मयन्त्या” सुखयन्त्या धारया “विश्वतः” सर्वतः “परि संरा” परिसर परिचर । “रसेव” रसेनैव “विष्टपं” भूलोकम् । यद्वा रसा नदी स्नानं सा प्रवणरूपमिव ॥

“परिनः”-“परिणः”—इति पाठौ ॥ ६ ॥ [३]

इति सामवेदार्थं प्रकाशे उत्तरायनस्य पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
आशुरर्षे बृहन्मते परि प्रियेण धाम्ना ।

१ २ १ २ ७ २ १ २
यत्रा देवा इति ब्रुवन् ॥ *१* ॥

ऋ० बृहन्मतिः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ द्वितीय-खण्डे—आशुरर्षेति पठुं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “बृहन्मते !” महामते ! सोम ! “प्रियेण” देवानां प्रिय-तमेन “धाम्ना” शरीरेण “धारया” “आशुः” शीघ्रः सन् “पर्यर्प” परिगच्छ, “यत्र” “देवाः” इन्द्रादयः वर्तन्ते—“इति” “ब्रुवन्” उच्चारयन्, तं देशं गच्छामीति ब्रुवन्नि-त्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
परिष्कृण्वन्ननिष्कृतं जनाय यातयन्निपः ।

३ २ ३ १ २२
पृष्टिं दिवः परि स्रव ॥२॥

अथ द्वितीया । “अनिष्कृतम्” असंस्कृतं यजमानं स्थानं वा परिष्कृण्वन् संस्कुर्वन् “जनाय” “इपः” अन्नाग्निं “यातयन्” निर्गमयन् “दिवः” अन्तरिक्षात् “पृष्टिं” “परि स्रव” ॥ २ ॥

३ १ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
अयं स यो दिवस्परि रघुयामा पवित्र आ ।

१ २ ३ १ २२
सिन्धोरुर्मा व्यजरत् ॥३॥

अथ तृतीया । “सः” “अयं” सोमः “पवित्रे आ” सिन्धु-मानः—इति शेषः “सिन्धोः” जलस्य “रुर्मा” कर्मसिन्धोः “वि अजरन्” विविधं अरति । स इत्युक्तम्, कः ? इत्याह—“यः” “दिवस्परि” द्युलोकस्योपरि “रघुयामा” लघुगमनः देवप्राप्तो, सोऽयमिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

३ १ १ ३ १ ३ २ ३ १ २ ३ १ १
सुतं एति पवित्र आ त्विषिं दधान ओजसा ।

३ १ २ ३ १ २
विचक्षाणो विरोचयन् ॥४॥

अथ चतुर्थी । “सुतः” अभिपुतः सन् “पवित्रे” दद्यात् पवित्रे “आ”—इत्यनर्थकः “ओजसा” बलेन “ग्रीष्मम्” “एति” गच्छति । कीदृशः मन् ? “त्विषिं” दोषं “दधानः” धारयन्, “विचक्षाणः” सर्वं पश्यन्, “विरोचयन्” दीपयन् ; किम् ? देवानिति शेषः ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ २ २ १ २ २ १ १ ३ २
आविवासन् परावतो अथो अर्वावतः सुतः

१ २ ३ १ २
इन्द्राय सिच्यते मधु ॥५॥

अथ पञ्चमी । “सुतः” अभिषुतः सोमः “परावतः” दूर-
नामैतत् दूरस्थान् “अथो” अपि च “अर्वावतः” अन्तिकस्थांश्च
देवान् “आ विवासन्” रसेन परिरक्षणायेत्यर्थः । “इन्द्राय”
इन्द्रायम् “मधु” मधुसदृशः सोमः “सिच्यते” ॥ ५ ॥

३ १ १ ३ १ २ ३ १ २
समीचीना अनूपत हरिः हिन्वन्त्यद्रिभिः ।

३ २ १ १ ३ १ १
इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥६॥ [४]

अथ षष्ठी । “समीचीनाः” सम्यगक्षिताः सङ्गताः स्तोतारः
“अनूपत” सुवन्ति किञ्च सोमं “हरिः” हरितवर्णं “हिन्वन्ति”
प्रेरयन्ति गमयन्ति “अद्रिभिः” गावभिः । किमर्थं हिन्वन्ति ?
“इन्दु” सोमम् “इन्द्राय” इन्द्रस्य “पीतये” पानाय ॥६॥ [४]

३ २ ३ २ १ १ २ २ १ २ ३ २ ३ १ २
हिन्वन्ति सूरमुस्रयः स्वसारो जामयस्पतिम् ।

३ १ २ ३ १ १
महामिन्दुं महौयुवः ॥७॥

ऋ० जमदग्निः भृगुः वा । ऊ० गायत्री । दे० सोमः ।
अथ द्वाचामके द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । “उस्रयः” कर्मायं
निवसन्त्यः सर्वत्र गन्तार इत्यर्थः । “जामयः” एकस्थाः पाणिः
उत्पन्नत्वात् परस्परं वशुभूताः, “स्वसारः” अद्भुतिनामैतत्
(निघ० २, ५, १३) । सुष्ठु कर्मसु प्रेयेन्ते ऋत्विग्विरिति

स्वसारः अङ्गुनयः, “महोयुवः” सोमाभिपवं कामयमानाः
 सन्तः “सूरं” सुवीर्यं सोमे पीते वीर्यं भवतीति ; शोभनं
 वीर्यं कारणं वा, सर्वेषां कर्मणि प्रेरकं वा, तादृशम् “पतिम्”
 सर्वस्य स्थावरजङ्गमजातस्य स्वामिनं, यस्माद् देवार्थमिज्यते-
 ऽतएव “महाम्” देवेभ्यो दीयमानत्वेन महान्तं मंहनीयं वा
 “इन्दुम्” प्रक्षेपु स्यन्दमानं सोमं “हिवन्ति” प्रेरयन्ति “हिवि
 प्रीति गत्योः (भ्वा० ण०)”—इति धातोरेतद्व्यं स्वादि ॥ १ ॥

११ ११ २ ३ २१ ३१ २ २२

पवमान रुचारुचा देव देवेभ्यः सुतः ।

१ २ १ २ १ २

विश्वा वसून्या विश ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “पवमान !” दशापवित्रेण पूय-
 मान ! यद्वा पुनान शुद्ध ! सोम ! “रुचारुचा” “रुच दीप्तौ
 (भ्वा० आ०) सर्वेण तेजसा हे “देव ।” दीप्यमान ! “देवेभ्य”
 देवार्थं “सुतः” अभिपुतः त्व “विश्वा” व्याप्तानि सर्वाणि
 वङ्गानि “वसूनि” धनानि “आ विश” अस्मान् प्रापय यद्वा
 सर्वाणि “वसूनि” वासस्थानानि ग्रहादीनि “आविश” सम-
 न्तात् प्रविश ॥

“देवेभ्यस्सुतः”—“देवेभ्यस्परि”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ १ २ १ २ २ २ २ ३ १ १

आ पवमान सुष्टुतिं वृष्टिं देवेभ्यो दुवः ।

२१ २ २१ २

दूषे पवस्व संयतम् ॥*३*॥ [५]

अथ तृतीया । हे “पवमान ।” पूयमान ! पुनान ! वा
 सोम ! “सुष्टुतिं” शोभनस्तुति युक्तां “वृष्टि” “देवेभ्यः”

देवानां “दुवः” “सुपां सुलुक् (७, १, ३८)” — इति चतुर्थ्या
 लुक् दुवसे परिचरणाय “आ पवस्व” आ गमयत्वम् यथा
 मदीयया स्तुत्या वृष्टिर्भवति तथा कुर्वित्वर्थः । किञ्च अस्माकम्
 “इये” अन्तार्थश्च “सयतं” सम्यगस्मान् सङ्गच्छतीति वृष्टिं
 कुरु यद्वा “दुवः” परिचर्या मभिलष्य क्रियमाणां “सुष्टुतिं”
 शोभन-स्तुतिरूपां वृष्टिं बहुशः स्तुतिमित्यर्थः, एतां देवेभ्यः
 प्रापय ॥ ३ ॥ [५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः

३ १ २ ३ २ ३ १ २
 सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।

३ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा

३ १ २ ३ २ ३ १ २
 द्युमदि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ ३ ॥

ऋ० अतम्भरः । छ० जंगतो । दे० अग्निः । अथ तृतीय-
 खण्डे, प्रथमखण्डे प्रथमा । “जनस्य” “गोपा” गोपयिता
 रक्षिता, “जागृविः” जागरणशीलः सदा प्रबुद्धः, “सुदक्षः”
 सुबलः सर्वैः श्लाघनीयवान्, सः “अग्निः” “नव्यसे” नवतराय
 “सुविताय” लोकानां कल्याणाय “अजनिष्ट” जातः । ततः
 “घृत प्रतीकः” घृतेन प्रज्वलिताङ्गः, बृहता” महता “दिवि-
 स्पृशा” द्युलोकं प्राप्नुवता तेजसा शुद्धः, “शुचिः” शुद्धः, एव-
 विधोऽग्निः “भरतेभ्यः” ऋत्विग्भ्यः तत्तदर्थं “द्युमत्” दीप्ति-
 मत् यथा भवति तथा “भाति” प्रकाशते ॥ १ ॥

१ १ २ १ २ २ २ २ २ २
त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हित-

२२ २ २ २२
मन्वविन्दं क्षित्रियाणं वनेवने ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २
स जायसे मध्यमानः सहो मह-

२२ २ २ २ २ २ २
त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “अग्ने !” “अङ्गिरसः”—एतन्नामका ऋषयः “गुहा” गुहायां “हितं” निहितं निगूढ “वनेवने” वृक्षे “क्षित्रियाणम्” आश्रितम् “त्वाम्” “मन्वविन्दम्” अलभन्त । “महत्” महता “सहः” सहसा बलेन युक्तः “सः” त्व “मध्यमानः” “जायसे” हे “अङ्गिरः” ! अङ्गिरसां प्रकृतिभूत ! त्वां “सहसस्पुत्रम्” आहुः ॥ २ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहित-

२ २ २ २ २ २
मग्निं नरस्त्रिपथस्य समित्यते ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २
इन्द्रेण देवैः सरथं स वह्निपि

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
सीदन्नि होता यजथाय सुक्रतुः ॥३॥[६]

अथ तृतीया । “नरः” कर्मणां नेताः ऋत्विजः “यज्ञस्य” यागस्य “केतुं” प्रज्ञापक “पुरोहित” यजमानैः पुरस्कृतम् “इन्द्रेण” “देवैः” “सरथं” इन्द्रदेवानां तेषां मान्यत्वात् समानरथम् “अग्नि” “त्रिपथस्य” त्रिस्थाने विहारप्रदेशे “प्रथम”

“समिन्धते” सम्यग् दीपयन्ति । ततः “सुक्रतु” शोभन-
कर्मा “होता” देवानामाह्वाता “स” अग्नि “वर्हिषि”
वर्हियंते तस्मिन् स्थाने “यजथाय” यज्ञाय “निषीदन्”
न्यसीदत प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् ॥

“समिन्धते”-“समीधिर”-इति पाठौ ॥ ३ ॥ [६]

३ १ २ ३ १ १ २
अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम ऋतावृधा ।

१ ७ ३ १ २ ३ १ २
ममेदिह श्रुतं हवम् ॥*१*॥

ऋ० गृत्समद । क० गायत्री । दे० मित्रावरुणो वा ।
अथ द्वितीयद्वये प्रथमा हे “ऋतावृधा ।” ऋतस्य सत्यस्य
वा वर्तकौ । “मित्रावरुणा” हे मित्रावरुणौ । “वा” शुवाभ्याम्
“अयं” “सोम” “सुत” अभिषुत । यस्मादेव तस्मात्
‘इह’ अस्मिन् यज्ञे “ममेत्” मदीयमेव “हवम्” आह्वान
“श्रुतं” श्रुतम् ॥ १ ॥

१ १ २ १ २ २ १ १ २ २ १
राजानावनभिद्रुहा भ्रुवे सदस्युत्तमे ।

२ १ २
सहस्रस्यूण आशाते ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “राजानी” ईश्वरौ दीप्यमानौ वा “अन-
भिद्रुहा” अनभिद्रोम्भारौ मित्रावरुणौ “भ्रुवे” स्थिरे “उत्तमे”
उत्कृष्टे “सहस्रस्यूणे” “सदसि” स्थाने “आशाते” उपविमत
तावागच्छतामिति शेष ॥ २ ॥

१ ३ १ २ १ १ २ १ १ १ २ १ २
ता सम्राजा घृतासुती आदित्वा दानुनस्पती ।

१११ १२

सचेते अनवह्वरम् ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया । “सम्भ्राजा” सम्भ्राजो आसन्नयैव सर्वेषां
शास्तारौ, “घृतासुती” घृताचौ “तद्दामद्वित्वंघृतान्नावस्तु”—
इति मन्वान्नरात्, “आदित्या” अदितेः पुत्रौ, “दानुनसती”
‘दानुनः’ धनस्य देवस्य वा ‘पति’ स्त्रामिनी, “ता” तौ मित्रा-
वरुणौ “अनवह्वरम्” अकुटिलं यजमानं “सचेते” इविर्भक्ष-
णार्थं सेवेते ॥ ३ ॥ [७]

१ १ १ २ ३ १ १ २ १ १ २

इन्द्रो दधीचौ अस्यभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कृतः ।

३ १ १ ३ १ १ २

जघान नवतीर्नव ॥*१*॥

ऋ० राहुगण गोतमः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः ।
अथ तृतीय तृचे—प्रथमा । अत्र ‘शास्त्रायनिन इतिहासमाच-
क्षते—“आद्यवर्णस्य दधीचो जीवतो दर्शनेन असुराः परा-
वभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गते सति असुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् ।
अयेन्द्रस्त्रैरसुरैः सह योद्धुमशक्नुवस्तन्मपिमन्विच्छन् स्वर्गं गत
इति श्रुत्वा । अथ पप्रच्छ तत्रत्वान्—‘नेह किमस्य किञ्चित्
परिशिष्टमद्वमस्ति ?’—इति ; तस्मा अवोचन्—‘अस्येतदाश्व
शोषे, येन शिरसा अग्निभ्यां मधुविद्यां प्राप्नोत, तत्तु न
विघ्नः यत्राभवत्—इति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत्—‘तदन्विच्छत’—
इति । तद्दान्वेपिपुस्तच्छब्देन्यावत्यनुविद्या जघ्नुः । शूर्येणावड
ये नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः स्यन्दते । तस्य शिरसोऽस्थि-
भिरिन्द्रोऽसुरान् जघान”—इति । “अप्रतिष्कृतः” परैरप्रति-
गम्यतः प्रतिक्लृप्त-शब्द रहितः इन्द्रः आद्यवर्णस्य “दधीचः”—

एतत्संज्ञकस्य ऋपेः “अस्यभिः” पार्श्व-शिरः-सम्बन्धिभिरस्यभिः
 “नवतीर्नव” नवसङ्ख्याका नवतीः दशोत्तराष्टयतसङ्ख्याकाः
 (८१०) तथाहि—लोकत्रयवर्त्तिनो देवान् जेतुमादावासुरी
 माया त्रिधा सम्पद्यते ; त्रिविधा सा अतीतानागतवर्त्तमान-
 काल-भेदेन तत्कालवर्त्तिनो देवान् जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगु-
 णिता भवति—एवं नव सम्पद्यन्ते ; पुनरपि उक्ताह्लादि-यस्ति-
 त्वय रूपेण त्रैगुण्ये सति सप्तविंशतिः सम्पद्यते ; पुनः सात्त्वि-
 कादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सति एकोत्तराश्रयीतिः सम्पद्यते ;—
 एवं चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमव-
 स्थाने सति नवनवतयः सम्पद्यन्ते । एवंविधमायारूपाणि
 “वृत्राणि” आवरकाण्यसुरजातानि “जघान” हतवान् दधीचः
 —दधि अक्षतीति दध्यङ्, अक्षतेः ऋत्विगित्यादिना (३, २,
 ५८) क्तिन्, अनिदितामिति (६, ४, २४) न-लोपः, पठेयक-
 वचने “अचः (६, ४, १३८)”—इत्यकारलोपे चाविति (६,
 ३, १३८) दीर्घत्वम्, उदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्त्युदात्तत्व-
 विधानेन तद्वाच्यते । अस्यभिः—“इन्द्रस्यपि दृश्यते (७, १,
 ७६)”—इति अनजादावपि अस्थि-शब्दस्थानडादेशः सर्वो-
 दात्तः ॥ १ ॥

३ १ , १८ ३ २७ ३ १ ३ ३ १ २

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् ।

१ २ ३ १ २

तद्विदच्छय्यणावति ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “पर्वतेषु” पर्ववत्सु गिरिषु अपश्रितम् अप-
 गत्य स्थितम् “अश्वस्य” अश्व-सम्बन्धि दधीचः “यत्”
 “शिरः” “इच्छन्” इन्द्रो वर्त्तते, “ग्रथ्यणावति” एतत्संज्ञके

मरमि “तत्” गिरः “विदत्” अज्ञासीत् ‘ज्ञात्वा, तदाह्वय,
तदीयैः अस्त्रिभिः हवाणि जघान’—इति पूर्वस्यामृचि
सम्बन्धः । इच्छन्—इषु इच्छायां तुदादित्वाच्छप्रत्ययः ।
विदत्—वेत्तेर्लुङि व्यत्ययेन चौरडादेशः । शर्यणावति—
शर्यणा नामानो देशास्तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत् ;
मध्वादिषु शर्यणाशब्दस्य पाठात् “मध्वादिभ्यश्च (४, २, ८६)”
—इति चातुर्थिको मतुप्, “मज्ञायाम् (८, २, ११)” —इति
मत्तुपो वत्वम्, मतौ “बह्वचोऽनजिरादीनाम् (६, ३, ११८)”
—इति ढोर्घ ॥ २ ॥

१४ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥ ३७ ॥ [८]

अथ तृतीया । “अत्राह” अस्मिन्नेव “गो.” गन्तु “चन्द्र-
मस” “गृहे” मण्डले “त्वष्टु” दौप्तस्य आदित्यस्य सम्बन्धि
“अपीच्य” रात्रावन्तर्हित स्वकीयं यत् “नाम” तदादित्यस्य
वक्ष्य “इत्या” इत्यमनेन प्रकारेण “अमन्वत” अजानन्
उदकमये स्रच्छे चन्द्रविम्बे सूर्य किरणाः प्रतिफलन्ति, तत्र
प्रतिफलिता किरणाः सूर्ये यादृशीं सञ्चां लभन्ते तादृशीं
चन्द्रेऽपि वर्त्तमाना लभन्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यद्रा-
त्रावन्तर्हित सौर तेजस्तच्चन्द्रमण्डलं प्रविश्य अहनीव नैश
तमौ निवार्य सर्वे प्रकाशयति ; ईदृग्भूत तेजसा युक्तः सूर्य-
चन्द्र एव, ह्यदगस्त्रादित्येषु चन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् ।
अतोऽहोरात्रयो प्रकाशक इन्द्र एवेति इन्द्रस्तुतेः प्रतीयमान-
त्वादिन्द्रोदेवतेत्येतदुपपन्नं भवति । अत्र निरुक्तम्—‘अथा-

प्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दौष्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमा-
दित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति 'सुपुमृणः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा
गन्धर्वः'—इत्यपि निगमो भवति ; सोऽपि गौरुच्यते—
“अत्राह गोरमन्वत”—इति (२, ६,) । “अत्राह गोः समसं-
सृतादित्यरश्मयः स्वनामापीच्यमपगतमपचितमपिहितमस्त-
र्हितं वा (४, २५)”—इति ॥ अमन्वत—‘मनु अवबोधने
(त०, आ०) । अपीच्यम्—अपपूर्वाच्चिनोतेर्निपातनाद्
यत्, अतएवाभिमतरूपसिद्धिः ; यद्वा अपिपूर्वाटञ्चतेः
“ऋत्विग् (३, २, ५८)”—इत्यादिना किन्, “अनिदिताम्
(६, ४, २४)”—इति न-लोपः, अपिगते निर्गते भवमपी-
च्यम् “भवे कृन्दसि (४, ४, ११०)”—इति यत्, “अचः
(६, ४, १२८)”—इत्यकारलोपे “चौ (६, ३, १३८)”—
इति दीर्घत्वम् ; ‘अपीथोऽप्रकाशः’—इति भट्टभास्करमियः ।
इत्या—इदम्-शब्दाच्च “या द्वेती च कृन्दसि (५, ३, २६)”—
इति प्रकारवचने थाप्रत्ययः ; यदि तत्वेदं-शब्दो नानुवर्तते
तदानीम् “इदमस्यसुः (५, ३, २४)”—इति यसुः प्रत्ययः ;
“अव्ययादाप्-सुपः (२, ४, ८२)”—इति सुबलुक् बाधित्वा
“सुपां सु-लुक् (७, १, ३८)”—इत्यादिना डादेशः । चन्द्र-
मसः—चन्द्रमाच्चादनं मिमीते निर्मिमीते—इति चन्द्रमाः
“चन्द्रेमोडित् (७, ४, २२७)”—इत्यसि-प्रत्ययः ; दासी-
भारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वम् ; पूर्वपदञ्च
“स्फायितश्चि (, ,)”—इत्यादिना रक्-प्रत्ययान्तत्वादन्तो-
दात्तम् ॥ ३ ॥ [८]

३ २ ३ १ २

अभ्राहृष्टिरिवाजनि ॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० गायत्री । दे० इन्द्राग्नीः । अथ चतुर्थं ब्रुवे—प्रथमा । हे “इन्द्राग्नी !” “इय” “पूर्व्यस्तुति.” पूर्व्यां स्तुतिः मुख्या स्तुतिः, कस्य सम्बन्धिनी ? “मन्मन.” स्तोतुः अभ्रात् वसिष्ठात् “वा” युवाभ्यां युवयोरर्थम् “अभ्रात्” मघात् “वृष्टिरिव” बह्वो सती “अजनि” प्रादुर्भूता, तां शृणुतमित्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ४ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
शृणुतं जरितुर्हवमिन्द्राग्नी वनतं गिरः ।

३ १ २ ३ १ २
दृशाना पिप्यतं धियः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्राग्नी !” “जरितुः” स्तोतुः “हवम्” आह्वानं युवा शृणुतम् । श्रुत्वा च “गिरः” तदोयाः स्तुतोः “वनत” सम्बजतम् । तथा “दृशाना” ईश्वरौ युवा “धियः” अनुष्ठितानि कर्माणि “पिप्यत” तैस्तैः फलैः पूरयन्ताम् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
मा पापत्वाय नो नरेन्द्राग्नी माभिश्स्तये ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
मा नो रोरधतं निदे ॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया । हे “नरा !” नेतारौ ! इन्द्राग्नी ! “न.” अभ्रान् “पापत्वाय” ह्रीनभावाय “मा रोरधतम्” मा वशं नयतम्, तथा “अभिश्स्तये” शत्रुभिः कृतायाभिश्चरनाय मा रोरधतम्, तथा “निदे” निन्दकाय मा रोरधत मा वशीकुरुतम् ॥ ३ ॥ [८]

१३३ आग्नेदार्यशक्तये उत्तरार्चिकस्य तृतीयप्रपाठके. ५०४. ३४०

११ २ १२ ११ २ ११ २
पवस्व दक्षसाधनो देवेभ्यः पीतये हरे ।

१ १ २ २ १ २ १ २
मरुद्गो वायवे मदः ॥*१*॥

ऋ० इदम्यत् । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ चतुर्थ-
खण्डे प्रथमद्वये—प्रथमा । हे “हरे !” चरितवर्ण ! पापहन्त-
वां सोम ! “दक्षसाधनः” दक्षो बलं तस्य साधनो “मदः”
मदकरश्च त्वं “पवस्व” चर । किमर्थम् ? “देवेभ्यः” इन्द्रा-
दिभ्यः “पीतये” पानाय, तथा “मरुद्गः” “वायवे” च पीतये
पवस्व ॥ १ ॥

१ १ १ २ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १
सं देवैः शोभते वृषा कविर्योनावधि प्रियः ।

१ १ २ १ १
पवमानो अदाभ्यः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “अयं” सोमः, “सं शोभते”, “देवैः” सद्यः ।
कौट्यः सोमः ? “वृषा” वर्षकः, “कविः” ज्ञान्तदर्शी,
“योनी” स्थाने स्त्रीवे “अधि” अधिष्ठितः “प्रियः” प्रियोभूतः
सर्वेषां यद्वा प्रीणयिता “पवमानः” चरन् “अदाभ्यः” कौणा-
प्यधिष्ठितश्च भवति अतएव सोमः सं शोभते ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १
पवमान धिया हितोऽभि योनिं कनिक्तदत् ।

१ २ १ १ १ २
धर्मणा वायुमारुहः ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया । उक्ते “पवमान !” सोम ! “धिया” कर्मणा
अक्षरपारेण अदृष्ट्या या “हितः” हतः सन् “कनिक्तदत्”

शब्द कुर्वन् “योनि” स्थान “द्रोणकलश” च “अभि आरुह”
 अभिसुख्यन आरोहण कुरु प्रविशेत्यर्थ । तदेवाह—“धर्मणा”
 कर्मणा “वायु” वायुसम्बन्धिपात्रमित्यर्थ, तदाहुः प्रविश ॥

“आरुह” “आविश”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१०]

१ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 तवाह॑ सोम रारण सख्य इन्दो दिवेदिवे ।

१ १ १ ३ १ २ ३ १ २
 पुरु॑णि वभ्रो नि चरन्ति मामव

१ १ ३ ३ १ २
 परि॑धी॒ रति ता॒ इहि ॥ *१* ॥

अ० मैत्रावरुण वसिष्ठ । छ० बृहती । दे० सोम ।
 अथ प्रगाथरूपे द्वितीयसूत्रे—प्रथमा । हे “इन्दो ।” स्यन्द
 मान सोम । “तव” “सख्ये” सखि कर्मणि “अह” “दिवे
 दिवे” अन्वह “रारण” रमे रणेर्लिटि उत्तमे णन्ति रूपम् । हे
 “वभ्रो ।” बभ्रुवर्ण सोम । “पुरुणि” वज्रनि रक्षासि “मा”,
 तव सख्य स्थित “नि अथ चरन्ति” नीचोऽन चरन्ति बाधन्ते ।
 ये मा बाधन्ते तान् “परिधीन्” “अति इहि” अतोत्य गच्छ
 वहीति यावत् ॥ १ ॥

१ १ १ २ २ १ १ २ १ १ २ १ २ २ २ १ २
 तवाह नक्तमुत सोम ते दिवा दुहानो वभ्र ऊधनि ।

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 घृ॒णा तपन्तमति सूर्य्यं परः शकुना इव पप्तिम

॥ *२* ॥ [११]

अथ द्वितीया । हे “वभ्रो ।” बभ्रुवर्ण सोम । “उत”
 अपि च “नक्तम्” “उत” अपि च “दिवा” अक्षरादयो

“सख्याय” सख्यार्थे “तव” “उधनि” समीपे “अहं” रमे—
इति शेषः । “ते” वयं “धृषा” दीत्याः “तपस्व” ज्वलन्तं
“परः” परस्थानस्थितं “सूर्य” तदात्मकं त्वाम् “अति पमिम”
तत्र स्थितं त्वां प्राप्तुमतिपतेम । कथमिव ? शकुना इव यथा
सुपर्णादयः पक्षिणः सूर्यमतिगच्छन्ति तद्वत् पतङ्गगती,
अस्माच्छान्दसो लिटि, “तमिपत्योऽष्टन्दसि (६, ४, ८८)” —
इत्युपधालोपः ॥

“दुहानः” — “सख्याय” — इति पाठौ ॥ २ ॥ [११]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
पुनानो अक्रमौदभि विप्रवा मृधो विचर्षणिः ।

३ १ १ १ १ १ १ १ १
शुभ्रन्ति विप्रं धीतिभिः ॥ १ ॥

ऋ० वृद्धन्तिः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ
तृतीय-द्वि-प्रथमा । “पुनानः” पूयमानः “विचर्षणिः”
विद्वष्टा सोमः “विप्रवा” सर्वान् “मृधः” हिंसकान् शत्रून्
“अभि अक्रमौत्” अतिक्रान्तवान् तं “विप्रं” मेधाविनं
“धीतिभिः” कर्मभिरभिपवादिभिः स्तुतिभिर्वा “शुभ्रन्ति”
दीपयन्ति अस्तुयन्ति ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
था योनिमरुणो रुहद्मदिन्द्रो वृषा सुतम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १
ध्रुवे सदसि सीदतु ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अयम् “मरुणः” मरुणवर्यः सोमः
“योनि” स्थानं द्रोणकक्षशम् “थारुहत्” पारोदति, ततो
“वृषा” कामानां वर्पकः “इन्द्रः” “सुतम्” अभिपुत्रं सोमं

“गमद्” गच्छति, गत्वा “भुवे सदसि” स्थिरे स्थाने दूनो-
काख्ये “सीदति” निवसति ॥

“इन्द्रोवपासुतम्”-“इन्द्रवपासुतः”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ १ २ २ २ १ २ २ १ १ १ १ १
नूनो रयिं महामिन्द्रोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः ।

१ १ २ १ १
आं पवस्व सहस्रिणम् ॥३॥ [१२]

अथ तृतीया । हे “सोम !” अभियुतस्त्वं हे “इन्द्रो !”
“नः” अस्मभ्यम् “तु” क्षिप्रं “महां” महान्तं “सहस्रिणम्”
असहस्रातं “रयि” धन “विश्वतः” “या पवस्व” सर्वतः
परिस्व ॥ ३ ॥ [१२]

इति सामवेदायंप्रथमो उत्तरार्चिकस्य पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पद्यः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुपाव हव्यंश्चाद्रिः

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
सोतुर्वाहुभ्यां सुयतो नावां ॥४॥

अ० मैत्रावरुणवसिष्ठः । अ० विराट् । दे० इन्द्र ।
अथ पञ्चम-खण्डे प्रथमतश्चे—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “सोम”
“पिवा”, स सोमः “त्वा” त्वाम् “मन्दतु” मादयतु, हे
“हव्यंश्च !” हरिसन्त्रकाश्ववन् ! इन्द्र ! “ते” त्वदर्थं “सोतुः”
अभिपवक्तुः “वाहुभ्याम्” “पदा” रश्मिभ्यामग्न इव
“सुयतः” सुष्ठु परिगृहीतः “श्चाद्रिः” चावा “य” सोमं
“सुपाय” अभिपव करोषि, स मन्दत्विति पूर्वेषु सम्यग्भ्यः ॥४॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
 क्रत्वे वरे स्वेमन्यामुरीमुतोग्र-

१२ ११ २ ३ १ २
 भोजिष्ठं तरसं तरस्विनम् ॥१॥

ऋ० त्रिशोकः रीमो वा । छ० अति जगती । दे० इन्द्रः । अथ
 द्वितीय-दृष्टे—प्रथमा । “विष्वाः” सर्वाः व्याप्ता वा “पृतनाः”
 पृष्ट् व्यायामे (तु०, आ०) ; व्याप्रियन्ते इति पृतनाः सेनाः
 परस्परं सङ्गताः सत्यः “अभिभूतरम्” शत्रूणामित्यर्थः अभि-
 भवितारम् “इन्द्रम्” “ततत्तु” आयुधादिभिः तीक्ष्णैश्चक्रैः
 आयुधयन्तमख्यवन्तश्च चक्रुरित्यर्थः यद्वा पृतना इति संग्राम
 नाम (निघ० २, १७, १८) ; व्याप्रियन्ते अत्रेति पृतनाः
 संग्रामाः, सर्वानिव संग्रामानभिभावुकमिन्द्र “नरः” नेतारः
 स्तोतारः अन्योन्य सङ्गताः स्तुतिभिः तीक्ष्णमकुर्वन्, स्तुतोऽति-
 बलवान् भवतीति । यद्वा यष्टारो हविः प्रदानेन बोध्यवन्तः
 क्षुयन्तीति किञ्च स्तोतारः “राजसे” राजतेः तुमर्थं अस्ते
 प्रत्ययः (१, ४, ८) आत्मनो विराजनायै प्रकाशनायै च्छर्त्वा-
 त्मानमिन्द्र “जजत्तु” जनयामासुः स्तोत्र-ग्रन्थैः स्व यज्ञे प्रादु-
 रभावयन्नित्यर्थः । किञ्च “क्रत्वा” ईदृशमिन्द्रम् “आमुरीम्”
 शत्रूणामाभिसुख्येन सारयितारम् “उग्रम्” उग्रं बलम् अत-
 एव “भोजिष्ठम्” भोजस्वितम “तरसं” प्रवृत्तं “तरस्विनं”
 संग्रामे शत्रुवधार्थं वेगवन्तं बलवन्तं वा एवभूतमिन्द्र धनार्थं
 सुवन्ति ॥

“क्रत्वेवरस्वेमनि”-“क्रत्वावरिष्ठवरं”—इति पाठो ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 नेमिं नमन्ति चक्षसा मेपं विप्रा अभिस्वरे ।

सुदीतयो वो अद्रहोऽपि कर्णे तरस्विनः समृक्कभिः॥*२

अथ द्वितीया । “नेमिम्” अरान् यथा नेमिर्व्याप्नोति तद्विन्दः सर्वं व्याप्नुते तादृशं नमनशीलमिन्द्रं “चक्षसा” दर्शनमात्रेणैव “विप्राः” मेधाविनः “अभिस्वरै” अभिस्वरिण गीताय स्तोत्राय इन्द्रविषयं स्तोत्रं कर्तुमित्यर्थः “नमन्ति” नमस्कुर्वन्ति । कौटुम्भम् ? “मेघम्” इन्द्रो मेघोभूत्वा मेधातिथिं स्वर्गमनयत् तस्मात् मेधातिथिर्मेघभूतमिति यावत् । इदानीं यजमानः स्तोतृनाञ्च—अपि च हे स्तोतारः ! “सुदोतयः” शोभनदीप्तयः “अद्भुतः” कस्याप्यद्भोग्धारः “वः” यूयं छान्दसो वसादेशः “तरस्विनः” कर्मसु स्तोत्रेषु वा त्वरायुक्ताः सन्तः इन्द्रस्य “कर्णं” श्रोत्र-समीपे “ऋक्भिः” अर्चनयुक्तैर्मन्त्रैः यद्वा ऋचो वङ्गो येषु सन्ति तैः स्तोत्रादिभिः संस्तुतः इन्द्रो यथा युषदोयानि स्तोत्रादीनि शृणोति तथा सम्यगभिष्टुतेत्यर्थः ॥

"अभिस्त्ररे"- "अभिस्त्ररा"—इति पाठौ ॥ २ ॥

सप्त रेभासो अस्वरन्निन्द्रं सोमस्य पीतये ॥

स्वःपतिर्यदी वृधे धृतव्रतो ह्योजसा समूतिभिः ॥

॥ ३ ॥ [१४]

अथ तृतीया । “रेभासः” ऐन् प्रत्यये (भा० घा०) शब्द-
यितारः स्तोतारः यद्वा, “रेभासः” कश्चप पुत्रा रेभाः एत-
न्नामका ऋषयः “इन्द्रम् उ” इन्द्रमेव “समस्वरन्” सम्यग-
शब्दयन् समस्तुवन् । किमर्थम् ? “सोमस्य पीतये” सोम-

पानाय “यद्” यदा “स्वप्तिः” स्वर्गस्य पालयिता धनस्य
 आमी वा इन्द्रः “वृधे” यजमानादिवर्धनाय भवति, तदा
 “धृतव्रतः” धृत कर्मेन्द्रः “श्रीजया” बलेन “ऊतिभिः” मरुद्भिः
 पालनैश्च वा सह सङ्गच्छते; स्तुतिभिर्बलं मरुद्भिः पालनै-
 च्छेन्द्रस्य भवतीत्यर्थः ॥

“ससु”-“समौम्”—इति पाठौ, “स्वप्तिः”-“स्वर्पतिम्”—
 इति च ॥ १ ॥ [१४]

१ १८ १ १८ १ १२ १ ११
 यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरध्रिगुः ।

१ १ १ १ १८ १ १२ १ १२ १ ११
 विश्वासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठं यो वृत्रहा गृणे ॥१॥

ऋ० पुरुहन्ताः । छ० वृत्रहो । दे० इन्द्रः । अथ प्रगाथ-
 रूपे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । “यः” इन्द्रः “चर्षणीनां मनुष्याणां
 “राजा” स्वामी, “रथेभिः” रथैः “याता” आगन्ता च, “अध्रिगु”
 अधृतगमनोऽन्यैः, “विश्वासां पृतनानां” सेनानां “तरुता”
 तारकाः, “यः” च “वृत्रहा” वृत्रं हतवान्, “ज्येष्ठं” गुणैर्ज्यायांसं
 तं महाभागमिन्द्रं “गृणे” स्तोमि ॥ १ ॥

१
 इन्द्रं तथ् शुभं पुरुहन्मवसे यस्य द्विता विधर्तरि ।

१
 हस्तेन वज्रः प्रति धायि दर्शतो महान् देवो न सूर्यः

॥२॥ [१५]

अथ द्वितीया । हे पुरुहन्मन् ! ऋषे ! त्वं “तम्” “इन्द्र”
 “शुभं” हविःप्रदानादिना अलङ्कृतम् । किमर्थम् ? “अवसे”
 रक्षषाय । एवमाद्या स्वायानं सम्बोध्य ब्रवीति—“यस्य”

स्तोत्रस्य “अथे” “कनिक्रदत्” पुनः पुनः शब्दं कुर्वन् विधा-
वति ॥

“अव्यम्”-“अव्ये”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ १ २ २ १ १
धीभिर्मृजन्ति वाजिनं वने क्रीडन्तमत्यविम् ।

१ १ २ २ २ २ २ २ १ २.

अभि त्रिपृष्ठं मतयः समस्वरन् ॥२॥

अथ द्वितीया । “वाजिनं” बलवन्त वा ‘वने’ वननीये वस-
तौवर्याव्ये उदके “क्रीडन्त” संक्रीडमानम् “अत्यविम्” अवि-
शब्देन तद्रोमकृत पवित्रमभिधोयते अतिक्रान्त-पवित्रं सोमम्
ऋत्विजः “धीभिः” स्तुतिभिः “सृजन्ति” शोधयन्ति यद्वा,
धीभिः—वर्षसापञ्चान्दसः, धीतिभिः अङ्गुलिभिः सृजन्ति
क्वच “त्रिपृष्ठ” व्रीणि पवित्राणि द्रोणकलशाधवनीयपूत-
श्चदात्मकानि पात्राणि स्मृशतीति व्रीणि सवनानि वा स्मृशतीति
स तथोक्तः, तम् सोम “मतयः” स्तुतयः “अभि समस्वरन्”
अभितः संस्तुवन्तीति ॥

“सृजन्ति”-“हिन्यन्ति”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ १ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ १ २ १
असर्जि कलशां अभि मीढ्वांस्सप्तिर्न वाजयुः ।

२ १ २ २ २ १ २

पुनानो वाचं जनयन्नसिष्यदत् ॥३॥ [१८]

अथ तृतीया । “वाजयुः” यजमानानामवमिच्छन् “मीढ्वान्”
सेव्ता स सोमः “कलयान्” “अभि” लघ्वा, कलशेषु “असर्जि”
असृज्यत । तत्र दृष्टान्तः—“सप्तिर्न” यथा सर्पश्चशीलोऽभ्यः
अग्रानि सृज्यते तद्वत् । ततः “पुनानः” पूयमानः सोम “वाचं

शब्दं “जनयन्” उत्पादयन् “अभिषिद्यत्” पात्रेषु स्यन्दते ॥

“मीढान्”-“मेलद्वा”—इति याठी ॥ ३ ॥ [१८]

२ २ ३ १ २ ३ १

सोमः पवते जनिता मतीनां

२ ३ २ २ १ २ ३ १ २ ३ २

जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

१ १ २ २ १ १ २ २

जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य

२ १ २ २ १ २ २

जनितेन्द्रस्य जनितोतं विष्णोः ॥*१*॥

ऋ० प्रतर्दनः । छ० वृद्धतो । टे० सोमः । अथ चतुर्थ्यङ्गवे
—प्रथमा । “सोमः” अभिषूयमाणः “पवते” पात्रेषु चरति ।

क्रीदशः ? “मतीनां” वृद्धीनां यद्वा, मननीयानां “जनिता”
जनयिता, “जनिता मन्त्रे (६, ४, ५३)”—इति निपातना-

खिलोपः । किञ्च “दिवः” द्युलोकस्य “जनिता” प्रादुर्भावयिता,
तथा “पृथिव्याः” “जनिता”, “अग्नेः” “जनिता” प्रकाशयिता,

“सूर्यस्य” सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य “जनिता”, “इन्द्रस्य”
“जनिता” तेम मदस्य जनयिता “उत” अपि च “विष्णोः”

व्यापकस्य “जनिता” जनयिता ;—एतत्सर्वं सोमेऽभिषूयमाणे
भवतीति ॥ १ ॥

२ २ २ १ २ २ १ १ ३ १ ३

ब्रह्मा देवानां पदवीः पावीना-

२ १ २ २ १ २ १ २

मृषिर्विप्राणां महिषो वृगाणाम् ।

२ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
श्वेनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥२॥

अथ द्वितीया । “सोमः” एवंपो भवति—“देवानां” स्तोत्रकारिणा मृत्विजां “ब्रह्मा” ब्रह्माख्यत्विक्स्थानीयो भवति यहा, “देवानां” व्योतमानानामिन्द्रादीनां “ब्रह्मा” राजा भवति । तथा “कवीना” कान्त-प्रज्ञाना “पदवीः” स्वलक्षित पदानि साधुत्वेन यो योजयति स पदवीः, यो गत्यादिषु (अदा०, उभ०)—इत्येतस्मात् क्षिपि रूपम्, तथा “विप्राणां” मेधाविनां मध्ये “ऋषिः” भवति । यः परोक्ष पश्यति स ऋषिः “ऋषिर्दर्शनात् (निरु० २, १, ११)”—इति, “मृगाणां” “महिषो” भवति महिषाख्यो बलवान् राजा भवति । तथा “गृध्राणां” पक्षिविशेषाणां “श्वेनः” श्वसनीयः पक्षिराजो भवति, “वनानां” वनतिर्हिमाकर्मा हिमयाना छिदकानां मध्ये “स्वधितिः”—एतन्नामकच्छेदकोऽस्मि । एवमभावः सोमः “रेभन्” शब्दायमानः सन् “पवित्रम्” ऊर्णास्तुकेन कृतम् “अत्येति” अतिगच्छति ॥ २ ॥

१ १ २ २ ३ २ ३ २ २ ३
प्रावौ विमहा च जमिं न सिन्धुर्गिर

१ १ १ १ २ २
स्तोमान् पवमानो मनीषाः ।

१ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
अन्तः पञ्चान्वृजनेमावराण्या

१ २ २ २ ३ १ २ ३ १
तिष्ठति वृषभो गोपु ज्ञानन् ॥३॥ [१८]

अथ तृतीया । “पवमानः” सोमः “मनीषाः” मनस ईशिता हृदयङ्गमान् “प्रावीविपत्” प्रकर्षेण विपर्ययति प्रेरयति “सिन्धुर्न” स्यन्दमान-नदीव “वाचः” शब्दस्य “कर्मि न” सङ्घं यथा प्रेरयति तदत् । किञ्च “वृषभः” कामाना-सुदकानां वा वर्पकः सोमः “अन्तः” अन्तर्हितं वस्त्रजातं “पश्वन्” “अध्वराणि” दुर्वलैः वारयितुमशक्यानि “इमा वृजना” इमानि बलानि “या तिष्ठति” आसीदति । किं कुर्वन् ? “गोषु जानन्” गवां जयाय जानानः सन् परबलानि प्रविशति ॥

“स्तोमान्”-“स्तोमः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१८]

इति सोमवेदार्थप्रकाशे सप्तमस्कन्धे पञ्चमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

१ १ २ १११ ११ २ १११
अग्निं वो वृधन्तमध्वराणां पुरुतमम् ।

१ १ ११ ११
अच्छा नमू सहस्रते ॥ १ ॥

ऋ० प्रयोगः अग्निः वा । छ० गायत्री । हे० अग्निः ।
अथ वृधन्तयात्मके सप्तमे खण्डे, प्रथमवृत्ते—प्रथमा । “अध्व-
राणाम्” अहिस्थानां बलिनां “नमू” वभूः “सहस्रते”
बलवन्तं विभक्तिव्यत्ययः (३, १, ८५) “वृधन्तं” ज्वालाभि-
र्वर्धमानं “पुरुतमम्” अतिशयेन बहुमग्निं हे ऋत्विजः ।
“वः” यूयम् “अच्छ” अभिगच्छत । उपसर्गयुतेर्योग्यक्रिया-
ध्याहारः ॥ १ ॥

१ १ ११ ११ ११ ११ ११ ११
अयं यथा न आभुवत्वष्टा रूपेव तक्ष्या ।

१ १७ २ १ १

अस्य क्रत्वा यशस्वतः ॥२॥

अथ द्वितीया । “अयम्” अग्निः “नः” अस्मान् “तथा”
 * विकर्त्तव्यानि “रूपेव त्वष्टा” रूपाणि वर्द्धकिरिव “यथा”
 येन प्रकारेण “आ भुवत्” आ भवति प्राप्नोति, तथैनमग्नि-
 मभिगच्छतेत्यर्थः । किञ्च वयम् “अस्य” अग्नेः “क्रत्वा”
 प्रज्ञानेन युक्ताः “यशस्वतः” यशस्वन्तो भवामेति शेषः ॥ २ ॥

१ १ १७ २ १ १ १ १ १

अयं विप्रवा, अभि त्रियोऽग्निर्देवेषु पत्यते ।

१७ १ १ २

आ वाजैरुप नो गमत् ॥३॥ [२०]

अथ तृतीया । मनुष्याणां “विप्रवा.” सर्वाः “त्रिय.”
 सम्पदः “देवेषु” देवानां मध्ये यः “अयम् अग्निः.” “अभि”
 गच्छति, सः अग्निः “नः” अस्मानपि “वाजै.” अश्वैः “उपा-
 गमत्” उपगच्छतु ॥ ३ ॥ [२०]

१ १ १ १ १ २ ३ २ ३ १ १ १ १ १

इममिन्द्र सुतं पिव ज्येष्ठममर्त्यं मदम् ।

१ १ १ २ ७ २ ८ २ १ २ २ २ १ १

शुक्रस्य त्वाम्यक्षरन्धारा ऋतस्य सादने ॥४॥

ऋ० गोतमः । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः । अथ द्वितीय-
 * त्वे—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “सुतम्” अभिपुत्रम् “इम”
 सोम “पिव” कोट्यग्रम् ? “ज्येष्ठम्” अतिशयेन प्रशस्य “मदं”
 मदकरम् “अमर्त्यम्” अमरकम् सोमपात्रं जन्तो मदी मदा-
 न्तरवत् मारको न भवतीत्यर्थः तथा “ऋतस्य” यज्ञस्य
 सम्यग्भिनि “सादने” गृहे वर्त्तमानाः “शुक्रस्य” दीप्तस्यास्य

सोमस्य “धाराः” “त्वाम्” “अक्षरन्” आभिमुख्येन सञ्चलन्ति
त्वां प्राप्नुं स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ज्येष्ठं—प्रथमस्य शब्दादिय-
सुनि “न्य च (५, ३, ६१)”—इति ज्यादेशः । अक्षरन्—
क्षर सञ्चलने (भा०, प०) छान्दसो लङ् (३, ४, ६) ॥ १ ॥

२ ३ २११ २३ २३ १ २ ३ १ २

न किष्टद्रथीतरो हरी यदिन्द्र यच्छसे ।

२ १ १ २ २ २ २ २ २ १ २

न किष्टानु मज्जमना न किः स्वश्व आनये ॥*२॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र !” “यद्” यस्मात् त्वं “हरी”—
एतज्जन्त्रावस्थौ “यच्छसे” रथे योजयसि, तस्मात् “त्वत्”
त्वत्सोऽन्यः कश्चित् “रथीतरः” अतिशयेन रथवान् “नकिः”
नास्ति अन्येषामीदृगश्वयुक्तरथाभावात् “त्वा” त्वाम् “अनु”
लक्ष्य “मज्जमना” बलनामैतत् (निघ० २, ८, २३) बलेन
सदृशोऽपि “न किः” न ह्यस्ति “स्वश्वः” शोभनाश्वो “नः किः
आनये” न प्राप इन्द्रश्च बलाश्वयोरसाधारणत्वात् इन्द्रसदृशो
बलवान् अश्ववान् लोके कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । न किष्टत्—
“युष्मत्तत्तत्तत्तु प्यन्तः पादम् (८, ३, ११३)”—इति यत्वम् ।
रथीतरः—अतिशयेन रथी ; तयोरपि “ईद्रयिनः”—इति
ईकारान्तादेशः । यच्छसे—यमेव्यत्वेनात्मनेपदम् । स्वश्वः—
बहुव्रीहावाद्युदात्त दासीत्युत्तरपदाद्युदात्तश्च । आनये—
“अश्रोतेय (७, ४, ७२)”—इति अभ्यासादुत्तरस्य नुट् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्राय नूनमर्चतोक्त्यानि च ब्रवीतन ।

१ १ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २

मुता अमत्सुरिन्द्वो ज्येष्ठं नमस्यता सहः

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दे निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थं-महेश्वरः ॥ ५ ॥

इति तृतीयस्यार्चः-प्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वेदिकभामिप्रवचक श्रीवीर-बुद्ध मूपात्र

साम्नाञ्च धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

सामवेदोपप्रकाशे उत्तरायने पञ्चमीऽध्याय ।

यस्य निश्चयितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तमहं बन्दे विद्यातीर्थं-महेश्वरम् ॥ ७ ॥

षष्ठोऽध्याय आरभ्यते ।

१ १ १ १ १ १ १
गोवित्पवस्व वसुविहिरण्यवि-

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
द्रतोधा इन्दो भुवनेष्वर्पितः ।

• १ १ १ १ १ १
त्वं सुवीरो असि सोम विश्ववित्तं

१ १ १ १ १ १ १
त्वा नर उप गिरेम आसते ॥१॥

षट्० सिकतानिवारो तथा पृथगेजाः । छ० जगती । दै०
सोमः । तत्र, गोवित्पवस्वेति प्रथमे खण्डे प्रथमछन्दे—प्रथमा ।
हे “इन्दो !” सोम ! त्वं “पवस्व” चर । कोट्यस्त्वं ? “गोवित्”
गवां लभ्यकः, “वसुवित्” धनस्य लभ्यकः, “हिरण्यवित्”
हिरण्यस्य लभ्यकः, “द्रतोधा.” रेत उदकं तस्य धातूपधीना
यदा रेतः प्रजनन सामर्थ्यं तस्य धारयिता “भुवनेषु” उदकेषु
“र्पित” ; भो सोम ! कोट्यस्त्वं ? “सुवीरोऽसि” योमन-

वीर्योऽसि भवसीति, “विश्ववित्” सर्वस्य वेत्तासि । यस्मा-
देवं तस्मात् तादृशं “त्वा” त्वाम् “इमे” “नरः” नेतारः
“गिरा” मृत्या “उपासते” ॥

“नरः”-“विप्राः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ ३ १ २ २ २ २
त्वं नृचक्षा असि सोम विश्वतः

१ २ २ १ २ २
पवमानं वृषभ तां वि धावसि ।

१ २ २ १ २ २ १ २
सं नः पवस्व वसुमक्षिरण्यव-

१ २ २ १ २ १ २ २ १ २
हव्यं स्याम भुवनेषु जीवसे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । भो “सोम ।” त्वं “विश्वतः” सर्वेषु
“भुवनेषु” “नृचक्षा असि” नृणां द्रष्टा भवसि । हे “पव-
मान ।” पुनान सोम । “वृषभ” अयां वर्षक । “वाः” अपः
“वि धावसि” विविधं गच्छसि, स त्वं “नः” अस्माकं “पवस्व”
चर किञ्च “वसुमत्” बहुभिर्वसुभिर्वासकैर्गवादि द्रव्यैर्युक्तं,
तथा “क्षिरण्यवत्” बहुभिः क्षिरण्यैर्युक्तं धनम् । वयञ्च वसु-
भक्षिरण्यैश्च युक्ताः “भुवनेषु” लोकेषु “जीवसे” जीवितुं
प्रभवः “स्याम” भवेम ॥ २ ॥

१ २ २ १ २ २ २ १ २
ईशान इमा भुवनानि ईयसे

१ १ १ १ १ १ १ २ २
युजान इन्दो हरितः सुपर्णः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ ४
तास्ते चरन्तु मधुमद्वतं पय-

१ १ २ २ ३ २ १ १
स्तव व्रते सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥*३*॥ [१]

अथ षडतीया । हे “इन्दो” सोम । “इशानः” सर्वस्य स्वामी त्वम् “इमा” इमानि “भुवनानि” भूतजातानि “इयसे” गच्छसि इड् गतौ (दि० आ०), “दिवादिभ्यः” श्यन् (३, १, ६८) — इति श्यन् । किङ्कुर्वन् ? “हरितः” हरितवर्णाः “सुपर्णाः” सुपतनास्त्राश्वा रथे “युजान” योजयन्, “ताः” सुपर्णाः “ते” तव सम्बन्धिन्यः “मधुमत्” माधुर्योपेत “ष्टत” दशं “पयः” उदकं “चरन्तु” । हे सोम । तव “व्रते” कर्मणि तिष्ठन्तु “कृष्टय” मनुष्याः सर्वे ॥

“इयसे”-“वीयसे”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१]

१ १ २ १ २ ३ १ १
पवमानस्य विश्ववित्प्र ते सर्गा असृचत ।

१ १ २ २ ३ २ १
सूर्यस्यैव न रश्मयः ॥*१*॥

ऋ० कश्यपः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ द्वितीय-
वृत्ते—प्रथमा—हे “विश्ववित्” विश्वस्य द्रष्टः सोम । “पव-
मानस्य” चरतः, “ते” तव “सर्गाः” सृज्यमाना धाराः “सूर्य-
स्यैव रश्मयः” सूर्यस्य किरणा इव प्रकाशमानाः “न”—इति
सम्प्रत्ययः । इदानीं “प्रासृचत” प्रासृज्यन्त ॥ १ ॥

१ २ २ २ ३ २ ३ १ २ २ १ २
केतुं कृण्वन् दिवस्पति विश्वा रूपाभ्यर्पसि ।

२ १ २
समुद्रः सोम पिब्वसे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “सोम !” “रुमुद्रः” समुद्र द्रवन्ति
यस्मादसाः स समुद्रः स त्वं “केतु” प्रज्ञानं “कखन्” कुर्वन्
अस्माकं “विश्वा रूपा” विश्वानि रूपाणि “दिवः” अन्तरि-
चात् “अभ्यर्पसि” अभि पवसे “पिन्वसे” नानाविधानि च
धनानि अस्मभ्यं प्रयच्छसि ॥ २ ॥

१ १ २२ १ १ २ १ १ २
जज्ञानो वाचमिष्यसि पवमान विधर्मणि ।

१ १ ३१ १२
क्रन्दं देवो न सूर्यः ॥ ३ ॥ [२]

अथ तृतीया । हे “पवमान !” सोम ! “देवः न सूर्यः”
द्योतमानः सूर्य इव “जज्ञानः” प्रादुर्भूतस्त्वं “विधर्मणि”
विधारके दगापवित्रे “क्रन्दन्” ध्वनन् “वाचम्” शब्दम्
“इष्यसि” प्रेरयसि ॥

“जज्ञानः”-“ह्रिन्वानः”—इति पाठो, “क्रन्दन्” “अक्रान्”
—इति च ॥ ३ ॥ [२]

१ १२ १ १ २ १ १ २
प्र सोमासी अधन्विषुः पवमानास इन्द्रवः ।

१ १ ३ १ २
श्रीषाना अप्सु वृज्जते ॥ ११ ॥

४० असितो वा देवलः । ४० गायत्री । दे० सोमः । प्रसो-
मास इति सप्तमं तृतीयं सूक्तम् ; तत्र, प्रयसा । “पव-
मानासः” पूयमानाः । “इन्द्रवः” दीप्ताः । “सोमासः” सोमाः
“प्राधन्विषुः” धन्वतिर्गतिकर्माः (निघ० २, १४, ६४)
प्रगच्छन्ति किञ्च “श्रीषानाः” गोभिः ययमायाः “अप्सु”

वसतीवरीषु “वृजन्ते” गच्छन्ति व्रज व्रजौ गतौ (भा०, प०)
सम्पृच्छा भवन्तीत्यर्थः ॥

“वृजन्ते”-“सृजन्त”-इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ २८ २ २ २ १ २ १ १ २ १
अभि गावो अधन्विपुरापो न प्रवता यतौः ।

१ १ २८
पुनाना इन्द्रमाशत ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “गावः” गमनश्रीलाः “इन्द्रवः” सोमाः
“अभि अधन्विषुः” दशापविव्रमभिगच्छन्ति । किमिव ?
“प्रवता” प्रवणवता देशेन “यतौः” गच्छन्त्यः “आपः नः”
आप इव, पद्यात् “पुनाना” “इन्द्र” प्रणयितुम् आशत
व्याप्नुवन् ॥ २ ॥

१ १ २ १ २८ २ १ १
प्र पवमान धन्वसि सोमेन्द्राय मादनः ।

१ १ २ १ २८
नृभिर्यतो वि नौयसे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे “पवमान” सोम । “इन्द्राय”
इन्द्रस्य “मदनः” मादयिता त्वं “धन्वसि” प्रगच्छसि पवि-
त्रम् । तदेवाह—“नृभिः” नैऋतिर्ऋतृत्वग्भिः “यतः” गृहीतः
“विनीयसे” हविर्हानात् ॥

“मदनः”-“पातये”-इति पाठौ ॥ ३ ॥

१ १ १ २८ २ १ २ २ २ २ १ १
इन्द्रो यदद्रिभिः सुतः पवित्रं परिदीयसे ।

२ १ १ १ २ १ २
अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । हे “इन्दो !” त्वं “यद्” यदा “अद्रिभिः”
 ग्रावभिः “सुतः” अभिषुतः “पवित्रं” दशापवित्रं “परिदीयसे”
 परिगच्छसीत्यर्थः । तदा “इन्द्रस्य” “धाम्ने” स्थानाय धार-
 कायोदराय वा “अरं” पर्याप्तोऽसि ॥

“परिदोयसे”-“परिधावसि”-इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

२ २ १ २ ३ १ २
सद्भिर्ग्या अनुमाद्यः ॥५॥

• अथ पञ्चमी । हे “सोम !” “ऋमादनः” नृणां मादयिता
“चर्पणीधृतिः” चर्पणीभिः ऋत्विभिः प्रजाभिः धृतस्व
“पवस्व” । “यः” त्वं “सन्निः” शुभः “धनुमाद्यः” स्तुत्यः स
पवस्वेति समन्वयः ॥

“चर्पणीधृतिः-चर्पणीमहे”—इति पाठो ॥ ५ ॥

१२ २१२ ३१२ ४१२.

पवस्व हवहन्तम उक्थिभिरनुमाद्यः ।

१ २ ३ ४ ५ ६
शुचिः पावको अद्भुतः ॥५६॥

अथ पृष्टी । हे सोम ! “वृत्रहन्तमः” शत्रूणांमतिशयेन
हन्ता त्वं “पवस्व” चर । कीदृशस्त्वम् ? “उक्षेभिः”
शस्त्रैः “अनुमाद्यः” स्तुत्यः “शुचिः” शुद्धः “पावकः” अन्यस्त्र
शोधकः “अद्भुतः” महान्, एवं महानुभावः पवस्व ॥

“सुवहन्तमः”-“सुवहन्तम”-इति पाठौ ॥ ६ ॥

शुचिः पावक वच्यते सीमः सुतः स मधुमान् ।

२ १ २ २ २

देवावीरघशङ्कसहा ॥ ७० ॥ [३]

अथ सप्तमो । “सुतः” अभिपुतः “मधुमान्” माधुर्योपेतः
 “सः” सोमः “शुचिः” स्वयं शुद्धः “पावकः” शोधकश्च उच्यते
 तथा “देवावीः” देवानामविता तर्पयिता “अघशंसहा” अघं
 पापं शंसतोत्पद्यशसा असुरास्तेषां हन्तेति चोच्यते ॥

“सुतः समधुमान्”-“सुतस्य मध्वः”—इति पाठौ ॥ ७० ॥ [३]

इति सप्तमोऽध्यायः प्रकाशे उत्तरार्चिकस्य षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पद्यः ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २

प्र कविर्देववीतयेऽव्या वारिभिरव्यत ।

२ २ २ २ २ २

साह्वान्विश्वा अभि स्पृधः ॥ ७१ ॥

अ० अक्षित-देवत्वः । अ० गायत्री । दे० सोमः । अथ
 द्वितीय-खण्डे—प्रकविरिति सप्तमं प्रथमं सूक्तम् ; तत्र
 प्रथमा । “कविः” मेधावी सोमः “देववीतये” देवानां
 पानाय “अव्या वारिभिः” अविमन्मन्त्रिभिः वालैः दद्यापवि-
 त्रेण “अव्यत” अव्यते प्राप्यते, “साह्वान्” शत्रूणां सोढा सोमः
 “विश्वः स्पृधः” सर्वान् सग्रामान् हिंसकान् वा अभिभवतीति
 शेषः ॥

“अव्यावारिभिरव्यत”-“अव्योवारिभिरपति”—इति पाठौ ॥ ७१ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २

स हि ध्या जरिदभ्य आ वाजं गोमन्तमिन्दति ।

२ २ २ २ २

पवमानः सहस्रिणम् ॥ ७२ ॥

अथ द्वितीया । “स हि पा” स खलु “पवमानः” सोमः
“जरितभ्यः” स्तोत्रभ्यः “गोमन्तं” “वह्निभिर्गोभिर्युक्तं” “सह-
स्रिणं” सहस्र-सहस्राकं “वाजम्” अन्नम् “आ” आभिमुख्येन
“इन्वति” व्याप्नोति प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

१२ १२ २ १२ १२ १२ १२ १२
परि विश्वानि चेतसा मृज्यसे पवसे मती ।

११ ११ ११ ११
स नः सोम श्रवा विदः ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे “सोम ।” त्वं “चेतसा” स्त्रीयेनास्म-
दनुकूलेन चित्तेन “विश्वानि” सर्वाणि धनानि “मती” मत्वा
अस्मात् स्तुत्या “मृज्यसे” दशापवित्रेण शोधसे । ततः “पवसे”
रसं चरसि । एवमभूतः “सः” त्वं “नः” अस्माभ्यं “श्रवः”
अन्नं “विदः” देहोति शेषः ॥

“मृज्यसे”-“मृजसे”—इति पाठौ ॥ ३ ॥

११ १२ ११ १२ ११ १२ १२
अभ्यर्षं बृहद्यशो मघवद्भ्यो ध्रुवण्यै रयिम् ।

१२ १२ १२ १२ १२
इषण्यै स्तोत्रभ्य आ भर ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । हे “सोम ।” त्वं “बृहद्यशः” महतीं
कोत्तिम् “अभ्यर्षं” अभिगमय, “मघवद्भ्यः” इषिभ्यः
अस्माभ्यं “ध्रुवं” रविं “धनं” च अभ्यर्ष । किञ्च “इषम्”
पवः “स्तोत्रभ्यः” अस्माभ्यम् “आभर” आहर ॥ ४ ॥

१ १२ २ १ १२ २ १
त्वण्यै राजेव सुव्रतो गिरः सोमाविवेशिय ।

२ १ २

पुनानो वज्रे अद्भुत ॥*५॥

अथ पञ्चमी । हे “वज्रे !” यज्ञादेर्वदिः ! “अद्भुत ।”
 “सोम !” “सुव्रतः” सुकर्मा “पुनानः” त्वं “राजा इव”
 “गिरः” अस्मदीयाः “स्तुतीः” आविवेशिय आविशसि ॥५॥

१० १२ २२ २१ २ २ २ २ २ २ २

स वज्जिरप्सु दुष्टरो मृज्यमानो गभस्त्योः ।

१ १ २ १ २

सोमश्चमूपु सीदति ॥*६॥

अथ षष्ठी । “सः” सोमः “वज्जिः” यज्ञादेर्वदिः “अप्सु”
 अन्तरिक्षे वर्त्तमानः “दुष्टरः” दुःखेन अन्यैस्तरणीयः “मृज्य-
 मानः” शोध्यमानः “गभस्त्योः” हस्तयोः एवभूतः सन्
 “चमूपु” पात्रेषु “सीदति” ॥ ६ ॥

३ १ २ १ १२ २२ २ १ २

क्रीडुर्मखो न मण्डयुः पवित्रं सोम गच्छसि ।

१ २ २ २ २ १ १ २

दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥*७॥ [४]

अथ सप्तमी । हे “सोम ।” “क्रीडुः” क्रीडन-शीलस्त्वं
 “मण्डयुः” मण्डतिर्दानकर्मा (निघ० ३, २०, १०) दानेच्छुः
 “मखो न” दानमिव “पवित्रं” “गच्छसि” । किं कुर्वन् ?
 “स्तोत्रे” स्तुतिकर्मे “सुवीर्यं” शोभन वीर्यं “दधत्” प्रय-
 च्छन् ॥ ७ ॥ [४]

११ १ ११ २ १ २ २ २ २ २

यवयवं नो अन्वसा पुष्टं पुष्टं परि स्रव ।

विश्वा च सोम सौभगा ॥३१॥

ऋ० अथत्सारः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ यवयव-
मिति चतुर्ऋचं द्वितीयं सूक्तं ; तत्र, प्रथमा । हे “सोम”
त्वं “नः” अस्मभ्यम् “पुष्टं पुष्टम्” अत्यन्तं बहुलं “यवयवम्”
पुनः पुनर्युतं रसम् “अन्धमा” अन्नरूपया धारया “परिस्रव”
अथ तत्र प्रार्थयितुस्तृणयात्यन्तं पीडितत्वात् “आवाधे च” (८,
१, १०) — इति द्विर्भावः । आवाधनमावाधः पीडा प्रयोक्तृ-
धर्मो नाभिधेयधर्मो ब्रह्मत्तम् । अपि च “विश्वा” विश्वानि
“सौभगा” सौभगानि धनानि परिस्रव अस्मभ्यं प्रयच्छे-
त्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २
इन्द्रो यथा तव स्तवो यथा ते जातमन्धसः ।

२ ३ १ २ २ १ २ २
नि वर्हिषि प्रिये सदः ॥३२॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्रो” सोम । “अन्धसः” अन्नरूपस्य
“तव” सस्त्वन्धो “स्तवः” स्तवनं स्तोत्रं तथा “ते” तव “यथा
जातं” यथा प्रादुर्भूतमस्ति, तथा त्वं “प्रिये” प्रीणयितरि
“वर्हिषि” अस्मद्यष्ट्रे “नि सदः” निपश्यो भव ॥ २ ॥

३ १ १ २ १ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २
उत नो गोविदश्चवित्पवस्व सोमान्धसा ।

१ १ १ २ १ २
मचूतमेभिरहभिः ॥३३॥

अथ तृतीया । “उत” अपि च हे “सोम” । “नः” अस्माकं
“गोवित्” गोपदः “अश्ववित्” अश्वपदय त्वं “मचूतमेभिः”

मनुतमैः अतिशयेन शीघ्रैः “अहभिः” अहोभिर्हेतुभिः “अन्वसा
पवस्व” अन्नरूपया धारया चर ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
१ यो जिनाति न जीयते हन्ति शत्रुमभीत्य ।

१ २
स पवस्व महस्रजित् ॥ *४॥ [५]

अथ चतुर्थी । हे “सहस्रजित् ।” अमहदात शत्रूणां जितः ।
“सोम ।” “यः” भवान् “जिनाति” शत्रून् जयति स्वयं शत्रुभिः
“न जीयते” । प्रकारान्तरेण तदेवाह—“शत्रुमभीत्य” स्वयमेव
शत्रुमागत्य “हन्ति” किन्तु तेन न हन्यते इति शेषः । एवं
भूतः स त्वं धारया चर ॥ ४ ॥ [५]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
यास्ते धारा मधुयुतोऽसृग्रमिन्द जतये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
ताभिः पवित्रमासदः ॥ *१॥

ऋ० जमदग्निः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ ढर्चा-
त्तके तृतीयसूक्ते—प्रथमा । भो “इन्दो !” सोम ! “ते” तव
“मधुयुतः” मधुर-रसस्य चरोतयित्राः “याः” “धाराः”
“जतये” रक्षन्ताय “असृग्र” सुव्यन्ते “ताभिः” धाराभिः त्वं
“पवित्रम्” “आसदः” आसोद ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
सो अर्पेन्दाय पीतये तिरो वाराण्यव्यया ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ *२॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “सः” अभिषुतः त्वम् “अव्यया”

खण्डे—प्रथमं दृष्टे, प्रथमा । “अग्नेः” अङ्गनादि-गुण-युक्तस्य
 “तव” “श्रियः” रश्मिलक्षणा विभूतयः “चिकित्रे” प्रज्ञा-
 यन्ते । तत्र दृष्टान्तः—“वर्षस्येव विद्युतः” यथा वर्षितुर्मेघस्य
 समन्विनो विद्युतः, “उपसामिवेतयः” यथा चोपसाम् ‘एतयः’
 समनशीलाः व्यासाः प्रकाशाः प्रज्ञायन्ते, तद्वदित्यर्थः । कदेत्य-
 ब्राह्—“यद्” “यदा” त्वम् “ओपधीः” त्रीह्रियवाद्याः “व-
 नानि” अरण्यानि च अभिसृष्टोऽसृष्टः दग्धं विस्फुट सन्
 “स्त्रयम्” आत्मना “आसन्” आस्ये सुखे “अक्षम्” अदनीयं
 स्थावर-लक्षणं “परि चिनुषे” परिक्षिपसीत्यर्थः ।

“विद्युतोऽग्नेः”—“विद्युतश्चित्रा”—इति, “उपसाम्नकेतवः”
 —“उपसामिवेतयः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ १ १४ १ १ १
 वातोपजुत इपितो वशाप् अनु

१ १४ १ १ १ १ १ १
 तपु यदन्ना वेविपद्वितिष्ठसे ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 आ ते यतन्ते रथ्योश्च यथा पृथक्-

१ १ १ १ १ १ १ १
 शर्धाप्स्याग्ने अजरस्य धक्षतः ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । हे “अग्ने ।” त्वं “यद्” यदा “वातोप-
 जूतः” वायुना कम्पितः “वशान्” कान्तान् वनस्पतीन् “अनु”
 प्रति “तपु” चिपम् “इपितः” प्रेषितश्च सन् “अन्ना” अन्नानि
 अदनीयानि वनस्पत्वादीनि स्थावराणि “वेविपत्” व्याप्नुवन्
 “वितिष्ठसे” इतस्ततो गच्छति ; तदानीम् “अजरस्य” जरा-
 रहितस्य “धक्षतः” दक्षतः “ते” तव “शर्धाप्ति” तेजापि

“यथा” “रथः” रथिनः तद्वत् “आ पृथक्” पृथगायन्त
गच्छन्ति ।

“अजरस्य”-“अजराणि”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
मेधाकारं विदधस्य प्रसाधन-

१ १ २ ३ १ २ ३ ३
मग्निं होतारं परिभूतरं मतिम् ।

१ २ ३ १ २ ३ ० ८
त्वामर्भस्य हविषः समान-

१ १ २ ३ १
मित्वां महे वृणते नान्यं त्वत् ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया । “मेधाकारं” प्रज्ञायाः कर्तारं “विदधस्य”
यज्ञस्य “प्रसाधनम्” प्रकर्षेण साधकं “होतारं” देवानामाह्वा-
तारं “परिभूतरम्” अतिगयेन शत्रूणामभिभवितारं “मतिं”
मन्तारं “यं” “त्वाम्” अग्निम् “वयसृत्वजः” वृणीमहे—इति
शेषः । हे अग्ने ! “त्वामित्” त्वामेव “अर्भस्य” अल्पस्यास्य
“हविषः” पुरोडाशादिकस्य भक्ष्यार्थमिति शेषः । “समान-
मित्” सदैव ऋत्वजः “वृणते” प्रार्थयन्ते “महः” महतः
सोमात्मकस्य हविषः भक्ष्यार्थं त्वामेव वृणते “त्वत्” त्वत्तः
“अन्यम्” अतिरिक्तं देवं “न” वृणते ।

“परिभूतरं”-“परिभूतमम्”—इति छन्दोगबद्धृचानां पाठौ,
“त्वामर्भस्य हविषः”-“तमिदमेहविषि”—इति, “इत्त्वामहो”-
“तमिहो”—इति च ॥ ३ ॥ [७]

१ १ १ ३ १ २ ३ १ २
पुरुषाणां चिध्यस्त्यवो नूनं वां वरुण ।

१ १ १ २ १ २
मित्र व०सि वा० सुमतिम् ॥३१॥

ऋ० उरुचक्रौ । छ० गायत्री । दे० मित्रावरुणौ । अथ
द्वितीयद्वये—प्रथमा । हे मित्रावरुणौ ! “वां” युवयोः “पुरु-
रुणा” प्रथमार्थे तृतीया (१, १, ८५) पुरोरपि बहु उरु बहु-
तरम् अथवा पुरु च तदुरु च पुरुष अत्यन्तं बहुतरमित्यर्थः
तादृक् “अवः” इक्षण “नूनं” निययेन “अस्ति हि” हि
प्रसिद्धौ ; चिदिति पूरणः हे “वरुण !” हे “मित्र !” “वां”
युवयोः “सुमतिम्” अनुपद्वबुद्धिम् “वसि” सम्भोज्यम् ॥ १ ॥

१ १ २ १ २ २ १ २ २ १ २
ता वा० सम्यगद्वृक्षाणेपमश्याम धाम च ।

१ १ २
वयं वां मित्रा स्याम ॥३२॥

अथ द्वितीया । हे “अद्वृक्षाणा !” हे अद्रोम्भारौ । “ता”
तौ प्रसिद्धौ “वां” युवां सम्यक् स्तुम इति शेषः । स्तोताः
“वयम्” “इषम्” अन्नं “धाम च” आधारम् “अश्यामः”
प्राप्नुयाम । हे “मित्रा !” मित्रावरुणौ ! “वां” स्तोतारौ
वयं “स्याम” भवेम समृद्धा इति शेषः, युवाभ्यां स्वभूता वा
स्याम ॥

“धामच”-“धाधसे”—इति पाठौ, “मित्रा”-“रुद्रा”—
इति च ॥ २ ॥

१ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १
पातं नो मित्रा पायुभिरुत वायेथा० सुवावा ।

२ १ २ १ २ २ १ २
साध्याम दस्युं तनूभिः ॥३३॥ [८]

अथ तृतीया । हे “मित्रा !” मित्रावरुणौ देवी ! युवां

“नः” अस्मान् “पायुभिः” रक्षणेः “पातं” रक्षतम् । “उत” अपि च “सुत्रात्वा” शोभनेन त्राणेन “त्रायेथां” पालयेथाम् इष्टप्राप्त्यनिष्ट-परिहार-भेदेन भेदः—स्तोत्रादि-वैकल्याच्छ-त्रोर्वा त्रायेथाम् अभिमत-प्रापणेन रक्षतमित्यर्थः । वयञ्च “तनूभिः” पुत्रादिभिः सहिताः स्त्रीयैरङ्गैर्वा “दस्वून् शत्रून् “सह्याम्” अभिभवाम ॥

“मित्रा”-“रुद्रा”—इति पाठौ, “त्रायेथां”-“त्रायेताम्”—इति, “सह्याम्”-“तुव्याम्”—इति च ॥ ३ ॥ [८]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वा शिघ्रे अवेपयः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
सोममिन्द्र चमू सुतम् ॥११॥

ऋ० कुरुसुतिः । छ० गावत्रो । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
द्वये—प्रथमा । हे “इन्द्र ।” त्वं “पीत्वा” “ओजसा” बलेन
“सह” “उत्तिष्ठन्” “शिघ्रे” हनू “अवेपयः” अकम्पयः मदा-
वेगादिति भावः । किं पीत्वा ? “चमू” चम्बोरधिपयण-
फलकयोः “सुतम्” अभिपुतम् “सोमम्” ॥

“पीत्वा”-“पीत्वो”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अनु त्वा रोदसी उभ स्पर्धमानमददेताम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
इन्द्र यदस्युहामवः ॥१२॥

अथ द्वितीया । हे “स्पर्धमान” शत्रुभिः सह स्पर्धाङ्गारिण ।
इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “अनु लब्ध” “उभे रोदसी” उभे अपि

यत्वापृथिव्यो “मदेतां” हृष्येताम् “यद्” यदा “दस्युहा भवः”
शत्रूणां हन्ता भवसि, तदा मदेतामिति सम्बन्धः ॥

“स्यवेमानमदेतां”-“कृष्यमाणमकृष्येताम्”—इति पाठौ ॥२॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वाचमष्टापदीमहं नवस्रक्तिमृतावधम् ।

१ २ १ १ २ ३ २ २

इन्द्रात्परितन्वं ममे ॥३॥ [८]

अथ तृतीया । “अष्टापदीम्” अष्टाभिर्दिग्भिर्विदिग्भिः
अष्टापदी, “नवस्रक्तिम्”, उपरिस्थितेनादित्येन नवस्रक्तिम्
आसु दिक्षु व्याप्तमित्यर्थः, “कृतावधं”, यज्ञस्य वृद्धिं कुर्वन्ती,
“वाचं” स्तुतिमयीं, परिपूर्णात् “तन्वं तनूं” न्यूनां सतीम्
“अहम्” “परि ममे” न्यूनेयतां करोमीत्यर्थः । कार्त्तुं क्षेम
स्वरूपं स्तुत्या विप्रयोक्तुं मशक्यत्वादिति भावः ॥

“कृतावधम्”-“कृतास्थम्”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [८]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्राग्नी युवामिनेऽभि स्तोमा अनूपत ।

१ २

१ २

पिवतध् शम्भुवा सुतम् ॥४॥

कृ० भरद्वाजः । कृ० गायत्री । दे० इन्द्राग्नी । अथ
चतुर्थः पद्ये—प्रथमा । हे “इन्द्राग्नी !” “युवाम्” “इमे”
“स्तोमाः” स्तोतारः “अभ्यनूपत” अभिष्टुवन्ति । हे
“शम्भुवा !” सुखस्य भावायिताराविन्द्राग्नी ! “सुतम्” अभि-
ष्टुतम् अग्नदीय सोम “पिवतम्” ॥ ४ ॥

१ २

१ २

३ १ २

३ १ २

३ १ २

३ १ २

या वाध् सन्ति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुपे नरा ।

१ २ ३ २ ३ १ २

इन्द्राग्नी ताभिरा गतम् ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “नरा !” नेतारौ ! “इन्द्राग्नी !”
“वां” युवयोः स्वभूताः “पुरुसृष्ट्या” पुरुभिर्वहुभिः स्रष्ट-
णीयाः “दाशुषे” इवींषि दत्तवते यजमानार्थम् उत्पन्नाः
“नियुतः” अश्वाः “सन्ति” हे इन्द्राग्नी ! “ताभिः”
“नियुद्धिः” सृष्ट “आगतम्” आगच्छतम् ॥ २ ॥

१ ३ १ २ २ २ २ १ २ ३ २

ताभिरा गच्छतं नरोपेदं सवनं सुतम् ।

१ २ २ १ २

इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥३॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “नरा !” नेताराविन्द्राग्नी ! सृयते-
ऽभिसृयत इति सवनः सोमः “इदं सवनम्” इमं सोमं
“सुतम्” अभिपुतम् “उप” प्रति यद्वा, इदं प्रातःसवनम् उप
अस्मिन् सवने सुतमभिपुतं सोमं प्रति “ताभिः” नियुद्धिः
आगच्छतम् । किमर्थम् ? “सोमपीतये” अथ सोमस्य
पानार्थम् ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराखण्डस्य पहलाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

१ २ ३ १ १ २ १ २ ३ १ २

अपां सोम द्युमत्तसोऽभि द्रोणानि रोरुवत् ।

२ ३ २ ३ २ ३ २

सीदन्योनौ वनेध्वा ॥४॥

४० भृगु-जमदग्निः । ४० गायत्री । दे० सोमः ।
पय चतुर्थ-खण्डे, प्रथम-खण्डे—प्रथमा । हे “सोम !” पय-

अथ तृतीया । हे “सोम !” त्वं “नः” अस्माकं “तोकाय”
पुत्राय “इषम्” अन्नं “दधद्” विदधद् प्रयच्छन् “सहस्रिणं”
सहस्रसङ्ख्याकं धनं “विश्वतः” सर्वतः “अस्त्रभ्यं” च “आप-
वस्त्र” आ प्रापय अस्त्रभ्यं पुत्राय च अन्न-धनादिकं प्रयच्छे-
त्यर्थः ॥ ३ ॥ [११]

१ १ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
सोम उ ध्वाणः सोढभिरधि णुभिरवीनाम् ।

१ १ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया
॥ १ ॥

अ० गौतमः । ऋ० वृद्धती । दे० सोमः । अथ प्रमाथ-
रूपे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । “सोढभिः” अभिपुण्ड्रिः
ऋत्विभिः “स्नानः” अभिपूयमाणः “सोमः” “अवीनां”
“सुभिः” “मांस्तृसूनामुपसंख्यागम् (६, १, ६३)”—इति
सानु-शब्दस्य सु भावः समुच्छितैर्वालेः पवित्रैः “अधि याति”
अधिकं गच्छति । “उ”—इति प्रसिद्धी । “अश्वया इव”
वह्वया इव “हरिता” हरित-वर्णया धारया “याति”
“मन्द्रया” मदकारिणा द्रोणकलशमधिगच्छति ॥

“उध्वाणः”-उयुवाणः—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १७ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।

१ १७ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
समुद्रं न संवरणान्यगमन्मन्दौ मदाय तोशते

॥ २ ॥ [१२]

अथःद्वितीया । “गोमान्” गोयुक्तः सोमः “अनूपे” निम्ने-

देशे कलशे “गोभिः” गोर्विकारैः चौरादिभिः सह “अन्नाः”
 चरन्ति । तदेवोच्यते—“सः” सोमः आत्मनो मिश्रणार्थं
 “दुग्धाभिः गोभिः” सह “अन्नाः” चरन्ति चरतेर्लुङि रूपम् ।
 किञ्च “समुद्रं न” यथा समुद्रमुदकानि गच्छन्ति तद्वत् “मंवर-
 णानि” सम्भजनीयानि रसरूपाणि अन्नानि द्रोणकलशम्
 “अग्नम्” गच्छन्ति गमेर्लुङि चूर्लुकि रूपम् । किञ्च “मन्दो”
 मदकरः सोमः “मदाय” मदार्ये “तोशते” हन्यते अभिपूयते
 तोशतिर्बधकमां (निघ० २, १८, २८) ॥ २ ॥ [१२]

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
 यत्सोम चित्सुकथ्यं दिव्यं पार्थिवं वसु ।

१ २ १ १ १ २
 तन्नः पुनान आ भरः ॥ ११ ॥

ऋ० अमित-देवलो वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
 अथ तृतीय छन्दे—प्रथमा । हे “सोम !” “यत्” “चित्”
 चायनीयम् “उक्थ्यम्” स्तुत्यं “दिव्यं” दिवि भयं “पार्थिवं”
 पृथिवी-सम्बन्धश्च यत् “वसु” धनमस्ति “तत्” “नः” अस्म-
 न्भ्यम् “पुनानः” पूयमानः सन् “आभर” आश्रय ॥ १ ॥

१ २ १ १ १ २ १ २ १ १ १ १ १ २
 वृषा पुनान आयूँपि स्तनयन्नधि वहिषि ।

१ १ १ २ १ १ १
 हरिः सन्धोनिमासदः ॥ १२ ॥

अथ द्वितीया । हे सोम । “आयूँपि” यजमानादीना-
 मृत्विजां जीवितकालान् “पुनानः” शुद्धान् कुर्वन् “वृषा”
 कामानां वर्षकस्त्वं “स्तनयन्” शब्दं कुर्वन् “अधि वहिषि”
 अधीति सप्तम्यर्थानुवादी आस्तीर्णे दर्भे “हरिः सन्” हरित-
 वर्णः सन् “योनिं” स्रकोयं स्थानम् “मासदः” आसीद ॥

“आयूषि” “आयुषु” — इति पाठौ, “आसदः” — “आस-
दत्” — इति च ॥ २ ॥

३ १ २ १ २ ३ १ २
युव॑ ह॒ि स्यः स्वःप॑ती इन्द्रश्च सोम गोप॑ती ।

३ १ २ ३ १ २
ई॒शाना पि॒प्यतं धि॒यः ॥ ३ ॥ [१३]

अथ तृतीया । हे “सोम !” त्वम् “इन्द्रश्च” युवं हि”
युवां खलु “स्वःपती” सर्वस्य स्वामिनी “स्यः” भवयः । तथा
“गोपती” गवां पालकौ “ईशाना” ईश्वरी सन्ती “धि॒यः”
अस्मदीयानि कर्माणि “पिप्यतम्” प्याययुत ॥

“युवंहिस्यःस्वःपती” — “युवंहिस्यःस्वर्पती” — इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोराश्यास्य षष्ठ्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रो म॒दाय वा॒वधे श॒वसे वृ॒त्रहा नृ॒भिः ।

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तमि॒न्म॒हत्स्वा॒जिपू॒तिम॒र्भे ह॒वा-

१ १ १ १ १ १ १ १
स॒हे स॒ वा॒जिषु॒ प्र नोऽवि॒पत् ॥ ४ ॥

ऋ० गीतमः । छ० पंक्तिः । दे० इन्द्रः । अथ षष्ठम-
खण्डे प्रथमं लघु — प्रथमा । “वृत्रहा” वृत्रस्यावरकस्य वृष्टि-
निरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा हन्ता । यद्वा, आवरकाणां
शत्रूणां हन्ता, “इन्द्रः” “मदाय” ह्यर्थे “शवसे” बलनामै-
तत् (निघ० २, ८, ३) बलायश्च “नृभिः” यज्ञस्य नेत्यभिः
ऋत्विभिः “वधे” स्तोत्र-शस्त्र-रूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्द्धितौ

वभूव । स्तुत्या हि देवता प्राप्त-बला सती प्रवर्धते । “तम्
इत्” तमेवेन्द्रम् “मह्यु” प्रभूतेषु “आजिषु” संग्रामेषु “ऊति”
रक्षां कुर्वन्तमिति शेषः । “हवामहे” अस्माकं रक्षणाय आह-
यानहे । “उत” अपि च “ईम्” एनम् एवभूतमिन्द्रम्
“अमे” अल्पे संग्रामे हवामहे अस्माभिराहुतः स चिन्द्रः
“वाजिषु” संग्रामेषु “नः” अस्मान् “प्राविपत्” प्रावतु प्रकर्षेण
रक्षतु ॥ “ऊतिमर्भे”—“ऊतेमर्भे”—इति पाठौ ॥ वाङ्म-
ह्यधेः कर्मणि ऋट् तुजादित्वादस्यास्य दीर्घत्वम् । नृभिः—
“सावेकाच (६, १, १६८)”—इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्त-
त्वस्य, “नृधान्यतरस्यां (६, १, १८४)”—इति प्रतिषेधः ।
हवामहे—ह्रयतेलेटि “हः (६, १, ३३)”—इत्यनुवृत्तौ “वह-
लञ्छन्दसि (६, १, ३४)”—इति सम्प्रसारणम्, यपि गुणा-
वादेशौ । अविपत्—अवरचणे (भ्वा, प०) लैव्यङागमः,
“इतद्यलोपः (३, ४, ८)”—इति इकारलोपः, “सिन्वहुल-
लेटि (३, १, ३४)”—इति सिप्, तस्याद्धिधातुकत्वात् बलादि-
लक्षणं ऋट् ॥ १ ॥

१ २ १ १ १ १ २ २ १ १ १ १ १ १
असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि पराददिः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
असि दम्भस्य चिह्नधो यत्नमानाय

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “वीर ।” शत्रु-क्षेपण-कुशलैन्द्र ! त्वं
“सेन्यः असि” सेनाहर्ता भवसि, त्वमेकोऽपि सेना-सदृशो भव-
सीत्यर्थः । “हि” यस्मादेवं तस्मात् प्रभूतं शत्रूणां धनं “परा-
ददिः” परादादाता शत्रूणां पराशुखं यथा भवति तथा

आदातां “असि” भवसि “दधस्य चित्” अल्पस्य नामैतत्
अल्पस्यापि तव स्तोतुः “वधः” वधयितासि, तथा “यजमा-
नाय” यागं कुर्वते “सुन्वते” सोमाभिषेवं कुपेते पुरुषाय
“शिक्षसि” अपेक्षितं धनं ददासि शिक्षतिर्दानकर्मा (निघ०
१, २०, ८१ यस्मात् “ते” तव “वसु” धनं “भूरि” बहुलं अर्चयं
धनं विद्यते तस्मात् ददासीति भावः ॥ पराददिः—डु दाञ्
दाने (जुहो० ड०) “आह्वगमहन जन (३, २, १७१)”—
इति कि-प्रत्ययः; लिङ्ङावाद् द्विवचने क्तत्वम्, “आतो
लोप इटि च (६, ४, ६४)”—इत्याकारलोपः । वधः—
वधेरन्तर्भावितण्ययादिगुपध लक्षणः क्तः । सुन्वते—“अतुर-
नुमः (६, १, १७१)”—इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धनम् ।

युङ्क्त्वा मदच्युता हरीक्त्वा हनः क्व वसौ

दधोऽस्मात् इन्द्रवसौ दधः ॥ ३ ॥ [१४]

अथ तृतीया । अत्रेदमाख्यानम्—‘रङ्गगणपुत्रो गोतमः
कुरु-सञ्जयानां राज्ञां पुरोहित आसीत्, तेषां राज्ञां परैः सह
युद्धे सति स ऋषिः अनेन सूक्तेन इन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां
जयं प्रार्थयामास’—इति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं याजसने-
यिभिरास्मात्—“गोतमो ह वै रङ्गगण उभयेषां कुरु-सञ्ज-
यानां पुरोहित आसीत्”—इति । “यत्” यदा “आजयः”
संग्रामाः “उदीरते” उद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते तदानीं “धना”
धनं “धृष्णवे” यो धृषुः धर्षयिता शत्रूणां जिता भवति तस्मै

“धीयते” निधीयते, जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इन्द्र !
 त्वं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु “मदच्युता” शत्रूणां मदस्य गर्वस्य
 “चावयितारी” “हरो” त्वदीयावस्थौ “युद्ध” स्वरथे योजय,
 योजयित्वा च कश्चिद्वाजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं “हनः”
 “हन्याः कञ्चन त्वां परिचरन्तं “वसौ” वसूनि धने “दधः”
 स्थापय ॥ उदीरते—इरगतौ (आ०) आदादिका, “अनु-
 दात्तेत्वाङ्गसार्वधातुकानुदात्तत्वे (६, १, १८६) धातुस्वर
 एव शिष्यते, “यदुद्धत्तान्नित्यम् (८, १, ६६)” —इति निघात-
 प्रतिषेधः । धना—“सुपां सुलुक् (७, १, ३५)” —इति
 डादेशः । युङ्क्षा—युजिर् योजे (इ० उभ०), अन्तर्भा-
 वित एवार्थान्नोऽटि “वङ्गुलव्यञ्जसि (२, ४, ७३)” —इति
 विकरणस्य लुक्, “इत्थोऽतस्तिङः (६, ३, १३५)” —इति
 सङ्हिताया दीर्घत्वम् । हनः—हन्तेर्लिटि सिष्यडागमः, हनञ्च
 दधय चार्थप्रतीतेः “चादिलोपे विभाषा (८, १, ६३)” —
 इति प्रथमायास्तिङ्विभक्तौर्निघातप्रतिषेधः । वसौ—लिङ्ग-
 व्यत्ययः । दधः—दध धारणे (भा० आ०) लिटि व्यत्ययेन
 परस्मैपदम् ॥ ३ ॥ [१४]

३ १ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३

(३ क १२)

स्वादोरित्या विपूवतो मधोः पिवन्ति गौर्य्यः ।

१ १८ ३ १ २ ३ १ ३ १ ३

या इन्द्रेण सयावरीर्हणा मदन्ति

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

शोभया वस्त्रीरनुस्वराज्यम् ॥ ११ ॥

ऋ० गोतमः । छ० पंक्तिः । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय-
 दधे—प्रथमा । “स्वादोः” स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्य “इत्या विपू-

वतः” इत्यमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु व्याप्तिरुक्तस्य “मध्वः”
मधोः मधुररसस्य सोमस्य “क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम् (१, ४,
३२ वा०)”—इति कर्मणः सम्प्रदायत्वात् चतुर्थर्थे पक्षी ।
एवंविधं सोमं “गौर्यः” गौरवर्णा गावः पिबन्ति । या गावः
“शोभयाः” वचन-व्यत्ययः इन्द्रेण सह शोभन्ते “वृष्णा”
कामाभिवर्षकेन्द्रेण “सयावरीः” सह यान्त्यो गच्छन्त्यः सत्यः
“मदन्ति” हृष्टा भवन्ति । ता इन्द्रपीतस्य सोमस्य श्रेयं
पिबन्तीत्यर्थः । “वस्त्रोः” पयः-प्रदानेन निवाभकारिण्यः ता
गावः “स्वराज्यं” स्वस्येन्द्रस्य यत् “राज्यं” राजत्वं तदनु सच्चा-
वस्थिता इति शेषः । विपुवतः—विपुष्ट व्याप्ती (जु० उभ०)
अस्मादीणादिकः कुप्रत्ययः ततो मतुप् ङस्वनुङ्भ्यां मतुप्
(६, १, १०६)—इति मतुप् उदात्तत्वम्, “अन्येषामपि
दृश्यते (६, १, १२०)”—इति संहितायां दीर्घः, व्यत्ययेन
मतोर्वत्वम् । मधोः—“जसादिषु छन्दसि वा वचनम् (१, ४,
७)”—इति “वेङ्किते (७, ३, १११)”—इति गुणाभावे-
यणादेशः । गौर्यः—“पिबोरादिभ्यश्च (४, १, ४१)”—इति
ङीप्, जसि ञणादेशे “उदात्तस्वरितयोर्यणः (८, २, ४)”—
इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । सयावरीः—या प्रापणे
(अदा० प०) “आतोमनिन् (३, २, ७४)”—इति वनिप्,
“वनोरच (४, १, ७)”—इति ङोत्रेफौ । मदन्ति—मदौ
इषे (दि० प०), श्वनि प्राप्ते व्यत्ययेन (३, १, ८५) यप् ।
वस्त्रोः—“यस निवासे (स्वा० प०) श्रूमृच्छिद्धि (उ०, १, १०)”—
इत्यादिना वसे रूपप्रत्ययः, “धान्ये नित् (उ० १, ८)”—
इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्, “वोतो गुणवचनात् (४४, ४, १)”—
इत्यत्र “गुणवचनात् ङीवाद्युदात्तार्थम् (४, १, ४४ भा०)”—
इति वचनात् वसुशब्दात् ङीपि यणादेशः, जसि “वाष्-

५५० उत्तरार्चिकस्य तृतीयप्रपाठके ६अ० ५ख०

न्दसि (६, १, १०३)”—इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । खराज्यम्—
“अकर्मधारये राज्यम् (६, २, ३०)”—इत्युत्तरपदाद्युदा-
त्तत्वम् ॥ १ ॥

१ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
ता अस्य पृथनायुवः सोमं श्रीणन्ति पृथयः

३ १ २ ३ ३ २ ३ २ ३ २
प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं

३ १ २ ३ ३ २ ३ २ ३ २
हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु खराज्यम् ॥२॥

अथ द्वितीया । “ताः” पूर्वाङ्गाः “अस्य” इन्द्रस्य “पृथना-
युवः” सूर्यनकामाः पृथयः नानावर्णाः गावः इन्द्रेण पातय्य
“सोम” पयसा “श्रीणन्ति” मियोकुर्वन्ति, “इन्द्रस्य” “प्रियाः”
प्रीतिहेतुभूताः “ताः” “धेनवः” “सायकं” शत्रूणामन्तकारकं
“वज्रम्” आयुधं “हिन्वन्ति” शत्रुषु प्रेरयन्ति इन्द्रो यथा शत्रुषु
वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदसुत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्वत् पूर्ववत् ।
हिन्वन्ति द्विवि प्रीणनार्थः (भा० प०), इदित्वाद्यम् ।
सायकं—पो अन्तकर्मणि (दि० प०), खुल्यात्वे युगागमः ॥२॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
ता अस्य नमसा सहः सपथ्यन्ति प्रचेतसः ।

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
व्रतान्यस्य सश्विरे पुरुषि पूर्व-

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
चित्तये वस्वीरनु खराज्यम् ॥३॥ [१५]

अथ तृतीया । “प्रचेतसः” प्रकटघ्नानाः “ताः” गावः
“अस्य” इन्द्रस्य “सहः” वलं “नमसा” स्वकीयेन पयोऋषेणा-

वेन “सपर्यन्ति” परिचरन्ति “पुरुषि” बद्धनि “अस्य”
इन्द्रस्य “व्रतानि” शत्रुवधादि-रूपाणि वीर्य-कर्माणि “सश्चिरे”
सेविरे ज्ञातव्यतया इत्यर्थः । किमर्थम् ? “पूर्वचित्तये” युयु-
त्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय अनेन युध्यमाना वृत्रादयः
सर्वे मरणं प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्थजन्त इति तेषां
बोधनायेत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् । पूर्वचित्तये-चित्तौ सङ्ज्ञाने
(भा० प०), भावे, क्लिप्तं, मरुदवधादित्वात् पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वम् ॥ १ ॥ [१५]

असाव्यं शुर्मदायाप्सु दक्षो गिरिष्ठाः ।

श्येनो न योनिमासदत् ॥१॥

ऋ० जमदग्निः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ पृष्ठे
खण्डे, प्रथमखण्डे—प्रथमा । “गिरिष्ठाः” पर्वतजातः “अंशुः”
सोमः “मदाय” मदार्थम् “असावि” अभिषुतः “अप्सु” वस-
तीवरीषु “दक्षः” प्रवृत्तश्च भवति । किञ्च “श्येनो न” यथा
श्येनः पक्षी वेगेनागत्य स्थानमासीदति तद्वदयं सोमः
“योनिं” स्वकीयं स्थानम् “आसदत्” आसीदति ॥ १ ॥

शुभ्रमन्वो देववातमप्सु धीतं नृभिः सुतम् ।

सुदन्ति गावः पयोभिः ॥२॥

अथ द्वितीया । यत् “देववातं” देवैः प्रार्थितं “शुभ्रं”
शोभनम् “अन्वः” अन्नस्वरूपं “नृभिः” नेष्टभिः “सुतम्”
अभिषुतम् “अप्सु” वसतीवरीषु “धीतं” शोधितं सोमं

“गावः” पश्यतः “पयोभिः” आशिरैः “स्रदन्ति” स्रादयन्ति ॥
 “धौतसुत”-“धुतःसुतः”—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ २ २ २ १ १२ १ १ २ २ १ १ २

आदीमश्वं न हितारमशूशुभन्नमृताय ।

१ २ १ २ २ १ १

मधो रसं सधमादि ॥३३॥ [१६]

अथ द्वितीया । “आत्” अनन्तर “हितार” प्रेरकम्
 “ईम्” एनं “मधोः” मधुरस्य सोमस्य “रस” “सधमादि” यज्ञे
 “अमृताय” अमरण्याय “अशूशुभत्” ऋत्विजः शोभयन्ति ।
 तत्र दृष्टान्तः—“अश्वं न” यथा प्रेरका अश्वं सग्रामे शोभ-
 यन्ति तद्वत् ॥

“हितार”-“हितारः”—इति पाठौ, “मधोः”-“मध्वः”—
 इति च ॥ ३ ॥ [१६]

२ २ २ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

अभि द्युम्नं वृहद्याश इपस्पते दिदौहि देव देवयुम् ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

वि कोशं मध्यमं युव ॥३४॥

ऋ० ऊर्ध्वसङ्घः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ
 प्रगाथरूपे द्वितीय-सूक्ते—प्रथमा । हे “इपस्पते” अथस्य
 पते । “देव !” स्तोतव्य सोम ! “द्युम्न” द्योतमान “वृहत्”
 प्रभूत “यगः” अन्नरूप “देवयु” देवान् कामयमान इविल-
 क्षण त्वदीय रसम् “अभि दिदौहि” अस्माभ्यमाभिसुष्येन
 प्रकाशय प्रयच्छेत्यर्थः । यद्वा, हे सोम ! यशोऽन्न देवस्य
 देवानिच्छन्त यजमानमभिलक्ष्य प्रकाशय । आसन्वित-
 स्या विद्यमानवत्त्वेन (८, १, १८) पदादित्वादनिर्यातः ।

किञ्च “मध्यमम्” अन्तरिक्षस्थितं “कोशं” मेघं “वियुव”
वृष्ट्यर्थं विगमय विस्रोपय ॥

.. “देवयुः”-“देवयुः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

वृष्टिं दिवः पवस्व रीतिमपो जिन्वन् गविष्टये धियः

॥२॥ [१७]

अथ द्वितीया । हे “सुदक्ष !” शोभन वल्ल ! “वन्वोः”
अधिपवण-फलकयोः “सुतः” अभिपुतः त्वं, “वज्रिः न विश्-
पतिः” सर्वासां प्रजानां वोढा राजिव “विशां” प्रजानां वोढा
सन् “आ पचस्व” आगच्छ कलशमापवस्व वचेर्गत्यर्थस्य
व्यत्ययेन श्यनि रूपम् । किञ्च त्वम् “अपः” अपाम् उदका-
दीनां “रीतिं” व्याप्तां गतिं वृष्टिं “दिवः” युसोकात् “पवस्व”
कुर्व । किं कुर्वन् ? “गविष्टये” गामात्मन इच्छते यजमानाय
“धियः” कर्माणि “जिन्वन्” प्रेरयन् ॥

“अपोजिन्वन्”-“अपाञ्चिन्व”-इति पाठौ ॥ २ ॥ [१७]

प्राणा शिशुर्महीनाप् हिन्वन्नृतस्य दीधितिम् ।

विज्ञा परि प्रिया भुवदध द्विता ॥२॥

अ० पर्वतनारदौ । अ० उष्णिक् । दे० सोमः ।
अथ तृतीया वचे—प्रथमा । “प्राणा” ते अनितेः मानचि-
“वचुलब्धन्दसि (२, ४, ७३)”—इति विकरणस्य लुक्,
“सुपां सुलुग् (७, १, ३८)”—इति सुप आकारादेमः यज्ञस्य

पृष्ठेषु” सोमसु “रयिं” दातारमिन्द्रम् “ऐरयत्” आयमतु
“सुक्रतुः” शोभन-यज्ञः स्तोता “अस्य” इन्द्रस्य “योजना”
संयोजनादीनि स्तोत्राणि “वि मिमीते” करोति यस्मादेवं
तस्मादिन्द्रं सोमसु ॥ रयित्वित्यर्थः ॥

“ऐरयत्”—“एरया”—इति पाठो ॥ ३ ॥ [१८]

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
पवस्व वाजसातये पवित्रे धारया सुतः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
इन्द्राय सोम विष्णावे देवेभ्यो मधुमत्तरः ॥*१*॥

ऋ० २ रमः । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः । अथ चतुर्थ-
द्वये—प्रथमा । हे “सोम ।” “सुतः” अभिपुतः त्वम् “इन्द्राय”
“विष्णावे” च अन्येभ्यो मित्रादिभ्यः “देवेभ्यः” “मधुमत्तरः”
अतिशयेन माधुर्य्यपितः सन् “वाजसातये” अन्न-लाभाय
“पवित्रे” “धारया” “पवस्व” चर ॥

“वाजसातये”-“वाजसातमः”—इति पाठो, “मधुमत्तरः”-
“मधुमत्तमः”—इति च ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
त्वाष्ट्रं रिहन्ति धीतयो हरिं पवित्रे अद्भुहः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
वत्सं जातं न मातरः पवमाना विधर्मणि ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “पवमान ।” पूयमान सोम ! “वि
धर्मणि” विविधं हविषां धारके यज्ञे “अद्भुहः” द्रोह-वर्जिताः
“धीतयः” अद्भुल्लयः धीतय इति अद्भुलिनाम् (निघ० २,
५, ०) “हरि” हरितवर्णं “पवित्रे” स्थितं “त्वा” “रिहन्ति”
लिहन्ति निष्पीडनायं स्पृशन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—“वत्सं

जातं न मातरः"; 'मातरः' मातृ-भूता गावः उत्पन्नं 'वत्सं'
यथा 'लिङ्गन्ति' तद्वत् ॥

"धीतयः"—"मातरः"—इति पाठौ, "मातरः"—"धेनवः"—
इति च ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
त्वं द्यां च महिष्रत पृथिवीं चाति जभिषे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
प्रतिद्रापिमसुक्ष्मथाः पवमान महित्वना ॥३॥ [१८]

अथ तृतीया । हे "महिष्रत" महाकर्मन् सोम ! "त्वं"
"द्यां" द्युलोकं "पृथिवीं च" "अति जभिषे" अत्यन्तं विभिषि
षुमन् धारणपोषणयोः (त० उ०), तस्य ह्यन्दसि लिङि
(१, ४, ६) सर्वविधीनां ह्यन्दसि वैकल्पिकत्वात् अत्र इडा-
गमः । अन्तरिक्षे सोमात्मना, पृथिव्यां सता-रूपेणेति एव
लोकद्वयवर्त्तिस्त्वम् । हे "पवमान !" चरन् । त्वं "महित्वना"
महित्वेन युक्तः सन् "द्रापिं" कवचं "प्रति असुक्ष्मथाः" प्रति-
सुक्ष्मसि संवृणोसि ॥ ३ ॥ [१८]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
इन्द्रवाजी पवते गोन्वोधा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
इन्द्रे सोमः सह इन्वन्मदाय ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
हन्ति रक्षो वाधते पर्यरातिं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
वरिवस्कृण्वन्वृजस्य राजा ॥४॥

ऋ० मनुः । छ० विष्टुप् । दे० सोमः । पय पशुम-
वधे—प्रथमा । "इन्दुः" धरण-शोलः "सोमः" "वाजी"

बलवान् "गोन्योघा" गमनशील-नीचीनाग्र-रस-सङ्घातः
 "इन्द्रे" "सद्यः" बलकरं रसम् "इन्धन्" प्रेरयन् सोमः "मदायु"
 अस्य मदायु "पवते" चरति । किञ्च "रचः" राक्षस-कुलं
 "हन्ति" हिनस्ति । किञ्च "अरातिं" शत्रुं "परि बाधते"
 परितः संहरति । कीदृशः ? "वरिय" वरणीयं धनं "कृण्वन्"
 स्तोत्राणां कुर्वन् "वृजनस्य" बलस्य "राजा" इङ्गिता सोम इति ॥
 "अरातिम्"-आरातीः—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ ३ १ ४ १ १ २ २ २

अथ धारया मध्वा पृचान-

२ १ २ २ १ १ २ २

स्तिरो रोम पवते अद्रिदुग्धः ।

२ २ १ २ २ १ २ २ २

इन्दुरिन्द्रस्य सख्यं जुपायो

२ २ २ १ २ २ २ २ २

देवो देवस्य मत्सरो मदाय ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । "अथ" अथ अनन्तरम् "अद्रि-दुग्धः"
 आबभिर्दुग्धोऽभियुतः सोमः "मध्वा" मदकारिण्या "धारया"
 "पृचानः" देवान् सम्पर्चयन् "रोम" अवि-रोमभिः कृतं पवित्रं
 "तिरः" तिरस्कृत्य व्यवधायकं कृत्वा "पवते" कलशेषु चरति ।
 किञ्च "इन्द्रस्य" "सख्यं" सखिभावं कर्म वा "जुपायः" सेव-
 मानो "देवः" श्रोतमानः "मत्सरः" मदकरः "इन्दुः" सोमः
 "देवस्य" इन्द्रस्य "मदाय" मदार्थं "पवते" चरति ॥ २ ॥

२ २ २ १ २ २ २ २

अभि व्रतानि पवते पुनानो

२ २ २ २ २ १ १ २ २ २

देवो देवांस्तेन रसेन पृच्छन् ।

३ ३ ३ २ ३ १ २ २ २ २
इन्द्रधर्माण्यृतुथा वसानो दश

१ २ ३ २ ३ १ २
क्षिप्रो अव्यत सानो अव्ये ॥*३*॥ [२०]

अथ तृतीया । “धर्माणि” धारकाणि “व्रतानि” कर्माणि
“ऋतुथा” ऋतोः काले “वसानः” आच्छादयन् “इन्द्रः”
सोमः “पुनानः” पूयमानः सन् “अभि पवते” कलशानभि-
लक्ष्य चरति । कौटुभः ? “देवः” संक्रोड़न-शीलः “स्नेन”
आत्मीयेन “रसेन” इन्द्रादीन् “पृच्छन्” सम्पर्चयन् संयोजयन् ।
तमिमं सोमं “दशः” दशमह्वराकाः “क्षिप्रः” अङ्गुलि-नामैतत्
(निघ० २, ५, ३) कर्माणि प्रेर्यत इति तत्सह्वराका अङ्गुल्यः
“सानो” ससुच्छ्रिते “अव्ये” अवि भवे पवित्रे “अव्यत” गम-
यन्ति यदा, तत्र पवित्रे पूयमानं सोमम् अव्यत गच्छन्ति ।
वी गत्यादिषु (अदा० ५०) लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

“व्रतानि”-“प्रियाणि”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [२०]

इति सामवेदार्चप्रकाशे उत्तरार्चस्य षडह्वराध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

१ १ १ १ २ १ १ २
आ ते अग्न इधोमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।

१ २ २ ३ १ २ २ २ २ २
यइ स्या ते पनीयसी समिद्दीद-

१ १ १ २ २ २ २ १ २
यति द्यवीपप् स्तोतृभ्य आ भर ॥*१*॥

ऋ० यमुश्रुतः यस्यो वा । ऋ० पंक्तिः । दे० अग्निः । अथ
सप्तमि खण्डे, प्रथम-सूक्ते—प्रथमा । हे “अग्ने !” “द्युमन्त”

दीप्तिमन्तम् “अजरम्” अजीर्णम् “ते” त्वाम् “आ” सर्वतः
 “इधीमहि” दीपयामः । “यत् ह” यदा खलु “ते” तव “स्या”
 सा “पनीयसी” स्तुत्या “ममित्” दीप्तिं “द्यवि” द्युलोके
 “दीदंयति” दीप्यते तदा हे अग्ने ! “स्तोत्रम्य” अस्मभ्यम्
 “इषम्” अक्षम् “आभर” आहर ॥ १ ॥

१ २ १ २ ३ २ १ १ २
 आ ते अग्ने ऋचा हविः शुक्रस्य ज्योतिषस्पते ।

१ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 सुयन्द्र दक्ष विश्पते हव्यवाद्

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
 तुभ्यं ह्यत इषं स्तोत्रम्य आ भर ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “ज्योतिषस्पते !” दीप्तेः स्वामिन् ।
 अग्ने ! “शुक्रस्य” दीप्तस्य “ते” तुभ्यम् “ऋचा” मन्त्रेण सह
 “हविः” “आ” आभिमुख्येन “ह्यते” । हे “सुयन्द्र !”
 सुहृद्वाद्वाक्य । शोभनहिरण्य । वा, हे “दक्ष !” अचूणामुप-
 चयितः । शिष्टं गतम् ॥

“ज्योतिषः”-“शोचिषः” इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ १ १ २ १ १ २
 ओमे सुयन्द्र विश्पते दर्वी शौणीष आसनि ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
 उतो न उत्पुपूर्व्या उक्थेषु शवस-

३ १ २ ३ २ ३ १ २
 स्पत इषं स्तोत्रम्य आ भर ॥ ३ ॥ [२१]

अथ तृतीया । हे “सुयन्द्र !” शोभनाद्वाद्वाक्य । शोभन-
 हिरण्य । वा, अग्ने ! “ओमे” “दर्वी” दर्वी हविः-पूर्णं जुह-

प्रभृती "आसनि" आस्ये "आ शीणीषे" आश्रयसि पचसि
वा "उतो" अपि च "नः" अस्मान् "उक्षेपु" यागीषु "उत्
पुपूय्याः" उत्पूरय फलैः । हे "श्वसस्यते !" बलस्य पालयितः ॥
इषमित्यादि गतम् ॥ ३ ॥ [२१]

इन्द्राय साम गायत विप्राय वृहते वृहत् ।

ब्रह्मकृते विपश्चिते पनस्यवे ॥*१*॥

ऋ० नृमेधः । छ० उष्णिक् । टे० इन्द्रः । अथ तृतीयः
लक्षे—प्रथमा । हे उद्गातारः ! "इन्द्राय" "वृहत्" एतः
नामकं साम "गायत" उच्चरत । कौटशाय ? "विप्राय" मेधा-
विने "वृहते" मङ्गते "ब्रह्मकृते" वृष्टिद्वारा हविलचणस्यान्नस्य
कर्त्रे "विपश्चिते" विदुषे "पनस्यवे" स्तुतिमिच्छते ॥

"ब्रह्मकृते"—"वर्मकृते"—इति पाठौ ॥ १ ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि त्वष्ट्रं सूर्यमरोचयः ।

विश्वकर्मा विश्वदेवा महाष्ट्रं असि ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे "इन्द्र !" "त्वम्" "अभिभूः" शत्रूणाम्
अभिभविता "असि" भवसि किञ्च "त्वम्" "सूर्यम्" आदि-
त्यम् "अरोचयः" तज्जोभिरदोषय, किञ्च "विश्वकर्मा" विश्वस्य
कर्तामि "विश्वदेवः" सर्वदेवयामि तथा च यजुर्वाङ्मनसम्—
"अग्निं वा अन्वत्या देवता इन्द्रमन्वत्या" इति अतो "महान्"
सर्वाधिकोऽसि ॥ २ ॥

२ २ ३ १ २ २ १ २ ३ २ २
विभ्राजं ज्योतिषा स्वाश्रगच्छो रोचनं दिवः ।

२ १ २ २ १ २
देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे ॥ ३ ॥ [२२]

अथ तृतीया । हे “इन्द्र !” त्वं “ज्योतिषा” तेजसा
“दिवः” आदित्यस्य “रोचनं” प्रकाशकम् अधिकरणत्वेन
“स्वः” स्वर्गं विभ्राजत् प्रकाशयन् “अगच्छः” अप्राप्नोः,
किञ्च “देवाः” सर्वाः “ते” तव “सख्याय” मित्रत्वाय “येमिरे”
स्वं स्वमात्मानं नियमितवन्तः अस्माकम् इन्द्रः सखा यथा
स्यादिति सर्वे देवाः प्रयत्नमकार्षुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ [२२]

१ २ ३ २ २ २ १ २ ३ २ २
असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णावा गहि । ॥

१ २ ३ २ ३ २ २ ३ २ ३ २
आ त्वा पृणक्तुन्द्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ १

ऋ० गोतमः । छ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
द्वये—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “ते” त्वदर्थं “सोमः” “असावि”
अभिपुतोऽभूत् । हे “शविष्ठ” अतिशयेन बलवन् ! अतएव
“धृष्णो” यत्रूणां धर्पयितः । इन्द्र ! “आगहि” देवयजनदेश-
मागच्छ, आगतञ्च “त्वा” त्वाम् “इन्द्रियं” सोमपानेनोत्पन्नं
प्रभूतं सामर्थ्यम् “आ पृणक्तु” आपूरयतु । “रजः” अन्तरिक्षं
“रश्मिभिः” किरणैः “सूर्यो न” यथा सूर्यः पूरयति तद्वत्
शविष्ठः—शवस्तिन् शब्दादिष्ठनि विन्मतोर्लुक्, “टिः (६, ४,
११५)”—इति टिलोपः, पादादित्वाभिघाताभावः (८, १,
१८) । गहि—गमेलंति “वहुलब्धन्दसि (२, ४, ७३)”—
इति यपो लुक्, अनुदात्तोपदेश (६, ४, ३७)—इत्यादिना

अनुनासिक-लोपः, तस्य असिद्धवद्वाभात् (६, ४, १२) —
इत्यसिद्धत्वाद्भेदुगभावः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आ तिष्ठ वृत्रहन् युक्ता ते ब्रह्मणा हरौ ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अर्वाचीनम् सु ते मनो यावा कृणोतु वग्नुना ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “वृत्रहन् ।” यवृणां वृन्तः । इन्द्र !
“रथम्” “आ तिष्ठ” आरोह । यस्मात् “ते हरौ” त्वदीया-
वश्वौ “ब्रह्मणा” स्तोत्रलक्षणेन मन्त्रेण “युक्ता” रथेऽस्माभिर्यो-
जितौ “सुपां सुलुग् (७, १, २८)” — इत्याकारः तस्मात् त्वं
रथमातिष्ठ । “ते मनः” त्वदीयं मनश्च “यावा” अभिष-
वार्थं प्रवृत्तः पाषाणः “वग्नुना” वक्षनीयेनाभिषवशब्देन
“वृचेर्गच्छ (७, ३, ३३)” — इति शु-प्रत्ययो गकारस्यान्तादेशः
“अर्वाचीनम्” — अस्मादभिमुखं “सुकृणोतु” सुष्ठु करोतु ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रमिहरी वहतीऽप्रतिधृष्टशवसम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ऋषीणां मुष्टीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् ॥ ३ ॥ [२३]

इति तृतीयप्रपाठकः ।

अथ तृतीया । “अप्रतिधृष्टशवसं” केनाप्यधर्पितवल्-
महिंमितवल्मिन्त्यर्थः “इन्द्रमित्” इन्द्रमेव “ऋषीणां” वसि-
ष्ठादीनां “मानुषाणाम्” अन्येषां मनुष्याणाञ्च “मुष्टीः”
गोभनाः स्तुतौ “यज्ञश्च” “हरौ” अश्वौ “उप वहतः” समीपं
प्रापयतः । यत्र यत्र स्तुवन्ति यत्र यत्र यजन्ते तत्र सर्वत्रे-

प्रियभूतं “मधु” मधुरसं “पवते” पूयते दशापवित्तेण शोध्यते
 इत्यर्थः । रसो विगेष्यते—“पिता” पालकः “जनिता”
 फलस्य उत्पादकः “विभूवसुः” प्रभूतधनेः तेन सम्पादयितुं
 शक्यत्वात् तादृशः सोमरसः “स्वधयोः” “स्वधा”—इति द्यावा-
 पृथिव्योर्नाम (निघ० ३, ३०, १) “अपोच्यम्”—इति चान्त-
 र्हितस्य (निघ० ३, २५, ६) द्यावापृथिव्योर्मध्येऽन्तर्हितं
 “रत्नं” रमणीयं धनं “दधाति” स्थापयति यजमानेषु । स एव
 पुनर्विगेष्यते—“रसः” रसयिता “मदिन्तमः” मादयितृत्तमः
 “मत्सरः” स सोमः “इन्द्रियः” इन्द्रेण जुष्टः इन्द्रिय-वर्द्धको
 वा ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ १ २ ३ १ २ ३
 अभिक्रन्दन् कलशं वाज्यर्पति

१ १ २ १ २ १ २ १ २
 पतिर्दिवः शतधारो विचक्षणः ।

१ २ ३ १ २ १ २
 हरिर्मित्रस्य सदनेषु सौदति

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 मर्मृजानोऽविभिः सिन्धुभिर्वृषा ॥२॥

अथ द्वितीया । सोमः “वाजी” वेजनवान् यद्वा, अथ-
 सदृशः “अभिक्रन्दन्” अभितः शब्दं कुर्वन् “कलश” द्रोण-
 कलशम् “अर्पति” गच्छति । कीदृशः “दिवः” द्योतमानस्य
 अन्तरिक्षस्य दशापवित्तलक्षणस्य “पतिः” पालकः स्वामी
 यद्वा द्यूलोकस्य स्वामी दिवि हि सोम उत्पन्नः “द्वितीयस्या
 मृतो दिवि सोम आसीत्”—इति श्रुतेः “शतधारः” परि-
 मित धार-पेतः “विचक्षणः” विशेषेण द्रष्टा “हरिः” हरितवर्णः
 सोमरसः “मित्रस्य” मित्रवर्जितकरस्य यज्ञस्य “सदनेषु”

लृचे—प्रथमा । “वाजिनः” बलवन्तः “शुक्रासः” दीप्ताः
 “आशवः” वेगवन्तश्च “सोमासः” सोमाः “गव्यया” यजमा-
 नस्य गव्येच्छया तथा “अश्वया” अश्वेच्छया तथा “वीरया”
 वीराः पुत्र-भृत्यादयः तेषामिच्छया “प्र अस्तु चतं” प्राप्तव्यन्त
 रंसान्वा विस्तृज्यन्ते ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 शुभमाना ऋतायुभिर्मृज्यमाना गभस्व्योः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 पवन्ते वारे अव्यये ॥२॥

अथ द्वितीया । “ऋतायुभिः” यज्ञेच्छुभिः अध्वर्यु-प्रक्ष-
 तिभिः “शुभमानाः” अलङ्घ्यमाणाः “गभस्व्योः” हस्तयोः
 हस्ताभ्यां “सृज्यमानाः” शोधमानाः “वारे” वाली दद्याप-
 वित्रे । कीदृशे ? “अव्ये” अविमये “पवन्ते” पूयन्ते ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 ते विश्वा दाशुषि वसु सोमा दिव्यानि पार्थिवा ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 पवन्तामान्तरिक्ष्या ॥३॥ [२]

अथ तृतीया । “ते” सोमाः अभिपूयमाणाः “दाशुषे”
 हविः-प्रदात्रे यजमानाय “विश्वा” सर्वाणि “वसु” वासकानि
 गवादि-धनानि “आपवन्तां” सर्वतः चरन्तु । विश्वेत्युक्तं कथं
 यस्तानां विश्वत्वमिति ? उच्यते—“दिव्यानि” दिवि भवानि
 “पार्थिवा” पृथिवी-सम्बद्धानि “अन्तरिक्ष्या” अन्तरिक्षाणि
 अन्तरिक्षे भवानि एव मुक्तप्रकारेण विश्वानीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [२]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 पञ्च देववीरति पविवधु सोम रथ्या ।

१ २ ३ ४ ५

इन्द्रमिन्दो वृषा विश ॥१॥

अं० मेधातिथिः । क० गायत्री । दे० सोमः । यवस्वेति-
दशर्चं, तृतीये-सूक्ते—प्रथमा । हे सोम ! “देववीः” देव-
कामः त्वं “रंघ्या” बेगेन “पवित्रं” यथा भवति “अति-
पवस्व” अतिचर । किञ्च हे “इन्द्रो !” “वृषा” सेवकास्व-
इन्द्रम् “आविश” प्रविश ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

आ वच्यस्व महि सरो वषेन्दो दुस्त्वत्तमः ।

१ २ ३ ४ ५

आयोनिं धर्षसिः सदः ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्रो !” सोम ! “वृषा” सेवका-
भीष्टदाता वर्षकः “दुस्त्वत्तमः” यशस्वितमः “धर्षसि” धर्त्ता
त्वं “महो” महत् “सरो” पानीयम् “अन्धः” अन्नम् “आव-
च्यस्व” अन्नान् प्रति आगमय किञ्च “योनिं” स्वकीयं स्थानम्
“आसदः” आसोद च ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

अधुक्षत प्रियं मधु धारा सुतस्य वैधसः ।

१ २ ३ ४ ५

अपो वसिष्ठ सुक्रतुः ॥३॥

अथ तृतीया । “सुतस्य” अभिपुत्रस्य “वैधसः” अभि-
सपितस्य विधातुर्यस्य “सोमस्य” “धारा” “प्रियं” प्रीतिकरं
“मधु” अमृतम् “अधुक्षत” दुग्धे । स “सुक्रतुः” सुकर्मा सोमः
“अपः” “वसतीवरोः” “वसिष्ठ” आच्छादयति ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ १ ३ १ ३ १ २
महान्तं त्वा महीरन्वापो अर्पन्ति सिन्धवः ।

१ ३ १ ३ १ २
यज्ञोभिर्वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । हे सोम । त्वं “यद्” यदा यज्ञे “गोभिः”
“गोर्विकारैः” पयोभिः “वासयिष्यसे” आच्छादयिष्यसे, तदा
“महान्तं” गुणैः प्रवृद्धं “त्वा अनु” त्वाम्भति “सिन्धवः” स्वन्द-
मानाः “महीः” महत्यः “आपः” “अर्पन्ति” गच्छन्ति ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ ३ १ २ ३ १
समुद्रो अस्म मासृजं विष्टभो धरुणो दिवः ।

१ १ ३ १ २ ३ १
सोमः पवित्रे अस्मयुः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । “समुद्रः” समुद्रवन्ति अस्मादस्मा इति
समुद्रः “विष्टभः” “दिवः” स्वर्गस्य “धरुणः” धर्ता च
“अस्मयुः” अस्मात्-कामः “सोमः” “अस्म” उदकेषु “मासृजं”
समृज्यते पवित्रेऽभिपिच्यते चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ ३ १ २ ३ १ ३ १ ३ १ ३ २
अचिक्रद्वृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शतः ।

१ ३ १
सप्त सूर्येण दिद्युते ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । “वृषा” कामानां वर्षकः “हरिः” हरितवर्णः
“महान्” सर्वोत्तमः “मित्रः न” यथा सखा तद्वत् “दर्शतः”
दर्शनीयः यः सोमः “अचिक्रद्वत्” शब्द करोति । सोऽयं सोमः
सूर्येण सह “सन्दिद्युते” समित्येकोभावे सूर्येण सह द्योतत
इत्यर्थः ॥

“रोचते”—इति वधूचामां पाठः ॥ ६ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
गिरस्त इन्द्र योजसा मर्मज्यन्ते अपस्युवः ।

२ ३ १ २ ३ १ २
याभिर्मदाय शुभ्रसे ॥७॥

अथ सप्तमी । हे “इन्द्रो !” “ते” तव “योजसा” बलेन “अपस्युवः” कर्मच्छा-सम्बन्धिन्यः ताः “गिरः” स्तुतयः “मर्मज्यन्ते” शोध्यन्ते । “याभिः” “गोभिः” त्वं मदाय “शुभ्रम्” “शुभ्रसे” अलङ्घियसे ॥ ७ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तं त्वा मदाय दृष्वय उ लोककृत्सुमीमहे ।

१ १ १ २ ३ २
तव प्रशस्तये महे ॥८॥

अथ अष्टमी । “लोककृत्सु” लोकस्य कर्त्तारं “तं त्वा” सोमं “दृष्वये” शत्रूणां घर्षण-शीलाय “मदाय” “इमहे” याचामहे । हे सोम ! पातमिति श्रेयः । किमर्थम् ? इति, उच्यते—“तव” “महे” महेते “प्रशस्तये” प्रशंसनाय ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
गोपा इन्द्रो नृपा अस्यश्वसा वाजसा उत ।

३ १ ३ १ २ ३ १ २
आत्मा यज्ञस्य पूर्व्यः ॥९॥

अथ नवमी । हे “इन्द्रो !” ह्रियमान-सोम ! “यज्ञस्य” ज्योतिष्टोमादेः “पूर्व्यः” पुराणः नित्यः आत्मा स्वरूपभूतः सोमस्य यज्ञस्वरूपत्वं प्रसिद्धम् । तादृशस्त्वं “गोपाः” अस्माभ्यं गवां दाता “असि” भवसि, “नृपा” नृणां पुत्र-भृत्यादीनां दातासि, “अश्वसाः” अश्वानां दाता चासि, “उत” अपि च “वाजसा” अश्वानां दाता चासि ॥ ९ ॥

१ १ २

१ १

१ २

१ १ १

अस्मभ्यमिन्दविन्द्रियं मधोः पवस्व धारया ।

३ १ २

२ १

पर्जन्यो वृष्टिमाप् ॥१०॥ [३]

अथ दशमी । हे “इन्दो ।” सोम ! “इन्द्रियम्” इन्द्रेण
 क्षुष्टम् इन्द्रियस्य वीर्यस्य वा वर्द्धकं रसं “मधोः” मदकरस्य अम-
 तस्य “धारया” “पर्जन्योवृष्टिमां इव” यथा वर्षवान् पर्जन्यो
 मेघः तथा “अस्मभ्यं” मेधातिथिभ्यः “पवस्व” चर ॥ १० ॥

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरार्चिकस्य चतुर्थप्रपाठस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ [३]

- १ २

१ १ २

१ १ १

१ २ २ १ १

सना च सोम जेपि च पवमान महि श्रवः ।

१ २ २ १ १

अथा नो वस्यसस्त्रधि ॥११॥

• ऋ० हिरण्यरूपः । क० गायत्री । दे० सोमः । अथ
 द्वितीय-खण्डे—सनाचेति-दशर्चे प्रथमे सूक्ते, प्रथमा । हे
 “महिश्रवः ।” महदव । “पवमान” सोम । “सना” अस्मद्-
 यागे यजननीयान् देवान् भज “जेपि च” याग-विघ्नकारिणो
 राक्षसांश्च जय । “अथ” देवान् प्राप्य राक्षसांश्च जित्वा अन-
 तर “नः” अस्मान् “वस्यसः” श्रेयसः “स्त्रधि” कुरु श्रेयो-
 ऽस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥ ११ ॥

१ १ २

१ १ १ १

१ १

१ १ १

सना ज्योतिः सना स्वार्विश्रवा च सोम सौभगा ।

१ १ १ १ १

अथा नो वस्यसस्त्रधि ॥१२॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं “ज्योतिः” तेजः “सन”
अक्षभ्यं प्रयच्छ । अपि च “स्वः” स्वर्गे “सन” अक्षभ्यं
देहि । “विष्वा” विष्वाणि “सीभगा” सीभाग्वानि “च” सन
सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

१ २ १ २ २ २ ३ ३ १ २ १ २ २

सना दक्षमुत क्रतुमप सोम मृधो जहि ।

१ २ ३ १ २

अथा नो वस्यसस्त्रुधि ॥*३॥

अथ तृतीया । हे सोम ! त्वं “दक्षं” वत्सं “सन”
अक्षभ्यं देहि, “उत” अपि च “क्रतुं” यज्ञं सन, “मृधः”
हिंसकान् यत्नं च “अप जहि” मारय । सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥

१ १ १ २ २ २ २ ३ १ २ १ १ २

पवीतारः पुनीतन सोममिन्द्राय पातवे ।

१ २ २ १ २

अथा नो वस्यसस्त्रुधि ॥*४॥

अथ चतुर्थी । हे “पवीतारः !” सोमस्य शोधयितार
नृत्विजः ! “सोमं” “पुनीतन” पावयत दद्यापवित्रेण शोध
यत किमर्थम् ? “इन्द्राय पातवे” इन्द्रस्य पानाय । गत-
मन्यत् ॥ ४ ॥

१ १ २ १ १ १ २ १ २ १ २ २ २ १ १ २

त्वष्ट्वा सूर्य्ये न आ भज तव क्रत्वा तवोतिभिः ।

१ १ २ १ २

अथा नो वस्यसस्त्रुधि ॥*५॥

अथ पञ्चमी । हे सोम ! त्वं “तव क्रत्वा तव - कतिभिः”
त्वत्कर्तृकाभिः रक्षाभिर्य “नः” अस्मान् “सूर्य्ये” “आ भज”
प्रापय । सिद्धमन्यत् ॥ ५ ॥

२ ३ १ ३ २ १ ३ १ २ ३ १ ३
तव क्रत्वा तवोतिभिर्ज्योक् पश्येम सूर्यम् ।

१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*६*॥

अथ पष्ठो । हे सोम । “तव” “क्रत्वा” प्रज्ञानेन “तव
जतिभिः” पालनैश्च “ज्योक्” चिरं पश्येम सूर्यं पश्यामः
द्रश्यामः । सिद्धमन्यत् ॥ ६ ॥

इका २८ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
अभ्यर्प स्वायुध सोम द्विवर्हमध् रयिम् ।

१ १ २ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*७*॥

अथ सप्तमी । हे “स्वायुध !” शोभनायुध सोम । त्वं
“द्विवर्हम” द्वयोर्धावापृथिभ्योः स्थानयोः परिदृढं “रयि”
धनेम् “अभ्यर्प” स्तोतॄन् अभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥ ७ ॥

१ १ १ १ २ १ २ ३ १ १ २ १
अभ्याऽपानपच्युतो वाजिंत्समत्सु सासहिः ।

१ १ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*८*॥

अथ अष्टमी । हे सोम । “समत्सु” संग्रामेषु “अनपच्युतः”
शत्रुभिरनाहतः “सासहिः” शत्रूणां अभिभविता त्वम् “अभ्यर्प”
अभिगच्छ घर । गतमन्यत् ॥ ८ ॥

१ २ १ २ १ १ २ १ २
त्वां यज्ञैरवीवृधन् पयमान विधर्मणि ।

१ १ २ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*९*॥

अथ नवमी । हे “एवमानः” शीघ्रमान सोम ! त्वां
 “विधर्मणि” विविधफलस्य धारके यज्ञे “यज्ञैः” यज्ञ-साधनैः
 “स्तोत्रैः” “अवीवृधन्” यजमाना वृद्धयन्ति । गतमन्यत् ॥८॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 रयिं नश्चितमश्विनमिन्दो विग्न्यायुमा भर ।

१ १ २ १ २
 अथा नो वस्यसस्कृधि ॥१०॥ [४]

अथ दशमी । हे “इन्दो !” यागेषु क्षियमान सोम ! त्वं
 “चित्रं” नानाविधम् “अश्विनम्” अश्ववन्तश्च “विग्न्यायुं” सर्व-
 गामिनं “रयिं” धनं “नः” अस्मभ्यम् “आ भर” आहर । गत-
 मन्यत् ॥१०॥ [४]

१ १ २ १ १ २ १ १ १ २ १ २
 तरत्स मन्दो धावति धारा सुतस्यान्वसः ।

१ १ २ १ १ २
 तरत्स मन्दो धावति ॥११॥ -

ऋ० उच्यते । ऋ० गायत्री । दे० सोमः । तरत्समन्दोति
 चतुर्हर्षे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । “मन्दो” देवानां हर्षकरः स
 सोमः “तरत्” स्तोतृन् पाप्मनः मकागात् तारयन् “धावति”
 दद्यापविचादधः चरति । तदेव दर्शयति—“सुतस्य” अभि-
 पुतस्य “अन्वसः” देवानामन्वामकस्य सोमस्य धारा धाव-
 तीति । पुनरपि तदेवाद्यान्तादरार्थं “तरत्समन्दोधावति”—
 इति । यदास्या ऋचो यास्केनोक्तोऽर्थो द्रष्टव्यः, यद्यद्या—
 “तरति स पापं सर्वं मदीयं स्तोति धावति मच्छत्वूर्ध्वं गतिं
 धारसुतस्यान्वसो धाराभिपुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा
 सुतस्य (निब० १३, ६)”—इति ॥ २ ॥

२ १ १ २ १ २ १ २ २ १ १
उस्त्रा वेद वसूनां मर्तस्य देव्यवसः ।

१ २ २ २ १ १
तरत्स मन्दी धावति ॥२॥

अथ द्वितीया । “वसूनां” धनानाम् “उस्त्रा” उत्तरण-
शीला प्रदात्री “देव्यै” द्योतमाना स्तूयमाना वा यस्य सोमस्य
धारा “मर्तस्य” मनुष्यं यजमानम् “अवसः” रक्षितुं “वेद”
जानाति । सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
ध्वस्योः पुरुषन्त्योरा सहस्राणि दद्महे ।

१ २ २ २ १ १
तरत्स मन्दी धावति ॥३॥

अथ तृतीया । “ध्वस्योः पुरुषन्त्योः” ध्वसः कश्चिद्वाजा तथा
पुरुषन्तिव, तयोर्दभयोरत्रेतरयोग-विवक्षया द्विवचनं द्रष्टव्यं
“सहस्राणि” धनानां सहस्राणि “आ दद्महे” वयं प्रतिगृह्य-
ह्वीमः । तदस्माभिः प्रतिगृह्येत धनमुत्तममस्त्विति ऋषिः सोमं
प्रार्थयत इति सोमस्य स्तुतिः । सिद्धमन्यन् यथा अवत्तार एत-
योर्धनानि प्रतिजयाह एवं तरत्स-पुरुषमीदौ प्रतिजगृहतुः ।
तथा च शाखायनकम्—“अथ ह वै तरत्स-पुरुषमीदौ वैदग्ध्यौ
ध्वस्योः पुरुषन्त्योः बहु प्रतिगृह्य गरगिराविव मेनाति तौ ह
स्माद्भुत्या सात प्रतिगृह्यान्ते तावक्कामयेतामसातत्रा विवेद सातं-
स्यादात्तमिवैव न प्रतिगृह्येतमिति भावे तच्चतुर्त्तमपश्य-
तान्तरस्य प्रत्येतां तयोर्वेतयोरसातं सातमभवदात्तमिवैव न
प्रतिगृह्येतं स यः प्रतिगृह्य कामयेत”-इत्यादि ॥ ३ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
आ यथास्त्रिणशततना सहस्राणि च दद्महे ।

२ २ २ २ २

तरत्स मन्दी धावति ॥४॥ [५]

अथ चतुर्थी । “ययोः” ध्वस्त्र-पुरुषन्धोः “त्रिंशतं” त्रीणि शतानि सहस्राणि च “तना” वस्त्राणि “आ दक्षहे” वयं “प्रतिगृह्णीमः” तयोरस्माभिः प्रतिगृहीतं तत् सर्वम् अप्रतिगृहीतमस्त्विति सोमम् ऋषिः प्रार्थयत इति सोमस्यैव स्तुतिः । गतमन्यत् ॥ ४ ॥ [५]

१ १

१ २

१ १

१ २ २ २

एते सोमा असृक्षत गृणानाः शवसे महे ।

१ १ २ १ १ २

मदिन्तमस्य धारया ॥५॥

ऋ० जमदग्निः । छ० गायत्री । दे० सोमः । एते सोमा इति द्वचं द्वतीयं सूक्तम्—तत्र, प्रथमा । “मदिन्तमस्य” देवानां मादयिद्वतमस्य रसस्य सम्बन्धिन एते सोमा अभिपुताः सरूपाः “गृणानाः” खूयमानाः “महे” महते “शवसे” अस्माकं बलाय धारया “असृक्षत” गच्छन्ति ॥ १ ॥

१ १

१ २

१ १ २ २

१

१ २ १ १

२

अभि गव्यानि वीतये नृमृणा पुनाना अर्पसि ।

१ १ २ २ १ २

सनद्वाजः परि स्रव ॥६॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “वीतये” देवानां भक्षणाय “नृमृणा” नृमृणानि धनवत् प्रियतराणि “गव्यानि” गो-सम्बन्धीनि चौरादीनि “पुनानः” पूयमानः सन् “अभ्यर्पसि” अभिगच्छसि । हे सोम ! “सनद्वाजः” दीयमानाश्च त्वं “परि” परितः “स्रव” दद्यापवित्रादधः चर ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ २
उत नो गोमतीरिपो विप्रो अपि परिष्टुमः ।

३ २ ३ १ २
गृणानो जमदग्निना ॥३॥ [६]

अथ तृतीया । “उत” अपि च हे सोम । “जमदग्निना” जमदग्नि-नाम्ना ऋषिणा मया “गृणानः” स्तूयमानः त्वं “नः” अस्माकं “गोमतोः” गोभिर्युक्तानि “परिष्टुमः” परितः स्तूतव्यानि सर्वाणि “इषः” अस्मानि देहीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [६]

इति सामवेदार्थप्रज्ञे चतुर्थप्रपाठस्य सप्तमोऽध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

३ १ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३
इमं स्तोममर्हते जातवेदसे

१ २ ३ १ २ ३ १ २
रथमिव सं महेमा मनीषया ।

३ १ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३
भद्रा हि नः प्रमतिरस्य सप्तसद्यग्ने

३ १ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३
सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥१॥

ऋ० कुल्लः । छ० जगतो । दे० अग्निः । इमं स्तोममिति-
त्यतोयखण्डे—प्रथम-द्वये, प्रथमा । “अर्हते” पुज्याय “जात-
वेदसे” जातानामुत्पत्तयानां वेदिद्वे, जात-प्रज्ञाय जात-धनाय
वा अग्नये “मनीषया” निश्चितया वृद्धा “इमम्” एतत्सूक्तरूपं
स्तोमं “रथमिव” यथा तच्चा रथं संस्करोति तथा “सम्महेम”
सम्यक् पूजितं कुर्मः । अस्याग्नेः “सद्यग्ने” सम्भजने “नः”
अस्माकं “प्रमतिः” प्रकृष्टा बुद्धिः “भद्रा हि” कल्याणी समर्था
सुखी अतस्तथा वृद्धा सुम इत्यर्थः । हे “अग्ने !” “तव सख्ये”

अस्माकं त्वया सह सखित्वे सति वयं “भारिपाम” हिंसिता
 न भवामः अस्मान् रक्षेत्यर्थः । “अर्हते”—अर्हं पूजायाम्
 (भा० प०) “अर्हः प्रशंसायामिति (१, २, १३३) लटः शत्रु-
 देशः, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् (१, १, ४), शत्रुयादुपदेशा-
 न्नसार्वधातुक-स्वरिणाद्युदात्तत्वम् (१, १, १८६) । महे—मह्यं
 पूजायाम् (भा० प०) । रिपाम—रिप हिंसायां (भा० प०)
 व्यत्ययेन शः (३, १, ८५) । तव—“युष्मदस्मदोर्द्धसि (६, १,
 २११)”—इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 भरामेधं कृण्वामा हवींषि ते

१ १ १ १ १ १ १ १
 चितयन्तः पर्वणापर्वणा वयम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 जीवातवे प्रतरां साधया धिया-

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 ऽग्ने सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “अग्ने ।” त्वद्यागार्थम् “इधम्” इन्धन-
 साधनम् एकविंशति-द्रव्यात्मकं समित्समूहं “भराम” सम्भराम
 सम्पादयाम । तदनु “ते” तुभ्यं “हवींषि” चरुपुरोडाशादि-
 लक्षणान्यन्नानि वयं “कृण्वाम” करवाम । किङ्कर्तुः ।
 “पर्वणा पर्वणा” प्रतिपन्नमावृत्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां “चित-
 यन्तः” त्वां प्रज्ञापयन्तः । स त्वं “जीवातवे” अस्माकं जीवनी-
 पधाय चिरकालावस्थानाय “धियाः” कर्माणि अग्निहोत्रादीनि
 “प्रतरां” प्रकष्टतरं “साधय” निष्पादय । अन्यत् समानम् ॥
 चितयन्तः—चिती सञ्ज्ञाने (भा० प०) सञ्ज्ञापूर्वस्य विधे-

नित्यत्वात् लघूपध-गुणाभावः । पर्वणा—“नित्यवीक्षयोः
(८, १, ४)”—इति वीक्षायां द्विर्भावि, “तस्य परमास्त्रेडि-
तम् (८, १, २)”—इति परस्मास्त्रेडित-सञ्ज्ञायाम् अनुदा-
सत्त्वम् (८, १, १८) । प्रतरां—तरवन्तात् प्रशब्दात् क्रिया-
प्रकर्षे वर्तमानात् “किमेत्तिङ्घ्ययादाम्बद्रव्ये (५, ४, ११)”—
इत्यासु-प्रत्ययः ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १
शक्नेम त्वा समिधं साधया

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
धियस्त्वे देवा हविरदन्याहुतम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १
त्वमादित्यां वा वक्ष तान् ह्युश्म-

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
स्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥३॥ [७]

अथ तृतीया । हे अग्ने । “त्वा” त्वां “समिधं” सम्यगिदं
कर्तुं “शक्नेम” शक्ता भूयास्व । त्वच्च “धियः” अस्मदीयानि
दर्यपूर्णमासादीनि कर्माणि “साधय” निष्पादय । त्वया हि
सर्वे निष्पद्यन्ते यस्मात् “त्वे” त्वयि अन्नावाहुतम् अस्तिग्निः
प्रक्षितं चरुपुरोडाशादिकं हविः देवा “अदन्ति” भक्षयन्ति,
तस्मात्त्वं साधयेत्यर्थः । अपि च त्वम् “आदित्यान्” अदितेः
पुत्रान् सर्वान् देवान् “वाक्क्ष” अस्मद् यज्ञार्थमानय । तान्
हि इदानीं वयम् “उश्मसि” कामयामहे । अन्यत् पूर्ववत् ॥
शक्नेम—शक्नु शक्नो (भा० प०), “लिट्याग्रिष्यङ् (१, १,
८६), अदुपदेशस्यार्धधातुकानुदात्तत्वे (६, १, १८६) अङ्
एव सप्त शिष्यते । समिधम्—जि इन्धो दीप्तो (६० भा०)

अस्मात् सम्पदादित्येषं कर्मणि क्तिप् । त्वे—सुपांसुलुगिति
(७, १, ३८) सप्तम्येकवचनस्य श्री-आदेशः । उश्मसि—वश
कान्ती (अदा० य०), “इदन्तोममि (७, १, ४६), अदा-
दित्वाच्छपोलुक् (२, ४, ७२), अहिज्येत्यादिना सम्प्रसारणम्
(५, ६, १, १६) ॥ ३ ॥ [७]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

प्रति वा॥ सूर उदिते मित्रं गृणीषे वरुणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अर्थ्यमण॥ रिशादसम् ॥१॥

अ० वशिष्ठः । क० गायत्री । दे० आदित्यः । अथ
द्वितीय-तृते—प्रथमा । हे मित्रावरुणौ । “मित्रं” त्वां “वरुणं”
च “कां” युवां “रिशादसं” शत्रूणामन्तारम् “अर्थ्यमणं” च
“प्रति” प्रत्येकं “गृणीषे” स्तुवे । कदा ? इति, उच्यते—
“सूर” सूर्ये देवे “उदिते” सति प्रातरित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

राया हिरण्यया मतिरियमवकाय शवसे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

इयं विप्रा मेधसातये ॥२॥

अथ द्वितीया । “हिरण्यया” हित-रमणीयेन “राया”
धनेन सहितया “अवकाय” अहिंसाय “शवसे” अस्माकं
बलाय “इयम्” इदानीं क्रियमाणा “मतिः” स्तुतिर्भवत्विति
शेषः ॥ हिरण्यया—इत्यत्र सुपां सुलुगिति (७, १, ३८)
तृतीयेकवचनस्य याजादेशः किञ्च हे “विप्राः” मन्त्राः ।
“इयम्” एव स्तुतिः “मेधसातये” यज्ञ-लाभाय च भवतु ॥२॥

ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिभिः सह ।

११४ २२
दूपः स्वयं धीमहि ॥३॥ [८]

अथ तृतीया । हे “देव वरुण !” “ते” तव स्तोतारः
“स्याम” सम्पदा भवेम । न केवलं वयमेव यजमानाः किन्तु
“सूरिभिः” स्तोत्रभिः ऋत्विग्भिः सह ; तथा हे “मित्र !”
देव ! “ते” वयं “सूरिभिः” सह “स्याम” भवेम । किञ्च
“दूपम्” अन्नं “स्वयं” स्वकञ्च “धीमहि” धारयामहे ॥३॥ [८]

भिन्धि विश्वा अप द्विषः परि बाधो जही मृधः ।

११ २१ २२
वसु स्याहे तदा भर ॥१॥

ऋ० त्रिशोकः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तृतीया-
स्तोत्रे—प्रथमा । हे इन्द्र ! त्वं “विश्वः” सर्वाः
“द्विषः” द्वेष्टीः शत्रुसेनाः “अप भिन्धि” विदारय । तथा
“बाधः” हिंसकान् “मृधः” संशामान् त्वं “परि जहि” परि-
भावय । हे सोम ! वासकेन्द्र ! “स्याहे” स्तुदणीयं द्वेष्टीणां
“वसु” धनं यदस्ति “तत्” आभर ॥-१॥

यस्य ते विश्वमानुषगभूरेदत्तस्य वेदति ।

११ २१ २२
वसु स्याहे तदा भर ॥२॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “ते” त्वां विभक्ति-व्यत्ययः

१ १ १ १ १
इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्राग्नी !” “तोशासा” यत्रूनं हिं-
सन्ती, “रथयावाना” रथेन गच्छन्ती, “वृत्रहणा” वृत्रस्य
हन्तारौ “अपराजिता” केनाप्यपराजितौ “तस्य” तं मां “बोध-
तम्” ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
इदं वां मदिरं मध्वधुचन्नद्रिभिर्नरः ।

१ १ १ १ १
इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “इन्द्राग्नी !” “वां” युवान् उद्दिश्य
“नरः” यज्ञस्य नेतारः “अद्रिभिः” यावभिः “मदिरं” मदकरं
“मधु” सीमात्मकम् अमृतम् “अधुचन्” अपूरयन् । सिध्य-
मन्यत् ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्चमन्त्राणि उत्तरार्चिकस्य सप्तमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
इन्द्रायेन्दो मरुत्वतो पवस्व मधुमत्तमः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अर्कस्य योनिमासदम् ॥*१*॥

कृ० कऋणः । इ० गायत्री । दे० सोमः । अथेन्द्रायेन्दो
मरुत्वत इति चतुर्थखण्डे—वृत्रात्मके प्रथम-सूक्ते प्रथमा ।
हे “इन्दो !” सोम ! “मधुमत्तमः” अतिशयेन मधुमान्
त्वम् “अर्कस्य” अर्चनीयस्य यज्ञस्य “योनिम्” स्थानम्

“आसदम्” उपवेष्टुम् “मरुत्वते” “इन्द्राय” इन्द्रार्थम् “पवस्व”
चर ॥ १ ॥

१ २ १ १ ३ १ ३ १ २ ३ ५
तं त्वा विप्रा वचोविदः परिष्कृण्वन्ति धर्षसिम् ।

१ २ ३ १ ३
सं त्वा मृजन्त्यायवः ॥२॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “तं” पवमानं “त्वा” त्वाम्
“धर्षसि” धर्त्तारं “विप्राः” प्राप्ताः “वचोविदः” स्वीतारः
“परिष्कृण्वन्ति” प्रलंकुर्वन्ति । अपि च “त्वा” “त्वाम्”
“आयवः” मनुष्याः “मृजन्ति” सम्यक् शोधयन्ति ॥ २ ॥

१ १ २ १ १ १ १ १ १ १ १
रसं ते मित्रो अर्य्यमा पिवन्तु वरुणः कवे ।

१ १ २ १ १
पवमानस्य मरुतः ॥३॥ [११]

अथ तृतीया । हे “कवे !” भ्रान्तकर्मान् सोम ! “पव-
मानस्य” चरतः “ते” तव रसं “मित्रः” “अर्य्यमा” च “वरुणः”
च “मरुतः” च एते सर्वे देवाः “पिवन्तु” ॥ ३ ॥ [११]

१ १ १ २ १ २
मृज्यमानः सुहस्था समुद्रे वाचमिन्वसि ।

१ १ २ १ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि ॥४॥

अ० पविष्ठः । अ० वृद्धती । दे० सोमः । मृज्यमानेति
प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूत्रम्—तत्र प्रथमा । हे “सुहस्था !”
इत्ये भवा इत्या षड्भ्यः शोभनाङ्गुलिक सोम ! “मृज्य-

मानः" शोध्यमानः त्वं "समुद्रे" अन्तरिक्षे कलशे वा "वाचं"
शब्दम् "इन्द्रसि" प्रेरयसि । किञ्च हे "पवमान ।" पूयमान
सोम । "विशङ्क" हिरण्यैः पिशङ्कवर्णं "बहुलं" प्रभूतं "पुष्-
स्पृहं" बहुभिः स्पृहणीयं "ऋयि" धनम् "अभ्यर्पसि" स्तोतृणा-
मभि चरसि प्रयच्छसि ॥ १ ॥

१ १७ १ ११ १ १ १ १ १ १ १ १
पुनानो वारि पवमानो अव्यये वृषो अचिक्रदवने ।
१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
देवानां सोम पवमान निष्कृतं गोभिरञ्जानो अर्पसि
॥७२॥ [१२]

अथ द्वितीया । "अयं" सोमः "वृषः" वृषभसदृशः सन्
"पुनानः" अभिपूयमाणः सर्वं शोधयतु "अव्यये" अविमये
"वारि" वान्ने पथिव्ये "पवमानः" पूयमानः सन् "वने" वननीये
"उदके" काष्ठे कलशे वा "अचिक्रदत्" शब्दमकरोत् । अथ
प्रत्यक्षवादः । हे "सोम । पवमान ।" त्वं "गोभिः" गव्यैः
घोरादिभिः "अञ्जानः" अञ्जामानः सन् "निष्कृतं" वस्त्रतं
देवानां स्नानम् "अर्पसि" गच्छसि ॥ २ ॥ [१२]

१ १ १ १७ १ १ १ १ १ १ १ १
एतसु त्वं दश क्षिपो मृजन्ति सिन्धुमातरम् ।

१ १ १ १ १
समादित्येभिरख्यत ॥७१॥

ऋ० अमर्हीयुः । छ० गायत्री । दे० सोमः । एतसु त्वं
मिति द्वात्मकं द्तीयं सूक्तम्—तत्र प्रथमा । "सिन्धुमा-
तर" यस्य सोमस्य सिन्धवो नव मातरो भवन्ति । "त्वं"

तम् “एतम्” इमम् सोमं “दश चिपः” दशसङ्ख्याका अङ्गुलयो
 “मृजन्ति” शोधयन्ति । अपि च सोऽयम् “आदित्येभिः”
 अप्रदित्यैः “समख्यत” सङ्गच्छते ॥ १ ॥

१ १२ ३ ३ २ १ २ २ १ १ १ २ ३ ३
 समिन्द्रेणोत वायुना सुत एति पवित्र आ ।

१ १२ ३ ३ २
 स० सूर्यस्य रश्मिभिः ॥२॥

अथ द्वितीया । “सुतः” अभिपुतः सोमः “पवित्रे” “इन्द्रेण”
 “समम् एति” सङ्गच्छते । “उत” अपि च “वायुना” समेति
 “सूर्यस्य” “रश्मिभिः” किरणैरपि समेति ॥ २ ॥

२ ३ १२ २ १ २ २ १ २ ३ १ १
 स नो भगाय वायवे पूष्णे पवस्व मधुमान् ।

१ १ २ १ १२
 चारुमित्रे वरुणे च ॥३॥ [१३]

अथ तृतीया । हे सोम ! “मधुमान्” मधुररसः “चारुः”
 कल्याणरूपय सोऽभिपुतः त्वं “नः” अस्माकम् यज्ञे “भगाय”
 भगाख्याय देवाय “वायवे” “पूष्णे” च “मित्रे” मित्राय
 देवाय “वरुणाय” च “पवस्व” वर ॥ ३ ॥ [१३]

इति सामवेदायैप्रकाशे सचराचरस्य सप्तमोऽध्यायश्च ऋग्वेदः पठ्यः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १
 क्षुमन्तो याभिर्मदम् ॥४॥

ऋ० शनःशेषः । ऋ० गायत्री । दे० सोमः । अथ पञ्चमे

खण्डे—रेवतीर्न—इति दृष्टात्कर्म प्रथमं सूत्रम्—तत्र, प्रथमा ।
 “सुमन्तः” अत्रवन्तः “याभिः” गोभिः सह “मदेम” इत्येर्म
 “इन्द्रे” “सधमादे” अस्माभिः सह हयंयुक्ते सति. “नः”
 अस्माकं ता गावः “रेवतीः” चौराज्यादि-धनवत्यः “तुवि-
 वाजाः” प्रभूत बलाय “सन्तु” ॥ रेवतीः—रयि-शब्दात् मतुपि
 “रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, १४ वा०)” —इति सम्प्रसारणम्,
 परपूर्वत्वे, “छन्दसौरः (८, २, १५)” —इति मतुपो वत्वम्,
 “वाच्छन्दसि (६, १, १०६)” —इति पूर्वसवर्णदीर्घः, “रे-
 शब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् (६, १, १०६ वा०)” —
 इति रे-शब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । सधमादे—
 मद इति योगे चौरादिकः, सह मादयतीति सधमादे—
 “सधमादस्ययोच्छन्दसि (६, २, ८६)” —इति सह-शब्दस्य
 सध आदेशः, घाष्यदिना (६, २, १४४) —उत्तर-पदान्तो-
 दात्तत्वे प्राप्ते “परादिच्छन्दसि बहुलम् (६, २, १८८)” —
 इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुविवाजाः—बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, १) । सुमन्तः—डु सु ड कु शब्दे
 (अदा० प०), अस्मात् क्षिपि तुगभावश्चान्दसः, “डुल-
 लुङ्भ्यां मतुप् (६, १, १०६)” —इति मतुप उदात्तत्वम् ।
 मदेम—मदौ हयं (दि० प०), व्यत्ययेन शप्, अदुपदेशात्-
 सार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पिच्चादनुदात्तत्वम्, ततो धातुस्वरः
 शिष्यते ॥ १ ॥

१
 आ घ त्वावांत्मना युक्त स्तोत्रभ्यो धृष्णवीर्यान् ।

१ १

कृणोरक्षं न चक्रागोः ॥२०॥

अथ द्वितीया । हे “धृष्णो !” धार्ष्ट्ययुक्तेन्द्र ! “त्वावान्”

त्वत्सदृशो देवताविशेषः, “तना” आत्मना अस्मादनुग्रह-बुद्ध्या
युक्तः “ईयानः” अस्माभिर्याच्यमानः “स्तोत्रभ्यः” स्तोत्राणा-
मनुग्रहाय तदभीष्टमर्थं “घ” अवश्यम् “आ ऋणोः” आनीय
प्रक्षिपतु । तत्र दृष्टान्तः—“चक्रयोः” रथस्य चक्रयोः “अक्षं
न” यथा अक्षं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ त्वावान् वतुष्प्रकरणे “युष्म-
दस्मद्भ्यां छन्दसि नाद्वय उपसङ्गानम् (५, २, ८४ वा०)”
—इति वतुष् “प्रत्ययोत्तर-पदयोश्च (७, २, ८८)”—इति
मपत्यन्तस्य त्वादेशः, “आ सर्वनाम्नः (६, ३, ८९)”—इति
दकारस्यात्वं, वतुषः पित्वादनुदात्तत्वे (३, १, ४) प्राति-
पदिक स्वरः शिष्यते । तना—“मन्त्रेष्वाद्यादेरात्मनः (६, ४,
१४१)”—इत्याकार-लोपः । धृष्यो—जि हृषा प्रागल्भ्ये,
“वसिष्ठधि-हृ पि चिपेः क्तु, आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । ईयानः-
ईङ् गतौ, (दि० आ०) छन्दसि लिट् (३, १, १०५), तस्य
“लिटः कानज्वा (३, २, १०७)”—इति कानजादेशः,
“चच्चिन्नु धातु (६, ४, ७७)”—इत्यादिना इयडादेशः,
“चिंतः (६, १, १६१)”—इत्यन्तोदात्तत्वम् । ऋणोः—ऋण
गतौ (तना० उ०) लङि व्यत्ययेन तिपः सिपि (३, १,
८५), “इतय (३, ४, ८०)”—इतीकारलोपः, “तनादि-
कृञ्भ्यः (३, १, ७८)”,—सार्वधातुकगुणः (७, १, ८४),
“वहुवचस्छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि”—इत्यङागमाभावः, विकरण-
सरेणान्तोदात्तत्वम् । अक्षम्—“अक्षस्यादेवनस्य (फि० २,
१२)”—इत्याद्युदात्तत्वम् । चक्रयोः—चकारस्योकारश्चाह्वानदसः
(३, १, ८५)” ॥ २ ॥

१ २२ १ १ १२ १ १

आ यद्वक् शतक्रतवा कामं जरितुणाम् ।

१ २४ १ १ १२

ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥३॥ [१४]

अथ तृतीया । हे “शतक्रतो !” इन्द्र ! “यत्” “दुः”
 धनं कामितार्थरूपम् स्तोत्रभिः प्राप्तव्यमस्ति तं कामं “जरि-
 तृणा” स्तोत्राणामनुग्रहाय “आ ऋणोः” आनीय प्रचिपसि ।
 तत्र दृष्टान्तः—“शचीभिः” कर्मभिः शकटोचित-व्यापार-
 विशेषैः “अक्षं न” यथा अक्षं प्रचिपति तद्वत् ॥ शचीभिः—
 शची-शब्दः शार्ङ्गरवादित्वात् (४, १, ७१) जीवन्तत्वादायु-
 दात्तः (१, १, ४) ॥ ३ ॥ [१४]

१ २१११ १११ १११

सुरूपकब्रूमृतये सुदुधामिव गोदुहे ।

१ १ १ १ १

लुहमसि द्यविद्यवि ॥२॥

अ० मधुच्छन्दः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । सुरूपकब्रूमिति
 द्यवात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र, प्रथमा । “सुरूपकब्रु” शोभन-
 रूपोपेतस्य कर्मणः कर्त्तारमिन्द्रम् “कृतये” अस्माद्रक्षणार्थम्
 “द्यविद्यवि” प्रतिदिनं “लुहमसि” आह्वयामः ॥ दो-शब्दः
 प्रातिपदिक-स्वरेणान्तोदात्तः (फि० १, १), “नित्यवीषयोः
 (८, १, ४)”—इति दिर्भाविः, “तस्यपरमास्त्रेद्धितम् (८, १, २)
 “अनुदात्तश्च (८, १, २)”—इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ।
 लुहमसि—इत्यत्र “इदन्तोमसि (७, १, ४६)”—इति इकार
 आगमः, प्रत्यय-स्वरेण (३, १, १) इकार उदात्तः आह्वाने
 दृष्टान्तः—“गोदुहे” गोधुगर्थे गां-दोष्योति गोधुक् ; सञ्जु
 द्विपेत्यादिना (३, २, ११) क्तिप्, छदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वम्
 (१, २, १३८) “सुदुधाम् इव” सुदु-दोष्यी गामिव यथा

लोकं यो दोग्धा तदर्थं तस्य आभिमुख्येन दोहनीयां गामा-
ह्वयन्ति-तदत् सुष्ठु दुग्धे इति सुदुधा, “दुहः कब्धश्च (३, २,
७०)”—इति कप्प्रत्ययः हकारस्य च घकारः, कित्वाद् गुणा-
भावः (१, १, ५), कपः पित्वादननुदात्तत्वे धातुस्वरेशोकार
उदात्तः (६, १, १६२) ॥ १ ॥

१ २ ३ २ २ १ १ २ १ १

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिब ।

३ १७ १ २ १ १ २

गोदा इद्रेवतो मदः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “सोमपाः” सोमस्य पातरिन्द्र ! सोमं
पातुं, “नः” अस्मदीयानि “सवना” सवनानि त्रीणि “उप”
समीपे “आ गहि” आगच्छ सवना—स्यते सोम पत्विति
सवनानि सुपो डादेशः (७, १, ३८) टिलोपश्च (६, ४, १४३),
“लिति (६, १, १८३)”—इति प्रत्ययात् पूर्वस्याकारस्य
उदात्तत्वम् । गहि—इत्यत्र गमेः “बहुलञ्जन्दसि (२, ४,
७३)”—इति शपो लुक्, ईर्द्धित्वादननुदात्तोपदेशित्यादिना
(६, ४, ३७) मकार-लोपः, “यतोहेः (६, ४, १०५)”—
इत्याभोय-शास्त्रीवे लुक् कर्त्तव्ये “असिद्धवदवाभात् (६,
४, २२)”—इति आभाच्छास्त्रीयो मकार-लोपोऽसिद्धवद्
भवति । आगत्य च “सोमस्य” सोमं “पिब”, “रेवतः” धन-
वतः तव “मदः” हपोः “गोदा इत्” गोप्रद एव, त्वयि दृष्टे
सति अस्माभिर्गावो लभ्यन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

१ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १

अथा ते अन्तमानां विद्याम सुमतीनाम् ।

२ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

मा नो अति ह्य आगहि ॥ ३ ॥ [१५]

अथ तृतीया । “अथ” सोमपानानन्तरं हे इन्द्र ! “तं”
 तव “चन्तमानाम्” अन्तिकतमानामतिशयेन तव समीप-
 वर्त्तिनां “सुमतीनां” शोभन मति युक्तानां शोभन प्रज्ञानां
 पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा “विद्याम” वयं त्वां जानीयाम यद्वा,
 सुमतीनां शोभन-बुद्धीनां कर्मानुष्ठान-विषयाणां लाभार्थमित्य-
 ध्याहारः बहुव्रीहपक्षे पूर्वपद-प्रकृति-स्वरापवादो “नञ्-
 सुभ्याम् (६, २, १७२)” — इत्युत्तर पदान्तोदात्तः । कर्म-
 धारय-पक्षेऽपि अव्यय-पूर्वपद-प्रकृति-स्वरापवाद-कृतस्वरेणा-
 न्तोदात्ततैव (६, २, १३८) । अतो मतुपि ऋसादन्तोदात्ताच्च
 सुमति शब्दात् परस्य नामो “नामन्यतरस्याम् (६, १, १७७)”
 — इत्युदात्तत्वम् । त्वमपि “नः” अस्मान् “अति” अतिक्रम्य
 “मास्यः” अन्येषां त्वत्स्वरूप मा प्रकथयः स्या प्रकथने (अदा०
 प०) — इत्यस्य लुङि “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (३, १, ५२)” ।
 आगच्छि—गमिः शपो लुकि ङिच्चादनुदात्तोपदेशेति (६, ४, १७)
 मकार-लोपस्यासिद्धयदत्राभादिति (६, ४, २२) असिद्धवद्भा-
 वात् “अतो हेः (६, ४, १०५)” — इति लुङ् न भवति ॥३॥ [१५]

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 उमे यदिन्द्र रोदसी आपप्राथोषा इव ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 महान्तं त्वा महीनाप् सन्नाजं चर्षणीनाम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 देवी जनित्राजीजनद्वा जनित्राजीजनत् ॥२॥

अ०. मान्याता । ऋ०. महार्पतिः । दे०. इन्द्रः । उमे-
 यदिन्द्र रोदसीति-वचात्मकं वृत्तीयं सूत्रं ; तत्र प्रथमा । हे
 “इन्द्र ।” “उमे” “रोदसी” यावाप्यियथौ “यत्” यः त्वम्

“आ पंप्राथ” स्वनेजसा आपूरयसि-प्रा पूरणे, आदादिकः
 (५०) छान्दसो सिट् (३, २, १०५) “उपा इव” यथा
 उपाः स्व-भासा सर्वे जगदापूरयति तद्वत् त्वं “महीनां”
 महतां देवानांमपि “महान्तम्” अधिकं “चर्यणीनां” मनु-
 थाणामपि “सम्भ्राजम्” ईश्वरम् इन्द्रं “त्वा” त्वाम् “देवी”
 देवनशैला “जनित्री” साधु-जनयित्री भदिति: “अजीजनत्”
 अतः कारणात् सा “भद्रा” कल्याणी प्रशस्ता “जाता”
 जनेष्वन्तात् साधुकारिणि वृत् (३, २, १३४), “जनिता
 मन्त्रे (६, ४, ५३)”—इति इडादौ णि लोपी निपात्यते,
 ऋवेभ्य इति ङीप् (४, १, ५) ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 दीर्घं अद्भुशं यथा शक्तिं विभर्षि मन्तुमः ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 पूर्वेष्व मघवन्पदा वयामजो यथा यमः ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 देवीजनित्राजीजनद्रा जनित्राजीजनत् ॥*२॥

अथ द्वितीया । “दीर्घम्” आयतम् “अद्भुशं” सृष्टिं “यथा
 विभर्षि” एव मायतां “शक्तिं” हे “मन्तुमः” मन्तु ज्ञाने,
 तद्वत् । “मनुवसो रुः (८, ३, १)”—इति सम्बुद्धौ नका-
 रस्य इत्वम् ईदृशेन्द्र । विभर्षि धारयसि । डु सृज् धारण-पीड-
 णयोः जीहोत्यादिकः, श्लो “भृजामित् (७, ४, ७६)”—
 इत्यभ्यासस्येत्वम् हे “मघवन्” धनवचिन्द्र । यथा, “पूर्वेष्व”
 देवेष्व पूर्वभागे वर्तमानेन “पदा” पादेन “अजः” कामः
 “यथा” शाखां आकर्षति तथा पूर्वोक्तया शक्त्या आकृष्यामः
 शब्दून् नियच्छसि—यमेवेत्यङ्गागमः, “वद्भुशं” छन्दसि (२, ४,
 ०३)—इति ऋपो लुक् । गतमन्यत् ॥ २ ॥

१ २ २ १ २ २ २ १
अव स्म द्रुह्णायतो मर्त्तस्य तनुहि स्थिरम् ।

३ १ २ २ २ २ २ २ २ २ १ १
अधस्पदं तमीं कृधि यो अस्मात् अभिदासति ।

३ १ २ २ २ १ २ २
देवौ जनित्राजीजनद्वा जनित्राजीजनत्

॥ ३ ॥ [१६]

अथ तृतीया । “द्रुह्णायतः” द्रुह्मप्रद इरणमाचरतः
“मर्त्तस्य” मनुष्यस्य शत्रोः “त्रिपदं” दृढं वल्लम् “अव तनुहि”
अवततं नीचीनं कुरु । “स्म”—इति पूरकः । “तम्” शत्रुम्
“ईम्” एनम् अधस्पदं पादयोरधस्तादुत्तमानं “कृधि” कुरु ।
“यः” शत्रुः “अस्मान्” “अभिदासति” उपचिपति । समान-
मन्यत् ॥ ३ ॥ [१६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराखण्डस्य सप्तमोऽध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

१ २ २ १ २ २ २ २ २ २ १ १
परि स्नानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अचरत् ।

१ २ २ १ २
मदेपु सर्वधा असि ॥ ३ ॥

अ० अमितो देवतः वा । ऋ० गायत्री । दे० सोमः । अथ पष्ठे
खण्डे—परिस्नान इति तृचात्मके प्रथमं सूक्तम्, तत्र, प्रथमा ।
अयं “सोमः” “पवित्रे” दगापवित्रे “पथ्यचरत्” परितः
चरति । कीदृशः सन् ? “स्नानः” शब्दायमानः “सुवानः”—
इति बहुचानां पाठः सूयमानः “गिरिष्ठाः” गिरिस्त्रायो
यायसुः वर्त्तमान इत्यर्थः । हे सोम ! स त्व “मदेपु” मादकं पु
सावपु “सर्वधा असि” सर्वस्य धाता दाता च भवसि ॥ ३ ॥

१४ १२ १२ १४ ३ २ ३ १ १२
त्वं विप्रस्त्वं कविर्मधु प्र जातमन्वसः ।

१ २ १ १ २
मदेषु सर्वधा असि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “त्वं” “विप्रः” विविधं प्रीणयिता विप्रसदृशो वा त्वच्च “कविः” मेधावी, अतस्त्वम् “अन्वसः” अन्नात् जातं “मधु” मधुरत्वं प्रयच्छसीति श्रेयः ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
त्वे विश्वे सजोपसो देवासः पीतिमाशत ।

१ २ १ १ १
मदेषु सर्वधा असि ॥ ३ ॥ [१७]

अथ तृतीया । हे सोम ! “त्वे” त्वयि “पीतिं” पानं “विश्वे देवासः” सर्वे देवाः “सजोपसः” समान प्रोतयः सन्तः “माशत” प्राप्नुवन् ॥ ३ ॥ [१७]

१ १ २ १ १ २ २ २ १ १ २ १ १ २
स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इडानाम् ।

१ १ १ १ १ १
सोमो यः सुचितीनाम् ॥ ४ ॥

अ० अण्वः । छ० गायत्री । दे० सोमः । ससुन्वे-इति प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र, प्रथमा । “सः” सोमः “सुन्वे” अभिषुवे ऋत्विग्भिः, यः सोमः वसूनां धनानाम् “मानेता”, यय “रायां” रान्ति प्रयच्छन्ति क्षीरादिकमिति रायो गायः तेषा मानेता, यय “इडानाम्” अन्नानाश्च, यय सोमः “सुचितीनां” सुनिवासानां शोभन-मनुष्य-युक्तानां गृहाणाम् मानेता विद्यते, सोऽभिषुतोऽभूदिति ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

यस्य त इन्द्रः पिवाद्यस्य मरुतो यस्य वार्यमणा भगः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आ येन मित्रावरुणा करामह एन्द्रमवसे महे

॥२॥ [१८]

अथ द्वितीया । हे सोम ! “यस्य” प्रसिद्धस्य “ते” तव रमम् “इन्द्रः” “पिवात्” पिबति पा पाने (भा० प०), लेख्यडागमः “यस्य” यस्य सोमं “मरुतः” पिबन्ति, “आ” अपि च “अर्यमणा” एतन्नामकेन देवेन सह “भगः” देवः, “यस्य” यं सोमं पिबति, “येन” सोमेन “मित्रावरुणा” मित्रावरुणौ घयम् “आ करामह” अभिसुखीकुर्महे । तथा “महे” महुते “अवसे” रक्षणाय येन च सोमेन “इन्द्रम्” अभिसुखीकुर्महे, तं त्वामभिपुण्योमीत्यर्थः ॥ २ ॥ [१८]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

शिष्टं न हव्यैः स्वदयन्त गूर्त्तिभिः ॥३॥

ऋ० पर्वतनारदौ । छ० उष्णिक् । दे० सोमः । तं व इति वृत्तात्तदा द्वितीयं सूक्तम् ; तत्र, प्रथमा । हे “सखायः !” ऋत्विजः ! “वः” यूयं “मदाय” देवानां मदार्थं “पुनानं” पूयमानं तं सोमम् “अभि गायत” अभिष्टुत । “तम्” इमं सोमं “शिष्टं न” शिष्टमिव अलङ्कारैः चौरादिभिर्य स्वादू कुर्वन्ति, तद्वत् “हव्यै” हविर्भिः मियन्तैः “गूर्त्तिभिः” स्तुतिभिर्य “स्वदयन्त” स्वादूकुर्वन्ति ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

सं वत्स इव मातृभिरिन्दुर्हिन्यानो अज्यते ।

१ १ २२ २ २ २ १ १

देवावीर्मदो मतिभिः परिष्कृतः ॥२॥

अथ द्वितीया । “द्विन्वानः” प्रेय्यमाणः “इन्दुः” सोमः
वसतीवरीभिः “समज्यते” सम्यक् सिक्तो भवति । तत्र
दृष्टान्तः—“वत्स इव” वत्सो यथा “मादभिः” गोभिः समक्तो
भवति, तद्वत् । कौटुम्भः १ “देवावी.” देवानां रक्षकः, “मदः”
मदकरः “मतिभिः” स्तुतिभिः “परिष्कृतः” अक्षुण्णतः भूय-
णार्थे “सम्पूर्युषेभ्यः (६, १, १३७)”—इति सुङ्गागमः, “परि-
निविभ्यः (८, ३, ७०)”—इति सुटः पत्वम् ॥ २ ॥

१ १ २२ २ २ २ १ २ १ १ १

अयं दद्याय साधनोऽयं शर्धाय वीतये ।

१ १ १ १ १ १ २ १ १

अयं देवेभ्यो मधुमत्तरः सुतः ॥३॥ [१८]

अथ तृतीया । “अयं” सोमः “दद्याय” बलाय वर्धनाय
वा “साधनः” साधयिता भवति, तथा “अयं” सोमः
“शर्धाय” बलाय “वीतये” देवानां भक्षणार्थं च भवति,
“सुतः” अभिपुत्रः, “अयं” सोमः “देवेभ्यः” इन्द्रादिभ्यः
“मधुमत्तरः” प्रतिशयेन माधुर्यं युक्तो भवति पत्वन्त मदकरो
भवतीति वा ॥ ३ ॥ [१८]

१ १ २ १ २ २ १ १ २ १ २

सोमाः पवन्त इन्द्रवीऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः ।

१ १ २ १ २ २ १ १ २ १ २

मित्राः स्वाना चरेपसः स्वाध्यः स्वर्विदः ॥४॥

पट० मनुः । ऋ० अनुष्टुप् । दे० सोमः । सोमाः पवन्त
इति-यच्चात्मकं चतुर्थं सूत्रम् ; तत्र, प्रथमा । “गातु-

वित्तमाः” अतिशयेन मार्गस्य लम्बकाः “इन्द्रवः” दीप्ताः
 “सोमाः” “पवन्ते अस्मभ्यम्” अस्मदर्थं चरन्ति प्रागच्छन्ति
 वा । कीदृशाः ? “मित्राः” देवानां सखिभूताः, “स्नानाः”
 सुवानाः अभिषूयमाणाः “अरेपमः” पाप-रहिताः, अतएव
 “स्नाध्यः” शोभेन-ध्यानाः “स्वर्विदः” सर्वज्ञाः स्वर्गप्रापका
 वा ॥ १ ॥

१ १ १ १ २ २ २ १ २ २ १ १

ते पूतासो विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः ।

१ २ १ १ २ २ १ २ १ १ २ २ २ २

सूरासो न दर्शतासो जिगत्नवो ध्रुवा घृते ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “पूताः” पवित्रेण परिपूताः, “विप-
 शितः” मेधाविनः, “दध्याशिरः” दध्यामिश्रणाः, “घृते” वस्-
 तोवर्याख्ये उदके “जिगत्नवः” गमन-शौखाः “ध्रुवाः” तत्र
 ख्येण वर्तमानाः “ते” “सोमासः” सोमाः “सूरासः न”
 सूर्या इव “दर्शतासः” पात्रेषु सर्वदर्शनीया भवन्ति ॥ २ ॥

१ १ १ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ १

सुष्वाणासो व्यद्रिभिश्चिताना गोरधि त्वचि ।

१ २ २ १ १ २ २ २ १ २ १ १ २

द्रुपमस्मभ्यमभितः समस्वरन्वसुविदः ॥ ३ ॥ [२०]

अथ तृतीया । “गोः” अनुडुहः “अधित्वचि” अधिप-
 वण-चर्मणि “चिताना” ज्ञायमाना “व्यद्रिभिः” प्रावभिः
 विविधैः “सुष्वाणासः” सूयमानाः “वसुविदः” वसुनी
 लम्बकाः “एते” सोमाः अस्मभ्यम् “द्रुपम्” अन्नम् अभितः
 “समस्वरन्” सम्यक् शब्दयन्ति प्रयच्छन्तीति यावत् ॥ ३ ॥ [२०]

१ १ १ १ १ १ १ १

अया पवा पवखैना वसूनि

१ १ १ १ १ १ १ १

मांश्चत्व इन्द्रो सरसि प्रधन्व ।

१ १ १ १ १ १ १ १

ब्रधश्चिद्यस्य वातो न जूति

१ १ १ १ १ १ १ १

पुरुमेधाश्चित्तकवे नरं धात् ॥ १ ॥

ऋ० कुत्सः । छ० विष्टप् । दे० सोमः । अयायाप-
 वेति-दृष्टात्मकं पञ्चमं सूत्रम्, तच्च, प्रथमा । हे सोम !
 “अया” अनया “पवा” पवमानया “धारया” “एना” एनानि
 “वसूनि” धनानि “पवस्य” चर । पवा—पूज् पवने (ऋ०
 प०) “अन्वेभ्योऽपि दृश्यन्ते (१, २, १७८)”—इति विच्
 प्रत्ययः, आर्द्धधातुक-लक्षणो गुणः, “मायैकाच (६, १,
 १६८)”—इति द्वितीयाया उदात्तत्वम् । तथा च “इन्द्रो ।”
 त्वं “मांश्चत्वे” मन्यमानानां चातके “सरसि” उडके वसती-
 वर्याग्नौ “प्रधन्व” प्रगच्छ । “यस्य” सोमस्य शोधने सति
 “ब्रधश्चित्” सर्वेषां प्रज्ञापको मूलभूतो वा आदित्योऽपि
 “वातः न” वायुरिव “जूति” वेगं प्राप्तः सन् किञ्च “पुरुमेध-
 श्चित्” बहुविध-प्रज्ञ इन्द्रोऽपि “तकवे” तकातिर्गति-कर्मसु
 पठितः (निघ० २, १४ ६८), अस्मादौर्ण्यदिक उन् प्रत्ययः ।
 सोम गच्छत ; सद्य “नरं” कर्मनेतारं पुत्रं “धात्” ददोतु
 प्रयच्छतु । स त्व प्रधन्वेति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥

“यस्य”-“अत्र”—इति पाठो, “जूति”-“जतः”—इति,
 “धात्”-“दात्”—इति च ॥ १ ॥

० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

उत न एना पवया पवस्वाधि श्रुते श्रवाय्यस्य तीर्थे ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

पष्टिं सहस्रा नैगुतो वसूनि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

वृत्तं न पक्कं धूनवद्रणाय ॥*२॥

अथ द्वितीया । हे मोम । “उत” अपि च “श्रवाय्यस्य” सर्वैः श्रवणीयस्य तव “श्रुते” प्रसिद्धे यद्वा, पठ्यर्थे चतुर्थी श्रुत शब्दस्य “तीर्थे” स्थाने “नः” अस्माकं स्वभूते यन्ने “एना” अनया “पवया” पूयमानया “धारया” अधिकं “पवस्व” श्वर । “नैगुतः” नीचीनं गन्तव्ये न-शब्दायन्त इति निगुतः शब्दः, तेषां हन्तृत्वेन सम्यन्धी सोऽयं मोमः “पष्टि” पष्टि-सङ्ख्याकानि “सहस्रा” सहस्राणि “वसूनि” धनानि “रणाय” शत्रूणां जयार्थं धनवत् अस्मानकम्पयत् प्रायच्छदिति यावत् । कथमिव ? “वृत्तं न पक्कं” पक्क-फलं वृत्तं यथा कम्पयति फलार्थी, तद्वत् ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

महीमे अस्य वृष नाम शूरे

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

माण्ड्यत्वे वा पृश्नि वा वधत्वे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अस्त्रापयन्निगुतः स्नेहयच्चापामित्राण्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अपाचितो अचेतः ॥*३॥ [२१]

अथ तृतीया । “मही” महीते प्रभूते “वृषनाम” सुपां

भिगन्तव्यं यद्वा, अङ्गोपिणं स्तोत्रार्चं, “दुर्मर्षं” ग्रन्थिभिः दुर्धरं
दुःसहम् ; एवंविधं “यवमान” सोमम् उद्दिश्य “वाणं”
वाद्यदिशेषं “साकं” सहे वव “प्र वदन्ति” प्रवादयन्ति तदुप-
लक्षितं गानं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ १ २ १ २
स योजत उरुगायस्य जूतिं

२ १ १ १ १ २
वृथा क्रीडन्तं मिमते न गावः ।

२ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
परीणसं कृणुते तिग्मशृङ्गो दिवा हरिर्ददृशे नक्तमृजः

॥ ३ ॥

अथ तृतीया । “सः” सोमः “उरुगायस्य” बहुभिः
स्तुत्यस्य आत्मनः “जूतिं” गतिं “योजते” युनक्ति अन्तरिक्षे
प्रेरयति । “वृथा क्रीडन्तम्” अनायासेन विहरन्तं गच्छन्तं
सोमं “गावः” अन्यो गन्तारः “न मिमते” न परिच्छिदन्ति
मातुं न शक्नुवन्ति इत्यर्थः । किञ्च “तिग्मशृङ्गः” शृण्वन्ति
हिंसन्ति तमामोति शृङ्गाणि तेजांसि तीक्ष्ण-तेजस्कः “परी-
णमं” बहुनामैतत् (निघ० ३, १, ७) बहुविधं तेजः “कृणुते”
करोतु अन्तरिक्षे वर्तमानो यः सोमः “दिवा” अहनि “हरिः”
हरितवर्णः “ददृशे” दृश्यते न प्रकाशत इत्यर्थः, “नक्तं” रात्रौ
तु “मृजः” ऋजुगामी विषष्टः प्रकाशयुक्तो दृश्यते ॥ ददृशे
—दृशेः कर्मणि लिटि रूपम् ॥ ३ ॥

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
प्र खानासो रया इवार्वातो न श्रवस्यवः ।

१ १ १ १ १
सोमासो राये अक्रमुः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । “स्नानासः” अभिषव-वेलायामुपरवेपु-
शब्दं कुर्वन्तः “सोमामः” सोमाः “रथा इव” यथा शब्दं
कुर्वन्तो रथाः तथा, “अर्वन्तो न” यथा शब्दं कुर्वन्तो अश्वः
तथा, “यवस्यवः” शत्रुभ्यः सकाशादन्नमिच्छन्तो “राये” यज-
मानानां धनाय “प्राक्रमुः” प्रगच्छन्ति ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
हिन्वानासी रथा इव दधन्विरे गभस्त्वोः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
भरासः कारिणामिव ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । “रथा इव” युद्धदेशं प्रति यथा रथाः तथा
“हिन्वानासः” यागदेशं प्रति गच्छन्तः सोमाः ऋत्विजां-
“गभस्त्वोः” बाह्वीः “दधन्विरे” धोयन्ते । तत्र दृष्टान्तः—
“भरासः” भराः “कारिणामिव” यथा भारवाहानां बाह्वी-
र्धोयन्ते तद्वत् ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
राजानो न प्रशस्तिभिः सोमासी गोभिरञ्जते ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
यज्ञो न सप्त धातुभिः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । “सोमामः” सोमाः “प्रशस्तिभिः प्रशस्ताभिः
स्तुतिरूपाभिः वाग्भिः “राजानो न” यथा राजानः “सप्तधा-
तुभिः” सप्त-होत्राभिः “यज्ञो न” यथा च यज्ञः तथा
“गोभिः” गोर्विकारैः पयोभिः “अञ्जते” अज्यते संस्क्रियत
इति ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
परि स्नानास इन्द्रो मदाय वर्हणा गिरा ।

१ १

२ १ २

मधो अर्पन्ति धारया ॥*७*॥

अथ सप्तमी । “स्नानासः” सुवानाः अभिषूयमाणाः
 “इन्द्रवः” सोमाः “वर्द्धणा” महत्या “गिरा” स्तुति-रूपया
 वाचा युक्ताः सन्तः “मदाय” मदार्थं “मधोः” मधुर-रसस्य
 “धारया” “परि अर्पन्ति” परितो गच्छन्ति ॥

“परिस्नानासः”—“परिसुवानासः”—इति पाठौ, “मधोः”
 “सुताः”—इति च ॥ ७ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 आपानासो विवस्वतो जिवन्त उपसो भगम् ।

१ २ १ २ १ २

सूरा अश्वं वि तन्वते ॥*८*॥

अथ अष्टमी । “विवस्वतः” दीप्तिमतः इन्द्रस्य “आपानासः”
 “आपानभूताः” “उपसः” “भगं” शोभां “जिवन्तः” प्रेरयन्तः
 “सूराः” सरन्तः सोमाः “अश्वं वि तन्वते” अभिव्यव-वैलाया
 सुपरवेपु शब्दं कुर्वन्ति ॥

“जिवन्तः”—“जनम्”—इति पाठौ ॥ ८ ॥

१ २ १ २

२ २ २ २ २

२ २ २

अथ द्वात्रिंशतीनां प्रत्वा ऋषयः कारवः ।

१ २ १ २ २ २ २

वृष्णो हरस आयवः ॥*९*॥

अथ नवमी । “मतीनां” कारवः” स्तुतीनां कर्तारः
 “प्रत्वाः” पुराणाः “वृष्णः” सेचकस्य सोमस्य “हरसः” आङ्-
 कर्तारः “आयवः” मनुष्याः ऋत्विजः “द्वारा” यज्ञस्य द्वाराणि
 “अप ऋषयः” विवृण्वन्ति ॥ ९ ॥

१ १ २ १ १ १ १ १ १
समीचीनास आगत होतारः सप्तजानयः ।

१ १ १ २ १ १ १ १
पदमेकस्य पिप्रतः ॥*१०*॥

अथ दशमी । “समीचीनासः” समीचीनाः “जामयः” जाति-सदृशाः “एकस्य” सोमस्य “पदं” स्थानं “पिप्रतः” पूरयन्तः “सप्त होतारः” यज्ञे “आगत” व्याप्नुवन्ति ॥

“आगत”-“आसत”—इति पाठौ, “जानयः”-“जामयः”—इति च ॥ १० ॥

१
नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुपा सूर्य्यं दृशे ।

१ १ १ २ १ १ १ १
कवेरपत्यमा द्रुहे ॥*११*॥

अथैकादशी । “नाभिं” यज्ञस्य नाभिभूतं सोमं “नः” अस्माकं “नाभा” नाभौ यज्ञम् “आददे” सोमं पीत्वा नाभि-स्थाने करोमीत्यर्थः । किमर्थम् ? “चक्षुपा” “सूर्य्यं” “दृशे” द्रष्टुम् । किञ्च, “कवेः” कान्त-कर्मणः सोमस्य “अपत्यम्” अंशम् “आ द्रुहे” आ पूरयामि ॥

“चक्षुपा सूर्य्यन्दृशे”—“चक्षुश्चिक्खूर्य्यं सचा”—इति पाठौ ॥ ११ ॥

१
अभि प्रियं दिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहा हितम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १
सूरः पश्यति चक्षसा ॥*१२*॥ [१]

अथ द्वादशी । “सूरः” सुवीर्य्यः इन्द्रः “चक्षसा” चक्षुपा “दिवः” दीप्तस्य आत्मनः “प्रियं पदम्” अध्वर्युभिः “गुहा”

गुहायां हृदये “हितं” निहितं पीतं सोमम् “अभि
पश्यति” ॥

“प्रियम्”-“प्रिया”—इति पाठौ ॥ १२ ॥

इति सामवेदार्थे प्रकाशे उत्तरायनस्य षष्ठमध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

१११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११
असृग्रमिन्दवः पथा धर्मवृतस्य सुश्रियः ।

१ १ १ १ १ १
विदानां अस्य योजना ॥ ११ ॥

षष्ठ० जमदग्नि-असित-देवताः । छ० गायत्री । द० साम् ।
अथ द्वितीयखण्डे असृग्रमिति द्वादशर्चे प्रथमं सूक्तम् । तत्र
प्रथमा । “अस्य” अनेन यजमानेन कृतान् “योजना”
तद्देवता योग्यान् सम्यग्भान् “विदानाः” जानन्तः “सुश्रियः”
शोभन-श्रयणाः “इन्दरः” सोमाः “धर्मन्” कर्मणि “ऋतस्य”
यज्ञस्य “पथा” मार्गेन “असृग्रम्” हविर्देवानात् सृज्यन्ते ॥

“योजना”-“योजनम्”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१७ १ १ १ १ १ १ १ १ १
प्र धारा मधो अग्नियो महीरपो वि गाहते ।

११११ १ १ १ १
हविर्हविःपु वन्द्यः ॥ १२ ॥

अथ द्वितीया । “हविःपु” हविषां मध्ये “वन्द्यः” सुत्यः
“हविः” हविरात्मकः यः सोमः “महीः” महतीः “अपः”
वसतोवरीः “विगाहते”, तस्य “मधोः” सोमस्य “अप्रियः”
मुखा धाराः प्रपतन्तीत्यर्थः ॥

“मधोः”-“म”-“म”—इति पाठौ ॥ २ ॥

कर्मणां कर्तारः ऋत्विजः “ऋण्वन्ति” प्रेरयन्ति, तदा “यव-
मानः” चरन्नेष सोमः “सृधः” स्रद्धमानान् याम-विघ्नकारिणः
राक्षसादीन् “अभिंसीदति” नाशयितुमभिगच्छति । तत्र
दृष्टान्तः—“विशः राजा इव” यथा राजा विशः स्रद्धमानान्
मनुष्यान् नाशयितुमभिगच्छति तद्वत् ॥ ५ ॥

अथ्या वारे परि-प्रियो हरिर्वनेषु सीदति ।

रेभो वनुष्यते मती ॥६॥

अथ पठ्ठी । “हरिः” हरितवर्णः “प्रियोः” देवानां, प्रिय-
तम एव सोमः “वनेषु” उदकेषु सम्पृक्तः “अथ्याः” अवेः
“वारि” वान्ते “परि सीदति” किञ्च “रेभुः” अभिषंव-वेला-
याम् उपरवेषु शब्दं कुर्वन् “मती” मत्या स्तुत्या “वनुष्यते”
सिध्यते ॥ ६ ॥

स वायुमिन्द्रमश्विना साकं मदेन गच्छति ।

रणा यो अस्य धर्मणा ॥७॥

अथ सप्तमी । “यः” यजमानः “अस्य” सोमस्य “धर्मभिः”
कर्मभिः क्रयणाभिषवादिभिः “रणा” रमते, “सः” यजमानः
“वायुम्”, “इन्द्रम्”, “अश्विना” अश्विनौ च “मदेन” “साकं”
सह “गच्छति” प्राप्नोति ॥ ७ ॥

या मिते वरुणे भगे मधोः पवन्त कर्मयः ।

विदाना अस्य गन्तभिः ॥८॥

अथाष्टमी । येषां यजमानानां "मधोः" सोमस्य
 "ऊर्मयः" तरङ्गाः "मित्रावरुणा" मित्रावरुणौ देवी "भगं"
 भगाख्यं देवस्य प्रति "पवन्ते" चरन्ति, ते यजमानाः "अस्य"
 सोमस्य इदं सोमं "विदानाः" जानन्तः "शर्कभिः" सुखैः
 सङ्गच्छन्त इति शेषः ॥ ८ ॥

१ १ १ १ २ ४ १ १ २ १ १ १ १
 अस्मभ्यं रोदसी रयिं मध्वो वाजस्य सातये ।

१ १ १ २ १ १ १
 अथो वसूनि सं जितम् ॥ ९ ॥

अथ नवमी । हे "रोदसी" द्यावापृथिव्यौ । युवां "मध्वः"
 देवानां, मादयितुः "वाजस्य" सोमात्मकस्वानस्य "सातये"
 ज्ञाभाय "अस्मभ्यं" "रयिं" धनं "यवः" अन्नस्य "वसूनि"
 वासकान्यन्यान्यपि पञ्चादीनि "सञ्चितं" सञ्चयन्तं प्रयच्छत-
 मित्यर्थः ॥ ९ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 आ ते दक्षं मयोभुवं वक्त्रिमदा हृषीमहे ।

१ १ १ १ १ १ १
 पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ १० ॥

अथ दशमी । हे सोम ! यष्टारो वयं "ते" तव स्वभूतं
 "दक्षं" बलम् "अद्य" अस्मिन् यागदिने "आ" आभिसुख्येन
 "हृषीमहे" सम्भजामहे । कीदृशम् ? "मयोभुवं" सुखस्य
 भावकम् "वक्त्रि" धनादीनां प्रापकम् "पान्तं" शत्रुभ्यो रक्ष-
 कम् "पुरुस्पृहं" बहुभिः सुहृद्विषीयं कामानाम् ॥ १० ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 आ मन्द्रमा वरेण्यमा विप्रमा मनीषिणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥११॥

अथैकादशो । हे सोम ! “मन्द्रं” मदकरं स्तुत्यं वा त्वाम् “आ” वृणीमहे “वरं” सर्वैर्वरणीयं सभजनीयञ्च ; किञ्च “यिप्रं” मेधाविनं त्वां तथा “मनोपिणं” मनस ईषा मनीषा तद्वन्तं स्तुतिमन्तं वा त्वामावृणीमहे प्रत्येकं विशेषणा-
पेक्षया आ-इत्युपभोगः कृतः ; किञ्च “पान्तं” सर्वेषां रक्षकम् “पुरुस्पृहं” बहुभिः स्पृहणीयं च त्वां सभजामहे ॥ ११ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
आ रयिमा सुचेतुनमा सुक्रतो तनूध्वा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥१२॥ [२]

अथ द्वादशो । हे “सुक्रतो !” शोभन-प्रज्ञ ! सोम ! त्वदौयं “रयिं” धनम् वयम् “आ” वृणीमहे । किञ्च “सुचेतनम्” चित्ती सञ्ज्ञानि (भा० प०) भावि श्रीणादिकं उन् प्रत्ययः सुज्ञानञ्च । किञ्च “तनूधु” अस्मत्पुत्रेषु च धनं सुज्ञानञ्च त्वम् “आ” विधेहि यद्वा पुत्राय वयमावृणीमहे । तथा “पान्तं” सर्वस्य रक्षकं पुरुस्पृहं” बहुभिर्यष्टभिः काव्य-
मानं त्वां सभजामहे ॥ १२ ॥ [२]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराचिकस्य अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
सूधानि दिवौ अरतिं पृथिव्या

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।

४प्र० २अर्ध० ३सू० ऋ० २ द्वितीयाध्वम् ।

२ २ २ २ २ २ २ २
कविः सस्त्राजमतिथिं जनाना-

२ २ २ २ २ २
मासन्नः पात्रं जनयन्त देवाः ॥१॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० ब्रिट्टप । दे० वैश्वानरः अग्निः ।
अथ तृतीय-खण्डे, प्रथम-दृष्टे-प्रथमा । “मूर्धानं” शिरो-
भूतं, कस्य ? “दिवः” द्युलोकस्य, “पृथिव्याः” प्रथिताया
भूमिः “अरति” गन्तारम् यद्वा, गन्तव्यं स्वामिनं, “वि-
विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम्, “ऋते” क्तान्ति सत्यस्य
यज्ञस्य वा नाम (निघ० १०, ६) । निमित्त-सप्तम्येषा
(२, १, २६ पा०) ऋतेनिमित्तम् “आ” आभिमुख्येन जातं
सृष्ट्यादावुत्पन्नं “कवि” क्तान्तदर्शिनं “सस्त्राजं” सम्ययाज-
मानं “जनानां” यजमानानाम् “अतिथिं” हविर्वहनाय
सततं गन्तारं यद्वा, अतिथिवत् पूज्यम् । “आसन्” आसन्ति
द्वितीयार्थे सप्तमी (२, १, २७) । अग्नि-लक्षण्येनास्येन हि देवा
हवींषि भुञ्जते “नः” अस्माकं “पात्रं” पातारं रघवं वेष्टा-
नरसग्निं “देवाः” स्तोतारः ऋत्विजः देवाः वा “आ
जनयन्त” यज्ञाभिमुख्येन यज्ञीजनन् अरयोः सक्तयोः
उपपादयन् ॥

“आसक्तः पात्रम्”-“आसक्तापात्रम्”—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ २ २ २ २ २
त्वां विश्वे अमृतं जायमानम्

२ २ २ २ २ २
शिशुं न देवा अभि सं नवन्ते ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
तव क्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वानर यत्पितोरदीदेः

॥२॥

अथ द्वितीया । हे “अमृत !” सरण-रहितान्ते ! “विष्णे
देवाः” स्तोतारः “जायमानम्” अरण्योः सकाशात् उत्पद्य-
मान त्वां “शिशुं न” पुत्रमिव “अभि सं नवन्ते” अभिसस्तु-
वन्ति यद्वा, दीव्यन्तीति देवा रश्मयः ते सर्वे जायमानं
अमृतमवन्ते अभिगच्छन्ति, यथा पितरः पुत्रमभि-
गच्छन्ति, अमृतं हे वैश्वानर अन्ते ! “यद्” यदा “पितोः”
पालयित्रोः आवा-पुत्रियन्ते “अदीदेः” दीप्यसे, तदानीं
“तव” त्वदीयेः “क्रतुभिः” कर्मभिः अन्तिष्ठोमादिभिर्यगैः
“अमृतत्वम्” देवत्वम् “आयन्” यजमानाः प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

१ २ १ २ १ २ १ २
नाभिं यज्ञानां सदनं

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २
रथीणां महाप्रवाहमभि सं नवन्त ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
वैश्वानरं रथमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः

॥३॥ [३]

अथ तृतीया । “नाभि यज्ञानां”, “सदनं रथीणां”
धनानां स्थानमेकनिन्द्यं “महां” महान्तम् “आहावम्”
आह्वयन्ते अघ्निस्रावृतय इत्याहावः तादृशम्; यद्वा हव्युदक-
धाराणामाहावस्थानीयमेवभूतम् अग्निम् “अभि सं नवन्तं”
स्तोतारः सम्यक् स्तुयन्ति । तथा “वैश्वानर” विष्णोः
पराणां सम्बन्धिनम् अध्वराणां यज्ञानां “रथ” रथिनं, यथा

रयो स्त रयं नयति तद्वेत्तारं रंहितारं गमयितारम् “यन्नस्य”
“केतु” प्रज्ञापकम् एवंविधमग्निं “देवाः” स्तोतार ऋत्विजो
देवा एव वा “जनयन्त” जनयन्ति मन्यनेनोत्पादयन्ति ३ [३]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ २
प्र वो मित्राय गायत वरुणाय विषा गिरा ।

१ १ २ १ २ १ २
महिचक्रावृतं वृहत् ॥*१*॥

ऋ० यजतः । छ० गायत्री । टे० मित्रावरुणौ । अथ
द्वितीय-ऋचे प्रथमा । हे मदीया ऋत्विजः । “वः” यूय-
मित्यर्थः । “मित्राय” “वरुणाय” “विषा” व्याप्तया “गिरा”-
स्तुत्या “गायत” स्तुतिं कुरुतं स्तुत्या स्तुतित्येतत् पाकं पच-
तीतिवत् । हे “महिचक्रौ” प्रभूत-बली युवाम् “ऋतं” यज्ञं
“वृहत्” महत् अपि प्रशस्तं स्तुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः ।
अथवा “महत्” प्रभूतम् “ऋतं” स्तोत्रं शृणुतमिति शेषः ॥१॥

१ १ २ ३ १ १ २ १ १ २ १ २
सम्राजा या घृतयोनी मित्रयोभा वरुणश्च ।

१ १ २ १ २ १ २
देवा देवेषु प्रशस्ता ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “या” यौ “मित्रश्च” “वरुणश्च” पर-
स्मरापेक्षया च-शब्दः “उभा” उभौ “सम्राजा” सम्राजानौ
सर्वस्य स्वामिनो “घृतयोनी” उदकस्योत्पादको “देवा”
द्योतमानौ “देवेषु” मध्ये “प्रशस्ता” प्रकर्षेण स्तुतौ तौ स्तुत्या
गायतेति पूर्वत्वान्वयः ॥ २ ॥

१ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

महि वां चतुर् देवेषु ॥३॥ [४]

अथ द्वितीया । “ता” तौ देवौ “नः” अस्मदर्थं “पार्थि-
वस्य” पृथिवी सम्यक्स्य “दिव्यस्य” दिवि भवस्य च “महः”
महतः “रायः” धनस्य “शक्तं” समर्थम्, भवतं दातुमिति
शेषः । हे देवौ ! “वां” युवयोः “महि” महत् पूज्यं “चतुर्”
वत्तं देवेषु प्रसिद्धं, स्तुम इति शेषः ॥ ३ ॥ [४]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः ।

अखीभिस्तना पूतास ॥१॥

अ० मधुच्छन्दाः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ
द्वितीय-छन्दे—प्रथमा । “चित्रभानो !” हे विचित्र-दीप्ते !
“इन्द्र !” अस्मिन् कर्मणि “आयाहि” आगच्छ । “सुताः”
अभिपुताः “इमे” सोमाः “त्वायवः” त्वां कामयमाना
वर्तन्ते । “अखीभिः” अङ्गुलिनामेतत् (निघ० २, ५, २)
ऋत्विजामङ्गुलिभिः सुता इत्यन्वयः । किञ्च, ते सोमाः
“तना” नित्यं “पूतासः” शुद्धाः कर्णा-पवित्रेण शोधित-
त्वात् ॥ १ ॥

इन्द्रा याहि धियेपितो विप्रजूतः सुतावतः ।

उप ब्रह्माणि वाघतः ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र !” त्वम् “आयाहि” अस्मिन्
कर्मणि आगच्छ । किमर्थम् ? “वाघतः” ऋत्विङ्नामेतत्

(नि० ३, १८, ३) ऋत्विजः “ब्रह्माणि” वेद-रूपाणि स्तोत्राणि “उप” एतम् । कीदृशस्त्वम् ? “धिया” अस्मदीयया प्रज्ञया “इषितः” प्राप्तः, अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । “विप्रजुतः” यथा यजमान-भक्त्या प्रेरितः तथान्यैरपि विप्रैः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः प्रेरितः । कीदृशस्य ? “वाघतः ?” “सुतावतः” अभिपुतसोमयुक्तस्य ॥ २ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ १ ३ १ २

इन्द्रा याहि तू तुजान उप ब्रह्माणि हग्विः ।

१ १ १ २ १ १

सुते दधिष्व नश्चनः ॥३॥ [५]

अथ तृतीया । हरि-शब्दः इन्द्र-सम्बन्धिनोरश्वयोर्नाम-धेयम् । “हरी इन्द्रस्य, लोहितोऽग्नेः (नि० १, १५, १-२)”—इति तदीयाश्व-नामत्वेन पठितत्वात् हे “हरिवः !” अश्व-युक्तेन्द्र ! त्वं “ब्रह्माणि” आनितुम् “आ याहि” । कीदृश-स्त्वम् ? “तूतुजानः” त्वरमाणः । आगत्य च अग्निन् “सुते” सोमाभिपव युक्ते कर्मणि “नः” अस्मादीयं “चनः” अन्ननामै-तत् (नि० नै० ६, १६) इविल्लक्ष्यमन्नं “दधिष्व” धारय स्वीकुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ [५]

१ २ १ १ २ १ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

तमीडिष्व या अर्चिषा वना विश्वा परिष्वजत् ।

१ १ ३ १ १ २ १ १ १

कृष्णा कृष्णाति विद्धया ॥४॥

ऋ० भरद्वाजः । क० गायत्री । दे० इन्द्राग्नी । अथ चतुर्थ-वचः—प्रथमा । हे स्तोतः ! “तम्” अग्निम् “इडिष्व” स्तुधि, “यः” अग्निः “अर्चिषा” ज्वालारूपेण तेजसा

“विष्णा” सर्वाणि “वना” वनान्यरस्थानि “परिष्वजत्” परि-
ष्वजति परितो वेष्टयति, यथ तानि वनानि “जिह्वया”
ज्वालया दग्धा “क्षणा” क्षणवर्षानि “क्षणीति”, तमीडि-
ष्वेति सम्बन्धः ॥ १ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
य इन्द्र आविवासति सुम्नमिन्द्रस्य मर्त्यः ।

१ १ १ २ १ २ २ २
दुष्ताय सुतरा अपः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “यः” “मर्त्यः” मनुष्यः “इडे” दीप्ते
अग्नौ “सुम्न” सुखकरं हविः “इन्द्रस्य” चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (२,
३, ६२) इन्द्राय “आविवासति” परिचरति प्रयच्छति, तस्य
मर्त्यस्य “सुम्नाय” द्योतमानायाश्वाय तदर्थे “सुतराः” सुखेन
तरणीयाः “अपः” उदकानि वृष्ट्यात्मकानि, इन्द्रः करोत्विति
शेषः ॥ २ ॥

१ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
ता नो वाजवतीरिष आशून्पिपृतमर्वतः ।

१ २ २ २ २ १ २ २
एन्द्रमग्निं च वोढवे ॥ ३ ॥ [६]

अथ तृतीया । हे इन्द्राग्नौ । “ता” तौ युवां “वाजवतीः”
अश्ववतीः “इषः” इष्यमाणाः “वोढोः” यदा, वाजो बल तदतोः
इषः यद्यग्निं “आशून्” शोधगान् “अर्वतः” अश्वान् “नः”
अग्नभ्यं “पिपृतम् पूरयतम् प्रयच्छतम् । किमर्घम् । “इन्द्रम्”
“अग्निम्” “आ वोढवे” आ समन्तात् वोढुं हविर्भिः प्राप-
यन्तु ॥ ३ ॥ [६]

इति सामवेदार्चनकाले उत्तरारचनस्य अष्टमस्याश्विनस्य तृतीयः पङ्क्तः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

सखा सख्युर्न प्र मिनाति सङ्गिरम् ।

मर्थ्य इव युवतिभिः समर्पति सोमः

कलगे शतयामना पथा ॥२॥

ऋ० सिकतानिवारी ऋषिगणः । छ० जगती । दे० इन्द्रः । अथ चतुर्थ-खण्डे, प्रथम-लक्षे—प्रथमा । “इन्द्रः” सोमः “इन्द्रस्य” “निष्कृतं” संस्कृतं स्थानमुदरं “प्रो अया-मीत्” प्रैव गच्छति ; गत्वा च “सखा” सखिभूतः “सख्युः” इन्द्रस्य “सङ्गिरं” सम्यग् गिरणाधारभूतम् उदरं “न” “प्र मिनाति” दिनस्ति, किञ्च “मर्थ्य इव युवतिभिः” मर्त्तो यथा तरुणीभिः स्त्रीभिः सङ्ग सङ्गतो भवति तद्वदयमपि सोमो युवतिभिर्मित्र्यन्गीताभिर्वसतोवरीभिरङ्घ्रिः सङ्ग “समर्पति” सङ्गच्छते अभिपव-काल-पथात् सोमः “शतयामना” अनेक-यामनसाधन-वित्तोपेतेन “पथा” मार्गेण दशापवित्र-मन्व-ध्विना “कलगे” द्रोणकलगे गच्छतीति शेषः । यदैकमेव यावन्—यथा मर्थ्यो मर्थ्यो युवतिभिः सङ्ग सङ्गच्छते एवं कलगे शत-यामना पथा सङ्गच्छते ॥

“शतयामना”—“शतयाप्या”—इति पाठा ॥ १ ॥

प्र वो धियो मन्द्रयुवो विपन्युवः

पनस्युवः संवरणेष्वक्रमुः ।

१ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २
हरिं क्रीडन्तमभ्यनूपत स्तुभोऽभि

२ २ २ २ २ २ २
धेनवः पयसेदशिग्रयुः ॥ २२ ॥

अथ द्वितीया । हे सोमाः ! “वः” युष्माकं “धियः”
ध्यातारः “मन्द्रयुवः” मदकरं शब्दं कामयमानाः “पन-
स्युवः” स्तुतिं कामयमानाः “धिपन्यवः”—स्तोत्रनामैतत्
स्तोतारः “संवरेषु” दृणकटा-वरणोपेतषु याम-ग्रहेषु
“प्राक्तसु” प्रक्रमन्ते । तदेवाह—“स्तुभः” स्तोतारः “हरिं”
हरितवर्णं “क्रीडन्तं” क्रीडनशीलं सोमम् “अभ्यनूपत”
अभिष्टुवन्ति “धेनवः” अपि “पयसा” स्त्रीयेन क्षीरेणैव
“इत्” इमं सोमम् अभिलक्ष्य “अशिग्रयुं” अधिकां यीरुन्ति ॥
“संवरेषु”-“संवनेषु”—इति पाठौ, “हरिद्रोडन्तं”-
“सोमस्मनोपां”—इति च, “पयसेदशिग्रयुः”-“पयसेमभि-
ग्रयुः”—इति च ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३
आ नः सोम संयतं पिप्युषीमिपमिन्दो

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३
पवस्व पवमान ऊर्मिणा ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३
या नो दीहते त्रिरहन्नसद्युषी

३ ३ २ २ २ २ २ २ २
क्षुमद्वाजवन्मधुमत्सुवीर्यम् ॥ २३ ॥ [७]

अथ तृतीया । हे “इन्दो” ! दीप्त ! “सोम ।” “पव-
मानः” त्वं “नः” युष्माकं “संयतं” संयुज्जीतं “पिप्युषी”

प्रवृत्तम् “इषम्” अन्नम् “कर्मिणा” प्रवाह-रूपेण तदीयेन
 रसेन “पवस्व” प्रयच्छेत्यर्थः । “या” इट् “नः” अस्माकम्
 “अहन्” अहनि अह्नः “त्रिः” त्रिषु सवनेषु “असद्युषी” अप-
 तिवन्धो “दोहते ।” किम् ? “क्षमत्” शब्दोपेतं सर्वत्र श्रूय-
 माणं “वाजवत्” बलवत् “मधुमत् माधुर्योपेतं “सुवीर्य”
 शोभन-सामर्थ्यं पुत्रं दोहते । तां मिषं पवस्वेति सम-
 न्वयः ॥

“कर्मिणा”-“अभियम्”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [७]

१ ३ १ १५ ११२. १ २ २ १ २

न किष्टं कर्मणा नशद्यद्यकार सदावधम् ।

१३ १ ३ २ १ १२ २ १ २ १ १ २ २ १ २

इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्तमृभ्वसमष्टुष्टं धृष्णुमोजसा ॥ ४ ॥

ऋ० पुरुषसूक्ता । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ नकि-
 रिति प्रगाथरूपे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । “तं” जनम् अन्यो
 मर्षको जनः “कर्मणा” हननादि-व्यापारेण “नकिः नशत्”
 नैव व्याप्नोति, “यः” “इन्द्रं चकार” इन्द्रं भिवातुकूलं यज्ञैः
 साधनैश्चकार । कोटश मिन्द्रम् ? “मदावध” सर्वदा वर्धक,
 “विश्वगूर्त” सर्वस्तुल्यम्, “ऋभ्वसं” महान्तम् “ओजसा”
 शोयेन बलेन “अष्टुष्ट” शत्रुभिरनभिभूतम् “धृष्णु” शत्रू-
 षामभिभवनशीलम् ॥

“धृष्णुमोजसा”—“धृष्णवोजसम्”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ १ १ १२ २ १ १२ १ १ २ २ १ २

अपाठमुयं पृतनासु सासहिं यस्मिन्महीरुसञ्चयः ।

१ १ २ १ १ १ २ १ २ १ १

सं धेनवो जायमाने अनोनवुद्यावः चामीरनोनवुः

॥ ५२ ॥ [८]

ऋ० ऐश्वरयः अग्रयधीपण्यः । ऊ० द्विण्दा । दे० सोमः ।
 अथ प्रवाजोति ह्यचात्मकं द्वैपदं द्वितीयं सूक्तं—तत्र प्रथमा ।
 “वाजी” वलवान् वेगवान् वा “सहस्रधारः” बहुधारायुक्तः
 सोमः “अव्यम्” अविभवं “वारं” वालं पवित्रं “तिरः”
 व्यवधायकं कुर्वन् “प्राचाः” विविधं प्रचरति चरतेर्लुङि
 रूपम् ॥

“प्रवाजो”-“प्रसुवानः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १क १२ २ १ १ ३ १ १ २ १ १२ १ १
 स वाज्यक्षाः सहस्ररेता अहिर्मृजानो गोभिः श्रीयानः
 ॥३२॥

अथ द्वितीया । “सः” सोमः “अचाः” चरति । कौटुभः ?
 “सहस्ररेतः” बहुरेतस्कः “बह्दकः” “अहिः” वसतीवरीभिः
 “मृजानः” मृज्यमानः “गोभिः” गोर्विकारेः चौरादिभिः
 “श्रीयानः” श्रियमाणः ॥ २ ॥

१ १ २ १-२ ३ १ १२ ३ १ १२ ३ १
 प्र सोम याहीन्द्रस्य कुक्षा नृभिर्येमाणो अद्रिभिः सुतः
 ॥३३॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “सोम ।” “नृभिः” ऋत्विग्भिः
 “येमानः” नियम्यमानः “अद्रिभिः” श्रावभिः “सुतः” अभि-
 पुतः “इन्द्रस्य” “कुक्षा” समस्या डादेशः (३, ४, ३८) कुक्षौ
 उदरभूते कलशे वा “प्रयाहि” प्रकर्षेण गच्छ सहितायां
 येमान इत्यत्र णत्वम् ॥ ३ ॥ [१०]

१२ ३ २ २ १ २ २ १ १ २ १
 ये सोमासः परावति ये अर्वावति सुन्विरे ।

२ ३ १ २ ३ १ २

ये वादः शर्यणावति ॥११॥

ऋ० वारुणिः सृगुः वा जामदग्निः । छ० गायत्री ।
 दे० सोमः । अथ येसोमासदति हव्रात्मकं हतीयं सूक्तम्,
 तत्र प्रथमा । एतदादिभ्यामृग्भ्यामिन्द्रार्थं सर्वत्र सोमाभि-
 पवोऽस्तीत्याह — “ये” “सोमासः” “परावति” विप्रकृष्टेऽति-
 दूरे देशे “ये” वा “अर्वावति” अन्तिके देशे “सुन्विर” अभि-
 पूयन्ते “ये वा” “शर्यणावति” कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे शर्यणा-
 वत्सजन्माकं मधुर-रस-युक्तं सोमवत् सरोऽस्ति । “अदः” अस्मिन्
 सरसि सरसा ये सोमा इन्द्रायाभिपूयन्ते । ते अस्माकमभि-
 मत-फलं ददात्विति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ १॥

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३

य आर्जीकेषु कृत्वसु ये मध्ये पस्यानाम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २

ये वा जनेषु पञ्चसु ॥१२॥

अथ द्वितीया । “ये” वा सोमाः “आर्जीकेषु” ऋजीकाना-
 मदूरभवाः आर्जीका देशास्तेषु तथा “कृत्वसु” कृत्वान इति
 देशाभिधानम्, तेषु कर्मवस्तु देशेषु च ; किञ्च “पस्यानां”
 सरस्वत्यादीनां नदीनां “मध्ये” समीपे च ये सोमा अभि-
 पूयन्ते “ऋपयो वै सरस्वत्यां सवमासतेत्यादिषु नदीतीरे
 यज्ञकरणस्य अवस्थात् ; किञ्च “जनेषु पञ्चसु” निषाद-पञ्च-
 मायत्वारी वर्णा पञ्चजनास्तेषु च “ये वा” सोमा अभिपुताः ।
 ते सोमा अस्माकमभिमत-फलं ददात्वित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २॥

१ २ ३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

ते ना वृष्टिं दिवस्पति पवन्तामा सुवीर्यम् ।

१ १ १ १ १ १
 स्नाना देवास इन्दवः ॥३॥ [११]

अथ द्वतीया । “स्नानाः” सुवानाः तत्र चात्र अभिपूय-
 माणाः “देवामः” देवाः दौपनगोलाः स्तुत्या वा “इन्दवः”
 “ग्रहेषु” चमसेषु चरन्तः, “ते” सोमाः “नः” यन्माकं “दिव-
 स्परि” परि-शब्दः पञ्चमो-द्योतकः, अन्तरिक्षादादित्याद्वा
 “वृष्टिम्” “अग्नीं प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य सुपतिष्ठते”
 आदित्याज्जायते वृष्टिः (म० १ अ०)—इति वृष्टि-कारण-
 त्वात् किञ्च “सुवीर्यम्” शोभन-वीर्योपेतम् पुत्रञ्च धनादिकं
 वा “आ पवन्ताम्” प्रापयन्तु । यजमानः सोमेनाभिमत-
 फलानि प्राप्नोति खलु ॥

“स्नानाः”-“सुवानाः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [११]

इति सामवेदावेप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य अष्टमस्याध्यायस्य पवन. खण्डः ॥१॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 आ ते वत्सा मनो यमत्परमाच्चित्सधस्यात् ।

१ १ १ १ १ १
 अग्ने त्वां कामये गिरा ॥१॥

ऋ० वक्सः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ पष्ठे
 खण्डे आतिवस्तु इति द्वात्रिंशत् प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
 हे “अग्ने !” “वक्सः” ऋषिः “ते” तव “मनः” “परमाच्चित्”
 उत्कृष्टादपि “सधस्यात्” दृढलोकात् “आ यस्तु” आयमन्ति
 आगमयन्ति । केन साधनेन ? “त्वा” “कामये” कामया
 अभिलषन्त्या “गिरा” स्तुत्या “कामये”—इत्यत्रापि ग्री
 पूर्वपत् । यदा त्वां कामये अभिनयामि ॥

“कामया”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १४ . ३ १४ ३ १३ २ ३ १ १ ३ १
पुरुषा हि सद्दुसि दिगो विश्वा अनु प्रभुः ।

११२
समत्सु त्वा हवामहे ॥२॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! “पुरुषा हि” बहुषु हि
 देशेषु त्वं “महद् अग्नि” समान-द्रष्टा भवसि अतएव “विष्वाः”
 सर्वा दिव्य “अनु” लब्ध “प्रभुः” ईश्वरो भवसि । ईदृशं “त्वा”
 त्वां “समक्ष” संप्रामेयु रक्षणार्थं “इवामहे” आह्वयामहे ॥

“दिशः”, “विदिशः”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१० १ १८ / ११२
समत्स्वग्निमवसे वाजयन्तो हवामहे ।

१९ २१२
वाजिपु चित्राधसम् ॥३॥ [१२]

अथ तृतीया । “समस्त” समदेषु संग्रामेषु “वाजयन्तः”
वत्समिच्छन्तो वयम् “अवसि” रक्षार्थम् “अग्निं” इवामहे ।”
कौटिल्यम् । “वाजेषु” संग्रामेषु “चित्रराधमम्” याचनीय-
धनम् ॥ १ ॥ [१२]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
त्वं न इन्द्रा भर श्रीजो नृणामा गतक्रतो विचर्षणे ।

१ १ १ २ २ १ २
आ वीरं पृतनासहम् ॥१॥

अ० नृमेधः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय-
द्वये—प्रथमा । हे “गतकतो !” बहुकर्मन् ! “विचर्षणे”
विद्वष्टः इन्द्र । त्वं “नः” अस्माभ्यम् “शोभः” बलं “नृमणं”

धनं च “आ भर” आहर । “वीरं” वीर्योपेतम् “पुतनासहं”
 सेनानामभिभवितारं त्वाम् “आ” याचामह इति शेषः ।
 “आभरभोजः”-“आहृताभोजः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ १ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्वं हि नः पिता वसो त्वं माता गतं क्रतो बभूविथ ।

१ २ ३ १ २
 अया ते सुममीमहे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “वनो ।” वासयितः । “गतक्रतो”
 बहुकर्मन्निन्द्र । त्वं “नः” अन्नाक “पिता” पितृवत् पालको
 “बभूविथ” भव । “त्वं” “माता” मातृवद्धारकश्च बभूविथ ।
 अथ च वयं “ते” तव स्वभूतं “सुम्” सुखम् “इमहे” याचा-
 महे ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्वां शुष्मिण्पुरुहूत वाजयन्तमुप ब्रुवे सहस्रत ।

१ २ ३ १ २
 स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ ३ ॥ [१३]

अथ तृतीया । सहसा बलेन स्तोदभिर्युक्तः कृतः मह-
 स्तुतः हे “महस्तुतः” इन्द्र ! सुत्वा हि देवताया बलं वर्धते,
 तस्य सम्बोधनम्—“शुष्मिन्” अतएव बलवन् । “पुरुहूत” ।
 पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहतेन्द्र ! “वाजयन्त” बलमिच्छयन्तं
 त्वाम् “उपब्रुवे” उपस्तोमि । “सः” त्वं “नः” अस्माभ्यं
 “सुवीर्यं” धनं “रास्व” देहि ॥

“महस्तुतः”-“गतक्रतो”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१३]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 यदिन्द्र चित्र मद्रह नास्ति त्वादातमद्रिवः ।

राधस्तनो विद्वस उभयाहस्त्या भर ॥*१*॥

अ० भौमः अतिः । अ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
दृष्टे—प्रथमा । हे “अद्विवः !” वञ्चवन् । “चित्” । चायनी-
येन्द्र । “त्वादातं” त्वया दातव्यं यद्वनं “मे” मम “इह” अस्मि-
न्लोके “नास्ति”, हे “विद्वसो !” लब्धधनेन्द्र ! “नः” अस्माभ्यम्
“उभया हस्तो” उभाभ्यां हस्ताभ्यां तद् “राधः” “आभर”
आहर ॥

“मद्वह”-“मेद्वना”—इति छन्दोगानां बह्वृचानां पाठौ ॥१॥

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्र द्युचं तदा भर ।

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावनः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “यत्” “द्युचम्” अन्नं “वरेण्यं”
धरणीयं “मन्यसे” “तत्” द्युचम् “आभर” अस्माभ्यम् । “ते”,
तव सम्पत्तिनो “वयं” “तस्य” तादृशस्योक्तन्नचणस्य “अकू-
पारस्य” अकुक्षितः पारो अन्तो यस्य तादृशस्यावस्य “दावनः”
दानस्य “विद्याम” साम ॥

“दावनः”-“दावने”—इति पाठौ ॥ २ ॥

यत्ते दिक्षु प्रराध्यं मनो अस्ति श्रुतं ब्रह्मत् ।

तेन दृढा चिदद्विवश्चा वाजं दर्पि सातये

॥*३*॥ [१४]

इति चतुर्थः प्रपाठकः ।

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “ते” तव “दिक्षु” “प्रराध्यं”

प्रकर्षेण सुखं “श्रुतं” “बृहत्” महत् यत् “मनः” “अस्ति”,
 “तेन” मनसा हे “अद्रियः !” वञ्चवन्निन्द्र ! “इडाचित्” इदं-
 मपि “वानम्” अत्रम् “आ दर्पि” आदारयसि, “सात्वे”
 अस्मत्सम्भजनाय लाभाय वा ॥

‘दिक्षु’-‘दिक्षु’—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१४]

इति पामपेदार्यप्रकाशे उत्तराचिकस्य अष्टमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो वार्दे निवारयन् ।

सुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वैदिकसांगप्रवर्णक श्रीवीरबुद्ध भूपात्र-

सायनाय धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये साम-

वेदार्थ प्रकाशे उत्तराचिके अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ९ ॥

अथ पञ्चमः प्रपाठकः ।

नवमोऽध्याय आरभ्यते ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 शिशुं जज्ञानं हृदयं तं मृजन्ति

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 शुभ्रान्ति विप्रं मरुतो गणेन ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 कविर्गाभिः काव्येन कविः संत्तोमः

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 पवित्रमत्येति रेभन् ॥१॥

४० प्रतर्दनः । ५० विष्टुप् । ६० सोमः । तत्र, शिश-
ज्ज्ञानमिति प्रथम-खण्डे वृत्तात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । “शिशुम्” इदानीमुत्पन्नत्वाच्छिशुवत्तिष्ठन्तम् यद्वा,
पापान्वित-मकुर्वन्तं विनाशयन्तम् “जज्ञानम्” प्रादुर्भूतम्
अतएव “हृय्यतं” हृय्य गतिकान्त्योः (भा० प०) । भृश-
दृशीत्यादिना अतच् । सर्वैः काम्यमानं सोमं “मृजन्ति”
मरुतः शोधयन्ति । किञ्च “विप्र” मेधाविनं सोमं “गण्येन”
आत्मीयेन सप्तसङ्ख्याकेन “शुश्रून्ति” अलङ्कुर्यन्ति । ततः
“कविः” क्रान्तप्रज्ञः सोमः “काथ्येन” कवि-कर्मणैव “कविः”
शब्दयितव्यः सन् शब्दायमानः “गौर्भिः” स्तुतिभिः सह
“पवित्रम्” “अत्येति” अतीत्य गच्छति ॥

“विप्रम्”—इति छन्दोगाः, “वर्द्धम्”—इति बहुचाः
पठन्ति ॥ १ ॥

१ १ २ १ १ २ २ ३ १
ऋषिमना य ऋषिकृत्स्वर्पाः

१ १ २ १ १ १ १ १
सहस्रनीथः पदवीः कवीनाम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
तृतीयं धाम महिषः सिषासंत्सोः

१ १ १ १ १ २ १
विराजमनु राजति धुप् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “ऋषिमनाः” सर्वदर्शनशीलमनस्काः,
अतएव “ऋषिकृत्” सर्वस्य दर्शनकर्त्ता प्रकाशनस्य कर्त्ता
“स्वर्पाः” सर्वस्य सूर्यस्य वा सन्ध्याः “सहस्रनीथः” नीथा
स्तुतिः बहुविध-स्तुतिकः “कवीनां” क्रान्त-प्रज्ञानां मध्ये

“पदवीः” खलितानां पदानां साधुत्वेन संयोजयिता यः
 सोमो विद्यते स “महिषः” महान् पूज्यो वा सोमः “तृतीयं
 धाम” द्युलोकं “सिपासन्” सम्भक्तुमिच्छन् “स्तुप्” स्तूय-
 मानः सन् “विराज” विभेषेण राजन्तं दीप्यमानमिन्द्रम्
 “अनुराजति” प्रकाशयति ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 चमूयच्छेनः शकुनो विभ्रत्वा

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 गोविन्दुर्द्रुष आयुधानि विभ्रत् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 अपामूर्मिं सचमानः समुद्रं तुरीयं

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 धाम महिषो विवर्त्ति ॥ *३* ॥ [१]

अथ तृतीया । “चमूयत्” चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चम्ब-
 यमसाम्नेषु सोदन् यदा, चम्बो अधिपवणफलके तयोर्वर्च-
 मानः “छेनः” शंसनीयः “शकुनः” शक्तेः सामर्थ्यकारी
 “विभ्रत्वा” हरतेरातोमनिब्रित्वादिना (३, २, ७४) कानिपु-
 पात्रेषु विहरणशीलः “गोविन्दुः” यजमानानां गवां लक्षकः
 विन्दुरिच्छुरिति उ प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः “द्रुषः” धारयन्
 “अपाम्” उदकानाम् “ऊर्मिं” प्रेरकं “समुद्रम्” अन्तरिक्ष-
 नामैतत् (निघ० १, ३) अन्तरिक्षं “सचमानः” सेवमानः
 “महिषः” महान् य एवंविधः सोमः स “तुरीयं” चतुर्थं
 धाम चान्द्रममं स्थानं “विवर्त्ति” सेयते सूर्यलोकस्योपरि चन्द्र-
 मसो लोको विद्यत इति यमः प्रथिव्या अधिपतिः समावर्त्ति-

त्वादिभिः चन्द्रमा जक्षत्राणामधिपतिः समावृत्तित्यमन्तैर्मन्त्रै-
र्ज्ञायते ॥ ३ ॥ [१]

३ १ २४ ३ २ ३ १ २२ ३ १ २

एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममक्षरन् ।

१ २ ३ १ २
वर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥

ऋ० असित-देवलो । छ० गायत्रो । दे० सोमः । एते-
सोमा इति नवचै द्वितीय सूक्तं, तत्र प्रथमाः । “एते” अभि
पुता इमे सोमाः “अस्य” इन्द्रस्य “वीर्यं” यत्किं “वर्धन्तः”
वर्धयन्तः “इन्द्रस्य” “कामं” काम्यं “प्रियं” प्रीतिकरं “सम-
भ्यक्षरन्” अभ्यवपेन् अभिपवन्ते ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २

पुनानासक्षमूपदो गच्छन्तो वायुमग्निना ।

१ १ ३ १ १
ते नो धत्त सुवीर्यम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सोमाः । “पुनानान्” पुनाना
अभिपूयमाणाः “वनूपदः” चमसेषु मोदन्त गच्छन्तः
“वायुम्” “अग्निना” अग्निनो च “गच्छन्तः” प्राप्नुवन्तः ते
युयं “नः” अस्माभ्यं “सुवीर्यं” शोभन-वीर्यं “धत्त” प्रय-
च्छत ॥

“धत्त”-“धान्तु”—इति पाठो ॥ २ ॥

१ १ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दि चोदय ।

१ २ २ १ २ ३ १ २
देवानां योनिमासदम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीयः । हे सोम ! “पुनानः” पूषमानस्व
 “राधसे इन्द्रस्य” इन्द्रस्य संराधनाय “हार्दि”—इति हृदय-
 सम्बन्धि स्थानं “चोदय” प्रेरय । अहमपि “देवानाम्”
 इन्द्रादीनां “योनिं” स्वर्गाख्यं स्थानम् “आसद” प्राप्तवान्
 यद्वा, देवानां यवन-साधनं यज्ञाख्यं स्थानं प्राप्तवानस्मि ॥

“देवानाम्”—“ऋतस्य”—इति पाठौ ॥ ३ ॥

२ १ ० ३ २ २ १ २ ३ १ २ २ २ १ १ १
 सृजन्ति त्वा दश क्षिपो हिन्वन्ति सप्त धीतयः ।

१ ३ १ २
 अनु विप्रा अमादिपुः ॥ *४* ॥

अथ चतुर्थी । हे सोम ! “त्वा” त्वां “दश” दशसङ्ख्याकाः
 “क्षिप.” अङ्गुलिनामैतत् (२, ५, ३,) अङ्गुलयः “सृजन्ति”
 गोधयन्ति । ततः “सप्त” सप्तसङ्ख्याकाः “धीतयः” क्षीरकाय
 त्वां “हिन्वन्ति” स्व स्त्र व्यापारैः प्रीणयन्ति । तथा “विप्राः”
 मेधायिनः स्तोतारस्य त्वाम् “अनु अमादिपुः” अनुमाद-
 यन्ति ॥ ४ ॥

१ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २ १ २ २ १ २
 देवेभ्यस्त्वा मदाय कथं सृजानमति मेध्यः ।

१ २ २
 सं गोभिर्वासयामसि ॥ *५* ॥

अथ पञ्चमी । हे सोम ! “क” सुखभूतं “त्वा” त्वां
 “देवेभ्यः” देवानां “मदाय” मदार्थे “गोभिः” गोर्विकारैः
 पयोभिः “मवामयामः” अस्त्रापयामः । “कोदृगम्” ? “मेध्यः”
 अयेनांमानि दद्यापवित्ररूपेण “अति सृजानम्” अत्यन्तं
 सृजन्तं दद्यापवित्ररूपेषु अवेलांसि यत्तमानमित्यर्थः ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
पुनानः कलशेषा वस्त्राण्यमघो हरिः ।

२३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
परि गव्यान्वव्यत ॥ *६* ॥

अथ पृथी । “पुनानः” पूयमानः “कलशेष” द्रोणकल-
शेषु आसिध्यमानः “अरुपः” आरोचमानः “हरिः” हरित-
वर्णः सोमः “गव्यानि” गो-सम्बन्धीनि पयःप्रभृतीनि
“वस्त्राणि” वासांसि “परि अव्यत” पर्याच्छादयति ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
मघोन आ पवस्व नो जहि विष्वा अप द्विषः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
इन्दो सखायमा विश ॥ *७* ॥

अथ सप्तमी । हे “इन्दो” सोम ! “मघोनः” धनवतः
“नः” अस्मान् “आ” आभिमुख्येन “पवस्व” चर । “विष्वा”
विश्वान् “द्विषः” द्वेष्टोन् “अप जहि” मारय च “सखायं”
मित्रभूतमिन्द्रम् “आविश” प्राप्नुहि ॥ ७ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
नृचक्षसं त्वा वयमिन्द्रपीतध्वं स्वर्विदम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
भक्षीमहि प्रजामिपम् ॥ *८* ॥

अथाष्टमी । हे सोम ! “नृचक्षसं” नृणां द्रष्टारं “स्वर्विदं”
सर्वज्ञम् “इन्द्रपीतं” त्वा मेवमाना वयं “प्रजां” पुत्रादिकाम्
“इपम्” अक्षय “भक्षीमहि” भजेम ॥ ८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
वृष्टिं दिवः परि स्रव युन्नं पृथिव्या अधि ।

सहो नः सोम पृत्सु धा. ॥ ८६ ॥ [२]

अथ नवमौ । हे “साम ।” त्वं “दिव” द्युलोकाद्
“वृष्टि” वर्ष “परिस्रव” परितो वर्ष, “धृतिव्या अधि” अधीति
सतस्यर्पानुवादो “द्युन्नम्” अन्नञ्च उत्पादयेति शेष । “न”
अस्माक “सह” बल “पृत्सु” सग्रामेषु “धा” धेहि ॥ ८६ ॥ [२]

इति सामवदाश्रयकाशे उत्तरायनस्य नवमस्याध्यायस्य प्रथम खण्ड ॥ १ ॥

सोम पुनानो अर्पति सहस्रधारो अत्यविः ।

वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ ८७ ॥

ऋ० अमित देवलो । छ० गायत्री । दे० सोम । अथ
द्वितीये खण्डे—सोम पुनानइति नवर्च सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
अथ “पुनान” पाथक “सोम” “अर्पति” गच्छति । कौट
शोऽयम् ? “सहस्रधार” अपरिमितधार “अत्यवि” अवि
शब्दन तस्मान्मान्युच्यन्ते, अवेर्लोमभिर्निष्पादित दद्यापवित्र-
मित्यर्थ, तदतिक्रम्य गच्छतोत्यत्यवि । किमर्थम् ? “वायो”
“इन्द्रस्य” च पानावेति शेष । किमर्थम् ? “निष्कृतम्”
निरित्येष समित्येतस्मिन्नर्थे संस्कृत पाच प्रति ॥ १ ॥

पवमानमनस्यवो विप्रमभि प्र गायत ।

सुध्याणं देववीतये ॥ ८८ ॥

अथ द्वितीया । हे “अवस्यन्” रघव कामा ! उवा

वादयो यूयं “पवमानं” शोधकं “विप्रं” विशेषेण देवानां
प्रीणयितारं विप्रवद्बुधं वा अथवा विप्रइति मेधाविनामसु
(निघ० ३, १५, १) मेधाविनम् “देववीतये” देवपानाय
“सुध्वाणम्” अभिपूयमाणं सोमम् “अभि” आभिमुख्येन
“प्रयागत” प्रकर्षेण स्तुत ॥ २ ॥

१२१ १२ ३ १२ १११

पवन्ते वाजसातये सोमाः सहस्रपाजसः ।

३ २ ३ १२
गृणाना देववीतये ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । “पवन्ते” चरन्ति “सोमाः” । किम-
र्थम् ? “वाजसातये” यज्ञस्य साभाय । कीदृशाः ? “सहस्र-
पाजसः” बहुबलाः नृणां बलप्रदा इत्यर्थः “गृणाना” कर्मणि
कर्तृप्रत्ययः (३, १, ८५) स्तूयमानाः । पुनः किमर्थम् ?
“देववीतये” देवानां वीतिर्गतिः प्राप्तिरुत्पत्तिः वा यस्मिन् न
देववीतिः यज्ञः, तदर्थम् यज्ञसिद्धिः साक्षात् प्रयोजनं तद्-
द्वारा पाज-लाभ इति ॥ ३ ॥

१२ ३ १२ ३ ११ ३१ २२

उत नो वाजसातये पवस्व बृहतोरिषः ।

१ १ १ १ १ १
द्युमदिन्दो सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । हे “दिन्दो” । “द्युमत्” दीप्तिमत् “सुवीर्यं”
शोभन-वीर्यं सामर्थ्येन “पवस्व” चर, श्रोतन-सामर्थ्योपेता
धाराः पयसेत्यर्थः । “उत” अथवा “नः” अन्त्याकं “वाज-
सातये” सद्रामाय “बृहतीः” “इषः” द्युमत् सुवीर्यं सम्पाद-
यितुं पयसेति योज्यम् ॥ ४ ॥

१ १ ३ २ ३ २ १ २ १ २
अत्या हियाना न हेतुभिरस्यं वाजसातये ।

२ ३ २ १ २ १ २
वि वारमव्यमाशवः ॥ *५॥

अथ पञ्चमी । “वाजसातये” संप्रसाय “हियानाः”
प्रेर्यमाणाः “आशवः” शीघ्रं धावन्ति तद्वत् “हेतुभिः”
प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः “आशवः” शीघ्रगामिनः सोमाः “वाजाय”
अब्रह्माभाय “अव्यं” “वारं” बालं दद्यापवित्रं “अत्यसृपन्”
व्यतिसृजन्ते ॥ ५ ॥

१ १ २ १ २ २ १ २ २ १ २ १
ते नः सहस्रिणं रयिं पवन्तामा सुवीर्यम् ।

२ १ २ १ २ १ २
स्वाना देवास इन्द्रवः ॥ *६॥

अथ षष्ठी । “ते” “इन्द्रवः” सोमाः “नः” अस्माकं
“सहस्रिणं” सहस्रमङ्गुल्युक्तं “रयिं” धनं “सुवीर्यं” व “आ
पवन्ताम्” । कौटुशास्त्रे ? “स्वानाः” सुवानाः स्तूयमानाः
“देवासः” द्योतनादि-गुणकाः ॥

“स्वानाः”-“सुवानाः”—इति पाठौ ॥ ६ ॥

१ १ २ १ २ १ २ १ २ ३ २ १ २
वाया अर्पन्तीन्द्रवोऽभि वत्सं न सातरः ।

२ १ २ २
दधन्विरे गभस्त्योः ॥ *७॥

अथ सप्तमी । “वायाः” गर्दयन्तः “इन्द्रवः” सोमाः
“अर्पयन्ति” पार्थं प्रति । वायाः गर्दकारिण्यो “सातरः” मातृ-

भूता गावः “वत्सं न” वत्सं यथा प्रत्यागच्छन्ति तद्वत् तएव
“गभस्त्योः” बाह्वोः “दधन्विरे” ध्रियन्ते च ॥

मातरः—“धेनवः”—इति पाठौ ॥ ७ ॥

१ २ १ २ २ २ २ २ २ १ २
जुष्ट इन्द्राय मत्सरः पवमानः कनिक्कदत् ।

१ २ २ २ २ २
विष्वा अप द्विपो जहि ॥ ८ ॥

अथाष्टमी । “इन्द्राय” “जुष्टः” पर्याप्तः सोमो भवतीति
शेषः । “मत्सरः सोमः मन्दते दत्तिकर्मणः”—इति निरुक्तम्
“पवमानः” पूषमानः तादृशः सोमः “कनिक्कदत्” “विष्वाः
द्विपः” सर्वानस्माकं द्वेष्टुन् “अप जहि” ॥

“पवमानः”—“पवमाना”—इति पाठौ ॥ ८ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अपघ्नन्तो अराव्णः पवमानाः स्वर्दृशः ।

१ २ २ २ २
योनावृतस्य सीदत ॥ ९ ॥ [३]

अथ नवमी । हे “पवमानाः !” “अराव्णः” अदानान्
यजमानान् “अपघ्नन्तः” हिंसन्तः “स्वर्दृशः” सर्वस्य द्रष्टा-
रश्च यूयम् “ऋतस्य योनी” यज्ञस्य स्थाने “सीदत” ।
अथ सोम-पानार्थमुत्तलघणा देवा ऋतस्य योनी सीदतेति
योज्यम् ॥ ९ ॥ [३]

इति सामवेदार्चक्यानि सगरायनस्य नवमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ १ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
सोमा अस्त्यमिन्दवः सुता ऋतस्य धारया ।

विद्वान् सोमः “गौरी अधि” गौर्यामधि अधीति सप्तम्यर्थानु-
वादः, माध्यमिकायां वाचि गौरी गाम्भर्वीति वाङ्नामैतत्
(निघ० १, ११, ५-६) “यितः” निवसति ॥ ३ ॥

३ १ २२ ३ २ ३ १ २

दिवो नाभा विचक्ष्णोऽव्यावारे महीयते ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २

सोमो यः सुक्रतुः कविः ॥ *४* ॥

अथ चतुर्थी । “यः” “सुक्रतुः” सुप्रज्ञः “कविः” क्लान्त-
कर्मा “विचक्ष्णः” विद्वष्टा स “सोमः” “दिवः” अन्तरिक्षस्य
“नाभा” नाभो नाभिभूते “अव्याः” अवेः “वारे” वाले “मही-
यते” पूज्यते ॥ ४ ॥

१ २२ ३ १ २ २ ३ २ २ २ ३ १ १

यः सोमः कलशेष्या अन्तः पवित्र आहितः ।

१ ३ २ १ २

तमिन्दुः परि पस्वजे ॥ *५* ॥

अथ पञ्चमी । “यः” सोमः “कलशेष्य” कुम्भेषु आस्ते,
यस्य “पवित्रे” पवित्रस्य “अन्तः” मध्ये “आ हितः” निहितः,
“तं” त्वामंगभूतं सोमम् “इन्दुः” तदभिमानो यो देवः “परि-
पस्वजे” प्रविशति ॥ ५ ॥

१ ३ २ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २

प्र वाचमिन्दुरिष्यति संमुद्रस्याधि विष्टपि ।

१ ३ १ २ ३ १ २

जिन्वन् कोशं मधुश्रुतम् ॥ *६* ॥

अथ षष्ठी । “इन्दुः” सोमः उन्दी क्लेदने (ऋ० प०)—
इत्यस्य रूपम् क्लेदनवास्त्व “मधुश्रुतं” मधुनयप्रावकं द्रोण-

कलशं “जिन्वन्” प्रीणयन् पूरयन्नित्यर्थः । समुद्रस्यान्तरिक्षस्य “अधिविष्टपि” विष्टब्धे स्थाने “वाचं” “प्रेष्यति” प्रेरयति ; पवित्रे पूयमानः गन्धं करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ १ १ २ ३ १ १ २ १ २
नित्यस्तोत्रो वनस्पतिर्धेनामन्तः सवर्दुधाम् ।

१ १ १ २ १
हिन्वानो मानुषा युजा ॥ ७ ॥

अथ सप्तमो । “नित्यस्तोत्रः” सन्ततस्तोत्रः “वनस्पतिः” वनानां स्वामी, सोमः “मानुषा” मानुषाणि “युजा” युग्मानि अङ्गो नैकाहात्मजानि “हिन्वानः” प्रीणयन् “सवर्दुधाम्” अमृतसदृशाति प्रियवचनानि दोग्ध्रीम् “धेनाः” स्तोत्राणां मध्ये स्थिता “धेनां” स्तुतिरूपा वाचं गृणात्विति शेषः ॥

धेनामन्तःसवर्दुधाम्—“धीनामन्तःसवर्दुधः”—इति पाठो ॥ ७ ॥

१ २ १ २ १ २ १
आ पवमान धारय रयिष् सहस्रवर्चसम् ।

१ १ २ १ १ १
असौ इन्दो स्वाभुवम् ॥ ८ ॥

अथाष्टमी । हे “पवमान” ! पूयमान ! पुनान ! वा “इन्दो” ! सोम ! त्वं “सहस्रवर्चसं” बहुदीप्तिं “स्वाभुवम्” गोभन भजनं “रयिं” धनम् “अस्मे” अस्मासु “धारय” प्रचिपेत्यर्थः ॥ ८ ॥

१ २ १ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अभि प्रिया दिवः कविर्विप्रः स धारया सुतः ।

सोमो हिन्वे परावति ॥ ६ ॥ [४]

अथ नवमी । “कविः” कान्तकर्मा, “सुतः” अभिपुतः, सोमः “परावति” विप्रकृष्टे देशे स्थितः सन् “विप्रः” मेधावी “स” “धारया” स्वस्य धारया “दिवः” द्युलोकस्य “प्रिया” प्रियाणि स्थानानि “अभि” लक्ष्य “हिन्वे” प्रेरयति ॥

“दिवःकविः” “दिवस्पतिः”—इति पाठौ, “हिन्वेपरावति” “हिन्वेपरानो अर्पति”—इति च, “सुतः” “कविः”—इति च ॥ ६ ॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराखण्डस्य भवमंशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

उत्ते शुष्मास ईरते सिन्धोरुर्मेरिव स्वनः ।

वाणस्य चोदया पविम् ॥ १ ॥

ऋ० ऊचयः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ उत्ते-
शुष्मास इति चतुर्थे खण्डे—विद्यमानं पञ्चमं सूक्तं, तत्र
प्रथमा । हे सोम । “ते” तव “शुष्मासः” शुष्मा वेगाः “उत्
ईरते” उद्गच्छन्ति । तव दृष्टान्तः—“सिन्धोः” समुद्रस्य
“ऊर्मेरिव” यथा तरङ्गात् “स्वनः” ध्वनिः उद्गच्छति तद्वत् ।
स त्वं “वाणस्य” विसृष्टस्य नालस्य शततन्त्रीकस्य वीणा-
विशेषस्य “पविं” शब्दनामैतत् (निघ० १, ११) शब्द
“चोदय” प्रेरय, वेगेन स्यन्दमानस्व विसृष्ट-वाण शब्द-
सदृशं शब्द कुर्वित्वर्थः ॥ १ ॥

[illegible]

प्रसवे त उद्दीरते तिस्रो वाचो मखस्युवः ।

१ - १८८ २ ३ ४ ५ ६

यदव्य एपि सानवि ॥२॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “ते” तव “प्रसवे” सति “मखस्युषः” यज्ञमिच्छतो यजमानस्य “तिस्रो वाचः” ऋग्यजुः-सामात्मकानि त्रीणि वाक्पदानि “उदीरते” उद्गच्छन्ति । कदे-त्यत आह—“यद्” यदा “मानवि” उच्छ्रिते “अथ्ये” अवि-मये पवित्रे पवित्रम् “एषि” गच्छसि ॥ २ ॥

४ ३ २ १ १ २ ३ ४

अव्या वारैः परि प्रियं हरिं हिन्यन्त्यद्रिभिः ।

५५

पवमानं मधुशृतम् ॥३॥

अथ तृतीया । “प्रियं” देवानां प्रीतिकारं “हरिं”
हरितवर्णं “अद्विभिः” आवभिः अभिपुतं “मधुसुतं” मधुनो
रसस्य आदयितारं “पवमानं” सोमम् “अव्याः” अवेः “वारैः”
वालेः “परि द्विन्यन्ति” ऋत्विजः परिप्रेषयन्ति ॥ ३ ॥

६ ५

२ २ ३ ४ ५

आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे ।

2 2 2 2 2 2 2 2

चर्कस्य योनिमासदम् ॥४८॥

अथ चतुर्योः । हे “मदिन्तम् !” मादयिष्यतम् ! “कवे” !
 प्रान्तकर्मन् ! सोम ! “अर्क्य” अर्चनीयस्य इन्द्रस्य “योनिम्”
 उदरभूतं स्थानम् “आसदं” प्राप्तुं “पवित्रम्” अतीत्य
 “धारया” सम्यातेन “आ पवस्व” आभिसुख्येन चर ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
स पवस्व मद्विन्तम गोभिरञ्जानो यत्तुभिः ।

१ २ ३ १ २
एन्द्रस्य जठरं विश ॥ ५ ॥ [५]

अथ पञ्चमी । हे ‘मद्विन्तम ।’ माद्विन्तम । सोम !
“यत्तुभिः” अञ्जनसाधन भूतैः “गोभिः” गोविंकारैः पयोभिः
“अञ्जानः” अञ्जमानः संस्तुयमानः स त्वं “पवस्व” चरत ।
“अनन्तरम्” “इन्द्रस्य” “जठरम्” उदरम् “आविश” प्रविश ॥
“एन्द्रस्य जठरं विश”—“इन्द्र इन्द्राय पीतये”—इति पाठी
॥ ५ ॥ [५]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरायणस्य नवमस्तोत्राध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अया वीती परि स्रव यस्त इन्दो मदेष्वा ।

१ २ ३ १ २ ३
अवाहन्नवतीर्नव ॥ १ ॥

५८० अमहीयुः । ६० गायत्री । ६० सोमः । अथ पञ्चमि-
खण्डे—अयावीतीति वृत्तात्मकम् प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे “इन्दो !” सोम ! “अया” अनेन रसेन “वीती” वीत्ये
इन्द्रस्य भक्षणाय “परिस्रव” परिचर । कोट्येन रसेनेत्यत
आह—“ते” तव “यः” रसः “मदेषु” संयामेषु “नवतीर्नव”
नवनवतिसङ्ख्याकाः शत्रुपुरीः “अवाहन्” जघान । इमं
सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्र उक्तसङ्ख्याकाः शत्रुपुरीः जघा-
नेति कृत्वा रसो जघानेत्युपचारः ॥ १ ॥

१ १ २ २ ३ १ २ २ १ २ २ १ १

पुरः सद्य इत्याधिये दिवोदासाय शम्बरम् ।

१ २ २ २ २ २ १ २

अध त्वं तुर्वशं यदुम् ॥२॥

अथ द्वितीया । “मद्यः” एकस्मिन्नेवाहनि “पुरः” शत्रूणां पुराणि सोमरसः अराहन् । “इत्या धिये” सत्य-
कर्मणे “दिवोदामाय” राज्ञे “शम्बर” शत्रु-पुराणां स्वामिनम्
“अध” अथ अनन्तरं “त्व” तं “तुर्वशं” तुर्वशनामानं राजानं
दिवोदामशत्रुं “यदुम्” यदुनामकञ्च राजानमवाहन् ।
अत्रापि सोमरस पीत्वा मत्तः सन्निद्रः सर्वमेतदकार्षीदिति
सोमरसं कर्तृत्वमुपचर्यते ॥ २ ॥

१ २ १ १ २ १ १ २ २ १ १ १

परि नो अश्वमश्वविद्धोमदिन्द्रो हिरण्यवत् ।

१ २ २ २ २ १ २

चरा सहस्रिणीरिपः ॥३॥ [६]

अथ तृतीया । हे सोम ! “अश्ववित्” अश्वस्य लब्धकः
त्वं “न.” अस्माकम् “अश्व” “गोमत्” गोयुक्तं “हिरण्य-
वत्” हिरण्योपेतं पश्वादि-धनञ्च “परि चर” । अपि च
“सहस्रिणीः” वज्रानि “इपः” अत्रानि चर ॥

“परिणः”-“परिणः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [६]

१ १ २ २ २ २ १ २ २ १ २

अगधन् पवते मृधोऽप सोमो अराव्णः ।

१ २ १ २ २ २

गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥४॥

षट्० अमहीयुः । ऊ० गायत्री । दे० सोमः । अथ

वृत्तात्मके द्वितीय-सूक्ते—तत्र प्रथमा । “सोमः” “मृधः”
हिंसकान् शत्रून् “अपघ्नन्” मारयन् “धरावणः” सक्ती सत्यां
धनानामदानृथ “अय” घन् “इन्द्रस्य” “निष्कृतं” स्थानं
“गच्छन्” प्राप्नुवन् “पवते” धारया चरति ॥ १ ॥

१ १ २ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २ २
महो नो राय आ भर पवमान जही मृधः ।

१ १ २ २ २ १ २
रास्वेन्टो वीरवद्यशः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “पवमान !” “इन्दो” ! सोम ! “नः”
अस्माकं “महः” महान्ति “रायः” धनानि “आ भर”
आज्जर “मृधः” हिंसकान् शत्रून् “जहि” मारय “वीरवत्”
पुत्राद्युपेतं “यशः” कीर्तिञ्च “रास्व” अस्माभ्यं देहि ॥ २ ॥

१ २ २ २ १ २ २ २ २ १ २ २ १ २
न त्वा शतं च न हुतो राधो दिक्सन्तमा मिनन् ।

१ २ २ २ २ २ १ २
यत्पुनानो मखस्यसे ॥ ३ ॥ [७]

अथ तृतीया । हे सोम ! “राधः” धनं दिक्सन्तम्
आदातुमिच्छन्तं “त्वा” त्वां “शतघ्नन्” बहुवोऽपि “हुतः”
हिंसका शत्रवः “न आमिनन्” न हिंसन्ति । कदा ? इत्य-
त्राह—“यद्” यदा “पुनानः” पूयमानः त्वं “मखस्यसे” धनं
घातुमिच्छसि ॥ ३ ॥ [७]

२ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अया पवस्व धारया यया सूर्यमरोचयः ।

२ १ २ २ २ २ २ २
हिन्वानो मानुषीरपः ॥ ४ ॥

ऋ० निघ्रुविः । क० गायत्री । दे० सोमः । अथ
 वृचात्मके वृतीय-सूक्ते—प्रथमा । हे सोम ! “मानुषीः”
 मनुष्याणां हितानि “अपः” उदकानि “द्विन्वानः” प्रेरयन्
 त्वं “यया” “धारया” “सूर्यम्” “अरोचयः” प्रकाशयसि
 तथा “अया” अनया धारया “पवस्व” चर ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

२ १ २ २

अयुक्तं सूर एतशं पवमानो मनावधि ।

२ १ २ २ १ २

अन्तरिक्षेण यातवे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “पवमानः” पूयमानः सोमः “मना-
 वधि” मनुर्मेनुष्यस्तस्मिन् मनुष्य इत्यर्थः । “अन्तरिक्षेण”
 “यातवे” गन्तुं “सूरः” प्रेरकस्यादित्यस्य “एतशम्” अथ-
 नामैतत् (निघ० १, १४, १०) अथ “अयुक्तं” युङ्क्ते ॥ २ ॥

२ २ ३

२ १ २ २ ३ १ २

२ १ २

उत त्या हरितो रथे सूरौ अयुक्तं यातवे ।

१ २ २ ३ १ २ ३ २

इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन् ॥ ३ ॥ [८]

अथ तृतीया । “उत” अपि च “इन्दुः” सोमः “इन्द्र इति
 ब्रुवन्” “त्याः” तान् “हरितः” हरितवर्णान् अश्वान् “सूरः”
 सूर्यस्य “रथे” “यातवे” गन्तुम् “अयुक्तं” युनक्ति ॥

“रथे”-“रथ”-इति पाठो ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदार्च-प्रकाशे उत्तरार्चिकस्य पञ्चमप्रपाठके अष्टमः ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ २ १ २ ३ २ ३
अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा

१ २ २ १ २ २ १ २
यजिष्ठं दूतमध्वरे कृणुध्वम् ।

१ २ २ १ २ २ २ १ २ ३ २ २ २ २
यो मर्त्येषु निधुविर्हतावा तपुर्मूर्धा ह्यतान्नः पावकः

॥ १ ॥

अ० वसिष्ठः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ
पष्ठे खण्डे—अग्निंवदति तृचाल्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे देवाः ! “वः” यूयं “देवं” द्योतमानम् “अग्निम्” “अध्वरे”
कौटिल्य रक्षिते यज्ञे “दूतं” कृणुध्वं कुरुत । कौटिल्यम् ?
“अग्निभिः” अन्यैः “सजोषा” सजोपसम् द्वितीयार्थे प्रथमा
(३, १, ८५) “यजिष्ठं” यष्टृतमं “यः” अग्निः देवोऽपि मन्
“मर्त्येषु” “निधुविः” नितरां ध्रुवस्तिष्ठति । कौटिल्यः ?
“हतावा” यज्ञवान् सत्यवान् वा “तपुर्मूर्धा” तापकं तेजः
“ह्यतान्नः पावकः” शोधकं तमग्निं दूतं कृणुध्वमिति
योजना ॥ १ ॥

१ २ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ १ २
प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन् यदा महः संवरणाद्वास्थात् ।

१ २ २ २ २ १ २ २ १ २ २
आदिस्य वातो अनु वाति शोचिरध

१ १ २ ३ १ २
स ते व्रजनं कृण्वामस्ति ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “यवसे” घासे “अविष्यन्” भक्षयन्
“प्रोथत्” शब्दं कुर्वन् सञ्चरन् वा “अश्वो न” अश्व इव

“महः” महतः “संवरणात्” निरोधात् दावरूपोऽग्निः
 “यदा” “व्यस्थात्” संवृतेषु वृत्तेषु वितिष्ठते, “आत्” तदा
 “अस्य” अग्नेः “शोचिः” अर्चिः “अनु वातः वाति ।” अथ
 प्रत्यक्षस्तुतिः—“अध” अद्यानन्तरं हे अग्ने ! “ते” तव
 “व्रजन” वर्तते “क्षणमस्ति” । “स्म”—इति पूरणम् ॥२॥

१ २२ १ १ २ ३ २७ ३ १ १ ३ १ १ १ १
 उदास्य ते नवजातस्य वृष्णोऽग्ने चरन्त्यजरा ब्रधानाः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 अच्छा द्यामरूपो धूम एपि

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 सं दूतो अग्न ईयसे हि देवान् ॥३॥ [८]

अथ तृतीया । हे “अग्ने ।” “नवजातस्य” नूतन-प्रादु-
 र्भूतस्य “वृष्णः” यर्षितुः “यस्य” “ते” तव “अजरा” जरा
 रहिता ज्वाला “ब्रधानाः” ब्रध्ममाना या “उच्चरन्ति” उद्ग-
 च्छन्ति । हे “अग्ने ।” “अरूपः” आरोचमानः “धूमः”
 धूमयुक्तः “दूतः” त्वं “द्यामच्छ” द्युलोकां प्रति “ममेपि”
 सम्यग् गच्छसि, पश्चात् तवत्वान् “देवान्” इन्द्रादीन् “ईयसे
 हि” प्राप्नोषि खलु, यद्वा, हे अग्ने ! त्वदीयो यो धूमः
 द्युलोकं प्रति एपि गच्छति, पुरुषस्य त्वयः ; त्वमपि देवान्
 प्राप्नोषि ॥

“एपि”-“एति”—इति पाठो ॥ ३ ॥ [८]

१ २२ ३ २ ३ १ ३ १ १
 तमिन्द्रं वाजयामसि महे हृदाय हन्तवे ।

१ २२ ३ १ १
 स वृषा वृषभो भुवत् ॥४॥

ऋ० सुकचः श्रुतकचो वा । ऋ० गायत्री । दे० इन्द्रः ।
अथ तमिन्द्रमिति वृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
यजमाना आहुः—“तं” पूर्वोक्तम् “इन्द्रं” “वाजयामसि”
वाजयामः सोमिन स्तुतिभिः “वाजवन्तं” वलवन्तं कुर्मः ।
किमर्थम् ? “महे” महान्तं “वृत्राय” अपामावरकं वृत्रासुरं
“इन्तवे” इन्तुं सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिः वा स्तुतः सन्
वृत्रइन्तवे वाजयामसि—वाजवन्तं करोतीत्यर्थे “तत्करो-
तीति (३, १, २५ वा०) णिच्, “णाविष्ठवत् (३, १, २५
या०)”—इति णेरिष्ठवद्भावात् “टेः (६, ४, १५५)”—इति
टि-न्तोपः, “विन्मतीर्लुक् (५, ३, ६५)”—इति मतुपो लुक् ।
“वृषा” धनानां सेक्ता दाता “सः” इन्द्रः “वृषभः” अस्माकं
स्तोतृणां सोमस्य दातृणां धनादिसेचको दाता “भुवत्”
भवतु ॥ १ ॥

१ ३ १ १२ ३ १ १२ ३ १ २२ ३ १
इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः स वले हितः ।

१ १ १ २३ १ २
द्युम्नो श्लोकी स सोम्यः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “सः” इन्द्रः “दामने” स्तोत्रभ्यः धनादि-
दानायेव “सतः” प्रजापतिना सृष्टः । किञ्च “ओजिष्ठः”
ओजस्वितमः “सः” एवेन्द्रः “वले” बलवति सोमे प्रजापतिना
सृष्टिकाले निहितः सोम-पानार्थं च निहित इत्यर्थः । “द्युम्नो”
द्युम्नं द्योततेर्यथो वाचं वेति (निरु० नै० ५, ५) यास्के-
नोक्तत्वात् यशस्वी अत्रवान् वा अतएव “श्लोकी” श्लोकः स्तुतिः
तद्दान् “सः” इन्द्रः “सोम्यः” सोमाहो भवति ॥

“वले”-“मदे”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २४ ३ १ २२ ३ १ २ १ २

गिरा वज्रो न संभृतः सवलो अनपच्युतः ।

३ २ ३ १ २२

ववच उग्रो अस्तृतः ॥३३॥ [१०]

अथ तृतीया । “गिरा” स्तुतिलक्षण्या वाचा स्तोत्रभिः
“संभृतः” उत्पादितः तीक्ष्णोक्तः । तत्र दृष्टान्तः—“वज्रो न”
वज्र आयुधं तत्कर्तृभिः श्रितधारो यथा भवति तीक्ष्णोक्तियते
तद्वत् स्तोत्रभिः स्तुत्या संभृतः अतएव “सवलः” बलप्रहितः
तस्माद् “अनपच्युतः” परैः प्रच्युतः अनभिगत इत्यर्थः, तादृशः
“उग्रः” महान् “अस्तृतः” युक्ते यत्तुभिरहिंसित इन्द्रः “ववचे”
स्तोत्रभ्यो धनादिकं वोढुमिच्छति ॥

“उग्रः”—“ऋष्यः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदायंप्रकारे उत्तरार्चिकस्य पञ्चमप्रपाठस्य षष्ठः खण्डः ॥६॥

१ २ १ १ २ ३ २ २ २ २ १ २

अध्वर्या अद्रिभिः सुतम् सोमं पवित्र आ नय ।

३ १ २ ३ १ २

पुनाहीन्द्राय पातवे ॥३४॥

ऋ० उच्यते । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ सप्तम-
खण्डे—अध्वर्या अद्रिभिरिति तृचात्मक प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । हे “अध्वर्या !” “अद्रिभिः” आवभिः “सुतम्”
अभिपुतं “सोमं” “पवित्रे” “आनय” प्रापय । एवमेव दर्श-
यति—“इन्द्राय” इन्द्रस्य “पातवे” पानाय “पुनाहि” पुनीहि
पावय ॥

“आनय” “आसज”—इति पाठौ, “पुनाहि” पुनीहि—
इति च ॥ १ ॥

२३ १ २ ३ १ १ २ १३ ३१ २२

तव त्व इन्द्रो अन्धसो देवा मधोव्याशत ।

१२

२१ २

पवमानस्य मरुतः ॥ २॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्रो” ! सोम ! “तव” सम्बन्धिनं
“मधोः” सदकरस्य “पवमानस्य” पूयमानम् “अन्धसः”
अन्धं तत्र कर्मणि पठौ (३, १, २५) “त्वे” ते इति “देवाः”
इन्द्रादयो “मरुतयः” एवम्भूतमन्नं “व्याशत” व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

“व्याशत” “व्यशुत”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ १ १ १ २ २ १३ ३ १ १ ३ १ २

दिवः पीयूषमुत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे ।

३ २ २ १ २

सुनोता मधुमत्तमम् ॥ ३ ॥ [११]

अथ तृतीया । हे अध्वर्यवः ! यूयं “मधुमत्तमम्”
अतिशयेन माधुर्योपेतं “दिवः” द्युलोकस्य “पीयूषम्” अमृत-
भूतम् “उत्तमं” श्रेष्ठ “सोम” “वज्रिणे” वज्रवते “इन्द्राय”
“सुनोत” अभिपुण्यत ॥ ३ ॥ [११]

३ १ ३ १ १ २ २ २ ३ २ ३

धर्ता दिवः पवते कृत्स्वरो रसो

१ २ ३ १ २ ३ २ २ १ २

दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः ।

१ २ ३ १३ २ १ २ २ २

हरिः सृजानो अत्यो न सत्त्वभि-

२ १ १ २

२ २

वृथा पाजांसि कृणुषे नदीष्व ॥ ४ ॥

ऋ० कविः । छ० जगती । दे० सोमः । धर्तादिव-
इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “धर्ता”
सर्वस्य धारकः सोमः “दिवः” अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षस्थितात्
दशापवित्रात् “पवते” पूयते । कीदृशः सोमः ? “कृत्वाः”
कर्त्तव्यः शोध्य इत्यर्थः । “रसः” रसात्मकः । “देवानां”
“दक्षः” बलप्रदः यद्वा, दक्षः प्रवर्द्धनीयो देवानामर्थाय । तथा
“नृभिः” नैतृभिः ऋत्विग्भिः “अनुमाद्यः” अनुमादनीयः
स्तुत्यो वा । शेषः प्रत्यक्षज्ञतः । “चरिः” चरितवर्णः ।
“सत्यभिः” प्राणिभिः अस्मदेदिभिः “सृजानः” सृज्यमानः
“अत्यो न” अत्यद्वय स यथा शिचितीऽनायासेन गच्छति
तद्वत् “वृथा” अप्रयत्नेन “पाजांसि” बलानि स्त्रीयानि “क्षणुपे”
क्षुरते “गदीषु” पसतीवरीषु ताभिरित्यर्थः ॥

“क्षणुपे” “क्षणुते”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ १ १ २ १ १ १ १ १ १ १
शूरो न धत्त आयुधा गभस्त्योः स्वा३-

१ १ २ १ २ २
सिपासन् रथिरो गविष्टिषु ।

१ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २
इन्द्रस्य शुश्रमौरयन्नपस्तुभि-

१ २ २ १ २ २ २ १ २
रिन्दुर्हिन्वानो अज्यते मनौषिभिः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अथ सोमः “गभस्त्योः” हस्त्योः “आयुधा”
आयुधानि “शूरो न” शूर इव “धत्ते” धारयति, “स्वः” स्वर्गं
सुखसाधनं यज्ञं वा “सिपासन्” सशक्तुमिच्छन् “रथिनः”
रथवान् रथादिनप्रत्ययः “गविष्टिषु” यजमानस्य गवामेपणेषु
ससु यजमानो ह्यहं गोसमाजनाय रथवानित्यर्थः । “इन्द्रस्य”

“शुष्म” बलम् “इरयन्” प्रेरयन् “इन्दुः” सोमः देवः “अप-
स्युभिः” कर्मच्छुभिः “मनीषिभिः” मेधाविभिः स्युभिः ऋत्विग्भिः
“हिन्वानः” प्रेर्यमाणः “अज्यते” गोभिः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रस्य सोम पवमान ऊर्मिणा

२ १ २ २ १ २ १ १
तविष्यमाणो जठरेष्व्वा विश ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २
प्र नः पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी धिया

३ १ २ १ २ २ १ २
नो वाजां उप माहि शश्वतः ॥ ३ ॥ [१२]

अथ तृतीया । हे “सोम ।” “पवमान” । पूयमान ।
त्व’ “तविष्यमाणो” वर्द्धिष्यमाणः सन् “इन्द्रस्य” जठरेषु
“ऊर्मिणा” प्रभूतया धारया “आ विश” जठरप्रदेशस्य बाहु-
ल्यात् बहुवचनम् “नः” अस्मदर्थं “विद्युत्” “अभ्रेव” अम्ना-
णीव सा यया अम्नाणि दोग्धि तदत् “प्र पिन्व” धुक्ष
“रोदसी” द्यावापृथिव्यौ किञ्च “धिया” कर्मणा “नः”
अस्मभ्य’ “शश्वतः” बहुनामैतत् (निघ० ३, १, ५) बह्वन्
“वाजान्” अत्रान् “उप” समीपे “माहि” निर्माहि ॥

“माहि”--“मासि”—इति पाठौ, “नः”--“न”—इति
च ॥ ३ ॥ [१२]

१ २ ३ २ ३ २ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
यदिन्द्र प्रागपारुदम्यस्वा ह्यसि नृभिः ।

१ २ ३ १ २ ३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
सिमा पुरु नृपूतो अस्थानवेऽसि प्रगर्ध तुर्वशे

ऋ० देवातिथिः । छ० वृद्धती । दे० इन्द्रः । अथ प्रगा-
यरूपे तृतीयसूक्ते—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “यद्” यदि
“प्राक्” प्राच्यां दिशि वर्तमानैः सप्तम्यां प्राक्शब्दात् विहित-
स्यास्तातिः “अक्षेर्नुगिति (५, ३, ३०) लुक्, यदि वा
“अपाक्” प्रतीच्यां दिशि वर्तमानैः, यदि वा “उदक्”
उदीच्यां दिशि वर्तमानैः यदि वा “न्यक्” नौच्यां दिशि अध-
स्ताद्वर्तमानैः “न्यधौ च (६, २, ५३)”—इति प्रकृतिस्रर-
त्वम्, “उदात्तस्वरितयोर्यणः (८, २, ॥)”—इति परस्यानु-
दात्तस्य स्वरितत्वम् ; एवम्भूतैः “नृभिः” स्तोत्रभिः त्वं
“हृषसे” स्वस्व कार्याय आह्वयसे “सिम” श्रेष्ठ इन्द्र ! सिम
इति वै श्रेष्ठमाचक्षते इति वाचसनेयकम् । यद्यप्येवं बहुभि-
राह्वयसे तथापि “अनवे” अनुनाम राजा तस्य पुत्रे राजर्षी
“पुह” बहुलं “नृपूतः” नृभिस्तदीयैः स्तोत्रभिः प्रेरितः
“असि” भवसि राज्ञी हितकरणे त्वां स्तोतारः प्रीणयन्तो-
त्वयः पु प्रेरणे, अस्मात् कर्मणि निष्ठा “तृतीया कर्मणि
(६, २, ४८)”—इति पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वम् अपि च हे
“प्रश्वे !” प्रकर्षेण शर्देयितरभिभवितरिन्द्र ! “तुर्वये”—
एतत्सञ्ज्ञके राजनि नृपूतोऽसि नृभिः प्रेरितोऽसि
भवति ॥ १ ॥

१ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यदा रुमे रुशमे श्वावके कृप इन्द्र मादयसे सचा ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
कगवासस्त्वा स्तोमेभिर्ब्रह्मवाहस इन्द्रा यच्छन्त्या गहि

॥२॥ [१३]

अथ द्वितीया । “यदा” यद्यपि “रुमे” रुमादिषु चतुर्षु

अथ द्वितीया । “तं हि” तं खल्विन्द्रं “स्वराजं” स्वयमेव राजमानो “धिषणि” व्यावापृथिव्यौ “वृषभं” जगदुपकारकं वृष्टेर्वर्षकम् “भोजमा” वलेन “निष्टतक्षुः” सञ्चरतुः “उत” अपि च यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र ! उपमानभूतानामन्तेषां देवानां मध्ये “प्रथमः” मुख्यः सन् “निषोदसि” वेद्यां सोम-
कामं “हि” खलु ते मनः ॥

“भोजमा” “भोजमः”—इति ॥ २ ॥ [१४]

इति सामवेदावंप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य पञ्चमप्रपाठस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

११ ११ २ ११ २२ १ १ १
पवस्व देव आयुपनिन्द्रं गच्छतु ते मदः ।

११ २२ १ १ .
वायुमा रोह धर्मणा ॥ १ ॥

ऋ० निध्रुविः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथा-
ष्टमखण्डे—वृचात्मके प्रथमसूक्ते.—प्रथमा । हे सोम !
“देवः” द्योतमानः त्वं “पवस्व” धारया चर । अपि च
“ते” तव “मदः” मदकरः रसः “आयुपक्” तम् “इन्द्रे”
प्रति “गच्छतु” अपि च त्वं “वायु” “धर्मणा” धारकेण
रसेन “आरोह” प्राप्नुहि ॥

“देवः”—“देव”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१२ १ १ २ ११ २ ११ २
पवमान नि तोशसे रयिष् सोम श्रवाव्यम् ।

१२ ११ २२
इन्दो समुद्रमा विश ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “पवमान !” “इन्दो !” “सोम !

त्वं “यवाव्यं” यवणीयं “रयिं” यवूणां धनं “नि तोमसे”
अतितरां पीडयसि स त्वं “समुद्रं” द्रोणकलग्नम् “आ
विश” प्रविश ॥

“इन्दो”-“प्रियः”—इति पाठो ॥ २ ॥

१ १ २ २ २ २

अपघ्नन्पवसे मृधः० ॥३३॥ [१५]

अपघ्नन् पवसे मृध इति द्वितीया । ऋचः प्रतीकमिदम् ॥
सा च छन्दस्यान्नाता (६, १, १, ६—प्रथमभागे) व्याख्याता
च ॥ ३ ॥ [१५]

१ १ २ २ २ २

अभी नो वाजसातमम्० ॥३१॥

ऋ० अन्यरोपः ऋजिष्ठीवा । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः ।
अथ द्वितीयमूले तृचात्मके—अभीनोवाजसातममिति प्रतीकम्,
सा चान्नाता (६, २, १, ५—प्रथमभागे) व्याख्याता
च ॥ १ ॥

२ ॥ २ २ १ २ २ ॥ १ २ २ २ २ ॥

वयं ते अस्य राधसो वसोर्वमो पुरुस्पृहः ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

नि नेदिष्ठतमा द्रुपः स्याम सुमे ते अधिगो ॥३२॥

अथ द्वितीया । हे “वसो” वासयितः ! सोम ! “अस्य”
एतादृगस्य “ते” तव “राधसः” धनस्य “पुरुस्पृहः” बहुभिः
स्पृहणीयस्य “वमोः” वासकस्य त्वदीयदीयमानस्य वयं
नितरां “नेदिष्ठतमाः” अत्यन्तमन्तिकतमाः “स्याम”
भवेम ॥ २ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

परि स्य स्वानो अक्षरदिन्दुरव्ये मदच्युतः ।

२ ३ २ २ १ २ ३ २ २ १ २ २ २ २
धारा य ऊर्ध्वो अर्ध्वरे भ्राजा न याति गव्ययुः

॥३३॥ [१६]

अथ तृतीया । “गव्ययुः” गोकामः यदा चीरादि काम-
ममानः “ऊर्ध्वः” समुच्छितः सर्वेषां मुख्यो “यः” सोमः
“भ्राजा न” यथा भ्राजमानया दीप्त्या अन्तरिक्षे गच्छति
तद्वत् दीप्त्या सह “अर्ध्वरे” यन्ने “धारा” स्तकीयया धारया
“याति” गच्छति “स्नानः” सुयानः अभिपूयमाणः सः “इन्दुः”
सोमः “मदच्युतः” मदार्थं वेदैः प्रेरितः सन् “अव्ये” अवि-
भवे पवित्रे “पर्य्यचरत्” परितः चरति ॥

“अचरत्” “अच्चाः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ २ १ २ ३ २
पवस्व सोम महान्तस्समुद्रः

३ २ २ २ १ २ ३ १ २ २
पिता देवानां विश्वाभि धाम ॥३१॥

ऋ० ऋणः त्रसदस्युः वा । छ० द्विपदा पंक्तिः । दे० पव-
मानसोमः । अथ तृतीयसूक्ते—प्रथमा । छि “सोम !”
“महान्” देवेभ्यो दीप्यमानत्वेन महत्त्वयुक्तः, “समुद्रः”
समुन्दनः यस्मात् समुद्रवन्ति तादृशः, “पिता” सर्वेषां
पालयिता त्वं “देवानां” “विश्वा” विश्वानि सर्वाणि “धाम”
धामानि शरीराणि “अभि” लक्ष्य “पवस्व” चर ॥ १ ॥

२ १ २ २ १ २
शुक्रः पवस्व देवेभ्यः सोम

२ १ १ २ १ २ २ २ १ २
दिवे पृथिव्यौ शं च पूजाभ्यः ॥३२॥

अथ द्वितीया । हे “सोम !” शुक्लो दीप्तः त्वं “देवेभ्यः”
देवार्थं “पवस्व” चर । किञ्च “दिवे पृथिव्ये” च द्यावा-
पृथिवीभ्याञ्च ततः “प्रजाभ्यः च” “ग्रं” सुखं कुरु ॥

“प्रजाभ्यः” “प्रजाये”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः

१ १ २ २ १ १ २
सत्ये विधर्मन्वाजी पवस्व ॥ ३ ॥ [१७]

अथ द्वितीया । हे सोम ! “शुक्रः” दीप्तः “पीयूषः”
पातव्यः त्वं “दिवः” द्युतोक्तस्य “धर्ता” धारकः “असि”,
“वाजी” वलवान् स त्वं “सत्ये” सत्यभूते “विधर्मन्” विध-
र्मणि विविधानि कर्माणि ऋत्विजो कुर्वन्ति यस्मिन् ;
यद्वा, विविधं सोमादिहविषां धारकेऽस्मिन् यस्मै “पवस्व”
चर ॥ ३ ॥ [१७]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य नवमोऽध्यायस्य अष्टमः पङ्क्तः ॥ ८ ॥

१ १ २ १ १ २ २ १ १ २ २ १
ः प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुपे मितमिव प्रियम् ।

१ २ २ २ १ २
अग्ने रघं न वेदाम् ॥ ११ ॥

ऋ० उशनाः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ नवम-
पङ्क्ते—प्रेष्ठं वः इति ह्यन्तात्तज्जं सूक्तम्, तच्च प्रथमा । हे
“अग्ने !” “वः” त्वां पूजार्थं बहुवचनम् “स्तुपे” स्तौमि अथ-
सुशनेति शेषः । कौटुशम् ? प्रेष्ठम् अन्त्यात्तं स्तौतॄणां
घनदानेन प्रियतमम् । “अतिथिं” सर्वैरतिथिवत् पूज्यं
यद्वा, अत सातत्यगमने (भा० प०) अतर्क्याञ्च (उ० ४,

२)”—इत्यादिना अतेरियन् । सततं देवानां हविः प्रदातुं गच्छन्तम् “मित्रमिव” सखायमिव “प्रियं” स्तोतुः प्रीणनकरं “रयं न” रयमिव “वेद्यं” वेदो धनं धनदितं लाभहेतुं यथा स्वाभिमतलाभाय आश्रयन्ते धनलाभहेतुं रयम् ; यद्वा, यथा रयेन धनं लभते तद्वत् स्तोतारोऽग्नेन धनं लभन्ते, तादृश-धनलाभकारणम् । हे अग्ने ! तस्मै दितं वेद्यं त्वां कर्म-सिद्ध्यर्थम् अहं स्तोता स्तौमीति सम्बन्धः ॥

“अग्ने” “अग्निम्”—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ १ २ १ २ २ २ १ १ १ १ १ १ १

कविमिव प्रशंस्यं यं देवास इति हिता ।

१ १ २ १ २

नि मर्त्येष्वदधुः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “देवासः ।” देवाः इन्द्रादयः । “यम्” अग्निं “मर्त्येषु” मनुष्येषु “इति” वक्ष्यमाणप्रकारेण “हिता” द्विधा “न्यादधुः” गार्हपत्याहवनीयात्मकत्वेन द्विधा निहित-वन्तः । तत्र दृष्टान्तः—“कविमिव” “प्रशंस्यं” प्रशंसनाहे-क्रान्तकर्माणं मुख्यं यथा, द्विधा कार्य्यद्वये अन्यो नियोजयति तद्वत् यद्वा दिवि पृथिव्यां च निहितवन्तः, भूमौ तु हविरा-ह्वरणार्थं दिवि तु हविः प्रदानार्थमिति द्वैधं निधानं कृतवन्त इत्यर्थः । तस्मिन् स्तुपे इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

“प्रशंस्यं” “प्रचेतसः”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २

त्वं यविष्ठ दाशुपो नृष्टः पाहि ऋणुहीगिरः ।

१ २ २ २ २ १ २ २

रक्षा तोकमुत त्मना ॥ ३ ॥ [१८]

अथ तृतीया । हे “यविष्ठ !” युर्वतम ! यदा, यौतेस्तृ-
जन्तस्य इष्टनि रूपं देवानां हविषां मिश्रयितवत्तम ! इन्द्र !
त्वं “दाशुपः” हविर्देवतवतः “नृन्” कर्मणां नेतृन् यजमानान्
“पाहि” धनानां दानेन रक्ष नृणां पाहीत्यत्र संहितायां “नृन्पे
(८, ३, १०)”—इति नकारस्य इत्वं, “अत्रानुनासिक
(८, ३, २)”—इति पूर्वस्यानुनासिकः । किञ्च, “गिरः”
त्वद्विषयाः स्तुतीः “शृणुहि” अवहितः सन् शृणु । “उते”
अपि च “क्षना” आत्मनैव “तोकम्” अस्मादीयं “तनयं” पुत्रं
“रक्ष” पालय क्षनेति सर्वत्र सम्बध्यते—आत्मना स्वयमेव
रक्ष, त्वदन्यं पालयितारं न विन्दामः त्वमेवास्मादीयम् ॥

“शृणुही” “शृणुधि”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१८]

१ १

१ १ २

एन्द्र नो गधि प्रिय सत्राजिदगोच्च ।

२ १७ १ १ १ ११ १२ ११
गिरिर्न विश्वतः पृथुः पतिर्दिवः ॥*१०॥

ऋ० नृमेधः । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः । अथ तृचात्मके
द्वितीयसक्ते—प्रथमा । हे “प्रिय !” स्तोत्राणां प्रीणनकर !
“सत्राजित्” महतां शत्रूणां जितः । “हे “अगोच्च” । केनापि
गूहितुमशक्य । “इन्द्र !” “गिरिर्न” पर्वत इव “विश्वतः”
सर्वतः “पृथुः” पुष्टतमः “दिवः” स्वर्गस्य “पतिः” ईश्वरस्त्वं
“नः” अस्मान् “आगधि” आगच्छ ॥

“प्रियसत्राजिदगोच्च” “प्रियःसत्राजिदगोच्चः”—इति पाठौ,
“विश्वतःशृणु” “विश्वतस्तृणुः”—इति च ॥ १ ॥

१ १

२८

३२

३२ ३२ ३ ३

अभि हि सत्य सोमपा उभे वभूथ रोदसी ।

१ १२ २ १ २ १ १२ १ १

इन्द्रासि सुन्वतो वृधः पतिर्दिवः ॥२॥

अथ द्वितीया । हे सत्य ! “सोमपाः” सोमस्य पातः । “इन्द्र !” यस्त्वम् “उमे” “रोदसी” द्यावापृथिव्यौ “अभि बभूय” सामर्थ्येनाभि भवसि स त्वं “सुन्वतः” सोमाभिषर्ष कुर्वतः यजमानस्य “वृधः” वर्धकः “असि” । “दिवः” स्वर्गस्यापि “पतिः” ईश्वरोऽसि ॥ २ ॥

१ १२ २ १ २ १ २ १ १२ १

त्वष्टिं हि शश्वतीनामिन्द्र धर्ता पुरामसि ।

१ १२ २ १ २ १ १ १२ १ १

इन्ता दस्योर्मनोवृधः पतिर्दिवः ॥३॥ [१८]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “त्वं” “शश्वतीनां बह्वीनां” “पुरां” शत्रुनगरौणां “धर्ता असि हि” दारयिता भवसि खलु । किञ्च, “दस्योः” वृथाकालस्योपश्रियितुरसुरस्य “इन्ता” असि घातको भवसि “मनोः” मनुष्यस्य यागादि कुर्वतो “वृधः” वर्धकयामि । “दिवः” स्वर्गस्यापि “पतिः” ईश्वरोऽसि ॥ ३ ॥ [१८]

१ १ २ १ १ १२ २ १ १२

पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

१ १ २ १ २ १ २ २ १ २ १ २ १

इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥४॥

मृ० जेताः । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः । अथ तृतीया के तृतीय सूत्रे—प्रथमा अयम् “इन्द्रः” उच्यमानगुणयुक्तो “अजायत” सम्पन्नः । कीदृशगुणकः ? इति तदुच्यते—“पुराम्” असुरपुराणां “भिन्दुः” भेत्ता “युवा” कदाचिदपि बली-

पलितादिवाक्वरहितः “कविः” मेधावी “अमितौजाः”
 प्रभूतबलः विख्यस्य कर्मणः कृतस्य ज्योतिष्टोमादेः “धर्ता”
 पोषकः “वज्रो” यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः “पुरुष्टुतः”
 बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः ॥ मिन्दुः—मिदिर् विदारणे
 (उ० प०), कुरित्यनुवृत्ती “एभिदिव्यधिगृध्रिभिः (उ०
 १, २३)”—इति कुप्रत्ययः, तस्य “छन्दसुभयया (३, ४, ११७)”
 —इति सावैधातुकसञ्ज्ञायां “रधादिभ्यः श्म् (३, १, ३८)”
 निच्चादन्त्यादचः परो भवति, “असोरज्ञोपः (६, ४, १११)”
 अनुस्वारपरसवर्णी “अचः परश्चिन् पूर्वविधौ (१, १, ५७)”
 —इति प्राप्तस्य स्थानिर्वद्भावस्य “न पदान्तेत्यादिना (१, १,
 ५८) निषेधः । युवा—यु मिश्रणामिश्रणयोः (अदा० प०)
 “कनिन्युवपितच्चिराजिधन्विशप्रतिदिवः (उ० १, १५४)”—
 इति कनिन् निच्चादाद्युदात्तः (६, १, १८७) । कविः—
 कु शब्दे (अदा० प०) “अचइरिति (उ० ४, १३८) इः प्रत्यय-
 स्वरः (३, १, ३) । अमितः—अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, १) “बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन”
 तदेव शिष्यते । विख्यस्य—अशूप्रपीत्यादिना (उ० १, १४८)
 कान्, निच्चादाद्युदात्तः (६, १, १८७) । कर्मणा—अन्येभ्यो-
 ऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)”—इति मग्निन् नित्स्वरः (६, १,
 १८७) । धर्ता—टच्, किच्चादन्तोदात्तः (६, १, १६५) ।
 वज्रो—मत्वर्थाय इनी (५, २, १२२), प्रत्ययस्वरः । पुरु-
 ष्टुतः—“स्तुतस्तोमयोऽच्छन्दनि (८, ३, १०५)”—इति पत्वम्
 बहुषु प्रदेशेषु स्तुतः “याघवज्ज्ञाजविवकाणाम् (६, २, १४४)”
 —इत्यन्तोदात्तत्वम्, तृतीयाममासे हि थायादिस्वरापवादः,
 “तृतीया कर्मणि (६, २, ४८)”—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः
 स्यात् ॥ १ ॥

२ २ २ २ २ २ १ १ १ १ १ १ १

त्वं बलस्य गोमतोऽपावरद्विवो विलम् ।

२ २ १ २ २ २ १ २

त्वां देवा अभिभ्युपस्तुज्यमानस आविपुः ॥ १२ ॥

अथ द्वितीया । बलनामकः कथिदसुरो देवसम्बन्धिनीर्गा
अपञ्चत्वं कश्चिद्यिदं विले गोपितवान् तदानीमिन्द्रस्तद्विलं
समावृत्य तस्माद् विलाद् गाः निःसारयामास, तदिदमुपाख्यान-
मिन्द्रो बलस्य बलमौर्षादित्वादि ब्राह्मणेषु मन्त्रान्तरेषु च प्रसि-
द्धम्, तदेतद्वृद्धिं निधायार्थं मन्त्रः प्रवर्तते—हे “अद्विव ।” बल-
सुतोन्द्र । त्वं “गोमतः बलस्य” गोभिर्युक्तस्य बलनामकस्यासुरस्य
सम्बन्धि “विलम्” “अपावः” स्वसैन्यमुखेनापाङ्गतवानसि ।
तदानीं “तुज्यमानासः” बलेन हिंस्यमानाः “देवाः” “अवि-
भ्युप,” त्वद्दयया रक्षया बलादभोताः सन्तः “त्वामाविपुः”
प्राप्तवन्तः । अपेत्यस्य निपातत्वादाद्युदात्तत्वम् (फि० ४,
१२) । अवः—वृज् वरणे (स्त्रा० च०), लङ् सिप्, “इतय
लोपः (३, ४, ८७)”, “स्त्रादिभ्यः युः (३, १, ७३)”, तस्य
वृद्धन्तञ्छन्दसि (२, ४, ७६)—इति तुक्, गुणो रपरत्वम्,
हल्ङादिलोपः, विभर्जनोयः, अडागमः । अद्विवः—अद्वि-
रस्यास्तीति मतुप्, “छन्दसोरः (८, २, १८)”—इति बत्वम्,
सम्बोधने “उगिदचामिति तुम् (७, १, ७०), हल्ङाप्
संयोगान्तलोपो, “मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसि (८, ३, १)”
—इति रुत्वम् । विल—“नन्विपयस्थानिसन्तस्येत्वाद्युदात्तत्वम्
(फि० २, ३) । अविभ्युपः—जि भी भये (लुङो० प०)
लिट् द्विर्भावः, अभ्यासस्य ङसजश्वे, “कसुय (३, २, १०७)”
—इति लिट्, कसुरादेशः, क्रादिनियमात्, प्राप्त इट् “वसे-
याजायाम् (७, २, ६७)”—इति नियमाच्चवर्तते, जसि

सर्वनामस्थानेऽपि अन्त्ययेन भत्वाद् वसोः सम्भासारणम्, पर-
पूर्वत्वम्, “शासिवसिघसीनाञ्च (८, ३, ६०)”—इति पत्वम्,
“अचि शुधात्वित्यादिना (६, ४, ७७) प्राप्तमियडादेशं
वाधित्वा “एरन्तेकाचः (६, ४, ८२)”—इति यणादेशः, नञ्-
समासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वम् । तुज्यमानासः—तुजे-
हिंमार्थात् परस्य कर्मणि लटः स्थाने शानच्, “सार्धधातुके-
यक् (३, १, ६७)”—इति यक् तस्माददुपदेशादुत्तरस्य
लसार्धधातुकस्यानुदात्तत्वम् (६, १, १८६), यक् एव प्रत्यय-
स्वरः शिष्यते । आधियुः—अव रचनादिषु, अस्माद् मत्वर्था-
जुडो भिस्तस्य “सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च (३, ४, १०८)”—इति
जुम्, सिच इडागमः, “आडजादीनाम् (६, ४, ७२)”—
इत्याडागमः, आदेशप्रत्यययोः (८, ३, ५८)”—इति
पत्वम् ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
इन्द्रमौशानमोजसाभि स्तोमैरनूपत ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः ॥ * ३ * ॥ [२०]

इति अर्धप्रपाठकः ॥

अथ तृतीया । “स्तोतारः” “ओजसा” वस्त्रेन “ईशानं”
जगतो नियामकम् “इन्द्रम्” स्तोमैः” त्रिवृदादिभिः “अभ्यन-
पत” सर्वत्र स्तुवन्ति । “यस्य” इन्द्रस्य “रातयः” धनदानानि
“सहस्रं” सहस्रमङ्गोपेतानि सन्ति “उत वा” अथवा
“भूयसीः” सहस्रसहस्राकाः अप्यधिकाः “सन्ति” । तस्मिन्-
मिति पूर्वत्रान्वयः ॥

“स्तोमैः” “स्तोमाः”—इति पाठौ ॥

इन्द्रम्—“कृज्जेन्द्रेत्यादिना रन् (उ० २, २८) निच्चा-
 दाद्युदात्तः (६, १, १८७) । ईशानम्—लटः शानच् (३,
 २, १२४), “अदिप्रभृतिभ्यः शपः (२, ४, ७२)—इति
 धातोरनुदात्तेत्वात् तास्यनुदात्तेदित्यादिना (६, १, १८६)
 शानचोऽनुदात्तत्वम् । ओजसा—नन्विपयत्वादाद्युदात्तः (फि०
 २, ३) । स्तोमैः—अर्त्तिस्त्रुस्त्रित्यादिना (उ० १, ११७)
 मन् प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः (६, १, १८७) । अनूपत-
 णु स्तुतो; “णा नः (६, १, ६५), लङ्प्रत्ययेन, भः, तस्य
 अदादेशः, “वुः सिच् (३, १, ४४), अस्य धातोः कुटादि-
 त्वेन सिचो ङित्वाद् (१, २, १) गुणाभावः, इङ्भावश्चा-
 न्दसः, अडागमः । सहस्रं—“कृदमादीनाञ्च (फि० ३, ११)”
 —इति द्वितीयाच्चरमुदात्तम् । रातयः—“मन्त्रे वृषेत्या-
 दिना (३, ३, ८६) क्तिन् उदात्तः । उत—प्रातिपदिकस्यः
 (फि० १, १) । वा—चादिरनुदात्तः (फि० ४, १६) ।
 सति—प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्, (३, १, ३), “तिङ्तिङः (८, १,
 २८)”—इति निघातो न भवति “यद्वृत्ताच्चित्यम् (८, १,
 ६६)”—इति प्रतिषेधात्, सहि व्यवहितेऽपि भवतीत्युक्तम् ।
 भूयसोः—सहस्रादतिशयेन वद्धाः भूयस्यः, अत्र विभक्तस्य
 सहस्रस्य सन्निधिवत्त्वात् उपपदत्व-प्रतीतिर्विवचनं विभज्योप-
 पदे तरवीयसुनाविति बहुगव्यादीयसुन्, “वहोर्लोपो भू च
 वहोः (६, ४, १५८)”—इति इकारलोपः, वहोर्भू इत्या-
 देयश्च, ईयसुनो निच्चादाद्युदात्तश्च, “उगितश्च (४, १, ६)”
 —इति डोष् ॥ ३ ॥ [२०]

वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थायतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ८ ॥

इति पञ्चमस्यार्धः प्रपाठकः ॥

इति श्रीमद्राधाधिराज परमेश्वर वैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरबुद्ध भूषाज-

सायान्य पुरश्चरैश्च सायनाचार्यैश्च विरचिते माधवीये राम

वेदार्थ प्रकाशे उत्तरायणे नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

यस्य निःश्रुतितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ १० ॥

दशमोऽध्याय आरभ्यते ।

१ १ ३ १ २ १ १ १२
अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मं

१ १ १ १ १ १२ १ ०
जनयन्प्रजा भुवनस्य गोपाः ।

१ २ ३ २ १ १ २ १ १ १ ०
वृषा पवित्रे अधि सानो मय्ये

३ १ २२ ३ १ २२
वृहत्सोमो वावृधे स्वानो अद्रिः ॥ ११ ॥

ऋ० पराशरः । छ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । तत्र अक्रान्त-
समुद्र इति, त्रिचात्मकः प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “समुद्रः”
यस्मादापः सन्द्रवन्ति स समुद्रः अयां वर्षकः, “गोपाः”
स्वामित्वेन सर्वस्य रक्षकः सोम “प्रथमे” विस्तृते “भुवनस्य”
उदकस्य “वि धर्मन्” विधारकेऽन्तरिक्षे प्रजाः “जनयन्”
उत्पादयन् “अक्रान्” सर्वमभिक्रामति क्रमतेर्लुङ् तिपीङ्-

भावे वृद्धौ च कृतायां सिञ्जलोपे मकारस्य “मोनो धातोः
(८, २, ६४)”—इति नकारे रूपम्; “वृषा” कामानां
वर्षिता, “स्नानः” अभिपूयमाणः, “अद्रिः” आदरणशीलः,
“मः” “सोमः अधिकं “सानो” समुच्छ्रिते अविभवे पवित्रे
प्रभूतं “वष्टधे” वर्धते ॥

“गोपाः”—“राजा”—इति पाठौ, “अद्रिः”—“इन्दुः”—
“वृद्धत्” इति च ॥ १ ॥

१ १ २ २ ३ ३ १ २ ३
मत्सि वायुमिष्टये राधसे नो

१ २ ३ १ २ ३ ३ १ २
मत्सि मित्रावरुणा पूयमानः ।

१ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान्

१ १ २ ३ १ २
मत्सि द्यावापृथिवी देव सोम ॥२॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं वायुं “मत्सि” मादय ।
किमर्थम् ? “नः” अस्माकम् “इष्टये” ईषणीयाय अन्नाय
“राधसे” धनाय च । तथा पवित्रेण पूयमानस्त्वं “मित्रा-
वरुणा” मित्रावरुणौ च “मत्सि” तर्पयसि । किञ्च “मारुतं”
मरुतां स्वभूतं शब्दो बलश्च मत्सि । तथा “देवान्” इन्द्रा-
दीन् “मत्सि” तर्पय । हे “देव !” स्तोतव्य ! हे सोम !
“द्यावापृथिवी” च “मत्सि” मादय । एतान् तर्पयुक्तान्
कृत्वा अस्मभ्यं धनं प्रयच्छेत्वर्यः ॥

“राधसेनः”—“राध सेच”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १
महत्तत्सोमो महिपश्चकारापं

१ १ १ १ १ १ १ १
यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।

१ १ १ १ १ १ १ १
अदधादिन्द्रे पवमान ओजो-

१ १ १ १ १ १ १ १
ऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥*३*॥ [१]

अथ तृतीया । “महिपः” महान् पूज्यो वा सोमः
“महत” प्रभूतं तत् कर्म “चकार” अकरोत् । किन्तत्
कर्म ? “अपां गर्भः” उदकानां गर्भभूतः जनयित्वा ज्ञान्य-
त्वाच्च “सः” सोमः “देवान्” “आवृणीत” समभजत—इति
यत् तत् कृतवानिति । किञ्च, “पवमानः” पूजमानः सोमः
“ओजः” तत्पानेन जन्मं बलम् “इन्द्रे” “अदधात्” । तथा
“इन्दुः” “सूर्यः” “ज्योतिः” तेजः अजनयत् ॥ ३ ॥ [१]

१ १ १ १ १ १ १ १
एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयते ।

१ १ १ १ १ १ १ १
अभि द्रोणान्यासदम् ॥*१*॥

ऋ० शनःशेषः । ऋ० गायत्री । दे० सोमः । अथै-
ष देव इति दशच्च द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “देवः”
द्योतमानः “अमर्त्यः” मरणरहितः “एषः” सोमः “द्रोणानि”
द्रोणकलशान् “अभि” लब्ध्वा “आसदम्” आसक्तुम् आसदना-
र्थम् “पर्णवीरिव” यथा पक्षी, तथा वेगेन “दीयते” गच्छति ॥
“दीयते”-“दीयति”—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २
एष विप्रैरभिष्टुतोऽपो देवो वि गाहते ।

२ २ १ २ २ १ २
दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ २२ ॥

अथ द्वितीया । “विप्रैः” मेधाविभिः स्तोतृभिः “अभि-
ष्टुतः” आभिमुख्येन स्तुतः “देवः” द्योतमानः “एषः” सोमः
“दाशुषे” हविषां प्रदात्रे यजमानाय “रत्नानि” रमणीयानि
धनानि “दधत्” धारयत् प्रयच्छत् । “अपः” वसतीवरीः
“वि गाहते” प्रविशति ॥ २ ॥

१ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
एष विश्वानि वाय्यां शूरो यन्निव सत्वभिः ।

१ २
पवमानः सिपासति ॥ २३ ॥

अथ तृतीया । “पवमानः” पूयमानः “शूरः” वीरः
“एषः” सोमः “विश्वानि” सर्वाणि “वाय्यां” वरणीयानि
धनानि “सत्वभिः” बलैः “यन्निव” गच्छन्निव “सिपासति”
अस्मदर्थं सम्भ्रूयमिच्छति ॥ ३ ॥

१ १ २ १ १ २ १
एष देवो रथर्यति पवमानो दिशस्यति ।

२ १ २ २ २
आविष्कृणोति वग्वनुम् ॥ २४ ॥

अथ चतुर्थी । “पवमानः” चरन्नेव सोमो “देवः” “रथ-
र्यति” अस्मदीयं यागं प्रत्यागमनाय रथं कामयति । “दिश-
स्यति” आगत्य चास्मभ्यमभिर्हपितं प्रयच्छति । “वग्वनु” शब्दम्
“आविष्कृणोति” अभिपुयमाणः प्रकटयति ।

“दिशस्यति”-“दिशस्यति”—इति पाठो ॥ ४ ॥

एष देवो विपन्युभिः पवमान ऋतायुभिः ।

हरिर्वाजाय मृज्यते ॥५॥

अथ पञ्चमी । “पवमानः” चरन् “एषः” “सोमः” “देवः” “विपन्युभिः” स्तोतृभिः “ऋतायुभिः” यज्ञकामैः सत्यकामैर्वा “हरिः” अथ इव “वाजाय” संप्रामार्थं “मृज्यते” स्तुतिभिरलङ्घ्यते ॥ ५ ॥

एष देवो विषा कृतोऽतिह्वराण्सि धावति ।

पवमानो अदाभ्यः ॥६॥

अथ षष्ठी । “विषा”—अङ्गुलिनामैतत् (निघ० १, ५, ८) अङ्गुल्या “कृतः” अभिषुतः “एषः” सोमः “देवः” “पवमानः” चरन् “अदाभ्यः” केनाप्यहिंसितय सन् “ह्वरांसि” शत्रून् “अति धावति” हन्तुमभिगच्छति ॥ ६ ॥

एष दिवं वि धावति तिरो रजाण्सि धारया ।

पवमानः कनिक्रदत् ॥७॥

अथ सप्तमी । “धारया” “पवमानः” चरन्, “एषः” सोमः, “कनिक्रदत्” अभिपूयमाणः शब्दं कुर्वन्, “रजांसि” लोकान् “तिरः” तिरस्कुर्वन् यज्ञात् “दिवं” स्वर्गं प्रति “वि धावति” ॥ ७ ॥

एष दिवं व्यासरत्तिरो रजाण्स्यसृतः ।

१२

२२

पवमानः स्वध्वरः ॥८॥

अथाष्टमी । “पवमान” चरन्, “एषः” सोमः, “स्वध्वरः” सुयज्ञः “अ स्वत.” केनाप्यहिंसित्य सन्, “रजासि” लोकान् “तिरः” तिरस्कुर्वन् यज्ञात् “दिवं” प्रति “व्यासरत्” विष्टरति गच्छति ॥ ८ ॥

१२ २२ २ १ १

२२

२२ २

२२

एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः ।

१२

२ १ २

हरिः पवित्रे अर्पति ॥९॥

अथ नवमी । “हरि.” हरितवर्णः, “देव.” द्योतमानः “एष.” सोमः, “प्रत्नेन” पुराणिन “जन्मना” जननेन “देवेभ्यः” देवाये “सुतः” अभिषुतः सन् “पवित्रे” स्यातुम् “अर्पति” गच्छति ॥ ९ ॥

१२ २ १ १ २ १

२२ २

२२ २ १ १ १ १

एष उ स्य पुरुव्रतो जज्ञानो जनयन्निपः ।

१२

२२

धारया पवते सुतः ॥१०॥ [२]

अथ दशमी । “एष उ स्य.” एष च स सोमः “पुरुव्रत.” बहुकर्मा “जज्ञान.” जायमान एव “इषः” यज्ञानि “जनयन्” उत्पादयन् “सुतः” अभिषुतः “धारया” “पवते” धरति ॥ १० ॥ [२]

१२ ३२ ३ २ १ २२ १२ ३ १ २

एष धिया यात्वायव्या शूरो रथेभिराशुभिः ।

१ २ १ २

२ २

गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥१॥

ऋ० अक्षितदेवस्यौ । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ
द्वितीये खण्डे—एषधियेत्यष्टचं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “एषः”
सोमः “शूरः” विक्रान्तः “अशुभ्या” अङ्गुल्या अभिपुतः “धिया”
कर्मणा अतिगच्छति । कीदृशम् ? इति उच्यते—“इन्द्रस्य”
निष्कृतम्” स्थानं स्वर्गाख्यं प्रति “आशुभिः” शीघ्रगामिभिः
“रथेभिः” रथैः “गच्छन्” इन्द्रेण रथेऽवस्थाप्य स्वस्थानं नय-
नाङ्गुल्या अभिपूयमाणः सन् सोमद्वारा अग्निं गच्छतो-
त्यर्थः ॥ १ ॥

२२ २१ १

२२ २१२

एष पुरु धियायते वृद्धते देवतातये ।

२ २ १ २ २ १ २

यत्रामृतास आशत ॥२॥

अथ द्वितीया । “एषः” सोमः “पुरु” बहुलं, “धिया-
यते” धियं कर्म इच्छति धीशब्दात् याकारोपजनः (०, १,
३८) । यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया, (३, १, ८५) छान्दस-
यालुक् । कस्यै ? “वृद्धते” मरुते “देवतातये” यज्ञाय “यत्र”
यस्मिन् यज्ञे “अमृतासः” अमृताः देवाः “आशत” व्याप्नुवन्ति
तदर्थम् ॥

“आशत” “आसत”—इति पाठौ ॥ २ ॥

२१ २ २ २ २ २२ १ २ २ २ २

एतं मृजन्ति मर्ज्यमुप द्रोणेष्वायवः ।

२ २ २ १ २
प्रचक्राणं महीरिषः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीया । “आयवः” मनुष्याः ऋत्विजः, “एतं” सोमं “मर्ज्यम्” “उप सृजन्ति” निष्पीडयन्तीत्यर्थः । कुत्र ? “द्रोणेषु” द्रोणकलेषु । कीदृशम् ? “महीः इषः” महान्त्यन्त्रानि “प्रचक्राणं” कुर्वाणं प्रभूतरमसाविणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

२ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २
एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुभ्यावता पथा ।

१ २ २ १ २ १ २
यदी तुञ्जन्ति भूर्णयः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । “एषः” सोमः “हितः” निहितः इवि-
र्हनि “वि नीयते” तस्मात् स्थानात् आहवनीयं प्रति “अन्तः”
तयोर्मध्यदेशे “शुभ्यावता” शुद्धिमता “पथा” मार्गेण “यदि”
यदा “तुञ्जन्ति” प्रयच्छन्ति देवेभ्यः “भूर्णयः” भरणशीलाः
अध्वर्यादयः ; तदा विनीयत इति समन्वयः ॥

“शुभ्यावता” “शुभ्रावता”—इति पाठौ ॥ ४ ॥

२ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २
एष रुक्मिभिरौयते वाजी शुभेभिरप्शुभिः ।

२ २ १ २ २ २
पतिः सिन्धूनां भवन् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । “एषः” सोमः “रुक्मिभिः” अध्वर्या-
दिभिः सह “इयते” गच्छति । कीदृश एषः ? “वाजी”
वेगवान् “शुभेभिः” दौसैः अंगुभिर्विशिष्टः अथवा रुक्मिभि-
रित्येतदप्यंगुविशेषणम् “सिन्धूनां” स्रन्दमानानां रसानां
“पतिः” “भवत्” नीयत इति ॥ ५ ॥

३१ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ १ २

एष शृङ्गाणि दोधुवच्छिशीते युध्योऽ वपा ।

३ १ २ २ ३ १ २

नृम्णा दधान ओजसा ॥६॥

अथ पठो । “एषः” सोमः “शृङ्गाणि” शृङ्गवदुन्नतानां
शून् अभिपवकाले “दोधुवत्” धुनोति “यूयः” यूषांर्ही
यूयपतिः “वपा” वपभः यथा “शिशीते” तीक्ष्णे शृङ्गे धुनोति
तद्वत् । कौटुम्भः ? “ओजसा” बलेन “नृम्णा” नृम्णानि
धनानि “दधानः” अस्मदर्थे धारयन् ॥ ६ ॥

११ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ १ २

एष वसूनि पिब्यन् परुषा ययिवाप् अति ।

२१ १ २

अव शादिषु गच्छति ॥७॥

अथ सप्तमी । “वसूनि” आच्छादकानि रक्षांसि “पिब्यन्”
पीडयन् “एषः” सोमः “परुषा” पर्येषा “अति” अतिक्रम्य
“ययिवान्” गच्छन् “शादिषु” शातनीयेषु रक्षःसु “अव
गच्छति” ॥

“पिब्यन्ः” “पिब्यन्” — इति पाठो ॥ ७ ॥

३१ २ ३ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

एतसु त्वं दश क्षिपो हरिष् हिन्वन्ति यातवे ।

३ १ २ १ २

स्वायुधं मदन्तमम् ॥८॥ [३]

अथाष्टमी । “हरि” हरितवर्णे “त्वं” तम् “एतम्”
एतमेव सोमं “दश क्षिपः” दशसङ्ख्याका अङ्गुलयः “यातवे”

गमनाय “हिन्यन्ति” प्रेरयन्ति । कोट्यमेनम् ? “स्त्रायुधं”
शोभनायुधं “मदिन्तम्” मादयित्वतम रचोद्दननप्रदर्शनाय
स्त्रायुधशब्दग्रवणम् ॥

“हरिं हिन्यन्ति यातवे” “सृजन्ति सप्त धीतयः”—इति
पाठो ॥ ८ ॥ [३]

इति सामवेदार्चप्रकामे उत्तरार्चस्य दशमस्तोत्राख्यस्य द्वितीय, खण्डः ॥ २ ॥

१ १ २ १३ १ १४ २ १ २

एष उ स्य वृषा रथोऽव्या वारेभिरव्यत ।

१ १ १ २ २ २ २

गच्छन्वाजम् सहस्रिणम् ॥ १० ॥

ऋ० रहुगणः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृतीय-

खण्डे—एष उ स्येति षडृचं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “स्यः” सः
प्रसिद्धः “एषः” अभिपुतः सोमः “वृषा” वर्पिता “रथः” रज्ज्व-
स्त्रभावः “अव्यावारेभिः” अवेर्वारेभिः अवेर्वालैः दशापवित्रेण
“अव्यत” द्रोणकलय प्रति गच्छति “वाजम्” अन्नम् “सहस्रिणम्”
सहस्रसङ्ख्याक यजमानाय प्रदातुं “गच्छन्” द्रोणकलय प्रवि-
शन्त्यतेत्यर्थः ॥

“अव्यावारेभिरव्यत” “अव्यावारेभिरर्पति”—इति पाठो ॥ ११ ॥

१ १ ३ १ २ १ १ २ १ २ २ १ २

एतं त्रितस्य योषणो हरिम् हिन्यन्त्यद्रिभिः ।

१ २ १ २ २ १ २

इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ १२ ॥

अथ द्वितीया । “एतम्” “इन्दु” क्लियमानं “हरि” हरित-
वर्णं सोमं “त्रितस्य” एतन्नामकस्य ऋषेः “योषणः” अहुल्यः

“अद्रिभिः” अभिप्रवपापाणैः, “हिन्वन्ति”, प्रेरयन्ति । किमर्थम् ? “इन्द्राय” इन्द्रस्य “पीतये” पानाय ॥ २ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

एष स्य मानुषीष्वा श्येनो न विक्षु सीदति ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

गच्छं जारो न योषितम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । “स्वः” सः “एषः” सोमः “मानुषीषु” “विक्षु” प्रजासु “श्येनो न” श्येन इव शीघ्रमागम्य यजमानरूपासु अनुग्रहेण “आ”, आगत्य “सीदति” । पुनः क इव ? “योषित” “गच्छन्” अभिगच्छन् “जारो न” जार इव स यथा सङ्केतितः तस्याः कामपूरणाय गूढगतिः गच्छति तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

एष स्य मद्यो रसोऽव चष्टे दिवः शिशुः ।

य इन्दुर्वारमाविशत् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । “स्वः” सः “एषः” “मद्यः” मदनिमित्तः “रसः” “अवचष्टे” सर्वमेव पश्यति “दिवः शिशुः” शुलोकस्य पुत्रः तत्रोत्पन्नत्वात् पुत्रत्वमस्य । “यः” “इन्दुः” दीप्तः सोमः “वारं” दशापवित्रम् “आविशत्” आविशति स एष इति ॥ ४ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

एष स्य पीतये सुतो हरिरर्पति धर्णसिः ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

क्रन्दन्योनिमभि प्रियम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमो । “एषः” “स्वः” सः सोमः “पीतये” पानाय “सुतः” अभिपुतः “हरिः” हरितवर्णः “धर्णसि” धारकः

“प्रिय” स्वप्रियभूत “योनि” स्यान् द्रोणजनय “कन्दन्” मय्य
यन् “अभ्यर्पति” अभिगच्छति ॥ ५ ॥

१ १ ४

२ २ २

१ १

३ १ २

१ १ १

एत त्वष्ट्र हरितो दश मर्मज्यन्ते अपस्युवः ।

१ १ १ १ १ १ १

याभिर्मदाय शुभते ॥ *६* ॥ [४]

अथ पठो । “एत” “त्व” त सोमम् अध्वर्या “दश”
“हरित” हरणस्यभावा अङ्गुनय “अपस्युव” कर्मेच्छव
सत्य “मर्मज्यन्ते” शोधयन्ति । “याभि” अङ्गुलिभिरिन्द्रस्य
“मदाय” “शुभते” दीप्यते शोधयत इत्यर्थः , तमेतमिति
सम्बन्धः ॥ ६ ॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराचिक्रमस्य पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ १ ॥

१ १ १ १

२ १

३ १

२ १

१ १ १ १

एष वाजो हितो नृभिर्विश्वविन्मनसस्पति ।

१ १ १ १ १ २

अव्य वार वि धावति ॥ *१* ॥

ऋ० प्रियमेध । छ० गायत्री । दे० साम । अथ चतुर्थ
खण्डे—एषवाजो इति पठुच्च सूक्तम्, तच्च प्रथमा । “एष”
सोम, “वाजो” वेजनशोभ, “हित” अध्वर्युणा पात्रे निहित
धृत, “विश्ववित्” सर्वज्ञ, “मनस” स्तोत्रस्य “पति” स्वामो
अथवा सोमस्य मनोऽभिमानित्वात् मनस स्वामित्वम्,
“चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदय वा विशत”—इति श्रुते तादृ
शोऽसौ “अव्य वार” अविस्मयन्मिन वाल दशापवित् “वि
धावति विविध गच्छति ॥

“अव्यम्” “अव्य”—इति पाठो ॥ १ ॥

३२ ३१ २ २१ २ २१ २ २२
एष पवित्रे अक्षरत्सोमो देवेभ्यः सुतः ।

२२ १ २ २ २
विश्वं धामान्याविशन् ॥*२॥

अथ द्वितीया । “एषः” सोमः “देवेभ्यः” देवार्थं “सुतः”
अभिपुतः सन् पवित्रे “अक्षरन्” स्रबन् “विश्वं” सर्वाणि
“धामानि” देवशरीराणि “आ विशन्” प्रविशन् प्रवेष्टु-
मित्यर्थः ॥ २ ॥

३२ ३१ २ २२ २ २ २ २ २ २
एष देवः शुभायतेऽधि योनावमर्थः ।

२ १ २ २ २ २
वृत्रहा देववीतमः ॥*३॥

अथ तृतीया । “एषः” सोमः “देवः” “शुभायते” ।
कुत्र ? “अधियोनी” स्त्रीवे स्थाने । कीदृश एषः ? “अमर्त्यः”
अमरणधर्मा “वृत्रहा” शत्रुहन्ता “देववीतमः” अतिशयेन
देवानां कामयिता ॥ ३ ॥

३ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
एष वृषा कनिक्रददशभिर्जामिभिर्यतः ।

२ १ २ २
अभि द्रोणानि धत्सति ॥*४॥

अथ चतुर्थी । “वृषा” कामानां वर्णिता “एषः” सोमः
“कनिक्रदत्” शब्दं कुर्वन् “दशभिः” “जामिभिः” अङ्गुलिभिः
“यतः” धृतः “द्रोणाणि” द्रुममयानि पात्राणि “अभि
धावति” अभिगच्छति ॥ ४ ॥

११ १२ ३ १२ ३ २ ३ १ १
 एष सूर्य्यमरोचयत्यवमानो अधि द्यावि ।

१ १ २ ३ २ २२
 पवित्रे मत्सरो मदः ॥ *५* ॥

अथ पञ्चमौ । “एवमानः” पूयमानः “एषः” सोमः
 “अधि द्यावि” द्युल्लोके स्थितं “सूर्य्यं” “रोचयत्” रोचयति ।
 कौटुम्भः ? “पवित्रे” स्वयं दद्यापवित्रे स्थितः, “मत्सरः” मद-
 हेतुं प्राप्तः, “मदः” हृष्टः ॥

“अधियावि । पवित्रे मत्सरोमदः”—“विचर्षणि । विष्वा
 धामानि विश्ववित्”—इति पाठौ ॥ ५ ॥

११ १२ ३ १ २ २ १ १ २
 एष सूर्य्येण हासते संवसानो विवस्वता ।

१ १ ३ १ २२
 पतिर्वाचो अदाभ्यः ॥ *६* ॥ [५]

अथ षष्ठौ । “एषः” सोमः “संवसानः” सर्वमप्याच्छा-
 दयन् “विवस्वता” दीप्तिमता “सूर्य्येण” “हासते” परित्य-
 ज्यते पवित्र इति शेषः । कौटुम्भः ? “वाचः स्तुतिलक्षणायाः
 “पतिः” पालकः स्वामी वा “अदाभ्यः” केनाप्यर्चिंस्यः ॥ ६ ॥ [५]

इति सामवेदार्चप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य दशमस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ १ ॥

११ १ १ २ १ १ २ २ २ १ २
 एष कविरभिष्टुतः पवित्रे अधि तोशते ।

३ २४ २ १ १
 पुनानो घ्नन्नप द्वियः ॥ *१* ॥ •

अ० नृमेधः । ऊ० गायत्री । दे० सोमः । अथ पञ्चम-
 खण्डे—एष कविरिति षडृच सूक्तम्,—तत्र प्रथमा । “अथः”

सोमः “कविः” मेधावी “अभिष्टुतः” अभितःस्तुतः “पवित्रे
अधि” दशापवित्रे अधि दशापवित्रमतीत्य “तीशते” यद्यपि
तीशतिर्वधकमी तथापि जनने गतिसद्भावात् अत्र गतिमात्रे
वर्तते गच्छतीत्यर्थः अथवा “पवित्रे अधि” क्षणातिने
“तीशते” हन्यते पीड्यत इत्यर्थः किङ्कर्तुं ? “पुनानः” पूय-
मानः “द्विपः” शत्रून् “अपघ्नन्” अपगमयन् ॥

“द्विपः” “स्त्रिधः”—इति पाठो ॥ १ ॥

११ १२ १ ११ २१ १२
एष इन्द्राय वायवे स्वर्जित्परि पिच्यते ।

१११ ६११
पवित्रे दक्षसाधनः ॥२॥

अथ द्वितीया । “एषः” सोमः “स्वर्जित्” स्वर्गस्य सर्वस्य
वा जीता “इन्द्राय” “वायवे” च “पवित्रे” “परिपिच्यते”
परिस्त्राव्यते । कीदृश एषः ? “दक्षसाधनः” बलकारी ॥२॥

११८ २१२ २१ २१ १२ २१
एष नृभिर्विनीयते दिवो मूर्धा हृषा सुतः ।

२३ १२ २१
सोमो वनेषु विप्रवित् ॥३॥

अथ तृतीया । “एषः” सोमः “नृभिः” कर्मनेनृभिः
ऋत्विग्भिः “विनीयते” विविधं नीयते । कीदृशः ? “दिवः”
द्युलोकस्य “मूर्धा” शिरोवत् प्रधानभूतः “हृषा” अभिमन-
वपेकः “सुतः” अभिपुतः । कुत्र नीयते ? “वनेषु” वननीयेषु
पात्रेषु वनसम्भूतद्रुमविकारेषु वा पात्रेषु “विप्रवित्” सूर्यश्च
एष इति समन्वयः ॥ ३ ॥

२२ २१२ २१२ २१
एष गव्युरचिन्नदत्पवमानो हिरण्ययुः ।

इन्दुः सत्वाजिदसृतः ॥४॥

अथ चतुर्थी । “एषः” सोमः “पूयमानः” पूयमानः “अचिक्रदत्” शब्द करोति । कथभूतः सन् ? “गव्युः” अस्माकं गा इच्छन् “हिरण्ययुः” हिरण्यानीच्छन् “इन्दुः” दीप्तः सन्, “सत्वाजित्” महतः शत्रोरसुरादर्जेता, “असृतः” स्वयमन्यैरहिष्यच्च सन् ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५

६ ७ ८ ९ १०

एष शुभ्यसिष्यददन्तरिक्षे वृषा हरिः ।

१ २ ३ ४ ५

पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥५॥

अथ पञ्चमी । “शुभी” बलवान् सोमः “अन्तरिक्षे” दद्यापवित्रे “असिष्यदत्” स्यन्दते । कौटुष्य एषः ? “वृषा” वर्षकः, “हरिः” हरितवर्णः, “पुनानः” पूयमानः, “इन्दुः” दीप्तः, स एव “इन्द्रम्” इन्द्रश्चापि ; गच्छतीति शेषः । “आ” —इति चार्थः ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५

एष शुभादाभ्यः सोमः पुनानो अर्पति ।

१ २ ३ ४ ५

देवावीरघशस्रहा ॥६॥ [६]

अथ षष्ठी । “एष” सोमः “शुभी” बलवान् “अदाभ्यः” अदम्भनीयः अहिंसनीयः “पुनानः” पूयमानः “अर्पति” गच्छति “देवावीर” देवानामविता “अघशस्रहा” अघान् शसन्तीत्यघशंसाः तेषां वा हन्ता ॥ ६ ॥ [६]

इति सामवेदार्थं प्रकाशे उत्तरार्चिकस्य दशमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः । १ । १ ।

१ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ १ २
स सुतः पीतये वृषा सोमः पवित्रे अर्पति ।

२ १ २ २
विघ्नन्नचाप्सि देवयुः ॥१॥

ऋ० रहुगणः । इ० गायत्री । टे० सोमः । अथ पठे
खण्डे—ससुतःपीतये इति पदुर्व सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “सः”
सोमः “पीतये” इन्द्रादिपानाय “सुतः” अभिपुतः “वृषा”
वर्षणः सन् “पवित्रे” “अर्पति” गच्छति । किङ्कर्तुं ?
“रक्षांसि” “निघ्नन्” । “देवयुः” देवकामः । स इत्यन्वयः ॥१॥

१ ३ १ १ २ १ २ १ २
स पवित्रे विचक्षणो हरिरर्पति धर्णसिः ।

१ २ ३ १ २
अभि योनिं कनिकदत् ॥२॥

अथ द्वितीया । “सः” सोमः “विचक्षणः” पश्यति कर्मैः
तत् (निघ० ३, ११, ३) सर्वस्य द्रष्टा “हरिः” हरितवर्णः
सोमः “धर्णसिः” सर्वस्य धारकः “पवित्रे” “अर्पति” गच्छति,
पश्चात् “कनिकदत्” शब्दं कुर्वन् “योनिं” स्थानं द्रोणकलशम्
“अभि” गच्छति ॥ २ ॥

१ ३ १ २ २ २ १ २ २ २ १ २
स वाजी रोचनं दिवः पवमानो वि धावति ।

३ ५ २ २ ३ १ २
रक्षोधावारमव्ययम् ॥३॥

अथ तृतीया । “सः” “वाजी” वेजनवान् अगस्त्यानीयः
“दिवः” “रोचनं” रोचकः “पवमानः” पूयमानः “विधा

“द्रोणानि” द्रोणकलशान् “अभि धावति” अभिगच्छति ।
किङ्कुर्वन् ? “इन्द्राय” इन्द्रं “मंहयन्” स्वकीयरसेन पूजयन् ॥

“मंहयन्” “मंहना”—इति पाठौ ॥ ६ ॥ [७]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराध्यायस्य दशमोऽध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ १ ॥

—०—

१ १ २ १ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २

यः पावमानौ रध्येत्यृषिभिः संभृतः रसम् ।

२ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २

सर्वः स पूतमश्नाति स्त्रदितं मातरिखना ॥ १ ॥

ऋ० पवित्रः । छ० अनुष्टुप् । दे० पवमानौ ऋचः ।

अथ सप्तमखण्डे—यः पावमानोरिति षड्रुचं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । “यः” जनः “पावमानौः पवमानदेवताकाः सर्वा-
ऋचः तद्रूपं “ऋषिभिः” सूक्तद्रष्टृभिः मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः
“संभृतं” मस्यादितं “रसं” वेदमारभूतं पावमानं सूक्तसङ्घं
यः “रध्येति”, “सः” जनः “सर्वे” भीज्यजातं “पूतं” परि-
शुद्धमेव “अश्नाति” भक्षयति कथमस्य पूतत्वम् ? तत्राह—
स्त्रस्याग्नात् प्रागेव “मातरिखना” मातरि अन्तरिक्षे श्वसि-
तीति मातरिखा वायुः, स च पवित्रमेव पवित्रेण वायुना
“स्त्रदितं” स्त्राद्रुजतं परिपूतमेवात्र पथात् स नरोऽश्नाति ॥ १ ॥

१ २ २ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २

पावमानौ रध्येत्यृषिभिः संभृतः रसम् ।

१ २ २ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २

तस्मै सरस्वती दुहे जीरः सर्पिर्मधूदकम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “यः” त्राक्षयः “पावमानौः” पवमान-
देवताका ऋचः “ऋषिभिः” मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्मन्त्रद्रष्टृभिः

वति" । कीदृशः ? "रचोद्वाः" रचनां हन्ता, "अव्ययं
वारं" दशापवित्रम् अतोत्वं विधावति विविधं गच्छति ॥

"रोचनं" "रोचना"—इति पाठौ ॥ ३ ॥

१ २ २४ ३ १ २ २ १ २

स त्रितस्याधि सानवि पवमानो अरोचयत् ।

१ १ २ १ २ २ २

जामिभिः सूर्य्यं सह ॥ *४॥

अथ चतुर्थी । "सः" सोमः "त्रितस्य" महर्षेः "अधिसा-
नवि" समुच्छ्रिते यज्ञे अधीति मत्तम्यर्थानुवादी "पवमानः"
पूयमानः "जामिभिः" प्रवृद्धैः वन्धुभूतैर्वा सुतेजोभिः "सह"
सहितः सन् "सूर्य्यम्" "अरोचयत्" प्रकाशितवान् ॥ ४ ॥

१ १ २ १ २ २ १ २ २ २

स हवद्वा हृषा सुतो वरिवोविद्दाभ्यः ।

१ २ १ २

सोमो वाजमिवासरत् ॥ *५॥

अथ पञ्चमी । "सः" सोमः "हवद्वा" शत्रूणां हन्ता
"हृषा" वर्षकः "सुतः" अभिपुतः "वरिवोवित्" यष्टर्धनस्य
लभकः "अदाभ्यः" अन्यैरहिंसनीयः ; एवङ्गुणः सन् "वाज-
मिव" संप्रामाण्य इव "असरत्" गच्छति कलशम् ॥ ५ ॥

१ १ २ २ १ १ २ २ १ २

स देवः कविनेपितोऽभि द्रोणानि धावति

१ १ १ १ १ १ १ १

इन्दुरिन्द्राय सपृष्टयन् ॥ *६॥ [७]

अथ षष्ठी । "सः" सोमः "देवः" "इन्दुः" क्लियमानः
"कविना" आक्रान्तप्रज्ञेनाध्वर्युणा "उपितः" प्रेरितः सन्

“द्रोणानि” द्रोणकलशान् “अभि धावति” अभिगच्छति ।
 किङ्कुवेन् ? “इन्द्राय” इन्द्रं “मंहयन्” स्वकीयरसेन पूजयन् ॥
 “मंहयन्” “मंहना”—इति पाठौ ॥ ६ ॥ [७]

इति सामवेदार्चप्रकाशे उत्तरायणस्य दशमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

—०—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 यः पावमानोरध्येत्वृषिभिः संभृतः रसम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 सर्वः स पूतमग्राति स्त्रदितं मातरिष्वना ॥*१*॥

ऋ० पवित्रः । छ० अनुष्टुप् । दे० पवमानो ऋचः ।
 अथ सप्तमखण्डे—यः पावमानोरिति यद्वृचं सूक्तम्, तच्च
 प्रथमा । “यः” जनः “पावमानोः पवमानदेवताकाः सर्वा-
 ऋचः तद्रूपं “ऋषिभिः” सूक्तद्रष्टृभिः मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः
 “संभृतं” सम्यादितं “रसं” वेदमारभूतं पावमानं सूक्तसङ्घं
 यः “अध्येति”, “सः” जनः “सर्वे” भोज्यजातं “पूतं” परि-
 शुद्धमेव “अग्राति” भक्षयति कथमस्य पूतत्वम् ? तत्राह—
 स्वस्यागनात् प्रागेव “मातरिष्वना” मातरि अन्तरिक्षे स्थि-
 तीति मातरिष्वना वायुः, स च पवित्रमेव पवित्रेण वायुना
 “स्त्रदितं” स्नादूकृतं परिपूतमेवान्न पथात् स नरोऽग्राति ॥१॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 पावमानोर्यो अध्येत्वृषिभिः संभृतः रसम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 तस्मै सरस्वती दुहे चौरः सर्पिर्मधूदकम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “यः” याज्ञयः “पावमानोः पवमान-
 देवताका ऋचः “ऋषिभिः” मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्मन्त्रद्रष्टृभिः

सम्भृतं रसं” वेदसारं सूक्तसङ्गम् “अध्येति” अधीते, “तस्मै”
 पवमानाध्ययनं कुर्वते जनाय “सरस्वती” सर्वत्र सरणवती
 वाग्देवता “क्षीरं” यज्ञसाधनं पयः, “सर्पिः” तादृशं घृतं
 “मधु” मदकरम् “उदक” सोमं “दुग्धे” स्तयमेव दुग्धे
 यागादिपरवेदशास्त्रविदं करोतीत्यर्थः दुग्धं प्रपूरणे (अदा०
 प०) कर्मकर्त्तरि “न दुग्धञ्चुनमाम् (३, १, ८८)—इत्या-
 दिना यकः प्रतिषेधः, “लोपस्त आत्मनेपदेषु (७, १, ४१)”
 —इति तलोपः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 पावमानीः स्वस्त्ययनीः सुदुघा हि घृतश्रुतः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 ऋषिभिः संभृतो रसो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥*३॥

अथ तृतीया । याः पावमान्य ऋचः ताः “स्वस्त्ययनीः”
 जैनप्रायिकाः “सुदुघाः” सुदु फलं दुहानाः “घृतश्रुतः” घृतं
 शोतन्ति चारयन्तीति घृतश्रुतः ईदृग्भूताः अस्मान्मुग्धञ्चा-
 त्विति शेषः । “ऋषिभिः” मन्त्रदशिभिर्मुनिभिः “रसः”
 फलमारः “सम्भृतः” अस्मासु सम्पादितः “ब्राह्मणेषु” ब्राह्मणो-
 मन्त्राः तत्पाठकाः ब्राह्मणाः, तेषु अस्मासु “अमृतम्” अविना-
 शयत्वं “हितं” सम्पादितम् ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 पावमानीर्दधन्तु न इमं लोकमयो अमुम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 कामांस्समर्धयन्तु नो देवादेवैः समाहृताः ॥*४॥

अथ चतुर्थी । “देवैः” इन्द्रादिभिः “समाहृताः” सम्पा-
 दिताः “गा” “देवो” पवमानमन्याभिमानिनो देव्यः

“नः” अस्माकम् “इमम्” ईदृग्भूतं “लोकं” भूलोकम् “अथो”
अपि च “असु” स्वर्गलोकं “दधन्तु” प्रयच्छन्तु । तत्रत्यान्
“कामान्” च “नः” अस्मादर्थं “समर्चयन्तु” समृद्धान्
कुर्वन्तु ॥ ४ ॥

१ १ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १ २ १ १

येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा ।

१ २ २ १ १ २ १ १ २

तेन सहस्रधारेण पावमानीः पुनन्तु नः ॥ *५* ॥

अथ पञ्चमी । “देवाः” इन्द्राद्याः “येन” पवित्रेण शुद्धि-
साधनेन “सदा” “आत्मानं” स्वदेहं “पुनते” शोधयन्ति,
“सहस्रधारेण” सहस्रावान्तरभेदयुक्तेन “तेन” साधनेन “पाव-
मानीः” पावमान्य ऋचः “नः” अस्मान् “पुनन्तु” ॥ ५ ॥

२ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १

पावमानीः स्वस्थयनीस्ताभिर्गच्छति नान्दनम् ।

१ १ २ १ २ २ १ २ १ २ १ २ १ २

पुण्याथ भवान्भक्षयत्यमृतत्वं च गच्छति

॥ *६* ॥ [□]

अथ षष्ठी । “पावमानीः” पवमानः पावकः पूयमानो वा
सीमः, तत्सम्बन्धिन्यस्तद्देवताका ऋचः पावमान्यस्ताः “स्वस्थ-
यनीः” स्वस्थीत्यविनाशनाम, तथाविधफलस्य प्रापयित्रः,
“ताभिः” उक्तलक्षणाभिः पावमानीभिः तत्प्राप्तेन स्तोता
“नान्दनं”, नन्दयति सुकृतिन इति नन्दनः स्वर्गः स एव
नान्दनः स्वाधिकस्तद्वितप्रत्ययः तम् “गच्छति” प्राप्नोति ।
किञ्चेह लोके “पुण्यान्” सुकृतसम्पादितान् “भवान्”
“भक्षयान्” भोगान् भक्षयानादिभक्षयान् “च भक्षयति” ।

किञ्च “अमृतत्वं च गच्छति” अमृतत्वं नाम सोमभावः तच्च प्राप्नोति ॥ ६ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य दशमोऽध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अगन्म महा नमसा यविष्ठं

यो दीदाय समिद्धः स्वे दुरोणं ।

चित्रभानुर्ऽरोदसी पन्तर्कवी

स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

अ० वसिष्ठः । छ० त्रिष्टुप् । दे० इन्द्रः । अयोष्टमि खण्डे—अगन्मेति द्विचामकं प्रथमं सूत्रम्, तत्र प्रथमा । “यः” शक्तिः “स्वे दुरोणं” आह्वयनीयाख्ये स्वे स्थाने “समिद्धः” काष्ठैः सत्यग्दीतः सन् “दीदाय” दीप्यते, तमिमं “यविष्ठं” युवतमम् “कवी” विस्तीर्णयोः “रोदसी” रोदस्योः व्यावा-
धयिव्याः “अन्तः” मध्ये अन्तरिक्षे “चित्रभानुं” चित्रकालं “स्वाहुतं” सुष्ठु आहुतिभिर्हुता सन्त “विश्वतः” सर्वतः “प्रत्यञ्चं” प्रतिगच्छन्तमग्निं “महा” महता “नमसा” नम-
स्कारेण “अगन्म” वयमुपगच्छामः ॥ १ ॥

स मङ्गा विश्वा दुरितानि साक्षा-

नग्नि एवे दम या जातवेदाः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
स नो रक्षिषद्दुरितादवद्या-

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
दस्मान्गृणत उत नो मघोनः ॥*२॥

अथ द्वितीया । यः “अग्निः” “मङ्गा” महत्वेन “विष्वा”
विष्वाणि “दुरिता” दुरितानि “साक्षान्” अभिभवन् “जात-
वेदाः” जातधनः जातप्रज्ञो वा “दमे” यज्ञगृहे “स्तुवे”
अस्माभिः स्तूयते, “सः” अग्निः “गृणतः” स्तुवतः “नः”
अस्मान् “दुरितात्” पापात् “अवद्यात्” निन्दिताच्च कर्मणः
“रक्षिषत्” रक्षतु । “उत” अपि च “मघोनः” इविषतः
“नः” अस्मान् रक्षतु ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिडाः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
त्वे वसु सुपणनानि सन्तु

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
यूयं मात स्वस्तिभिः सदा नः ॥*३॥ [८.]

अथ तृतीया । हे “अग्ने !” “त्व” “वरुणः” अग्नि
पापानां निवारको भवसि “उत” अपि च “मित्रः” अग्नि,
पुण्यप्रापणे मखा भवसि । “वसिडाः” एतन्नामका ऋषयः
हे अग्ने ! “त्वां” “मतिभिः” स्तुतिभिः “वर्धन्ति” वर्धयन्ति
“त्वे” त्वयि विद्यमानानि “वसु” यज्ञानि “सुपणनानि” सुस-
भजनानि “सन्तु” । हे अग्ने ! “यूयं” त्वदाद्याः सर्वे देवाः

“स्वस्तिभिः” जेमैः “नः” अस्मान् “सदा” सर्वदा “पात”
रक्षत ॥ ३ ॥ [८]

३ २ ४ ३ १ १ २ ३ १ २ ३ १ १
महा० इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमा० इव ।

१ २ ३ १ १
स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥ * १ * ॥

ऋ० वत्सः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ वृचात्मके
द्वितीयसूक्ते—तत्र प्रथमा । “यः” “इन्द्रः” “ओजसा”
बलेन “महान्” सर्वभ्योऽधिकः । क इव ? “वृष्टिमानिव”
यथा वृष्ट्या युक्तः “पर्जन्यः” रसानां प्राज्ञेयिता देवः महान्
स इन्द्रः “वत्सस्य” पुत्रस्थानीयस्य स्तोतुः वत्स-नाम्न एव वा
ऋषेः “स्तोमैः” स्तोत्रैः “वावृधे” प्रवर्द्धते ॥ १ ॥

१ १ १ २ १ १ २ १ १ २ ३ १ २ १ १
कण्वा इन्द्रं यदक्रत स्तोमैर्यज्ञस्य साधनम् ।

३ १ १ २ १ २
जामि ब्रुवत आयुधा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “कण्वाः” स्तोत्र-नामैतत् (निघ० १,
१५, ०) स्तोतारः कण्वगोत्रा वा “इन्द्र” “स्तोमैः” स्तोत्रैः
“यज्ञस्य” यागस्य “साधन” साधयितारं निष्पादकं “यद्”
यदा “अक्रत” अकृपत करोतेर्लुङि “मन्त्रे” घसेति (२, ४,
८०) चूर्णेर्लुक्, तदानीं “आयुधा” अचूणां छिद्यकानि बाणा-
दीनि “जामि” अतिरेकनामैतत् अतिरिक्तम् अधिक प्रयो-
जनरहितं “ब्रुवत” कथयन्ति । “आयुधा” आयुधस्य सर्वस्य
कार्यस्येन्द्रेण कृतत्वात् आयुधानि निःप्रयोजनानीत्यर्थः यदा,

“आयुधा” आयुधमायोधनशीलमिन्द्रं “जामि” जामिं भ्रातरं
‘बुवते’ वदन्ति ॥

“आयुधा”-“आयुधम्”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ २ १ १ २ १ १
प्रजासृतस्य पिप्रतः प्र यद्भरन्त वङ्गयः ।

१ २ ३ २ ३ १ २
विप्रा ऋतस्य वाहसा, ॥ ३ ॥ [१०]

अथ तृतीया । “ऋतस्य” यज्ञस्य सत्वस्य वा “प्रजा”
प्रकर्षेण जातमिन्द्रं “पिप्रतः” नभसः प्रदेशान् पूरयन्तः
“वङ्गयः” वाङ्का अश्वा “यद्” यदा “प्र भरन्त” प्रकर्षेण
भरन्ति वहन्ति तदा “विप्राः” मिधाविनः स्त्रीतारः “ऋतस्य”
यज्ञस्य “वाहसा” प्रापकेण स्तोत्रेण तम् इन्द्रं स्तुवन्तीति
शेषः ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य दशमस्याध्यायस्य अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

१ १ १ १ २ २ १ २ १ १ २
पवमानस्य जिघ्रतो हरेद्यन्द्वा असृक्षत ।

१ १ २ १ १ १
जीरा अजिरगोचिपः ॥ १ ॥

ऋ० वेङ्गानसः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ नवमे
खण्डे—पवमानस्येति वृक्षात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
“जिघ्रतः” पुनः पुनः तमांसि विनाशयतः “हरेः” श्रुति-
वर्णस्य “अजिरगोचिपः” सर्वत्र गमनशीलतेजसः “पवमानस्य”
“चन्द्रा” चदि आद्यादे (भ्वा० प०) देवानामाद्यादयित्रः

“जोराः” क्षिप्रं चरणशीलाः धाराः “असृजन्त” सृजन्ति पवि-
त्रान्निर्गच्छन्तीत्यर्थः ॥

“जिघ्रतः” “जह्वतः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पवमानो रथीतमः शुभ्रं भिः शुभ्रशस्तमः ।

१ २ १ १ २

हरिचन्द्रो मरुद्गणः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “पवमानः” देवः “रथीतमः” अति-
शयेन रथवान् “इद्रयिनः (८, २, १७ वा०)”—इतीकारः ।
तथा “शुभ्रं भिः” शोभायुक्तेभ्यस्तेजोभ्योऽपि “शुभ्रशस्तमः”
अत्यन्त दीप्यमानस्य यद्वा, निर्मलतमस्यशोयुक्तः “हरिचन्द्रः”
“इक्ष्वाचन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे (६, १, १५१)”—इति साङ्गि-
तिकाः सृष्ट् हरितवर्णदोमिः हरितधारायुक्तो वा “मरुद्गणः”
मरुतो यस्य गणाः रुद्रावभूताः स तथोक्तः तादृशः सोमः
सर्वान् स्वरश्मिभिः व्याप्नोत्वित्युत्तरेण सख्यन्धः ॥ २ ॥

१ १ १ क १ २ १ १ १ ३ १ १

पवमान व्यश्रुहि रश्मिभिर्वाजसातमः ।

१ १ १ १ ३ १ १

दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ३ ॥ [११]

अथ तृतीया । हे “पवमान !” सोम ! त्वं “रश्मिभिः”
स्वदीप्तिभिः “व्यश्रुहि” सर्वं जगद् व्याप्नुहि । कोट्यस्त्वम् ?
“वाजसातमः” अतिशयेनाश्वस्य दाता वलस्य सम्भक्ता वा
तथा “स्तोत्रे” पवमानं स्ताव कुर्वते जनाय “सुवीर्यम्”
शोभनवीर्यपितं पुत्रं धनं वा “दधत्” विदधत् प्रयच्छत्
व्याप्नुहि ॥

“पवमानव्यश्रुहि” पवमानोव्यश्रवत्—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [११]

२ ३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
परीतो पिञ्चता सुतः सोमो य उत्तमः हविः ।

३ १ २ ३ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
दधन्वा यो नर्यो अस्वारन्तरा सुषाव सोममद्रिभिः

॥ ११ ॥

४० भरद्वाजः । ४० गायत्री । दे० सोमः । अथ लक्षा-
त्मके द्वितीयसुक्ते—प्रथमा । हे ऋत्विजः ! “सुतम्” अभि-
पुतं सोमम् “इतः” अस्मात् कर्मण ऊर्द्धम् अथवा अस्मात्
प्रदेशात् ऊर्द्धं “परिपिञ्चत” वसतीवरीभिः इतोपिञ्चतेत्यत्र
सङ्घितायां छान्दसं रो कृत्वम्, आदेशप्रत्यययोरिति यत्वम्
“यः” “सोमः” देवानाम् “उत्तमं” प्रयत्नं “हविः” भवति
“आ” अपि च “नर्यः” मनुष्यहितः यस्य सोमः “अप्” वस-
तीवरीषु अन्तरिक्षे वा “अन्तः” “दधन्वान्” गच्छन् भवन्
भवति तं “सोमम्” “अद्रिभिः” आवभिः अध्वर्युः “सुषाव”
अभिपुतं चकार ; तं परिपिञ्चतेति समन्वयः ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
नूनं पुनानोऽविभिः परि स्रवादव्यः सुरभित्तरः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
सुते चित्वाप्सु मदासो अन्धसा श्रीणन्तो गोभिरुत्तरम्

॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “अदव्यः” कैयिदप्यद्विसितः
“सुरभित्तरः” अत्यन्तं सुगन्धि त्वं “नूनम्” इदानीं “पुनानः”
पूयमानः “अविभिः” अविवालकतैः पवित्रैः “परिस्रव” परि-
चर “सुते चित्” अभिपुते मति “अन्धसा” मत्तलचपेनायेन
“गोभिः” गोविष्कारैः चौरादिभिः “श्रीणन्तः” मिश्रयन्तः

वयम् “उत्तरम्” उद्धूततरम् “अणु” वसंतौवरीषु स्थितं
“त्वा” त्वां “मदामः” मदामहे ॥ २ ॥

११ २ १ २४ ३ १२ ३ २३ १ २ २२
परि स्नानश्चक्षसे देवमादनः क्रतुर्निन्दुर्विचक्षणः

॥*३*॥ [१२]

अथ अध्यास्यरूपा तृतीया । “स्नानः” सुतः अभिपूय-
माणः सोमः “चक्षसे” सर्वेषां दर्शनाय “परि” स्रवति ।
कीदृशः ? “देवमादनः” देवानां तर्पयिता, “क्रतुः” कर्त्ता,
“इन्दुः” पात्रेषु चरणशीलः दौष्टो वा, “विचक्षणः” “सर्वस्य”
विद्वष्टा ॥ ३ ॥ [१२]

१२ २ १ २ ३ २३ ३ २३
असावि सोमो अरुपो वृषा हरौ

१२ ३ २ ३ २ २४
राजैव दस्मो अभि गा अचिक्रदत् ।

२ १७ १ १ २ ३ १ २ २ १
पुनानो वारमत्येप्यव्ययम् श्येनो

१८ २ १ २ ३ १ २
न योनिं घृतवन्तमासदत् ॥*१*॥

अ० वसुः । अ० जगती । दे० सोमः । अथ तृचालकै
तृतीय-सूक्ते—प्रथमा । “सोमः” “असावि” अभिपुतोऽभूत् ।
कीदृशः सोमः ? “अरूपः” आरोचमानः, “वृषा” वर्षकः,
“हरिः” हरितवर्णः ; स च राजैव “दस्मः” दर्शनीयः सन्
“गाः” उदकानि “अभि” सक्ष्य “अचिक्रदत्” शब्दं करोति
स्वरसनिर्मोकममये, पश्चात् पुनानः “अव्ययम्” अविमयं
“वारं” बालं दद्यापवित्रम् “अत्येपि” हे सोम । अतिक्रम्य

गच्छसि । ततः “श्वेनो न” श्वेन इव “योनि” स्वीयं स्थानं
“पृतवन्तम्” उदकवन्तम् “आसदन्” प्रविशति ॥

“अत्येपि” “पर्येति”—इति पाठौ, “आसदन्” “आस-
दम्”—इति च ॥ १ ॥

१ १ १ २ १ १ ३ १ १ १ १ १
पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनो

१ २ ३ २ ३ २ २ १ २
नाभा पृथिव्या गिरिषु क्षयं दधे ।

१ १ २ १ २ ३ २ ३ २ १ २ १
स्वसार आपो अभि गा उदासरन्त्सं

२ २ ३ १ २ २ २
यावभिर्वसते वीते अध्वरे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । यस्य “महिषस्य” महतः “पर्णिनः” पर्णवतः
पुननवतो वा सोमस्य “पर्जन्यः” “पिता” जनकः “सः” सोमः
“पृथिव्याः” “नाभा” नाभौ नाभिस्थानीये हविर्धाने
“गिरिषु” गिरिसम्बन्धिषु यावसु “क्षयं” निवासं “दधे” धार-
यति अभिषयसमये । तथा “स्वसारः” अङ्गुलयः “आपः”
वसतीवर्यः “गाः” आगिरार्याः स्तुतयो वा “अभि” आभि-
मुख्येन “उदासरन्” उद्गच्छन्ति गच्छन्तु, “वसते”, “सम्”
गच्छते च, “यावभिः” साकम् । कुत्र ? “वीते” कान्ते
“अध्वरे” यज्ञे ॥

“उदासरन्” “उतासरन्”—इति पाठौ, “वीते” “वीथे”
—इति च ॥ २ ॥

१ १ २ २ १ २ २ १ १ २ २ २
कविर्वेधस्या पर्येपि माहिनमत्यो

१ १ २ २ १ २
न मृष्टो अभि वालमर्षसि ।

३ १ २ ३ १ २

अपसेधं दुरिता सोम नो मृड

२ १ २ २ २ १ २

घृतावसानः परि यासि निर्णिजम् ॥३॥ [१३]

अथ तृतीया । हे “सोम !” “कविः” क्रान्तदर्शी सन्
 “वेधस्या” यागविधानेच्छया “माहिनं” मंहनीयं पवित्रं
 “पर्य्येदि” परिगच्छसि, यथात् “मृष्टः” प्रक्षालितः “अस्यो न”
 अश्व इव “वाजं” संग्रामम् “अभ्यर्पसि” । सोम ! “दुरिता”
 अस्मदीयानि दुरितानि “अपसेधन्” परिहरन् “नः” अस्मान्
 “मृड” सुखय “घृतावसानः” घृतानि उदकानि वसानः
 प्राच्छादयन् “परि यासि” अभिगच्छसि । किन्तत् ?
 “निर्णिजम्” पवित्रम् ॥

“सोमनोमृडघृता”-सोममृडयघृतम्—इति पाठो ॥३॥ [१३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चन्यस्य दशमोऽध्यायस्य नवमः खण्डः ॥८॥

१ २ १ २ २ १ २

श्रायन्त इव सूर्य्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

१ २ १ २ २ १ २

वसूनि जातो जनिमान्योजसा

१ २ ३ १ २

प्रति भागं न दौधिमः ॥४॥

ऋ० नृमेधः । ऊ० वृद्धी । दे० इन्द्रः । अथ दशमे
 खण्डे—प्रगाथात्मके प्रथम-सूक्ते, प्रथमा । हे अस्मदीया
 जनाः ! “श्रायन्त इव” सूर्य्यं यथा समाश्रिता रश्मयः
 सूर्य्यं भजन्ते, तथा “इन्द्रस्य” “विश्वेत्” विश्वान्येव धनानि

“भजत” भजत । “जातः” प्रादुर्भूतः इन्द्रः यानि “वसूनि”
धनानि “श्रोजसा” बलेन “जनिमा” जनिष्यमाणानि करोति
अतो “भागं न” पितॄन् भागमिव तानि धनानि “प्रति
हीधिमः” प्रतिधारयेत् ॥

“जातो जनिमानि”-“जाते जनिमानि”—इति पाठौ ॥ १ ॥

११ २१ १८ २१ १८ २१ ११
अलर्षिरातिं वसुदासुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः ।

१ २ २ १ २ २ १ २० १
यो अस्य कामं विधत्ते न रोषति

११ २१ १ १ ११
मनो दानस्य चोदयन् ॥ २ ॥ [१४]

अथ द्वितीया । हे स्तोतः । “अलर्षिरातिम्” अपा-
पकदानम् अपापिष्ठस्य दातारमित्यर्थः अलर्षिपदसमानार्थम-
नर्थपदं यास्केन व्याख्यातम्—“अनर्थरातिमनशीलदानम-
शीलं पापकम्” इति (निरु० नै० ६, २३) “वसुदा” धनस्य
दातारमिन्द्रम् “उप स्तुहि” यतः “इन्द्रस्य” “रातयः” दानानि
“भद्रा” कल्याणानि मङ्गलैश्वर्यकारिणीत्यर्थः । “यः” इन्द्रः
स्त्रकीयं “मनः” “दानाय” अभौष्टप्रदानाय “चोदयन्” प्रेर-
यन् “विधत्ते” परिचरतः “अस्य” स्तोतुः “कामम्” इच्छां
“न रोषति” न हिनस्ति । तमिन्द्रसुपस्तुहीति सम्बन्धः ॥

“अलर्षिरातिम्”—इति छन्दोगाः पठन्ति, “अनर्थरा-
तिम्”—इति बहुधाः ; “यो अस्य” “सो अस्य”—इति
च ॥ २ ॥ [१४]

११ १ ११ २ ११ २ ११
यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

१२ १ २४ २ ११ २ २२ २४ २ १ २२
मघवं छग्धि तव तन्न जतये वि द्विपो वि मृधो जहि
॥१॥

अ० भर्गः । छ० वृद्धतौ । दे० अग्निः । अथ प्रगाथात्मके
द्वितीय सूक्ते—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “यतः” हिंसकान्
“भयामहे” वयं, ततः “नः” अस्माभ्यम् “अभयं” “छधि”
कुरु । हे “मघवन् !” धनवन्निन्द्र ! “नः” अस्मानुद्दिश्य
“तन्” तस्यै “तव जतये” त्वत्कर्तृकायै रचायै “शग्धि” शक्नो
भव । किञ्च “वि द्विपः” अस्माद्दृष्टुन् विजहि ; “वि मृधः”
अस्मद्दिसकान् विजहि ॥

“जतये” “जतिभिः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ २२ २ २२ २ २२ २ २ २ २ २
त्वं हि राधसस्यते राधसो महः क्षयस्यासि विधत्ता ।
१ २ २२ २ २ २ २ २ २ २ २
तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे
॥२॥ [१५]

अथ द्वितीया । हे “राधसस्यते !” धनस्य स्वामिन् ।
“त्वं हि” त्वं खलु “महः” महतः “राधसः” धनस्य “क्षयस्य”
वृद्धस्य च “विधत्ता असि हि” अस्माभ्यं दातुं धारको भवसि
खलु । हे “गिर्वणः” गौर्भिर्वननीयः “मघवन्” धनवन्निन्द्र
“तं” तादृशं “त्वा” त्वाम् “वयं” “सुतावन्तः” अभिपुत सोमाः
“हवामहे” आश्रयामः ।

“राधसस्यते” “राधस्यते”—इति पाठौ, “विधत्ता”
“विधत्ते”—इति च ॥ २ ॥ [१५]

३२३ २२१ २

द्युमन्तं शुष्ममा भर ॥३॥ [१६]

अथ द्वितीया । हे “पवमान !” सोम ! “अद्रिभिः”
प्रावभिः “सुष्वाणः” सुन्वानः अभिपूयमाणस्त्र “कनिक्रदत्”
अशं शब्दं कुर्वन् “अभ्यर्प” कलशं पात्राणि चाभिमर्ष्य ।
किञ्च “द्युमन्तं” दीप्तियुक्तं “शुष्मं” शत्रूणां शोधकं बलं वा
“आभर” ॥

“आभर” “उत्तमम्”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१६]

११ २१२ ३२३ १२३१२

पवस्व देववीतय इन्द्रो धाराभिरोजसा ।

१ ११२ १२

आ कलशं मधुमांत्सोम नः सदः ॥१॥

अ० मनुः । छ० उष्णिक् । दे० सोमः । अथ द्वितीया-
जके द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । हे “इन्द्रो !” सोम ! “देववी-
वीतये” देवानां भक्षणाय “ओजसा” बलेन “धाराभिः”
आत्मीयाभिः “पवस्व” चर । हे “सोम !” “मधुमान्” मद-
कररसवान् त्वं “नः” अस्मादीयं “कलशं” द्रोणाभिधानम्
“आसद” आसीद सटेलुडि रूपम् ॥ १ ॥

१२ ३१ २२२३ २२ १२

तव द्रप्सा उदप्रुत इन्द्रं मदाय वावधुः ।

१ २११ २१२२२२

त्वां देवासो अमृताय कं पपुः ॥२॥

अथ द्वितीया । “उदप्रुतः” यज्ञतीवर्थाप्यमुदकं प्रति
गच्छन्तः यज्ञा, उदकस्य निर्गमयितारः “तव” सम्भूताः
“द्रप्साः” द्रुतगामिनो रसाः “मदाय” मदायन् इन्द्रम्

“वावधुः” वर्धयन्ति । ततः “देवासः” देवा इन्द्रादयः “कं”
सुखकरं “त्वाम्” “अमृताय” अमरणार्थं “पपुः” पिबन्ति ॥२॥

१ २ ३ १ २ १ २
आ नः सुतास इन्दवः पुनाना धावता रयिम् ।

१ १ २ १ १ १
वृष्टिद्यावो रीत्यापः स्वर्विदः ॥३॥ [१७]

अथ तृतीया । हे “सुतासः” अभिपूयमाणाः ! हे “इन्दवः”
दीप्ताः पात्रेषु चरन्तो वा “रीत्यापः” यैः पृथिवीं प्रति स्रवण-
शीला आपः, तादृशा हे सोमाः ! “पुनानाः” पूयमानाः यूयं
“नः” अस्मभ्यं “रयिम्” “आ धावत” आगमयत । कीदृशाः ?
“वृष्टिद्यावः” वृष्टिमभि रीत्यैः क्रियते, वृष्ट्याभिसुखद्युलोक-
यन्तः “स्वर्विदः” सर्वस्य लम्बकाः ॥ ३ ॥ [१७]

१ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २
परि त्यत् हृय्यतत् हरिं वभ्रुं पुनन्ति वारेण ।

१ १ २ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २
यो देवान्विष्वात् इत्परि मदेन सह गच्छति ॥४॥

ऋ० अश्वरोपः ऋजिष्वा या । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः ।
अथ तृचानके तृतीयसूक्ते—प्रथमा । “हृय्यत” सर्वैः स्पृहणीयं
“हरि” हरितवर्णं “वभ्रुं” वभ्रुवर्णं च “त्यं” तं सोमं “वारेण”
वालेन पवित्रेण “परि पुनन्ति” परिशीलयन्ति “यः” सोमः
“विष्वात्” एतत्सर्वा निन्द्रादीन् देवान् अनेन “मदेन” मादकेन
रसेन “सह” “परि गच्छति” ॥ ४ ॥

१ २ १ १ १ २ १ १ १ १ २
द्वियं पञ्च स्वयशसत् सखायो अद्रिसंहतम् ।

१ २ १ २ २ २ २ १ २ १ २ २

उपो पु जातमसुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम् ।

१ २ २ २ १ २

इन्द्रं देवा अयासिपुः ॥१॥

ऋ० अमहीयुः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ द्वा-
त्तके पञ्चम-सूक्ते—प्रथमा । “जातम्” प्रादुर्भूतम् “असुरं”
वसतीवरीभिः प्रेरितम् “भङ्गं” शत्रूणां भञ्जकम् “गोभिः”
गोर्विकारैः पयोभिः “परिष्कृतम्” अलङ्कृतम् “इन्द्रं” सोमं
“देवाः” इन्द्रादयः “उपायासिपुः” उपगच्छन्ति ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ २ १ २

तमिद्वर्धन्तु नो गिरो वत्सं सशिश्वरीरिव ।

१ २ २ १ २ २

य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥२॥

अथ द्वितीया । यः सोमः “इन्द्रस्य” “हृदंसनिः” हृदयस्य
सम्भक्ता भवति “तमित्” तमेव सोमं “नः” अस्माकं “गिरः”
स्तुतिरूपा वाचः “सर्वर्धन्तु” संवर्धयन्तु । तत्र दृष्टान्तः—“वत्सं”
वालं “शिश्वरीरिव” यथा शिश्वर्यो वक्षपयस्का मातरो वत्सं
सम्यक् वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

अपां नः सोम शं गवे धुक्ष्व पिप्युपीमिपम् ।

१ २ १ २ २

वर्धां समुद्रमुक्थ्य ॥३॥ [२०]

अथ तृतीया । हे सोम । त्वं “नः” अस्माकं “गवे”
“शं” सुखम् “अपे” चर । अपि च “पिप्युपीमिपम्” प्रवृद्धाम्

“इपम्” अन्नं “सुचस्व” प्रपूरय । किञ्च हे “उक्थ” ! प्रशस्य !
“समुद्रम्” “वर्हि” वर्धय ॥

“अर्पानः”-“अर्पाणः”—इति पाठौ, “उक्थ”-उक्थ्यम्
—इति च ॥ ३ ॥ [२०]

इति सामवेदार्पणप्रकाशे उत्तराध्यायस्य दशमोऽध्यायस्य एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति वर्हिरानुषक् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
येषामिन्द्रो युवा सखा ॥*१॥

ऋ० त्रिशोकः । छं० गायत्री । दे० अग्निः । अथ
द्वादश-खण्डे—आघाये अग्निमिति लृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्,
तत्र प्रथमा । “ये” ऋषयः “आ घा” आभिसुख्येन खलु
“अग्निम्” “इन्धते” दौषयन्ति, येषाञ्च “युवा” नित्यतरुणः
“इन्द्रः” “सखा” भवति, ते “आनुषक्” आनुपूर्व्येण “वर्हिः”
लृणन्ति ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
वृद्धिदिध्या एपां भूरि शस्त्रं पृथुः स्वसः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
येषामिन्द्रो युवा सखा ॥*२॥

अथ द्वितीया । “एषाम्” ऋषीणाम् “इध्मः” “वृद्धत्”
इत्” मृच्चान् खलु, “भूरि” वहु “शस्त्रं” स्तोत्रस्वरूपञ्च “पृथुः”
मृच्चान् । सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
अयुद इद्युधा वृत्तं शूर आजति सत्वभिः ।

२ २ १ २ २ २ १ २

येषामिन्द्रो युवा सखा ॥*३*॥ [२१]

अथ तृतीया । “युवा इन्द्रः येषां सखा” तेष्वन्तर्भूतः
 ज्ञातृत् “अयुध इत्” प्राग्योक्तैव सन् “युधावतं” योद्धृभिर्मटे-
 रावतं ग्रवुं “सत्वभिः” आत्मीयैर्वलैः “शूरः” सन् “याजति”
 नमयति ॥ ३ ॥ [२१]

१ ३ २ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

य एक इद्विदयते वसु मर्त्ताय दाशुषे ।

१ २ २ १ २ १ १ २ २ २

ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अङ्ग ॥*१*॥

अ० गीतमः । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः । अथ य एक-
 इति लक्षणात्कं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “यः” इन्द्रः
 “एक इत्” एक एव “दाशुषे” हविर्दत्तवते “मर्त्ताय” मनुष्याय
 यजमानाय “वसु” धनं “विदयते” विशेषेण ददाति “अङ्ग”
 —इति क्षिप्रं नाम (निरु० ने० ५, १७) “अप्रतिष्कृतः”
 परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः । एवम्भूतः स
 “इन्द्रः” क्षिप्रम् “ईशानः” सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ १ ॥

१ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाप आ विवासति ।

३ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

उयं तत्पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “बहुभ्यः” मनुष्येभ्यः सकाशात् “यः”
 चित् द्वि” य एव खलु यजमानः “सुतावान्” अभिपुतसीम-
 युक्तः सन् । हे इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “आ विवासति” परि-
 चरति विवासतिः परिचरणकर्त्ता (निघ० ३, ५, १०) “तत्”

तस्मै यजमानाय “उयम्”-उद्गूष्मं “श्वः” बलम् “इन्द्रः”
“अङ्ग” क्षिप्रं “आपत्यते” आपतयति प्रापयति ॥ २ ॥

१ १ २२ ३ १ २ २ १ २२

कदा मर्त्तमराधसं पदा जुम्पमिव स्फुरत् ।

१ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

कदा नः शुश्रुवद्गिर इन्द्रो अङ्ग ॥ ३ ॥ [२२]

अथ तृतीया । “अराधसं” इविर्लक्षणेन राधसा धनेन
रक्षितमयष्टारमित्यर्थः । एवंविधं “मर्त्तं” मनुष्यम् “इन्द्रः”
“पदा” पादेन “जुम्पमिव” अहिच्छत्रमिव “कदा” वा
“स्फुरत्” स्फुरिष्यति बधिष्यति ? यथा अहिच्छत्रं मण्डला-
कारेण शयानं कथिदनायासेन हन्ति एवमिन्द्रोऽपि कदास्म-
च्छत्रं नृ हनिष्यतीत्यर्थः स्फुरतिस्फुरतीति बधकर्मसु (निघ०
२, १८, १४ १६ पठितत्वात्) । “नः” अस्माकं यष्टृणां
“गिरः” स्तुतिलक्षणा वाचः “इन्द्रः” “कदा” कस्मिन् काले
“अङ्ग” क्षिप्रं “शुश्रुवत्” श्रोष्यतीति वितर्क्यते अत्र निरुक्तम्—
“जुम्पमहिच्छत्रकभवति यत् जुभ्यते कदा मर्त्तमनाराधयन्तं
पादेन जुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः श्रोष्यति गिर इन्द्रो अङ्ग
(निघ० जै० ५, १७)”—इति क्षिप्रनामैतत् इति ॥ ३ ॥ [२२]

१ २ ३ १ २ २ २ २ २ १ २

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

१ १ १ १ २ २ १ १

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उदध्ममिव येमिरे ॥ १ ॥

ऋ० मधुच्छन्दाः । क० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ
गायन्तीति—तृचात्मकं सूक्तं तृतीयम्, तत्र प्रथमा । हे “शत-
क्रतो” बहुकर्मन् ! बहुयज्ञ ! वा इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “गायत्रिणः”

उद्गातारः “गायन्ति” स्तुवन्ति ; “अर्किणः” अर्चने हेतुमन्त्र-
युक्ता होतारः “अर्कम्” अर्चनीयम् इन्द्रम् “अर्चन्ति” स्तोत्र-
यस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशमन्ति ; “ब्रह्माणः” ब्रह्मप्रभृतयः इतरै
ब्राह्मणाः “त्वाम्” “उद्येमिरे” उन्नतिं प्रापयन्ति । तत्र
दृष्टान्तः—“वशमिव” यथा वंशाद्ये नृत्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं
वशमुन्नतिं कुर्वन्ति, यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुल-
मुन्नतं कुर्वन्ति, तद्वत् । एतामृच यास्क एवं व्याचष्टे—“गायन्ति
त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत
उद्येमिरे वंशमिव । वशो वनशयो भवति वज्राच्छूयत इति
वेति” (निरु० नै० ५, ५) । अर्कशब्दश्च बहुधा व्याचष्टे—
“अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति यदेनान-
र्चन्त्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति सहस्रः कटु-
किन्ना (निरु० नै० ५, ४)”—इति ॥ १ ॥

१७ १ २ ११२ १ ११२ १२

यत्सानोः सान्वारुहो भूर्यस्पष्ट कर्त्स्वम् ।

१३ १ १२ ११२ १ १२

तदिन्द्रो अर्धं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “यद्” यदा “सानोः सानु” यजमानः
सानोः सानु, सोमवज्रो समिदाद्याह्वरणाय पर्वतप्रदेशम्
“आरुहः” आरुढवान् । तथा “भूरि कर्त्स्वम्” बहुकर्म यागरूपम्
“अस्पष्ट” स्पष्टवान् उपक्रान्तवानित्यर्थः । “तत्” तदानीम्
“इन्द्रः” “अर्थे” यजमानस्य प्रयोजनं “चेतति” जानाति ।
ज्ञात्वा च “वृष्णिः” कामानां वर्णिता मनु “यूथेन” मरुद्गणेन
सह “एजति” कम्पते, अस्य स्वानाद् यज्ञभूमिमागन्तुमि-
त्यर्थः ॥

“सानोः सान्वारुहः” सानोः सानुमारुहन्—इति पाठौ ॥ २ ॥

युञ्क्त्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा ।

अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ ३ ॥ [२३]

इति पञ्चमः प्रपाठकः ।

अथ तृतीया । हे “सोमपाः ।” सोमपानयुक्तेन्द्र । “हरी” त्वदीयावखौ “युञ्क्त्वा हि” सर्वथा संयोजय । “अथ” अनन्तरं “नः” अस्मादीयानां “गिरां” स्तुतीनाम् “उपश्रुतिं” समीपे श्रवणमुद्दिश्य “चर” तत्त्वदेशे गच्छ । कीदृशौ हरी ? “केशिना” स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ, “वृषणा” सेचनसमर्थौ युवानौ, “कक्ष्यप्राः” अश्वस्योदरबन्धनरज्जुः कक्ष्यः, तस्य पूरकौ पुष्टाङ्गावित्यर्थः ॥

“युञ्क्त्वा” “युक्त्वा—इति पाठौ ॥

युञ्क्त्वा—सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः (३, १, ३) शिथ्यते, “इयचोऽतस्तिडः (३, १, ३)”—इति संहितायां दीर्घत्वम् । केशिना—प्रशस्ताः केशाः अनयोः सन्तीति मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः, “सुपां सुलुगित्वादिना (७, १, ३८)” इवचनस्याकारादेशः । वृषणा—वृषु सृषु सेचने (भा० प०) “कनिन्युवपितच्चिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः”—इति कनिन् “ञ्जित्वादिर्नित्यम् (६, १, १८७)”—इत्याद्युदात्तः, “वा प-पूर्वस्य निगमे (६, ४, ८)”—इति उपधायाः पचे दीर्घाभावः, पूर्ववदाकरः (७, १, ३८) । कक्ष्यप्राः—कक्ष्ययोर्भव कक्ष्यं सूचं तन् प्रातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कक्ष्यप्रौ, प्रा पूरणे

(अदा० प०), “आतोऽनुपसर्गे” (३, २, ३)—कप्रत्ययः,
 “कदुत्तरपदप्रकृति स्वरैरान्तोदात्तत्वम् (६, २, १३८)”—
 “ओङ्कारः पूर्ववत् (७, १, ३८) । अथा—“निपातस्य च
 (६, २, १३६)”—इति संहितायां दीर्घः । नः—“अनुदात्तं
 सर्वमपादादौ (८, १, १८)”—इत्यनुष्ठौ “बहुवचनस्य
 वस्त्वसौ (८, १, २१)”—इति नसादेशोऽनुदात्तः । इन्द्र !—
 सोमपा ।—इत्युभौ “आमन्त्रितस्य च (८, १, १८)”—इति
 सर्वानुदात्तौ । गिरां—“सावेकाचसूतीयादिर्विभक्तिः (६,
 १, १६८)”—इति विभक्तिरुदात्ता । उप—अब्धौ निपात-
 त्वादाद्युदात्तः (फि० ४, १२), श्रुतिशब्देन प्रादिसमासे
 “कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तादौ वनिति कृत्यचौ इति तु
 वर्जिततादिपरत्वात् गतेः प्रकृतिस्वरः परनिपातः ॥ ३ ॥ [२३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य दशमोऽध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ङाहं निवारयन् ।

पुमार्थश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थं-महेश्वरः ॥ ५ ॥

श्रुति पञ्चमः प्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर वेदिकमार्गप्रवर्धक श्रीदीर पुष्प-

भूपास सायनाय-धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते

‘माधवीये सामवेदार्थ प्रकाशे उत्तरायणस्य’

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

नित्यम् (८, ३, ३)"—इत्यनुनासिकः । द्विविधते—द्विवि-
 द्यास्तीति मतुप्, "तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)"—इति भत्वेन
 पदत्वबाधितत्वात् रुत्वम् । होतः—पावक—एतच्छब्दयोरा-
 मन्वितयोः पृथक् पृथगेव क्रियान्वये परस्परसामर्थ्यात् पराङ्ग-
 वद्भावाभावाच्च तन्निवन्धनमैकस्वर्यम्, न च द्वितीयस्यामन्वित-
 स्याष्टमिक-(८, १, १८)-निघातेनैकस्वर्यम्,—“आमन्वितं
 पूर्वमविद्यमानवद् (८, १, ७२)"—इति पूर्वस्याविद्यमानत्वेन
 पदादपरत्वात् पादादित्वाच्च परस्य सामानाधिकरण्येऽपि होत-
 रित्यस्य विशेषत्वे समानमेवाविद्यमानवत्त्वम्, अतएवाविद्य-
 मानवत्वात् सामर्थ्येऽपि न पराङ्गवद्भावः—इति नैकस्वर्य-
 सिद्धिः, अतो होतरिति विशेष्यम् ; अतः पुनानीति पावकः
 —इत्यवयवप्रसिद्धस्त्रीकारेण विशेषणत्वाहोतरिति विशेष्यम्,
 तच्च सामान्यवचनम् इति “नामन्विते समानाधिकरणे (८,
 १, ७३)"—इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् पदात्परत्वादपादा-
 दित्वाच्च द्वितीयामन्वितस्याष्टमिकनिघातेन वा पराङ्गवद्भावे
 सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यच्च—यजे-
 र्लोपः सिपि “वहुन्नब्धसि (२, ४, ७३)"—इति श्रपो लुक्
 ब्रथादिना (८, २, ३६) यत्वम्, “पढोः कश्चि (८, २, ४१)"
 —इति कत्वम्, सेर्हिंरादेश्छान्दसत्वान्न भवति, सिपः पित्वे-
 नानुदात्तत्वादातुस्वरस्य (६, १, १६२) शिथ्यते, न च
 “तिङ्तिङ् (८, १, २८)"—इति निघातः पूर्वस्य पावकेत्या-
 मन्वितस्य विद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्, अतएव तस्याचव-
 धायकत्वे होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेत् न,—यच्चि-
 पदापेक्षया हातारित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानत्वात् ; ननु
 “नामन्विते समानाधिकरणे (८, १, ७३)"—इति तस्य
 नित्यमविद्यमानवत्त्वम्, न च पावकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन

समानाधिकरणपरत्वाभावः ; यच्चिपदस्यैव हि कार्यं प्रति
पावकपटं पूर्वत्वादविद्यमानवत् स्यात्, होतःपदमविद्यमान-
वच्चप्रतिषेधं प्रति तु परत्वादविद्यमानवदेवेति भवत्येव होत-
रित्यस्याविद्यमानवच्चप्रतिषेधः, अतस्तस्याविद्यमानवत्त्वात्तद-
पेक्षया यचीति निघातः प्राप्नोत्येव ? सत्यम् ;—अत्र यची-
त्यस्य चशब्दपरत्वात् “चादिषु च (८, १, ५८)” —इति
निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥ १ ॥

१ २ ३ २ २ २ १ २
मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे ।

२ १ २ १ १ २
अद्या कृणुह्यतये ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “कवे !” मेधाविब्रम्णे । “तनूनपात्”—
एतन्नामकस्त्वम् “अद्य” अस्मिन् “नः” अस्मादीयं “मधुमन्तं”
रसवन्तं “यज्ञं” यजननीयं हविः, “देवेषु” “कृणुहि” कुरु
प्रापयेत्यर्थः । किमर्थम् ? “कृतये” अस्माद्रक्षणाय ॥

“कृतये”-“वीतये”—इति याठी ॥ २ ॥

२ १ १ २ २ २ २ २ २ २ १ २
नराग्रसमिह प्रियममिम्यञ्च उप ह्वये ।

२ १ २ २ १ २
मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । “इह” देवयजनदेशे “अस्मिन्” वर्त्तमाने
यज्ञे “नराग्रसम्”—एतन्नामकमग्निम् “उपह्वये” आह्वयामि ।
कीदृशम् ? “प्रिय” देवानां प्रीतिहेतुं, “मधुजिह्वं” मधुर-
भाषिजिह्वोपेत माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा, “हविष्कृतं”
हविषो निष्पादकम् ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अग्ने सुखतमे रथे देवाः ईडित आ वह ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

असि होता मनुर्हितः ॥*४*॥ [१]

अथ चतुर्थी । इदं-शब्दाभिधेय । हे “अग्ने ।” “ईडितः” अस्माभिः स्तुतः सन् “सुखतमे” अतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चित् “रथे” “देवान्” स्थापयित्वा कर्मभूमौ “आ वह” इदं शब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुमीडित इति विशेषणम् । “मनुर्हितः” “मनुना” मन्त्रेण मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण “हितः” अत्र स्थापितः त्वं “होता” देवानामाह्वातासि ॥४॥ [५]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

यदद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्थमा ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

सुवाति सविता भगः ॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० गायत्री । दे० आदित्यः । यद-द्येति ढ्वचात्मक द्वितीय सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “यत्” धनं “नः” अस्माकम् अपेक्षितं “तत्” “अद्य” अस्मिन् काले “सूर” “उदिते” सति प्रातःसमये “अनागाः” पापहन्ता, “मित्रः”, “अर्थमा” “सविता”, “भगः” च—एतत् प्रत्येकं “सुवाति” प्रेरयत् अथवा अनागा मित्रो अर्थमा भवतु, तदीक्षितं भगो भजनोयः सविता सुवाति प्रेरयतु ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

सुप्रावीरस्तु स क्षयः प्र नु यामन्तमुदानवः ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

ये नो अहोऽतिपिप्रति ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “सञ्चयः” सन्निवासः “सुपावीरस्तु”
सुष्ठु प्रकर्षेण रचितास्तु प्रशब्द आदरार्थः । “प्र” प्रकर्षेण
“तु” क्षिप्रं भवत्विति शेषः । कदा ? इत्युच्यते—हे “सुदा-
नवः” ! सुदानाः ! युष्माकं “यामन्” यामनि गमने सति,
कीदृशानां गमने ? ये यूयमागत्य “नः” अस्माकम् “अंहः”
पापम् “अति पिप्रति” अतिपारयथ, तेषां गमन इति ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ २ २ ३
उत स्वराजो अदितिरदव्यस्य व्रतस्य ये ।

१ १ १ २
महो राजान ईयते ॥*३*॥ [२]

अथ तृतीया । “उत” अपि च “ये” मित्रादयस्त्रयः
“स्वराजः” सर्वस्य स्वामिनः “अदितिः” येषाञ्च माता, सन्ति;
ते “अदव्यस्य” अहिंभितस्य रक्षकस्य “महः” महतः “व्रतस्य”
अस्य कर्मणः “राजानः” स्वामिनः, ते “ईयते” समर्था भवन्ति
अभिमतं दातुमिति शेषः । अथवैवं योज्यम्—“ये” मित्रा-
दयोऽदितिय “अदव्यस्य” व्रतस्य “स्वराजः” ईश्वरास्ते “महः”
महतः अस्मदभिमतधनस्य “राजानः” स्वामिनः सन्तः “ईयते”
अस्मभ्यं दातुम् ॥ ३ ॥ [२]

१ १ १ २ २ १ २ १ २
उ त्वा मन्दन्तु सोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः ।

१ १ १ १ १
अव ब्रह्मादिषो जहि ॥*१*॥

ऋ० प्रगाथः । छ० गायत्री । दे० सोमः । उच्येति
वृत्तात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! “त्वा” त्वां
“सोमाः” “उत्” उत्कृष्ट “मन्दन्तु” मादयन्तु । हे “अद्रिवः”

वज्रवचिन्द्र ! त्वं “राधः” अन्नं “कृणुष्व” अस्मभ्यं कुरु ।
किञ्च “ब्रह्महिषः” ब्राह्मणदेष्टुन् “अथ जहि” ॥

“मोमाः”-“सोमा”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
पदा पणीनराधसो नि वाधस्व महात् असि ।

१७ १ १२ १ १२

न हि त्वा कश्च न प्रति ॥ *२ ॥

अथ द्वितीया । “पणीन्” लुब्धान् “अराधसः” यष्ट्य-
धनरहितान् केवलधनान् “पदा” पादेनातिक्रम्य “निवाधस्व”
नितरां बाधस्व । हे इन्द्र ! त्वं “महान् असि” “त्वा”
त्वया “प्रति” प्रतिनिधिसदृशः “कश्चन” कश्चिदपि देवोऽसुरो
मनुष्यो वा “न हि” नास्ति खलु ॥

“पणीनराधसः”-“पणीरराधसः”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ १२

त्वमीशिषे सुतानामिन्द्र त्वमसुतानाम् ।

१७ १ ११

त्वत् राजा जनानाम् ॥ *३ ॥ [३]

अथ तृतीया । हे “इन्द्र !” “त्व” “सुतानाम्” अ-
पुतानां सोमानाम् “इशिषे” ईश्वरो भवसि, तथा “त्वम्”
असुतानाम् वर्तमानानाञ्च ईशिषे । किञ्च “त्व” सर्वेषां
“जनानां” “राजा” भवसि ॥ ३ ॥ [३]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

या जागृविर्विप्र ऋतं मतौनाथः ।

सोमः पुनानो असदच्चमूषु ।

सपन्ति यं मिथुनासो निकामा

अध्वर्यवो रधिरासः सुहस्ताः ॥१॥

ऋ० पराशरः । छ० विष्टुप् । दे० सोमः । अथ द्वितीय-
खण्डे—आजागृविरिति वृत्तात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
“जागृविः” जागरणशीलः “ऋतम्” ऋतानां सत्यभूतानां
“मतौना” स्तुतीनां “विप्रः” ज्ञाता स “सोमः” “पुनानः”
पूयमानः सन् “चमूषु” चमसेषु “असदत्” आसीदति,
“मिथुनासः” परस्परं सङ्गताः, “निकामाः” नितरां कामय-
मानाः “रधिरासः” यज्ञनेतारः “सुहस्ताः” कल्याण-पाणयः
“अध्वर्यवः” पवित्रेण “यं” सोमं “सपन्ति” स्पृशन्ति सप सम-
वाये (भा० प०) । ‘सपन्तिः स्पृशन्ति-कर्मा’—इति नैरुक्ताः ॥

“ऋतम्”-“ऋता”—इति पाठौ ॥ १ ॥

स पुनान उप सूरि दधान

ओमे अप्रा रोदसी वी प आवः ।

प्रिया चिद्यस्य प्रियसास ऊती

सतो धनं कारिणे न प्र यत्सत् ॥२॥

अथ द्वितीया । “पुनानः” पूयमानः “दधानः” यज्ञादि-
कर्म्म-धारकः “सः” सोमः “सूरे” प्रेरके इन्द्रे “उप” गच्छति ।
किञ्च “उभे रोदसी” दावा-पृथिव्यौ “आ अप्राः” स्व-महिम्ना
आ पूरयति । तथा “सोमः” “आवः” स्व-तेजसामां विवृणोति
वृणोते: “मन्त्रे वसेति (२, ४, ८१)” चूर्लुक्, “ऊन्दस्यपि
दृश्यते (६, ४, ७३)”—इत्यङागमः । “पूर्वपदात् (८, १,
१०६)”—इति स-इत्यस्य सांहितिकं पत्वम् । “प्रिया” षष्ठ्या
आकारः (७, १, ३८) प्रियस्य “यस्य” “सतः” दिव्यमानस्य
सोमस्य यद्वा, ‘प्रिया’ प्रियाणि प्रयच्छतः सोमस्य “प्रियसासः”
अत्यन्तं प्रियतमा धाराः “ऊतौ” ऊत्वे रक्षणाय भवन्ति “सः”
सोमः “नः” अस्माभ्यम् “धनं” “प्रयंसत्” प्रयच्छतु यच्छतेर्लेटि
सिप्पङागमः । तत्र दृष्टान्तः—“कारिणे न” यथा कारिणे
भृतकाय भृतिं प्रयच्छति तद्वत् ॥

“दधानोभे”-“दधानोभे”—इति पाठौ, “सतोधन”-
“सतूधनम्”—इति च ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २५ २१ २ ३ १ २
स वर्धिता वर्धनः पूयमानः सोमो

२ २ १ २ ३ १ २
मौद्वाण् अभि नो ज्योतिषावीत् ।

१ २ ३ १ २ १ १ २ ३ २
यत्र नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः

२ १ २ ३ १ २ ३ २
स्वर्विदो अभि गा अद्रिमिष्णान् ॥ ३३ ॥ [४]

अथ तृतीया । “वर्धिता” देवानां स्व-कला-प्रदानेन वर्ध-
यिता “वर्धनः” स्वयं वर्धमानः “पूयमानः” पवित्रेण पूयमानः
“मौद्वाण्” कामानां सेवका “सः” सोमः “नः” अस्मान्

“ज्योतिषा” स्वतेजसा “अभ्यावीत्” अभिरचतु “यत्” यस्मिन्
सोमे प्रसन्ने सति “पदज्ञाः” पश्चिभिरपहृतानां गवां पदानि
जानन्तः “स्त्रविदः” सर्वज्ञाः सूर्यं जानन्ती वा “नः” अस्माकं
“पूर्वं” चिरन्तनाः “पितरः” अङ्गिरसः “गाः” पशून् लब्धुम्
“अद्रिम्” शिलोच्चयम् “अभि” लक्ष्य गन्तुम् “इष्णन्” ऐच्छन् ॥

“यत्नः” “वेनान्” — इति पाठौ, “इष्णन्” — “ष्णन्” —
इति च ॥ ३ ॥ [४]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
मा चिदन्यद्वि शष्पसत सखायो मा रिषण्यत ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
इन्द्रमित्स्तोता वृषणश्च सचा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
सुते मुहुक्क्या च शष्पसत ॥ १ ॥

ऋ० प्रगाधः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ माचिदन्य-
दिति प्रगाधालके द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । हे “सखायः”
समानख्यानाः स्तोतारः । इन्द्र-स्तोत्रात् “अन्यत्” स्तोत्रं
“मा चित् विशंसत” मैवोच्चारयत, “मा रिषण्यत” मा हिंसिता
भवत अन्यदीय-स्तोत्रोच्चारणेन वृथोपचीणा मा भवत, “सुते”
अभिषुते सोमे “वृषणं” कामानां वर्षितारम् “इन्द्रम् इत्”
इन्द्रमेव हे प्रस्तोवादयः । “सचा” सह “स्तोत” स्तुत । हे
प्रथास्तादयः । “उक्क्या च” उक्क्यानि शास्त्राणि च इन्द्र-
विषयाणि यूयं “सुहुः” पुनः पुनः “शंसत्” ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
अवक्रक्षिणं वृषभं यथा जुवं गां न चर्षणीसहम् ।

२ १ २ २ १ २ २ १ २ २ २ १ २
विद्वेषणं संवननमुभयङ्करं मण्डिष्ठमुभयाविनम्

॥२॥ [५]

अथ द्वितीया । “वृषभं यथा” वृषभमिव “अवक्रचिणम्”
अवचर्पणशीलं शत्रूणां हिंसितारं “जुवं” शीघ्रकारिणं “गां
ने” गामिव वृषमिव “चर्पणीमहम्” मनुष्याणां शत्रुसुताना-
मभिभवितारं, “विद्वेषणं” विद्वेष्टारं शत्रूणां, “संवननं”
सम्यक् सम्भजनौयं स्तोत्रमभिः “उभयङ्करं” नियद्धानुग्रहयो-
रुभयोः कर्तारं “मण्डिष्ठं” दाढतमम् “उभयाविनं” दिव्य-
पार्थिव सत्त्वयेन उभय-विधानेनोपेतम् । यद्वा, स्थावर-जङ्गम-
रूपेण द्विप्रकारेण रक्षितव्येनोपेतम् । अथवा उभयविधैः
स्तोत्रमभिर्द्वैष्टृभिर्योपेतम्—एवविधमिन्द्रमित्स्तोत्रेति पूर्वेणा-
न्वयः ॥

“जुवं”-“जुरं”—इति पाठौ, “संवननं”-“सवनना”—इति
च ॥ २ ॥ [५]

२ १ १ २ २ २ १ १ १ २
उदु त्वे मधुमत्तमा गिर स्तोमास ईरते ।

२ १ २ २ १ २ २ २ १ १ १ २
सत्त्वानितो धनसा अक्षितोतयो बाजयन्तो रथा इव

॥१॥

ऋ० मेधातिथिः । क० वृद्धती । दे० इन्द्रः । अथ उदुत्य
इति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “त्वे” ते
प्रसिद्धाः “मधुमत्तमाः” अतिशयेन मधुराः “गिराः” स्तुति-
रूपया वाचा “स्तोमासः” विष्टदादिस्तोमाय “उदीरते”
उ ईन्द्र ! त्वामुद्दिश्य उद्गच्छन्ति ऊर्ध्वं प्रसरन्ति ईर गतौ

अदादिकः (आ०) । तत्र दृष्टान्तः—“सत्वाजितः” सहैव
 यत्नून् जयन्तः “धनंसा” धनानि सम्भजन्तः वनं यणं सम्भक्तौ
 (भा० प०), “जन-सन-खनं क्रम-गमो विट् (३, २, ६७),
 “विद्धुनोरनुनासिकस्थात् (६, ४, ४१)”—इत्यात्वम्, “अक्षि-
 तोतयः” अक्षिताः क्षय-रक्षिताः उत्तयो रक्षां येषां ते तथोक्ताः
 क्षियो भावे निष्ठा, “निष्ठायामण्यदर्थे (६, ४, ६०)”—इति
 पर्युदासादौर्घाभावः अत एव “क्षियो दौर्घात् (८, २, ४६)”
 —इति निष्ठा-नत्वाभावश्च “वाजयन्तः” वाजसन्नमिच्छन्तः
 वाचि “न छन्दस्यपुत्रस्य (७, ५, ३५)”—इतीत्वदौर्घयोः
 प्रतिषेधः, एवंगुणविशिष्टाः “इथा इव” ते यथा विविधमित-
 स्तत उत्तिष्ठन्ति तद्वदुदीरत इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

इन्द्रं स्तोमेभिर्महयन्त आयवः प्रियमेधासो अस्वरन्
 ॥२॥ [६]

अथ द्वितीया । “कण्ठाः” कण्ठगोत्रोत्पन्ना ऋषयः “इव”
 स्तुवन्तः “भृगवः” भृगुगोत्रोत्पन्ना ऋषयः “धीतम्” आध्या-
 त्मम् “विश्वमित्” व्याप्तं तमेव “इन्द्रम्” “आयत” आनयित्
 “सूर्या इव” यथा सूर्येरशमयः सर्वे जगद् व्याप्नुवन्ति तद्वत् ।
 अपि च “प्रियमेधासः” प्रिययज्ञाः एतत्सप्तका वा “आयवः”
 मनुष्याः तमेवेन्द्रं “महयन्तः” पूजयन्तः “स्तोमेभिः” स्तोत्रैः
 “अस्वरन्” अस्तुवन् स्तु शब्दोपतापयोः भौवादिकः (प०) ।

“आशत”-“आनयः”—इति पाठौ ॥ २ ॥ [६]

पर्युपु प्र धन्व वाजसातये परि हवाणि सक्षणिः ।

२ २ २ १ १ २ १ २
 द्विपस्तरध्या ऋणया न ईरसे ॥१॥

ऋ० ऋणः वसदस्युः वा । क० पिपीलिकमध्या विपदा
 विष्टुप् । दे० सोमः । अथ पर्युष्विति द्वात्मकं चतुर्थं सूक्तम्—
 तत्र प्रथमा । हे सोम ! “सु” सुष्टु “वाजसातये” अस्मभ्यमन्न-
 दानायेव “परि प्रधन्व” परितः प्रगच्छ यदा, “वाजसातये”
 अन्नस्य लाभाय सङ्ग्रामं प्रगच्छ । किञ्च “सज्जपिः” सहन-
 शीलस्त्वं “वृत्राणि” शत्रून् परिगच्छ । तदेवोच्यते—“नः”
 अस्माकम् “ऋणया” ऋणानां यापयिता विनाशयिता त्वं
 “द्विपः” शत्रून् “तरध्वै” तरीतुं हन्तुम् “ईरसे” परिगच्छति ।
 “ईरसे”-“ईयसे”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ २ १ १ २ २ २ १ १ २ १ १
 अजीजनो हि पवमान सूर्य्यं विधारे शक्नना पयः ।

१ १ २ १ २ २ १ १
 गोजीरया रंहमाणः पुरन्ध्या ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “पवमान !” सोम ! त्वं “पयः” पयस
 उदकस्य “विधारे” विधारके अन्तरिक्षे “शक्नना” सामर्थ्येन
 बलेन “सूर्य्यम्” “अजीजनः हि” उत्पादितवान् भवसि खलु ।
 कीदृशः ? “गोजीरया” स्तोत्रभ्यो गवां प्रेरकेण स्तोत्राणां
 प्रेरितपशुकेनेत्यर्थः, तादृशेन ; “पुरन्ध्या” बहुविधप्रेक्षानेन
 युक्तः “रंहमाणः” वेगं कुर्वाणस्त्वं सूर्य्यमजीजनः ॥ २ ॥

१ १ १ २ १ १ २ १ १
 अनु हि त्वा सुतप् सोम मशामसि ॥३॥ [७]

अथ तृतीया ।—इति तृतीयाया ऋचः प्रतीकमिदम् ।
 सा चान्यत्र (ऋ० आ० ५, १, ५, ६—१ भा० २४३५०
 (व्याख्याता ॥३॥ [७]

१ २ १ २
परि प्र धन्व० ॥*१*॥

ऋ० ऋणः तसदस्युः वा । क० द्विपदापंक्तिः । दे० सोमः ।
अथ परिप्रधन्वेति त्वचात्मकं पञ्चसं सूक्तम्—तत्र प्रथमाया ऋचः
“परिप्रधन्व” —इति प्रतीकमिदम् । सा चान्यत्र (क० आ०
५, १, ५, १—१ भा० २४१४०) व्याख्याता ॥ १ ॥

१ १ १२ १ १ १२ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
एवामृताय महे चयाय स शुक्रो अर्ष दिव्यः पीयूषः
॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “शुक्रः” दौतः “दिव्यः”
दिवि भवः “पीयूषः” देवैः पातव्यः “सः” त्वम् “अमृताय”
अमरणाय “महे” मज्जते “चयाय” नियासाय च “एवम्
अर्ष” एवं पवस्व चर ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
इन्द्रस्ते सोम सुतस्य पेयाकृत्वे दद्याय विष्टे च देवाः
॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया । हे “सोम !” “सुतस्य” अभिपुतस्य “ते”
तव स्तम्भूतं रसमिति शेषः “इन्द्रः” “पेयात्” पिबतु
पिबतेराशीर्लिङ्गि रूपम् । किमर्थम् ? “कृत्वे” कृतवे
प्रज्ञानाय “दद्याय” वलाय “च” किञ्च, अग्रे “विष्टे” सर्वे
“देवाः” च त्वदीयं-रसं पिबन्तु ॥

“पेयात्”-“पेयाः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे सप्तमस्कन्धस्य एकादशब्राह्मणस्य द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

१ १ ३ १ २ ३ १ १
सूर्य्यस्यैव रश्मयो द्रावयित्तवो

३ १ २ २ १ २ २ १ २
मत्सरासः प्रसुतः साकमीरते ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तन्तुं ततं परि सर्गास आशवो

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन ॥*१*॥

अ० द्विरण्यस्तूपः । छ० जगती । दे० सोमः । अथ
तृतीयखण्डे—सूर्य्यस्यैवेति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । “सूर्य्यस्य” सर्वस्य प्रेरकस्य सुवीर्य्यस्यादित्यस्य
“रश्मय इव” सर्वतो व्यापकाः किरणा इव “द्रावयित्तवः”
सर्वत्र द्रवणशीलाः “मत्सरासः” मदकराः “प्रसुतः” प्रकर्षेण
सुताः अभिषुताः एकवचनं आन्दसम् (३, १, ८५) “आशवः”
ग्रहेषु चमसेषु च व्याप्ताः “सर्गासः” सृज्यमानाः सोमाः “ततं”
विस्तृतं “तन्तुं” तन्तुभिः कृतं वस्त्रं दद्यापवित्रं “साकं” सद्य
युगपत् “परि ईरते” परितो गच्छन्ति । ते सोमाः “इन्द्रा-
दृते” इन्द्रं वर्जयित्वा अन्यत् “किञ्चन धाम” देवशरीरं लक्ष्य-
कृत्य “न पवते” न गच्छन्ति ॥ इन्द्रस्य धाम्नो यष्टव्यत्वञ्च
“अयाङ्गीन्द्रस्य प्रिया धामानि”—इति मन्त्रवर्णीदवगम्यते ॥१॥

१ २ २ १ ३ १ २ ३ २ २ १ २
उपो मतिः पृच्यते सिच्यते मधु

३ १ २ ३ २ २ १ २
मन्द्राजनी चोदते अन्तरासनि ।

अथ तृतीया । “उच्चा” रेतमः सेक्ता वृषभः पुरतो “मिमेति” शब्दायते भाङ् माने शब्दे च (झा० आ०) तं वृषभं “धेनवः” गावः “प्रति यन्ति” अनुगच्छन्ति । तथा “देवस्य” द्योतमानस्य संस्कृतं स्थानं “देवोः” देव्यः स्तुतयः “उपयन्ति” उपगच्छन्ति अनेनादितसोमः स्तुतिभिराभिधीयते । सोमो हि द्रोणकलशाभिगमनकाले शब्दं करोति, तमनु धेनवः प्रीणयित्राः स्तुतयः परियन्ति देवस्य स्थानं स्तुतयोऽभिगच्छन्ति । तथा सोऽयं सोमः “अर्जुनं” श्वेतवर्णम् “अव्ययम् अविमयम् अवेः स्वभूतं “वारं” वालं एविचम् “अत्यक्रमीत्” अतिक्रामति अतिक्रम्य पावाणि गच्छतीत्यर्थः । किञ्च सोमः “अत्कं न” आत्मीयकवचमिव “नित्तम्” उज्ज्वलं अपणद्रव्यम् “परि अव्यत” परितः संवृणोति ।

“मिमेति”-“मिमाति”—इति पाठो ॥ ३ ॥ [८]

२ १७ १ १ १ २ २ २
अग्निं नरो दौधितिभिररण्यो-

१ १ २ २ २
हस्तच्युतं जनयत प्रशस्तम् ।

१ १ १ २ १ २ १ २
दूरेदृशं गृहपतिमथव्युम् ॥*१*॥

ऋ० वशिष्ठः । ऋ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अग्निश्चर इति ढचात्मक द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “नरः” ! नेतार ऋत्विजः ! यूयं “प्रशस्त” प्रकर्षेण स्तुतं “दूरेदृशं” दूरे दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा “गृहपतिम्” गृहाणां पालकम् “अथव्युम्” अगम्यम् अतनवन्तं वा “अग्निम्” “अरण्योः” सकाशात् “हस्तच्युतं” अस्तगतं “दौधितिभिः” अङ्गुलिभिः “जनयन्त” उत्पादयन्त ।

ऋ० सार्वराज्ञो । कृ० गायत्री । दे० आत्मा । आयज्ञो-
रिति वृत्तात्मकं वृत्तीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “गौः” गमन-
शीलः “पृथ्विः” प्राष्टवर्णः व्याप्ततेजाः “अयं” सूर्यः “आक्र-
मीत्” आक्रान्तवान् उदवाचलं प्राप्तवानित्यर्थः । आक्रम्य
च “पुरः” पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि “मातरं” सर्वस्य भूतजा-
तस्य निर्मात्रीं भूमिम् “असदन्” आसीदति प्राप्नोति मदेच्छा-
न्दसो लुब्ध्, लुब्धत्वात् च्चेरडादेशः । ततः “पितरं” पालकं
द्युलोकं “च” शब्दादन्तरिचञ्च “प्रयन्” प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन्
“सः” सु-अरणः शोभनगमनो भवति यद्वा, पितरं सः द्युलोकं
प्रयन् वर्तते ॥ १ ॥

३ १ १

१ २७

३ १ २

३ २

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती ।

१ १२

३ १

१२.

व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥२॥

अथ द्वितीया “अस्य” सूर्यस्य “रोचना” रोचमाना
दोषिः “अन्तः” शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना “चरति” वर्तते ।
किङ्कुर्वती ? “प्राणादपानती” मुख्यप्राणस्य प्राणाद्या वृत्तयः,
तत्र प्राणानं नाडीभिरुर्ध्वं वायोर्निर्गमनम्, तथाविधात्
प्राणात् प्राणनात् अनन्तरम् अपानती, अपानं तत्राडीभि-
रवाक्षुखं वायोर्नमनं तत् कुर्वती, अपपूर्वादनितेः लटः शब्दः,
अदादित्वाच्छपो लुक्, “उगितय (४, १, ६)”—इति डीप्,
“गनुरनुमः (६, १, १७३)”—इति नयनुदात्तत्वम् । यद्वा,
“अन्तः” आवापृथिव्योर्मध्ये, “अस्य” सूर्यस्य “रोचना”
रोचमाना दोषिः “चरति” गच्छति । रुच दीप्तो (भा०
पा०), “अनुदात्तेतय इत्यादेः (१, २, १४८)”—इति

युच् । किङ्कुर्वती ? “प्राणात्” प्राणनात् उदयानन्तरम् “अपा-
नती” सायं समये अस्तं गच्छतीति । ईदृश्या दीप्या युक्तः
अतएव “महिपः” महान् सूर्यः “दिवम्” अन्तरिक्षम् उदया-
स्तमययोर्मध्ये “व्यख्यन्” विचष्टे प्रकाशयति ॥ महिपः—
महिः “अविमहोऽपि ज्ञ (उ० १, ४५)”—इति श्रीणादिकः
छिषच् प्रत्ययः । व्यख्यन्—“चच्छिङः ख्याञ् (२, ४, ५४)”,
छान्दसे लुङि “अस्यतिवक्ति (३, १, ५२)”—इत्यादिना,
धुरडादेशः ॥ २ ॥

१ १३ ० १ १ २ १ २ २ २ १ २
त्रिंशद्वाम वि राजति वाक्पतङ्गाय धीयते ।

१ २ २ २ १ २ १ २
प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥ ३ ॥ [११]

इति अर्धप्रपाठकः ।

अथ तृतीया । “त्रिंशत्” “धाम” धामानि स्थानानि चन व
व्यत्ययः (३, १, ८५) “वस्तोः” वासरस्याहोरात्रस्यावयवभूतानि
“अह” शब्दोऽवधारणे “द्युभिः” सूर्यस्य दीप्तिभिरिव “विरा-
जति” विशेषेण दीप्यन्ते । व्यत्ययेनैकवचनम् (३, १, ८५) ।
सुहृत्तान्यत्र धामान्युच्यन्ते ; पञ्चदश रात्रेः, पञ्चदशाहः ।
“पतङ्गाय” पतन् गच्छतीति पतङ्गः सूर्यस्तस्मै सूर्याय,
स्तुतिरूपा “वाक्” “प्रति धीयते” प्रतिमुखं धीयते प्रतिमुखं
स्तोत्रभिः विधीयते क्रियते यदा, “वस्तोः” अहनि “त्रिंशदा-
मानि” घटिकाभिप्रायमेतत्, त्रिंशत् घटिकाः ; “अत्यन्त-
संयोगे द्वितीया (२, ३, ५)” । एतावन्तं कालं “द्युभिः”
दीप्तिभिः असौ सूर्यो “वि राजति” विशेषेण दीप्यते, तस्मिन्
समये “वाक्” त्रयीरूपा “पतङ्गाय” “प्रतिधीयते” प्रतिमुखं

धीयते तं सूर्ये सेवत इत्यर्थः । श्रूयते हि—“ऋग्भिः पूर्वाह्णे
दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अङ्गः”—इत्यादि
॥ ३ ॥ [११]

इति सामवेदायंप्रकाशे उत्तराग्न्यस्य एकादशोऽध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ १॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थायतुरो देयाद् विद्यातीर्थं-महेश्वरः ॥ ११ ॥

इति पष्ठस्य प्रथमोऽर्धप्रपाठकः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्वाग्नाभिराज परमेश्वरं वैदिकमार्गप्रदर्शक श्रीवीर ब्रह्म-भूषण-
ब्रह्माय धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदाय-
प्रकाशे उत्तराग्न्यस्य एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥ १२ ॥

द्वादशोऽध्याय आरभ्यते ।

२ १ १ १ १ १ १ १ १
उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये ।

१ १ २ १ २ १ २ १
आरे अस्मै च शृण्वते ॥ १३ ॥

ऋ० गोतमः वभिष्ठो वा । तत्र प्रथमखण्डे उपप्रयन्त
इति चतुर्ऋचं प्रथमं सूक्तम्—तत्र प्रथमा । “अध्वरं” हिंसा-
प्रत्यवायरहितम् अग्निष्टोमादियन्त्रम् “उप प्रयन्तः” उपेत्य
प्रकर्षेण यन्तो गच्छन्तः प्राप्त्यविच्छेदेन सस्यगनुष्ठितयन्त
इत्यर्थः । तादृशा वयम् “अग्नये” अङ्गनादिगुणयुक्ताय देवाय
“मन्त्रं” मननसाधनमेतत् सूक्तं स्तौत्वा “वोचेम” वक्तारो

भूयास्म इत्याशास्यते । कीदृशायां नवे ? “आरे अस्मै च
 शृण्वते” च शब्दोऽप्यर्थे आरिशब्दात् परो द्रष्टव्यः आरे च
 दूरेऽपि स्थित्वास्माकं स्तुतीः शृण्वते अस्मासु प्रीत्यतिशयेन
 सर्वत्र विद्यमानोऽग्निः अस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ।
 वोचेम—ब्रुवोवचिः (२, ४, ५३), लिट्यांश्चिण्ड्, “वचडम्
 (७, ४, २०)”—इत्युमागमः । शृण्वते—“शतुरनुमः (६, १,
 १७१)”—इति विभक्त्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१ १२ २ १ २ २ २ १ २ १ १
 यः स्त्रीहितीषु पूर्यः सञ्जग्मानासु कृष्टिषु ।

१ २ १ २ १ १ २
 अरक्षद्दाशुषे गयम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “पूर्यः” चिरन्तनः “यः” अग्निः “स्त्रीहि-
 तीषु” वधकारिणीषु “कृष्टिषु” शत्रुरूपासु प्रजासु “जग्मा-
 नासु” सुसङ्गतासु सतीषु “दाशुषे” हवींषि दत्तवते यजमानाय
 “गयं” धनम् “अरक्षत्” रक्षति । तस्मै मन्त्रं वोचेमेति
 पूर्वेण सम्बन्धः । स्त्रीहितीषु—शिंह खेचने बुरादिः ; “खेच-
 यति”—इति वधकर्मसु (निघ० २, १८, १३) पठितम् ; क्षि-
 ञ्छन्ते हिंस्थन्ते प्रजा आभिरिति स्त्रीहितवः करणे “तितुत्रेष्वग्रहा-
 दीनाम् (७, २, ८ वा०)”—इति वचनात् निगृहीतिर्निघ-
 तितिवदिङागमः व्यत्ययेनैकारस्य ईकारः, क्षिनो दीर्घश्च ;
 निष्वादाद्युदात्तत्वम् । सञ्जग्मानासु—“समोममि (१, ३,
 २८)”—इत्यात्मनेपदम्, लिटः कानच्, गमहनेत्यादिनोप-
 धालोपः । अरक्षत्—“कन्दसि लङ्लुङ्लिटः (३, ४, ६)”—
 वर्तमाने लङ् ॥ २ ॥

२ २ १ २ २ १ २ १ २ १ १

स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु शन्तमः ।

३ १७ ३ १ ९

उतास्मान्पात्वहसः ॥३॥

अथ तृतीया । “सः” अग्निः “नः” अस्माकं “वेदः” धनम्
 “अमात्यम्” । अन्तिके भवं सहभूतं वा “रक्षतु” शत्रोः
 सकाशात् पालयतु । कीदृशः ? “शन्तमः” सुखतमः “उत”
 अपि च “अस्मान्” वसिष्ठान् “अहसः” पापात् “पातु”
 रक्षतु ॥

“शन्तमः”—“विश्वतः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥

३ १ ९ ३ १ ९ ३ १ ९ ३ १ ९

उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्द्वजजनि ।

१ १ १८

धनञ्जयो रणेरणे ॥४॥ [१]

अथ चतुर्थी । “अग्निः” “उदजनि” अरण्योः सकाशात्
 उत्पन्नः “उत” अनन्तरं “जन्तवः” जाताः सर्वे ऋत्विजः ब्रुवन्तु
 तमग्निं स्तुवन्तु । कीदृशोऽग्निः ? “द्वजज्जा” द्वयाणामावर-
 णाणां शत्रूणां हन्ता “रणेरणे” सर्वेषु सङ्ग्रामेषु “धनञ्जयः”
 शत्रुधनानां जेता “सञ्ज्ञायां (३, २, ४६)” —इति खच्,
 “अरुर्दिपदजन्तस्य (६, ३, ६७)” —इति मुम्, चित्स्वर-
 णान्तोदात्तः । रणेरणे—रणेणि दुन्दुभयोऽस्मिन्निति रणः
 सङ्ग्रामः “वशिरण्योरुपसङ्ग्रामम् (३, ३, ५८ वा०)” —इत्यप्,
 “नित्यवीर्ययोः (८, १, ४)” —इति द्विर्वचनम्, चास्मेडितानु-
 दात्तत्वम् ॥ ४ ॥ [१]

१ १ ९ १

१८

१ १ ९

अग्ने युङ्क्ता हि ये तवाग्वासी देव साधवः ।

२ २ १ २ ३ १ २

अरं वहन्त्याश्रवः ॥३१॥

ऋ० भरद्वाजः । ऋ० गायत्री । दे० अग्निः । अथान्ने-
युङ्क्ष्वाहीति वृत्तात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
“देव ।” द्योतमानाग्ने ! तान् अश्वान् “युङ्क्ष्व” आणीये रथे
योजय । “ये” “तव” त्वदीयाः “साधवः” साधकाः सुशीला
वा “अश्वामः” अश्वान् “आश्रवः” शीघ्रगामिनः सन्तः “अरम्”
अलम् पर्याप्तं त्वदीयं रथं वहन्ति “हि” खलु । तानश्वान् रथे
युङ्क्ष्वेत्यर्थः ।

“युङ्क्ष्व”-“युङ्क्ष्वा”—इति पाठो, “आश्रवः”-“अन्यवः”
—इति च ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ १ २ २ १ १ १
अच्छा ना याच्छा वहाभि प्रयाप्सि वीतये ।

२ २ १ २ २
आ देवांसोमपीतये ॥३२॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! “नः” अश्वान् “अच्छ” आभि-
मुख्येन “याहि” आगच्छ, तथा “प्रयाप्सि” हविर्लक्षणाद्य-
वानि “अभि” लक्ष्य “देवान्” “आवह” । किमर्थम् ?
“वीतये” तेषां हविर्लक्षणार्थं, तथा “सोमपीतये” सोम-
पानार्थश्च ॥ २ ॥

१ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २
उदग्ने भारत द्युमद्वसेण दविद्युतत् ।

२ २ १ २
शोचा वि माह्वजर ॥३३॥ [२]

अथ तृतीया । हे “भारत ।” हविषा भर्त्सरन्ने ! “उत्

शोच" उद्गततरं दीप्यस्व । तदेव विवृणोति—हे "अजर !" जरारहिताग्ने ! "दविद्युतत्". भृशं द्योतमानस्व "द्युमत्" द्युमता दीप्तिमता सुपांसुलुगिति (७, १, ३८) द्वतीया-लुक् "अजसेण" अविच्छेदेन "तेजसा" "वि भाहि", विशेषेण प्रकाशयस्व यद्वा, भातिरन्तर्णीत-व्यर्थः । त्वं प्रथममुद्दीप्यस्व पद्यादात्तोयेन तेजसा सर्वं जगत् प्रकाशयेति योजनीयम् ॥ ३॥ [२]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

प्र सुन्वानायाभ्यसो मर्तो न वष्ट तद्वचः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अप श्वानमराधसष्ट्वता मखं न भृगवः ॥४१॥

ऋ० वायप्रजापतिः । छ० धनुष्टुप् । दे० सोमः । अप प्रसुन्वानायेति द्विचालक द्वतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । "सुन्वानाय" सुन्वानस्याभिपूयमानस्य "अभ्यसः" अदनीयस्य सोमस्य "तत्" प्रसिद्धं "वचः" वचनं घोषं "मर्तः" मारकः कर्मविघ्नकारो यद्वा "न वष्ट" वश कान्तौ (अदा० प०)—इति धातुः न कामयतां न शृणोत्विति यावत् । तथा, हे स्त्रीतार ! "अराधस" साधकधर्मरहितं तं "श्वानम्" "अपहत" । तत्र दृष्टान्तः—"मखं न" यथा पुरा अपराधं मखम् एतन्नामानं "भृगवः" अपहतवन्तः तथा अपहतत्वर्थः ।

"सुन्वानाय"—"सुन्वानस्य"—इति पाठौ, "वष्ट"—"वृत्"—इति च ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आ जामिरत्कि अव्यत भुजे न पुत्र ओण्योः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

सरञ्जारो न योपणां वरो न योनिमांसदम् ॥०२॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आ त्वा सहस्रमा शतं युक्ता रथे हिरण्यये ।

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

ब्रह्मयुजो हरय इन्द्र केशिना वहन्तु सोमपीतये ॥१॥

अ० मेधातिथिः मेधातिथिः वा । आत्वासचक्षुमिति

लुचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र !” “त्वा” त्वां

“सहस्र” “सहस्रसङ्ख्याकाः “हरयः” त्वदीया अश्वाः “आ

वहन्तु” आनयन्स्वस्माद्यज्ञं, तथा “शतं” शतसंख्याकाश्च भव-

दीयाश्वाः त्वामावहन्तु यद्यपि हावेवास्य हरी तथापि तद्दि-

भूतयोऽन्येऽपि वहवोऽश्वाः सन्ति । ननु युगपदेनेकैरश्वैः कथं

वाचयितुं शक्यत इत्यत आह—युक्ता इति “हिरण्यये” स्वर्ण-

विकारे हिरण्यशब्दाद् विकारार्थे विहितस्य मयटः “कृत्व-
वास्वर (६, ४, १७५)”—इत्यादौ मलोपो निपात्यते तादृशे

“रथे” “युक्ताः” सम्बन्धाः वह्ना मन्थानां शीघ्रगमनाय रथे

नियुक्तत्वाद् युगपदेव सर्वैरश्वैर्गन्तुं शक्यत इति भावः । कीदृशा

हरयः “ब्रह्मयुजः” ब्रह्मणा परितर्द्धे चिन्द्रेण युक्ताः यथा, ब्रह्म-

णास्मदीयेन स्तोत्रेण अस्माभिर्दत्तेन हविषा वा युक्ताः

“केशिनः” केशाः सटाः तैर्युक्ताः । किमर्थम् इन्द्रस्य वहनम् ?

तत्राह—“सोमपीतये” सोमस्य पानाय यथास्मदीयं सोमं

पिबेत्, तथा वहन्त्वित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आ त्वा रथे हिरण्यये हरी मयूरश्रेण्या ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

श्रितिपृष्ठा वहतां मध्वो अन्धसो विवक्ष्यणस्य पीतये

रसवतः । अपि च “इयमासुतिः” अयमामवो मदकरः
 “चारुः” शोभनः सोमरमः “मदाय” हर्षाय हर्षजननाय
 “पत्यते” सम्पद्यते पत्न्य गतो (भा० प०), यद्वा पत्यति-
 रेख्यैकमा । मदाय—मदस्य पत्यते इष्टे मदीत्यादने शक्त
 इत्यर्थः ॥ ३ ॥ [५]

१ २ ३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

आ सीता परि पिञ्चताश्वं न स्तोममभुरत् रजस्तुरम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

वनप्रक्षमुदप्रुतम् ॥२॥

ऋ० ऋजिष्ठा । छ० ककुप् प्रगाथः । दे० सोमः । अथ
 आसोतेति प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
 ऋत्विज ! “आसोत” सोमम् अभिपुण्ड्रत पुञ् अभिपवे (स्तो०
 उ०), लोटि छान्दसो (२, ४, ७२) विकरणस्य लुक्, “तम-
 नमनयनाश्च (७, १, ४५)”—इति तस्य तवाट्टेयः । किञ्च,
 “परिपिञ्चत” परितस्तं वसतीवर्षादिभिः सिञ्चत । कीदृ-
 यम् ? “अश्वं न” अश्वमिव वेगिनं “स्तोमं” स्तोतव्यम्,
 “अभुरम्” अन्तरिक्षस्थितानामुदकाणां प्रेरकम् “रजस्तुरं”
 तेजसां च प्रेरकम्, “वनप्रक्षम्” उदकवत् चरणशोलम्, “उद-
 प्रुतम्” उदके गच्छन्तं प्रवृत्तम् सोममभिपुण्ड्रत अभि-
 पिञ्चत च ।

“वनप्रक्ष”-“वनऋक्षम्”—इति पाठो ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

सहस्रधारं हयमं पयोदुहं प्रियं देवाय जन्मने ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

ऋतेन य ऋतजातो विवाहधे राजा देव ऋतं बृहत्

॥२॥ [६]

अथ द्वितीया । “सहस्रधारं” बहुधारोपेतं, “वृषभं” कामानां वर्षकं, “पयोदुहं” चीरवत् सारभूतं रसं सिञ्चन्तं “प्रियं” प्रीणयितारं तं सोमं “देवाय” देवसम्बन्धिने “जन्मने” देवेभ्यस्तदर्थम् अभिषुणुत । “ऋतजातः” उदकाज्जातः “यः” “राजा” सोमः “ऋतेन” वसतीवर्ष्यांश्चो नोदकेन “वि वाहये” विशेपेण वर्धते । कीदृशः ? “देवः” द्यौतमानः स्तोतव्यो वा, “ऋतं” सत्यभूतः, “वृहत्” महान् । तमासुनुतेति पूर्वेषु समन्वयः ।

“पयोदुहम्”—“पयोवृधम्”—इति पाठौ ॥ २ ॥ [६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायनस्य द्वादशसाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥१॥

१ १ ११ २

२-१ १ १ १ १

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपन्यया ।

१ २ १ १ १ २

समिद्धः शुक्र आहुतः ॥१॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ द्वितीयखण्डे अग्निर्वृत्राण्येति द्विचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “विपन्यया” सुस्तूयमानः “द्रविणस्युः” द्रविणं धनं स्तोतृणामिच्छन् यदा, हविर्लक्ष्यं धनमात्मनः इच्छन् “अग्निः” “वृत्राणि” भावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि तमांसि वा “जङ्घनत्” मृगं हन्तु । कीदृशोऽग्निः ? “समिद्धः” सम्यक् दीप्तः अतएव “शुक्रः” शुक्लवर्णः “आहुतः” हविर्भिरभिहुतः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

गर्भे मातुः पितृपिता विदियुतानो अक्षरे ।

१ १ २ १ २ १ २ १

सौदन्वृतस्य योनिमा ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां भूयस्त्रिभि-
 र्घोयेते “द्वौः पिता, प्रथिवी माता” इति श्रुतेः “मातुः”
 भूस्याः गर्भे” गर्भस्थाने मध्ये “अक्षरे” चरणरहिते वेद्याख्ये
 स्थाने “वि दिद्युतानः” विशेषेण दीप्यमानः “पितुः पिता” १
 द्युलोकस्य पालयिता हविषां प्रदानेन, एवम्भूतोऽग्निः
 “ऋतस्य” यज्ञस्य “योनिम्” उत्तरवेद्याख्यं “धिष्ण्य” समन्वये
 द्वितीया (१, १, ८५) “आसीदन्” उत्तरवेद्यामुपविशन्
 अग्निर्ब्रह्माणि जह्वनदित्यन्वयः ॥ २ ॥

१ १ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १

ब्रह्म प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे ।

१ १ १ १ १ १ १ १

अग्ने यद्दीदयदिवि ॥ ३ ॥ [७]

अथ तृतीया । हे “जातवेदः” जातानां वेदितः । “विच-
 र्षणे” विशेषेण द्रष्टः अग्ने ! “प्रजावत्” पुत्रपौत्रसहितं “ब्रह्म”
 अक्षम् “आ भर” आहर “यद्” ब्रह्म “दिवि” द्युलोके “दीद-
 यत्” दीप्यते । देवेषु यत् प्रशस्तमन्नं राजते तदाहरेत्यर्थः
 ॥ ३ ॥ [७]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १

अस्य प्रेपा हेमना पूयमानो

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १

देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।

२ १ २ १ २ १ २ २ १ २
 सुतः पवित्रं पर्य्येति रेभन्

२ २ २ १ २ २ २ १ २
 मितेव सद्यः पशुमन्ति होता ॥१॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० विष्णुः । दे० सोमः । अस्य प्रेषति
 द्विचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “अस्य” सोमस्य
 “प्रेषा” प्रेषतिर्गत्यर्थः क्विपि रूपं, “सावेकाच (६, १, १६८)”
 —इति विभक्त्येवदात्तत्वम् ; प्रेरणेन, “हेमना” हिरण्येन “पूय-
 मानः” “हिरण्यपाणिरभियुणोति”—इति हिरण्यसम्बन्धः
 तादृशः “देवः” दीप्यमानः सोमः “रसम्”, आत्मीयं “देविभिः”
 देवै सह “समपृक्त” सम्पर्चयति संयोजयति पृची सम्यक्
 (अदा० आ०) ततः “सुतः” अभिषुतः सोमः “रेभन्” शब्दा-
 यमानः सन् “पवित्रम्” ऊर्णास्तुकेन निर्मितं “पर्य्येति”
 परिगच्छति । कथमिव ? “होता” देवानामाज्ञाता ऋत्विक्
 “मिता इव” निर्मितान् “पशुमन्ति” बह्वपशून् “सद्यः” सद-
 नानि यज्ञगृहान् यथा पर्य्येति तद्वत् ॥ १ ॥

२ १ २ २ १ २ १ २
 भद्रा वस्त्रा समन्याः वसानो

२ २ २ २ २ २ २ २
 महान्कविर्निवचनानि शप्सन् ।

१ १ २ २ २ २ २ २
 आ वच्यस्व चम्बोः पूयमानो

२ १ २ २ २ २ २ २
 विचक्षणो नागविर्देववीतो ॥२॥

अथ द्वितीया । “भद्रा” भद्राणि कल्याणानि “समन्या”
 समनमिति संप्रामनाम् (२, १७, १६), तत्र साधुरिति यत्

संग्रामयोग्यानि “वस्त्रा” वस्त्राणि आच्छादकानि तेजांसि
 “वसानः” आच्छादयन् “महान्” “कविः” क्रान्तदर्शी अत-
 एव “निवचनानि” नितरां वक्तव्यानि ऋत्विक्कृतानि
 स्तोत्राणि “शंसन्” “विचक्षणः” विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा
 “जागृविः” जागरणशीलः । हे सोम ! एवम्भूतस्त्वं “देववीती”
 देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् तद्देववीतिर्यज्ञः तस्मिन् “चम्बोः”
 अधिपवणफलकयोः “आ वच्यस्व” पाचास्याविश वचिर्गत्यर्थः
 (भ्वा० प०) व्यत्ययेन श्यन् ॥ २ ॥

१ २ २ १ २ ३ २ ३ १ २
 समु प्रियो मृज्यते सानो अव्ये

२ १ २ २ २ ३ १ २ २ २
 यशस्वरो यशसां चैतो अस्मो ।

२ १ २ ३ १ २ २ २ १ २
 अभि स्वर धन्वा पूयमानो

२ १ २ २ २ ३ १ २ २
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥ [८]

अथ तृतीया । “यशसां” यशस्विनां मध्ये “यशस्वरः”
 अतिशयेन यशस्वी “चैतः” चितो भवः “प्रियः” प्रीणयिता
 सोमः “सानो” समुच्छ्रिते “अव्ये” अविभवे पचिते “अस्मो”
 अस्मदर्थे “समृज्यते” ऋत्विग्भिः परिपूयते “उ”-इत्यवधा-
 रणे “पूयमानः” त्वं “धन्वा” अन्तरिक्षे “अभि स्वर” अमितः
 शब्दय “यूयम्” पूजायां बहुवचनम् हे सोम ! त्वं “नः”
 अस्मान् “स्वस्तिभिः” कक्ष्याणतमैः पालनैः “सदा” सर्वदा
 “पात” रक्षत पालयतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ [८]

२ ३ ४ २ १ २ ३ २ १ २

एतो न्विन्द्रप् स्तवाम शुद्धप् शुद्धेन साम्ना ।

२ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ १ २

शुद्धैरुक्थैर्वाह्रिध्वाप्सप् शुद्धैराशीर्वाग्निमत्त ॥ १॥

ऋ० तिरयो । छ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अघेतो न्विन्द्र-

मिति, वृचात्मकं वृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । अत्रेति वाम-
माचक्षते—पुरा किलेन्द्रा ह्रिवादिमान् असुरान् हत्वा ब्रह्म-
हत्वादिदोषेणात्मानमपरिशुद्धमित्यमन्यत अथ तद्दोषपरि-
हारार्थं तदेन्द्र ऋषीन्ब्रवीत्—युयमपूतं मां युष्मदीयेन
साम्ना शुद्धं कुरुतेति । ततस्तु च शुद्धप्रत्यादकेन साम्ना
शस्त्रेण परिशुद्धमकार्षुः । पयात् पूतायेन्द्राय यागादिकर्मणि
सोमादीनि हवींषि च प्रादुरिति । एषोऽर्थः आध्यायनक-
ब्राह्मणे प्रतिपादितः—“इन्द्रो वा असुरान् हत्वाऽपूत इवा-
ग्नेयो अमन्यत सोऽकामयत शुद्धमेव मां सन्तं शुद्धेन साम्ना
स्तुयुरिति स ऋषीन्ब्रवीत् स्तुतमेति । तत एव ऋषयः साम्ना-
पश्यन् तेनास्तुवन्नेतो न्विन्द्रमिति ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो
ग्नेयोऽभवदिति । तथा च अस्या ऋचोऽयमर्थः—ऋषयः
परस्परं ब्रुवन्ति—“तु” चिप्रम् “एत उ” आगच्छतैव ।
आगत्य च “शुद्धेन” शुद्धप्रत्यादकेन साम्ना, तथा “शुद्धैः” शुद्धि-
हेतुभिः “उक्थैः” शस्त्रेण इन्द्रम् शुद्धमपापिनं कृत्वा “स्तवाम”
स्तुयाम । ततः “साम्ना” शस्त्रेण “वाह्रिध्वांसं” पापराहित्येन
वर्द्धमानं तमिममिन्द्रं “शुद्धैः” शुद्धप्रत्यादकैर्गव्यादिभिः
“आशीर्वाग्” आश्रयणवान् “छन्दसौरः (८, २, १५)”—
इति मनुषो वत्वम्, तादृशः सोमः “ममत्तु” तमिन्द्रं मादयत
मादयतग्लान्दसः (२, ४, ७६) सुः ॥

“शुद्धैराशीर्वाग्” “शुद्ध आशीर्वाग्”—इति पाठो ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्र शुद्धो न आ गहि शुद्धः शुद्धाभिरुतिभिः ।

३ २ ३ १ २ २ २ १ २

शुद्धो रयिं नि धारय शुद्धो ममहि सोम्य ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र !” “शुद्धः” अस्मदीयैः सामभिः
शस्त्रैश्च परिशुद्धस्त्वं “नः” अस्मान् “आ गहि” आगच्छ
“शुद्धाभिः” ऊतिभिः ऊतयो मरुतः अवन्ति सर्वत्र गच्छ-
न्तीति वा तेषां सामभिः शस्त्रैश्च परिपूताः तैः मरुद्भिः सह
“शुद्धः” पापरहितः त्वम् आगहि । आगत्य च “शुद्धः” त्वं
“रयिं” धनं अस्मासु “निधारय” नितरां स्थापय । किञ्च,
हे “सोम्य !” सोमाहं ! “शुद्धः” त्वं “ममहि” सोमेन माय
मदी हर्षे (दि० प०) लोटि “बहुलञ्जन्दसि (२, ४, ७६)”
—इति शपः शुः ॥

“ममहिसोम्य” “ममहिसोम्य”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्र शुद्धो हि नो रयिष् शुद्धो रत्नानि दाशुषे ।

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २

शुद्धो वृत्राणि जिघ्रसे शुद्धो वाजष् सिषाससि

॥३॥ [६]

अथ तृतीया । हे “इन्द्र !” “शुद्धः हि”—अवधारणे
शुद्ध एव त्वं “नः” अस्मभ्यम् “रयिं” धनं प्रयच्छ । तथा
“शुद्धः” त्वं “दाशुषे” हविर्देत्तवते यजमानाय “रत्नानि”
रमणीयानि कनकगवादीनि देहि । ततः “शुद्धः” पापरहितः
त्वं “वृत्राणि” अपामावरकान् कर्मविघ्नकारिणः शत्रून्
पापानि वा “जिघ्रसे” हंसि । ततः “शुद्धः” शत्रुघ्ननदीय-

परिहाराय अस्मादीयैः सामभिः शस्त्रैश्च परिशुद्धस्त्वं वाजमन्त्र-
मस्मभ्यं “सिपाससि” प्रदातुमिच्छसि यदा यदा शत्रुनष्टं हृत्या
तदा तदा शुद्धुत्पादकैः सामभिः शस्त्रैश्च यूयं मां परिशुद्धं
कुरुतेत्येवमस्मभ्यं धनमन्त्रञ्च दातुमिच्छसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदाद्यं-प्रकाशे उत्तरायनस्य द्वादशसंज्ञाभावस्य तृतीयः खण्डः ॥ १ ॥

१ १ १२ १ २ ३ १ १ ३ १ १

अग्ने स्तोमं मनामहे सिध्नमद्य दिविस्पृशः ।

१ १ १ १ १ १

देवस्य द्रविणस्यवः ॥१॥

कृ० सुतम्भरः । ऊ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ चतुर्थ-
खण्डे—अग्नेस्तोममिति त्वचात्मकं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
“द्रविणस्यवः” द्रविणं धनमिच्छन्तो दयं “दिविस्पृशः” सूर्य-
रूपेण आकाशं व्याप्नुवतो “देवस्य” द्योतमानस्य “अग्नेः”
“सिध्नं” पुरुषार्थानां साधकं “स्तोमं” स्तोत्रम् “अद्य” अस्मि-
न्नहनि “मनामहे” व्रूमः ॥ १ ॥

१ १ १ १ २ ३ १ २ ॥ १२३१

अग्निर्जुपत नो गिरो होता यो मानुषेष्वा ।

१ २ ३ १ १ १ १

स यच्चदैव्यं जनम् ॥२॥

अथ द्वितीया । “होता” देवानामाघ्राता होमनिष्पादको
वा “यः” “अग्निः” “मानुषेषु” “आ” वसति । “सः” अग्निः
“नः” अस्माकं “गिरः” स्तुतीः “जुपत” सेवताम् “सः”
अग्निः “दैव्यं जनं” देवस्यन्विनं जनं “यच्चत्” यजतु ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥ २३ ॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “अग्ने !” “जुष्टः” सर्वदा प्रीतः
“वरेण्यः” सर्वैर्वरेणीयः “होता” त्वं “सप्रथाः असि” सर्वतः
पृथुर्भवसि तथा हि यास्कः—“सप्रथाः सर्वतः पृथुः (निरु०
ने० ६, ७)”—इति । किञ्च, सर्वं यजमानाः “त्वया” साध-
नेन “यज्ञं” “वि तन्वते” ॥ ३ ॥ [१०]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
अभि विपृष्टं वृषणं वयोधाम-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
होषिणमवावशन्त वाणीः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
वना वसाना वरुणो न सिन्धुर्वि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
रत्नधा दयते वाय्याणि ॥ २४ ॥

ऋ० वसिष्ठः । ऋ० विष्णुः । दे० सोमः । अभिचिपृष्ट-
मिति वृषात्कर्म द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “विपृष्टं”
होषि पृष्ठानि स्तोत्राणि संवनानि वा यस्य स तथोक्तस्य
“वृषणं” वर्षकं “वयोधाम्” अन्नस्य दातारम् “अहोषिणम्”
आघोषयन्तं सोममभिलक्ष्य “वाणीः” स्तोतृणां वाचः “अभ्य-
वावशन्त” शब्दायन्ते । “वना” वनानि उदकानि “वसानः”
आच्छादयन् “वरुणो न” वरुणो यथा सिन्धूनाच्छादयति
तद्वत् । “सिन्धुः” स्यन्दनशैलः, “रत्नधाः” रत्नानां दाता
सोमः “वाय्याणि” धनानि “दयते” प्रयच्छति स्तोत्रभ्यः ॥

“अङ्गोपिणम्” “अङ्गूपाणाम्”—इति पाठौ, “सिन्धुः”—
“सिन्धून्”—इति च ॥ १ ॥

११ ३ १२ ३ १२ ३
शूरग्रामः सर्ववीरः सहावान्

११ ३ १ २ ३ १२
जेता पवस्व सनिता धनानि ।

३ १ २ ३ १२ ३१
तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा समत्

२२ ३ १ २२ ३ १ २
स्वपाठः साह्वान् पृतनासु शत्रून् ॥२॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं “पवस्व” । कौटुम्बस्त्वम् ?
“शूरग्रामः” शूराणां ग्रामः सङ्गो यस्य सः, “सर्ववीरः” सर्व
वीरा यस्य स तथोक्तः, “सहावान्” सहनवान् “जेता” जय-
शीलः “सनिता” सम्भक्ता “धनानि” धनानां, “तिग्मायुधः”
तीक्ष्णप्रहरणसाधनः, “क्षिप्रधन्वा” क्षिप्रसंज्ञनशीलधन्वा,
“समत्सु” संग्रामेषु “अपाठः” असोढा, “साह्वान्” अभिभवन् ।
कुत्र ? “पृतनासु” शत्रुसेनासु । कान् ? “शत्रून्” ॥ २ ॥

११२ ११२ ३ १ २
उरुगव्यूतिरभयानि क्लृण्वन्त-

३ १ २२ ३ १२
समीचीने आ पवस्वा पुरन्धी ।

११ २२ २२ २ २ १
अपः सिपासन्नपसः स्वाशर्गाः

३ १ २ १ २ १ १
सच्चिद्रदो महो अस्मभ्यं वाजान् ॥३॥[११]

अथ तृतीया । हे सोम ! “उरुगव्यूतिः” विस्तीर्णमार्गः

त्वम् “उभयानि” स्तोत्रभ्यः “सखन्” कुर्वन्, “पुरन्धी” इमे
द्यावापृथिव्यौ “समीचीने” सङ्गते कुर्वन्, “आ पवस्व”
आचर । “अपः” “उपसः” “स्वः” आदित्वं “गाः” रश्मींश्च
“सिपासन्” पुष्ट्यर्थं सम्भक्तुमिच्छन् “सच्चिद्रुदः” संक्रन्दसे ।
“महः” महतः महान्ति “वानानि” अन्नानि अस्मभ्यः दातु-
मिति शेषः ॥ ३ ॥ [११]

१ २ २ १ २ २ १ १ २ २ १ २
त्वमिन्द्र यथा असृजौषी शवसस्पतिः ।

१ १ १ २ २ २ २ १ १ २ १ २ १ २
त्वं वृत्राणि हृष्यप्रतीन्येक इत्युर्वनुत्तर्पणीधृतिः

॥ १ ॥

ऋ० नृमेधः पुरुमेधो वा । छ० वृहती । दे० अश्विद्वयम् । अथ
त्वमिन्द्रेति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र ।”
“त्वम्” “शवसस्पतिः” शवसोऽन्नस्य वसस्य वा पालयिता,
“ऋजौषी” ऋजौषोऽभिपुतः सोमः तद्धान्, त्वं “यथा असि”
यगस्त्री भवसि । कथमस्य यगस्त्रित्वं । तदाह—“अप्रतीनि”
बलिभिरपि अप्रतिगतानि “वृत्राणि” रक्षांसि “अनुत्तः”
अन्त्यैर्नैतुमशक्यः त्वम् “एकइत्” एकएव असंहाय एव “चर्पणी-
धृतिः” रक्षित्वेन यजमानादिमनुष्याणां धारकः “पुरु” बहुलं
यथा भवति तथा “हंसि” सम्महरसि । अतएव अस्य यग-
स्त्रित्वम् ।

“शवसस्पतिः”—“शवसस्पते”—इति पाठो, “एक इत्पूर्व-
नुत्तर्पणीधृतिः”—“एकइदनुत्तर्पणीधृता”—इति च ॥ १ ॥

१ १ २ १ १ २ १ २ २ १ २ १ २
तसु त्वा नूनमसुर प्रचेतसप् राधो भागमिवेमहे ।

२ २ २ १ २ ३ १ २ २ २ २ १ २
 महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र प्र ते सुम्ना नो अश्रुवन्
 ॥२॥ [१२]

अथ द्वितीया । हे “असुर !” बलवन् । प्राणवन् । वा
 हे “इन्द्र !” यः उक्तगुणोऽस्ति “त” च “प्रचेतस” प्रकटज्ञानं
 “त्वा” “उ”—इत्यवधारणे पितृवत् पोषकं त्वामिव “राधः”
 धर्मादिसाधनं धनं “नूनम्” इदानीम् “ईमहे” याचामहे ।
 तत्र दृष्टान्तः—“भागमिव” यथा कश्चित् पितृतो भागभूत
 धन याचते, तद्वत्; इन्द्रो यजमानेभ्यः स्तोत्रभ्यश्च धनं प्रयच्छत्येव
 तस्मात् भागभूतं धनं यष्टारो वयं याचामहे । किञ्च हे इन्द्र !
 “महीव कृत्तिः” कृत्तियंशोऽत्र वा कृत्ती क्षेदने (रु० प०)
 करणे कृत्तिन् । कृतन्त्यनेनेति, ईदृशी कृत्तिरिव “ते” तव
 “शरणा” शरणं गृहम् अन्तरिक्षं युलोके महद् वर्तते अत्र
 यास्कः—“कृत्तिः कृततेर्यंशो वाचं वा । महीव कृत्तिः शरणा
 त इन्द्र । सुमहत्त इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिव (निरु० नै०
 ५, २२)”—इति । किञ्च, “ते” तव स्वभूतानि “सुम्ना”
 सुम्नानि पुत्रादिविषयसुखानि च “नः” अस्मान् “प्राश्रुवन्”
 प्रकर्षेणाश्रुवतां व्याश्रुवन्तु अश्रोतेर्लैव्यडागमः (३, ४, ८४)
 ॥ २ ॥ [१२]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 यजिष्ठ त्वा वहमहे देव देवता होतारममर्त्यम् ।

१ १ ३ १ २ ३ १ २
 अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥१॥

ऋ० सोमरिः । ऊ० ककुप् । दे० अग्निः । यजिष्ठत्वेति
 प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तव प्रथमा । हे अग्ने ! “यजिष्ठं”

पट्टतमं “त्वा” त्वां “वहमहे” वृणीमहे सम्भजामहे । कौटुशं
 त्वाम् ? “देवता” देवेषु मध्ये “देवम्” अतिशयेन दानादि-
 गुणकम्, “होतारं” देवानामाह्वतारम्, “अमर्त्यम्” अवि-
 नाशनम्, “अस्य” “यज्ञस्य” यागस्य “सुक्रतुं” सुष्ठु कर्त्ता-
 रम् ॥ १ ॥

१ १ १२ १ १ १ १
 अपां नपात॥ सुभग॥ सुदौ-

२ ३ २ ३ १ १
 दितिमग्निमु श्रेष्ठशोचिषम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ २ २
 स नो मित्रस्य वरुणस्य सो

१ १ २ २ १ १ १ १
 अपामा सुम्ने यजते दिवि ॥२॥ [१३]

अथ द्वितीया । “ऊर्जः” अन्नस्य “नपातं” न पातयितारं
 यद्वा, नतारं चतुर्थं हविलक्षणेनाग्नेन आपो जायन्ते, अन्न-
 द्योपधिवनस्पतयस्तेभ्य एष जायत इति चतुर्थत्वम् । “नम्ना-
 नपात् (६, २, ७५)”—इति नल् प्रकृतिभावः “सुभगं”
 शोभनधनं “सुदौदिति” सुष्ठु दौदयन्तं “श्रेष्ठशोचिषं” प्रशस्य-
 तमवेजस्कम् अग्निं स्तौमीति शेषः । स तादृशोऽग्निः “नः”
 अन्नदर्थं “दिवि” द्योतमाने देवयजने द्युलोके वा “मित्रस्य”
 देवस्य “वरुणस्य” च “सुम्ने” सुष्ठम् “आ” अभिलक्ष्य “यजते”
 यजतु । तथा सोऽग्निः, “अपाम्” अद्देवतानाञ्च सुष्ठमभि-
 यजतु ॥ २ ॥ [१३]

१ १ ३ १३ ३ २ ३ १ २ ३ . ३ ३ . २
 यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः ।

२७ ३ १ २ ३ १ २

स यन्ता शश्वतीरिपः ॥२१॥

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ पञ्चमं खण्डे—यमग्ने इति त्वचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “अग्ने ।” “पृत्सु” संग्रामेषु “यं” “मर्त्यम्”, यजमानम् “अवाः” अवसि रक्षसि, “यं” पुरुषं “वाजेषु” संग्रामेषु “जुनाः” प्रेरयसि “मः” नरः यजमानः “शश्वतीरिपः” नित्यान्वत्रानि “यन्ता” नियन्तुं समर्थो भवति पृत्सु,—“पदादिषु मांस्तृष्णूनामुपसङ्ग्रहानम् (६, १, ६३)” —इति पृतनाशब्दस्य पदादेशः “सावेकाच (६, १, १६८)” —इति विभक्तेश्चदात्तत्वम् । अवाः—आवः अकाराकारयोर्विपर्ययः, यद्वा लीङ्वागमः, “इतश्च (३, ४, ८७)” —इति सिप् इकारलोपः । जुनाः—जु इति गत्वर्थः सौत्री धातुः, लङ्, सिप्, ऋरादिभ्यः आ; “बहुलञ्छन्दस्य माङ्गीगेऽपि (६, ४, ७५)” —इत्यङागमाभावः ; यद्वृत्तयोगात् (८, १, ३०)” अनिघातः । यन्ता—वृत्तौ नित्वादाद्युदात्तत्वम् (६, १, १८७) । शश्वतीः—“उगितश्च (४, १, ६)” —इति ङोप् ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ २
 न किरस्य सहन्त्य पर्य्येता कयस्य चित् ।

१ १ २ १ २

वाजो अस्मि श्रवाय्यः ॥२२॥

अथ द्वितीया । हे “सहन्त्य ।” शत्रूणामभिमपनशीलाम्ने ! “अस्य” त्वद्वत्तस्य यजमानस्य “कयस्यचित्” कस्यापि “पर्य्येता

ऋ० नोधाः । छ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अथ साकमुच्च
इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “साकमुच्चः”
सह युगपत् मिश्रन्त्यः उच्च सेचने (भ्वा० प०) क्षिपि रूपम्,
तादृशः “स्वसारः” कर्मकरणार्थम् इतस्ततः सहु गच्छन्त्यः
अङ्गुलयः “मर्जयन्त” सोमं शोधयन्ति सृजु शोधनालङ्करणयोः
(अदा० प०) । तथा “दश” दशसङ्ख्याकाः “धीतयः”
अङ्गुलिनामैतत् अङ्गुलयः (निघ० २, ५, ७) “धीरस्य” समर्थस्य
प्राज्ञस्य वा देवैर्ध्यातव्यस्य काम्यमानस्य वा सोमस्य “धनुर्वीः”
प्रेरयित्रो भवन्ति । ततः “हरिः” हरितवर्णः सोमः “सूर्यस्य”
“जाः” प्रादुर्भूता जाया दिशः ताः “पर्य्यद्रवत्” परितो
गच्छति सूर्यस्य तेजसा हि आविर्भवन्तीति दिशां तस्य जाया-
त्वम् “अत्याः” अतनशीलः “वाजी न” अश्व इव स्थितः सोमः
“द्रोणं” द्रोणकलशं “ननवे” व्याप्नोति नक्षत्रव्याप्तिकर्मा
(निघ० २, १८, २) ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १२ १ १
सं मातृभिर्न शिशुर्वावशानो

१२ १ १ १ १ १
वृषा दधन्वे पुरुवारो अद्भिः ।

१ १ १ १२ १ १ १ १ १
मर्यां न योषामभि निष्कृतं

१२ १ १ १ १ १ १
यन्त्सं गच्छते कलश उस्त्रियांभिः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “वावशानः” देवान् कामयमानः “वृषा”
कामानां वर्षकः अतएव “पुरुवारः” बहुभिर्यरण्यीयः सोमः
“अद्भिः” मातृभूताभिः वसतीवूरोभिः “स दधन्वे” सन्धार्यते ।
तत्र दृष्टान्तः—“मातृभिर्न शिशुः” कामयमानः पुत्रो यथा

मातृभिः पयःप्रदानेन सन्धार्यते धवि गत्वर्थः (भा० प०)
कर्मणि लिटि रूपम् “सर्व्यां न” मनुष्यो यथा “योषां” युव-
तिम् अभिगच्छति तद्वत्, “निष्कृतं” संस्कृतं स्वस्थानम्
“अभियन्” अभिगच्छन् “कलशे” द्रोणाभिधाने “उस्त्रि-
याभिः” अग्निः गोविंकारैः क्षीरादिभिर्वा “सङ्गच्छते” गमे-
रकर्मकात् “समोगम्यच्छिभ्याम् (१, २, २८)”—इत्यात्मने-
पदम् ॥ २ ॥

११ २२ ३ २ ३ १ २ ३
उत प्र पिष्य ऊधरघ्राया

२ १ १ २ १ २
इन्दुधाराभिः सचते सुमेधाः ।

२ १ २ २ २ १ १ २ २ २ १
मूर्धानं गावः पयसा चमूष्वभि

१ २ १ २ ३ २ १ २
ग्रीणन्ति वसुभिर्न नित्तैः ॥ ३ ॥ [१५]

अथ तृतीया । “उत” अपि च “अघ्रायाः” “अघ्रा”
—इति गो नाम (निघ० २, ११, १) अहन्तध्याया गोः
“ऊधः” पयःस्थानं सोमः “प्रपिष्ये” औपध्यादिषु सोमः प्रविश्य
प्रकर्षेण आप्याययति प्यायतेर्लिङि “लिङ्यङोश्च (६, १, २८)”
—इति षीभावः “सुमेधाः” शोभनप्रज्ञः सोऽयम् “इन्दुः”
सोमः “धाराभिः” “सचते” समवेति सङ्गच्छते । ततो “गावः”
“चमूष्व” चमन्ति भक्षयन्त्यत्र सोममिति चमूवो यद्वादयः,
तेषु स्थितं “मूर्धानं” समुच्छ्रितमिमं सोमं “पयसा” उदकेन
“अभि ग्रीणन्ति” अभित आच्छादयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—
“नित्तैः” प्रचालितैः “वसुभिः न” वस्त्रैः यथा आच्छादयन्ति
तद्वत् ॥ २ ॥ [१५]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

पिवा सुतस्य रसिना मत्स्वा न इन्द्र गोमतः ।

३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आपिनी वोधि सधमाद्ये

२ २ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

वृधेऽस्मात् अवन्तु ते धियः ॥१॥

ऋ० मेधातिथिः । ऋ० वृद्धतो । दे० इन्द्रः । अथ पिवा-
सुतस्येति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्,—तत्र प्रथमा । हे
“इन्द्र !” “रसिनः” रसवतः “गोमतः” गोर्विकारैः पयःप्रभ-
तिभिः अपणद्रव्यैर्युक्तस्य “नः” अस्मादीयस्य “सुतस्य” अभि-
पुतस्य “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्”—इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्च
तुर्थ्यर्थे (२, ३, ६२)—षष्ठी ईदृशं सोमं “पिब”, पीत्वा च
“मत्स्व” तप्तो भव । अपि च त्वं “सधमाद्ये” सधमादयि-
तव्ये संहितैरस्माभिस्तर्पयितव्ये सोमे “आपिः” आपयिता
बन्धुः मन् “नः” अस्माकं “वृधे” वृद्धमानाय “वोधि” बध्यस्व
“ते” त्वदीया “धियः” बुद्धयः अनुग्रहात्मिकाः “अस्मान्”
स्मोतॄन् “अवन्तु” रक्षन्तु ॥

“सधमाद्ये” “सधमाद्यः”—इति पाठो ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

भूयाम ते सुमतौ वाजिनो वयं मा न स्तरभिमातये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अस्मां चित्राभिरवतादभिष्टिभिरा नः सुस्ते पु यामय

॥२॥ [१६]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “ते” तव “सुमतौ” शोभनायां बुद्धौ
अनुग्रहबुद्धौ “वाजिनः” हविषन्तो वयं “भूयाम” वर्तमाना

भवाम “अभिमातये” अभिमन्यत इत्यभिमातिः शत्रुः तस्मै
तदर्थं “नः” अस्मान् “मा स्तः” माहिंसीः स्तृङ् हिंसायाम्
(क्र० प०) माङ्गि लुङि कान्दस्युर्लुक् । अपि तु “अभि-
ष्टिभिः” अभ्येषणीयाभिः प्रार्थनीयाभिः “चित्राभिः” चायनी-
याभिः बहुविधाभिर्वा त्वदीयाभिः “ऊतिभिः” “अस्मान्”
“अवतात्” अवरक्षणे (अ० प०) । तथा “नः” अस्मान्
“सुन्नेषु” सुखेषु “आयामय” आयतान् कुरु सर्वदा सुखिन
एव कुरु ॥ २ ॥ [१६]

११ ११ ३१ २
त्रिरसौ सप्त धेनवो दुदुङ्गिरे

३ २ २ १ २ ३ १ - २
सत्यामाशिरं परमे व्योमनि ।

२ १ १ १ १ २ ३ २ ३
चत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे

१ २ ३ २ ३ १ २
चारुणि चक्रे यद्वतैरवर्धत ॥ १ ॥

ऋ० रेणुः । छ० जगती । दे० सोमः । अथ त्रिरसौ
सप्तेति षड्वात्मकं चतुर्थे सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “परमे व्योमनि”
विविधभोममवनं गमनं देवानामत्रेति व्योम यज्ञः, तस्मिन्
स्थिताय यज्ञा परमे व्योमनि अन्तरिक्षे वर्त्तमानाय “त्रिः सप्त”
एकविंशतिसङ्ख्याकाः “धेनवः” घोणयित्रयो गावः “सत्यां”
ययार्थभूतम् “आशिरम्” आश्रयमाणं “दुदुङ्गिरे” दुहन्ति ।
यद्वा, त्रिःसप्त षादयमासाः पञ्चर्त्तवः त्रय इमे लोका अमा-
वादित्य एकविंश इति, एतैः सूर्यैः सह गोषु उत्पद्यते तद्वाचो
दुहन्तीति । किञ्चायं सोमः “अन्या” अन्यानि “चत्वारि”

“भुवनानि” उदकानि वसन्तीवरीस्त्रिस्रस्यैकधना इति, तानि चतुःसङ्गराकानि “चारुणि” कल्याणानि उदकानि “निर्णजे” निर्णोजनाय परिशोधनाय वा “चक्रे” करोति । “यद्” यदा अयम् “ऋतेः” यज्ञैरेव “वर्द्धितः” वर्द्धितवान् तदा करोति । “दुदुक्ष्वे,” “दुदुक्षे,” इति “परमे व्योमनि” “पूर्वं व्योमनि” इति च पाठौ ॥ १ ॥

१ २२ २ १२ ३ १ २
स भक्ष्यमाणो अमृतस्य चारुण

१ २४ २ १ २ ३ १ २
उभे द्यावा काव्येना वि श्रयथे ।

१ २ २ २ २ २ १ २ २
तेजिष्ठा अपो मंहना परि व्यत

१ २ १ २ २ १ २ २ २ २
यदौ देवस्य श्रवसा सदो विदुः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “ॐ” “भक्ष्यमाणः” “चारुणः” कल्याणस्य “अमृतस्य” उदकस्य “क्रियाग्रहणमिति कर्मणः सम्पदानसञ्ज्ञा, “चतुर्थ्यर्थे बहुलम् (२, ३. ६२)”—इति, पठौ चारुदकं भक्ष्यमाणः इकारलोपश्चान्दसः (३, ४, ८७) भिष्यमाणः यष्टृभिः याच्यमानः मन् “उभे” “द्यावा” द्यावादेशस्य इन्द्रे विहितत्वात् उत्तरपदाभावेऽपि इन्द्रः प्रतीयते उभे द्यावा पृथिव्या “काव्येन” कविकर्मणा “विश्रयथे” विवृते करोति यज्ञनिमित्तेन प्रद्वेनोदकेन सम्पूरयतीत्यर्थः । किञ्च “तेजिष्ठाः” अतिशयेन दोमानि “अपः” उदकानि “मंहना” मंहत्वेन “परिव्यत” वरणार्थं परितः प्राच्छादयति । “यदि” यदा ऋत्विजः “देवस्य” द्योतमानस्य सोमस्य “सदः” स्थानं

३ २ ३ २ ३ २ २ ३ २ ३ २
अभि वायुं वीत्यपां गृणान्ती३.

२ २ १ २ २ ३ १ २ ३
ऽभि मित्रावरुणा पूयमानः ।

१ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३
अभी नरं धीजवनं रयेष्ठाम-

१ ३ १ २ ३ १ ३
भीन्द्रं वृषणं वज्रवाहुम् ॥*१*॥

ऋ० कुक्षः । छ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अथ षष्ठे खण्डे—
अभिवायुमिति द्विचत्वार्षिकं प्रथमं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । हे
सोम । “गृणानः” स्तूयमानस्त्व “वीति” । “सुपांसुत्तुक्”—
इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदोषः । वीत्यै पानाय । “वायुम्”
“अभ्यर्थ” अभिगच्छ । तथा पवित्रेण “पूयमानः” त्वं “मित्रा-
वरुणा” मित्रावरुणी च पानाय “अभि” गच्छ । किञ्च “नर”
सर्वस्य नेतारं, “धीजवनं” बुद्ध्या समं वेगं-कुर्वाणं, “रयेष्ठा”
रये तिष्ठन्तम् अनेनाश्विनावभिधीयते ; एकवचनन्तु प्रत्येक-
विवक्षया समुदायविवक्षया वा ; एतादृशावश्विनौ चाभि-
गच्छ । तथा “वृषणं” कामानां वर्पकं “वज्रवाहु” वज्रयुक्त-
स्त्वम् “इन्द्रं” च त्वं पानाय “अभि” गच्छ ॥:१॥

२ १ २ २ ३ १ २ ३ ३
अभि वस्त्रा सुवसनान्यपाभि-

३ २ ३ १ २ ३ १ २
धेनूः सुदुघाः पूयमानः ।

३ १ ३ १ २ २ ३ १ २ ३
अभि चन्द्रा भर्तवे नो हिरण्या-

१ १ ३ १ १
भ्यश्चानुधिनो देव सोम ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “सोम ।” त्वम् अस्माकं “सुवसनानि” सुपरिधानानि “अभ्यर्ष” अभिगमय यद्वा, सुवसनानि शोभनवस्त्र-
सहितानि “वस्त्रा” वस्त्राण्याच्छादकानि धनानि “अभि”
गमय । किञ्च “पूयमानः” पवित्रेण त्वं “सुदुघाः” सुदु पयसो
दोग्धोः “धेनू” नवप्रसूतिका गाः “अभि” प्रापय । अपि च
“चन्द्रा” चन्द्राणि आच्छादकानि “हिरण्यानि” “भर्तृवे” भर-
णाय पोषणाय “नः” अस्माकम् “अभि” गमय । तथा हे
“देव ।” स्तोतव्य । हे “सोम ।” “रयिनः” रयवतः अश्वान्
अस्माकम् “अभि” प्रापय ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अभी नो अर्ष दिव्या वसून्यभि

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
विश्वा पार्थिवा पूयमानः ।

१
अभि येन द्रविणमश्रवामाभ्यर्षेयं जमदग्निवन्नः
॥ ३ ॥ [१८]

अथ द्वितीया । हे सोम । पवित्रेण “पूयमानः” त्वं
“दिव्या” दिव्यानि दिवि भवानि “वसूनि” धनानि “नः”
अस्माकम् “अभ्यर्ष” अभिगमय । तथा “पार्थिवा” पार्थिवानि
पृथिव्यां भवानि “विश्वा” विश्वानि सर्वाणि धनान्यभिगमय ।
तथा “येन” त्वदौयेन सामर्थ्येन “द्रविण” धन “वयम्”
“अश्रवाम” अभिव्यापुयाम तत् सामर्थ्यम् “अभि” गमय ।
किञ्च “अर्षेयम्” ऋषीणां ऋषिपुत्राणां योग्यं धनं “जमदग्नि-
वत्” जमदग्नेर्यथा त्वं प्रापय एवं “नः” अस्माकमपि अभ्यर्षे
यद्वा, अर्षेयम्, ऋषीणां योग्यं मन्त्रं जमदग्नेः स्मृतं मन्त्रं

यथा स्वादुतमम्, अकार्षीः एवमस्माकं तादृशं मन्त्रं
स्वादुतमं कुर्विति मन्त्रद्रष्टा स्तोता कुत्सो नाम ऋषिः प्रार्थ-
यते ॥ ३ ॥ [१८]

१ २८ १ १ २ १ १ २
यज्जायथा अपूर्व्यं मघवन्वृत्रहत्याय ।

१ २ १ १ २ १ १ २ १ २
तत्पृथिवीमप्रथयस्तदस्तम्भा उतो दिवम् ॥ १० ॥

ऋ० प्रियमेधः । क० अनुष्टुप् तथा वृद्धती कृन्दधी ।
दे० अग्निह्वयम् । अथ यज्जायथा इति तृचात्मकं द्वितीयं
सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “अपूर्व्यं !” त्वत्तो व्यतिरिक्तेन पूर्वेण
पजित । हे “मघवन् !” मंहनीयघनवन् । “इन्द्र !” “वृत्र-
हत्याय” वृत्रहन्नाय “यद्” यदा त्वं “जाययाः” उत्पन्नः
प्रादुर्भूतोऽसि “तत्” तदानीमेव “पृथिवीं” प्रथमानां भूमिम्
“अप्रथयः” प्रथितां वृद्धामकरोः । “उत” अपि च “तत्”
तदानीमेव “दिवं” अन्तरीक्षम् अन्तरिक्षेण “अस्तम्भाः” निर-
क्षामकार्षीः एतादृशं वीर्यं त्वदन्यस्य न सम्भवतीत्यर्थं द्योतयि-
तुमपूर्व्येति पदम् ॥

“उतोदिवम्” “उतद्याम्”—इति पाठो ॥ १ ॥

१ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
तत्ते यज्ञो अजायत तदकं उत हस्ततिः ।

१ २८ १ १ २ २ १ २ २ ३ १ १ २
तद्विश्वमभिभूरसि यज्जातं यच्च जन्त्वम् ॥ २० ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “यद्” यदा त्वम् अजायथाः
तदानीं “तत्” त्वदर्थं “यज्ञः” अग्निष्टोमादिः “अजायत” सोम-
पानार्थमभूत् । “उत” अपि च “तद्” तदानीं “हस्ततिः”
इमं हस्तेन (आ० प०) हासकारो प्रीत्यर्थं क्रियमानो हर्ष-

सूचको द्वितीयमन्त्रोऽपि अजायत । किञ्च तदा “यद्” “जातं”
भूतजातं “यच्च” “जन्तुम्” कृत्यार्थं त्व-प्रत्ययः जनितव्यं
विश्वमस्ति “तत्” “विश्वं” सर्वम् “अभिभूः असि” स्वमहिम्ना
अभिभूतवानसि ॥ २ ॥

३ १ २ २१ २४ ३ १ २२ ३ २
आमासु पक्कमैरय आ सूर्य्यं रोहयो दिवि ।

२ १ २२ १ २ ३ २ २ १ २ १ २
घर्मं न सामं तपता सुवृत्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहत्
॥ ३ ॥ [१८]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “आमासु” अपक्कासु गोषु
“पक्कं” पयः “ऐरयः” प्रैरय तथा च मन्त्रः—“आमासुचिह-
धिपे पक्कमन्तः” इति । किञ्च, “दिवि” व्युत्लोके “सूर्य्यम्”
“आरोहयय” पूर्वं पण्यो नामासुरा अङ्गिरसां गा अपहृत्य
अन्धकारावृते कक्षिंथित् पर्वते स्थापितवन्तः, ततोऽङ्गिरसः
इन्द्रं स्तुत्वा गाः पुनरन्ध्रमाहरेति तैरुक्तम् इन्द्रो गवां
स्थानं तमसाहतं दृष्ट्वा तत्र गोप्रदर्शनाय व्युत्लोके सर्वप्रकाशकं
सूर्य्यमारोहितवान् स्थापितवानसि “चादिलोपे विभाषा
(८, १, ६२)”—इति पूर्वस्य ऐरय इत्यस्य न निघातः । अथ
परोक्षकृतोऽर्चः—हे स्तोतारः ! “सुवृत्तिभिः” शोभनाभिः
स्तुतिभिः “तपता” इन्द्रं तीक्ष्णोक्तुत इन्द्रं स्तुतिभिः प्रवर्द्धय-
तेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—“घर्मं न” यथा घर्मं दीपनशीलं प्रवर्गं
“सामन्” । “सुषांसलुक्”—इति तृतीयाया लुक् । सामभिः
यथा तपन्ति तद्वत् । ततः “गिर्वणसे” गोभिर्वननीयायेन्द्राय
“जुष्टं” प्रीतिकरं पयसा वा “बृहत्” महत् बृहदाख्यं वा
“साम” गायत ॥ ३ ॥ [१८]

१ २२ ३ २३ १ २ ३ १ २
मत्स्यपायि ते महः पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।

१२ ३ २३ १२३ १ २ ३ १ २
वृषां ते वृषा इन्द्रुर्वाजी सहस्रसातमः ॥१॥

ऋ० अगस्त्यः । कृ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ मत्स्य-
पायीति वृषात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “हरिवः !”
हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र ! “महः” महान् पूज्योऽयं सोमः “पात्रस्येव”
पात्रेणैव सोमपात्रेण यथा धार्यते सोमः, तत्सदृशेन “त्वया ते”
तृतीयार्थे (३, १, ८५) पठौ । यद्वा, “पात्रस्य इव” “ते” तव
स्वभूतः “महः” महान् सोमः इति वा योजना “अपायि”
पीयते आशंसाया विवक्षितार्थत्वात् भूतेऽर्थे प्रयोगः यतः पिबन्ति
अतो “मत्सि” मायन्ति मादयस्व वा । पात्रे यथा सोमः पूर्यते,
तथात्यधिकं पिब ; पीत्वा च मादयस्वेत्यर्थः । किञ्च, “वृषो”
“ते” अभिमतवर्षित्वे तुभ्यम् । चतुर्थ्यर्थे पठौ । “मत्सरो” मद-
साधनः, “मदः” तर्पयिता ; “वृषा” वर्षिता, “इन्दुः” क्रीड-
यिता आङ्गादकारौत्यर्थः, “वाजो” अश्ववान् ; अश्वकार्यवृत्ति-
सद्भावात् अश्ववानित्युच्यते, “सहस्रसातमः” अपरिमितदाह-
तमः सहस्र पुरुष-सम्भजन-पर्याप्त-गन्तव्यतिशयो वा एवं महा-
तुभावः सोमः सम्पादितः तं पिबेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥ १ ॥ १२७ १ २२ १२
आ नस्ते गन्तु मत्सरो वृषा मदो वरेण्यः ।

२ १ २ २ १ २ ३ १ २
सहावाप् इन्द्र सानसिः पृतनापाडमर्त्यः ॥२॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “ते” त्वां “नः” अस्मादीयः “मत्सरो”
मर्पणसाधनः सोमः “आगन्तु” आगच्छतु । क्रीडयोग्यम् ?
“वृषा” वर्षकः “मदः” तर्पयिता, “वरेण्यः” वरणीयः, “सहा-

वान्” सहायवान् अस्मद्वत्तेन सोमेन सहायवान् सन् । सहसा
बलेन तद्वान् वा । “सानसिः” अस्माभिः सम्भजनोयः, “पृतना-
पाट्” शत्रुसेनाया अभिभविता “अमर्त्यः” अविनाशी च
भवति ॥ २ ॥

२७ २ २२ २ २३ १२ २ १२
त्वष्टिं हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथम् ।

२ २ २ १ २ १२३ २ २३ २ २ १ २
सहावान्दस्युमव्रतमोपः पात्रं न शोचिपा

॥ ३ ॥ [२०]

इति द्वितीयोऽर्द्धप्रपाठकः ।

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “त्वं” “हि” खलु “शूरः”
शौर्योपेतः “सनिता” दातासि । अतः “मनुषः” मनुष्यस्य
न “रथं” रक्षणं स्यन्दनं मनोरथं वा स्वर्गगमनसाधनं यत्प्रार्थ-
यं वा “चोदयः” प्रेरय । किञ्च त्वं “सहावान्” भूत्वा
“दस्युम्” उपक्षयितारम् “अव्रतम्” अकर्माणम् अननुष्ठायि-
नम् “मोपः” दह । किमिव ? “शोचिपा” दौष्ट्या ज्वालाया
अग्निः “पात्रम्” स्वाधारं पात्रविशेषमिव यागाधिकारी सन्
यो न यजते, तं दहेत्यर्थः ॥ ३ ॥ [२०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराध्यायस्य द्वादशाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्ह निवारयन् ।

पुमर्थायतुरी देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ १२ ॥

इति षष्ठस्य द्वितीयोऽर्द्धप्रपाठकः ।

इति श्रीमद्भगवद्गीता-परमेश्वर-वेदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीर बुद्ध-

भूपात्र साम्राज्य पुरन्दरेण सायणाचार्येण विरचितं

माधवीशे सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराध्याय-

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातोर्थ-महेश्वरम् ॥ १३ ॥

अथ तृतीयोऽर्द्धप्रपाठकः ।

तृयोदशोऽध्याय आरभ्यते ।

१२ २१७ ३ २३ १ २१ १८
पवस्व वृष्टिमा सु नोऽपामूर्मिं दिवम्परि ।

१ १ २१ १ २८
अयच्छा वृहतीरिपः ॥*१*॥

ऋ० ऋषिः । छ० गायत्री । दे० सोमः । तत्र प्रथमे
खण्डे—पवस्ववृष्टिमिति पञ्चर्षे प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे “सोम ! त्वं “दिवः” व्युत्सोकात् “वृष्टिं” वर्षे “नः” अस्माकं
“सु” सुष्ठु “आ पवस्व” समन्तात् चर । एतदेव दर्शयति—
“अपाम्” उदकानाम् “कर्मि” तरङ्गं “दिवः” “परि” आपवस्व ।
अपि च “अयच्छाः” यच्चरहितानि अनामयानि “वृहतीः”
महान्ति “इपः” अश्वानि आपवस्व ॥ १ ॥

१२ २ १२२ २३ १२ २१ २८
तया पवस्व धारया यया गाव इहागमन् ।

१ २ २ १२ २२
जन्यास उप नो गृहम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं “तया” तादृश्या “धारया”
“पवस्व” चर । कोट्यश्वेत्यत्राह—“यया” यादृश्या त्वदीयया
धारया “जन्यासः” जन्याः शत्रुजनपदमवाः “गावः” “इह”
अभिर्ल्लोके “नः” अस्माकं सम्बन्धि “गृहम्” “उप आ गमन्”
उपागच्छन्ति ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
घृतं पवस्व धारया यज्ञेषु देववीतमः ।

३ १ २ ३ १ २ २
अस्मभ्यं वृष्टिमा पव ॥३॥

अथ तृतीया । हे सोम ! “यज्ञेषु” “देववीतमः” अति-
शयेन देवकामः त्वम् “अस्मभ्यं” स्तोत्रभ्यः “घृतम्” उदकं
“धारया” सम्पातेन “पवस्व” श्वरः “वृष्टिं” वर्षञ्च “आ-
पवस्व” ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
स न ऊर्जे व्याश्वयं पवित्रं धाव धारया ।

१ १ २ १ २ ३ १ २
देवासः शृणवन्हि कम् ॥४॥

अथ चतुर्थी । हे सोम ! “सुतः” अभिषुतस्त्वं “नः”
अस्माकम् “ऊर्जे” शक्त्या “व्याश्वयम्” अविमयं “पवित्रं”
धारया सम्पातेन “विधाव” प्राप्नुहि “देवासः” देवा अपि “हि
कं शृणवन्” गमनवेलायामुत्पन्नं त्वदीयं शब्दं शृण्वन्तु ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पवमानो असिष्यदद्रक्षाः स्यपजङ्घनत् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्रतवद्रोचयन् रुचः ॥५॥ [१]

अथ पञ्चमी । “रक्षांसि” राक्षसाः “अपजङ्घनत्”
“रुचः” आत्मीया दीप्तीः “प्रतवत्” पुराणवत् “रोचयन्”
दीपयन् “पवमानः” सोमः “असिष्यदत्” सन्दते ॥ ५ ॥ [१]

१ १ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

ऋ० भरद्वाजः । क० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ प्रत्यक्षा
इति चतुर्ऋच द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे अध्वर्यो !
“नरः” नेता यज्ञानां त्वम् “अस्रौ” इन्द्राय “प्रति भर” अभि-
हर सोमं प्रयच्छेत्यर्थः । कौटशायेन्द्राय ? “पिपीपते” पातु-
मिच्छते “विश्वानि” सर्वाणि वेद्यानि “विदुषे” जानते “अर-
ङ्गमाय” पर्याप्तगमनाय “जग्मये” यज्ञेषु गमनशीलाय
“अपश्चादध्वने” दधिगन्तिकर्मा (निघ० २, १४, ६२) अप-
श्चात्तमनाय सर्वेषामग्रगामिने ॥

“नरः” “नरे”—इति पाठौ ॥ १ ॥

एसेनं प्रत्येतनं सोमेभिः सोमपातमम् ।

अमत्रेभिर्ऋजोपिणमिन्द्रप् सुतेभिरिन्दुभिः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अध्वर्यवः ! “सोमेभिः” सोमैः करण-
भूतैः “सोमपातमं” अतिशयेन सोमस्य पातारम् “एनम्”
इन्द्रम् “आ” अभिमुखं “प्रत्येतनं” प्रतिगच्छत “इम्”—इति
निपातोऽनर्थकः । कौटशमिन्द्रम् ? “अमत्रेभिः” अमत्रैः
सोमपातैः ऋजुचमसादिभिः “ऋजोपिणम्” ऋजोपं शशूणा-
मुपार्जकं बलं, तदन्तं, यद्वा, ऋजोपिणमित्युत्तरत्वं सम्बन्ध-
नीयं, “सुतेभिः”, अभिपुतैः “इन्दुभिः”, सोमैः, “ऋजोपिणं”
गतसारः सोमः ऋजोपः तदन्तम् । अथवा अमत्रैः अपरि-
मितैरभिपुतैः सोमैः ऋजोपिणम् । ऋजोर्गत्यर्थाद्वाव-
साधनं ऋजोपशब्दः, ततो मत्वर्थीय इति, सङ्गतमित्यर्थः ।

एवंविधमिन्द्रं प्रति गच्छतेत्यन्वयः । अन्य आह—अमत्रेभिः
ग्रहचमसादिगतैः सोमैः ऋजीपिणं बलवन्तमिन्द्रं प्रति-
गच्छतेति ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

यदी सुतेभिरिन्दुभिः सोमेभिः प्रतिभूषय ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

वेदा विश्वस्य मेधिरा धृषत्तन्तमिदेषते ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे अध्वर्यवः । “सुतेभिः” अभिषुतैः
“इन्दुभिः” उन्दनशीलैः दीप्तैर्वा “सोमेभिः” सोमैः “यदि प्रति-
भूषय” इन्द्रं प्रति यदि यूयं प्रतिगच्छथ भू प्राप्तौ (भा० उ०)
—इत्यस्यैतद्रूपं तदानीं “मेधिरः” मेधावी मेधो यज्ञः (निघ०
३, १७, ४) तद्वान् वा स इन्द्रः “विश्वस्य” विश्वं सर्वं भवदीयं
कामं “वेद” वेत्ति जानाति ज्ञात्वा च “धृषत्” शत्रूणां
धर्मकः सन् “तमित्” तं तं काममेव “एषते” प्रापयति ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अस्माअस्मा इदम्वसीऽध्वर्या प्र भरा सुतम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

कुवित्समस्य जिन्यस्य शर्धतोऽभिशस्तेरवस्वरत्

॥*४*॥ [२]

अथ चतुर्थी । “अस्माअस्माइत्” अस्माप्तेन्द्राय ज्ञान्यस्मै,
हे अध्वर्या । त्वम् “अन्वसः” सोमलुचणस्यान्वस्य
“सुतम्” अभिषुतं रसं “प्रभर” प्रहर प्रयच्छेति यावत् ।
स चेन्द्रः “समस्य” सर्वस्य जितव्यस्य “शर्धतः” उत्सहमानस्य
शत्रोः “अभिशस्तेः” अभिशंसनात् तत्कृतात् हिंसनात्

“कुवित्” बहुश्रुः “अवस्वरत्” अस्मान् पालयत्वित्यर्थः ॥

“अवस्वरत्” “अवस्वरद्”—इति पाठौ ॥ ४ ॥ [२]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य षष्ठीदशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥१॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
बभ्रवे नु स्वतवसेऽरुणाय दिविस्पृशे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
सोमाय गायमर्चत ॥१॥

ऋ० अक्षितः देवलो वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
अथ द्वितीयखण्डे—बभ्रवेन्निति यङृचं प्रथमं सुक्तम्, तत्र
प्रथमा । हे स्तोतारः । “बभ्रवे” बभ्रुवर्णाय “स्वतवसे”
स्ववलाय “अरुणाय” कदाचिदरुणवर्णाय “दिविस्पृशे” दिवं
स्पृशति सोमाय “गायं” स्तुतिरूपां वाचम् “अर्चत” उच्चार-
यतेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
इस्तच्युतेभिरद्रिभिः सुतप् सोमं पुनीतन ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
मधावा धावता मधु ॥२॥

अथ द्वितीया । हे ऋत्विजः । “इस्तच्युतेभिः” इस्त-
प्रच्युतेः “अद्रिभिः” अभिषवग्रावभिः “सुतम्” अभिषुतं
“सोमं” “पुनीतन” पवित्रे पावयत । अपि च “मधी”
मदकरे सोमे “मधु” मय्यं पयः “आधावत” प्रक्षिपत ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
नमसेदुप सीदत दधेदभि श्रीणीतन ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
इन्दुमिन्द्रे दधातन ॥३॥

अथ तृतीया । हे ऋत्विजः ! “नमसेत्” नमस्कारणेव
 “उपसौदत” सोममुपगच्छत “दध्नेत्” दध्नैव “अभियीणी-
 तन” सोममभियीणीत च । “इन्द्रे” “इन्दु” सोमं “दधानत”
 धत्ते च ॥ ३ ॥

३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २२
 अमित्रहा विचर्षणिः पवस्व सोम शं गवे ।

३ १ १ ३ २
 देवेभ्यो अनुकामकृत् ॥४॥

अथ चतुर्थी । हे सोम ! “अमित्रहा” अमित्राणां हन्ता
 “विचर्षणिः” विद्रुटा “देवेभ्यः” “अनुकामकृत्” अभीष्टस्य कर्ता
 त्वं “गवे” अस्माकं पशवे “शं” सुखं “पवस्व” चर ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 इन्द्राय सोम पातवे मदाय परि पिच्यसे ।

३ १ २२ ३ १
 मनश्चिन्मानसस्पतिः ॥५॥

अथ पञ्चमी । हे “सोम !” “मनश्चित्” मनसा ज्ञाता ;
 मनस्पर्शतिरीश्वरः । त्वं “इन्द्राय” इन्द्रस्य “पातवे” पानार्थं
 “मदाय” च “परिपिच्यसे” परितः पात्रेषु सिध्यसे ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 पवमान सुवीर्यं रयिं सोम रिरौहि नः ।

३ २ १ २ ३ २
 इन्द्रविन्द्रेण नो युजा ॥६॥ [३]

अथ षष्ठी । हे “इन्द्रे !” क्लियमान ! “पवमान” ! सोम !
 त्वं “सुवीर्यं” शोभनवीर्योपेतं “रयिं” धनं “न.” अस्माकं

सम्बन्धिना “इन्द्रेण” “युजा” सहायेन : “नः” अस्माभ्यं
 “रीरिहि” देहि ॥ ६ ॥ [२]

१४ २ २ २ २ २ २ १ २२
 उद्देदभि श्रुतामघं वृषभं नय्यापसम् ।

१ २
 अस्तारमेपि सूर्य्य ॥ *१* ॥

ऋ० सुकचः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथोद्देद-
 भीतिं तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “सूर्य्य”
 द्वादशसु भातुषु इन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः । तस्मात् सूर्या-
 त्मक । सुवीर्य्य ! हे इन्द्र ! “श्रुतामघं” सर्वदा देयत्वेन
 विख्यातधनम्, अतएव “वृषभं” याचमानानां धनस्य वर्षितारं
 “नय्यापस” नरहितं नय्यं नरहितकर्माणम् “अस्तारम्” दान-
 शौण्डम् औदार्य्यवन्तम् एतादृशं स्तोतारम् “अभि” लक्ष्य
 “उद्देपि” इदवधारणे त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उद्गातो-
 ऽसि “व” — इति प्रसिद्धौ ॥ १ ॥

११ २ २ २ २ २ २ २ १ १ १ १ १ १
 नव यो नवतिं पुरो विभेद बाह्वोजसा ।

१ २ २ १ १
 अहिं च वृषावधीत् ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । “यः” इन्द्रः “नवनवतिं” नवतिसङ्ख्याकाः
 ततः नवसङ्ख्याकाः एकोनशतसङ्ख्याकाः शम्बरस्य “पुरः” पुरीः
 “बाह्वोजसा” बाहुवलेनैव “विभेद” दिवोदासाय भिनत्ति स्य
 तथा च मन्वान्तरे—“दिवोदासाय नवतिषु नयेन्द्रः पुरोवै-
 रच्छम्बरस्य”—इति । (ऋ० स० २३, १८, ६) स च “वृषा”
 वृषासुरस्य हन्ता । स इन्द्रः “अहिं च” केनाप्यहन्तव्यं मेघ-

मपामावरकं हवासुरं वा अवधोत् । स इन्द्रोऽस्माकं धनं
ददात्वित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

स न इन्द्रः शिवः सखाश्चावद्गोमयवमत् ।

१ १ १

उरुधारेव दोहते ॥ ३ ॥ [४]

अथ तृतीया । “सः” पूर्वोक्तगुणविशिष्टः “शिवः” कल्याण-
तमः “सखा” यष्टृयष्टव्य-स्तोत्रस्तोतव्य-लक्षणेन सम्बन्धेन
“नः” अस्माकं मित्रभूतः एतादृश इन्द्रः “अश्ववत्” अश्वयुक्तं
“गोमत्” पश्वादिषड्वितं “यवमत्” “अयवादिभ्यः”—इति
प्रतिषेधात् मतुपो बत्वाभावः । यव इति धान्यविशेषः धान्य-
युक्तं धनं “नः” अस्माभ्यं “दोहते” दोग्धुं ददातु । तत्र दृष्टान्तः
—“उरुधारेव” दोग्धनकाले प्रभूतपयोधारा यदा वङ्गनां पौय-
यित्रो गौः यथा वत्सस्य पयो दोग्धि तथा प्रभूतधनम् अस्माकं
दोग्धुं ददातु दुहेर्लेख्यङ्गागमः (३, ४, ८४) ॥ ३ ॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराध्यायस्य ऋषीदशाध्यायस्य द्वितीय खण्ड ॥ २ ॥

१ १ २ १ १ २ १ २ ३ १
विभ्राड्वृष्टिपतु सोम्यं मध्वायु-

१ १ २ १ २ १ २ १
दधद्यन्नपतावविहृतम् ।

१ २ २ १ २ १ २ ३ १ २
वातजूता यो अभिरक्षति त्मना

१ १ २ १ १ २ २
प्रजाः पिपति बहुधा वि राजति ॥ १ ॥

ऋ० विभ्राट्, सोम्यः । ऋ० जगती । ऐ० सूर्यः ।

अथ द्वितीयखण्डे—विभ्राडिति दृषात्मकं प्रथमं सूत्रम् । तत्र प्रथमा । “विभ्राट्” विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः सूर्यः “बृहत्” परिवृढं “सोम्यं” सोममयं “मधु” “पिबतु” । किं कुर्वन् ? “यज्ञपती” यज्ञमाने “अयिङ्गत्तम्” अकुटिलम् “आयुः” “दधत्” कुर्वन् “यः” सूर्यः “वातजूतः” वातेन महावायुना प्रेथ्यमाणः सन् “क्षना” क्षात्मना स्वयमेव “अभिरक्षति” सर्वे जगदभिपश्यन् पालयन्ति राशिवक्त्रस्य वायुप्रेथ्यत्वात् सूर्यस्यापि तत्प्रेथ्यत्वम् । स सूर्यः “प्रजाः” “पिपत्ति” हव्यादिप्रदानेन पालयति “बहुधा विराजति” विशेषेण दीप्यते च ।

“पिपत्तिबहुधा”-“पुपोपपुबुधा”—इति पाठो ॥ १ ॥

१२ ११ १८ ११ १२
विभ्राड्बृहत्सुभृतं वाजसातमं

१२ १२ १२ १२ ११ १२
धर्मं दिवा धरुणे सत्यमर्पितम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १
अमित्रहा वृत्रहा दस्युहन्तमं

१ १ १ १ १ १
ज्योतिर्जज्ञे अमुरहा सपत्नहा ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “विभ्राट्” विभ्राजमानं, “बृहत्” प्रौढं, “सुभृतं” सुपुष्टं, “वाजसातमं” वाजस्याक्षस्य बलस्य वा दाढतमं, “धर्मन्” धर्मणि वायुना धारयितव्यं “दिवा” द्युलोकस्य “धरुणे” धारके सूर्यमण्डले “अर्पितं” निक्षिप्तं, “सत्यम्” अनग्नवरम् “अमित्रहा” अमित्राणामप्रियाणां हन्तुं, “वृत्रहा” आहवण्डतां हन्तुं, “दस्युहन्तमं” दस्यूनामुपक्षपयितृणां हन्तुं

तमम्, “असुरहा” असुराणां चेसृणां घातकं “संपन्नहा” सप-
न्नानां यद्रूणामपि घातकम्, ईदृग्भूतं, “ज्योतिः” सौरं तेजः,
“जज्ञे” प्रादुर्भवति ॥ २ ॥

२ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
इदं येषं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं

२ १ २ ३ १ २ ३ २
विश्वजिह्वनजिदुच्यते बृहत् ।

१ २ १ २ ३ २ १ २ ३ २
विश्वभाड्भाजो महि सूर्यो दृश

२ १ २ ३ २ ३ २ १ २
उरु पप्रथे सह भोजो अच्युतम् ॥ ३ ॥ [५]

अथ तृतीया । “इदं” सौरं तेजः “येषं” प्रशस्यतमं
“ज्योतिषाम्” अन्येषां यहनसत्त्वादीनामपि “ज्योतिः” प्रकाश-
कम् अतएव “उत्तमम्” उत्कृष्टं “विश्वजित्” विश्वस्य सर्वस्य
जिह्व “धनजित्” धनस्य जिह्व “बृहत्” प्रभूतमुच्यते एवंगुण-
विशिष्टमिति सर्वैरभिधीयते अपि च “विश्वभाट्” विश्वस्य
प्रकाशयिता “भाजः” भोजमानः “महि” महान् “सूर्यः”
“दृशे” दर्शनाय “उरु” विस्तीर्णं “सहः” तमसोऽभिभवित्
“अच्युतं” अतिरहितम् अविनाशम् “भोजः” तेजोरूपं बलं
“पप्रथे” विस्तारयति ॥ ३ ॥ [५]

२ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

१ २ ३ १ २ ३ १
शिवा णो अस्मिन्पुरुद्वत

१ २ ३ २ ३ २ ३
यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ ४ ॥

ऋ० शक्तिः । छ० वृद्धती । दे० इन्द्रः । अथ इन्द्रकृत-
मिति प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र!”
“नः” अस्मभ्यं “कृतुं” कर्म प्रज्ञानं वा “आभर” आहर ।
अपि च “यथा” “पिता” “पुत्रेभ्यः” प्रयच्छति तथा “नः”
अस्मभ्यं “शिक्ष” धनं देहि । हे “पुरुद्वत” बहुभिराहुत !
“यामनि” यज्ञे “जोवाः” वयं “ज्योतिः” सूर्यम् “अश्वीमहि”
प्रतिदिनं प्राप्नुयामः ॥ १ ॥

मा नो अज्ञाता वृजनाः ॥ १ ॥

दुराध्योऽ मागिवासीऽव क्रमुः । ॥ २ ॥

त्वया वयं प्रवतः शश्वतीरपोऽति शूर तरामसि-
॥२॥ [६]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “अज्ञाताः” अज्ञातगमनाः
“वृजनाः” हिंसकाः “दुराध्यः” दुष्टाभिसन्धयः “नः” अस्मान्
“मा अवक्रमुः” मावचक्रमुः । हे “शूर !” “त्वया” “वयं”
स्तोतारः “प्रवतः” प्रवणकाः सन्तः “शश्वतीः” बह्वीः “अपः”
“अतितरामसि” अतितरामः ॥ २ ॥ [६]

अथाद्या श्वःश्व इन्द्र वास्व परे च नः । ॥ ३ ॥

विश्वा च नो जरितृन्तसत्यते ॥ ४ ॥

अहा दिवा नतां च रक्षिषः ॥ १ ॥

ऋ० भर्गः । छ० ककुप्प्रगाथः । दे० अग्निः । अथाद्या-

११ सरस्वन्तः इवामहे ॥१॥ [८]

ऋ० वसिष्ठः । छ० गायत्री । दे० सरस्वान् । अथ चतुर्थः खण्डे—जनयन्त इत्येकचं प्रथमं सूक्तम्, सेषोच्यते । “जनो यन्तः” जायन्ते आस्रपत्यानीति जनयः जायाः ता इच्छन्ताः “पुत्रोयन्तः” पुत्रान् कामयमानाः, “सुदानवः” शोभनदानाः, “अयवः” उपगन्तारो वयं “तु” अथ “सरस्वन्त” तं देवं मध्यमस्थानं “इवामहे” आह्वयामहे ॥ १ ॥ [८]

११ १ ११ ११ १ १ १ १ १ १ १ १
उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा ।

११ १ १ १
सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥१॥ [९]

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० सरस्वती । उतन इत्येकचं द्वितीयं सूक्तम्, सेषोच्यते । “उत” अपि च “नः” अस्माकं “प्रियासु” प्रियाणां मध्ये “प्रिया” प्रियतमा “सप्तस्वसा” गायत्र्यादीनि सप्त जन्दांसि स्वसारो यस्यास्तादृशी नदीरूपया स्तुत्या गङ्गाद्याः सप्त नद्यः स्वसारः “सुजुष्टा” सुष्ठु पुरातनैर्ऋषिभिः सेविता, एवम्भूता “सरस्वती” देवी “स्तोम्या” स्तोतव्या “भूत्” भवतु ॥ १ ॥ [९]

११ ११ १२१ ११ ११ १
तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

२१ १ १ १ १ १
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥१॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे० सविता । अथ तत्सवितुर्वरेण्यमिति तृतीयसूक्तरूपा, संपा । “यः” सविता देवः “नः” अस्माकं “धियः” कर्माणि, धर्मादिविषया वा बुद्धेः

“प्रचोदयात्” प्रेरयत्, “तत्” तस्य “देवस्य” द्योतमानस्य
 “सवितुः” सर्वान्तर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य
 “वरेण्यं” सत्स्वरूपतया ज्ञेयतया च भजनीयं “भर्गः”
 अविद्यातत्कार्ययोर्भजनात् भर्गः स्वयं ज्योतिः परब्रह्मात्मकं
 तेजः “धीमहि” वयं ध्यायामः । यद् भर्गो धियः प्रचोद-
 यति तद् ध्यायाम इति समन्वयः । यद्वा, यः सविता सूर्यः
 “धियः” कर्माणि “प्रचोदयात्” प्रेरयति, तस्य “सवितुः”
 सर्वस्य प्रसवितुः “देवस्य” द्योतमानस्य सूर्यस्य “तत्” सर्वैर्द-
 र्शनीयतया प्रसिद्धं “वरेण्यं” सर्वैः सम्भजनीयं “भर्गः”
 पापानां नाशकं तेजोमण्डलं “धीमहि” ज्ञेयतया मनसा
 धारयेम । यद्वा, भर्गशब्देनात्ममभिधीयते “यः” सविता
 देवः “धियः” प्रचोदयति, तस्य “देवस्य” प्रसादात् “तद्
 भर्गः” अन्नादिलक्षणं फलं “धीमहि” धारयामः तस्याधार-
 भूता भवेनेत्यर्थः । भर्गशब्दस्यान्नपरत्वे धीशब्दस्य कर्मपरत्वे
 चाथर्वणम्—वेदाङ्गलब्धसि—“सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयो-
 ऽन्नमाहुः, कर्माणि धियस्तदु ते प्रब्रवीमीति प्रचोदयात् सविता
 याभिरुतीति । (गो० ब्रा० १, ३२) भर्गः—भस्ज पाके (तु० ७०)
 असुन् “भस्जोरोपधयोरमन्यतरस्याम् (६, ४, ४७)”—इति
 रोपधयौर्लोपो रमागमश्च, न्यङ्गादिपाठात् कुत्वम् (७, ३, ५२) ।
 धीमहि—ध्यायतेर्लिङि “बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७६)”—इति
 सम्प्रसारणं, व्यत्ययेनात्मनेपदम् ; यद्वा धीङ् आधारे (दि०
 आ०) लिङि “बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७३)”—इति विक-
 रणस्य लुक् । प्रचोदयात्—चोदयतेर्लेटि आडागमः, यद्-
 वृत्तयोगादनिघातः, आगमस्यानुदात्तत्वे णित्स्वरः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २

सोमानाए खरणं० ॥२६॥

२ ३ १ २

अग्न आयूष्पि पवसे० ॥३॥ [१०]

ऋ० मेधातिथिः, वैखानसः वा । छ० गायत्री । दे० ब्रह्मण-
स्पतिः, अग्निः वा । अथ सोमानां स्वरणम्—इति, अग्न आयुष्-
पिपवसे—इति, चतुर्थ-पञ्चम सूक्तात्मकयोर्द्वयोर्ऋचोः प्रतीके ;
ते चान्यत्रान्नाते (छ०, आ०—२, १, ५, ५ ; १भा० ७६५०),
(उ० आ० ७, १, १२, १) ॥ २ ॥ ३ ॥ [१०]

१ २ १ १ २

ता नः शक्तां पार्थिवस्य० ॥१॥

ऋ० यज्ञतः । छ० गायत्री । दे० मित्रावरुणौ । अथ
तानःशक्तमिति त्रयात्मकं षष्ठं चतुर्थं सूक्तम् ; तत्र तान्,—
इति प्रथमाया ऋचः प्रतीकमिदं सा चान्यत्र (उ० ४, २, ४,
३) ६१५ पु० आम्नाता ॥ १ ॥

३ २ १ २ १ १ १ २ २

ऋतमृतेन सपन्तेपिरं दक्षमाशाते ।

१ १ २ १ १ २

अद्रुहा देवौ वर्धते ॥२॥

अथ द्वितीया । “ऋतेन” उदकेन निमित्तभूतेन “ऋतं”
यज्ञं “सपन्ता” स्मृयन्तो “इपिरम्” एषणवन्तं “दक्ष” प्रहृष्टं
यज्ञमानं इविर्वा “आशाते” व्यापृतः “अद्रुहा” अद्रोम्भारौ
“देवौ” द्योतमानौ मित्रावरुणौ “वर्धते” प्रहृष्टौ भवत ॥ २ ॥

३ १ २ १ १ २ १ १ २ १ २

वृष्टिद्यावा रीत्यापेयस्पती दानुमत्याः ।

२ १ २ १ २

वृहन्तं गर्त्तमाशाते ॥३॥ [११]

अथ तृतीया । “वृष्टिद्यावा” वृष्ट्यर्था द्योः स्तुतिर्गंयोस्तौ

वृष्टिद्यावा अथवा वृष्टिवर्षिका द्यौरन्तरिचं याभ्यां तौ तादृशौ,
 “रीत्यापा” रीगतिरेपणयोः (क्र० प०) रीतिः प्राप्तिः सैव
 आप्निरभिमतप्राप्तिर्ययोस्तौ तादृशौ, “इधः” सप्तम्य “पती”
 स्वामिनौ वृष्टिप्रदत्तात् स्वामित्वम्, “दानुमव्याः” दानवत्याः
 दातुमुचिताया इत्यर्थः एतदिद्विविशेषणम् एवमहातुभावौ
 मित्रावरुणौ, “वृहन्तं” महान्तं “गते” रथम् “आशाते” व्याप्तुतः
 अधितिष्ठतो यागार्थम् ॥ ३ ॥ [११]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 युञ्जन्ति ब्रध्नमरुपं चरन्तं परि तस्युयः ।

१ १ १ १ १ १
 रोचन्ते रोचना दिवि ॥१॥

ऋ० मधुच्छन्दः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ युञ्ज-
 न्तीति वृक्षात्मकं सप्तमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । इन्द्रो हि पर-
 मैख्ययुक्तः परमैख्ये चाग्निवायादित्यन्यत्ररूपेणावस्था-
 नात् उपपद्यते “ग्रध्नम्” आदित्यरूपेणावस्थितम्, “अरुपम्”
 हिंसारहिताग्निरूपेणावस्थितं, “चरन्तं” वायुरूपेण सर्वतः
 प्रसरन्तमिन्द्रं “परि तस्युयः” परितोऽवस्थिता लोकत्रयवर्तिनः
 प्राणिनो “युञ्जन्ति” स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन सम्बन्धं
 कुर्वन्ति । तस्यैवेन्द्रस्य मूर्तिविशेषाणि “रोचना” नक्षत्राणि
 “दिवि” द्युलोके “रोचन्ते” प्रकाशन्ते अस्य मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं
 ब्राह्मणान्तरे व्याख्यातम्—“युञ्जन्ति ब्रध्नमित्याह—असौ वा
 आदित्यो ब्रध्नः आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुपमित्याह—
 अग्निर्वा अरुपः अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरन्तमित्याह—
 वायुर्वै चरन् वायुमेवास्मै युनक्ति । परितस्युय इत्याह—इमे
 वै लोकाः परितस्युयः इमानेव पक्षे लोकान् युनक्ति । रोचन्ते

कृण्वन् प्रातः प्रभानं कुर्वन् “अपेशसे” रात्रावन्धकाराहतत्वे-
नाभिव्यक्तत्वात् रूपरहिताय पदार्थाय प्रातरन्धकारनिवा-
रणेन “पेशः” रूपनामैतत् (निघ० ३, ७, १०) रूपमभि-
व्यज्यमानं कुर्वन् अकोतवे, अपेशसे—इति चतुर्थ्यां पष्ठर्थे
द्वष्टव्यौ ॥ ३ ॥ [१२]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उभराद्यन्वस चयीदन्नाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥४॥

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्वे

तुभ्यं पवते त्वमस्य पाहि ।

त्वं ह यं चक्षुषि त्वं वक्ष्य

इन्दुं मदाय युज्याय सोमम् ॥१॥

अ० उगणा । क० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अथ पञ्चमे
खण्डे—अयं सोमइति वृत्तात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे “इन्द्र ।” अयं सोमः इन्द्राय “तुभ्यं” “सुन्वे” सूयंते सुनोतेः
कर्मणि लटि “लोपस्त आत्मनेपदेषु (७, १, ४१)”—इति
त-लोपः “तुभ्यं” त्वदर्थमेव “पवते” पूयते । त्वच्च “अस्य” अमुं
“पाहि” पिव “त्वं ह” “यम्” इन्दुं “सोमं” “चक्षुषे”
करोषि “त्वं” “यं” च “वक्ष्ये” वृत्तवानसि । किमर्थम् ?
“मदाय” मदाय “युज्याय” सहायाय सोम इन्द्राय बलकर-
त्वात् सहाय इति प्रसिद्धम् । यमपं करोषि त्वं तं पाहीति
समन्वयः ॥ १ ॥

१ २ २३ १ २ ३ १ २
स ईं रथो न भूरिपाडयोजि

२२ २१ २ २ २ २ १ २
महः पुरुणि सातये वसूनि ।

२ २ २ २ २ २ २ २
आदीं विश्वा नहुष्याणि जाता

१ २ २ २ १ २
स्वर्पाता वन जर्ध्वा नवन्त ॥२॥

अथ द्वितीया । “स ईम्” सोऽयं “भूरिपाट्” भूरि
भारस्य सोढा “रथो न” रथ इव “अयोजि” युज्यते, कौटुम्भः
सः १ “महः” महान् । किमर्थमयोजि ? “पुरुणि” बह्वनि
“वसूनि” धनानि “सातये” अस्मभ्यं दातुम् “आदीं” योगा-
नन्तरं “विश्वा” विश्वानि कर्माणि “नहुष्याणि” नहुषो
मनुष्याः तेषां सम्बन्धीनि “जाता” जातानि अस्मद्विरोधीनि
“जर्ध्वा” उत्सृष्टानि “वन” वननीये “स्वर्पाता” स्वर्पाता—सङ्का-
मनामैतत् स्वर्गलाभयुक्ते सङ्ग्रामे “नवन्त” गच्छन्तु नवतिर्गति-
कर्मा (२, १४, २८) । यद्वा, सोमं संग्रामे युद्धार्थिनः सङ्ग-
च्छन्ति ॥२॥

२ २ २ २ २ २ २ २
शुष्मी शर्धो न मारुतं पवस्वान-

२ २ २ २ २ २
भिगस्ता दिव्या यथा विट् ।

२ २ २ २ २ २ २ २
आपो न मचू सुमतिर्भवा नः

२ २ २ २ २ २ २ २
सहस्राप्साः पृतनापाङ्ग यज्ञः ॥३॥ [१३]

अथ तृतीया । हे सोम ! “शुष्मी” बलवांस्त्व “शर्धो न

६ प्र० ३ अ० १४ सू० ऋ० २ द्वितीयाहम् । ७८७

मारुतं" मरुतां, बलमिव "पवस्व" । तत्र दृष्टान्तमेव स्पष्ट-
यति—“यथा” “दिव्याः” “विद्” प्रजाः “अनभिषस्ताः”
अभिषस्ता निन्दिताः अनिन्दिता पवन्ते “मरुतो वै देवानां
विशः”—इति हि ब्राह्मणम् किञ्च “आपो न” उदकानीक
“मरु” क्षिप्रं पवमानस्त्व “सुमतिः भव” “नः” अस्माकम् ।
किञ्च, “सहस्राणाः” अष्ट इति रूपनाम (निघ० ३, ७, ६)
बहुरूपत्वं “पृतनापाद् न” पृतनानामभिभवितेन्द्र इव
“यज्ञः” यष्टव्यो भवसीति ॥ ३ ॥ [१३]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेपां हितः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
देवेभिर्मानुषे जने ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ
त्वमग्ने इति छन्दात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
“अग्ने !” “त्वं” “विश्वेपां” सर्वेषां सप्तसंस्थारूपेण भिन्नानां
“यज्ञानां” “होता” होमनिष्पादकोऽसि । यद्वा, यज्ञानां
सम्बन्धो देवानामाज्ञाता भवसि । कुतः ? इत्यत आह—
यच्चात् त्वं “मानुषे” मनोः सम्बन्धिनि मनुष्ये “जने” यज्ञ-
माने “देवेभिः” देवैः “हितः” होतृत्वेन निश्चितोऽसि तस्मा-
दित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
स नो मन्द्रामिष्वरे जिह्वाभिर्यजा महः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
आ देवान्वाजि यजि च ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! “सः” त्वं “नः” अस्माकं
“धध्वरे” यज्ञे “मन्द्राभिः” “मदकरोभिः” स्तुत्याभिर्वा

“जिह्वाभिः” ज्वालाभिः “महः” महतः देवान् यज हवि-
भिस्तर्पय च । कथं तत् ? इति चेत्, उच्यते—“देवान्”
यष्टव्यानिन्द्रादीन् “आ वक्षि” आवक्ष्यते “यक्षि च” येन
च इवीपि तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ १ १ ३ १ १ २ २ १ २ १ १
वेत्या हि वेधो अध्वनः पयश्च देवाञ्जसा ।

१ १ १ १ १
अग्ने यज्ञेषु सुकृतो ॥३॥ [१४]

अथ ततोया । हि “वेधः” विधातुः । “सुकृतो” शोभन-
कर्मन् । “देव” दानादिगुणयुक्त अग्ने । त्व “यज्ञेषु” दर्शपौर्ण-
मासादियागीषु “अध्वनः” महामार्गान् “पयश्च” सुद्रमार्गांश्च
“अञ्जसा” जवेन “वेत्य” जानासि “हि” यस्मादेव तस्मात्
यज्ञमार्गात् भ्रष्टं यजमानं पुनस्तु मार्गं प्रापयेत्यर्थः ॥३॥ [१४]

१ २ १ १ १ २ १ १ १ २ १ १
होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादिति मायया ।

१ १ २ १ १ १
विदधानि प्रचोदयन् ॥४॥

अ० देवश्रवाः देववातो वा । छ० गायत्री । दे० अग्निः ।
अथ होतादेवइति द्विचाक्षकं ततोयं सूक्तम् तत्र प्रथमा ।
“होता” होमनिष्पादकः “अमर्त्यः” मरणरहितः “देवः”
द्योतमानः “विदधानि” वेदितव्यानि कर्माणि “प्रचोदयन्”
प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽग्निः “मायया” कर्मविषयाभिज्ञानेन
युक्तः सन् “पुरस्तात्” कर्मोपारम्भकाले एव “एति” अज्ञाना-
नगच्छति ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र ऋीयते ।

१ २ ३ १ २ १ २
विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “वाजी” बलवान् अग्निः “वाजेषु” युद्धेषु
“धीयते” देवैः शत्रुहनार्यं निधोयते । किञ्च “अध्वरेषु”
अग्निहोत्रादिषु “प्रणीयते” अध्वर्यादिभिः प्रकर्षेणाहवनी-
यादिस्थानेषु प्रक्षिप्यते अतएव “विप्रः” मेधावी सन्नग्निः
“यज्ञस्य” अग्निहोत्रादेः “साधनः” साधको भवति ॥ २ ॥

१ १ १ २ १ २ १ २ २ २ २ २ १ २
धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे ।

१ २ १ २ १ २
दक्षस्य पितरं तना ॥*३*॥ [१५]

अथ तृतीया । योऽग्निः “धिया” आधानपवमानेष्टि-
रूपेण कर्मणा “चक्रे” आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत् अतएव
“वरेण्यः” सर्वैर्यजमानैः कर्माङ्गत्वेन वरणीयः यथाग्निः
“भूतानां” स्थावरजङ्गमात्मकानां भूतजातानामन्तः “गर्भं”
स्वात्मानमेव गर्भरूपतया “आदधे” सर्वत्र दधार “पितरं”
सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं “दक्षस्य” दक्षप्रजापतेः
“तना” तनया वेदिरूपा भूमिर्दशपौर्णमासाग्निहोत्रादिकर्म-
सिध्यये धारयति । भूमेर्दक्षदुहित्वे मन्त्रवर्णः—“अदितिर्ह्यज-
निष्ट दक्षस्य दुहिता तव” इति ॥ ३ ॥ [१५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराखण्डस्य ऋग्वेदप्रश्नावस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

१ १ १ २ १ १ ३ १ २ ३ १ २
आ सुते सिञ्चत श्रियं रोदस्योरभिश्रियम् ।

१ १ २ ३ २
रसा दधीत त्रयमम ॥*४*॥

ऋ० प्रगाथो हर्थतः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ
 षष्ठे खण्डे—आसुतेसिञ्चत इति वृत्तात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
 प्रथमा १: “सुते” दुग्धे गो-पयसि “त्रियं” त्रयणमाज पयः
 “आसिञ्चत” । हे अश्वर्य्येव । आसिञ्चत कीदृशमाजम् ?
 “रोदस्योः” कर्मणि षष्ठौ द्यावापृथिव्यौ “अभित्रियम्” अभि-
 यत्तम् अग्निसंयोगात् तावत् पर्यन्तं प्रवृद्धमित्यर्थः अथवा
 “तत्कावञ्चिनौ द्यावापृथिव्यावित्येके (निरु० दे० ६, १)” इति
 यास्कनोक्तत्वात् अग्निनोरभित्रियमित्यर्थः । सेचनानन्तरं
 “रसा” रसे आजे पयसि “वृषभं” वर्षकमग्निं “दधौत” धारयेत्
 अजाया आग्नेयीत्वात् क्षीरस्याप्यग्निसंयोजनमुचितम् वा
 “आग्नेयी एषा यदजा”—इति हि ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 ते जानत स्वमेक्याश्च सं वत्सासो न मादृभिः ।

१ १ १ १ १ १
 मिथो नसन्त जामिभिः ॥२॥

अथ द्वितीया । “ते” ता गावः “जानत” ज्ञातवत्यः
 अथवा सामान्याकारेण ते इति पुनर्विर्देशः । किम् ? “स्वम्”
 स्वकीयम् “ओक्त्वम्” निवासं महावीरं तत्र दीधुमगमञ्चि-
 त्यर्थः । तदेवाह—“वत्सासो न” यथा वत्साः “मादृभिः”
 जननोभिः सह सङ्गच्छन्ते जामिभिर्बन्धुभिः सहिता गावः
 “मिथः” प्रत्येकं “नसन्त” सङ्गच्छन्ते महावीरम् ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 उप सक्तेषु वसतः कृण्वते धरुणं दिवि ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 इन्द्रे अग्ना नमः स्वः ॥३॥ [१६]

अथ तृतीया । महावीरस्य “सक्तेषु” “वपुतः” ज्वालाया
भक्षयतीत्यनेः “नमः” अत्र “धन्यम्” “इन्द्रे” “अग्ना” — इति
वक्ष्यमाणत्वात् इन्द्राग्न्योर्धारकमाजं “दिवि” अन्तरिक्षे “उप
कृण्वते” उपकुर्वते ऋत्विजः यदाग्निर्महावीरं दहति तदा
तस्योपर्युभयविधं चीरम् आसेचयन्तीत्यर्थः । एवं महावीरे
आसिच्य “इन्द्रे” “अग्ना” अग्नी च “सः” सर्वं गच्छ माजश्चे
“नमः” अक्षम् । अथवा “सः” अन्तरिक्षे योजयन्तीति
शेषः ॥ ३ ॥ [१६]

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषन्मृणः ।

सद्यो जज्ञानो नि रिणाति

श्वूननु यं विप्रै मदन्यूमाः ॥ ३ ॥

ऋ० वृद्धिः । क० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ तदि-
दास इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “तत्”
जगत्कारणत्वेन सर्वविदान्तप्रसिद्धम् “इत्” शब्दोऽवधारणे,
“भुवनेषु” भू भुवनायां (भा० प०) सञ्जु पृथिव्यादिषु लोकेषु
मध्ये तत् जगत्कारणं ब्रह्मैव “ज्येष्ठं” प्रथमस्तमम् “आस”
बभूव, तस्य परमार्थत्वात् तद्व्यतिरिक्तानां व्यावहारिक-
त्वाच्च यदा, ज्येष्ठं वृद्धतमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषामादिभूतं
बभूव । अस्ते लोटि “इन्दस्सुमयया (३, ४, ११७)” — इति
सार्वधातुकत्वाद् “अस्तोर्भूः (२, ४, ५२)” — इति भूभावा-
भावः । यदा, वृद्धं तदेव ब्रह्म स्वप्रकाशतया “आस” दिदीपे ।
अस गति दीप्त्यादानेषु (भा० उ०), अस्माद्धिटि रूपम्
“यतः” उपादानभूतात् यस्माद् ब्रह्मणः “उग्रः” उदगूर्णः त्वेप-

नृमणः प्रदीप्तबलः सूर्यात्मक इन्द्रः “जज्ञे” जातो बभूव
 श्रूयते हि—“चक्षोः सूर्यां अजायत”—इति, “सूर्याचन्द्रमसौ
 धाता यथापूर्वमकल्पयत्”—इति च । “जनिकर्तुः प्रकृतिः
 (१, ४, ३०)”—इति प्रकृतेरपादानसञ्ज्ञायां यत इति
 पञ्चमौ । जज्ञे इति “गमहनेत्यादिनोपधालोपः (६, ४,
 ८८), “द्विर्वचनेऽचि (१, १, ५८)”—इति तस्य स्थानिव-
 ज्ञावात् द्विर्वचनादि, “यद्वृत्ताच्चित्यम् (८, १, ६६)”—इति
 निघातप्रतिषेधः । स च “जज्ञानः” जायमानः एव “सद्यः”
 शौघं “शत्रून्” शतयितृन् मन्देहादीन् राक्षसान् “नि-
 रिणाति” निहिनस्ति यद्वा, उपामकानां पापरूपान् शत्रून्
 निहन्ति । तथा च ब्राह्मणम्—“सद्यो ह्येष जातः पाप्मानमप-
 हत”—इति । जज्ञान इति जनेर्लिटः कानचि रूपमेतत् ।
 रिणाति रीगतिरेपणयोः क्रीयादिकः (प०), “पवादीनां
 क्लृप्तः (७, ३, ८०)”—इति क्लृप्तत्वम् “विश्वे” सर्वे जनाः भवन्ति
 रचन्तीति “जमाः” प्राणिनः भवतेरौणादिको मनु प्रत्ययः
 “ज्वरत्वेत्यादिना (६, ४, २०) वकारोपधयोः स्थाने ऊट् सर्वे
 प्राणिनः “यं” सूर्यात्मकमुद्यन्तमिन्द्रम् “अनु” लक्ष्य “मदर्थ-
 सुदगात् मदर्थसुदगात्”—इति “मदन्ति” ह्रष्यन्ति मदी-
 हर्षे (दि० प०) व्यत्ययेन शप् (३, १, ८५); तथा च
 ब्राह्मणम्—“भूतानि वै विश्व उमास्त एनमनुमदन्ति उदगा-
 दुदगादिति”—इति । तैत्तिरीयकम्—“तस्मात्सर्व एव मन्यते
 मां प्रत्युदगादिति”—इति । यद्वा, यं सुत्यादिभिर्माद्यन्त-
 मनु पयात् सर्वे प्राणिनः अभीष्टमास्या ह्रष्यन्ति “अनुलक्ष्य
 (१, ४, ८५)”—इति अनाः कर्मप्रवचनीयत्वात् “कर्मप्रव-
 चनीय युक्ते द्वितीया (२, ३, ८)” स इन्द्रो जज्ञे इत्य-
 न्वयः ॥ १ ॥

३ १ १८३ १ २ ३

बाह्वधानः शवसा भूर्यजाः

१ २ ३ १ २ ३ १ २

शत्रुदासाय भियसं दधाति ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अव्यनञ्च व्यनञ्च सञ्ज्ञि सं ते नवन्त प्रभृता मदिषु

॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “शवसा” बलेन “बाह्वधानः” बर्हिमानः, अत-
एवं “भूर्यजाः” बहुबलः “शत्रुः” शातयिता इन्द्रः “दासाय”
उपेक्ष्यकारिण शत्रवे “भियसं” भोति “दधाति” विदधाति
करोति । “अव्यनत् च व्यनत् च” विविधमनिति श्रमितीति
व्यनत्, सप्राणकं जङ्गमं, तद्विलक्षणमव्यनत् स्थावरम् । तदुभय-
मपि “सञ्ज्ञि” संज्ञातम् इन्द्रेण सम्यक् शोधितं भवति । ज्ञातेः
“आहुगमं हनः (३, २, १७१)”—इति व्यत्ययेन कर्मणि
किन्प्रत्ययः । यद्वा, अन्तर्णीत-स्थार्थात् कर्त्तव्यं किन् । वृष्ट्या-
दिनां सम्यक् स्रापयिता शोधयिता भवति ; “न लोकाव्यय
(२, ३ ६८)”—इति कर्मणि यङ्गाः प्रतिषेधः । शिष्टः पादः
प्रत्ययसङ्गतः—हे इन्द्र ! “ते” तव “मदिषु” इषेषु इविषा स्तुत्यां
च जातेषु सखु “प्रभृता” प्रभृतानि प्रकर्षेण हृतानि योषि-
तानि वा सर्वाणि भूतजातानि “सद्यवन्त” सङ्गच्छन्ते स्तोतुं
इवीपि वा दातुं समूहोभवन्तीत्यर्थः । नवतिर्गतिकर्मा निघ०
२, १४, २८) । प्रभृता—प्रपूर्वात् विभर्त्तः कर्मणि निष्ठा,
“शेच्छन्दसि बहुलम् (६, १, ७०)”—इति शे-लोपः, “गति-
रनन्तरः (६, २, ४८)”—इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

१७ : १ १ १ १ १ २ २ २ २ ३ २ २ ३ २ १ १
 त्वे क्रतुमपि वृञ्चन्ति विश्वे द्विर्यदेते त्रिर्भवन्त्यूनाः ।

१ १ २ २ १ १ २
 स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा

१ १ १ ७ २ १ २ १ १ २
 समदः सु मधु मधुनाभि योधीः ॥ ३ ॥ [१७]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “त्वे” त्वयि “सुपां सुलुक् (७, १, १८)”—इति सप्तम्येकवचनस्य ग्री आदेशः । “विश्वे” सर्वे यजमानाः “क्रतुम्” अनुष्ठेयं कर्म “वृञ्चन्ति” समापयन्ति । “अपि”—शब्दो ब्राह्मणोक्तः सर्वभूतानां सर्वमनसां समुच्चयार्थः । सर्वाणि पृथिव्यादीनि भूतानि सर्वेषां प्राणिनां मनांसि सर्वं यज्ञक्रतयश्च व्याप्ते त्वय्येव यजमानैः परिसमाप्यन्त इत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणम्—“त्वय्येमानि सर्वाणि भूतानि मनांसि सर्वं क्रतवोऽपि वृञ्चन्तीत्येतदाह”—इति “यद्” यस्मात् “एते” “कमा.” तर्पकाः अवतिस्तर्यणार्थादीणादिको मनुप्रत्ययः, “ज्वरत्वरेत्यादिना (१, ४, २०) वकारोपवयोर्दृष्ट्वा यजमानाः पूर्वमिकाकिनः सन्तः पश्चात् “द्विः” द्विवारं स्त्रीरूपेण पुंरूपेण च जाताः सन्तः पुनरपत्येन सार्द्धं “त्रिः” त्रिवारं जन्मभाजो भवन्ति । एक एवात्मा स्त्रीपुंरूपेण जायते “यदी वा एष यत् पञ्चोति” श्रुतेः । पुत्रोऽप्यात्मैव—“यात्मा वै पुत्रनामासि”—इति (श्र० ब्रा० १४, ८, ४, २६) श्रुतेः । यत एवमेतेऽभिष्टवा भवन्ति, ततो वा गम्यते त्वय्येवानुष्ठितं सर्वं कर्म परिसमापयन्तीति ; तथा च ब्राह्मणम्—“दो दो सन्तो मिथुनो प्रजायेते प्रजापत्या”—इति हे इन्द्र ! त्वच्च “स्वादोः” प्रियाद् गृह्णनादेरपि “स्वादीयः” स्वादुतरं प्रियतरमपत्यं “स्वादुना” स्वादुभूतेन मिथुनेन माता-

पित्रात्मकेन “संयुज” संयोजय । यदा, “स्वादुना” मिथुन-
भावेनोत्पन्नं तदपत्यमपि संयोजय । एतदेवाह—“अदः” तत्
अपत्यं “मधु” मधुरं “मधुना” मदहेतुना मिथुनान्तरेण पोषेण
वा “सु” सुदु “अभि योधीः” अभियोधय अभितः क्रीडय ।
धातूनामनेकार्थत्वात् युञ्जतिरत्र क्रीडार्थं वक्तव्यम् । “मिथुनं वै
स्वादु प्रजाः स्वादु”—इत्यादिवाक्यमवानुसन्धेयम् ॥१॥ [१७]

११ ११ १२ १२
त्रिकटुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुम-

११ १२ ११ १ ११ १ ११
स्तुम्पत्सोममपिवद्भिष्णुना सुतं यथावशम् ।

११ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
स ईं ममाद महि कर्म कर्त्तव्ये महामुरुए

१२ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
सैनए सद्यदेवो देवए सत्य इन्द्रः सत्यमिन्द्रम्

॥१॥

अ० गृह्यसूत्रः । अ० अष्टिः । दे० इन्द्रः । अथ त्रिकटुके-
ष्विति वक्ष्यामः तृतीयं सूत्रम्, तत्र प्रथमा । “महिषः”
महान् पूज्यः, “तुविशुम” बहुवचनः “स्तुम्पत्” वप प्रीणने
तदादिः (प०) वपन् इन्द्रः “त्रिकटुकेषु” ज्योतिर्गौरायुरि-
त्येतन्नामकेषु आभिप्रायविकेष्टः सु “सुतम्” अभिपुतं “यवा-
शिरं” यवमयसक्तुमिर्मिश्रितम् । आहूतपूर्वस्य यौणातेः क्वपि
“अपस्पृश्याम् (६, १, ३६)”—इत्यादिना “शिर इत्यादेयः” ।
तं “सोमं” विष्णुना सह “अपिवत्” “यथावशम्” पूर्वं यथा
तं सोमं प्रकामयत तथा अपिवत् वयं कान्ती (अदा० प०)
“बहुतञ्च इति (२, ४, ७३)”—इति शपो लुगभावः । पीतः

स्तोत्रं कुर्वाणाय यजमानाय “राधः” साधकं “कास्यं” प्रार्थ-
नीयं “वसु” धनं “दाता” सन् ववचिषेति समन्वयः । सैन-
मिति परीचनिर्देशः मित्रार्थयः ॥

“प्रचेतन” — इति छन्दोगानां विशेषपाठः ॥ २ ॥

१ १ १ २ २ १ २ ३ १ २ २ १
अथ त्विषीमान् अभ्योजसा कृविं युधा-

१ १ १ २ २ १ २ ३ १ २ २ १
भवदा रोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र वावृधे ।

१ १ १ २ २ २ १ २ २ १ २ २ १
अधत्तान्य जठरे प्रेमरिच्यत प्र चेतय

१ १ १ २ २ १ २ २ २ १ २ २ १
सैनं सद्यदेवो देवं सत्य इन्द्रः सत्यमिन्द्रम्

॥ ३ ॥ [१८]

इति षष्ठः प्रपाठकः ।

अथ तृतीया । “अथ” अथ सोमपानानन्तरं “त्विषीमान्”
इन्द्रः दीप्तिमान् “भोजसा” वस्त्रेण “कृविं” कविनामासुरं “युधा”
युधेन “अभ्यभवत्” अभिभूतवान् । किञ्च स इन्द्रः “रोदनी”
द्यावापृथिव्यो “आ अपृणत्” स्वनेजसा समन्तात् पूरयामास ।
तथा “अस्य” णीतस्य सोमस्य “मज्मना” वस्त्रेण “प्र वावृधे”
प्रकर्षेण ववृते यदा, “अस्य” कृवेः असुरस्य “मज्मना” सारिष्य
“रोदसी” अपूरयत् । स इन्द्रः सोमं द्विधा विभज्य “अन्यं”
भागं स्वकीये “जठरे” “अधत्त” । “देम्” एनम् अपरं भागं
देवेभ्यः “प्रारिच्यत” प्रारिचयत् एतेनादेमिन्द्राय अर्धमन्येभ्यो-
ऽपि देवेभ्य इत्युक्तं भवति । तथा च तैत्तिरीयकम् — “यत्
सर्वपानदेमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभातमः”

अथ सप्तमः प्रपाठकः ।

अथ चतुर्दशोऽध्याय आरभ्यते ।

* सप्तमप्रपाठकस्य प्रथमादम् ।

१ १ २२ २ १ २ २ २
अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्चं यथा विदे ।

१ २ २ २ २ २
सूनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ * १ * ॥

ऋ० प्रियमेधः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तत्र, प्रथमे खण्डे अभिप्रगोपतिमिति लृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे स्तोतः । 'गोपतिं' गवां स्वामिनम् 'इन्द्रम्' 'अभि प्र मर्चं' प्रकर्षेण पूजय 'गिरा' स्तुत्या 'यथा-विदे' स यथा स्वात्मानं स्तुतप्रकारं जानाति, यथा वा यागं प्रति गन्तव्यमिति जानाति तथार्थेति । कौटुम्भमिन्द्रम् ? 'सत्यस्य' यज्ञस्य वा 'सूनुं' पुत्रं तत्रानुरक्तत्वात् सूरुरित्युप-चर्यते 'सत्पतिं' सतां पालकम् ॥ १ ॥

१ २२ २ २ २ २ २ २ २
आ हरयः ससृज्विरेऽरुषीरधि बर्हिषि ।

२ २ २ २ २ २
यत्राभि सन्नवामहे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'हरयः' हरितवर्णाः अम्वाः 'अरुषीः' आरोचमानाः 'अधिबर्हिषि' अधीति सप्तम्यर्थानुवादी बर्हिष्यास्तृते 'आ ससृज्विरे' आसृजन्तु, 'यत्र' यस्मिन् बर्हिषि स्थितमिन्द्रम् 'अभि सन्नवामहे' अभिसंस्तुमः ॥ २ ॥

१ २ २ ॥ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
इन्द्राय गाव आशिरं दुदुक्ते वज्रिणे मधु ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

यत्सीमुपह्वरे विदत् ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ तृतीया । 'इन्द्राय' 'गावः' 'आशिरम्' आश्रयण-
साधनम् पय आदिकम् 'मधु' मदकरं 'दुदुङ्गे' दुहते ।
कीदृशाय ? 'वज्रिणे' वज्रयुक्तायेन्द्राय 'यद्' यदा 'उपह्वरे'
समीपे वर्तमानं 'मधु' सोमरसं 'सीम्' सर्वतः 'विदत्' लभते
तदा ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आ नो विश्वासु हव्यमिन्द्रः समत्सु भूषत

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

उप ब्रह्माणि सवनानि वृत्रहन्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

परमज्या ऋचीपम ॥ * १ * ॥

ऋ० नृमेधः पुरुमेधो वा । ऋ० वृहती । दे० अश्विद्वयम् ।
अथ आनोविश्वास्विति प्रगायात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे ऋत्विजः ! 'विश्वासु' सर्वासु 'समत्सु' - असुरयुजेषु
'हव्यं' सर्वदेवैरात्मरक्षार्थमाह्वातव्यमिन्द्रसुहृद्य 'नः' अस्माकं
यज्ञे 'ब्रह्माणि' स्तोत्राणि हवीरूपाश्चवानि वा, तथा
'सवनानि' प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि च 'उप
आ भूषत' उपसमीये सम्यगलङ्कृत । 'हे वृत्रहन् ! वृत्रस्था-
सुरस्य पापस्य वा हन्तः ! 'परमज्याः' युजेषु शत्रुहिननार्थं
परमा अविनश्यती ज्या मौर्वी यस्य स तथोक्तः । यदा, परमान्
बलेन प्रकृष्टान् शत्रून् जिनाति दिनस्तीति परमज्याः हे.
'ऋचीपम' ! स्तुतिभिरभिसुखीकरणीय ! एवभूतेन्द्र ! त्वम्
अधमदभिलषितानि प्रयच्छेति श्रेयः ।

“हव्यमिन्द्रं समक्षभूपत” “हव्यइन्द्रःसमक्षभूपत” इति पाठौ, “वृत्रहन्परमज्याऋचीपम” “वृत्रहापरमज्या ऋचीपमः” इति च पाठौ ॥ १ ॥

१ २ १ २ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
त्वं दाता प्रथमो राधसामस्यसि सत्य ईशानकृत् ।

१ २ ३ १ २ २
तुविद्युन्नस्य युज्या वृणीमहे

२ २ १ १ २ २ २
पुत्रस्य शवसो महः ॥ * २ * ॥ [२]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! ‘प्रथमः’ सर्वेषां मुख्यस्त्व ‘राधसा’ धनानां ‘दाता’ ‘असि’ यद्वा, धनदातृणां मध्ये त्वं प्रथम आदिमो भवसि । तथा ‘ईशानकृत्’ तव स्तोतॄन् ईशानान् ऐश्वर्ययुक्तान् कुर्वन् त्वं ‘सत्यः’ सत्यकर्मासि यथार्थकर्मा भवसीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् वयं ‘तुविद्युन्नस्य’ बहुधनवतो वृद्धस्य वा ‘शवसः’ बलस्य ‘पुत्रस्य’ शत्रुवधाय बलकरत्वेनोत्पन्नत्वात् वलपुत्रस्य अतएव ‘महः’ महतः तव ‘युज्या’ योग्यानि धनानि ‘या वृणीमहे’ सम्भजामहे ॥ २ ॥ [२]

१ २ ३ १ २ २ ३ २ २ १ २
प्रत्नं पीयूषं पूर्वं यदुक्थ्यं महो

१ २ ३ १ २ २
गाहादिव आ निरधुजत ।

१ २ ३ १ २ २ ३ २ २
इन्द्रमभि जायमानं समस्वरन् ॥ * १ * ॥

ऋ० वसदस्युः । ऋ० ऊर्ध्ववहती । दे० सोमः । अथ प्रदम्पीयूपमिति वृत्रात्मकं वृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।

‘दिवः’ द्युलोकात् तत्र स्थितैर्देवैः ‘पीयूषं’ पातय्यं ‘प्रब्रं’ पुराणं ‘यत्’ सोमरूपमन्नम् ‘उक्थ्यम्’ प्रशस्यमस्ति ‘पूर्व्यं’ पुरातनं तत् सोमरूपमन्नं ‘महः’ महतः ‘गाहात्’ गाहनात् ‘दिवः’ द्युलोकात् ‘निरधुचत’ आभिमुख्येन निर्दुहन्ति । ततः दुग्धं मित्रम् ‘इन्द्रम्’ ‘अभि’ लक्ष्य ‘जायमानं’ तं सोमं ‘समस्वरन्’ स्तोतारः संस्तुवन्ति ।

“प्रब्रं” “दिवः” इति च पाठः ॥ १ ॥

२ २ २ २ १ २ २ १ २
आदीं के चित्पश्यमानास आप्यं

१ १ २ १ २ १ २ २
वसुरुचो दिव्या अभ्यनूपत ।

२ १ १ २ १ २ २
दिवो न वारध सविता व्यूर्णते ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘धात्’ अनन्तरं ‘पश्यमानासः’ एनं पश्यन्तः ‘दिव्याः’ दिवि भवाः ‘वसुरुचः’ नाम केचित्/आप्यं वस्तुषु साधुम् ‘इम्’ एनं सोमम् ‘अभ्यनूपत’ अभ्यस्तुवन् । कस्मादनन्तरम् ? उच्यते, ‘दिवः’ । ‘दिवः’ द्योतमानः ‘सविता’ सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः ‘वारम्’ आवरकम् अन्धकारं ‘न व्यूर्णते’ नापगमयति । तदा एनमस्तुवन् सूर्योदयात् प्रागेव हि सोमं स्तुवन्ति खलु ।

“दिवोनवारं” “वारत्तदेवः” इति पाठौ ॥ २ ॥

१ १ २ २ १ २ १ १ २
अथ यदिमे पवमान रोदसी

१ २ २ २ २ १ २ २ २ १ २
इमा च विश्वा भुवनाभि मज्मना ।

१ २३ १ १ २ १ १ २२

यूथे न निष्ठा वृषभो वि राजसि ॥ * ३ * ॥ [३]

अथ तृतीया । हे 'पवमान' ! सोम ! 'अध' अनन्तरं 'यद्' यदा 'इमे' 'रोदसी' व्यावाष्टयिष्यौ 'इमा' इमानि 'विश्वा' विश्वानि, "भुवना" भूतजातानि "च" "मज्मना" वस्तेन "यूथे न निष्ठा वृषभः" यथा कथित् "वृषभः" गवां "यूथे" वृन्दे "निष्ठाः" निष्ठितो वर्तते । तद्वत् युधस्थानीयेषु भूतजातेषु निष्ठितो भवसि । सत्त्वं तया कुर्वन् "वि राजसि" विशेषेण राजसि ।

"भुवनाभिजग्मना" "भुवनेषु वितिष्ठसे" इति पाठौ ॥ १ ॥ [१]

१ १ १ १७ १ १ २ १ १ २ १ १ २२ २२

इमम् पु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यासम् ।

१ २ २ १ २ १ २

अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥ * १ * ॥

ऋ० शनःशेषः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । इमम् अस्मिन् वचात्मकं चतुर्थं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । हे अग्ने ! "त्वम्" "अस्माकम्" अस्मात्सर्वस्वस्थितम् "इमम् ऊ सु" पुरोदेगेऽनुष्ठौघ-मानमपि 'सनिं' हविर्धाने 'नव्यासं' नवतरं 'गायत्रं' स्तुति-रूपं वचोऽपि 'देवेषु' देवानामग्रे 'प्रवोचः' प्रकर्षेण ब्रूहि ॥ १ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

विभक्तासि चित्रभानी सिन्धोरूर्मा उपाक आ ।

१ २ ३ १ २

सद्यो दाशुषे चरसि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'चित्रभानो' ! विचित्ररश्मियुक्ताग्ने !
 'विभक्ता' विशिष्टस्य धनस्य प्रापयिता "असि" भवसि । तत्र
 दृष्टान्तः उच्यते, आकार उपमार्थीयः । यथा 'सिन्धोः' नद्याः
 'उपाके' समीपे 'क्षमा' क्षमिं तरङ्गोपलक्षितं कुल्यादिरूपं
 प्रवाहं विभजन्ति तद्वत् 'दाशुपे' हविर्दत्तवती यजमानाय
 'सद्यः' तदानीमेव 'क्षरसि' कर्मफलभूतां वृष्टिं करोषि ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 शिञ्चा वस्रो अन्तमस्य ॥ * ३ * ॥ [४]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! 'परमेषु' उत्कृष्टेषु द्युलोक-
 वर्त्तिषु 'वाजेषु' अग्नेषु 'नः' अस्मान् 'आ भज' सर्वतः प्रापय ।
 "मध्यमेषु" अन्तरिक्षलोकवर्त्तिषु वाजेषु आभज । 'अन्तमस्य'
 अन्तिकतमस्य भूलोकस्य सम्बन्धीनि 'वस्रः' वस्त्रानि 'शिञ्च'
 देहि ॥ ३ ॥ [४]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 अहमिद्धि पितृप्परि मेधामृतस्य जग्रह ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 अहं सूर्य्य इवाजनि ॥ * १ * ॥

ऋ० वक्त्रः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अहमिद्धीति दृचा-
 त्मकं पञ्चमं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । 'पितुः' पालकस्य 'ऋतस्य'
 'सत्यस्य' अवितथस्य इन्द्रस्य 'मेधाम्' अनुग्रहात्मिकां
 बुद्धिम् 'अहमित्' अहमेव 'परिजग्रह' परिगृहीतवानस्मि
 नान्ये । 'हि' यस्मादेवं तस्मात् 'अहं सूर्य्य इवाजनि' सूर्य्यो

यथा प्रकाशमानः सन् प्रादुर्भवति तथा अजनिपम् प्रादु-
रभवम् ।

“जग्रह” “जग्राह” इति पाठौ ॥ १ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

अहं प्रलेन जन्मना गिरः शुभामि कण्ववत् ।

१७ २ ३ ४ ५ ६

येनेन्द्रः शप्तामिदधे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'कण्वत्' कण्व इव अहमपि 'प्रत्न' चिरन्तनेन 'जग्मना' 'गिरः' इन्द्रविषयाणि स्तोत्राणि 'शुभ्रामि' अलङ्करोमि । येन स्तोत्रसमूहेन 'इन्द्रः' 'शुभ्र' यवूणां शोधकां 'दधे इत्' धत्त एव धारयत्येव यत् स्तोत्रमिन्द्रे ईदृशं बलम् भवत्येव जनयति तत् स्तोत्रमलङ्करोमीत्यर्थः ।

“जग्मना” “मन्मना” इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २४ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

ये त्वामिन्द्र न तुष्टुवुक्त्तपयो ये च तुष्टुवुः ।

१ २४ ३ ४ ५

ममेद्वंख सुष्टतः ॥ * ३ * ॥ [५]

अथ तृतीया । हे 'इन्द्र' ! 'ये' जनाः 'त्वां' 'न तुष्टुः'
न स्तुवन्ति 'ये च ऋषयः' मन्त्राणां द्रष्टारः जनाः 'तुष्टुः'
त्वां स्तुवन्ति उभयेषां मध्ये 'ममेत' ममेव स्तोत्रेण 'सुष्टुतः'
शोभनं स्तुतः सन् 'वर्द्धस्व' वृद्धोभव ॥ ३ ॥ [५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे छन्दसाद्यस्य चतुर्दशाध्यायस्य

२ १ १ २ २ २ २ २ २ १ २

अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्जोपि ब्रह्मा सहस्रत ।

१ २ २ २ २ २ २ १ २ २ १ २

ये देवत्रा य आयुषु तेभिर्नो महया गिरः ॥ * १ *

कृ० अग्निः । छ० अनुष्टुप् । दे० विश्वे देवाः । अथ
द्वितीयखण्डे—अग्नेविश्वेभिरिति द्वाचात्मका प्रथमं सूक्तम् ।
तत्र प्रथमा । हे 'सहस्रत' ! सहसा बलेन कृत ! उत्पा-
दित । हे अग्ने ! "विश्वेभिः" विश्वैः सर्वैर्यष्टव्यतया स्थितै-
रग्निभिः सह "ब्रह्मा" अस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रं हवीरूपमन्नं
वा 'जोपि' लुपन्न किञ्च 'ये देवत्रा' ये अग्नयः देवेषु वर्तन्ते
'देवमनुष्येति' (५, ४, ५६) मत्सम्यर्थे त्राप्तव्यः 'य आयुषु' ये
वाग्नयो मनुष्येषु वर्तन्ते 'तेभिः' तैः सर्वैः अग्निभिः सह 'नः'
अस्माकं 'गिरः' स्तुतिलक्षणा वाचः 'महय' पूजय ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २

प्र स विश्वेभिरग्निभिर्जोपि स यस्य वाजिनः ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ १ २

तनये तौके अस्मदा सम्यक् वाजैः परीवृतः ॥ * २ *

अथ द्वितीया । 'यस्य वाजिनः' यस्याग्नेर्वाजिनः हवि-
र्लक्षणावन्तः अनेके यष्टारः सन्ति 'सः' अग्निः 'विश्वेभिः'
विश्वैः सर्वैर्यष्टव्यतया स्थितैरग्निभिः 'सः' एकस्तच्छब्दोऽनु-
वादः । "अस्मात्" इति अस्मासु सुपां सुलुक् (६, १, ३८) इति
सप्तम्या लुक्, आङोरुपसर्गयोः अवणादुचितक्रियाध्याहारः
'या' गच्छतु । "सम्यक्" यथावत्कालातिक्रमेणेत्यर्थः । कथ-
म्भूतः ? 'वाजैः परीवृतः' वाजैरस्माभ्यं दातव्यैरत्वेः परीवृतः
परिवेष्टितः सहित इत्यर्थः । न केवलमस्मात्सेव यन्त्रादिसिद्ध-

यमन्त्रैः परिहृतोऽग्निरागच्छतु किं तर्हि ? 'तनये' अस्मत्पुत्रे
आगच्छतु । न केवलं पुत्रे 'तोके' पुत्रपुत्रे दातव्यैर्वाजैः परि-
हृतोऽग्निरागच्छतु । इति परोचवृत्त्या अग्निः स्तूयते अस्म-
दंशे चाग्निसाध्यक्रियानुपरमः प्रार्थ्यते ॥ २ ॥

१ २ १ १ १ १ १ १ १ १
त्वं नो अग्ने अग्निभिर्ब्रह्म यज्ञं च वर्धय ।

१ २ ३ १ २ १ १ १ २
त्वं नो देवतातये रायो दानाय चोदय ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । हे 'अग्ने !' 'त्वम्' 'अग्निभिः' त्वद्विभू-
तिभूतैरन्यैरग्निभिः साधे 'नः' अस्माकं 'ब्रह्म' स्तोत्रं
'यज्ञं च' 'वर्धय' । तथा 'त्वं' 'नः' अस्माकं 'देवतातये'
यज्ञनामेतत् (निघ० ३, १७, १०) यागार्थं 'रायः' धनस्य
'दानाय' प्रदानाय 'चोदय' दानुन् प्रेरय ॥ ३ ॥ [६]

१ २ १ १ १ १ १
त्वे सोम प्रथमा वृक्तवर्हिषो

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
महे वाजाय श्रवसे धिर्यं दधुः ।

१ १ २ १ २ १ २
स त्वं नो वीर वीर्याय चोदय ॥ * १ * ॥

ऋ० वसदस्युः । छ० ऊर्ध्ववृहती । दे० सोमः । अथ
त्वे सोमेति वृत्त्यात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
'सोम !', 'प्रथमाः' पुरातनोः यज्ञा, यष्टव्यत्वेन सर्वेषां
जनानां मुख्याः 'वृक्तवर्हिषः' वृक्तं छिन्नं बर्हिष्यैर्यज्ञार्थमिति
वृक्तवर्हिषः यजमानाः 'महे' महति 'वाजाय' बलाय 'श्रवसे'

अन्नाय च 'धियं' बुद्धिं 'त्वं' त्वयि 'दधुः' निहितवन्तः,
तस्मात् हे 'वीर' ! समर्थ ! सोम ! तादृशः 'त्वं' 'नः' अस्मान्-
नपि सङ्ग्रामे 'वीर्याय' सामर्थ्याय 'चोदय' प्रेरय, यद्वा,
'वीर्याय' वीरे पुत्रे भवाय सुखाय 'नः' अस्मान् प्रेरय ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

न कं चिज्जनपानमक्षितम् ।

शय्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं 'श्रवसा' अग्नेन हेतुना
'अभ्यभि ततर्द्धिद्य हि' पवित्रमभिलषवानसि । तत्र दृष्टान्त-
द्वयम् 'उत्सं न' यथा 'कश्चित्' 'जनपानम्', अस्मिन् जना-
उदकं पिबन्ति, तम् 'अक्षितम्' अक्षीणं कश्चित् कश्चन 'उत्सम्'
उत्तरणशीलं वाप्यादिकमभिलषन्ति यथा वा कश्चित्
'गभस्त्योः' वाह्योः 'शय्याभिः' अङ्गुलीभिः 'भरमाणः' उदकं
सम्भरन् कश्चिदभिलषन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

अजीजनो अमृतं मर्त्याय कम्-

तस्य धर्मं नमृतस्य चारुणः ।

सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥ * ३ * ॥ [७]

अथ तृतीया । हे "अमृत" ! मरणधर्मरहित ! सोम !

त्वम् “ऋतस्य” सत्यभूतस्य “चारुणः” कल्याणस्य “अमृतस्य” उदकस्य “धर्मन्” धारकेऽन्तरिक्षे “कं” सूर्य्यं “मर्त्याय” मनुष्यार्थम् “अजीजनः” किञ्च “सनिष्यदत्” सम्भजत् देवान् । स त्वम् “वाजम्” पच्छ, “सङ्ग्रामम्” अभिलक्ष्य “सदा” “अमरः” सुरसि गच्छसि ।

“मर्त्यायकं” “मर्त्येषु” इति पाठौ ॥ ३ ॥ [७]

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

एन्दुमिन्द्राय सिञ्चत पिवाति सोम्यं मधु ।

१ २ २

प्रः राधाँसि चोदयते महित्वना ॥ * १ * ॥

ऋ० विश्वमनाः । छ० उष्णिक । दे० इन्द्रः । अथ एन्दुमिन्द्रायेति द्विचामपौ द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । द्वे ऋत्विजः । “इन्दु” स्यन्दनशीलं सोमम् “इन्द्राय” इन्द्रार्थम् “आ सिञ्चत” आश्रयणद्रव्येणासेचनं कुरुत अभिपुण्यतेत्यर्थः । ततः “सोम्यं” सोममयं “मधु” मदकरं सोमरसं “पिवाति” पिबतु । पीत्वा च स इन्द्रः महित्वना स्वमहत्वेनेव “राधाँसि” धनानि स्तोत्रभ्यः “प्रचोदयते” प्रकर्षेण चोदयते प्रेरयति ।

“प्रराधाँसि” “प्रराधसा” इति पाठौ, “चोदयते” “चोदयते” इति च ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २

उपो हरीणां पतिँ राधः पृच्छन्तमब्रवम् ।

१ १ २ ३ २ ३ १ २

नूनँ शुधि स्तुवतो अश्वस्य ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “हरीणां” हरितवर्णानाम् अश्वानां “पतिं” पालयितारं “राधः” धनं “पृच्छन्तं” पृच्छी सम्पर्कं (अदा० या०) ।

स्तोत्रेषु संयोजयन्तं ददतमित्यर्थः । एतादृशमिन्द्रम् 'उपो
अन्नवम्' अतिशयेनाहं स्तोत्रं करवाणि 'अश्वस्य' अश्वो
नामपिरश्वशब्देनोच्यते तस्य पुत्रस्य स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतः मम
सम्बन्धिनीं हे इन्द्र ! त्वद्विषयां स्तुतिं 'नूनं' सम्प्रति 'शुधि'
शृणु ।

“राधः” “दक्षम्” इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ २ ३२ १ २ ३ २ १ १ २ १ १
न ह्याश्वं पुरा च न जज्ञे वीरतरस्त्वत् ।

१ २ ३ १४ २ २ ३ १ २
न की राया नैवधा न भन्दना ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! 'त्वत्' त्वत्तः 'पुरा' पूर्वं 'वीर-
तरः' सामर्थ्यवान् कश्चित् 'न हि जज्ञे' न जातः खलु । 'अश्व'
प्रसिद्धौ त्वमेव सामर्थ्यवान् जात इत्यर्थः । किञ्च त्वत्तोऽपि
'राया' धनेन समर्थः 'न किः' न कश्चिदस्ति । तथा 'एवधा'
शत्रुपुराणि सङ्ग्रामं वा प्रति गमनेन त्वत्तोऽधिको न जातः ।
यद्वा, एवधा अथ रक्षणादिषु (भा० प०) अकारस्यकारण्वा-
न्दसः, औणादिकस्याप्रत्ययः, शरणागतानां स्तोतृणां वा
अवने त्वत्तोऽधिको नास्ति । किञ्च 'भन्दना' भन्दतिः स्तुति-
कम्पा (निघ० ३, १४, १८) स्तुत्यश्च त्वदधिको न जातः
धनवान् रक्षकः स्तुत्यश्च त्वत्तोऽन्यो न जज्ञे इति ॥ ३ ॥ [८]

१ २ ३ १ २ ३ १ २
नदं व ओदतीनां नदं योयुवतीनाम् ।

१ २ ३ १ २ १ १ २
पतिं वो अघ्नानां धेनूनामिषुध्यसि ॥ * १ * ॥ [९]

ऋ० प्रियमेध । ऋ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ नदं

व इति चतुर्थसूक्तात्मिकेया । 'ओदतीनाम्' ओदत्यः उपसः
 'ओदती' 'भासती' इति तवामसु पाठात् (निघ०
 १, ८, ३-४) तासां 'नदम्' उत्पादकमित्यर्थः इन्द्रेण हि
 उपस उत्पद्यन्ते इन्द्रस्यैव सूर्यत्वात्, द्वादशादित्यमध्ये
 इन्द्रः पठितः । तादृशमिन्द्रं हे यजमानाः ! 'वः' युष्मदर्थम्
 आह्वयामि 'अघ्नानाम्' अहन्तव्यानां गवां 'पतिम्' आह्वये ।
 अथ प्रत्यक्षकृतः हे यजमानाः ! 'वः' त्वं 'धेनूनां' जीरादिना
 प्रीणयित्रीणां गवाम् 'इयुष्यसि' अन्नमिच्छसि ॥ १ ॥

इति सामवेदायं अकारे उत्तरायणस्य चतुर्दशाध्यायस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

१ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
 देवो वो द्रविणोदाः पूर्णां विवष्टासिचम् ।

१ २ २ २ १ १ २ १
 उवा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्व-

१ १ २ १ १
 मादिदो देव ओहते ॥ * १ * ॥

अ० वयिष्ठः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अथ द्वितीय
 खण्डे—देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथात्मकं प्रथमं सूक्तम्,
 तत्र प्रथमा । 'द्रविणोदाः' धनानां दाता 'देवः' अग्निः
 'वः' युष्मदीयां 'पूर्णां' हविषा 'आसिचम्' आसितं सुचं
 'विवष्टु' कामयताम् । अतः 'उसिञ्चध्वम् वा' सोमेन पात्रम्,
 'उप पृणध्वम् वा' सोमम् वा शब्दो समुच्चयार्थो ध्रुवग्रहेण
 होतृचमसं पूरयत च अन्नये सोमं यच्छत चेन्नर्थः । आदित्
 अनन्तरमेव 'देवः' अग्निः 'वः' युष्मान् 'ओहते' बहति ।

“विवष्टु” “विवष्टि” इति पाठौ ॥ १ ॥

२१ २२ २३ २४ २५
तथ् होतारमध्वरस्य प्रचे-

२६ २७ २८ २९ ३०
तसं वज्जिं देवा अकृण्वत ।

३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८
दधाति रत्नं विधत्ते सुवीर्य्य-

३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५
मग्निर्जनाय दाशुपे ॥ * २ * ॥ [१०]

अथ द्वितीया । देवाः 'प्रचेतसं' प्रकृष्टमतिं 'तम्' अग्निम्
'अध्वरस्य' यज्ञस्य 'वज्जिं' वोढारं 'होतारं' च 'अकृण्वत'
अकृण्वन् । किमर्थमित्यत्राह स च 'अग्निः' 'विधत्ते' परिचरते
'दाशुपे' हविषां प्रदात्रे 'जनाय' 'सुवीर्य्य' शोभनवीर्य्येपितं
'रत्नं' रमणीयं धनं 'दधाति' दधातु इत्यर्थः ॥ २० ॥ [१०]

४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५
अदर्शिं गातुवित्तमो यस्मिन् व्रतान्यादधुः ।

५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५
उपो पु जातमार्य्यस्य वर्द्धन-

६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५
मग्निं नक्षन्तु नो गिरः ॥ * १ * ॥

ऋ० सोमरिः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अथ अर्द्ध-
शीतिं दृष्ट्वात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'यस्मिन्'
अग्ने 'व्रतानि' कर्माणि 'आ दधुः' यजमानाः आदि-
तयन्तः 'गातुवित्तमः' अतिशयेन मार्गाणां 'व्राता',
सोऽग्निः 'अदर्शिं' प्रादुरभूत् । किञ्च 'सुजातं' सम्यक् प्रादु-
र्भूतम् अस्य 'मार्य्यस्य' उत्तमवर्णस्य 'वर्द्धनं' वर्द्धयितारम्

‘अग्निं’ ‘नः’ अस्माकं ‘गिरः’ स्तुतिरूपा वाचः ‘उपो नचन्तु’
उपगच्छन्तु नच गतौ इति (भ्या० य०) धातुः ।

“नचन्तु” “नचन्त” इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ १ २ २ १ २ १ २ १ २ १ २
यस्माद्रेजन्त कृष्टयश्च कृत्यानि कृण्वतः ।

१ २ १ २ १ २ १ २
सहस्रसां मेधसाताविव

१ १ २ १ १ २
त्मनाग्निं धीभिर्नमस्यत ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘यस्मात्’ कारणात् ‘चकृत्यानि’ कर्त्त-
व्यानि कर्माणि ‘कृण्वतः’ कुर्वाणान् मनुष्यान् ‘कृष्टयः’ इतरे
मनुष्याः ‘रेजन्त’ कम्पन्ते, तस्मादिदानीं हे मदीया जनाः !
यूयं ‘सहस्रसां’ गवां धनानां च सहस्रस्य दातारमग्निं ‘मेध-
सातो’ यज्ञे ‘धीभिः’ कर्त्तव्यैः कर्मभिः ‘त्मना’ आत्मनैव
‘नमस्यत’ परिचरत ।

“नमस्यत” “सपय्यत” इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ १ २
प्र दैवोदासो अग्निः ००० ॥ * ३ * ॥ [११]

अथ तृतीया । ‘दैवोदासः’ दिवोदासेनाप्ययमानोऽग्निः
‘मातरं’ सर्वस्य लोकस्य धारणवत्त्वात् पृथिवी माता, तां
पृथिवीं ‘अनु’ प्रति ‘न’ ‘प्र विवाहते’ देवान् प्रति हविर्वर्द्धुं
विशेषेण न प्रवर्त्तयति, यस्मादेनमग्निं दिवोदासो ‘मज्मना’
बलेन आशुहाव । तस्मादयमग्निः ‘नाकस्य’ स्वर्गस्य ‘देवः’
द्योतमानः ‘इन्द्रः’ परमैश्वर्ययुक्तः ‘शर्मणि’ गृहे स्वायतने एव
‘तस्यौ’ अतिष्ठत् । प्रथमभागे २५ पृष्ठायाम् इयं ऋक् द्रष्टव्याः
॥ ३ ॥ [११]

२ १ २

अग्न आयूपि पवसे ॥ * १ * ॥

ऋ० वैखानसः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ अग्न
आयूपि द्विचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । सा चान्यत्रा-
ज्ञाता (उ० आ० ६, ३, १०, ३,) ॥ १ ॥

१ २७

२

१ २

२

१ २

२ १ २

अग्निर्ऋपिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः ।

१ २

२ २

तमीमहे महागयम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘पाञ्चजन्यः’ निपादपञ्चमाद्यत्वारो वर्णाः
पञ्चजनाः, यद्वा, गन्धर्वाः पितरो देवाः असुराः रक्षांसौत्येतत्
पञ्चजनाः, अथवा देवाः मनुष्याः गन्धर्वाश्चरसः सर्पाः पितर इति
ब्राह्मणाभिहिताः पञ्चजनाः । ‘गन्धीरात् अग्नः (४, ३, ५८)’
इत्यत्र ‘वर्हिर्देव पञ्चजनेभ्य इति वक्तव्यम् इति वचनात्
भावार्थे अग्रप्रत्ययः । तेषां तत्तदभीष्टप्रदानेन स्वभूतः ‘ऋपिः’
सर्वस्य द्रष्टा ‘पवमानः’ पवमानरूपः ‘अग्निः’ ‘पुरोहितः’
कर्मार्यमृत्विग्भिः पुरतो निहितः, ‘तम्’ पूर्वोक्तलक्षणं ‘महा-
गय’ महद्भिरपि देवादिभिर्गीतव्यं महान्ति प्रभूतानि यज्ञ-
गृहाणि यस्य वा स तथोक्तः, तम् ‘इमहे’ याचामहे ॥ २ ॥

२ २

१ २ २

१ २

२ २

२ २

२ २

२ २ २

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवौर्यम् ।

१ २ १ २ ७

२ १ २

दधद्रयिं मयि पोषम् ॥ * ३ * ॥ [१२]

अथ तृतीया । हे अग्ने । ‘स्वपाः’ ‘सोमनसी (४, २,

११७) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् शोभनकर्मा त्वम्, 'अस्मे'
अस्मात् 'सुधीर्य' शोभनवीर्योपेतं 'वर्धः' वर्ध दीप्ती (भ्वा०
आ०) तेजः 'पवस्व' आ गमय । तथा भवान् 'रयिं' धनं
पुत्रं वा 'पौषं' भावे कर्मणि वा घञ् गवां पुष्टिं यद्वा गवादिकं
'मयि' भवाम् 'दधत्' दधातु करोत्वित्यर्थः दधातेर्लेटि अडागने
'घोर्लोपो लेटि वा (७, ३, ७०), इत्याकारलोपः ॥ ३ ॥ [१२]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया ।

२ ३ १ २ ३ १ २
आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥ * १ * ॥

ऋ० वसूयवः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ अग्ने
पावकेति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'पावक' !
शोधक ! 'रोचिषा' स्वदीप्तया 'मन्द्रया' देवानां मादयित्वया
'जिह्वया' च, हे 'देव' ! द्योतमानाग्ने ! 'देवान्' 'आ वक्षि'
आवह, यज्ञार्थं 'यक्षि च' तान् यज ॥ १ ॥ [१२]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
तं त्वा घृतस्त्रवीमहे चित्रभानो खट्वंशम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
देवाँ आ वीतये वह ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'घृतस्त्रो' ! घृतस्य प्रेरक ! यद्वा, घृतेन
जनित ! हे 'चित्रभानो' ! चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो
रश्मयो यस्याधौ चित्रभानुस्तस्य सम्बोधनम् 'खट्वंशं' सर्वस्य
द्रष्टारं 'तं' 'त्वा' त्वाम् 'ईमहे' याचामहे, अतो 'वीतये'
हविषां भक्षणाय 'देवान्' 'आ वह' ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २
वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि ।

१ २ ३ १ २ ३ २
अग्ने वहन्तमध्वरे ॥ * ३ * ॥ [१३]

अथ तृतीया । हे 'कवे' ! कान्तदर्शिन ! 'अग्ने' !
'वीतिहोत्रं' कान्तयज्ञं यद्वा प्रिययज्ञं 'द्युमन्तं' दीप्तिमन्तं
'वहन्तं' महान्तं, 'त्वा' त्वाम् 'अध्वरे' यज्ञे 'समिधीमहि'
समिद्धिः सन्दीपयामः ॥ ३ ॥ [१३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य चतुर्दशाध्यायस्य

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अवा नो अग्न ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि ।

१ २ ३ १ २
विश्वासु धीषु वन्द्य ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ चतुर्थे
खण्डे—अवानो अग्न इति वृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । 'विश्वासु धीषु' सर्वेषु कर्मसु 'वन्द्यः' स्तुत्यः हे
'अग्ने' ! 'गायत्रस्य' गायत्रसाम्नः गायत्रीच्छन्दस्कस्य वा
सूक्तस्य 'प्रभर्मणि' प्रभरणे सम्पादने निमित्तभूते सति 'नः'
अस्मान् 'ऊतिभिः' त्वदीयैः पालनैः 'अव' रच 'इयचोऽतस्त्रिङः'
(६, ३, १३५) इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यम् ।

१ २ ३ १ २ १ १ २
विश्वासु पृत्सु दुष्टरम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने' ! 'रयिं' धनं 'नः' अस्माभ्यम्
'आ भर' प्रयच्छ । कीदृशम् ? 'सत्रासाहं' सत्रा सह युगप-
देव दारिद्र्यस्य नाशकं 'वरिण्यं' सर्वैर्वरणीयं 'विश्वायु पृक्षु'
सर्वेषु सङ्ग्रामेषु 'दुष्टरम्' शत्रुभिस्तरुतुमशक्यम् ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुपोपसम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
मार्डीकं धेहि जीवसे ॥ * ३ * ॥ [१४]

अथ तृतीया । हे 'अग्ने' ! 'नः' अस्माकं 'जीवसे' जीव-
नाय 'सुचेतुना' शोभनेन ज्ञानेन युक्तं 'रयिं' धनम् 'आ धेहि'
आस्मापय । कीदृशम् ? 'मार्डीकं' मृडीकं सुखं तवेतुभूतं
'विश्वायुपोपसं' सर्वंश्चिन्तायुपि देहादेः पोषकं यावज्जीवमस्मा-
दुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥ [१४]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
अग्निं हिन्वन्तु नो धियः सप्तिमाशुमिवाजिषु ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
तेन जेष धनं धनम् ॥ * १ * ॥

ऋ० केतुः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अग्निं हिन्व-
न्तीति पञ्चर्चं द्वितीयं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । 'नः' अस्माकं
'धियः' कर्माणि स्तुतयो वा अग्निं हिन्वन्तु प्रेरयन्तु
यागार्थमुद्योजयन्तु वर्धयन्तु वा हि गतौ वृद्धौ च । तत्र
दृष्टान्तः 'आजिषु' सङ्ग्रामेषु 'आशु' शीघ्रगतमिनं 'सप्तिम्
इव' सर्पणशीलमश्वं यथा योद्धारः प्रेरयन्ति तद्वत् 'तेन'
अग्निना 'धनं धनं' सर्वं धनं 'जेष' वयं जयेम ॥ १ ॥

२ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २ २

यया गा आकरामहे सेनयाग्ने तवोल्या ।

१ २ ३ १ २

तां नो हिन्व मघत्तये ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने ।' 'सेनया' इनेन सङ्घ वर्त्तमानया, सेनारूपया वा 'यया' 'तव' 'जत्या' रक्षया 'गा.' 'या करामहे' आभिमुख्येन करवामहे लभामहे इत्यर्थः । 'ताम्' कृति 'न.' अस्मान् 'हिन्व' गमय । किमर्थम् ? 'मघत्तये' धनस्य दानार्थम् अस्माकं धनलाभायेत्यर्थः ।

“करामहे” “करामहे” इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आग्ने स्थूरं रयिं भर पृथुं गोमन्तमश्विनम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अङ्घ्रि खं वर्त्तया पविम् ॥ * ३ * ॥

अथ तृतीया । हे, 'अग्ने ।' 'स्थूर' स्थूल वृद्धं 'पृथु' विस्तोर्णं 'गोमन्त' गोभिर्युतम् 'अश्विनम्' अश्वोपेतम् 'आ भर' अस्त्रभ्यमाहर प्रयच्छ । किञ्च 'खम्' अन्तरिक्षम् 'अङ्घ्रि' वृद्ध्युदकैः सिद्धं यद्वा आत्मीयेस्तेजोभिः व्यञ्जय प्रकाशय । 'पविम्' आयुधं 'वर्त्तय' अस्मद्विरीधियु प्रवर्त्तय ।

“पविम्” “पविम्” इति पाठौ ॥ ३ ॥

२ २ १ २ ३ २ १ २ ३ २ १ २

अग्ने नचत्रमजरमा सूर्य्यं रोहयो दिवि ।

२ २ २ ३ १ २

दधज्योतिर्जनेभ्यः ॥ * ४ * ॥

अथ चतुर्थी । हे 'अग्ने ।' 'नचत्र' नक्षत्रं नक्षति समन्ताद्

गच्छतीति नक्षत्रः, नचि गतौ (भा० प०) 'अमिनचि
(उ० ३, १०५)' इत्यादिना अत्रन् प्रत्ययः । सततं गन्तारम्
'अजरम्' जरारहितम् 'सूर्ये' सर्वस्य प्रेरकमादित्यं 'दिवि'
अन्तरिक्षम् 'आ रोहयः' उपर्यवस्थापितवानसि यद्वा, नक्षत्रं
कृतिकादिकं सूर्यश्च दिव्यारोहयः । किङ्कुर्वन् ? 'जनेभ्यः'
सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः व्यवहारार्थं 'ज्योतिः' प्रकाशकं 'दधत्'
विदधत् कुर्वन्, यथा सर्वेषां प्रकाशो भवति तथा उन्नते देशे
सूर्यमगमय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ ३ ४
अग्ने केतुर्विशामसि प्रेष्ठः श्रेष्ठ उपस्थसत् ।

१ २ १ २ १ २ १ २
वोधा स्तोत्रे वयो दधत् ॥ * ५ * ॥ [१५]

अथ पञ्चमी । 'हे 'अग्ने' । 'विश' प्रजानां यजमानानां
'केतुः' केतयिता प्रापयिता 'अमि' भवसि । अतएव 'प्रेष्ठः'
प्रियतमः 'श्रेष्ठः' प्रशस्यतमश्च भवसि । 'स त्वम् 'उपस्थसत्'
उपस्थाने यत्नगृहे निपीदन् 'वोध' अस्मादीयं स्तोत्रमवगच्छ ।
किङ्कुर्वन् ? 'स्तोत्रे' स्तुवते जनाय 'वयः' अत्र 'दधत्' विद-
धत् कुर्वन् प्रयच्छन् वा ॥ ५ ॥ [१५]

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
अग्निर्मूर्ध्ना दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

१ २ १ २
अपाप्स्रेताप्सि जिन्वति ॥ * १ * ॥

ऋ० विरूपः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ अग्नि-
मूर्धेति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'मूर्धा'
देवानां श्रेष्ठः, 'दिवः' दुर्लोकस्य 'ककुत्' उच्छ्रितः,

‘पृथिव्याः’ च ‘पतिः’, ‘अयम्’ ‘अग्निः’ ‘अपां’ ‘रतांसि’
स्यावरजद्रुमात्मकानि भूतानि ‘जिन्वति’ प्रीणयति ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३

ईशिपे वार्यस्य हि दात्रस्याग्ने स्वःपतिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २

स्तोता स्यां तव शर्मणि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘हे ‘अग्ने !’ ‘स्वःपतिः’ स्वर्गस्य स्वामी
त्वं ‘वार्यस्य’ घरणीयस्य ‘दात्रस्य’ दातव्यस्य धनस्य ‘ईशिपे’
ईश्वरोऽसि ‘शर्मणि’ सुखे निमित्ते तव ‘स्तोता’ ‘स्यां’ भवेयम्
॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

उदग्ने शुचयस्तव शुक्ता भ्राजन्त ईरते ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

तव ज्योतीर्ह्यर्चयः ॥ * ३ * ॥ [१६]

इति सप्तमप्रपाठकस्य प्रथमाहम् ।

अथ तृतीया । ‘हे ‘अग्ने !’ ‘त’ तव ‘शुचयः’ निर्मलाः
‘शुक्ताः’ शुक्लवर्णाः ‘भ्राजन्तः’ दीप्यमानाः ‘अर्चयः’ प्रभाः
‘तव’ ‘ज्योतीर्हि’ तैजसि ‘उदीरते’ प्रेरयन्ति ॥ ३ ॥ [१६]

इति सामवेदाद्यं प्रकाशे उत्तरार्चिकस्य चतुर्दशोऽध्यायस्य

चतुर्थः खण्डः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीबोरभुङ्गभूपात्र-

सामाज्यधुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये साम

वेदाद्यं प्रकाशे उत्तरार्चिकस्य चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्याय आरभ्यते ।

अथ सप्तमप्रपाठकस्य द्वितीयाहम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 कस्ते जामिर्जनानामग्ने को दाश्रध्वरः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 को ह कस्मिन्नसि श्रितः ॥ * १ *

ऋ० गोतमः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तत्र, प्रथमे
 खण्डे—कस्तेजामिर्जनानामिति दृष्टाव्यकं प्रथमं सूक्तम्,
 तत्र प्रथमा । हे 'अग्ने !' 'जनानां' मनुष्याणां मध्ये
 'ते' तव 'कः', 'जामिः' को बन्धुः ? त्वं सर्वैर्गुणैरधि-
 कोऽसि त्वत्स्वरूपो बन्धुर्नास्तीति भावः । 'कः' दाश्र-
 ध्वरः' दाश्रर्द्धत अश्वरो यज्ञो येन स तथोक्तः त्वां यष्टुमति-
 समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । 'को ह' त्वं कथम्भूतः ?
 त्वमीदृश्य इति सर्वैर्न ज्ञायस इत्यर्थः । 'कस्मिन्' स्थाने
 'श्रितः' आश्रितः 'असि' भवसि वर्तसे ? तत्स्थानमपि न
 केन विज्ञायते अतस्त्वमस्माभिः मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्यः ?
 इत्यग्निः प्रशस्यते ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 सखा सखिभ्य ईडः ॥ * २ *

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' 'त्वम्' उक्तप्रकारेण अचिन्त्य-
 रूपोऽपि अनुग्रहीतृतया सर्वेषां 'जनानां' 'जामिः' बन्धुः

‘असि’ । तथा ‘प्रियः’ प्रीणयिता त्वं यजमानानां ‘मित्रः’
 वायकः असि । ‘इन्द्रः’ स्तुतिभिः स्तुत्यः त्वं ‘सखिभ्यः’ समा-
 नख्यानेभ्यः ऋत्विग्भः ‘सखा’ सखिवदत्यन्तं प्रियोऽसि ॥ २ ॥

१ २ . ३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ २
 यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाः ऋतं बृहत् ।

२ १ २ १ १ २
 अग्ने यज्ञि स्वं दमम् ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! ‘नः’ अस्मदर्थं ‘मित्रावरुणा’
 एतत्सञ्ज्ञी देवो ‘यज’ हविषा पूजय । तथा ‘देवान्’ इन्द्रा-
 दीन् ‘यज’ पूजय । ‘ऋतं’ सत्यं यथार्थफलं यज्ञश्च यज इत्ये-
 तदर्थं ‘बृहत्’ प्रौढं ‘स्वं’ स्वकीयं ‘दम’ यज्ञ गृहं ‘यज्ञि’ यज
 सञ्ज्ञस्व । त्वयि अन्तर्विद्यमाने सति हि यज्ञगृहं पूज्यते
 ॥ ३ ॥ [१]

१ १ २ १ १ २ १ २ ३ २
 ईडेन्यो नमस्यस्तिरस्तमाः सि दर्शतः ।

२ २ १ २ १ १ १
 समग्निरिध्यते वृषा ॥ * १ * ॥

ऋ० देवश्रवा देववातः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ
 द्वितीयलक्षे प्रथमा । ‘ईडेन्यः’ स्तोत्रभिरोद्यः अतएव
 ‘नमस्यः’ सर्वनमस्कार्यः ‘तमांसि तिरः’ ध्वान्तानि साभा-
 भिस्तिरस्कुर्वन् ‘दर्शतः’ कमनीयतया सर्वदर्शनीयः, तादृगः
 ‘अग्निः’ ‘वृषा’ यजमानस्य कामानां वर्पिता ‘समिध्यते’
 पाहुतिप्रदेषणं प्रज्यास्यते । उक्तार्थं याजसनेयकम् ‘ईडेन्यो
 छेप नमस्यो छेप तिरस्तमांसि ददमे समिधः’ इति ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

वृषो अग्निः समिध्यतेऽश्वो न देववाहनः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

तं हविष्मन्त ईडते ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'वृषा उ' वृषैव कामानां वर्पिता 'देव-
वाहनः' देवान् हवींषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः तत्र
दृष्टान्तः 'अश्वो न' यथाश्वो राजानं वाहयति स्त्रपुरं प्रापय-
तीति वाहनभूतो यः 'अग्निः' 'समिध्यते' आहुतिप्रदानेन
सम्यग् दीप्यते 'तं' तादृशमग्निं 'हविष्मन्तः' सम्भृतहविष्का
यजमानाः 'ईडते' कर्ममिदार्थे स्तुवन्ति ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

वृषणं त्वा वयं वृषन् वृषणः समिधीमहि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अथ तृतीया । 'वृषन्' कामानां वर्पितः । 'हे 'अग्ने' !
'वृषणः' वृषणाः वृषाद्याहुतीनां सेक्तारो वयं वृषणम् आहुति-
द्वारा उदकस्य सेक्तारं तथा च स्मृतिः 'अग्ने प्रास्ताहुतिः
सम्यगादित्युपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्हृष्टेरन्नं ततः
प्रजाः' इति (मनु ३, ७६) 'दीयन्तं' दीप्यमानं 'वृहत्' अत-
एव महान्तं तमिममग्निं 'समिधीमहि' सम्यग् दीपयामः
॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

उत्ते वृहन्तो अर्चयः समिधानस्य दीदिवः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अग्ने शुक्रास ईरते ॥ * १ * ॥

‘अग्निः’ । तथा ‘प्रियः’ प्रीणयिता त्वं यजमानानां ‘मित्रः’
वायकः अग्निः । ‘देवाः’ स्तुतिभिः स्तुत्यः त्वं ‘सखिभ्यः’ समा-
नस्थानेभ्यः ऋत्विग्भः ‘सखा’ सखिवदत्यन्तं प्रियोऽसि ॥ २ ॥

१ २ १ १ १२ १ १ २ १ २ १ २ १ २
यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाः ऋतं वृहत् ।

१ १ २ २ १ १ २
अग्ने यज्ञि स्वं दमम् ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! ‘नः’ अग्रादर्थं ‘मित्रावरुणा’
एतत्सञ्ज्ञो देवो ‘यज्ञ’ इयिषा पूजय । तथा ‘देवान्’ इन्द्रा-
दीन् ‘यज्ञ’ पूजय । ‘ऋतं’ सत्त्वं ययार्यफलं यज्ञश्च यज्ञ इत्ये-
तदर्थं ‘वृहत्’ प्रौढं ‘स्वं’ स्वकीयं ‘दमं’ यज्ञं गृह्यं ‘यज्ञि’ यज्ञ
सञ्ज्ञश्च । त्वयि अन्तर्बिद्यमाने सति हि यज्ञगृह्यं पूज्यते
॥ ३ ॥ [१]

१ १ १ १ २ १ २ १ २ १ २
इडेन्यो नमस्यस्मिरन्तमाप्सि दर्शतः ।

१ १ १ १ १ १ १
समग्निरिध्यते वृषा ॥ * १ * ॥

षट्० देवत्रया देववातः । ऋ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ
द्वितीययज्ञे प्रथमा । ‘इडेन्यो’ स्तोत्रभिरोद्यः अतएव
‘नमस्यः’ सर्वेनमस्कारार्थः ‘तमांसि तिरः’ ध्वान्तानि छाभा-
भिस्मिरस्कुर्वन् ‘दर्शतः’ कमनीयतया सर्वेदर्शनीयः, तादृशः
‘अग्निः’ ‘वृषा’ यजमानस्य कामानां वर्णिता ‘समिध्यते’
पाशुतिप्रक्षेपेण प्रज्याष्यते । उक्तार्थं वाज्रमनेयकम् ‘इडेन्यो-
द्येव नमस्यो द्येव तिरस्त्वमांसि दर्शते समिध्यः’ इति ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

वृषो अग्निः समिध्यतेऽप्रवो न देववाहनः ।

१ २ ३ ४

तत्पृहविष्मन्त ईडते ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'वृषा उ' वृषैव कामानां वर्पिता 'देव-
वाहनः' देवान् हवींषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः तत्र
हृष्टान्तः 'अप्रवो न' यथाप्रवो राजानं वाहयति स्रपुरं प्रापय-
तीति वाहनभूतो यः 'अग्निः' 'समिध्यते' आहुतिप्रदानेन
सम्यग् दीप्यते 'तं' तादृशमग्निं 'हविष्मन्तः' सभृतहविष्का
यजमानाः 'ईडते' कर्मसिद्धये स्तुवन्ति ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

वृषणं त्वा वयं वृषन् वृषणः समिधीमहि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

अग्ने दीद्यतं वृहत् ॥ * ३ * ॥ [२]

अथ तृतीया । 'वृषन्' कामानां वर्पितः । 'हे 'अग्ने' ।
'वृषणः' वृषणाः वृषाद्याहुतीनां सेक्तारो वयं वृषणम् आहुति-
द्वारा उदकस्य सेक्तारं तथा च स्मृतिः 'अग्नीं प्रास्ताहुतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः
प्रजाः' इति (मनु ३, ७६) 'दीद्यन्तं' दीप्यमानं 'वृहत्' अत-
एव महान्तं तमिममग्निं 'समिधीमहि' सम्यग् दीपयामः
॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

उत्ते वृहन्तो अर्चयः समिधानस्य दीदिवः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

अग्ने शुक्रास ईरते ॥ * ४ * ॥

ऋ० विरूपः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तृतीयद्वये
प्रथमा । हे 'दीदिवः' ! दीप्तान्ने । 'समिधानस्य' समिध्य-
मानस्य 'ते' तव 'बृहन्तः' महान्तः 'शुक्लासः' ज्वलन्तः 'अर्चयः'
दीप्तयः 'उदीरते' उद्गच्छन्ति ॥ १ ॥

१ २ ३ २ १ २ ३ १ २
उप त्वा जुह्वी३ मम घृताचीर्यन्तु हर्ष्यत ।

१ २ ३ १ २
अग्ने हव्या जुपस्व नः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'हर्ष्यत' । कामयमानान्ने ! 'मम'
मदीया 'घृताचीः' घृतमश्नन्त्यः जुह्वः सुचः 'त्वा' त्वाम् 'उप'
यन्तु । 'नः' अस्माकं 'हव्या' हव्यानि 'जुपस्व' सेवस्व
च ॥ २ ॥

१ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मन्द्रं होतारमृत्विजं चित्रभानुं विभावसुम् ।

३ १ २ ३ १ २
अग्निमीडे स उ अयत् ॥ * ३ * ॥ [३]

अथ तृतीया । 'मन्द्रं' मादन 'होतारं' देवानामाज्ञाता-
रम् 'मृत्विजम्' ऋतौ यष्टव्यं 'चित्रभानुं' विविधदीप्तिं
'विभावसुं' दीप्तिधनम् 'अग्निम्' 'ईडे' स्तौमि । 'सः' अग्निः
'अयत्' अ' अय्यदीयां स्तुतिं शृणोत्येव ॥ ३ ॥ [३]

१ १ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ १ २
पाहि नो अग्न एकया प्राक्षू३त द्वितीयया ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
पाहि गीर्भिस्तिष्ठभिरुजां

३ १ २३१ २

पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ * १ * ॥

ऋ० भर्गः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अथ प्रगाथात्मके
चतुर्थसूक्ते, प्रथमा । हे 'अग्ने' । 'नः' अस्मान् 'एकया'
ऋचा गिरा 'पाहि' रक्ष । 'उत' अपिच 'द्वितीयया' ऋचा
'पाहि' पालय । 'पाहि' 'तिसृभिः' 'गौभिः' 'ऊर्जाम्'
अन्नानां वलानां वा 'पते' ! स्वामिन् । तथा 'पाहि' 'चत-
सृभिः' 'गौभिः' हे 'वसो' । वासकाम्ने । ॥ १ ॥

३ १ २८ १२३

पाहि विश्वस्माद्रक्षसो

१ २ २ २ २ १ २

अराव्णः प्र स्म वाजेषु नोऽव ।

१ २८ १ १ २

त्वामिद्धि नेदिष्ठं देवतातय

१ १ २८ १ २

आपिं नक्षामहे वृधे ॥ * २ * ॥ [४]

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने' । 'विश्वस्मात्' सर्वस्मात् 'रक्षसः'
'अराव्णः' अदातुः सकाशात् 'पाहि' रक्ष । सोऽस्मान्
'वाजेषु' सङ्ग्रामेषु 'प्राव' प्रकर्षेण रक्ष । 'स्म' इति पूरणः ।
'हि' यस्मात् 'नेदिष्ठम्' अन्तिकतमम् 'आपिं' बन्धुभूतं 'त्वाम्'
इत् 'त्वामिव' 'देवतातये' यज्ञाय यज्ञसिद्धयर्थे 'वृधे' वर्धनाय
'नक्षामहे' व्याप्नुमः नक्षति व्यसिक्तमर्मा (निघ० २, १८, २)
॥ २ ॥ [४]

इति सामवेदार्धप्रकाशे उत्तरायन्यस्य षष्ठ्यध्यायस्य

अध्यायः ।

२ १ २ २ १ २ २ २
इनो राजन्नरतिः समिद्धो

२ २ १ २ २ १ २
रौद्रो दद्याय सुंपुमाप् अदर्शि ।

१ १ २ २ १ २ २ २ २
चिकिद्धि भाति भासा वृहता-

१ २ १ २ २ १ २
सिक्तीमेति रुशतीमपाजन् ॥ * १ * ॥

ऋ० आस्यवितः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ
द्वितीय खण्डे—इनोराजमिति दद्यात्कके प्रथमसूक्ते, प्रथमा ।
हे 'राजन्' । दीप्यमानान्ने । त्वम् 'इनः' ईश्वरः सर्वस्य
भवसि । अथ परोक्षः 'अरतिः' हविरादाय देवान् प्रति
गन्ता 'समिद्धः' सन्दीप्तः 'रौद्रः' शत्रूणां भयङ्करः 'सुपु-
मान्' ओपध्यात्मना स्थितोऽशुः सुष्टु स्रयत इति सुसोमः, तेन
तद्वाञ् शोभनप्रसवो वा सोऽग्निः 'दद्याय' यजमानानां
धनादिद्वन्द्वार्थं कर्मद्वन्द्वार्थं वा 'अदर्शि' सर्वेर्दृश्यते । किञ्च
'चिकित्' सर्वे जानानोऽग्निः 'विभाति' विशेषेण दीप्यते
तथा 'वृहता' महता 'भासा' तेजसा ज्वालालक्षणेन 'असिक्ती'
रात्रिम् 'एति' सायं होमसिद्ध्यर्थं गच्छति । किदुर्वन् ?
'रुशती' श्वेतवर्णा दीप्तिम् 'अपाजन्' अपगमयन् सर्वतो
विकिरन् यद्वा, रुशतीं दीप्तामुपस मागच्छन् अपक्षिपन्
परित्यजन् रात्रिं गच्छति । सामर्थ्यात् रात्रिं परित्यजन्नुपसं
पातर्होमसिद्ध्यर्थं गच्छतीत्यर्थो लभ्यते ॥ १ ॥

२ १ २ २ १ २ २ २ २
कृष्णां यदेनीमभि वर्षसामू-

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
जनयन् योपां वृद्धतः पितुर्जाम् ।

३ २ ३ १ २ २ ३ २
ऊर्ध्वं भानूँ सूर्यस्य स्तभायं

३ १ २ २ ३ १ २ २
दिवो वसुभिररतिर्वि भाति ॥ * २ *

अथ द्वितीया । सोऽग्निः 'यद्' यदा 'कृष्णां' कृष्णवर्णाम्
'एनीं' गच्छतीं रात्रि 'वर्षसा' आत्मीयेन ज्वालालक्षणेन
रूपेण 'अभिभूत्' अभिभवति । किङ्कुर्वन् ? 'वृद्धतः' मद्धतः
'पितुः' सर्वस्य जगतः पालयितुः पित्रभूताद्या आदित्यात् 'जां'
जायमानां 'योषाम्' उपसं 'जनयन्' अभिव्यञ्जयन् । तदानीम्
'अरतिः' गमनशीलोऽग्निः 'दिवः' द्युलोकस्य 'वसुभिः'
वासयितृभिः आच्छादकैः सन्मुखणसमर्थैः आत्मीयेस्तेजोभिः
'सूर्यस्य' 'भानु' दीप्तिम् 'ऊर्ध्वम्' उपरिष्ठात् 'स्तभायं'
स्तभयन् 'वि भाति' विशेषेण दीप्यते ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३
भद्रो भद्रया सचमान आगात्-

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।

३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३
सुप्रकेतैर्युभिरग्निर्वितिष्ठ-

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
द्रुशन्निर्वर्णैरभि राममस्थात् ॥ * ३ * ॥ [५]

अथ तृतीया । 'भद्रः' भजनीयः कल्याणः 'भद्रया'
भजनीयया दीप्तोपसा वा 'सचमानः' सेव्यमानः सङ्गच्छमानो

१२ ११ १२

काटु वोच इदं नमः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ऋपिरग्निं प्रति ब्रूते, हे 'सहस्रीयन्त्रो' । 'यष्टुः' इत्यपत्यनाम (निघ० २, २, ११) बलेन निष्पाद्यमानत्वात् वक्तव्यं पुत्र ! हे अग्ने ! 'कस्य' कीदृशस्य 'यज्ञस्य' यज्ञवतो यजनीयदेवयतो वा यजमानस्य 'मनसा' युक्ताः सन्तो हवींषि तुभ्यं वयं 'दाशेम' प्रयच्छेम पूजायां बहुवचनम् किञ्च, तुभ्यम् 'इदं' 'नमः' इविर्नमस्कारं वा 'कत्' कदा 'वोचे' अहं वदामि ? 'उ' इति प्रत्ये । ऋपिः, 'कदा दास्यामि ? कदा स्तोष्यामि ?' इत्यग्निं पृच्छति । वोचे वक्ष्यादेशस्य लुब्धात्मनेपदे उत्तमैकवचने रूपम् ॥ २ ॥

११ १४ २२ २ १२ २१ २ ११

अधा त्वष्टि नस्करो विष्वा अस्मभ्यष्ट सुक्षितीः ।

१२ २ १२

वाजद्रविणसो गिरः ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! 'अध' अथानन्तरं 'त्वष्टि' हिरवधारणे त्वमेव 'अस्मभ्यम्' 'करो' कुरु देहीत्यर्थः । करो तैर्लव्यङ्गागमः । किमित्यपेक्षायामाह 'नः' अस्मदीयाः 'गिरः' त्वद्विषयाः 'विष्वाः' सर्वाः स्तुतीः एवं कुरु यथा 'सुक्षितीः' क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति, क्षितयो गृहाः शोभननिवासाः यदा क्षितयो मनुष्याः कल्याणपुत्रपौत्रयुक्ताः, तथा 'वाजद्रविणसः' अन्नयुक्ता धनवतीः अथवा वाजो दीप्तिः सर्वतो दीप्तधनाय कुरु । त्वमस्माभिः स्तुतः सन् गृहपुत्रान्नधनादीनि देहीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [६]

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अग्न आ याह्यग्निभिर्हीतारं त्वा वृणीमहे ।

१ २२ २ १२ ३ १

आ त्वामनक्तु प्रयता हवि-

२ १ १ २ २ २ ३ १ २

ष्मती यजिष्ठं वर्हिंरासदे ॥ * १ * ॥

ऋ० भर्गः । छ० वृद्धतो । दे० अग्निः । अग्न आयाहीति प्रगाथरूपे द्वितीयसूक्ते, प्रथमा । 'हे "अग्ने ।" "अग्निभि" यष्टव्यै. सह "आ याहि" आगच्छ । तदर्थ "हीतारं" देवानामाह्वातारं "त्वा" त्वा "वृणीमहे" त्वामागत "प्रयता" अध्वर्यु हस्ताभ्या नियता "हविष्मती" द्रुतवती "यजिष्ठं" त्वा "वर्हिं." वर्हियि "आसदे" । आसाद्य च "अनक्तु" सिञ्चत ॥ १ ॥

१ २ १ २

अच्छा हि त्वा सहसः सूनो

१ २ २ १ २ ३ २

अद्भिरः सुचक्षरन्त्यध्वरे ।

१ १ २ २ २ १ २ १

जर्जो नपात द्रुतकेशमीमहे-

१ २ २ २ २ २

ऽग्नि यज्ञेषु पूर्व्यम् ॥ * २ * ॥ [७]

पय द्वितीया । हे "सहस. सूनो" बलस्य पुत्र । बलेन मथ्यमानत्वात्, हे "अद्भिर." । अद्भिरसा मध्ये सुप्य । अथवा अद्भतिर्गतिकर्मा सयज्ञ गन्त । "त्वा" त्वाम् "अध्वरे" यागे "अच्छ" अभिप्राप्तु "सुच" "चरन्ति" गच्छन्ति । अतः

“ऊर्जः” अन्नस्य “नपातं” न पातयितारं रक्षकं, बलस्य वा
नसारं “हृतकेशं” प्रदीप्तकेशं “पूर्व्यं” पुरातनं पूरकं वा
“अग्निं” “यज्ञेषु” अस्मदीयेषु “ईमहे” स्तौमि ॥ २ ॥ [७]

१ २ १ २ २ २ १ २ २ २
अच्छा नः शीरशोचिषं गिरो यन्तु दर्शतम् ।

१ २ २ २ २ २ २
अच्छा यज्ञासो नमसा पुरु-

१ २ २ २ २ २ २
वसुं पुरुप्रशस्तमूतये ॥ * १ * ॥

ऋ० पुरुमीढः । छ० प्रगाथः । दे० अग्निः । अच्छान
इति प्रगाथात्मके चतुर्थसूक्ते तत्र प्रथमा । “अच्छ” अभिसुख-
“यन्तु” गच्छन्तु “नः” अस्माकं “गिरः” स्तुतयः । कम् ?
“शीरशोचिषम्” अज्ञानशीलज्वालं “दर्शतम्” सर्वदर्शनी-
यम् अग्निम् । तथा “यज्ञासः” यज्ञाश्च अस्मदीयाः “नमसा”
हविषा आज्यादिलक्षणेन “अच्छ” अभिसुखं, “यन्तु”
गच्छन्तु । कौटुम्भम् ? “पुरुवसुं” प्रभूतधनं “पुरुप्रशस्त”
बहुभिः सम्यक् स्तुतम् । किमर्थम् ? “ऊतये” अस्माकं रक्ष-
णाय ॥ १ ॥

१ २ २ २ २ २ २
अग्निं सूनुं सहसो जात-

२ २ २ २ २ २
वेदसं दानाय वार्याणाम् ।

१ २ २ २ २ २ २
दिता यो भूदमृतो मर्त्येष्व

२ २ २ २ २ २
हीता मन्द्रतमो विशि ॥ * २ * ॥ [८]

अथ द्वितीया । “यः” अग्निः “अमृतः” अमरणधर्मा
 देवेषु भवति, सः “मर्त्येषु आ” आकारयार्थं “मर्त्येषु” मनु-
 खेषु च “अभूत्” अभवत् इत्येवं “हिता” द्वैधं भवति । देवेषु
 अप्यमृतत्वमस्य प्रसिद्धम् । मनुखेषु कीदृशोऽभूत् ? उच्यते
 “विशि” विश्वं यजमानरूपासु प्रजासु “हीता” होमनिष्पा-
 दकः “मन्द्रतमः” मादयित्वतमस्य भवति । तमच्छ यन्त्विति
 समन्वयः । अथवा “यः” अमृतः “हिता” द्वित्वं द्वैधं द्वि-
 प्रकारोऽभूत् । कथं मर्त्येषु सामान्येन दाहपाकादिसाधनो-
 ऽभवदित्येतत् प्रसिद्धम् । “विशि” यजमानरूपायां तु “हीता”
 “मन्द्रतमस्य” अभवदित्येवं द्वित्वम् ॥ २ ॥ [८]

इति कामवेदाहं प्रजासु उत्तरार्चिकस्य सप्तमप्रपाठस्य

द्वितीयः खण्डः ।

११ ११ ११ १ १ ११
 अदाभ्यः पुरएता विश्वामग्निर्मानुषीणाम् ।

२ १ ११ ११ ११
 तूष्णीं रयः सदा नवः ॥ * १ * ॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ द्वितीय-
 खण्डे—अदाभ्यइति छत्वात्मके प्रथमे सूक्ते, प्रथमा । “मानुषीणां”
 मनोजातानां “विश्वानां” प्रजानां “पुर एता” सन्मार्गप्रदर्शने-
 नानाप्रतो गन्ता, अतएव “तूष्णीः” तूष्णिताः प्रजाः वैदिक-
 कर्मप्रवर्त्तनेनानुग्रहीतुं त्वरायुक्ताः आलस्यरहिताः “रयः”
 हविषां बहनाद्रथसदृशः “सदा” सर्वदा तत्कर्मणि “नवः”
 नूतनः पुनर्मन्यनादभिनवः, एवंविधोऽग्निः “अदाभ्यः” अद्विष्यः
 न केनापि तिरस्कृत्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अभि प्रयाप्सि वाहसा दाश्वान् अश्रोति मर्त्यः ।

१ २ ३ १ २
क्षयं पावकशोचिषः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “दाश्वान्” इविषां दाता “मर्त्यः”
मनुष्यः यजमानः “वाहसा” इविषां वाहकेनाग्निना
“प्रयाप्सि” अन्नानि “अभि अश्रोति” अभितः सर्वतः प्राप्नोति ।
किञ्च “पावकशोचिषः” शोधकादीसेः अग्नेः सकामात् “क्षयं”
गृहं चाश्रोति ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
साध्वान् विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृतः ।

३ १ २ १ २
अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । “अभियुजः” अभियोक्तृः “विश्वाः”
सेनाः “साध्वान्” सङ्गमानः स्ववलेन तिरस्कुर्वाणः अतएव
“अमृतः” शत्रुभिरर्हंसितः “देवानां” “क्रतुः” कर्त्ता इविः-
प्रदानेन पोषकः । एवम्भूतः “अग्निः” “तुविश्रवस्तमः” तुवि-
शब्दो बहुवाची (निघ० २, १, २), अवःशब्दोऽववाची (निघ०
२, ७, ८) अतिशयेन बहुविधाओपेतो वर्तते यस्मादेवं तस्माद-
द्यानपि बहुविधाओपेतान् करोत्विति भावः ॥ ३ ॥ [६]

३ १ २ ३ १ २ ३ २
भद्रो नो अग्निराहुती भद्रा

३ १ २ ३ १ २ ३ २
रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।

अथ द्वितीया । “यः” अग्निः “अमृतः” अमरणधर्मा
 देवेषु भवति, सः “मर्त्येषु आ” आकारणार्थं “मर्त्येषु” मनु-
 ष्येषु च “अभूत्” अभवत् इत्येवं “हिता” द्वैधं भवति । देवेषु
 अप्यमृतत्वमस्य प्रसिद्धम् । मनुष्येषु कीदृशोऽभूत् ? उच्यते
 “विशि” विश्वे यजमानरूपासु प्रजासु “हीता” होमनिष्पा-
 दकः “मन्द्रतमः” मादयित्वतमस्य भवति । तमच्छ यन्त्विति
 समन्वयः । अथवा “यः” अमृतः “हिता” द्वित्वं द्वैधं द्विः
 प्रकारोऽभूत् । कथं मर्त्येषु सामान्येन दाहपाकादिसाधनो-
 ऽभवदित्येतत् प्रसिद्धम् । “विशि” यजमानरूपायां तु “हीता”
 “मन्द्रतमस्य” अभवदित्येवं द्वित्वम् ॥ २ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य पञ्चदशध्यायस्य

द्वितीयः खण्डः ।

१ २ ३ २ ३ २ १ १ १ २
 षडाभ्यः पुर एता विशामग्निर्मानुषोणाम् ।

२ १ २ १ २ १ १ २
 तूर्णी रयः सदा नवः ॥ * १ * ॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ तृतीय-
 खण्डे—षडाभ्य इति तृचात्मके प्रथमे सूक्ते, प्रथमा । “मानुषीणां”
 मनोजातानां “विशां” प्रजानां “पुर एता” सन्मार्गप्रदर्शने-
 नानाग्रतो गन्ता, अतएव “तूर्णीः” तूर्णितः प्रजाः वैदिक-
 कर्मप्रवर्त्तनेनानुग्रहीतुं त्वरायुक्ताः आलस्यरहिताः “रयः”
 इविपां बहनाद्रथसदृशः “सदा” सर्वदा तत्कर्मणि “नवः”
 नूतनः पुनर्मन्यनादभिनवः, एवंविधोऽग्निः “षडाभ्यः” अक्षिंस्यः
 न केनापि तिरस्कृत्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अभि प्रयाप्सि वाहसा दाप्वाप् अग्नोति मर्त्यः ।

१ १ १ १ १
क्षयं पावकशोचिपः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “दाप्वाप्” इविषां दाता “मर्त्यः”
मनुष्यः यजमानः “वाहसा” इविषां वाहकेनाग्निना
“प्रयाप्सि” अन्नानि “अभि अग्नोति” अभितः सर्वतः प्राप्नोति ।
किञ्च “पावकशोचिपः” शोधकदीप्तेः अग्नेः सक्तायात् “क्षयं”
गृहं चाग्नोति ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
साध्वान् विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृतः ।

१ १ १ १ १
अग्निस्तुविश्वस्तमः ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया । “अभियुजः” अभियोक्तृः “विश्वाः”
सेनाः “साध्वान्” सहमानः स्वर्गलेन तिरस्कुर्वाणः अतएव
“अमृतः” शत्रुभिरर्चिसितः “देवानां” “क्रतुः” कर्त्ता इविः-
प्रदानेन पोषकः । एवम्भूतः “अग्निः” “तुविश्वस्तमः” तुवि-
शब्दो बहुवाची (निघ० २, १, २), अयःशब्दोऽयवाची (निघ०
२, ७, ८) अतिशयेन बहुविधान्नोपेतो वर्त्तते यस्मादेवं तस्माद्द-
द्यानपि बहुविधान्नोपेतान् करोत्विति भावः ॥ ३ ॥ [८]

१ १ १ १ १ १ १ १
भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा

१ १ १ १ १ १ १ १
रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।

१ २ १ १ १ २

भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ * १ * ॥

ऋ० सौभरिः प्रयोगः वा । छ० ककुप् । दे० अग्निः । अथ भद्रोनो अग्निराहुत इति प्रगाथात्मके द्वितीयसूक्ते, सैषा प्रथमा । “आहुतः” इविभिस्तर्पितः “अग्निः” “नः” अस्माकं “भद्रः” कल्याणः भवतु । हे “सुभग” ! शोभनधनाग्ने ! “भद्रा” कल्याणी “रातिः” दानं चास्माकं भवतु । “भद्रः” कल्याणः “अध्वरः” यागय भवतु । “उत” अपिच “भद्राः” कल्याणाः “प्रशस्तयः” प्रशंसाः स्तुतयश्च भवन्तु ॥ १ ॥

१ १ २ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ख्ये येना समत्सु सासहिः ।

१ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २
अव स्थिरा तनुहि भूरि शर्वतां

१ १ २ १ २ १ २
वनेमा ते अभिष्टये ॥ * २ * ॥ [१०]

अथ द्वितीया । हे “अग्ने !” “वृत्रतूर्ख्ये” सङ्ग्रामे “भद्रं” शोभनं “मनः” “कृणुष्व” अस्माकं कुरु । “येन” मनसा त्वं “समत्सु” सङ्ग्रामेषु “सासहिः” भृशं शत्रून्भिभवसि । अपिच “शर्वताम्” अभिमवतां शत्रूणां “भूरि” भूरीणि वह्नि “स्थिरा” स्थिराणि दृढान्यपि वलानि “अव तनुहि” अवाञ्छि कुरु । पराजितानि कुर्वित्वर्थः वयञ्च “अभिष्टिभिः” अन्वेषणसाधनैः इविभिः स्तोत्रैश्च “ते” त्वां “वनेम” सम्भजेमहि यद्वा, “ते” तव प्रसादात् अभिष्टिभिः अभीष्टैः फलैः “वनेम” सङ्च्छेमहि ॥ २ ॥ [१०]

१ २ १ २ २ १ २ २ १ २

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यज्ञो ।

१ १ २ २ २ १ १ २

अस्मे देहि जातवेदो महि श्रवः ॥ * १ * ॥

श्र० गोतमः । छ० उष्णिक् । दे० अग्निः । अथ
अग्नेवाजस्येति तृतीयच्छे, प्रथमा । हे “सहसः यज्ञो”
बलस्य पुत्र । “अग्ने ।” “गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य
“वाजस्य” अत्रस्य “ईशानः” ईश्वरस्त्वमसि । अतः “अस्मे”
अस्मासु हे “जातवेदः” ! जातधन ! जातानां वेदितो वाग्ने !
“महि” प्रभूत “श्रवः” अत्र “देहि” प्रयच्छ । सहसोयज्ञो
पराङ्मवद्भावात् “आमन्त्रितस्य च (८, १, १८)” इति पठ्या-
मन्त्रितसमुदायो निहन्त्यते । अस्मे सुपां सुलुक् (७, १, ३८)
इति सप्तम्याः शि आदेशः ॥ १ ॥

१ २ १ २ २ १ २ २ १ २

स इधानो वसुष्कविरग्निरीडेन्यो गिरा ।

१ २ १ १ २

रेवदस्मभ्यं पुर्वशीक दीदिहि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “सः” अग्निः “इधानः” दीपनशीलः
“वसुः” निवासयिता सर्वेषां, “कविः” क्रान्तदर्शनः मेधावी
वा “गिरा” स्तोत्ररूपया वाचा “ईडेन्यः” स्तोतव्यो भवति हे
“पुर्वशीक” अनीकं सुखं पुरुभिः वृद्धीभिः अनीकस्थानीयाभिः
ज्वालाभिः युक्ताग्ने । “अस्मभ्यं” “रेवत्” धनयुक्तमन्नं यथा
भवति तथा “दीदिहि” दीप्यस्व इन्वीति छान्दसो दीप्ति-
कर्मा ॥ २ ॥

१ १ २ १ १७

१ १ २ १ १ २२

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः ।

१ २ २ १ १ २ १ १ २

स तिग्मजम्भ रक्षसो दृष्ट प्रति ॥ * ३ * ॥ [११]

अथ तृतीया । हे “राजन्” । राजमान ! “अग्ने” !

अपिच “त्मना” न केवलमन्यैरेव आत्मना च तान् बाधस्व ।

कदा ? इति चित्, उच्यते “वस्तोः” सर्वाण्यहानि “उत” अपिच

(२, ३, ४) । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । “हे तिग्म-

जम्भ” ! तीक्ष्णमुखाम्ने । “रक्षसः” राक्षसान् उक्तप्रकारेण

क्षपयित्वा स एव त्वं “प्रति दृष्ट” प्रत्येकं दृष्ट इष्ट न किञ्चि-

द्विधमिति त्वदास्तेत्यर्थः ॥ ३ ॥ [११]

इति सान्वेदार्थप्रकारे उत्तरार्चिकस्य पञ्चदशाध्यायस्य

तृतीयः खण्डः ।

१ १ २

१ १ २

१ १ २

१

विशोविशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियन् ।

१ २ ३ २ ३ १ २

१ २ ३ २ ३

१ २ ३ २ ३

१ २

अग्निं वो दुर्य्यं वच स्तुपे शूषस्य मन्मभिः ॥ * १ * ॥

ऋ० गोपयनः वा सप्तवह्निः । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः ।

अथ चतुर्थं खण्डे—विशोविशोवो अतिथिमिति वृत्तात्मके प्रथमे

सूक्ते, प्रथमा । हे ऋत्विजो । यजमानाथ “वः” यूयं “वाजयन्तः”

असमिच्छन्तः “विशः विशः” सर्वस्थाः प्रजायाः “अतिथिं” पूज्यं

“पुरुप्रियं” बहुप्रियम् “अग्निं” स्तुत्या परिचरतीति शेषः ।
 अहश्च “वः” युष्मदर्थे “दुर्घ्यं” शुद्धादितम् अग्निं “वचः”
 अत्र ‘स्तुपे’ स्तौमि ‘शुपस्य’ बलस्य लाभार्थकैः साधनैः
 ‘मन्त्रभिः’ मननीयैः स्तोत्रैः ॥ १ ॥

१ १२ १ १२ १ १२ १ १२
 यं जनासो हविषान्तो मित्रं न सर्पिरासुतिम् ।

१ १ १ १ १ १
 प्रशंसन्ति प्रशस्तिभिः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘यम्’ अग्निं ‘जनासः’ जनाः यजमानाः
 ‘हविषान्तः’ सन्तः ‘मित्रं न’ मित्रमिव आदित्यमिव सुखाय-
 मिव वा ‘सर्पिरासुतिं’ सर्पिरासूयते ह्रियते यस्मिन् तादृशं
 ‘प्रशंसन्ति’ स्तुवन्ति ‘प्रशस्तिभिः’ ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 पन्यांसं जातवेदसं यो देवतात्युद्यता ।

१ १ १ १ १
 हव्यान्धैरयद्विवि ॥ * ३ * ॥ [१२]

अथ तृतीया । ‘पन्यांसम्’ अतिशयेन स्तोतारं साधु-
 कृतमिति यजमानं स्तुवन्तं ‘जातवेदसं’ जातधनं भीताविद्यं वा
 स्तुम इति वाक्यशेषः । ‘यः’ अग्निः ‘देवताति’ देवतातो यज्ञे
 ‘उद्यता’ उद्यतानि ‘हव्यानि’ हवींषि ‘दिवि’ ‘ऐरयत्’
 ऐरयति दिवि देवेभ्यः ॥ ३ ॥ [१२]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण्ये

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 शुचिं पावकं पुरो अध्वरे ध्रुवम् ।

२ २ १ २ २ २ २ २ २
विप्रं होतारं पुरुवारमद्रुहं

२ २ ३ १ २ २ १ २
कविं सुमैरौमहे जातवेदसम् ॥ * १ * ॥

ऋ० भरद्वाजः वीतहव्यः वा। छ० जगती। दे० वैखानरः।
अथ द्वितीयवृत्ते, प्रथमा। 'समिधं' सम्यग्दीप्तम् 'अग्निं'
'समिधा' समिन्धनहेतुभूतया 'गिरा' स्तुत्या 'गृध्रे' अहं
स्तौमि यद्वा, 'समिधा' समिन्निर्दारुभिः 'समिधं' सम्यक्
दीप्तम्। अपिच 'शुचिं' स्वयं शुद्धं, 'पावकं' सर्वेषां शोधकं,
'ध्रुवं' निश्चलं तमग्निम् 'अध्वरं' यज्ञे 'पुरः' करोमीति शेषः।
तथा 'विप्रः' मेधाविनं 'होतारं' देवानामाह्वतातारं 'पुरुवारं'
'बहुभिर्वरणीम्' 'अद्रुहम्' अद्रोन्धारं सर्वेषामनुकूलं 'कविं'
क्रान्तदर्शनं 'जातवेदसं' जातानां वेदितारमग्निं 'सुमैः'
सुखकरैः स्तोत्रैः 'ईमहे' सम्भजामहे यद्वा, द्वितीयार्थे तृतीया
(३, १, ८५) सुम्नानि धनानि, ईमहे याचामहे इति ॥ १ ॥

२ २ १ २ २ १ २ २ १ २
त्वां दूतमग्ने अमृतं युगेयुगे

२ १ २ २ १ १ २ २
हव्यवाहं दधिरे पायुमीडग्रम् ।

२ १ २ २ १ २ २ १ २ २
देवासश्च मर्त्यासश्च जागृविं विभुं

२ २ २ १ २ २ १ २
विश्वपतिं नमसा नि षेदिरे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया। हे 'अग्ने।' 'त्वां' 'देवासः' देवास
'मर्त्यासः' मनुष्याश्च 'दूतं' 'दधिरे' विदधिरे कृतवन्तः।
कीदृशं त्वाम् ? 'अमृतम्' अमरणम्, 'युगे युगे' काले काले

तत्तद्यागानुष्ठानसमये 'हव्यवाहं' हविषां हव्यानां वोढामं
'पायुं' पालयितारम् 'इयं' स्तुत्यम् । अपिच ते उभयविधाः
'जागृविं' जागरणशीलं 'विभुं' व्याप्तं विशुपतिं विशां प्रजानां
पालयितारम् अग्निं 'नमसा' हविलक्षणेनाग्नेन नमस्कारेण
वा 'निषेदिर' उपसेदिर ॥ २ ॥

१ १ २ ३ २ १ २ ३ २
विभूपन्नग्न उभयाऽनु व्रता

२ १ २ २ २ १ २ २ १ २
दूतो देवानाऽरजसौ समीयसे ।

१ २ २ १ २ २ १ २ १ २
यत्ते धीतिः सुमतिमावृणीमहे-

१ २ १ १ २ १ १ २
ऽधस्मानस्त्रिवरुथः शिवो भव ॥ * ३ * ॥ [१३]

अथ तृतीया । हे 'अग्ने !' उभयान् 'उभयविधान्'
देवान् मनुष्यांश्च 'विभूपन्' असङ्कुर्वन् त्वम् 'अनुव्रता' व्रता-
न्यनु 'व्रतेषु' कर्मसु यागेषु 'देवानां' 'दूतः' सन् 'रजसौ'-
व्यावाप्तयिव्यौ 'समीयसे' सञ्चरसि देवानानेतुं शुक्लोकं
गच्छसि इषींषि च नेतुमिदं लोकम् । किञ्च 'यत्' यस्मात्
'ते' तुभ्यं त्वदर्थं 'धीतिं' कर्म, 'सुमतिं' शोभनां स्तुतिं च
आवृणीमहे' पयं सम्भजामहे । 'अध' अतः कारणात् 'त्रिव-
रुथः' त्रिस्थानस्त्वं 'नः' अस्माकं 'शिवः' शुद्धकरः 'भव' 'स्य'
इति पादपूरणम् ॥ ३ ॥ [१३]

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
उप त्वा जामयो गिरो देदिशतीर्हविष्कृतः ।

१ १ २२

वायोरनीके अस्थिरन् ॥ * १ * ॥

अ० प्रयोगः, अग्निः, यविष्ठः । इ० गायत्री । दे० अग्निः ।
अथ तृतीयसूक्ते, प्रथमा । हे, अग्ने ! 'हविष्कृतः' यज्ञमानार्थं
'गिरः' स्तुतयः 'जामयः' स्रसार इव 'देदिशतीः' तव गुणान्
दिशन्त्यः 'त्वा' त्वाम् 'उप अस्थिरन्' उपतिष्ठन्ते 'वायोरनीके'
समीपे त्वां समेधयन्त्यः अस्थिरं च ॥ १ ॥

१ २ २ १ २२ १ २ २ १ २२

यस्य विधात्ववृतं वर्हिस्तथावसन्दिनम् ।

१ १ २ १ २ १ २

आपश्चिन्नि दधा पदम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । "यस्य" अग्नेः "विधातु" विपर्व "अव-
तम्" अनावृतं च "असन्दिनम्" अवसन्न स्तरणकाले वर्हि-
रवर्तं भवति "वर्हिः" "तस्यो" आसदनार्थं तिष्ठति । तच्चिन्
अग्नी 'आपः चित्' 'आपोऽपि 'पद' 'निदध' निदधति ।
आन्तरिक्षा माध्यमिके पदं निदधतीत्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ २ २ २ १ १ २ २ २ २

पदं देवस्य मीढुपोऽनाधृष्टाभिरूतिभिः ।

१ १ २ १ २

भद्रा सूर्य्य इवोपहृक् ॥ * ३ * ॥ [१४]

इति सप्तमप्रपाठकस्य द्वितीयाहम् ।

अथ तृतीया । "मीढुपः" कामानां सेतुः "देवस्य" द्यौत-
मानस्यान्ते; पदं स्नानं घनाधृष्टाभिः अवाधिताभिः "रूतिभिः"

रक्षामिः भजनीयं भजतीत्यर्थः । तथैवास्य “उप दृक्” उप-
दृष्टिरपि “सूर्य इव” यथा सूर्यः तद्वत् “भद्रा” मनुष्यैर्भज-
नीया भवति ॥ ३ ॥ [१४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराचन्यस्य पञ्चदशोऽध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीश्रीरघुभूषणसामाख्य-

धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे

उत्तराचन्ये पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्याय आरभ्यते ।

सप्तमप्रपाठकस्य तृतीयार्धम् ।

१ १ २ ३ १ २ ३ ४ १ २ ३ १ २ ३
अभि त्वा पूर्वपीतय इन्द्र स्तोमेभिरायवः ।

१ २ ३ ४ १ २ ३ ४
समीचीनास ऋभवः सम-

१ १ २ ३ ४
स्वरन् रुद्रा गृणन्त पूर्व्यम् ॥ * १ * ॥

ऋ० मेधातिथिः । छ० बृहती । दे० इन्द्रः । तत्र प्रथमे
खण्डे—अभित्वापूर्वपीतय इति प्रगाधात्मकं प्रथमं सूक्तम्,
तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र !” “आयवः” मनुष्याः स्तोतारः “स्तो-
मेभिः” स्तोत्रैः “त्वा” त्वाम् अभिष्टुवन्ति । किमर्थम् ? “पूर्व-
पीतये” सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रथमतएव सोमस्य पीतये पानाय
सवन-मुखे हि चमसगणैः इन्द्रस्यैव सोमो ज्ञयते तथा
“समीचीनासः” सङ्गताः “ऋभवः” प्रथमवाचकेन शब्देन
तयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ऋभुर्विश्वावाज इत्येते “समस्वरन्” त्वामेव

सम्यगस्तुवन् स्वशब्दोपतापयोः (भा० प०) “रुद्राः” स्तु-
 पुत्राः महतस्य “पूर्वम्” पुरातनं वृद्धं त्वामिव “गृणन्त” वन्द-
 स्तुवन् वचनबधसमये ‘प्रहर भगवो जहि वीरयस्व’—इत्येव
 रूपया वाचा त्वां स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ १ २ २ २
 अस्येदिन्द्रो वावृधे वृण्यध्

१ २ १ २ १ २ १ १
 शवो मदे सुतस्य विष्णवि ।

१ १ २ २ १ २ १
 अद्या तमस्य महिमानमा-

१ २ २ १ १
 यवोऽनु द्रुवन्ति पूर्वथा ॥ * २ * ॥ [१]

अथ द्वितीया । “अस्येत्” अस्यैव यजमानस्य “वृण्यध्”
 वृषत्वं वीर्यं “शवः” बलं च “इन्द्रः” “वावृधे” वर्धयति ।
 ‘सुतस्य’ अभिसुतस्य सोमस्य पानेन ‘विष्णवि’ ज्ञातृन्मदेहस्य
 व्यापके ‘मदे’ हर्षे सति तस्यैव यजमानस्य बलं वर्धयती-
 त्यर्थः । ‘अद्य’ अस्मिन् काले ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘तम्’ उक्त-
 गुणं ‘महिमानं’ महत्त्वम् ‘आयवः’ मनुष्याः ‘अनुद्रुवन्ति’
 आनुपूर्वेण स्तुवन्ति, ‘पूर्वथा’ पूर्वशब्दादिवाच्यं ‘प्रत्न’
 पूर्व (४, २, १११) इत्यादिना याल्प्रत्ययः यथा पूर्वस्मिन् काले
 अस्तुवन् एवमिदानीमपि तेनैव क्रमेण स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ [१]

१ २ २ १ २ १ २ १ १ २ १ १ २
 प्र वामर्चन्त्युक्थिनो नीधाविदो जरितारः ।

१ २ १ १ १ १ १
 इन्द्राग्नी इय या वृणे ॥ * १ * ॥

ऋ०, विश्वामित्रः । ऊ० गायत्री । दे० अग्निः । प्रवाम-
र्चन्त्युक्थिन इति चतुर्ऋचं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
“इन्द्राग्नी !” “उक्थिनः” उक्थं शस्त्रं तद्वन्तः शस्त्रिणः
होत्रादयः “वां” युवां प्रार्चन्ति—इह कर्मणि स्तुतिरूपाभि-
र्वाग्भिः पूजयन्ति । तथा ‘गीथाविदेः’ स्तोत्राभिष्ठाः ‘साम-
गानकुयलाः’ जरितारः स्तोतारः उद्गात्रादयः अभिलपित-
फलावाप्तये युवामर्चन्ति । अहमपि ‘इपः’ अन्नस्य लाभार्थम्
“इन्द्राग्नी” युवाम् ‘वां वृण्वे’ सर्वतः सम्भजे पूजयामी-
त्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ २ १ १ २
इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतम् ।

१ १ १ २ १ १ २
साकमेकेन कर्मणा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे ‘इन्द्राग्नी !’ “दासपत्नीः” दास-
यन्ति उपचयन्तीति दासाः उपचयितारः शत्रवः, ते पतयः
पालकाः यासां ता दासपत्नीः “नवति” नवतिसङ्काः
“पुरः” एवंविधाः शत्रुपुरीः “एकेन कर्मणा” एकेनैवोद्योगेन
युवां “साकं” सह युगपत् “अधूनुतम्” अकम्पयतं, ता वि-
न्द्राग्नी आह्वयामीति शेषः ॥ २ ॥

१ २ १ १ २ २ १ ७ १ १ १ २ १ २
इन्द्राग्नी अपसस्पर्थ्युप प्र यन्ति धीतयः ।

१ १ १ १ २ १ २
ऋतस्य पथ्याऽनु ॥ * ३ * ॥

अथ-तृतीया । हे “इन्द्राग्नी !” “धीतयः” सोमस्य

धातारः पातारो होत्रादयः 'ऋतस्य' कर्मफलस्य 'पथ्याः'
 पथः मार्गान् 'अनु' लक्ष्यत्वात् 'अपसः' अस्माभिः क्रिय-
 माणस्य कर्मणः 'परि' सर्वतः 'उप प्रयन्ति' समीपे 'प्रकर्षेण'
 वर्त्तन्ते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः यद्वा,
 'धीतयः' स्तुतयः 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'पथः' मार्गान् 'अनु'
 लक्ष्यत्वात् 'अपसः' कर्मणः 'परि' परितः 'उप प्रयन्ति' प्रव-
 र्त्तन्ते, अतः स्तोतव्यतया युवामागच्छतामिति ॥ ३ ॥

१ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २
 इन्द्राग्नी तविषाणि वा॒प् सधस्थानि प्रया॒प्सि च

१ २ १ १ २ १ २
 युवोर॒मूर्य॒प् हितम् ॥ * ४ * ॥ [२]

अथ चतुर्थी । हे इन्द्राग्नी ! 'वां' युवयोः 'तवि-
 षाणि' बलानि 'प्रयांसि' अत्रानि 'च' 'सधस्थानि' सध-
 स्थितानि यस्मिन् रमवियुज्य वर्त्तन्ते । तथा 'अमूर्यं' दृष्टिधारायाः
 प्रेरकत्वं "युवोः" युवयोरेव "हितं" निहितं वर्त्तन्ते तस्मात्
 सोमपानप्रभृतिषु सर्व-कर्मसु इन्द्राग्न्योः सदैव वर्त्तनमिति
 भावः सधस्थानि—इहा गति-निवृत्तौ च (आ० प०) 'घातो-
 ऽनुपसर्गे कः (१, २, ३)' 'सधमास्ययोः' छन्दसि (६, ३, ८६)—
 इति सधस्य सधादेयः ॥ ४ ॥ [२]

१ २ १ २ १ २ १ १ २ १ १ २
 गग्धू३ पु शचीपत्न॒ इन्द्र॒ विश्वाभिरू॒तिभिः ।

१ २

भा॒३

चट० भर्गः । छ० हृदती । दे० इन्द्रः । अथ शम्भूष्विति
प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “शचीपते !”
“इन्द्र ।” “शन्धि” “विश्वामिः” सर्वाभिः “ऊतिभिः” मरुद्भिः
सह । हे “शूर !” हे वीर ! “भर्गं न” भाग्यमिव “यशसं” यश-
स्विनं “वसुधिदं” धनस्य लक्षणकं “त्वा” त्वाम् “अनुचरामसि”-
अनुचरामः परिचराम इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ २२ २ १ २२
पौरो अश्वस्य पुरुक्ताङ्गवा-

१ १ २ ३ १ २
मस्युत्सो देव हिरण्ययः ।

१ १ १ १२ १ १ २
न किर्हि दानं परि मर्धि-

१ २७ १ १ १ १ २२
षत्वे यद्यद्यामि तदा भर ॥ * २ * ॥ [३]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! त्वम् ‘अश्वस्य’ ‘पौरः’ पूर-
यिता ‘असि’ भवसि । तथा गवां ‘पुरुक्ता’ बहुकर्तासि ।
हे ‘देव’ । ‘हिरण्ययः’ हिरण्ययशरीरस्त्वम् ‘उत्स’ उत्तमसदृशो-
ऽसि । हे इन्द्र ! ‘त्वे’ त्वयि वर्त्तमानं ‘दानम्’ अस्त्रद्विषयम्,
देयं धनं वा ‘न किर्हि परि मर्धिषत्’ न कथित् हिनस्ति ।
अतो ‘यद्यद्यामि’ याचे, तत्तत् ‘आभर’ आहर मञ्चम्
॥ २ ॥ [३]

१७ १ १ २ ३ २७ १ १ २
त्वष्टं ह्येहि चैरवे विदा भगं वसुत्तये ।

१ २ १ १ २
उद्वाहपस्व मघवन् गवि-

धातारः पातारो होत्रादयः 'ऋतस्य' कर्मफलस्य 'पथाः'
 पथः मार्गान् 'अनु' लक्ष्योक्तव्य 'अपसः' अस्माभिः क्रिय-
 माणस्य कर्मणः 'परि' सर्वतः 'उप प्रयन्ति' समीपे 'प्रकर्षेण'
 वर्त्तन्ते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः यद्वा,
 'धीतयः' स्तुतयः 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'पथः' मार्गान् 'अनु'
 लक्ष्योक्तव्य 'अपसः' कर्मणः 'परि' परितः 'उप प्रयन्ति' प्रव-
 र्त्तन्ते, अतः स्तोतव्यतया युवामागच्छतामिति ॥ ३ ॥

१ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २
 इन्द्राग्नी तविषाणि वाँ सधस्थानि प्रयाँसि च

१ २ १ १ २ १ २
 युवोरमूर्यँ हितम् ॥ * ४ * ॥ [२]

अथ चतुर्थी । हे इन्द्राग्नी । 'वाँ' युवयोः 'तवि-
 षाणि' वलानि 'प्रयांसि' अन्नानि 'च' 'सधस्थानि' सध-
 स्थितानि परस्परमवियुज्य वर्त्तन्ते । तथा 'अमूर्यं' वृष्टिधारायाः
 प्रेरकत्वं "युवोः" युवयोरेव "हितं" निहितं वर्त्तन्ते तस्मात्
 सोमपानप्रभृतिषु सर्व-कर्मसु इन्द्राग्न्योः सहैव वर्त्तनमिति
 भावः सधस्थानि—छा गति-निवृत्तौ च (भा० प०) 'घाती-
 ऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' 'सधमाखयोऽच्छन्दसि (६, ३, ८६)—
 इति सधस्य सधादेशः ॥ ४ ॥ [२]

१ २ १ २ १ २ ३ १ २ १ १ २
 शग्धूँ पु शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

१ २ १ १ २ १ १ २
 भगं न हि त्वा यशसं वसु-

१ २ १ १ २
 विदमनु शूर चरामसि ॥ * १ * ॥

अ० भर्गः । अ० वृद्धती । दे० इन्द्रः । अथ शम्भूष्विति
प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “शचीपते !”
“इन्द्र ।” “शम्भु” “विश्वामिः” सर्वाभिः “ऊतिभिः” मरुद्भिः
संह । हे “शूर । हे वीर । “भगं न” भाग्यमिव “यशसं” यश-
स्विने “वसुविदं” धनस्य लभकं “त्वा” त्वाम् “अनुचरामसि”
अनुचरामः परिचराम इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
पौरो अश्वस्य पुरुक्कतवा-

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
मस्युत्सो देव हिरण्ययः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
न किर्हि दानं परि मर्धि-

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
षत्वे यद्यद्यामि तदा भर ॥ * २ * ॥ [३]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र । त्वम् ‘अश्वस्य’ ‘पौरः’ पुर-
यिता ‘असि’ भयसि । तथा गवां ‘पुरुक्कत’ बहुकर्तासि ।
हे ‘देव’ । ‘हिरण्ययः’ हिरण्ययशरीरस्त्वम् ‘उत्स’ उत्सहयो-
ऽसि । हे इन्द्र । ‘त्वे’ त्वयि वर्त्तमानं ‘दानम्’ अन्नद्विषयम्,
देयं धनं वा ‘न किर्हि परि मर्धिषत्’ न कथितं हिनस्ति ।
अतो ‘यद्यद्यामि’ याचे, तत्तत् ‘आभर’ आहर मद्याम्
॥ २ ॥ [३]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
त्वष्ट्रं ह्येहि चरवे विदा भगं वसुत्तये ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
उद्धातृषस्व मघवन् गवि-

१ १ २ १ २
 इय उदिन्द्राश्वमिष्टये ॥ * १ * ॥

अ० भगः । इ० वृद्धती । दे० अग्निः । अथ त्वं ह्येहि
 वेरव इति प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम्; तत्र प्रथमा । हे
 'इन्द्र !' 'त्वं हि' त्वं खलु सामर्थ्यादातेति गम्यते । अतः
 'एहि' आगच्छ । आगत्य च अस्माभ्यं 'भगं' भजनीयं धनं
 'विदाः' लभस्व दत्तु । किमर्थम् ? 'वसुत्तये' अस्माकं
 वसुदानाय । हे 'मघवन्' धनवन् ! 'गविष्टये' गा इच्छते
 मघ्नं । 'उदाहपस्व' उत्तिष्ठस्व गा इति शेषः । तथा हे
 इन्द्र ! 'अश्वमिष्टये' अश्वेषणवते मघ्नम् अश्वान् उदाहपस्व
 उत्तिष्ठस्व देहि ॥ १ ॥

१ १ २ २ १ २ १ १ २
 त्वं पुरु सहस्राणि शतानि

१ १ २ १ २
 च यूथा दानाय मंहसे ।

१ २ १ १ २ १ १ २
 आ पुरन्दरं चक्रम विप्र-

१ १ २ २ १ १ २
 वचस इन्द्रं गायन्तोऽवसे ॥ * २ * ॥ [४]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! त्वं 'पुरु' पुरुषि बह्वनि सह-
 स्राणि शतानि च 'यूथा' गवादियूथानि 'दानाय' यज-
 मानविषयाय 'मंहसे' अनुमन्यसे यज्ञा, दानाय दात्रे
 यजमानाय मंहसे प्रयच्छसि । मंहतिर्दानकर्मा (निघ० १,
 २०, १०) अथ परोक्षेण ब्रवीति—'पुरन्दरं' गवुपुराणां
 दारयितारम् 'इन्द्रम्' 'अवसे' रक्षणाय तर्पणाय वा 'गाय-

अस्माकं यजमानानां 'तोके' पुत्रे 'तनये' पीत्रे च 'उमे' उभय-
स्मिन् 'मघोनां' धनवतां 'राघः' धनं 'परि' प्रयच्छ ॥२॥ [५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायनस्य षोडशाध्यायस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

१ १ २ १ १ १ १ २
इमं मे वरुण शुधी इवमद्या च मृडय ।

१ १ १ १ १ १
त्वामवस्युरा जज्ञे ॥ * १ * ॥ [६]

ऋ० शुनःश्रेयः । छ० गायत्री । दे० वरुणः । अथ द्वितीय-
खण्डे—इमम्मे वरुणेत्येकवर्षे प्रथमं सूक्तम्, सा ऋगीपा । ई
'वरुण !' 'मे' मदीयम् 'इमं' 'इवम्' आह्वानं 'शुधि' शृणु
'शु श्रवणे (भा० प०), लोटो चिः, 'शु-शृ-णु-पू-क्त-वृ-भ्यश्च'-
न्दसि (६, ४, १०२)—इति हेर्ङिरादेशः, 'वहुलं कन्दसि
(२, ४, ७३)—इति विकरणस्य लुक् 'अन्येषामपि दृश्यते
(६, ३, १३६ वा०)—इति सहितायां दीर्घः । किञ्च 'अद्य'
अस्मिन् दिने 'मृडय' अस्मान् सुखय 'अवस्युः' रक्षणेच्छुः
अवस्-शब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच् (३, १, ८), 'क्याच्छन्दसि
(३, २, १७०)—इति उ-प्रत्ययः एवंविधोऽहं त्वां वरुणम्
'आ' आभिसुख्येन 'चके' शब्दयामि कै, गै शब्दे (भा० प०),
अस्माकृतिटि 'आदेच (६, १, ४५)—इत्यात्वं, दिर्भाव-चर्त्वं,
'आतोलीप इटि च (६, ४, ६४)—इत्याकार-लोपः, 'तिङ्'
तिङः (८, १, २८)—इति निघातः, स्तौमीत्यर्थः ॥१॥ [६]

१ १ १ १ १ १ १ १
कया त्वं न जत्याभि प्र मन्दसे वृषन् ।

मिति सङ्ग्राम-नाम (निघ० २, १७, ११), समीकं सङ्ग्रामे
इन्द्रमाह्वयामहे] “धनस्य” “सातये” लाभाय ‘इन्द्रम्’ इन्द्र-
मेव आह्वयामहे । अतः शीघ्रमिन्द्र आगच्छत्वित्यर्थः ॥ १॥

१ १ २ १ १ २ १
इन्द्रो मङ्गा रोदसी पप्रथ-

२ १ २ २ १ २
क्व इन्द्रः सूर्यमरोचयत् ।

१ १ १ २ १ २ १
इन्द्रे ह विश्वा भुवनानि

२ १ २ १ २ १ २ १
येमिर इन्द्रे खानास इन्द्रवः ॥ * २ * ॥ [८]

अथ द्वितीया । अथम् ‘इन्द्रः’ ‘शवः’ शवसः आत्मीयस्य
बलस्य ‘मङ्गा’ महिम्ना महत्त्वेन ‘रोदसी’ व्यावाप्त्यर्थ्यौ
‘पप्रथत्’ अप्रथयत् विस्तारितवान् । तथा स्वर्भानुनाहतं ‘सूर्यम्’
अथमेव ‘इन्द्रः’ ‘अरोचयत्’ अदीपयत् तस्यासुरस्य बधेन प्रका-
शितवान् । अपिच ‘इन्द्रे ह’ अस्मिन्नेवेन्द्रे ‘विश्वा’ विश्वानि
व्याप्तानि ‘भुवनानि’ भूतजातानि ‘येमिरे’ उपरमन्ते इन्द्रेण
नियम्यन्ते इत्यर्थः । तथा ‘खानासः’ खानाः अभिपूयमाणाः
‘इन्द्रवः’ सोमाश्च अस्मिन्नेवेन्द्रे नियम्यन्ते परमात्मन्यन्तर्भव-
न्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ [८]

१ २ १ १ २ १ २
विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः

१ १ १ २ १ १ २
स्वयं यजस्व तन्वाश्च स्वा हि ते ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
सुह्रन्वन्त्ये अभितो जनास

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
इहास्माकं मधवा सूरिरस्तु ॥ * १ * ॥ [६]

ऋ० विश्वकर्मा । छ० त्रिष्टुप् । दे० विश्वकर्मा । अथ विश्वकर्माक्षित्येकचैचतुर्थं सूक्तम्, सा ऋगेपा । हे 'विश्वकर्मन्' ! विश्व-विषय कर्मवन् ! एतन्नामक ! परमेश्वर ! 'हविषा' हविर्भूतेन विश्वकर्मणा मया दत्तेन वा हविषा 'वाञ्छधानः' वर्द्धमानः 'विश्वकर्मा' भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुह्वाञ्चकार स आत्मानमप्यन्ततो जुह्वाञ्चकार—इत्यादिं निरुक्तम् (दे० ४, २६) पूर्वमुदाहृत 'स्वयं स्वयमेव 'तन्वा' ग्रौरेण 'स्नाहिते' अग्नी दत्तो हविः 'यजस्व' पूजय ! 'अन्ये' मर्त्याः 'जनासः' जनाः अयष्टारोऽस्मद्याग-विरोधिना वा 'सुह्रन्तु' सुग्धा भयन्तु, 'अभितः' सर्वतः । अथ परोक्षकृतः—'इह' अस्मिन् यागे 'अस्माकं' 'मधवा' अस्मादत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन धनवान् सः 'सूरिः' स्वर्गादिफलस्य प्रेरकः 'अस्तु' भवतु । अथ 'विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धमानः (दे० ४, २७)—इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ।

'तन्वास्नाहिते'—पृथिवीसुतद्याम्—इति पाठौ ॥१॥ [६]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
अया रुचा हरिण्या पुनानो विश्वा क्षेपाःसि

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
तरति सयुग्वभिः सूरौ न सयुग्वभिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
धारा पृष्ठस्य रोचते पुनानो अरुयो हरिः ।

२ २ २२२ २२२

विश्वा यद्रूपा परियासू-

२२ २२ २ २ २ २

क्वभिः सप्तास्येभिर्क्वक्वभिः ॥ * २ * ॥

ऋ० अनानतः । छ० अत्यष्टिः । दे० सोमः । अयारुचेति
 वृचात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'पुनानः' पूयमानः
 सोमः 'हरिण्या' हरित-वर्णया 'अया' अनया 'रुचा' रोच-
 मानया धारया 'विश्वा' सर्वाणि 'देवांसि' देवृणि रक्षांसि
 'तरति' विनाशयति । तत्र दृष्टान्तः—'सूरो न' यथा सूर्यः
 'सयुग्वभिः' स्वयं युक्तैः रश्मिभिः तमांसि दिनस्ति तद्वत् ।
 'सयुग्वभिरिति' द्विरुक्तिरादरार्था । यद्वा, धारया युक्तः सोमः
 स्त्रीयैः युक्तैस्तेजोभिः सङ्गं रक्षांसि तरति । तस्य 'पृष्ठस्य' दशाप-
 वित्रस्योपरिसिक्तस्य 'धारा' 'रोचते' दीप्यते 'पुनानः' पूयमानः
 'हरिः' हरितवर्णः सोमः 'अरुपः' आरोचमानो भवति । 'यद्'
 यः सोमः 'सप्तास्येभिः' रसहरणग्रीलैः आस्यैः 'ऋक्भिः'
 स्तुतिमद्भिः 'क्वक्वभिः' तेजोभिः 'विश्वा' विश्वानि व्याप्तानि
 'रूपा' रूपाणि नक्षत्राणि 'परि याति' गच्छति व्याप्नोति ।
 'पृष्ठस्य'- 'सुतस्य'—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 प्राचीमनु प्रदिशं याति चैकितत्सध् रश्मिभि-

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 र्यतते दर्शतो रथो दैव्यो दर्शतो रथः ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 अग्नन्नुक्त्यानि पौष्टस्येन्द्रं जैत्राय इष्यन् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
वज्रश्च यद्वयथो अनप-

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८
च्युता समत्स्वनपच्युता ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'चेकितत्' जानानः सोमः 'माची' पूर्वां
'प्रदिशं' प्रकृष्टां दिशम् 'अनु याति' अनुगच्छति । किञ्च
'दर्शतः' सर्वे दर्शनीयः 'दैव्यः' देवेषु भवः तव 'रथः' सूर्यस्य
'रश्मिभिः' 'सं यतते' सङ्गच्छते । पुनः 'दर्शतः रथः'—इत्या-
दरार्थम् । ततः 'पौस्था' पुंस्त्वावगमानि 'उक्थानि' स्तोत्राणि
'यम्मन्' इन्द्रं गच्छन्ति । 'तथा 'जैत्राय' जयार्थं तानि
स्तोत्राणि 'इन्द्रं' 'हर्षयन्' हर्षयन्ति । तथा तस्य 'वज्रश्च'
तमिन्द्रं गच्छति । 'यद्' यदा 'समत्सु' सङ्ग्रामेषु 'अनप-
च्युता अनपच्युतो शत्रुभिरपराजितो, सोमः । त्वञ्च इन्द्रश्च युवां
सह भवथः, तदा स्तोत्रागमनादीनि भवन्ति । पुनः 'अनप-
च्युता'—इत्यादरार्थम् ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
त्वञ् ह त्वत्पत्नीनां विदो वसु सं मातृभि-

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
र्मर्जयसि स्व आ दम कृतस्य धीतिभिर्दमे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
परावतो न साम तद्यच्चा रणन्ति धीतयः ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
त्रिधातुभिररुषीभिर्वयो

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
दधे रोचमानो वयो दधे ॥ * ३ * ॥ [१०]

अथ तृतीया । हे सोम ! त्वं 'त्यत्' त्यानि 'वसु' गवा-

दीनि धनानि 'पणीनां' पणिभिः अपहृतं तत् गवात्मकं धनं
 'विदः' अविदः अलभथाः । 'आ' अपिच 'ऋतस्य' यज्ञस्य
 'धीतिभिः' धात्रीभिः 'माद्यभिः' वसतीवरैभिः 'स्वे' आत्मीये
 'दमे' यज्ञे 'समार्जयसि' सम्यक् शुद्धो भवसि । 'परावतो न'
 दूरस्थाद्देशात् यथा 'साम' सामध्वनिः श्रूयते तथा तव 'तत्'
 सामध्वनिः सर्वैः श्रूयते । अक्षौ सोमाभिपवाभिप्रायेणोक्तः ।
 'यत्' यस्मिन् शब्दे 'धीतयः' कर्मणो धर्तारो यजमानाः
 'रन्ति' रमन्ते, 'रोचमानः' सोऽयं सोमः "त्रिधातुभिः"
 त्रयाणां लोकानां धारयित्रीभिः "अक्षपीभिः" आरोचमा-
 नाभिः दीप्तिभिः 'वयः' अन्नं 'दधे' स्तोत्रभ्यः प्रयच्छति ।
 पुनः 'वयो दधे'—इत्यादराधी ॥३॥ [१०]

इति सामवेदार्चप्रथमि उत्तराचन्यस्य बीकशाध्यायस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

११ १ १२ २ १२ ३ १ १ २ २ २ २

उत नो गोपणिं धियमश्वसां वाजसामुत ।

२१ १ २११

नृवत्कुण्डूतये ॥ * १ * ॥ [११]

च० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० पूषा । अथ द्वितीय-
 खण्ड—उतनोगोपणिमित्येकश्च प्रथमं सूक्तम्, सा ऋगीषा ।
 'उत' अपिच हे 'पूषन् ।' 'गोपणिं' गवां सनित्रीं दात्रीं
 'अश्वसां' अश्वानां सनित्रीं 'वाजसां' वाजानामवानां सनि-
 त्रीम् 'उत' अपिच 'नृवत्' नृवतीं नृणां सनित्रीं दात्रीम् एव-
 म्भूतां 'धियं' बुद्धिं कर्म च 'नः' अस्माकम् 'ऊतये' दत्त्ये उप-
 भोगार्थं 'कुण्डू' कुर्व ।

'ऊतये'—'धीतये'—इति पाठो ॥१॥ [११]

२ १ २ २ १ २
शशमानस्य वा नरः खेदस्य सत्यशवसः ।

३ १ २ २ १ २
विदा कामस्य वेनतः ॥ * १ * ॥ [१२]

ऋ० गीतमः । छ० गायत्री । दे० मरुद्भणः । अथ शश-
मानस्येत्येकं द्वितीयं सूत्रम्, सैषा ऋक् । हे 'सत्यशवसः' !
अवितथवलाः 'नरः' नेतारः मरुतः । 'शशमानस्य' युष्मान्
स्तुतिभिः सम्भजमानस्येत्यर्थः, 'खेदस्य' स्तावकमन्त्रोच्चारण-
जनितेन अमेष स्त्रियमानगात्रस्य 'वेनतः' वेनतिः कान्ति-
कर्मा (निघ० २, ४, ४) कामयमानस्य 'वा' शब्दः समुच्चये,
एवम्भूतस्य स्तोतुश्च 'कामस्य' काममभिलाषं 'विद' लभयतं
प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ १ ॥ [१२]

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये ।

१ १ २
सुमृडोका भवन्तु नः ॥ * १ * ॥ [१३]

ऋ० ऋजिष्वा । छ० गायत्री । दे० विश्वे देवाः । उप-
नः सूनव इत्येकं तृतीयं सूत्रम् । सैषा ऋक् । 'अमृतस्य'
मरणरहितस्य प्रजापतेः 'ये' 'सूनवः' पुत्राः ते देवाः 'नः'
अस्माकं 'गिरः' स्तुतीः 'उप शृण्वन्तु' 'नः' अस्माकं 'सुमृ-
डोकाः' सुष्ठु मृडयितारः सुखयितारश्च 'भवन्तु' सन्तु ॥ १ ॥ [१३]

२ १ २ २ १ २ २ १ २
प्र वां महि द्यवी अभ्युपस्तुतिं भरामहे ।

२ १ २ २ १ २
शुची उप प्रशस्तये ॥ * १ * ॥

ऋ० पुरमीदः अजमीदः वा । छ० गायत्री । दे० द्यावा-
पृथिव्यौ । प्रवाग्महीति द्वात्मात्मकं चतुर्थं सूक्तम् । तत्र प्रथमा ।
हे द्यावापृथिव्यौ ! 'द्यौ' द्योतमाने 'वा' युवाभ्याम् 'उप-
स्तुति' स्तोत्रं 'महि' महत् प्रभूतम् 'अभि प्र भरामहे' प्रक-
र्षेण सम्पादयामः ॥ १ ॥

१ १ १४ २२ १२७ १ १ १

पुनाने तन्वा मिथः स्वेन दक्षेण राजयः ।

१ १ १ १ २ २ २

जज्ञाथे सनादृतम् ॥ * २ *

अथ द्वितीया । हे देव्यौ ! 'तन्वा' स्त्रीयया मूर्त्या 'दक्षेण'
वस्त्रेण च 'मिथः' प्रत्येकं 'पुनाने' शोधयन्त्यौ यज्ञं यजमानं
वा युवां 'राजयः' ईश्वर्यां भवयः । यद्वा, 'तन्वा' स्वशरीरैकदेशेन
'मिथः' परस्परं 'पुनाने' शोधयन्त्यौ द्यौः स्त्रीयेन रसेन भुवं सा
च स्वकीयेन कार्येण चन्द्रमसि स्थितेन दिवमिति विवेकः ।
'सनात्' सदाकालम् 'ऋतं' यज्ञम् 'जज्ञाथे' वदयः ॥ २ ॥

११ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १ २ १ २

मही मित्रस्य साधयस्तरन्ती पिप्रती ऋतम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १

परि यज्ञं नि पेदयुः ॥ * ३ * ॥ [१४]

अथ तृतीया । 'मही' महत्त्वो द्यावापृथिव्यौ 'मित्रस्य'
मित्रभूतस्य स्तोत्ररमिमत् 'साधयः' साधयय । 'ऋतम्' अन्नं
'तरन्ती' तारयन्त्यौ 'पिप्रती' पूरयन्त्यौ 'यज्ञं' 'परि' परितः
'निपेदयुः' आश्रयययः ॥ ३ ॥ [१४]

१ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिम् ।

११.१ १

वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ * १ * ॥

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अयसुते-
समतसीति वचात्मकं पञ्चमं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । हे इन्द्र !
'अयसु' अयमपि दृश्यमानः सोमः 'ते' त्वदर्थं सम्पादितः । यं
सोमं 'समतसि' सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तत्र दृष्टान्तः,
'कपोत इव' यथा कपोताख्यः पक्षी 'गर्भधि' गर्भधारिणीं
कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । 'तच्चित्' तस्मादेव कारणात् 'नः' अस्म-
दीयं 'वचः' 'ओहसे' प्राप्नोषि । गर्भधिं, गर्भोऽस्यां धीयत इति
गर्भधिः 'कर्मण्यधिकरणे च (३,१,८३)' इति किप्रत्ययः, कदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६,२,१३८), 'ओहसे' तुङिम् उङिर्
दुङिर् अदर्शने (भा० प०) व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ १ ॥

१ १ २ १ १ १ १ १ १
स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते ।

१ १ १ १ १ १
विभूतिरस्तु सुनृता ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! राधानां धनानां पते पालक !
'गिर्वाह' गौर्भिरुद्धमान । 'वीर' शौर्योपेत । 'यस्य' 'ते'
तव 'स्तोत्रम्' ईदृशं भवति तस्य तव 'विभूतिः' लक्ष्मीः
'सुनृता' प्रियसत्वरूपा 'अस्तु' ॥ २ ॥

१ १ १ १ २ १ १ १
ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन् वाजे शतक्रतो ।

१ १ १ १
समन्येषु ब्रवावहै ॥ * ३ * ॥ [१५]

अथ तृतीया । हे 'शतक्रतो' ! शतसङ्ख्याककर्मोपेत !
 'अस्मिन्' प्रसक्ते 'वाजे' सङ्ग्रामे 'नः' अस्माकम् 'ऊतये' रक्ष-
 णाय 'ऊति यृति (३, ३, ६७)'—इत्यादिना क्तिन उदात्त-
 त्वम् "ऊर्हुः" उच्यतः । उच्युः 'तिष्ठ' भव । त्वच्चाहश्च
 मिलित्वा "अन्धेषु" कार्यान्तरेषु 'सं ब्रवावहै' सम्यग्विचार-
 यावः । तिष्ठा—“अचोऽतस्तिष्ठः (६, ३, १३५)”—इति संहि-
 तायां दीर्घः ॥ ३ ॥ [१५]

१ १ १ २ ३ २ ३ २ १ १ २ ३ १ २
 गाव उप वदावटे मही यज्ञस्य रप्सुदा ।

१ १ २ २ १ १ २
 उभा कर्णा हिरण्यया ॥ * १ * ॥

ऋ० हर्थ्यतः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । गाव उपवदा-
 वट इति वृचात्मकं पठं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'गावः' !
 घर्मदुघा यूयम् "अवटे" महावीरे महावीरम् 'उप वद' उपा-
 वत, वर्ष-व्यत्ययः उपागच्छत यस्मात् 'यज्ञस्य' घर्मयागस्य
 साधनभूते 'रप्सुदा' रप्सुदे आरिषोः फलप्रदे लिप्थोरश्विनोर्दा-
 तस्ये वा । यद्वा, रपणं शब्दनं रप् मन्त्रः तेन सह दातव्ये ।
 अथवा, पूदक्षरणे (भा० आ०) रपा मन्त्रेण चारणीये दोहनीये
 ईदृशे गवाजयोः पयसौ 'मही' गहती बहुले अपेक्षिते उपावत ।
 मोशब्दोऽजाया अप्युपलक्षकः अजापयसोऽपि महावीरे
 सेचनीयत्वात् । अपि चास्य महावीरस्य 'उभा' उभौ 'कर्णा'
 कर्णस्थानीयो द्वौ रुक्मौ 'हिरण्यया' हिरण्यमयी सुवर्णरजतमया-
 वित्यर्थः ।

'अवटे'—'अवतम्'—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 अभ्यारमिदद्रयो निपित्तं पुष्करे मधु ।

१ १ १ ३ १ २

अवटस्य विसर्जने ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘अद्रयः’ आद्रियमाणाः अध्वर्यादयः
‘अभ्यारमित्’ अभिगम्यैव ‘निषिक्तम्’ अतिरिक्तम् ‘मधु’
‘पुष्करे’ प्रहृष्टे उपयमनीयपात्रे ‘सिञ्चति’ अग्निहोत्रार्थम्
‘अवटस्य’ महावीरस्य ‘विसर्जने’ विसर्जनसमये होमानन्तरं
महावीरमासन्ध्यामासादय ।

‘अवटस्य’-‘अवतस्य’—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

सिञ्चन्ति नमसावटमुच्चाचक्रं परिज्मानम् ।

१ १ २ ३ १ २

नीचीनवारमक्षितम् ॥ * ३ * ॥ [१६]

अथ तृतीया । ‘नमसा’ नमनेन ‘अवटं’ महावीरम्
‘उच्चाचक्रम्’ उपरिस्थितचक्रम् ‘परिज्मानं’ परिणत्य गतम्,
‘नीचीनवारम्’ नीचीनद्वारम् ‘अक्षितम्’ अक्षीणम् ईदृशं
क्षीराद्यवशेषमुक्तम् आह्वयनीयस्योपरि ‘नमसा’ नमनेन
‘सिञ्चन्ति’ लुप्तान्ति महावीरेण हि आह्वयनीये ह्ययते ।

‘अवटम्’-‘अवतम्’—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१६]

इति सामवेदार्चप्रकाशे उत्तरायणस्य धीश्याध्यायस्य

तृतीयः खण्डः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

मा भेम मा श्रमिष्योयस्य सख्ये तव ।

१ १ २ १ २ ३ १ २

महत्ते वृष्णो अभिचक्ष्यं

२ १

२२

२ २ २ १ २

कृतं पश्येम तुर्वशं यदुम् ॥ * १ * ॥

कृ० देवातिथिः । कृ० प्रगाथः । दे० इन्द्रः । अथ चतुर्थ-
खण्डे—माभेमेति प्रगाथात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे इन्द्र ! 'उग्रस्य' उद्गूर्णवलस्य तव 'सख्ये' सखित्वे संति त्रयं
'मा भेम' मा भैष कृतचिदपि श्रवोर्भीता माभूम । 'मा
अमिष' आन्ताः पीडिताश्च माभूम । 'वृष्णः' कामानां वर्धितुः
'ते' तव सम्बन्धि 'मष्टत्' प्रभूतं 'कृतं' वृत्रवधादिलक्षणं 'कर्म'
'अभि चक्ष्यम्' अभितः ख्यापनीयं स्तोतव्यम् अतः महावृ-
त्रभावस्य तव 'सख्यं' प्राप्तानां भौतियमौ न जायते इत्यर्थः ।
तत् कथमवगम्यते ? इति चेत् उच्यते—'तुर्वशम्', एतत्सञ्ज्ञं
राजर्षिं 'यदुम्' एतत्सञ्ज्ञञ्च त्वत्प्रसादात् सुखेन जीवन्ती
'पश्येम' दृष्टवन्तः खलु वयम् । अतः कारणात् त्वत्सख्यं प्राप्तञ्च
भयादिकं न जायत इत्येतदुपपन्नमित्यर्थः ॥ १-॥

२ १

२२

२३

२४

२

सव्यामनु स्फिग्यं वावसे

२ २

२ ३

२ ४

२ ५

वृषा न दानो अस्य रोषति ।

२ २

२ ३

२ ४

२ ५

२ ६

२ ७

मध्वा सम्पृक्ताः सारवेण धेन-

२ २

२ ३

२ ४

२ ५

२ ६

२ ७

वस्तूयमेहि द्रवा पिव ॥ * २ * ॥ [१७]

अथ द्वितीया । 'वृषा' कामानां वर्धिता इन्द्रः 'सव्या'
दक्षिणेतरा 'स्फिग्यं' कटिप्रदेशम् 'अनु' अतीत्यार्थं धेनोः कर्म-
प्रवचनोपत्वम् (१,४,८५). सव्यया स्फिग्या शरीरेकदेशेनैव

१ १ १ १ १ १

स्थितोऽभि स्तोमैरनूपत ॥ * २ * ॥

ऋ० मेधातिथिः । छं० वृहती । दे० इन्द्रः । इमा उल्लेखिते
 प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्—तत्र प्रथमा । हे ‘पुरुवसो’ ! बहु-
 धनेन्द्र ! ‘मम’ मदौयाः ‘इमाः’ ‘गिरः’ शस्त्ररूपा वाचः ‘त्वा’
 त्वा ‘वर्हेन्तु’ वर्धयन्तु । तथा ‘पावकवर्णाः’ अग्निसमान-
 तेजस्काः अतएव ‘शुचयः’ शुद्धाः—‘विपश्चितः’ विद्वांसः उद्गा-
 तारय ‘स्तोमैः’ स्तोत्रैः बहिष्यवमानादिभिः ‘अभ्यनूपत’
 त्वामभिष्टुवन्ति नु स्तुतौ कुंटादिः (प०) ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अयं सहस्रमृषिभिः सह-१ १ १
स्कृतः समुद्र इव पप्रथे ।१ १ १ १ १ १ १ १
सत्यः सो अस्य महिमा गृणे१ १ १ १ १ १ १ १
शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ * २ * ॥ [१८]

अयं द्वितीया । ‘अयम्’ इन्द्रः ‘सहस्र’ महस्रसङ्गः
 ‘मृषिभिः’ अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः स्तोत्रभिः ‘सहस्कृतः’ महसा
 बलेन युक्तः कृतः स्तुत्या हि देवताया बलं वर्धते, स च एव-
 भूतः सन् ‘समुद्र इव’ उदधिरिव ‘पप्रथे’ प्रधितो विस्तीर्णो
 बभूव । ‘अस्य’ चेन्द्रस्य ‘सत्यः’ अवितथः ‘मः’ प्रमिष्टः
 ‘महिमा’ महत्त्वं ‘शवः’ बलं ‘यज्ञेषु’ यागेषु ‘विप्रराज्ये’
 राज्ञः कर्म राज्यम् विप्राणां स्तोत्राणां राज्ये स्तुतयस्तस्यैव
 ‘गृणे’ स्तुयते ॥ २ ॥ [१८]

१ २ २४ २ १ २ १ २ १ २ १ २
यस्यायं विप्रश्च आर्यो दासः श्वेदधिपा अरिः ।

१ १ १ २ २ २ २ २ १ २
तिरश्चिदर्यं रुग्मे पवी-

१ १ २ २ १ २
रवि तुभ्येत्सो अज्यते रयिः ॥ * १ * ॥

ऋ० उरुतिगुः । ऋ० प्रगायः । दे० भोमः । अथ यस्याय-
मिति प्रगायात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथया । 'यस्य' यज्ञस्य
'अयं' 'विप्रः' सर्वो लोकः 'आर्यः' प्रभुरपि 'श्वेदधिपाः' निधि-
पालकः 'विद्या च वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा श्वेदधिष्टे-
ऽहमस्मि', इति (ऋ० वे० ८, २, २०, ४) मन्त्रान्तरे पठित-
त्वात् । 'दासः' भृत्य इव 'अरिः' भवति स यज्ञः । 'अर्यं' स्वामिनि
'रुग्मे' नियन्तरि "पवीरवि" सरस्वत्याः पितरि 'पावीरवी'
कन्या चित्रायुः सरस्वती', इत्युक्तम् (नि०) । 'तिरश्चित्' तिरो-
भूतोऽपि 'तुभ्येत्' हे इन्द्र ! तुभ्यमेव 'रयिः' हविर्लक्षणं धन-
मुद्दिश्य 'अज्यते' प्राप्तो भवति अयमभिप्रायः, विप्रश्चित्रादिकः
सर्वो लोकः बृहस्पतिः, स च राजसूयादिरूपस्य यज्ञस्य भृत्या
वर्तते, स तादृशो यज्ञो मन्त्ररूपायाः सरस्वत्याः पितृस्थानीयं
परमेश्वरस्वरूपे गूढोऽपि सन् हे इन्द्र ! त्वदर्यमेव हविर्दातुं
प्रकटीभवति तथाविधस्तव महिमेति ॥ १ ॥

१ २ १ १ २ १
तुरण्यवो मधुमन्तं घृत-

१ २ १ २ १ २ १ २
सुतं विप्रासी अर्कमान्दुः ।

१ २ १ २ १ २ १ २
अस्मे रयिः प्रप्रथे वृष्यथ

१ २ ३ १ २ ३ १ २
श्वोऽस्मे खानास इन्दवः ॥ * २ * ॥ [१६]

अथ द्वितीया । “तुरण्वः” यागादिकर्मसु त्वरणशीलाः
‘विप्रासः’ मेघाविन ऋत्विजः ‘मधुमन्त’ मधुचीराद्याहुति-
युक्तम्, ‘वृत्तद्युतम्’, वृत्तमाज्यं द्योतते श्ररति यस्मिन्नाहुतिहा-
रणेति ‘अर्कम्’ अर्चनीयमिन्द्रम् ‘भानृषुः’ पूजयन्ति । किम-
र्थम् ? इत्युच्यते, ‘अस्मे’ अस्माभ्यं ‘रयिः’ इविर्लक्ष्यं धनं
‘पप्रये’ प्रख्यातं भवतु । तथा ‘वृष्णं’ वर्षणशीलं सोमनिबन्धनं
‘शयः’ बलमपि प्रथताम् । तथा ‘अस्मे’ अस्मासु ‘खानासः’
सुवानाः अभिषुताः “इन्दवः” सोमाः प्रख्याता भवन्तु । एवं
फलं कामयमानाः ऋत्विजः इन्द्रं पूजयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ [१६]

१ २ ३ १ २ ३ १ २
गोमन्न इन्दो अश्ववत्सुतः सुदक्ष धनिव ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
शुचिं च वर्णमधि गोषु धारय ॥ * १ * ॥

ऋ० आह्वयितः । क० उष्णिक् । दे० सोमः । अथ गोमन्न
इन्दो इति वृषात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे ‘सुदक्ष’ !
हे सुबल । हे ‘इन्दो’ । सोम ! ‘सुतः’ अभिषुतस्त्व ‘नः’ अस्माकं
‘गोमत्’ यज्ञसाधनगोयुक्तम् ‘अश्ववत्’ अश्वयुक्तं धनं ‘धनिव’
धन्व वर्णविकारोऽत्र गमय धविर्गत्यर्थः (प०) भूवादिः ततो-
ऽहं ‘शुचिं’ पुतं दीप्यमानं ‘वर्णं’ रसं ‘च’ ‘गोषु’ गव्येषु चीरा-
दिषु ‘अधि धारय’ अधिधारयामि मिथयामीत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
स नो हरीणां पत इन्दो देवप्सरस्तमः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
सखेव सख्ये नर्या रुचे भव ॥ * २ * ॥

पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । सोऽयमृत्विजः 'अञ्जते' गोभिः,
 तथा 'व्यञ्जते' विविधमञ्जन्ति, "समञ्जते" सम्यगञ्जन्ति सुव्य-
 र्यत्वादपुनरुक्तिः । तथा 'क्रतु' बलकर्त्तारं 'रिहन्ति' लिहन्ति
 आस्तादयन्ति देवाः । तथा पुनः "मध्वा" मधुना गव्येन
 'अभ्यञ्जते' तमेव सोमं "मिन्धोः" उदकस्य रसस्याधारभूते
 'उच्छ्रासे' उच्छिष्टे देशे "पतयन्तं" गच्छन्तं पतुल्यगती (भा०
 प०), इत्यस्मात् स्वार्यिके णिचि हृद्भावावस्थान्दमः 'उच्चय'
 सेक्तारं 'हिरण्यपावाः' हिरण्येन पुनन्तः 'पशु' द्रष्टारं 'पशुः'
 पश्यते', इति (निह० नै० ३, १६) यास्केनोक्तत्वात् "असु,"
 वसतीवरीषु "गृभ्णते" गृह्णन्ति ॥ १ ॥

१ २ ३ १ ५
 विपद्यिते पवमानाय गायत

१ १ ५६
 मही न धारात्यन्धो अर्पति ।

१ १ २ २ १ २२ ६ २ २
 अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचः

१ १ १ २२ २ २ २ १ १
 मत्यो न क्रीडन्नसरदृपा हरिः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे ऋत्विज ! 'विपद्यिते' मेधाविने 'पवमा-
 नाय' पूयमानाय 'गायत' श्रुतिं कुरुत । स च 'विपद्यित्' सोमः
 'मही न धारा' महीती वर्षधारैव 'अन्धः' अन्धं रसात्मकम् 'अभ्य-
 र्पति', "अहिर्न" अहिरिव 'जूर्णां' जीर्णां त्वचम् 'अतिमर्पति'
 अतिमुञ्चति अभिषयादिकर्मणा त्वचं विमुञ्चतीत्यर्थः । 'अत्यः
 न' अश्व इव 'क्रीडन्' क्रीडमानः "असरत्" सरति
 द्रोणकलयं गच्छति । "दृपा" वर्षकः कामाना "हरिः"
 हरितवर्णी रसः ॥ २ ॥

१ १ २२
अग्नेगो राजाप्यस्तविष्यते

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
विमानो अङ्गां भुवनेष्वर्पितः ।

१ २ ३ १ २ १ १ २ ३ २
हरिर्घृतस्रुः सुदृशीको अर्णवो

१ १ २ ३ २ ३ कट २२
ज्योतीरयः पवते राय ओक्थः ॥ * ३ * ॥ [२१]

इति सप्तमप्रपाठकस्य तृतीयाहम् ।

अथ तृतीया । “अग्नेगः” अग्ने गन्ता “राजा” राजमानः
“आप्यः” अप्सु संस्कृतः सोमः “तविष्यते” स्तूयते यः “अङ्गां”
दिनानां “विमानः” निर्माता चन्द्रकलाङ्गासहस्राधीनत्वादह-
व्यवहारस्य निर्माता “भुवनेषु” उदकेषु वसतीवरीसम्बन्धिषु
‘अर्पितः’ स्थापितः सः ‘राजा’ ‘तविष्यते’ । किञ्च ‘हरिः’ हरि-
तवर्णः ‘घृतस्रुः’ प्रसृतोदकः ‘सुदृशीकः’ शोभनदर्शनः ‘अर्णवः’
उदकयान् अर्ण इत्युदकं नाम (निघ० १, १२, १) “ज्योती-
रयः” ज्योतिर्मयरयः “रायः” धनस्य प्रापयिता ‘ओक्थः’
‘ओक्थ इति निवासनाम’ (निघ० नैः ३, ३) तस्य इतिः
॥ ३ ॥ [२१]

इति सप्तमप्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरनुकम्पल-

सामान्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सूक्त-

वेदाङ्गप्रकाशे उत्तरायणे षोडशीऽध्यायः ॥ १६ ॥

इति सामवेदाङ्गप्रकाशे उत्तरायणस्य षोडशाध्यायस्य

अनुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ अष्टमः प्रपाठकः ।

अथ सप्तदशोऽध्याय आरभ्यते ।

अष्टमप्रपाठकस्य प्रथमादम् ।

१ २ ३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः ।

१ २
चनो धाः सहसो यज्ञो ॥ * १ * ॥

ऋ० शनःश्रेयः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तत्र प्रथमे खण्डे—विश्वेभिरग्ने इत्येतत् वचं प्रथमं सूत्रं, तत्र प्रथमा । हे 'सहसोयज्ञो' । बलस्य पुत्र । देवतारूप ! 'अग्ने !' 'विश्वेभिः' अग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तः त्वम् 'इमम्' अस्मदीयं 'यज्ञम्' 'इदम्' अस्मदीयं 'वचः' स्तोमञ्च सेवमानः 'चनः' अन्नं 'धाः' अस्मभ्यं धेहि ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
यच्चिद्वि शश्वता तना देवदेवं यजामहे ।

१ २ ३ ४
त्वे इद्व्यूयते हविः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! 'यत् चित् हि' यद्यपि 'शश्वता' शश्वतेन नित्येन, 'तना' विस्तृतेन हविषा 'देवं देवम्' अन्यमन्यं वरुणेन्द्रादिरूपं नानाविधं देवताविशेषं 'यजामहे' तथापि तत् 'हविः' सर्वं 'त्वे इत्' त्वय्येव झयते अन्यदेवतान्तरविषयो यागोऽपि त्वदीयेषु सेवेत्यर्थः । तना तनु विस्तारं (तना० य०), क्तिप् च (३, २, ०६) इति क्तिप्, यदा पचायच्, "सुपां सुसुगिति (७, १, ३८) वृत्तीयाया आकारः । देवदेवं "नित्यवीक्ष्योः (८,

२ १ २ २ १ २

अस्माकमस्तु केवलः ॥ * १ * ॥

ऋ० मधुच्छन्दः । छं० गायत्री । दे० इन्द्र । अयेन्द्रं व
इति द्वचं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे ऋत्विग्यजमानाः !
“विश्वतः” सर्वेभ्यः जनेभ्यः “परि” उपरि अवस्थितम् “इन्द्रं”
“यः” युष्मदर्थं “इवामहे” आह्वयामः । अतः स इन्द्रः
“अस्माकं” “केवलः” असाधारणः “अस्तु” इतरेभ्योऽप्यधिक-
मनुग्रहमेस्मासु करोत्वित्यर्थः इन्द्रं रनूपत्ययान्तः (उ० २,
२८), निष्वादाद्युदात्तः (६, १, १८७) ॥ १ ॥

१ १ २ २ १ १ २ २ १ १ २

स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपा वृधि ।

१ २ १ १ २

अस्यभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे “सत्रादावन्” । अस्यदभौष्टफलानां
सर्वेषां सह प्रदातः । “आतो मनिन् कनिष्पनिपद्य (३, २,
७४)” इति वनिप् । “आमन्वितस्य च (६, १, १८८)”
इत्याद्युदात्तत्वम्, पादादित्वाच्च निघातः (८, १, १८) अतः
कारणात् त्रीच्चादिनिष्पत्यर्थं हे “वृषन्” । वृष्टिप्रदेन्द्र ! आम-
न्वितनिघातः (८, १, १८) “नः” अस्मादर्थम् “अमुं” “इदम्”
मानं “चरुं” मेघं चरतीति चरुः “भृशश्रीत्यादिना (उ० १, ७)
उपत्ययः, प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तः “अपावृधि” उद्घाटय वृज्-
वरणे (स्वा० उ०), लोटः सिप्, तस्य “सेर्घापिच्च (३, ४,
८७)” इति हि, “स्वादिभ्यः शुः (३, १, ७३)” तस्य
“वङ्गुलच्छन्दसि (३, ४, ७३)” इति लुक् “शुशुष पृकृष्ट-
भ्यच्छन्दसि (६, ४, १०२)” इति ईर्चिरादेशः, तस्य डित्वात्

पूर्वस्य गुणाभावः, निघातस्य, उच्चाटयेत्यर्थः तथैव 'अस्मभ्यम्' अस्मच्छब्दात् "भ्यसोभ्यम् (७, १, ३०)" इति भ्यमादेशः, "शेषे (७, २, ८०)" इति दकारलोपः, "बहुवचने भाल्येत् (७, ३, १०३)" इत्येत्यं न भवति "अङ्गवृत्तेः पुनर्वृत्ताव-विधिनिष्ठितस्य" इत्युक्तम् । प्रातिपदिकस्य स्येत्यकार उदात्तः । "भ्यसोभ्यम् (७, १, ३०)" इत्यभ्यमादेशपक्षे "शेषे लोपः (७, २, ८०)" इति मपर्यन्तशेषस्यास्मच्छब्दस्य लोपः, तदा उदात्तनिवृत्तिस्वरेण अभ्यमादेरकारस्य उदात्त-त्वम् अस्मदर्थम् "अप्रतिष्कृतः" प्रतिशब्दरहितः केनचिद-प्रतिशब्दितः 'कुङ् शब्दे' (भा० आ०) 'निष्ठा (३, २, १०२)' इति कर्मणि क्तप्रत्ययः । प्रतेः प्राक् प्रयोगः, पारस्करादेरा-कृतिगणत्वात् (६, १, १५७) सुडागमः । सुपामादेराकृति-गणत्वात् (८, ३, ८८) पत्वम् । नञ्समासि अव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, २), यद्यदस्माभिर्याच्यते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति अतोऽस्मादिपये कदाचिदप्य-प्रतिस्वरलितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह "अप्रतिष्कृतो अप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्वरलितो वा (निरु० नै० ६, १६)" इति ॥२॥

१ १ १ १ १ १ २ ३ १ २ १ १ १

वृषा यूयेव वप्सगः कृष्टीरियर्त्योजसा ।

१ १ १ १ १ १

दृशानो अप्रतिष्कृतः ॥ * २ * ॥ [२]

अथ तृतीया । "वृषा" कानानां वर्धिता इन्द्रः 'घोणसा' सक्तीयेन बलेनानुग्रहीतुं "कृष्टीः" मनुष्यान् "इयर्ति" प्राप्नोति । कीदृश इन्द्रः ? "दृशागः" समर्थः "अप्रतिष्कृतः"

प्रतिशब्दरहितः योच्यमानं न परिहरन्तीत्यर्थः । इन्द्रस्य
दृष्टान्तः “वंसगः” वननीयगतिर्वपभः “यूधेव” गीयूथानि
यथा प्राप्नोति तद्वत् यूधा इव युवन्ति मिथ्रीभवन्तीति यूथानि,
यु मिथ्यणामिथ्यणयोः (अदा० प०), “तिघष्टगूययूधप्रोधाः
(उ० २, १२)” इति यप्रत्ययान्तो निपातितः, निपातनादीर्घ-
त्वम्, प्रत्ययसूत्रेण अकार उदात्तः (३, १, ३), “शेष्कन्दसि
बहुलम् (३, १, ७०)” इति शेर्लुक् । “इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिपरत्वं च वक्तव्यम् (२, ४, ७१ वा०)” इति
समासेऽपि स एव स्वरः ॥ ३ ॥ [२]

१ २ २ २ २ १४ १ १ १
त्वं नश्चित्र जत्या वसो राधांसि चोदय ।

२ २ २ २ १४ २ १ २
अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि

१ २ २ २ २ १ १४
विदा गाधं तुचे तु नः ॥ * १ * ॥

१. ऋ० ळणपाणिः शंयुः । छ० वृहती । दे० अग्निः ।
त्वञ्चित्र इति प्रनाथात्मकं ळतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
“वसो” ! वासकाम्ने ! “चित्रः” दर्शनीयस्त्वम् “जत्या” रक्षया
सह “राधांसि” धनानि “नः” अस्माभ्यं “चोदय” प्रेरय ‘अस्य’
श्लोके परिदृश्यमानस्य “रायः” धनस्य-त्वं “रथीः अग्नि”
रंहिता नेता भवसि अतः कारणात् अस्माभ्यं धनानि प्रेरये-
त्यर्थः । अपिच ‘नः’ अस्माकं ‘तुचे’ अपत्यनामैतत् (निघ०
२, २, १) अपत्याय अपतनहेतुभूताय पुत्रादये ‘गाधं’
प्रतिष्ठा ‘तु’ चित्रं ‘विदाः’ लाभय ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
परिं तोकं तनयं पतृभिष्टमद्वैरप्रयुत्वभिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
अग्ने हिडाँसि दैव्या युयोधि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
नोऽदेवानि ह्वराँसि च ॥ * २ * ॥ [३]

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' त्वम् अद्वैः केनाप्यहिंसितैः
'अप्रयुत्वभिः' अप्रयुग्भूतैः यौतिरत्र प्रथमावार्थः संहितैः
'पतृभिः' पालनसाधनैः 'तोकां' पुत्रं 'तनयं' पौत्रं च 'परिं'
पालय 'दैव्या' देवसम्बन्धीनि च 'हिडाँसि' क्रोधान् 'नः'
अस्मत्तः 'युयोधि' श्रयक् कुरु । 'अदेवानि' मतुष्यसम्बन्धीनि
च ह्वराँसि हिंसनानि 'च' अस्मत्तः श्रयक् कुरु ॥ २ ॥ [३]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
किमित्ते विष्णो परिचक्षि नाम

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
यदन्यरूपः संमिधे वभूध ॥ * १ * ॥

अ० वसिष्ठः । क० त्रिष्टुप् । दे० विष्णुः । अथ किमित्त
इति वक्ष्यामि चतुर्थं सूत्रम्, तत्र प्रथमा । पुरा खलु विष्णुः
स्व' रूपं परित्यज्य कृत्रिमं रूपान्तरं धारयन् सङ्ग्रामे वसिष्ठस्य
साहाय्यं चकार । तं जानन् ऋषिः अनया प्रत्याघटे । अत्र
निरुक्तम् "शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्हं नामनी भयतः ।

कुक्षितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः । किन्ते विष्णोऽप्रख्यातः
 मेतद् भवत्यप्रख्यापनीयं यत्रः प्रब्रूये शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्य-
 प्रतिपन्नरश्मिरपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । किन्ते
 विष्णोः प्रख्यातमेतद् भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूये शिपि-
 विष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैरा-
 पिष्टो भवति । मावर्षो अस्मदपगूड एतत् । वर्ष इति रूपं
 नाम वृणोतीति सतः । यदन्यरूपः समिधे सङ्ग्रामे भवति
 सेयन्तरश्मिः (निरु० नै० ५, ८) इति तत्र कुक्षितार्थपक्षे
 योजना हे 'विष्णोः' 'ते' तव तत् 'नाम' 'किं' 'परिचक्षि'
 प्रख्याप्य भवतीति शेषः किं शब्दः क्षेपे । अप्रख्याप्यमेव
 तद्भवति 'यत्' नामास्मभ्यं 'प्र. वयचे' प्रब्रूये 'शिपिविष्टो
 अस्मि' इति अन्तर्णीतोपमानमेतत् । शेष इव निर्वेष्टितः
 तेजसा अनाच्छादितो भवामीति तदस्मीत्यर्थत्वादिदं नाम
 न प्रशस्तमित्यर्थः । यद्वा, परिपूर्वो अचिर्वर्जनार्थः तन्नाम किं
 परिचक्षि परिचक्ष्यं परिवर्जनौयं परित्याज्य विरुद्धार्थप्रतिपादक-
 त्वात् स्वत एव परित्यक्तं हि तत् । शिष्टं समानं पूर्वण ।
 अन्यम् उक्तरूपविलक्षणं यद् वैष्णवं रूपमस्ति 'एतद्' 'वर्षः'
 रूपम् "अस्मात्" अस्माकं "मा अप गूडः" अपगूडं संवृतं मा
 कुर्व गूड संवरणे (भा० उ०) अपितु तदेव रूपं प्रकटय ।
 वैष्णवस्य रूपस्य गूडने का प्रशक्तिरिति चेत् 'यद्' यस्मात्
 त्वम् "अन्यरूप इत्" रूपान्तरमेव धारयन् "समिधे" सङ्ग्रामे
 'वभूय' अस्माकं सहायो भवसि तस्मात् त्वयेदं गूडनं न कार्य-
 मिति । प्रशंसापक्षे तु हे विष्णोः । 'ते' तव तत् 'नाम' 'किं'
 'परिचक्षि' प्रख्यापनीयं भवति ? न प्रख्यापनीयं स्वत एव प्रख्या-
 तम्, अप्रख्यातम् प्रख्यापनीयम् । किं तन्नाम ? 'शिपिविष्टो
 रश्मिभिः' चाविष्टोऽस्मीति यन्नाम 'प्रब्रूये' । यत एव प्रख्यात-

रूपस्त्वमतोऽस्माकमेतत् वैष्णवं रूपं संवृतं मां कार्पीः ।
इदानीं गूढरूपोऽपि 'यद्' यस्मात् त्वं 'समिधे' संप्रामे 'अन्य-
रूपः' कृत्रिमरूपाद् यदन्यद् वैष्णवं रूपं शौर्यादिनक्षत्रं
तादृग्रूप एव 'बभूव' भवसि । तस्मात् त्वं गूढोऽपि ज्ञायस-
एवेति ध्वयमेव तस्य रूपस्य गूहनम् । अतो बहुतेजस्क
यद्वैष्णवं रूपं तदेवास्माकं प्रदर्शयति तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥

१ २२ १ १ २ २ १
प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट हव्य-

२ १ २ २ २ २ २ २
मर्थ्यः शण्सासि वयुनानि विद्वान् ।

१ २ २ २ २ २ २ २
तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान्-

१ २ २ २ २ २ २ २
क्षयन्तमस्य रजसः पराक्षे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'शिपिविष्ट' ! रश्मिभिराविष्ट ! विष्णो !
'ते' तव 'तत्' प्रसिद्धं विष्णुरिति प्रख्यातं नाम 'मर्थ्यः' स्वामी
स्तुतीनां हविषां वा तथा 'वयुनानि' ज्ञातव्यान्धर्यजातानि
'विद्वान्' ज्ञानं यच्च 'हव्यम्' आह्वानयोग्यं नाम अहम्
'अद्य' इदानीं प्रशंसामि प्रकर्षेण स्तौमि । 'तवमं' प्रहृष्टं तं
'त्वा' त्वां विष्णुम् "अतव्यान्" अतवीयान् अहहतरोऽहं
'गृणामि' स्तौमि । कीदृशम् ? 'अस्य' 'रजसः' लोकस्य
'पराक्षे' दूरदेशे क्षयन्तं निवसन्तम् ॥ २ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २
वपट्ते विष्णवांस आ कृणोमि

कुक्षितार्थीयं पूर्वं भवतीत्योपमन्यवः । किन्ते विष्णोऽप्रख्यातः
 मेतद् भवत्वप्रख्यापनीयं यत्रः प्रब्रूये शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्य-
 प्रतिपन्नरश्मिरपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । किन्ते
 विष्णोः प्रख्यातमेतद् भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूये शिपि-
 विष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैरा-
 विष्टो भवति । मावर्षो अक्षदपगूह एतत् । वर्ष इति रूप-
 नाम हणोतीति सतः । यदन्यरूपः समिधे सङ्ग्रामे भवसि
 संयन्तरश्मिः (निरु० नै० ५, ८) इति तत्र कुक्षितार्थपक्षे
 योजना हे 'विष्णोः' 'ते' त्वं तत् 'नाम' 'किं' 'परिचधि'
 प्रख्याप्य भवतीति शेषः किं शब्दः चेपे । अप्रख्याप्यमेव
 तद्भवति 'यत्' नामाश्रय्य 'प्र. ववचे' प्रब्रूये 'शिपिविष्टो
 अस्मि' इति अन्तर्णीतोपमानमेतत् । शेष इव निर्वेष्टितः
 तेजसा अनाच्छादितो भवामीति तदश्लीलार्थत्वादिदं नाम
 न प्रशस्तमित्यर्थः । यद्वा, परिपूर्वी चर्चिर्वर्जनार्थः तन्नाम किं
 परिचधि परिचक्ष्यं परिवर्जनीयं परित्याज्यविरुद्धार्थप्रतिपादक-
 त्वात् स्वत एव परित्यक्तं हि तत् । शिष्टं समानं पूर्वण ।
 अन्यम् उक्तरूपविलक्षणं यद् वैष्णवं रूपमस्ति 'यतद्' 'वर्षः'
 रूपम् "अक्षत्" अस्माकं "मा अप गूहः" अपगूहं संहतं मा
 गूह गूह संपरणे (भा० उ०) अपितु तदेव रूपं प्रकटय ।
 वैष्णवस्य रूपस्य गूहने का प्रशक्तिरिति चेत् 'यद्' यस्मात्
 त्वम् "अन्यरूप इत्" रूपान्तरमेव धारयन् "समिधे" सङ्ग्रामे
 'बभूथ' अस्माकं सङ्घायो भवसि तस्मात् त्वयेदं गूहने न कार्य-
 मिति । प्रशंसापक्षे तु हे विष्णो । 'ते' त्वं तत् 'नाम' 'किं'
 'परिचधि' प्रख्यापनीयं भवति । न प्रख्यापनीयं स्वत एव प्रख्या-
 तम्, अप्रख्यातम् प्रख्यापनीयम् । किं तन्नाम ? 'शिपिविष्टो
 रश्मिभिः' शिपिविष्टोऽस्मीति यन्नाम 'प्रब्रूये' । यत एव प्रख्यात-

तत्र प्रथमा । हे 'वायो !' 'ते' तुभ्यं 'शुक्रः' व्रतचर्यादिना दीप्तो
 ऽहं 'मध्वः' मधुरं सोमरसं कर्मणि पठौ (२, ३, ६५) । 'अयम्'
 इतरेभ्यः पूर्वम् 'अयामि' प्रापयामि अयतिरन्तर्भावितस्यर्थः ।
 किमर्थम् ? 'दिविष्टिषु' दिवो द्युलोकस्यैषणेषु सक्तु हे 'देव' !
 वायो ! 'सार्हः' स्पृहणीयस्त्वं 'नियुत्वता' नियुद् वायोः
 प्रतिनियतोऽखः, तेन साधनेन 'आयाहि' 'सोमपीतये' सोम-
 पानाय ॥ १ ॥

१२ २ १ २ २ १ २
 इन्द्रश्च वायवेष्वाः सोमानां पीतिमर्हयः ।

५ १ २२
 युवाः हि यन्तीन्द्रवो

१ १७ १ १ १० १२
 निम्नमापो न सध्रक् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'वायो' त्वम् 'इन्द्रश्च' 'एषां' गृही-
 तानां सोमानां 'पीति' पानम् 'अर्हयः' । 'युवां' 'हि' खलु
 'इन्द्रवः' वाप्युदकाः सोमाः 'यन्ति' प्राप्नुवन्ति 'निम्न' खात-
 प्रदेशम् 'आपः न सध्रक्' उदकानि यथा सहैव गच्छन्ति तद्वत्
 सर्वं सोमा युवां 'यन्ति हि' ॥ २ ॥

१ १ १ २ २ १ २ २ १ २
 वायविन्द्रश्च शुष्मिणा सरथः शवसस्पती ।

२ १ २ २ २ २
 नियुत्वन्ता न ऊतय

१ २ २ १ २
 आ यातः सोमपीतये ॥ * ३ * ॥ [५]

अथ तृतीया । हे 'वायो' । 'त्वम्' 'इन्द्रश्च' 'शवसः' वज्रस्य

१ १ १ १ १ १ १ १
तन्मे चुपस्त्रं शिपिविष्टं हव्यम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १
वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरौ मे

१ १ १ १ १ १ १ १
यूयं पातस्वस्तिभिः सदा नः ॥ * ३ * ॥ [४]

अथ तृतीया । हे 'विष्णो !' 'ते' तुभ्यं 'आसः' आस्मत्
'आ' अभिसुखं 'वपट्' क्षणोमि' वपट्कारिणं हविर्होवयामि ।
हे शिपिविष्टं । शिपयो रश्मयस्तेराविष्ट ! विष्णो ! 'तत्'
वपट्कृतं 'मे' मदीयं 'हव्य' हविः 'चुपस्त्रं' सेवस्त्रं । 'सुष्टु'
तयः' शोभनस्तुत्यात्मिकाः "गिरः" याचय 'त्वा' त्वां 'वर्धन्तु'
वर्धयन्तु । हे विष्णो ! 'यूयं' बहुवचनं पूजार्थम् । यद्वा, भव-
दादयो देवाः सर्वे 'स्वस्तिभिः' अविनाशिभिः 'नः' अस्मान्
'सदा' सर्वदा 'पात' रक्षत ॥ ३ ॥ [४]

इति सान्विदार्यप्रकामे उत्तरायनस्य षष्ठदशाध्यायस्य

प्रथमः खण्डः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अगं दिविष्टिषु ।

१ १ १ १ १
आ याहि सोमपीतये

१ १ १ १ १ १ १ १
स्पर्धो देव नियुत्वता ॥ * १ * ॥

अ० वामदेवः । अ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः, वायुः वा । अथ
द्वितीयखण्डे—वायो शुक्रो अयामीति द्वात्वात्मयो प्रथमं सूक्तम् ।

तत्र प्रथमा । हे 'वायो !' 'ते' तुभ्यं 'शुक्रः' व्रतचर्यादिना दीप्तो
 ऽहं 'मध्वः' मधुरं सोमरसं कर्मणि पठौ (२, ३, ६५) । 'अयम्'
 इतरभ्यः पूर्वम् 'अयामि' प्रापयामि अयतिरन्तर्भावितख्यः ।
 किमर्थम् ? 'दिविष्टिषु' दिवो द्युलोकस्थैपणेषु सखु हे 'दिव' !
 वायो ! 'सार्हः' स्पृहणीयस्त्वं 'नियुत्वता' नियुद् वायोः
 प्रतिनियतोऽब्धः, तेन साधनेन 'आयाहि' 'सोमपीतये' सोम-
 पानाय ॥ १ ॥

इन्द्रश्च वायवेष्वात् सोमानां पीतिमर्हथः ।

युवात् हि यन्तीन्द्रवो

निजमापो न सध्राक् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'वायो' त्वम् 'इन्द्रश्च' 'एषां' गृही-
 तानां सोमानां 'पीतिं' पानम् 'अर्हथः' । 'युवां' 'हि' खलु
 'इन्द्रवः' वायुदकाः सोमाः 'यन्ति' प्राप्नुवन्ति 'निज' स्वात-
 प्रदेशम् 'आपः न सध्राक्' उदकानि यथा सहेव गच्छन्ति तद्वत्
 सर्वे सोमा युवां 'यन्ति हि' ॥ २ ॥

वायविन्द्रश्च शुष्मिणा सरथत् शवसस्पती ।

नियुत्वन्ता न जतय

आ यातत् सोमपीतये ॥ * ३ * ॥ [५]

अथ तृतीया । हे 'वायो' ! त्वम् 'इन्द्रश्च' 'शवसः' बलस्य

‘पती’ पालयितारौ अतएव ‘शुभिणा’ वलवन्ती ‘नियुत्वता’
 नियुल्लज्जाश्वन्ती युवां ‘सरथं’ समानमेव रथमारुह्येति
 शेषः । ‘नः’ अस्माकम् ‘ऊतये’ रक्षणाय ‘सोमपीतये’ सोम-
 पानाय च ‘आयातम्’ आगच्छन्तम् । यद्वा, सरथमधितिष्ठन्त-
 मारुह्य आयातमिति वाक्यद्वयम् ॥ ३ ॥ [५]

१ १ १ १ २ २ २ १ १ १ १ १ १ १
 अध चपा परिष्कृतो वाजाः अभि प्र गाहसे ।

१ १ १ १ २ १ २ २
 यदी विवस्वतो धियो .

१ २ २ २ २ १ १ १
 हरिः हिन्वन्ति यातवे ॥ * १ * ॥

ऋ० छनुः रेभः वा । छ० अतुष्टुप् । दे० सोमः । अध-
 चेत्येति छप्ताल्लङ्क द्वितीयं सूत्रम्, तत्र प्रथमा । ‘चपा’ ‘सुपां’
 सुतुगिति (७, १, १८) पञ्चम्या आकारः चपाया रात्रेः
 ‘अय’ अनन्तरं प्रातःकाले ‘परिष्कृतः’ भूषणार्थं ‘सम्पर्युपेभ्यः’
 (६, १, ११७) इति करोतेः सुङागमः । अङ्गिरलङ्कृतः यद्वा,
 चपयित्वा सेनायामलङ्कृतः हे सोम ! त्वं ‘वाजान्’
 अस्त्रानि वलानि वा ‘अभि’ लक्ष्य ‘प्र गाहसे’ प्रगच्छसि ।
 ‘विवस्वतः’ परिचरणवतः यजमानस्य ‘धियोः’ कर्मसाधनभूता
 अङ्गुलयः ‘हरि’ हरितवर्णं त्वामंशुं ‘यातवे’ पात्राण्यभिग-
 मनाय ‘यदि’ ‘हिन्वन्ति’ प्रेरयन्ति तर्हि सयनानि गच्छ-
 सीति ॥ १ ॥

१ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 तमस्य मर्जयामसि मदी य इन्द्रपातमः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 यं गाव आसभिर्दधुः पुरा नूनं च सूर्यः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'अस्य' सोमस्य 'तं' रसं, 'मर्जयामसि' मर्जयामः शोधयामः अलङ्घुर्मी वा 'यः' 'मृदः' मृदकरः रसः 'इन्द्रपातमः' इन्द्रेणात्वन्तं पातव्यो भवति । किञ्च 'गावः' गन्तारः 'सूरयः' स्तोतारः 'पुरा च' 'नून' इदानीं च 'यं' सोमरसम् 'आसभिः' आस्यैः, 'दधुः' धारयन्ति पिवन्तीति यावत् यद्वा, 'गावः' घेनवः 'यं' सोमं दृणादिष्ववस्थितम् 'आसभिः' आस्यैः 'दधुः' धारयन्ति दृणरूपेण भक्षयन्ति ॥ २ ॥

१ १२ १ १ १ २ २ २ २ २ २
तं गायया पुराण्या पुनानमभ्यनूपत ।

१ १ १ १ १ २
उतो कृपन्त धीतयो

१ २ २ २ २ १ २

देवानां नाम विभ्रतौः ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । 'पुनानं' पूयमानं सोमं 'पुराण्या' पुरा-
कृतया 'गायया' स्तुत्या 'अभि चनूपत' स्तोतारोऽभिष्टुवन्ति
तु स्तवने (अदा० प०), लुङि रूपम् । 'उतो' अपिच
'नाम' कर्मार्थं नमनं 'विभ्रतौः' विभ्राणाः 'धीतयः' अङ्गु-
लयः 'देवानां' सोमरूपहविःप्रदानाय "कृपन्त" कल्पयन्ति
समर्था भवन्ति ॥ ३ ॥ [६]

१ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २

अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः ।

१ १ १ २ १ २

सस्त्राजन्तमध्वराणाम् ॥ * २ * ॥

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अश्व-
त्वेति दृष्टात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । "अध्वराणां"

यत्नानां “सम्प्राजन्तं” सम्प्राद्वस्वरूपं स्वामिनम् “अग्निं”
 “नमोभिः” स्तुतिभिर्हविर्भिर्षां “वन्दधे” वन्दितुं प्रवृत्ता इति
 शेषः । अग्नेर्दृष्टान्तः “वारवन्तं” बालयुक्तम् “अश्वं न”
 अश्वमिव अश्वो यथा बालेन बाधकान् मशकमक्षिकादीन्
 परिहरति, तथा त्वमपि ज्वालाभिरग्नद्विरोधिनः परिहरसी-
 त्यर्थः । वारवन्तं मतुपः पिप्त्वादनृदात्तत्वम्, वृजो जिह्वा-
 दाद्युदात्तत्वं वारशब्दः, ‘कर्षात्त्वतः (६, १, १५८)’ इति
 अन्तोदात्तत्वं व्यत्ययेन प्रवर्तते ॥ १ ॥

१ १ १ १ १२ १ १ १ १ १ १
 स घा नः सूनुः श्वसा पृथुप्रगामा सुशेवः ।

१ १ १ १ १
 मौढ्वाण् अस्माकं वभूयात् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “स घ” स एवाग्निः “नः” अस्माकं
 “सुशेवः” सुसुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः ? “श्वसा”
 श्वसः बलस्य विभक्तिव्यत्ययः “सूनुः” पुत्रः “पृथुप्रगामा”
 पृथुप्रगमनः प्रकर्षेण गमनं प्रगामः हलश्च (३, ३, १२१)
 इति घञ् । पृथुः प्रगामो यस्यासौ पृथुप्रगामः, ‘सुपां सुसुक्’
 (७, १, ३८) इति पूर्वसवर्ण आकारः, बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्तरत्वम् (८, २, १) किञ्च ‘अस्माक’ ‘मौढ्वान्’ ‘मिह
 सेचने’ (भा० पं०) इत्यस्मात् कसुप्रत्ययान्तो ‘दाम्बान्’
 साध्वान् मौढ्वाण् (६, १, १२) इति निपातितः कामानां
 यर्षिता ‘वभूयात्’ भवतेऽन्धान्दसस्य लिटः तिङां तिङो भव-
 न्तीति तिङादेशः, यासुट्, स्थानिवद्भायात् आर्धधातुकत्वात्
 श्वभावः दिव्यचने ‘भवतेरः (७, ४, ७३)’ इत्यत्वं ‘तिङः’
 (८, १, २७) इति निघातः भवत्वित्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥ * ३ * ॥ [७]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! 'विश्वायुः' इण्गतावित्यस्माद्भावे एतेर्णिच् इति उसिः, विश्वमयनं गमनं यस्येति बहुव्रीहिः, बहुव्रीहौ विश्वं सञ्ज्ञायाम् (६, २, १०६) इति पूर्वपदान्तेदात्तत्वं व्याप्तगमन इत्यर्थः स त्वं 'दूराच्च' दूरेऽपि 'आराच्च' आसन्नदेशेऽपि । 'अघायोः' अघं पापमनिष्टं कर्तुमिच्छतः 'मर्त्यात्' मनुष्याद् वैरिणः 'नः' अस्मान् 'सदमित्' सर्वदैव 'नि पाहि' निरतां पालय ॥ ३ [७]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्मृधः ।

अशस्तिहा जनिता वृच-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

तूरसि त्वं तूर्य्य तरुष्यतः ॥ * १ * ॥

ऋ० नृमेधाः । छ० वृद्धती । दे० इन्द्रः । त्वमिन्द्र-प्रतूर्तिष्विति प्रगाधात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे "इन्द्र !" "त्वं" "प्रतूर्तिषु" सङ्ग्रामेषु "विश्वाः" सर्वाः "स्मृधः" युद्धकारिणीः शत्रुसेनाः "अभि असि" अभिभवसि । किञ्च, हे "तूर्य्य !" शत्रूणां बाधकेन्द्र । त्वम् 'अशस्तिहा' दैव्यानामशस्तीनां हन्तासि । 'जनिता' असुरेभ्यः अशस्तीनां जनयिता चासि । अतएव "विश्वतूः" सर्वस्य शत्रुवर्गस्य सर्वप्रकारेण हिंसिता "असि" "तरुष्यतः" बाधकांश्च बाधमानोऽसि ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

अनु ते शुभं तुरयन्तमीयतुः

१ २ ३ १ २ ३ १ २

क्षीणीं शिशुं न मातरा ।

१ २ ३ १ २

पिप्वास्ते सुधः श्रययन्त

१ १ २ २ १ २ १ २

मन्यवे वृत्तं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ * २ * ॥ [८]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! 'ते' तव 'शुभं' बलं, 'तुरयन्त' शत्रुं हिंसन्तं 'क्षीणीं' व्यावापृथिव्यौ 'मातरा' मातरी 'शिशुं' न शिशुमिव 'अनु ईयतुः' अनुगच्छतः, गमनमात्रे दृष्टान्तः । किञ्च, हे इन्द्र ! त्वं 'यद्' यस्मात् 'वृत्तं' उव्रनामानं शत्रुं 'तूर्वसि' वृत्ति । अतः 'ते' तव 'मन्यवे' क्रीडाय 'विष्वाः' सर्वाः 'सुधः' सङ्ग्रामकारिणः सेनाः 'श्रययन्त' श्रयिता विना भवन्ति ॥ २ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायनस्य अष्टमप्रपाठस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

२ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

यज्ञ इन्द्रमवर्जयद्यद्भूमिं व्यवर्त्तयत् ।

१ १ २ ३ २ ३ २

चक्राय ओपशं दिवि ॥ * १ * ॥

ऋ० गोपुक्तिः वा अश्वसुक्तिः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः ।
अथ तृतीयखण्डे—यज्ञ इन्द्रमिति वृत्तं प्रथमं सूक्तम्, तत्र

प्रथमा । 'यज्ञः' यजमानैरनुष्ठीयमानो यामः 'इन्द्र' देवम् 'अवर्धयत्' श्रूयते हि, 'इन्द्र इदं हविरनुपतावीवृधतमहो ज्वायोऽकृत' इति । स इन्द्रः 'यद्' यस्मात् 'भूमि' पृथिवीं 'व्यवर्त्तयत्' वृष्ट्यादिप्रदानेन विशेषेण वर्त्तमानमकरोत् । किङ्कुर्वन् ? 'दिवि' अन्तरिक्षे मेघम् 'ओपयम्' उपेत्य शयानं 'अप्राणः' कुर्वन् यद्वा, आत्मनि समवेतो वीर्यविशेषः ओपयः, तमन्तरिक्षे कुर्वन् ॥ १ ॥

२ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
व्या३न्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना ।

२ ३ १ २ २ २ २
इन्द्रो यदभिनजलम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'सोमस्य' पानेन 'मदे' हर्षे सति 'रोचना' रोचमानम् 'अन्तरिक्षम्' अयम् 'इन्द्रः' 'वि अतिरत्' व्यवर्धयत् 'यद्' यस्मात् कारणात् 'बलम्' आहत्य स्थितमसुरं मेघं वा 'अभिनत्' व्यदारयत् ॥ २ ॥

१ २ २ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २
उक्षा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहा सतीः ।

१ १ २ २ २
अर्वाक्षं नुनुदे बलम् ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । 'अङ्गिरोभ्यः' ऋषिभ्यः बलानुचरेः पणिभिरपहृता गाः 'उदाजत्' उदगमयत् । किङ्कुर्वन् ? 'गुहा' गुहायां विले 'सतीः' विद्यमाना यथा न दृश्यन्ते तथा पणिभिर्निगूढास्ता गाः 'आविष्कृण्वन्' प्रकाशयन् । अपिच पणी-

नामधिपतिं 'वलम्' असुरमपि 'अवाञ्छम्' अधोमुखं 'नुगदे'
प्रेरितवान् ॥ ३ ॥ [८]

१ २ २ २ २ १ २ १ १ २
त्यमु वः सत्रासाहं विश्वासु गीर्वाण्यतम् ।

२ १ २
आ च्यावयस्युतये ॥ * १ * ॥

नृ० श्रुतकचः वा सुकचः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः ।
अथ छत्रात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । यजमानः स्तोत्रारं
सम्बोध्याह, हे स्तोतः ! 'सत्रासाहं' सत्रायद्धो यद्वाची
वङ्गनामभिभवितारं यद्वा, यद्वन् स्ववस्त्रेण सङ्गत्य जेतारं 'वः'
युष्मदीयासु 'विश्वासु' 'गीर्णु' सर्वेषु स्तोत्रेषु 'आयतम्' विस्तृतं
सर्वत्रेन्द्र एव स्तूयते, तस्मात् तेषु वित्ततम्, 'त्य' तम् 'उ',
इत्यवधारणे तमेवेन्द्रम् 'ऊतये' अस्मद्रक्षणे 'आ च्यावयसि'
च्युङ् मुङ् गतो (आ० आ०) त्वदीयैः स्तोत्रैर्यज्ञं प्रत्याभिमुख्यं
नागमय ॥१॥

१ १ २ २ २ २ १ १ २ २
युष्मद् सन्तमनर्वाण् सोमपामनपच्युतम् ।

१ २ २ २
नरमवार्य्यक्रतुम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । एवं गुणोपेतमिन्द्रमागमयेत्याह, 'युष्म'
यद्वन् सन्महारकं 'सन्तम्' अतएव 'अनर्वाणम्' अन्यैरष्ट-
गमनं, तस्मात् 'अनपच्युतं' सङ्ग्रामेषु यदुभिरहिंसितं, सोमपां
सोमस्य पातारम्, अस्य सोमस्य मदे सति 'अवार्य्यक्रतु' भटै-
रनिवारणीयकर्माणं, 'नरं' सर्वस्य नेतारम् । एतादृग्गुणोपेतं
तमिन्द्रमागमयेति पूर्वणं सम्बन्धः ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
शिञ्चा य इन्द्र राय आ पुरु विद्वां ऋचीषम ।

१ २ ३ २ ३ १ २
अवा नः पार्ये धने ॥ * ३ * ॥ [१०]

अथ तृतीया। हे 'ऋचीषम' ! स्तुत्या सम ! यद्वा, 'ईष गति-
हिंसादानेषु' (भा० प०), अस्मादमः प्रत्ययः, सर्वैर्गन्तव्य !
दर्शनीय ! वा ऊक्तगुणीषेत ! हे इन्द्र ! 'विद्वां' सर्वविषय-
ज्ञानवान् त्वम् शत्रुभ्यः 'आ' आह्वय "रायः" धनानि 'नः'
अस्मभ्यं 'पुरु' बहुवारं "शिञ्च" प्रयच्छ यद्वा, पुरु इति रायो
विशेषणम्, बहूनि धनानि प्रयच्छ । किञ्च, 'पार्ये' पाराः
यत्रवः तत्र भवे 'धने' आजिह्वीर्षिते शत्रुधने 'नः' अस्मान् 'अव'
रञ्च, शत्रून् हत्वा तद्धनेनास्मान् पालयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ [१०]

२ १ १ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
तव त्वदिन्द्रियं बृहत्तव दक्षमुत क्रतुम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २
वच्चं शिञ्चाति धिषणा वरेण्यम् ॥ * १ * ॥

ऋ० गोयुक्तिः अश्वसुक्तिः वा । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः ।
तवत्वदिति वचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे इन्द्र !
'त्वत्' प्रसिद्धम् 'इन्द्रियम्' इन्द्रस्य लिङ् "बृहत्" प्रभूतं वीर्यं
"धिषणा" स्तुतिः "शिञ्चाति" शिञ्चति तीक्ष्णीकरोति । तथा
"तव" त्वदीयं "दक्षं" शोषकं बलम् "उत" अपिच "क्रतु"
प्रज्ञानं बलं कर्म वा "वरेण्यं" वरणीयं "वच्चम्" आयुधञ्च
शिञ्चाति तीक्ष्णीकरोति ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तव दीरिन्द्र पौंस्त्वं पृथिवी वर्द्धति श्रवः ।

१७ १ ११

त्वामापः पर्वतासश्च हिन्विरे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र !” “द्यौः” द्युलोकः “तव” “पौंस्यं” वस्तु “वर्धयति” वर्धयति “अवः” त्वदीयं यज्ञः “पृथिवी” वर्धयति वृधेर्ष्यन्ताङ्गिति यपि “इन्द्रस्युभयया (३, ४, ११०)”, इति आर्चधातुकत्वात् “येरनिटि (६, ४, ५१)”, इति टिलोपः तं “त्वाम्” “आपः” उदकान्यान्तरिक्षाणि “पर्वतासः च” पर्ववन्तो मिधाय गिरयश्च वा ‘हिन्विरे’ प्रीणयन्ति स्वामित्वेन प्राप्नुवन्तीति वा ॥ २ ॥

१ १२११ १२ ११ १ १११

त्वां विष्णुर्वृहन् क्षयो मित्रो गृणाति वरुणः ।

१ १२ १२१ ११

त्वाप् शर्धो मदत्यनु मारुतम् ॥ * ३ * ॥ [११]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! ‘वृहत्’ महान् ‘क्षयः’ निवास-
हेतुः “विष्णुः” “मित्रः” ‘वरुणः’ च “त्वां” “गृणाति”
स्तोति । तथा “मारुत” मरुत्सम्बन्धि “शर्धः” वस्तु “त्वाम्”
“अनु मदति” तव मदमनुलक्ष्य पश्चात् माद्यति त्वामनुमा-
दयति वा ॥ ३ ॥ [११]

इति सामवेदार्चप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य अष्टमप्रपाठस्य

तृतीयः खण्डः ॥ १ ॥

११ १ ११ ११ १ १११

नमस्ते यग्न ओजसे गृणन्ति देव कृष्टयः ।

१ २ ३ १ २

अमैरमितमदय ॥ * १ * ॥

ऋ० विरूपः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ चतुर्थं
खण्डे नमस्ते अग्न इति वृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
'देव ।' द्योतमान । हे 'अग्ने ।' 'देव ।' 'ते' तुभ्यं 'नमः
गृणन्ति' नमस्कारशब्दसुच्चारयन्ति । किमर्थम् ? 'ग्रीजसे'
वलाय किं ? 'छष्टयः' मनुष्याः यजमानाः अतोऽहमपि गृणा-
मीत्यर्थः । त्वच्च 'अनैः' वक्षैः 'अमित्रं' शत्रुम् 'अदय' नाशय ॥१॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
कुवित्सु नो गविष्टयेऽग्ने संवेपिषो रयिम् ।

१ २ ३ १ २ ३
उरुहृदुरु णस्कृधि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने ।' त्वं 'नः' अस्माकं 'गविष्टये'
गवामेपणाय 'कुवित्सु' बहु 'रयि' धनं 'संवेपिषः' सम्प्रापय
'उरुहृत्' त्वं 'नः' अस्मान् 'उरु कृधि' कुरु ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मा नो अग्ने महाधने परा वग्भारभृदयथा ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
संवर्गं सण् रयिं जय ॥ * ३ * ॥ [१२]

अथ तृतीया । हे 'अग्ने ।' 'नः' अस्मान्, अस्मिन् 'महा-
धने' सङ्ग्रामे 'मा परावर्क' मा परित्याचीः 'भारभृद् यथा'
भारवाही रथा भारमन्ते परित्वजति तद्वत् 'संवर्गं' शत्रुभ्यः
महाच्छिदमानं 'रयिं' धनं 'सं जय' अस्मादर्थम् ॥३॥ [१२]

१ २ ६ २ ३ २ २ १ २ २ १ २
समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त क्लृप्तयः ।

२ १ २ ३ १ २
समुद्रायेव सिन्धवः ॥ * १ * ॥

ऋ० वत्सः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ समस्यमन्यव इति लृचात्मकां द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'विशः' विशन्त्यः 'विश्वाः' सर्वाः 'क्लृप्तयः' प्रजाः 'अस्य' इन्द्रस्य 'मन्यवे' क्रोधाय यद्वा, मन्त्युर्मननसाधनं स्त्रोत्रं तदर्थं 'सं नमन्त' सम्यक् स्वत एव प्रह्वीभवन्ति उच्चारयन्ति वा । तत्र दृष्टान्तः, 'समुद्राय इव' यथा समुद्रमुदधिं प्रति 'सिन्धवः' स्यन्दनशीला नद्यः स्वयमेव नमन्ते, तद्वत् ॥ १ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ १ २
वि चिहृवस्य दोधतः शिरो विभेद वृष्णिना ।

१ २ २ १ २
वज्रेण शतपर्वणा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'चित्', शब्दोऽप्यर्थः स च भिन्नक्रमः 'हृवस्य चित्' आवरकस्यापि 'दोधतः' अत्यर्थं भृशं वा जगत् कम्पयतः असुरस्य 'शिरः' मूर्ध्नि 'शतपर्वणा' शतसङ्ख्यापर्वणि धारा यस्य तादृशेन 'वृष्णिना' सेचनसमर्थेन वीर्यवता वज्रेण इन्द्रः 'वि विभेद' विचिच्छेद ॥ २ ॥

१ २ १ २ २ २ ३ २ १ २
थो नस्तदस्य तित्तिष उभे यत्समवर्त्तयत् ।

२ १ १ २ ३ १ २
इन्द्रश्चर्मव रोदसी ॥ * ३ * ॥ [१३]

अथ तृतीया । 'अस्य' इन्द्रस्य 'तत्' 'ओजः' बलं 'तित्विपे' दीदिपे त्विपः दीप्तौ (श्वा० उ०) 'यत्' येन ओजस्ता अयम् 'इन्द्रः' 'उभे' रोदसी' व्यावाप्तृधिव्यौ 'चर्म इव' 'समवर्त्तयत्' सम्यग् वर्त्तयति यथा कश्चित् किञ्चित् चर्म कदाचिद् बिस्तारयति कदाचित् सङ्कोचयति एवं तदधीने अभूतामित्यर्थः ॥ १ ॥ [१३]

१ २ १ २ १ २ १ १ २
सुमन्मा वस्वी रन्तौ सूनरी ॥ * १ * ॥

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ सुमन्मा-वस्वीति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे इन्द्र । तव अस्त्री 'सुमन्मा' शोभनज्ञानी 'वस्वी' धनवन्तौ 'रन्तौ' रमणीयौ 'सूनरी' सुष्ठु नेत्रौ यद्वा, सुमन्मा शोभनमननीया मम स्तुतिः प्रवृत्तेति शेषः । अन्यत् समानम् ॥ १ ॥

१ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १
सरूप वृपन्ना गहीमौ भद्रौ धुर्यावभि ।

१ १ १ २
ताविमा उप सर्पतः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'सरूप' । हे 'वृपन्' । कामानां वर्पकेन्द्र । 'भद्रौ' कल्याणौ 'इमौ' रये युज्यमानौ 'धुर्या' वहनयोग्यावस्वी 'अभि आ गहि' आगच्छ असाद् यज्ञं प्रति शीघ्रं गच्छ 'तौ' 'इमौ' अस्त्री 'उप सर्पतः' त्वां सम्यक् सेवेते ॥ २ ॥

१ २ १ १ २ १ २ १ २
नीव शीपाणि मृद्म मध्य आपस्य तिष्ठति ।

१ १ १ १ १ १ १ १

शृङ्गेभिर्दशभिर्दिशन् ॥ * ३ * ॥ [१४]

इति अष्टमप्रपाठकस्य प्रथमाहम् ।

अथ तृतीया । हे ऋत्विग्जनाः । 'मध्ये' 'आपस्य' रसस्य इन्द्रः 'तिष्ठति' । किं कुर्वन् ? 'दशभिः' दशसङ्ख्याकैः 'शृङ्गेभिः' पशुलिभिः हस्ताद्यैः उभाभ्यां 'दिशन्' अस्त्रदभीष्टमर्थे प्रयच्छन् यज्ञे तिष्ठति । हे ऋत्विग्यजमानाः । तं पश्यत 'यौर्पाणि नि शृङ्ग' यूयमिन्द्रगमनविषयस्येयांसि शिरसा धारयध्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥ [१४]

इति सामवेदार्घ्यप्रकाशे उत्तरार्चन्यस्य सप्तदशोऽध्यायस्य

चतुर्थे, खण्डे, ॥३॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरशैलिकर्मावप्रवर्तक श्रीवीरब्रह्मभूपावकाशाय-

पुरश्चरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्घ्यप्रकाशे

उत्तरार्चन्ये सप्तदशोऽध्यायः ।

अथ अष्टादशोऽध्याय आरभ्यते ।

अष्टमप्रपाठकस्य द्वितीयाहम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

पन्यपन्यमित्सोतार आ धावत मद्याय ।

१ १ १ १ १ १ १ १

सोमं वीराय शूराय ॥ * १ * ॥

ऋ० मेधातिथिः प्रियमेधः वा । छ० गायत्री । दे० सोमः । तत्रे, प्रथमे खण्डे पन्यपन्यमिति वृत्तात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र

प्रथमा । हे 'सोतारः' ! अभिषोतारोऽध्वर्यवः ! 'मद्याय' माद-
यितव्याय 'वीराय' विक्रान्ताय 'शूराय' शौर्यवते इन्द्राय
'पन्थम् पन्थम् इत्' सर्वत्र स्तुत्यमेव 'सोमम्' 'आ धावत' अभि-
गमयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ ११ १ १ १ १ १ १ १ १
एह हरी ब्रह्मयुजा शग्मा वचतः सखायम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
इन्द्रं गीर्भिर्गिर्वणसम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'ब्रह्मयुजा' ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्रेण इविषा
वा युज्यमानौ 'शग्मा' शग्मौ सुखकारी यत्नी वा 'हरी' अश्वी
'इह' अस्मिन् यज्ञे 'सखायं' समानख्यानं मितवभूतम् 'इन्द्रम्'
'आ वचत' आवहताम् । कौटुशमिन्द्रम् ? 'गीर्भिः' स्तुतिभिः
प्रख्यापितमाह्वानं 'गिर्वणसं' गिरा सञ्चकारं स्तुतिभिः
सञ्चजनौयं वा ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
पाता वचहा सुतमा घा गमन्नारे अस्मत् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
नि यमते शतमूतिः ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ तृतीया । 'सुतम्' अभिपुत्रं 'पाता' पानपीनः ताच्छी-
लिकस्तृन् (३, २, १३५), "न लोकाव्ययं (२, ३, ६८)", इति
कर्मणि पठ्याः प्रतिषेधः 'वचहा' वचस्यासुरस्य इन्ता इन्द्रः
'आगमत्' 'घ', इत्यवधारणे आगच्छतैव, 'अस्मत्' अस्मत्तः
'भारं' दूरदेये मा भवतु । आगत्य च 'शतमूतिः' बहुविध-

रक्षणः इन्द्रः 'नि यमते' अघादीयान् शत्रून् नियच्छतु तिर-
स्करोतु यदा, धनान्यघाभ्यं नियच्छतु ददातु ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आ त्वा विशन्तिवन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः ।

१४ १ १ २
न त्वामिन्द्राति रिच्यते ॥ * १ * ॥

अ० श्रुतकक्षः सुकक्षः वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
अथ आत्माविशन्तिवति वृषात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे "इन्द्र ।" 'इन्द्रवः' स्रवन्तः सोमाः 'त्वा' त्वाम् 'आ विशन्ति'
सर्वतः प्रविशन्तु । तत्र दृष्टान्तः, 'समुद्रमिव सिन्धवः' स्थन्द-
शीला नद्यः यथा समुद्रं जलाशयं सर्वतः प्रविशन्ति तद्वत् ।
यत एव तस्मात् हे 'इन्द्रे ।' 'त्वां' कश्चिदपि देवो वलेन धनेन
वा "नातिरिच्यते" नातिरिक्तो भवति सामर्थ्यवान् त्वत्तोऽधिको
नास्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ २ १ १ २ १ १ २
विष्यक्ष्य महिना वृषन् भक्ष्य सोमस्य जागृवे ।

१ २ १ १ २
य इन्द्र जठरेषु ते ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'वृषन्' । कामानां वषितः । हे 'जागृवे' ।
जागरणशील । इन्द्र । त्व तस्य 'सोमस्य' 'भक्ष्य' पानं प्रति
'महिना' महिष्या 'विष्यक्ष्य' सर्वतो व्याप्तवानसि व्यचतेर्लिङि
यत्ति 'लित्वभ्यासस्योभयेषाम् (६, १, १०)', इति सम्प्रसारणम्
हे 'इन्द्र ।' 'यः' सोमः 'ते' तव "जठरेषु" उदरेषु प्रविशति,
तस्य पानं व्याप्तवानसीति शेषः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
अरं त इन्द्र कुक्षये सोमो भवतु वृत्रहन् ।

२ ३ १ २ १ २
अरं धामभ्य इन्द्रवः ॥ * ३ * ॥ [२]

अथ द्वितीया । हे 'वृत्रहन्' । वृत्रस्यापामावरकस्यासुरस्य
मेघस्य पापस्य वा हन्तः । 'इन्द्र !' सोऽस्माभिर्दीयमानः 'ते'
तव 'कुक्षये' 'अरम्' अलं पर्याप्तो भवतु । किञ्च, 'इन्द्रवः'
सर्वतः चरणशीलाः सोमाः तव 'धामभ्यः' नानाविधेभ्यः
शरीरेभ्यः तव तेजोभ्यो वा अरमलं पर्याप्ता भवन्तु अनेन
तेजसा हविर्भाक्त्वमस्तीति सूचितम् । अन्नदीयाः सोमा
एव तव कुक्षये देवेभ्योऽपि पर्याप्ता भवन्तु नान्यदीया इति
भावः ॥ ३ ॥ [२]

१ २ १ १ १ १ १ २ १ १ २
जराबोध तद्विद्धि विशेविशे यज्ञियाय ।

१ २ १ १ २ २ २
स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ * १ * ॥

ऋ० शनःशेषः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ जरा-
बोधेति वृत्तात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'जराबोध' !
जरया स्तुत्या बोध्यमान ! हे अग्ने ! 'विशे विशे' तत्तदयज-
मानरूपप्रजानुयहार्यं 'यज्ञियाय' यज्ञसम्बन्धयनुष्ठानसिद्ध्यर्थं
'तद्' देययजनं 'विपिद्धि' प्रविश । यजमानोऽपि 'रुद्राय'
क्रूरायाग्नये तुभ्यम् । कीदृशम् ? 'दृशीकम्' दर्शनीयं समी-
चीनं 'स्तोमं' स्तोत्रं करोतीति शेषः । अत्र यास्क एवं व्याख्या-
तवान्, 'जरा स्तुतिः जरतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोध, तया

बोधयितरिति वा, तद्विविद्धि तत् कुरु, मनुष्यस्य मनुष्यस्य
यजनाय । स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् (निरु० दे० अ० १०),
इति ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ १ १ २ ३ २
स नो महा॒ अ॒नि॒मानो धूमकेतुः पुरु॒चन्द्रः ।

१ १ २२
धिये वाजाय हि॒न्वतु ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘सः’ अग्निः ‘नः’ अस्मान् ‘धिये’ कर्मणे
‘वाजाय’ अत्राय च ‘हिन्वतु’ प्रीणयतु । कौट्टशः १ ‘महान्’
सङ्गितायां नकारस्य कृत्वानुनासिकाबुद्धौ गुणाधिकः “अनि-
मानः” न विद्यते निमानोऽस्येति बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम् (६,
२, १०२)’, इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् निमानवर्जितः अपरि-
च्छिन्न इत्यर्थः, ‘धूमकेतुः’ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम्
(८, २, १) धूमेन श्राप्यमानः ‘पुरुचन्द्रः’ यदि आच्चादने
दौसौ च (भा० प०) अस्मात् ‘स्फायितश्चि (उ० २, ११)’,
इत्यादिना कर्त्तरि रक्, पुरुषासौ चन्द्रश्च समासान्तोदात्तत्वम्
‘इस्त्राचन्द्रोत्तरपदे मन्वे (६, १, १५१)’, इति सट्, तस्य
युच्चेन शकारः बहुदौसिरित्यर्थः धिये, “सावेकाचः (६, १,
१६८)”, इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । हिन्वतु, हिविः प्रीणनार्थः
“इदितो तुम् धातोः (७, १, ५८)”, इति तुम् ॥ २ ॥

१ १ १ २ १ २ १ १ २ ३ १ २
स रेवा॒ इव वि॒श्व॒पतिर्दे॒व्यः केतुः शृ॒णोतु नः ।

१ २ १ १ २ १ १
उक्थैरग्निर्वृ॒हद्भानुः ॥ * ३ * ॥ [३]

अथ तृतीया । “सः” “अग्निः” “उक्थेभिः” स्तोत्रैर्युक्तान्

‘नः’ अस्मदीयान् ‘शृणोतु’ । तत्र दृष्टान्तः, ‘रेवान् इव’ यथा धनवान् राजा वन्दिनां स्तोत्रं शृणोति, तद्वत् एतत्तदोः (६, १, १३२), इति सोर्लोपः) ‘रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)’, इति सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम्, ‘आदगुणः (६, १, ८७)’, “छन्द-
सीरः (८, २, १५)”, इति मतुपो यत्वम् ‘रशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् (६, १, १७६ वा०)’, इति मतुप उदात्त-
त्वम् । कौटुम्भः ? ‘विश्वपतिः’ “परादिच्छन्दसि बहुलम् (६, २, १८८)”, इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् प्रजापालकः ‘दैव्यः’ देवानां सम्बन्धी अग्निर्वै देवानां होता, इति श्रुत्यन्तरात् ‘केतुः’ दूतवत्
ज्ञापकः ‘अग्निर्वै देवानां दूत आसीत्’, इति श्रुतेः ‘वृद्धज्ञातुः’
वृद्धव्रीहौ प्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, १) प्रौढरश्मिः ॥३॥ [३]

१ २ १ १ २ २ १ २ १ १ २
तद्वो गाय सुते सचा पुरुङ्गताय सत्वने ।

१ २ १ २ १ १ २
शं यद्गवे न शाकिने ॥ * १ * ॥

ऋ० शंयुः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तद्वोगायेति
द्विचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे स्तोतारः ! ‘वः’ यूयं
“सुते” अभिषुते सोमे सति ‘पुरुङ्गताय’ बहुभिर्यजमानैराङ्ग-
ताय “सत्वने” शत्रूणां सादयित्रे यद्वा, धनानां सनित्रे दात्रे
इन्द्राय ‘तत्’ स्तोत्रं ‘सचा’ सच्च संहता भूत्वा “गाय” गायत
“यत्” स्तोत्रं “शाकिने” शक्तिमते इन्द्राय ‘शं’ सुखकरं
भवति । ‘गवे न’ यथा गवे यवसं सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ २ १ १ २ १ १ २ १ १ १ २
न घा वसुर्नि यमते दानं वाजस्य गोमतः ।

२ ३ २ २ २ २ १ २

यत्सीमुपश्रवद्भिरः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'वसुः' वासयिता स इन्द्रः "गोमतः" बहु-
भिर्गोभिर्युक्तस्य 'वाजस्य' अन्नस्य बलस्य वा 'दानं' प्रदानं 'न'
घ' न खलु 'नियमते' नियच्छति उपरतं करोति 'यद्' यदि
"सी" अयम् 'गिरः' अस्मदीयाः स्तुतीः 'उपश्रवत्' उपशृणु-
यात् स्तोत्रं श्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः ॥ २ ॥

१ १ २ १ १ ४

१ १

२ २

१ १

२ २

कुवित्सस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहागमत् ।

१ १ १ १ २

शचीभिरप नो वरत् ॥ * ३ * ॥ [४]

अथ तृतीया । 'कुवित्सस्य' कुवित् बहुशः स्यति दिनस्तीति
कुवित्सो नाम कथित् तस्य स्वभूतं 'गोमन्तं' बहुभिर्गोभिर्युक्तं
'व्रजं' गोष्ठं 'दस्युहा' दस्यूनामुपचपयितृणां इन्ता इन्द्रः
'प्रागमत्' प्रकर्षेण गच्छति । 'हि' यस्मात् "शचीभिः" आत्मैर्यैः
कर्माभिः प्रजाभिर्वा 'नः' अस्माकं ता गाः 'अप वरत्' निगू-
दास्ता अपाहणीत् ॥ ३ ॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरादित्यस्य अष्टादशाध्यायस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

१ १ ४

१ १ २

२ १

२ २

२ २

द्रुदं विष्णुर्वि चक्रमे चेधा नि दधे पदम् ।

१ २

१ १

समूदमस्य पाप्मुले ॥ * १ * ॥

अथ द्वितीयखण्डे—अथेदं विष्णुरिति पट्टचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । ‘विष्णुः’ त्रिविक्रमावतारधारी “इदं” प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य ‘विचक्रमे’ विशेषेण क्रमणं कृतवान् तदा ‘त्रेधा’ त्रिभिः प्रकारैः ‘पदं नि दधे’ स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । “अस्य” विष्णोः ‘पांसुले’ धूलियुक्ते पादस्थाने ‘समूढम्’ इदं सर्वं जगत्, सम्यगन्तर्भूतम् सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता, “विष्णुः विशतेर्वा व्यशोतेर्वा यदिदं किञ्च तद् विक्रमते विष्णुस्त्रेधा निधत्ते पदं त्रेधा भावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवोति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः । समूढमस्य पांसुलेऽप्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते अपि वोपमार्थे स्यात् समूढस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पन्नाः शिरस इति वा पंसनीया भवन्तीति वा (निरु० दे० ६, १८), इति ॥ १ ॥

१ २ ११ २८ ३ १ २ ३-१ २९
त्रौणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोया अदाभ्यः ।

११ १२ ३११
अतो धर्माणि धारयन् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “अदाभ्यः” केनापि हिंसितुमशक्यः दमैः “ऋक्षलोर्षात् (३, १, १२४)”, इति खत्, नञ्समासः अव्यय-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, २) केनापि हिंसितुमशक्यः ‘गोपाः’ सर्वस्य जगतः रक्षकः “विष्णुः” पृथिव्यादिस्थानेषु अत एतेषु ‘त्रौणि’ ‘पदा’ पदानि “वि चक्रमे” । किङ्कर्तुं ? ‘धर्माणि’ अग्निहोत्रादीनि “धारयन्” ग्रपः पिप्त्वादेनुदात्तत्वम् (३, १, ४) यतुय लसार्वधातुकस्वरणे (६, १, १६८) णिच एव स्वरः ग्रिथ्यते पोपयन् ॥ २ ॥

२ ३ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २
विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पश्यन्ते ।

१ २ २ १ २ १ २
इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ * ३ * ॥

अथ तृतीया । हे ऋत्विगादयः ! “विष्णोः” “कर्माणि”
पालनादीनि “पश्यत” ‘यतः’ यैः कर्मभिः “ब्रतानि” अग्निहो-
त्रादीनि ‘पश्यन्ते’ सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् अस्र बाधनसर्ग-
नयोः (भा० उ०), लिटि द्विभावे, “शपूर्वाः खयः (७, ४,
६१)”, इति प्रकारः शिष्यते सकारो लुप्यते, यद्धृतयोगादनि-
घातः (८, १, ६६) विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः । तादृशः
विष्णुः “इन्द्रस्य” ‘युज्यः’ योग्यः युजेर्बाहुलकात् क्यप् (१, १,
१२१), कित्वाद् गुणाभावः (१, १, ५), क्यपः पिप्वात् अनु-
दात्तत्वम् (२, १, ४), धातुस्वरः (६, १, १६२) अनुकूलः सखा
भवति विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं च “त्वष्टा हतपुत्रः इत्यनुवाके ‘अथ-
वैतर्हि’ विष्णुरित्यादि बहुना प्रपञ्चेन तैत्तिरीया आमनन्ति ॥३॥

१ १२ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

१ १ १ १ १ १ १
दिवीव चक्षुराततम् ॥ * ४ * ॥

अथ चतुर्थी । ‘सूरयः’ विद्वांसः ऋत्विगादयः ‘विष्णोः’
सम्बन्धि ‘परमम्’ उत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रमिष्टं “पद” स्थानं शास्त्रं
दृष्ट्वा “सदा” “सर्वेकान्य (५, ६, १५)”, इति दामत्ययः,
“सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि (५, ३, ६)”, इति सर्वशब्दस्य स-
भावः अत्ययेनाद्युदात्तत्वम् सर्वदेत्यर्थः ‘पश्यन्ति’ । तत्र

दृष्टान्तः, “दिवि इव” ‘अङि दम् (६, १, १७१)’, इत्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वम्, इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च (२, ४, ७१ वा०)’, इति, तदेव शिष्यते आकाशे यथा ‘आत-
तम्’ तनोति: कर्मणि क्तः, ‘यस्य विभाषा (७, २, १५)’, इति इट्प्रतिषेधः, ‘अनुदात्तोपदेश (६, ४, ३७)’, इत्यादिना न-
लोपः, कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे (६, २, १३८) प्राप्ते “गतिरन-
न्तरः (६, २, ४८)”, इति गतेरुदात्तत्वम् सर्वतः घृष्टं चक्षु-
र्विरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् ॥ ४ ॥

१ २२ १ १ २ १ २ १ २
तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समित्वते ।

१ १ १ २ १ २ १ २
विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ * ५ * ॥

अथ पञ्चमी । पूर्वोक्तं “विष्णोः” “यत्” “परमं पदम्”
अस्ति, “तत्” षट् विप्रासः “आज्जसिरसुक् (७, १, ५०) मिधा-
विनः “समित्वते” सम्यग् दीपयन्ति । कौटुशः ? “विपन्यवः”
क्षुत्यर्थस्य पनेर्वाङ्मुतञ्च औणादिको युप्रत्ययः, तच्च प्रत्ययस्वरः
(३, १, ३) विशेषेण स्तोतारः ‘जागृवांसः’ जागृ निद्राक्षयं
(अदा० प०), लिटः क्तसुः, क्रादिनियमात् प्राप्तस्येदो ‘वस्वेका-
जाद् घसाम् (७, २, ६७)’, इति नियमाच्चित्तिः शब्दार्थयोः
प्रमादराहित्येन जागृत्का इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ २ १ २ २ १ २ १ २ २ २
अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।

१ २ १ २ १ २ १ २
पृथिव्या अधि सानवि ॥ * ६ * ॥ [५]

अथ पठौ । 'विष्णुः' परमेश्वरः पृथिव्याः अस्मात् भूपदे-
 शात् 'अधिसानवि' समुच्छिते अधिके देशे स्वर्गादिलोके
 'विचक्रमे' विविधं पादक्रमणं कृतवान् विशेषेण वर्तते, अतः
 'अस्मात् पृथिवोदेशात् 'नः' अस्मान् 'देवाः' विष्णुसुखाः
 'अवन्तु' पापाच्छत्रोर्वा रक्षन्तु इत्यर्थः ॥ ६ ॥ [५]

१ १२ २ १ १ १ १३ १ १ १२
 सो यु त्वा वाघतश्च नारे अस्मद्भि रीरमन् ।

१ १ २ १ १ २ १ १
 आरात्ताहा सधमादं न आ

१ १ २ १ १ २
 गहीह वा सन्नप शुधि ॥ * १ *

ऋ० वसिष्ठः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ मोषुत्वेति
 प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वा
 'वाघतश्च न' ऋत्विजोऽप्येते 'अस्मद्' अस्मात्तः 'आरे' दूर 'मा
 निरीरमन्' न नितरां रमयन्तु । अतस्त्वम् 'आरात्ताहा' दूरे-
 ऽपि वर्तमानः 'नः' अस्मादीयं 'सधमादं' यज्ञम् 'आ गहि'
 आगच्छ 'इह वा' अत्रापि वा 'सन्' विद्यमानः 'उप शुधि'
 अस्मादीयं स्तोत्रम् उपशृणु ॥ १ ॥

१ १ १२ १ १ २ १ २३
 इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते

१ २ १ २३ १ १ २
 सचा मधौ न मज्ज आसते ।

१ १ १ १ १ १ १
 इन्द्रे कामं जरितारो वसू-

२३ २३ २४ ३ १ २

यवो रथे न पादमा दधुः ॥ * २ * ॥ [६]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! 'ते' त्वदर्थं 'सुते' अभिपुते सोमे ।
'ब्रह्मसूतः' स्तोत्रसूतः ऋत्विजः 'मधौ न' मधुनीव 'मघः'
मक्षिकाः 'सचा' सह 'आसते' उपविशन्ति । अथ परोक्षस्तुतिः,
'वसूयवः' धनकामाः 'जरितारः' स्तोतारः 'कामम्' इष्टम्
'इन्द्रे' 'रथे न पादं' रथे पादमिव 'आ दधुः' समर्पयन्ती-
त्यर्थः ॥ २ ॥ [६]

१ २ ३ १ २ २ १ २ २

अस्तावि मन्म पूर्वं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।

३ २ ३ १ २ १ १ २

पूर्वीर्ऋतस्य बृहतीरनूपत

१ २ १ १ २

स्तोतुर्मेधा असृजत ॥ * १ * ॥

ऋ० आयुः । छ० प्रगाथः । दे० सोमः । अथास्तावीति
प्रगाथात्मकां तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । स 'इन्द्रः' 'अस्तावि'
अस्रद्दीयैः स्तोत्रैः ऋत्विग्भिर्वा स्तुयते 'इन्द्राय' 'पूर्वम्'
अनादित्वात् पूर्वस्मिन् भवं 'मन्म' मननीयं 'ब्रह्म' स्तोत्रं वेदं
वा 'वोचत' । हे ऋत्विजः । यूयं पठत किञ्च 'पूर्वीः' पूर्वका-
लीनाः 'ऋतस्य' यज्ञस्य सम्बन्धिन्यः 'बृहतीः' बृहतीच्छन्दस्काः
बृहत्सामानि वा 'अनूपत' स्तुवत पठतेत्यर्थः । 'स्तोतुः' मम
'मेधाः' एवंविधाः प्रज्ञाविशेषाः 'असृजत' ऋत्विग्भिः विसृज्य-
ताम् यद्वा, ईश्वरेण ॥ १ ॥

१७ १ १० १ ११ १

समिन्द्नी रायो बृहतीरधू-

२ २ २ २ २ २ २ २
नुत० सं चोणी समु० सूर्यम् ।

२ २ २ २ २ २ २ २
सं शुक्रासः शुचयः सं गवा-

२ २ २ २ २
शिरः सोमा इन्द्रममन्दिपुः ॥ * २ * ॥ [७]

अथ द्वितीया । स 'इन्द्रः' 'वृद्धतीः' महाति- 'रायः'
धनानि अन्नानि वा 'समधूनुत' मां प्रापयत्वित्यर्थः धूञ् कम्पने
(क्रा० उ०) धातूनामनेकार्थत्वात् । किञ्च 'चोणीः' भूमौः
'सम्' अधूनुत मां सम्यक् प्रापयन्तु । अपिच 'सूर्यम्' सूर्य-
मदृशी दौषि 'सम्' अधूनुत । 'शुचयः' निर्मलाः 'शुक्रासः'
शुक्रयुक्ताः इन्द्र 'सम्' अमन्दिपुः' हर्षयन्ति । किञ्च 'गवाशिरः'
गोययणाः सञ्चिताः इन्द्र सममन्दिपुः द्रष्टवन्त इत्यर्थः ॥२॥ [७]

२ २ २ २ २ २ २ २
इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि पिच्यसे ।

२ २ २ २ २ २ २ २
नरे च दक्षिणावते वीराय सदनासदे ॥ * १ * ॥

ऋ० अश्वरीपः ऋजिष्वाः वा । ऋ० अतुष्टुप् । दे० सोमः ।
अथेन्द्रायसोमपातवे इति दृष्टात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
इ 'सोम ।' 'वृत्रघ्ने' वृत्रस्य हन्ते इन्द्राय पष्ठार्धे चतुर्थी (२,
३, ६२ पा०) इन्द्रस्य 'पातवे' पानार्थं 'परि पिच्यसे' परितः
पात्रेषु 'सिच्यसे' वसतीवरीभिर्या । किञ्च 'दक्षिणावते'
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानेन तद्वते, 'वीराय' वीर्ययुक्तायेन्द्रार्थं
हवींषि दातुं "सदनासदे" यज्ञस्यै सोदते, 'नरे' मनुष्याय
यज्ञमानाय तस्यै फलप्रदानार्थं परिपिच्यसे ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
तथ् सखायः पुरुषं वयं यूयं च सूरयः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
अश्याम वाजगन्धर्ष सनेम वाजपस्वम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'सखायः' ! स्तोतारः ! 'सूरयः' प्रज्ञावन्तः
'यूयं वयश्च' यजमानाः 'पुरुषं' बहुदक्षि 'वाजगन्धर्ष' बल-
करसाधुगन्धोपेतं तत्र भवं सोमम् 'अश्याम' अश्रवाम पिवेम ।
किञ्च 'वाजपस्वम्' अन्नयुक्तगृहसहितम् यद्वा, बलकरं सोमं
'सनेम' सन्भजेमहि सोमेन बलान्नगृहादीनि भवन्ती-
त्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
परि त्वथ् हर्यतथ् हरिं० ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया ।—तृतीयमृक् पूर्वमेव (छ० आ० ६, २, १,
= (१ भा० ३०८ पृ०) = उ० आ० ५, २, १८, १ (२ भा०
७०३ पृ०) व्याख्याता ॥ ३ ॥ [८]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
कस्तमिन्द्र त्वा वसो मर्त्यो० ॥ * ४ * ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ कस्तमि-
न्द्रेति प्रगाथात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । कस्तम् इत्युचः
प्रतीकम्, तस्यादितो व्याख्यानमन्यत्र द्रष्टव्यं १४८ पृष्ठायाम् ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
मघोनः सा वृत्रहत्येषु

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
चोदय ये ददति प्रिया वसु ।

१ १ १ १

तव प्रणीती हृद्यंश्च सूरि-

१ १ २

भिर्विष्वा तरेम दुरिता ॥ * २ * ॥ [८]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! 'मघोनः' धनवतः 'तव' त्वदर्थं 'प्रिया' प्रियाणि 'वसु' वसूनि हविर्लक्षणाणि धनानि 'ये' जनाः 'ददति' प्रयच्छन्ति तान् जनान् 'वृत्रहृत्पु' यज्ञेषु सङ्ग्रानेषु वा 'चोदय' प्रेरय । हे "हृद्यंश्च" । हरिनामकाश्वनिन्द्र ! तव 'प्रणीती' प्रणीत्या प्रणयनेन 'सूरिभिः' स्तोत्रभिः पुत्रादिभिः सार्वभूमि 'विष्वा' विष्वाणि 'दुरिता' दुरितानि 'तरेम' तीर्षा भवेम ॥ २ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य अष्टादशाध्यायस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १

१ १ २ १ १ २

एदु मधोर्मदिन्तरम् सिञ्चाध्वर्यो अन्वसः ।

१ १ ७

१ १

१ २

१ १ १

एवा हि वीर स्तवते सदावृधः ॥ * १ * ॥

अ० विष्णुमनाः । अ० उष्णिक् । दे० सोमः । अथ तृतीय-
खण्डे—एदुमधोरिति वृत्तात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे "अध्वर्यो" । अध्वरस्य नेतः । अ० त्विक् ! "मधोः" मदकरस्य
'अन्वसः' सोमलक्षणस्यावस्य "मदिन्तरम्" अत्यर्थे मादयिष्य-
तमं सोमरसमेव 'आ सिञ्च' इन्द्रार्थमाभिसुख्येन घर । "इत्"
"उ", इत्यवधारणे । 'वीरः' 'समर्थः सदावृधः' सर्वदा हविर्भि-
र्यहेनोयः यदा, सर्वदा स्रवन्तस्य वर्षकः अयम् 'एव' इन्द्रः

‘स्तवते हि’ स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तूयते खलु । अतः कारणात्
स्तुतायेन्द्राय सोमो दातव्य इति शेषः । तस्मादासिञ्चेति पूर्वेष्व
सम्बन्धः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्र स्यात्तर्हीणां न किष्टे पूर्व्यस्तुतिम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
उदानं शवसा न भन्दना ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे ‘हरीणां स्यातः’ ! हरिनामकानामश्वाना-
नामधिष्ठातः ! यद्वा, हरिनामकैरश्वैः प्रापयितः ! ‘इन्द्र !’ ‘ते’
‘त्वदीयां’ ‘पूर्व्यस्तुतिं’, पूर्वैश्चिरन्तनैर्ऋषिभिः कृतां स्तुतिम् उप-
लक्षणम् इदानीन्तनैः क्रियमाणामपि स्तुतिं ‘न किः’ न कश्चित्
‘शवसा’ बलेन ‘उदानं’, सम्यग् व्याप्नोति अशू व्याप्तौ (स्वा०
आ०) अस्माकमिति ‘अश्वोतिश्च (७, ४, ७२)’, इति नुट्, छान्दसो
द्वितीयो नुडागमः कश्चिन्नातिक्रामतीत्यर्थः । किञ्च ‘भन्दना’
सर्वैः प्रार्थनीयत्वात् पूजनीयेन धनेन स्तुत्या वा त्वदीयां
स्तुतिं न कश्चिदतिक्रामति, त्वत्तो बलवान् धनी स्तुत्यो वा
अन्यो नास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
तं वो वाजानां पतिमद्भमहि शवस्यवः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
अप्रायुभिर्यज्ञेभिर्वावृधेन्यम् ॥ * ३ * ॥ [१०]

अथ तृतीया । ‘अप्रायुभिः’ कर्मसु अप्रमादमनुष्ठायुक्तैः
अथवा अप्रमत्ता एकत्र स्थित्वैव कर्म कुर्वन्ति कर्म प्रारभ्य
नान्यं देयं गच्छन्तीत्यर्थः एवंविधमनुष्ठायुक्तैः ‘यज्ञेभिः’ यज्ञैः

एतादृशमनुष्यैर्यज्ञेय 'वासुधेन्यम्' वर्धनीयं 'वाजानाम्' अन्नानां
 'पति' स्वामिनं 'वः' यदृष्टव्यसम्बन्धेन युष्मदीय 'तं' तादृ-
 शम् इन्द्रम् "अवस्यवः" वयमन्नकामाः सन्तः "अहमहि"
 आह्वयामः ह्वयतेर्लुङि बहुलञ्छन्दसि (६, १, ३४), इति
 सम्प्रसारणम् ॥ ३ ॥ [१०]

१ १ १४ २२ २१ २ २ १ २ २ १ २
 तं गूर्धया स्वर्णरं देवासो देवमरतिं दधन्विरे !

३ १ १ १ १ १
 देवत्रा हव्यमूहिपे ॥ * १ *

ऋ० सौभरिः । छ० ककुप् । दे० अग्निः । अयं तद्गूर्धयति
 प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे स्त्रोतः । 'तं'
 प्रसिद्धमग्निं 'गूर्धय' स्तुहि गूर्धयतिः स्तुतिकर्मा (निघ० १,
 १४, ५) कौटुशम् ? 'स्वर्णरं' सर्वस्य नेतारं सर्वैर्यजमानैः नेतव्यं
 वा, अथवा स्वर्गं प्रति इविषां नेतारं 'देवासः' दीव्यन्ति स्तुव-
 न्तीति देवा ऋत्विजः 'देवं' दानादिगुणयुक्तम् 'अरतिम्' अयं
 स्वामिनं यदा, अभिप्राप्तव्यं द्रव्यं 'दधन्विरे' धन्यन्ति गच्छन्ति
 स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति, धविर्गत्यर्थः (भा० प०) अथ प्रत्यक्ष-
 स्तुतिः, 'देवत्रा' देवेषु मध्ये यदा, 'देवमनुष्य' (५, २, १० वा०),
 इत्यादिना द्वितीयायं व्याप्रत्ययः देवानित्यर्थः 'हव्यं' पुरोडा-
 शादिलक्षणं हविः 'आ' आभिमुख्येन 'ऊहिपे' हे अग्ने !
 अभितः प्रापयसि वहेर्लिटि यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ।

'ऊहिपे', 'ऊहिरे', इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ १ १
 विभूतरातिं विप्र चित्र-

२ १ १ १ १ १ १ १
 शोचिपमग्निमीडिष्व यन्तुरम् ।

१ १ २ १ २
अस्य मेधस्य सोम्यस्य

३ १ २ १ १ २ १ २
सोभरे प्रेमध्वराय पूर्व्यम् ॥ * २ * ॥ [११]

अथ द्वितीया । ऋषिरात्मानं सम्बोध्य स्तुतौ प्रेरयति, हे
'विप्र' ! मेधाविन् ! 'सोभरे' एतस्मिन् ऋषे । 'अध्वराय'
यागार्थम् 'ईम्' अग्निं 'प्रैडिष्व' प्रकर्षेण स्तुहि । कौटुम्भम् ?
'विभूतराति' व्यासधनं प्रभूतदानं वा, 'चित्रशोचिष'
चायनीयतजस्क विचित्रदीप्तिक वा "सोमस्य" सोमसाध्यस्य
"अस्य मेधस्य" 'यन्तुर' नियन्तारं 'पूर्व्य' चिरन्तनमिति
॥ २ ॥ [११]

१ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
आ सोम स्वानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्यया ।

१ १ २ १ २ १ २ १ २
जनो न पुरि चम्बोर्विश-

१ १ २ १ २ १ २
हरिः सदो वनेषु दध्निषे ॥ * १ * ॥

ऋ० भौम अद्रिः । इ० वृद्धती । दे० इन्द्रः । अयासोमस्त्वान
इति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'सोम !'
'अद्रिभिः' गावभिः 'स्वानः' अभिपूयमाणः त्वम् 'अव्यया'
अविमयानि 'वाराण्य' बालानि दद्यापवित्राणि "तिरः" कुर्वन्
व्यवधायकानि कुर्वाणः सन् "आ" पवस्व इति श्रेयः । 'हरिः'
हरितवर्णः स सोमः 'चम्बो' अधिपवणफलकयोः उपरि-
स्थिते कलशे "पियत्" प्रवियति । तत्र दृष्टान्तः, 'जनो न'

यथा जनः 'पुरि' पुरे प्रविशति स त्वं 'वनेषु' काष्ठनिर्मितेषु
पात्रेषु वसतीवरौषु वा "सदः" स्थानं "दधिपे" करोषि ।

'दधिपे', 'दधिपः', इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
स मामृजे तिरो अण्वानि

१३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४
मेघ्यो मीढ्वात्समिर्न वाजयुः ।

२५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६
अनुमाद्यः पवमानो मनौ-

३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८
षिभिः सोमो विप्रेभिर्ऋक्विभिः ॥ * २ * ॥ [१२]

अथ द्वितीया । "वाजयुः" अन्नकामः "अण्वानि" अणूनि
सूक्ष्माणि "मेघ्यः" मेघा अवेः रोमाणि चित्राणि 'तिरो'
कुर्वन् 'सः' सोमः "मामृजे" परिशोध्यते अलङ्घियते वा । तत्र
दृष्टान्तः, 'मीढ्वान्' सेचनसमर्थः 'समिः न' अश्व इव, अश्वो
यथा सङ्ग्रामोऽलङ्घियते तद्वत् । कौटुम्भः ? 'अनुमाद्यः' अनुमो-
दनौयः सर्वैः 'पवमानः' मनौषिभिर्ऋक्विभिः पूयमानः,
तथा, 'ऋक्विभिः' 'छन्दसि वनिषी (५, २, १२२ वा०)',
इति, वनिष् । स्तुतिमद्भिर्विप्रेर्मैधाविभिः अभिष्टुतः, श्रुत्यते
॥ २ ॥ [१२]

४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६०
ययमेनमिदा ह्योऽपीषमेह वज्रिणम्

६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२
तस्या उ अद्य सवने सुतं

११ ११ २ १२
भरा नूनं भूषत शुते ॥ * १ * ॥

ऋ० कलिः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ वयमेनमि-
दाह्य इति प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'वयं' यज-
मानाः 'एतम्' इन्द्रं 'वयिणं' "इदं" इदानीं "ह्य" अतीते-
ऽङ्गि 'इह' अत्र अहर्गणे 'अपीपेम' आप्याययाम सोमेन
'तस्मात्' तस्मै एव 'अद्य' अत्र सवने सक्रामार्थं सुपां सुसुमि-
त्यादिना शिः आदेशः 'सुतम्' अभिषुतं सोमं 'भर' आहर
'नूनम्' इदानीं 'शुते' स्तोत्रे शुते सति 'आ भूषत' आभवतु
अध्वर्यादीनामगच्छतु ॥ १ ॥

१२ ११ ११
वृकश्चिदस्य वारण उरा-

२ १२ ११ २
मयिरा वयुनेषु भूषति ।

१४ १ १ २ १२४
सोमं न स्तोमं जुजुषाण आ

११ १ २ ११ २ १२
गहीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥ * २ * ॥ [१३]

अथ द्वितीया । 'वृकश्चित्' स्तेनोऽपि 'वारणः' वारयिता
सर्वस्य सद्यपि "उरामधिः" शत्रूणां मार्गे गच्छतां मयिता-
सद्यपि 'अस्य' इन्द्रस्य 'वयुनेषु' मार्गेषु प्रक्षानेषु वा 'आ
भूषति' आनुकूल्यमेव भजते अतीव हिंस्रोऽपि इन्द्रस्यानुकूलो
भवतीत्यर्थः । यदा, अस्येति कर्मणि षष्ठी (३, १, ८५) अमु-
मिन्द्रम् उक्तरूपः वृकोऽपि वयुनेषु स्तोत्रेऽवाभूषति । हे इन्द्र !

स त्वमिमं "नः" अस्मदीयं सोमं स्तोत्रं च 'लुलुपाणः'
 सेवमानः सन् 'चित्रया' चायनीयया नानाविधफलरूपया
 'धिया' युक्तः सन् 'प्रागहि' प्रागच्छ ॥२॥ [१३]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषयः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 तद्वां चिति प्र वीर्यम् ॥ * १ * ॥

ऋ० विष्णुमित्रः । छ० गायत्री । दे० इन्द्राग्नीः । अथे-
 न्द्राग्नीरोचनेति छवात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
 'इन्द्राग्नी । 'दिवः रोचना' स्वर्गस्य रोचकौ प्रकाशकौ युवा
 'वाजेषु' सङ्ग्रामेषु 'परि भूषयः' परितः सर्वतः अलङ्कृतौ भवयः ।
 यद्वन् पराजित्य 'सर्वतो विजयमानौ वर्त्तये । 'वां' युवयोः
 'वीर्यं' सामर्थ्यमेव 'तत्' तादृशं सङ्ग्रामविजयं "प्रचेति" प्रका-
 र्येण ज्ञापयति यद्वा, युवां "वाजेषु" सङ्ग्रामेषु परिभूषयः यद्वन्
 परिभवयः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 इन्द्राग्नी अपसस्परि० ॥ * २ * ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 इन्द्राग्नी तविषाणि वां० ॥ * ३ * ॥ [१४]

अथेति द्वितीया, अथेति तृतीया । तयोर्द्वयोः प्रतीके ।
 तयोर्व्याख्यानमन्यत्र द्रष्टव्यम् [८४८५० । ८५०५० ॥ २, ३० [१४]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 क ई वेद सुते सचा० ॥ * १ * ॥

ऋ० मेधातिथिः मेघ्यातिथिः वा । छ० वृद्धतौ । दे० इन्द्रः ।

अथ कर्त्तुं वेदेति वृत्तात्मकं यत् सक्तम्, तत्र प्रथमायाः, इति ऋचः प्रतीकम् । तस्यादितो व्याख्यानमन्यत्र द्रष्टव्यम् १५७ पृ० ॥ १॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

दाना मृगो न वारणः पुरुषा चरथं दधे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

न किष्टा नि यमदा सुते

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

गमो महाश्वरस्योजसा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “मृगः” शत्रूणामन्येषकः ‘वारणः’ गजः ‘दाना’ मदजलानीव ‘पुरुषा’ बहुषु यज्ञेषु ‘च, रथं’ चरण-शीलं ‘मदं’ ‘दधे’ इन्द्रो धारयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः, हे इन्द्र ! “त्वा” त्वां “न किः नियमत्” न कश्चिन्नियच्छति “सुते” अभिपुत्रे सोमे ‘आ गमः’ आगच्छ । ‘महान्’ पूज्यः ‘नः’ त्वम् “ओजसा” बलेन सर्वतः ‘चरसि’ गच्छसि ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

य उयः सन्ननिष्टृतः स्थिरो रणाय सङ्स्कृतः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

यदि स्तोतुर्मघवा शृणव-

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

हवं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ * ३ * ॥ [१५]

अथ तृतीया । ‘यः’ “उयः” उदोर्णबलः ओजस्यो वा ‘सन्’ भवन् ‘सनिष्टृतः’ शत्रुभिरविस्तीर्णः ‘स्थिरः’ अचलः ‘रणाय’ युदाय ‘संस्कृतः’ शस्त्रैरलङ्कृतः सोमैर्वा संस्कृतः तः ‘इन्द्रः’ ‘गमः’ वा धनवान् ‘यदि’ ‘स्तोतुः’ ‘हवम्’ आह्वानं ‘शृणव-

शृणोति तर्ह्यन्यत्र 'न योपति' न गच्छति किन्तु "आ गमत्
तत्रैवागच्छति ॥ ३ ॥ [१५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य अष्टादशाध्यायस्य

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

११

३ १ २

३ २ ३ १ २

पवमाना असृक्षत सोमाः शुक्रास इन्द्रवः ।

३ १

३ २ ३ १ २

अभि विश्वानि काव्या ॥ * १ *

ऋ० निधुयिः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ चतुर्थः
खण्डे, पवमाना असृक्षतेति त्वचामकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । "शुक्रासः" उज्वलाः 'इन्द्रवः' दीप्ताः "पवमानाः"
पूयमानाः सोमाः 'विश्वा' विश्वानि "काव्या" काव्यानि
स्तोत्राणि 'अभि असृक्षत' ऋत्विग्भिरभितः सृज्यन्ते ॥ १ ॥

१२

३ १ २

३ १ २

पवमाना दिवस्पृथ्व्यन्तरिक्षादसृक्षत ।

३ १ २

३ १ २

३ १ २

पृथिव्या अधि सानवि ॥ * २ *

अथ द्वितीया । "पवमानाः" पूयमानाः सोमाः "दिवः"
द्युलोकादन्तरिक्षाच्च 'पृथिव्याः' भूम्याः 'अधि सानवि' समु-
च्छ्रिते देशे देवयजने 'पृथ्व्यसृक्षत' सृज्यन्ते ॥ २ ॥

१२

३ १ २

३ १ २

३ १ २

३ १ २

पवमानास आशवः शुभा असृयमिन्द्रवः ।

२३ २ २ २ २ २
घ्नन्तो विष्वा अप द्विषः ॥ * ३ * ॥ [१६]

अथ द्वितीया । 'आश्वः' शीघ्राः 'शुभ्राः' शोभनाः 'यव-
मानासः' यवमानाः 'इन्द्रवः' दीप्ताः सोमाः "विष्वाः" सर्वान्
'द्विषः' द्वेष्टुन् शत्रून् 'अप घ्नन्तः' मारयन्तः 'असृग्रम्' सृज्यन्ते
॥ ३ ॥ [१६]

३ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
तोशा वृत्रहणा हुवे सजित्वानापराजिता ।

३ १ २ १ १ २
इन्द्राग्नी वाजसातमा ॥ * १ * ॥

ऋ० विष्वाहितः । छ० गायत्री । दे० इन्द्राग्नीः । अथ
तोशावृत्रहणेति वृत्रात्मकं द्वितीयं सूत्रम्, तत्र प्रथमा । 'तोशा'
शत्रूणां बाधकौ 'वृत्रहणा' वृत्रस्य पापस्य हन्तारौ "सजि-
त्वाना" समानजेतारौ परस्परपेक्षया जयशीलौ 'अपराजिता'
केनाप्यतिरस्कृता 'वाजसातमा' अन्नस्य अतिशयेन दातारौ
'इन्द्राग्नी' युवां 'हुवे' इह कर्मणि सोमपानार्थमहमाह्व-
यामि ॥ १ ॥

१ २ २ १ २
प्र वामर्चन्त्युक्थिनः० ॥ * २ * ॥

१ २ १ १ २
इन्द्राग्नी नवतिं पुरः ॥ * ३ * ॥ [१७]

अथ 'प्रवामर्चन्तु', इति द्वितीया । अथ इन्द्राग्नीनवति-
म्पुरा इति द्वितीया । इत्येतावृचोः प्रतीके । तयोरादितो
ध्यास्यानमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ८४८ पृ० ॥ २ ॥ ३ ॥ [१७]

१ २ १ १ २ २ १ २

उप त्वा रण्वसन्दृशं प्रयस्रन्तः सहस्कृत ।

१ २ २ २ २ १ २

अग्ने ससृज्महे गिरः ॥ * १ * ॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० वैश्वानरः । अथोप-
त्वारण्वसन्दृशमिति द्वचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे 'सहस्कृत' । सहसा बलेनोत्पन्न । 'प्रयस्रन्तः' इविलक्षणाव-
यन्तो वयं 'रण्वसन्दृशं' रमणीयं सन्दर्शनम् स्तोतव्यं सन्दर्शनं
वा 'त्वा' त्वाम् "उप" प्रति 'गिरः' स्तुतीः 'ससृज्महे' विश्व-
जाम उच्चारयाम इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

उप कायामिव घृणेरगन्म शर्म ते वयम् ।

१ २ १ २

अग्ने हिरण्यसन्दृशः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' 'हिरण्यसन्दृशः' हिरण्यवद्र-
मणीयतेजसः हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा 'घृणेः' दीप्तस्य 'ते'
तव 'शर्म' शरणम् आश्रयणं सुखं वा 'उप अगन्म' उपग-
च्छामः । तत्र दृष्टान्तः, 'कायामिव' यथा घर्मात्ताः सुसुप्तस-
ङ्कायासुपागच्छन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

२ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

य उग्र इव शर्य्यहा तिग्मशृङ्गो न वध्सगः ।

१ २ १ २ २ २ २

अग्ने पुरो रुरोजिध ॥ * ३ * ॥ [१८]

अथ तृतीया । "यः" अग्निः 'उग्र इव' उद्गूर्णवन्तः 'धन्वीव'

‘ग्रथेहा’ ग्रथेर्वाचैः शत्रूणां हन्ता ‘तिग्मशृङ्गो न वंसगः’
तीक्ष्णशृङ्गो धननीयगतिर्हृषभ इव हे, अग्ने ! स त्वं “पुरः”
प्रासुरीस्त्रिषः पुरीः ‘रुरोजिय’ भग्नवानसि ‘रुद्रो वा एषः’
यदग्निः, इति श्रुतेः, रुद्रकृतमपि, त्रिपुरदहनमग्निकृतमेवे-
त्यग्निः स्तूयते । यद्वा, त्रिपुरदहनसाधनभूते वाणे अग्नेरनी-
कत्वेनावस्थानादग्निः पुराणि भग्नवानित्युच्यते । “देवासुरा वा
एष लोकेषु समययत”, इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसन्धेयम्
॥ ३ ॥ [१८]

१ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २
अजस्रं धर्ममीमहे ॥ * १ * ॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० वैश्वानरः । अथ ऋता-
वानं वैश्वानरमिति ळचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
अग्ने ! ‘ऋतावानं’ यज्ञवन्तं सत्यवन्तम् ‘ऋतस्य’ सत्यस्य यज्ञस्य
वा सत्त्वन्धिनं ‘वैश्वानरं’ विश्वेषां नराणां हितकारिणं ‘ज्योतिष-
स्पतिं’ ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् ‘अजस्रम्’ अनादित्वा-
दविच्छिन्नं ‘धर्मं’ दीप्तं वैश्वानराख्यं त्वाम् “इमहे” अभीष्टं
याचामहे ॥ १ ॥

१ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
य इदं प्रतिपप्रथे यज्ञस्य स्वरुत्तिरन् ।

१ १ १ २ १ २ १ २ १ २
ऋतूनुत्सृजते वशी ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘यः’ अग्निः ‘इदं’ जगत् ‘यज्ञस्य’ यत्न-

छीयमानस्य यागस्य 'स्रः' सर्वं विघ्नम् 'उत्तिरन्' उत्तारयन्
 यद्वा, 'स्रः' स्वर्गफलसम्बन्धि महाफलम् 'उत्तिरन्' प्रयच्छन्
 'प्रति पप्रथे' सर्वत्र प्रख्यातो भवति। 'वशी' परमात्मतया जगद्
 वशीकर्त्ता सोऽग्निः "ऋतून्" वसन्तादीन् "उत्सृजते", अतः
 छानार्थं सम्यक् सृजति तेषु स्वयमाधीयमानः सन् तदङ्गतया
 वसन्तान् उत्तमान् कुरुत इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

१ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य ।

१ २ ३ १ १ १
 सम्नाडेको वि राजति ॥ * ३ * ॥ [१६]

इति षष्ठमप्रपाठकस्य द्वितीयार्धम् ।

अथ तृतीया । "भूतस्य" अतीतकालीनस्य भूतजातस्य
 "भव्यस्य" आगामिनः भविष्यत्कालीनस्य जगतः, 'कामः'
 काम्यमानस्तत् तैः पुरुषैः 'सम्नाट्' "एकः", अद्वितीयत्वेन
 'प्रियेषु' आहवनीयादिषु 'धामसु' स्थानेषु यद्वा, त्रिषु, पृथि-
 व्यादिलोकेषु "विराजति" विशेषेण दीप्यते ॥ ३ ॥ [१६]

इति सामवेदार्धप्रकाशे उत्तराश्विनस्य षष्ठादशोऽध्यायस्य

अनुर्थः श्लोकः ॥ * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरब्रह्मपात्र-
 सायनाचार्यवर्येण सायनाचार्येण निरूपिते माधवीये साम-

वेदार्धप्रकाशे उत्तराश्विनस्य षष्ठादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथ तृतीया । हे 'मित्रमहः' ! मित्राणां पूजनीयान्ते !
 'सः' त्वं 'शुक्लेण' ज्वालाता 'शोचिषा' तेजसा 'देवैः' सह
 'बर्हिषि' यज्ञे 'आसन्धि' आसीद ॥ ३ ॥ [१]

१ १ १ २ १ १ २ १ १ २
 उत्ते शुष्मासो अस्थू रक्षो भिन्दन्तो अद्रिंवः ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 नुदस्व याः परिस्पृधः ॥ * १ * ॥

अ० अयत्सारः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथोत्तम-
 ष्मास इति चतुर्हर्षं द्वितीयसूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'अद्रिंवः' !
 यावदन् सोमः ! 'ते' तव 'शुष्मासः' शुष्मा वेगाः 'रक्षो'
 राक्षसान् 'भिन्दन्तः' विदारयन्तः 'उदस्थुः' उत्तिष्ठन्ति । 'याः'
 'स्पृधः' स्पर्धमानाः शत्रुसेना अस्मान् प्रतिबाधन्ते तास्व
 'नुदस्व' मेरय बाधस्तेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 अथा निजघ्निरोजसा रथसङ्गे धने हिते ।

१ १ १ १ १ १
 स्तवा अविभ्युपा हृदा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वम् 'अथा' अनेन कृतेन
 'ओजसा' बलेन 'निजघ्निः' शत्रून् हन्तुं शीलवान् । तं त्वाम्
 'अविभ्युपा' 'अभीतेन' 'हृदा' मनसा युक्तोऽहं 'रथसङ्गे'
 अस्माकं रथानां सङ्गे 'हिते' शत्रुषु निहिते धने च निमित्ते
 'स्तवे' स्तौमि ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 अस्य व्रतानि नाधुपे पवमानस्य दृष्ट्या

२ १ १८ २ १ १
रुज यस्त्वा पृतन्यति ॥ * ३ * ॥

अथ तृतीयां । हे सोम ! “पवमानस्य” चरतः यस्य
“अस्य” तव “व्रतानि” कर्माणि “दूक्या” दुर्बुद्धिना राक्षसेन
“नाधृषे” आधर्षयितुमशक्यानि स “त्वा” त्वां “यः” दुर्बुद्धिः
शत्रुः “पृतन्यति” योद्धुमिच्छति तं ‘रुज’ बाधेत् ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
तए हिन्वन्ति मदच्युतए हरिं नदीषु वाजिनम् ।
१ २ ३ ४ ५
इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ * ४ * ॥ [२]

अथ चतुर्थी । “मदच्युतं” मदस्य आवयितारं ‘हरिं’
हरितवर्णं ‘वाजिनं’ वलिनं ‘मत्सरं’ मदकारं “तम्” “इन्दु”
सोमं ‘नदीषु’ वसतीवरीषु ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं ‘हिन्वन्ति’ ऋत्विजः
प्रेरयन्ति ॥ ४ ॥ [२]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
मा त्वा के चिन्नि येसुरिन्न

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
पाणिनोऽति घन्वेव ताए झुहि ॥ * १ * ॥

४० विष्णामित्रः । ४० वृद्धी । दे० इन्द्रः । अथामन्द्रै-
रिति वृक्षात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । विष्णामित्रो
यज्ञार्थमिन्द्रमाधयति, हे ‘इन्द्र !’ ‘मन्द्रैः’ मादयिष्वभिः मयूर-

तथा 'हव्योः' अश्वयोः 'अभिस्वरे' अक्षदाभिसुख्येन प्रेरणे
निमित्तभूते सति "रथस्य स्थाता" रथमधिष्ठाता, तथा 'दृढा-
चित्' दृढानामतिबलवतां शत्रूणामपि 'आ रुजः' रुजो भङ्गे
(तु० प०) इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः (३,१,१३५). आ सम-
न्तात् भञ्जको भवति ॥ २ ॥

गम्भीराण् उदधीण् रिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।

प्रसुगोपा यवसं धेनवो

यथा ऋदं कुल्या इवाशत ॥ * ३ * ॥ [३]

अथ तृतीया । हे इन्द्र । त्वं "गम्भीराण्" महावकाशान्
'उदधीन्' ससुद्रान् उदकैः यथा पीपयसि तद्वत् 'क्रतुं' यज्ञस्य
कर्तारम् अमुं यजमानमभिमतफलप्रदानेन 'पुष्यसि' पीप-
यसि । तत्र दृष्टान्तः यथा, "सुगोपाः" समीचीनो गोपालः
"यवसेन" 'गोः' पीपयति तद्वत्, यथा "धेनवः" 'यवसं' दणा-
दिकम् प्राप्नुवन्ति तद्वत् सोमान् प्राप्नोति, ते च सोमाः
'कुल्याः' क्षत्रिमसरितः "ऋदं" महाजलागम्यं यथा प्राप्नुवन्ति
तद्वत् 'आशत' व्याप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ [३]

यथा गौरो अपा कृतं तृष्यन्नेत्यवेरिणम् ।

आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा

गहि कखिषु सु सचा पिव ॥ * २ * ॥

ऋ० देवातिथिः । छ० वृद्धती । दे० इन्द्रः । अथ यथागौरो
 अपाकृतमिति प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'गौरः'
 गौरमृगः, 'लथ्यन्' पिपासन् 'अपा' अङ्गिरुदकैः व्यत्ययेनैकवच-
 नम् (३, १, ८५) 'उडिदम् (६, १, १७१)', इत्यादिना विभ-
 क्तेरुदात्तत्वं कृतम् "इरिणं" निस्तृणं तटाकदेशं 'यथा' येन
 प्रकारेण "अवैति" अवगच्छति अथशब्दोऽभिगच्छत्यर्थे अभि-
 मुखः सन् शीघ्र गच्छति । तथा 'आपित्वे' वन्तुत्वे 'प्रपित्वे'
 प्राप्ते सति हे इन्द्र ! त्वं 'नः' अस्मान् 'तूयं' क्षिप्रनामैतत्
 (निघ० २, १५, ११) शीघ्रम् "आ गच्छि" आगच्छ । आगत्य
 च 'कण्वेषु' कण्वपुत्रेषु अस्मासु 'सचा' सह एकयत्नेनैव विद्यु-
 मानं सर्वं सोमं सुष्ठु 'पिब' ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 मन्दन्तु त्वां मधवन्निन्देन्दवी राधोदेयाय सुन्वते ॥

१ १ १ १ १ १ १ १
 आसुष्या सोममपिवद्यमू

१ १ ७ १ १ १ १ १ १ १

सुतं ज्येष्ठं तद्वधिषे सहः ॥ * २ * ॥ [४]

अथ द्वितीया । हे 'मधवन्' ! धनवन्निन्द्र ! 'इन्दवः' क्लेदनाः
 सोमाः त्वां 'मन्दन्तु' क्षुभयन्तु मन्देर्बल्ययेन परस्मैपदम् (३, १,
 ८५) किमर्थम् ? 'सुन्वते' सोमाभिषयं कुर्वते यजमानाय
 'राधः देयाय' राधसः धनस्य दानार्थे ददातेः 'अचो यत् (३,
 १, ८७)', इति भावे यत्, 'इद्वति (६, ४, ६५)', इतीकारः,
 'यतोऽनावः (६, १, २११)', इत्याद्युदात्तत्वे कटुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् (६, २, १३८) । यत्तुरनुमः (६, १, १०१)', इति सुन्व-

२ २ २ १ २

उतोषो वस्त्र ईशिये ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । “उत” अपिच ‘अश्विनोः’ “सखा”, “असि”,
 “उत” अपिच ‘गवां’ रश्मीनां ‘माता’ निर्माता “असि”,
 ‘उत’ अपिच हे “उपः !” ‘वस्त्रः’ धनस्य ‘ईशिये’ ईश्वरौ भवसि
 ॥ ३ ॥ [६]

१ २ १ २

२ २ १ २

२ २ १ २

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः ।

१ १ २

२ २

स्तुषे वामश्विना वृहत् ॥ * १ * ॥

ऋ० प्रस्फुल्लः । छ० गायत्री । दे० उषाः । अथैषो उपेति
 तृचाल्मकं द्वितीय सूक्तम्, तत्र प्रथमा । ‘एषः’ एषा अस्माभिः
 परिदृश्यमाना ‘प्रिया’ सर्वपां प्रीतिर्हेतुः ‘अपूर्व्या’ पूर्वेषु मध्य-
 रात्रिकालेषु विद्यमाना न भवति किन्त्विदानीन्तनी ‘उषाः’
 उषादेवता ‘दिवः’ द्युलोकस्य सकाशादागत्य ‘व्युच्छति’ तमो
 वर्जयति । हे ‘अश्विना’ । अश्विनौ । ‘वा’ युवां ‘वृहत्’ ‘महत्’
 प्रभूतं यथा भवति तथा ‘स्तुषे’ स्तौमि ॥ १ ॥

१ १ २

२ २

१ १ २

१ २

या दक्षा सिन्धुमातरा मनोतरा रयीणाम् ।

१ १ १ १

२ २ १ २

धिया देवा वसुविदा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘या देवा’ [यावुभावश्विनौ वक्ष्यमाणगुण-
 युक्तौ] तौ स्तुप इति पूर्ववान्वयः । कीदृशी ? ‘दक्षा’ दर्शनीयौ,

‘सिन्धुमातरा’ समुद्रमातृकौ यद्यपि सूर्याचन्द्रमसावेव ससु-
द्रज्ञौ तथाप्यश्विनोः केषाञ्चिन्मते तद्रूपत्वात् तथात्वम्, ‘रयीणां’
धनानां-‘मनोतरा’ मत्तसा तारयितारौ, ‘धिया’ कर्मणा ‘वसु-
विदा’ निवासस्थानस्य लभयितारौ मनोतरा मनसा तरत
इति मनोतरौ, तंतेरन्तर्भावितण्यर्थात्, ‘ऋदोरप् (३, ३,
५७)’, ‘इत्यप्, पूर्वपदान्तस्य सकारस्य कृत्वे सति छान्दसमु-
त्वम् । रयीणां, “नामन्यतरस्याम् (६, १, १७७)”, इति नाम
उदात्तत्वम् । धिया, ‘सावेकाच (६, १, १६८)’, इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । वसुविदा, वसूनि निवासस्थानानि विन्देति इति
वसुविदौ ‘क्लिप् च (३, २, ७६)’, इति क्लिप् ॥ २ ॥

१ १ २ १ १ २ ३ २ ४ १ २ १ १ २
वच्यन्ते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
यद्वाऽ० रथो विभिष्यतात् ॥ * ३ * ॥ [७]

अथ तृतीया । हे अश्विनी ! ‘वां’ युवयोः सम्बन्धी रथः
‘जूर्णायाम्’ नानाशास्त्रैः स्तुतायाम् ‘अधिविष्टपि’ स्वर्गलोके
‘यद्’ यदा ‘विभिः’ अश्वैः ‘पतात्’ पतति गच्छति, तदानीं
‘वां’ युवयोः ‘ककुहासः’ स्तुतयः “वच्यन्ते” अस्माभिरुच्यन्ते
ब्रवीतेत्येकं, ‘सुबो वचिः (२, ४, ५३)’, इति वच्चादेशः, ‘वचि-
स्त्वपि (६, १, १५)’, इत्यादिना सम्प्रसारणम्, ‘सम्प्रसारणाच्च
(६, १, १०८)’, इत्यत्र छान्दसीत्यनुवृत्तेः परपूर्वत्वस्य पाचिक-
त्वात् यणादेशः, प्रत्ययस्वरः । ककुहासः, ‘ककुभं शृङ्गे विदुः
प्रधाने च’, इत्यभिधानात्, प्राधान्याभिधायिना ककुप्शब्देन
तत्प्रतिपादका स्तुतयो लक्ष्यन्ते, इत्वं छान्दसम्, ‘आल्लसेर-
सुक् (७, १, ५)’, इत्यसुक् । जूर्णायाम्, जूप् ययोहानी (दि०

प०), अत्र स्तुत्यर्थः, धातूनामनेकार्थत्वात्, निष्ठायां “श्रुतः
 किति (६, २, ११)”, इति इट्प्रतिषेधः, “बहुलञ्छन्दसि
 (७, १, १०३)”, इति उच्चम्, “रदाभ्यामिति (८, २, ४२)
 निष्ठानत्वम्, प्रत्ययस्वरः (३, १, ३) । विभिः, वीः गत्यादीं
 (अदा० प०) वियन्ति गच्छन्ति वयः अस्ताः, औणादिको डि-
 प्रत्ययः । पतात्, पतृञ् गतो (भा० प०), लोच्यङागमः, “इतश्च
 स्रोपः (३, ४, ७)”, इतीकारस्रोपः ॥ ३ ॥ [७]

२१२ १ १ १२२ १ २

उपस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

१२ १ १ १ १२ १ १ १

येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । छ० उष्णिक् । दे० उपाः । अयो-
 पस्तच्चित्रमिति छत्रं छतीय सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
 “वाजिनीवति ।” वाजो हविर्लक्षणमक्षः, तद्युक्ता वाजिनी,
 तया क्रियया युक्ते । “उपः” उपोदेवते । “अस्मभ्य” “चित्रं”
 चायनीय “तत्” धनम् “आ भर” आहर प्रयच्छ । “येन”
 धनेन “तोकं” पुत्रं “तनयं” तत्पुत्रं “च” धामहे दधमहे धार-
 यामः अत्र निरुक्तम्, “उपस्तच्चित्रं चायनीय मंहनीयं धन-
 माहरास्मभ्यमन्नवती येन पुत्राय पौत्राय दधीमहि. (निरु०
 दे० ६, ६)”, इति । धामहे, दधातेर्लटि “बहुलञ्छन्दसि (२, ४,
 ७३)”, इति शपो लुक्, व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्, यद्वा, लोटि
 आङुत्तमस्य पिच्च (३, ४, ८२)”, इत्याङागमः प्रत्ययस्य पिङ्-
 ङावय, अतः प्रत्ययस्य पिष्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते,
 अस्मिन् पक्षे “एत ऐ (३, ४, ८३)”, इत्येत्वाभावो व्यत्ययेन

दृष्टव्यः, “यदृत्तात्रित्वम् (८, १, ६६)”, इति निघातप्रति-
षेधः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

उपो अद्योह गोमत्यश्रावति विभावरि ।

३ २ ३ १ २

रेवदस्मै व्युच्छ सूनुतावति ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे “गोमति” ! अस्माभ्यं दातव्यैः गोभिर्युक्ते ।
तथा “अश्रावति” अश्वैर्युक्ते । “विभावरि” विशिष्टप्रकाशोपेते ।
“सूनुतावति” प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनुता, तादृश्या वाचा
युक्ते । एवम्युक्ते हे “उपः” ! उपोदेवते ! “अद्य” इदानीं प्रभात-
समये “इह” अस्मिन् देशे “अस्मै” अस्माकं “रेवत्” ‘रयेर्मतो’
वङ्गलम् (६, १, ३४ वा०)”, इति सम्प्रसारणम्, ‘छन्दसौरः
(८, २, १५)”, इति मतुपो वत्वम्, ‘रियब्दाश्च मतुप उदात्तत्व’
वक्तव्यम् (६, १, १०६ वा०)”, इति मतुप उदात्तत्वम् धनयुक्तं
कर्म यथा भवति तथा ‘व्युच्छ’ नैशं तमो निवारय उच्छी
विपासे (भा० प०) विवासो वर्जनम् ॥ २ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २

युङ्क्त्वा हि वाजिनीवत्यश्राप् अद्यारुणाप् उपः ।

१ २ ३ २ १ १ २ ३ १ २

अथा नो विप्रवा सौभगान्या वह ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया । हे ‘वाजिनीवति’ ! हविलचषावति ! ‘उपः’
उपोदेवते ! ‘अरुणान्’ अरुणवर्णान् ‘अश्वान्’ अश्वस्थानी-
यान् गोविशेषान् ‘दीर्घादटि समानपदे (८, ३, ८)”, इति
संहितायां नकारस्य रुत्वम्, ‘आतोऽटि नित्यम् (८, ३, ३)”,

इति सानुनासिक आकारः एवम्भूतान् 'अद्य' अस्मिन् काले
 "युङ्क्त्वा हि" योजयेव० हिरवधारणे 'अथ' अनन्तरं रथ-
 मारुह्य 'विश्रा' सर्वाणि 'सौभाग्यानि' 'सुभगान्मन्त्रे' (५, १,
 १२६ वा०), इत्युद्गात्रादिषु पाठात् भावकर्मणोरर्थयोः 'प्राण-
 भृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् (५, १, १२६)', इत्यञ्
 प्रत्ययः, । 'ह्रज्जम सिन्धन्ते पूर्वपदस्य च', इत्युभयपदद्वयौ प्राप्तायां
 'सर्वविधीनां कृन्दसि वैकल्पिकत्वात् अवोत्तरपदस्य वृद्धिर्न
 भवतीत्युक्तम्, 'सौभाग्यानि' सर्वाणि सौभाग्यानि 'नः' अस्मभ्यम्
 'आ वञ्च' आनय ॥ १ ॥ [८]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

अर्वायथः समनसा नि यच्छतम् ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । कृ० उष्णिक् । दि० उपाः । अथाश्विनाव-
 त्तिरिति वच चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । उपसा साहचर्याद्
 बुद्धिस्थावश्विनाविदमार्दिकेन वचनेन सूयते हे 'अश्विना' । अश्व-
 वन्ती व्यापनशीली वा देवी । 'दसा' शत्रूणासुपक्षपयितारौ
 'अश्वत्' अश्वार्क 'वर्त्ति' वर्त्तनहेतुभूतं गृहम् 'आ' समन्तात्
 'गोमत्' बहुभिर्गोभिर्युक्तं 'हिरण्यवत्' हितरमणीयधनयुक्तं
 च यथा भवति तथा 'समनसा', समानमनस्को सन्तो 'युवां'
 युष्मदीयं 'रघम्' 'अर्वाक्' अर्वाचीनम् अश्वदभिसुखं 'निय-
 च्छतम्' आपर्त्तयतम् अश्वत्, 'सुपां सुलुक्' (०, १, २८), इति
 पठ्या लुक् ॥ १ ॥

एह देवा मयोमुवा दसा हिरण्यवर्त्तनी ।

२ १ १ २ १ २
उषर्वुधो वहन्तु सोमपीतये ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘उषर्वुधः’ उपसि प्रबुद्धा अश्वाः ‘इह’ अस्मिन् यागे ‘सोमपीतये’ सोमपानाय ‘दत्ता’ शत्रूनामुपक्ष-
पयितारौ अश्विनौ ‘आ वहन्तु’ आनयन्तु । कीदृशौ ? ‘देवा’
देवनशीलौ दानादिगुणयुक्तौ वा “मयोभुवा” मयसः ‘आरो-
ग्यप्रदस्य सुखस्य भार्यायितारौ “अश्विनौ वै देवानां भिषजौ”,
इति श्रुतेः । “हिरण्यवर्त्तनी” वर्त्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या वर्त्तनि-
शब्देन रथ उच्यते सुवर्णमयो वर्त्तनिर्ययोस्ती देवा, इत्यादिषु
त्रिषु ‘सुपां सुलुक् (७, १, ३८)’, इत्याकारः ॥ २ ॥

२ ३ २४ २ १ २ ३ २४ २ १ २ ३ १ २
यावित्वा श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रधुः ।

२ ३ १ २ २ २
आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवम् ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । हे अश्विनौ ! “यौ” युवां “दिवः” लोकात्
‘श्लोकम्’ उपश्लोकनीयं प्रशंसनीयं “ज्योतिः” तेजः ‘इत्या’
इत्यमस्माभिरनुभूयमानेन प्रकारेण “चक्रधुः” कृतवन्तौ केषा-
श्चिन्मतेन सूर्याचन्द्रमसावश्विनावित्युच्येते । ‘तदुक्तं’ यास्मिन्,
‘तत्त्वावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्या-
चन्द्रमसावित्येके (नि० दै० ६, १)’, इति । तथाच प्रकाशकत्वं
तयोरुपपन्नं तौ ‘युवं’ युवां ‘नः’ अस्मभ्यम् ‘ऊर्जं’ बलप्रदम्ब्रम्
‘आ वहतम्’ आनयतं प्रयच्छतम् । श्लोकं श्लोकं सद्वाते (भा०
आ०), अयं मूलार्थोऽपि, कर्मणि घञ्, जित्वादाद्युदात्तत्वम्
(६, १, १८७) ॥ ३ ॥ [६]

एषि सामवेदार्थप्रकाशे उल्लासव्यस्यैकोनविंशत्यायस

द्वितीयाः अष्टः ॥ १ ॥

३ १ २२ ३ २७ ३ २ ३ १ २२ ३ २ २
अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।

२ ३ २ ३ २७ ३ १ २
अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
वाजिन इषष्टु स्तोढभ्य आ भर ॥ * १ *

ऋ० वसुन्धुतः । छ० पंक्तिः । दे० अग्निः । अथ तृतीये
खण्डे, अग्निन्तमन्य इति त्रिचातकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
'तम्' अग्निं 'मन्ये' स्तौमि, "यः" अग्निः 'वसुः' वासकः,
'यम्' 'अस्तं' सर्वेषां गृहवृद्धाययभूतम् 'धेनवः' गावः
'यन्ति' गच्छन्ति प्रीणयितुम्, "अस्तम्" उत्तमघ्नम् 'अर्वन्तः'
अरणवन्तः अश्वाः 'आशवः' शौघगामिनः यन्ति, तथा
'नित्यासः' नित्यप्रवृत्तयो 'वाजिनः' इविलक्षणावन्तो यज-
मानाः यम् 'अस्तं' यन्ति तम् मन्ये, 'इषम्' अयं 'स्तोढभ्यः'
अक्षभ्यम् "आ भर" हे अग्ने । आहर ॥ १ ॥

३ २७ ३ १ २ २ २ २ २ २ १ २
अग्निर्हि वाजिनं विशे ददाति विश्वचर्षणिः ।

३ २ ३ २ ३ २ २ २ २ २ २ २
अग्नी राये स्वाभुवष्टु स प्रीतो

३ २ २ ३ २ २ २ २ २ २ २ २
याति वार्यमिषष्टु स्तोढभ्य आ भर ॥ * २ *

अथ द्वितीया । 'अग्निः हि' अयमग्निः खलु 'विशे' यज-
मानाय 'वाजिनम्' अचयन्तं पुत्रम् अश्वम् अयं वा 'ददाति'
प्रयच्छति, 'विश्वचर्षणिः' विश्वे चर्षणयो मनुष्या रक्षणीया

अर्चका वा यस्य स तथोक्तः । यद्वा, पश्यतिकर्मेतत् सर्वस्य
द्रष्टा अग्निः 'राये' धनार्थिने अथवा द्वितीयार्थे चतुर्थी (३, १,
८५) धनम् 'स्वाभुवं' सुष्ठु सर्वत्र व्याप्तम् 'वार्यं' सर्ववैरणीयं
प्रीतः सन् 'याति' यमयति दातुं वा गच्छति । इपमित्यादि
पूर्ववत् ॥ २ ॥

सो अग्निर्यो वसुगृणे सं यमायन्ति धेनवः ।

समर्वन्तो रघुद्रुवः सः सुजातासः

सूरय इषः स्तोतृस्य आ भर ॥ * ३ * ॥ [१०]

अथ तृतीया । 'सः अग्निः' स खल्वग्निः 'यः' 'वसुः'
वासकः 'गृणे' स्तूयते 'यं' 'धेनवः' 'समायन्ति' होमार्थं
प्रापयन्ति, 'अर्वन्तः' अश्वाः 'रघुद्रुवः' लघुगमनाः 'सम्'
आयन्ति, 'सुजातासः' शोभनप्रादुर्भूताः 'सूरयः' मेधाविनः
'सम्' आयन्ति । स खल्वग्निरिति शेषं पूर्ववत् ॥ ३ ॥ [१०]

महे नो अद्य बोधयोषी राये दिवित्मती ।

यथा चित्रो अबोधयः सत्य-

श्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनुते ॥ * १ * ॥

ऋ० सत्यश्रवाः वत्सः वा । छ० पंक्तिः । दे० उपाः । अथ महे-
नो अद्येति द्वचं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'अद्य' अस्मिन्

यागदिने, हे 'उपः' ! उपो देवि ! 'दिविज्जती' दौष्टिमती 'त्व' 'नः' अस्मान् 'महे' महते 'राये' धनप्राप्तये 'बोधय' प्रज्ञापय प्रकाशयेत्यर्थः सति हि प्रकाशे क्रतुद्वारा द्रव्यस्यार्जयितुं शक्यत्वात् । 'यथा चित्' यथैव पूर्वं 'नः' अस्मान् 'अबोधयः' अतीतेषु दिनेषु यथा बोधितवती, तद्वदद्यापीत्यर्थः । हे 'सुजाते' ! शोभनप्रादुर्भूते ! 'अश्वसूनुते' अश्वार्यां प्रियसत्यात्मिका स्तुतिवाम् यस्याः सा हे तादृशि देवि ! 'वाय्ये' वय्यपुत्रे 'सत्यश्वसि' मय्यनुगृहाणेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छो दुहितर्दिवः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
सा व्युच्छ सहीयसि सत्य-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
श्वसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनुते ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे "दिवः दुहितः" सूर्यस्य पुत्रि उपः ! 'या' त्वं सुनीथे एतन्नामके 'शौचद्रथे' शुचद्रथस्यापत्ये पूर्वं 'व्यौच्छः' व्यवसयः तमासि, 'सा' त्वं 'सहीयसि' अतिशयेन वक्षयति 'वाय्ये' वय्यपुत्रे 'सत्यश्वसि' मयि "व्युच्छ" तमो विवासय उच्छी वियासि (भा० प०) विवासो वर्जनम् । शिष्टं समानम् ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
सा नो यद्याभरदसुर्युच्छा दुहितर्दिवः ।

१४ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
यो व्यौच्छः सहीयसि सत्य-

३ २ ३ १२ ३ १२

वाहसा माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ * २ *

अथ द्वितीया । हे 'अश्विना' ! अश्विनी ! "अत्यायातं" सर्वान् यजमानानतिक्रम्य आगच्छतम् 'अहम्' ऋषिर्घा 'विष्वाः' सर्वा अस्मद्विरोधिप्रजाः 'सना' सदा 'तिरः' करोमि अथवा, 'अहं तिरः सना', इति सम्बन्धः । प्राप्ताः विष्वाः सर्वाः क्रिया युष्मदीया अंतुष्टेया इत्यर्थः, सना सनातनी 'दक्षा' शत्रूणां सुपक्षपयितारी, 'हिरण्यवर्त्तनी' हिरण्यरथी 'सुपुम्णा' सुधनी "सिन्धुवाहसा" नदीनां प्रवाहयितारी वृष्टिप्रेरणेन तादृशी युवामत्यायातम् ॥ २ ॥

१ १ १२ १ १२ १ १२ १ १२ १२

आ नो रत्नानि विभ्रतावश्विना गच्छतं युवम् ।

१२ १२

१ १ २

रुद्रा हिरण्यवर्त्तनो लुपाणा वाजिनी-

१ २ २ १२ ३ १२

वसू माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ * ३ * ॥ [१२]

अथ तृतीया । हे 'अश्विना' ! अश्विनी ! "युवं" युवा 'नः' अस्मभ्य 'रत्नानि' रमणीयानि 'विभ्रता' विभ्रती धारयन्ती सन्ती अस्मान् 'आगच्छतम्' । हे 'रुद्रा' ! रुद्रपुत्री । सुखी । वा 'वाजिनीवसू' वाजिनधनी युवा 'हिरण्यवर्त्तनी' हिरण्यरथी 'लुपाणा' यत्र सेवमानो सन्ती आगच्छतमिति । माध्वी-त्यादि गतम् ॥ ३ ॥ [१२]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य अष्टमप्रपाठस्य

तृतीयः खण्डः ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
अवोध्याग्निः समिधा जनानां

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।

१ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
यद्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
प्र भानवः सस्रते नाकमच्छ ॥ * १ * ॥

ऋ० युधः गविष्ठिरः वा । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ चतुर्थे खण्डे, अवोध्याग्निः समिधाजनानामिति वृत्तात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । अयम् 'अग्निः' 'जनानाम्' अध्वर्यादीनां 'समिधा' समिद्धिः 'अवोधि' प्रबुद्धोऽभूत् । 'धेनुम् इव' अग्निहोत्रार्थं धेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते नवत्, 'आयतीम्' आगच्छतीम् 'उपसं प्रति' उपःकाल इत्यर्थः । अथ प्रबुद्धस्याग्नेः 'भानवः' रश्मयः ज्वालाः 'यद्वाः' महान्तः 'वयां' शाखां 'प्रोज्जिहानाः' प्रोद्धयमन्तो वृत्ता इव यद्वा, 'महान्तः प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तः भानवः 'नाकम्' अन्तरिक्षम् 'अच्छ' आभिमुख्येन 'प्र सस्रते' प्रसरन्ति ।

'सस्रते'-सिस्रते, इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अवोधि होता यजथाय देवा-

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
नूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
समिद्धस्य रुशददर्शि पाजो

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

महां देवस्तमसो निरमोचि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । अयं 'होता' होमनिष्पादकः 'अग्निः'
 'देवान्' यष्टव्यान् 'यज्वाय' यष्टुम् 'अबोधि' बुध्यते । सोऽग्निः
 'प्रातः' काले 'सुमनाः' शोभनमनस्कः यजमानानुग्रहबुद्धिः
 सन् 'ऊर्ध्वः' 'अस्त्रात्' उत्तिष्ठति । 'समिद्धस्य' अस्य 'वयत्'
 रोचमानं 'पाजः' बलं ज्वालाक्षयम् 'अदर्शि' दृश्यते । अथ
 तथाभूतः 'महान् देवः' 'तमसः' अन्धकारात् 'निरमोचि' सर्वं
 जगत् निरमोचयत् ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

यदीं गणस्य रश्नामजीगः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

शुचिरङ्ते शुचिभिर्गीभिरग्निः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

आदक्षिणां युज्यते वाजयन्त्यु-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

तानामूर्ध्वो अधयज्जुह्वभिः ॥ * ३ * ॥ [१३]

अथ तृतीया । 'यद्' यदा 'ईम्' अयमग्निः 'गणस्य' सङ्घा-
 तात्मकस्य जगतः 'रश्नां' रज्जुमिव व्यापारप्रतिबन्धकं तमः
 'अजीगः' गिरति गृह्णाति, वा समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा
 'शुचिः' दीप्तः 'अग्निः' 'शुचिभिः' गोभिः व्यापारप्रतिबन्धकै-
 र्दीप्तैः रश्मिभिः 'अङ्ते' अन्तर्गते विश्वं जगत् 'आत्' अनन्तर-
 मिव 'दक्षिणां' प्रहृष्टा 'वाजयन्ती' हविलक्षयमजं प्रदातुमि-
 च्छन्ती 'जुह्वभिः युज्यते' युक्ता भवति अथवा, दक्षिणां प्रहृष्टा-

ज्यधारा युञ्जते तां धाराम् 'उत्तानाम्' ऊर्ध्वस्थितामुपरि
विस्तृताम् 'ऊर्ध्वः' उन्नतः सन् 'जुह्वभिः' 'अधयत्' पिवति
॥ ३५ [१३]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
ब्रूदध् श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागा-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
च्चिवः प्रकेतो अजनिष्ट विम्बा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
यथा प्रसूता सवितुः सवा-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
यैवा रात्रुपसे योनिमारैक् ॥ * १ *

ऋ० कुक्षः । छ० त्रिष्टुप् । दे० उपाः । अथेदं श्रेष्ठमिति
द्विचाल्पकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'ज्योतिषां' यद्जनच-
त्रादीनां द्योतमानानां मध्ये 'इदम्' उप आख्य 'ज्योतिः'
'श्रेष्ठ' प्रथम्यतमम् अस्य कीदृतिशयः ? इति चेत्, उच्यते,
नक्षत्रादिकं ज्योतिस्त्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत्, चन्द्रस्तु
यद्यप्यन्यं प्रकाशयति तथापि न विस्मष्टप्रकाशः, औपसन्तु
ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोऽन्धकारनिराकरणेन विशेषेण प्रका-
शकम् अतः प्रथम्यतममित्यर्थः । तादृशं ज्योतिः 'आ अगात्'
पूर्वस्थां दिश्यागमत् । आगते चैतस्मिन् "च्चिवः" चायनीयः,
'प्रकेतः' अन्धकाराहतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकः, तथा
'विम्बा' विभुर्व्याप्तः सन् "अजनिष्ट" प्रादुरभूत् । किञ्च, 'यथा'
'रात्री' रात्रिः स्वयं 'सवितुः' सूर्यस्यैव प्रकाशात् 'प्रसूता' उत्पन्ना
सूर्यो ह्यस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति तस्मिन्ननस्तमिते रात्रे-

रूपस्यभावात् एवमेव रात्रिरपि “उपसे” “सवाय” उपस-
 उत्पत्तये तदीयां ‘योनिं’ स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणम्
 “भारेक्” भारेचितवती कल्पितवतीत्यर्थः यद्वा, “प्रसूता”
 रात्रिसकाशादुत्पन्ना उपाः ‘सवितुः’ सूर्यस्य ‘सवाय’ प्रसवाय
 जनने यथा भवति एवं ‘रात्रिः’ अपि ‘उपसे’ उपसो यत्प्र-
 तदर्थे ‘योनिं’ स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती । अत्र निह-
 तम्, “इदं यं छं ज्योतिषां ज्योतिरागमश्चित्रं” प्रकेतनं प्रज्ञात-
 तममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रि-
 रादित्यस्यैवं रात्र्युपसे योनिमरिचत् स्थानम् (निद० नै० २,
 १८)”, इति श्रौष्ठम्, प्रशस्यशब्दादातिशायनिक इष्टम् (५, १,
 ५५), “प्रशस्यस्य यः (५, १, ६०)”, इति आदेशः, “प्रकृत्यै-
 काच् (६, ४, ६२)”, इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । अगात्
 एतेर्लुङि “इणो गा लुङि (२, ४, ४५)”, इति गादेशः,
 “गातिस्था (२, ४, ७७)”, इति सिचो लुक् । प्रकेतः, कित
 ज्ञाने (भा० प०) अन्तर्भावितव्यार्थात् कर्मणि सञ्, “द्याया-
 दिना (६, २, १४४) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अजनिष्ट, जनी
 प्रादुर्भावे (दि० आ०) लुङि सिच इडागमः । विभ्वा, “विप्र-
 सम्भरो दुसञ्ज्ञायाम् (३, २, १८०)”, इति दुप्रत्ययः । “सुपां
 सुलुक् (७, १, ३८)”, इत्यादिना सोराकारादेशः, “सोः सुपि
 (६, ४, ८३)”, इति यणादेशस्य “न भूसुधियोः (६, ४, ८५)”,
 इति निषेधे प्राप्ते, “छन्दस्युभयथा (६, ४, ८६)”, इति यणा-
 देशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्, यद्वा, विपूर्वात् भवतेरीणादिकी
 दुन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् (६, १, १८७) । प्रसूता,
 सुनोतेः कर्मणि निष्ठा, “गतिरनन्तरः (६, २, ४८)”, इति
 गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सवाय, “छन्दसि जयसवौ वक्तव्यौ (३,
 २, ५० वा०)”, इति निपातनात् अच्, चित्स्वरः (६, १,

१६६) । रात्री, “रात्रेखाजसौ (४, १, ३१)”, इति डीप,
 “यस्येति च (६, ४, १४८)”, इतीकारलोपः । आरैक्, रिचिर्
 विरेचने (६० उ०), सङ्घि “वहुलव्यन्दसि (२, ४, ७३), इति
 विकरणस्य लुक्, लघूपधगुणे (७, ३, ८६), “हल्ङगाभ्यः (६,
 १, ६८)”, इति तिलोपः, वर्णव्यापत्या व्यत्ययेन एकारस्यैकारः
 (३, १, ८५) ॥ १ ॥

१९ १ १२ २ २ ३
 रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागा-

१२ ३ १ १२
 दारैरु कृष्णा सदनान् यस्याः ।

३ १२ ११२ ३२४
 समानवन्धू अमृते अनूची

३ १२ ३ २
 द्यावा वर्णं चरत आमिनानि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । श्वेत्या इति उपसो नामधेयम् (निघ०
 १, ८, १२) “रुशती” दीप्ताय “श्वेत्या” श्वेतवर्णीयाः. “रुश-
 द्वा” रुशन् दीप्तः सूर्यो वक्षो यस्याः सा तथोक्ता यथा मातुः
 समीपे वक्षः सञ्चरति एव सुपसः समीपे सूर्यस्य नित्यमव-
 स्थानात् तद्वत्त्वम् अथवा यथा वक्षो मातुः स्तन्यं रसं पिबन्
 चरति एव सुपसोऽवस्थायाख्यं रसं पिबन् वक्ष इत्युच्यते
 तादृशी सती “आगात्” आगतवती । आगताया उपसः ‘कृष्ण’
 कृष्णवर्णा रात्रिः ‘सदनानि’ स्थानानि स्वकीयानि अन्यर्क्ष-
 यामलक्षणानि “आरैक्” आरेचितवती कल्पितवतीत्यर्थः उ-
 द्दत्तेतत्पूरणः अपिचेतेरात्रयोपसी “समानवन्धू” समानेन एकेन

सूर्याख्येन वन्धुना सख्या युक्ते यद्वा, सूर्येण सह सम्बन्धे, यथा
 उपा उदेष्यतां सूर्येण सम्बन्धे एवं रात्रिरपि अस्तं गच्छता
 सूर्येण सम्बन्धे, “अमृते” मरणरहिते कालात्मकतया नित्य-
 त्वात् “अनूची” अनूची प्रथमं रात्रिः पश्चात् उपा इत्यनेन
 क्रमेण गच्छन्त्यो यद्वा, सूर्यगत्यनुसारेण गच्छन्त्यो एवमभूते
 “वर्ण” सर्वेषां प्राणिनां रूपम् “आ भिनाने” जनयन्त्यो यद्वा,
 स्वकीयं रूपं हिंसन्त्यो, उपसा नैशं तमो निवर्त्यन्ते, प्रकाश-
 व्यक्तसुषुप्तौ रूपं रात्र्या एवं विधे सत्यो “द्यावा” द्योतमाने
 ‘चरतः’ प्रतिदिवसमावर्तन्ते यद्वा, द्यावा नभसोऽन्तरिक्षमार्गेण
 चरतः प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र निरुक्तम्, “रुग्दृष्टा सूर्य-
 वक्ता । रुग्दिति वर्णनाम, रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या
 वत्तमाह साहचर्याद्रसदृशत्वाद्वा । रुग्ती खेत्यागात् । खेत्या
 खेततेररिचत् कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णावर्णा रात्रिः कृष्णं
 कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णाः । अथैने संस्तौति समानवन्धू समान-
 वन्धने अमृते अमरणधर्माणामनूची अनूचावितरेतरमभिप्रेत्य
 द्यावावर्णं चरतस्ते एव द्यावी द्योतनादपि वा द्यावा चरत-
 स्तया सह चरत इति स्यादामिमाने आमिन्वाने अन्योऽन्य-
 स्याध्यात्मं कुर्वाणे (निरु० नै० २, २०)”, इति । खेत्या, खिता
 वर्णे (भा० आ०), अस्यास्यस्तात् “अचो यत् (३, १, ८७)”,
 इति भावे यत्, णिलोपः, अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयोऽच् (५, २,
 १२७) । अमृते अमृतं मरणमनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ “नजो”
 जंरमरमित्यन्ता (६, २, ११६), इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
 अनूची, अनुपूर्वादक्षतेः “अद्विगित्यादिना किन् (३, २, ५८),
 “अनिदिताम् (६, ४, २४)”, इति नलोपः, “अक्षतेर्दोषमङ्गा-
 नम् (४, १, ६, वा०)”, इति ङीप्, “अचः (६, ४, १३८)”,
 इत्यकारलोपे, “चौ (६, ३, १३८)”, इति दीर्घः, “अनुदात्तस्य

य यत्रोदात्तलोपः (६, १, १६१)", इति. डीप उदात्तत्वम्,
 "सुपां सुलुक् (७, १, ३८)", इति. विभक्त्युक् । अमिगाने,
 मीनातेः क्रैयादिकस्य शानचि. "मीनातेर्निगमे (७, १, ८१)",
 इति अस्रत्वम् ॥ २ ॥

१ १७ १ १ १ १ १७
 समानो अध्वा स्वसोरनन्त-

१ १ १ १ १ १
 समन्यान्या चरतो देवशिष्टे ।

१ १ १ १ १ १ १ १
 न मेयेते न तस्यतुः सुमेके

१ १ १ १ १ १ १ १
 नक्तोपासा समनसा विरूपे ॥ * ३ * ॥ [१४]

अथ तृतीया । "स्वसोः" भगिन्योः रात्रुप्रसोः "अध्वा"
 सञ्चरणसाधनभूतो मार्गः "समानः" एक एव येन आकाश-
 मार्गेण तया निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपि, स च मार्गः "अनन्तः"
 अवसानरहितः "तं" मार्गं "देवशिष्टे" देवेन द्योतनानेन
 सूर्येणानुशिष्टे शिञ्चिते सत्यौ "अन्यान्या" एकैका "चरतः"
 क्रमेण गच्छतः । अपिच "सुमेके" शोभनमेहने सर्वेषामुत्पा-
 दकत्वाच्छोभनप्रजनने 'नक्तोपासा' रात्रिरुपास 'विरूपे' तमः-
 प्रकाशस्रष्टव्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते, अपि 'समनसा' समान-
 मनस्के ऐकमत्यं प्राप्ते सत्यौ 'न मेयेते' परस्परं न हिंस्तः, तथा
 'न तस्यतुः' कचिदपि न तिष्ठतः सर्वदा लोछानुग्रहार्थं गच्छत
 इत्यर्थः अन्यान्या, 'कर्तव्यतिष्ठारे सर्वनाम्नो द्वे भयत इति
 वक्ष्यं' समासवक्क वक्ष्यम् (८, १, १२ वा०), इत्यन्यगद्दस्य

द्विर्भाषा, 'तस्य परस्माद्वेडितम् (८, १, २)', इत्याम्बेडितसञ्-
 ज्ञायाम् "अनुदात्तश्च (८, १, ३)", इत्याम्बेडितानुदात्तत्वम् ।
 देवशिष्टे, शासु अनुशिष्टौ (अदा० प०), शास्तेः कर्मणि निष्ठा,
 'यस्य विभाषा (७, २, १५)', इतीट्प्रतिषेधः, 'शास इदङ्'
 ङ्लोः (६, ४, ३४)', इति उपधाया इत्वम्, "शासिवसिघसी-
 नाश्च (८, १, ६०)", इति पत्वम्, द्वितीयाकर्मणि (६, २, ४८)",
 इति पूर्यपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मेघेते—मेघतिर्हिंसार्थो भौवा-
 दिकोऽनुदात्तेत् । सुमेके, मिह सेघने (भा० प०), भावे घञ्,
 शीभनो मेहो ययोस्ते व्यत्ययेन ककार. (३, १, ८५), उत्तर-
 पदस्य जित्स्वरेशाद्युदात्तत्वम् "इच्छन्दसि (६, २, ११८)",
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । नक्तोपासा, सुपा सुलुगिति (७, १,
 ३८) विभक्तोराकारः ॥ ३ ॥ [१४]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

आ भात्यग्निरुपसामनीक-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

१. मुद्दिप्राणां देवया वाचो अण्युः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

अर्वाञ्चा नूनं रथ्येह यातं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

पौपिवाप्समश्विना घर्ममच्छ ॥ * १ * ॥

ऋ० अत्रि. । ऋ० त्रिष्टुप् । दे० अश्विद्वयः । अथाभात्य-
 ग्निरिति ढच्चात्मकं ढतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । "उपसाम्"
 "अनीकम्" अनीकभूतम् अनीकं सुखम्, उपसि प्रबुद्धमान
 इत्यर्थे. तादृशः 'अग्निः' "आ भाति" दीप्यते अथवा, उपसा

सुखमाभाति दीपयति । उपःकाले ह्यग्नयः प्रतिबुध्यन्ते किञ्च,
 'विप्राणां' मेधाविनां स्तोतॄणां 'देवयाः' देवकामाः 'वाचः'
 स्तोत्राणि 'उदस्युः' उत्तिष्ठन्ति । यच्चादेवं तस्मात् हे "रथ्या" !
 रथस्वामिनावशिनी ! 'अर्वाञ्चा' अष्टादभिसुखावशिनी 'नूनम्'
 'इह' यज्ञे 'यातम्' आयातम् ।
 कं प्रति ? "पिपीवांसं" स्याद्भैः परितुष्टं "घर्मं" प्रदीप्तं यज्ञं
 यज्ञा, 'पिपीवांसम्' आप्यायितं घर्मघरणरूपं सीमरसम्,
 अथवा, घृतादिना "पिपीवांसं" 'घर्मं' प्रवर्ग्यम् 'अच्छ' अभि-
 स्नानं आयातम् प्रवर्ग्यं च सूक्तस्य विनियोगो बहुचानाम् ॥१॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 न संस्कृतं प्रमिमीतो गमि-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 ष्ठान्ति नूनमशिनीपस्तुतेह ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 दिवाभिपित्वेऽवसागमिष्ठा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 प्रत्यवर्त्ति दाशुषे शम्भविष्ठा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे अशिनी ! "संस्कृतं" घर्मं 'न प्रमिमीतः'
 न चिंत्सां किन्तु 'अन्ति' अन्तिके घर्मसमीपे 'नूनम्' इदानीम्
 'इह' यज्ञे "गमिष्ठा" गन्तुतमो युवाम् "अशिना" अशिनी
 'उपस्तुता' उपस्तुतौ भवतः 'दिवाभिपित्वे' दिवसस्याभिपतने
 प्रातःकाले 'अवसा' रक्षणनिमित्तेनावेन सह 'अवर्त्ति' वर्त्ति-
 नीवनं तदभावो अवर्त्तिस्तद्रहितं यथावम् 'आगमिष्ठा' आग-
 न्तुतमौ । आगत्य च 'दाशुषे' हविर्दत्तवते यजमानाय "शम्भ-
 विष्ठा" सुखस्य भाषयितारी भवतः ॥ २ ॥

११ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
उता यातम् सङ्गवे प्रातरङ्गो

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१
मध्यन्दिन उदिता सूर्यस्य ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
विदां नक्तमवसां शन्तमेन

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
नेदानीं पीतिरश्विना ततान ॥ * ३ * ॥ [१५]

अथ तृतीया । अङ्गो वेधा, वेधा, पञ्चधा, पञ्चदशधा,
इति नानाविधा भागाः सन्ति, इह पञ्चधा विभागा आस्ताः
'उत' अपिच 'आयातम्' आगच्छतम् । कदा ? 'सङ्गवे' सङ्गव-
काले सङ्गच्छन्ते गावो दोहभूमिं यस्मिन् काले स-सङ्गवः ।
रात्र्यपरभागकाले हि गावो वने हिमवद्वनानि भक्षयन्ति, भक्ष-
यित्वा पुनर्दोहाय सङ्गवे प्रतिनिवर्तन्ते, तथा 'प्रातः' कालेऽपि
तथा 'मध्यन्दिने' अङ्गो मध्यकाले, 'सूर्यस्य' 'उदिता' उदितौ
अभ्युदये अत्यन्तप्रवृद्धसमये अपराह्णे इत्यर्थः एतत्सायाह्न्या-
प्युपलक्षणम् । न केवलसुप्तोपवेव कालेषु, किन्तर्हि ? 'दिवा'
'नक्त' सर्वदा 'शन्तमेन' सुखतमेन "अवसा" रक्षणेन हविषा-
या निमित्तेन आयातम् । किमर्थमागम्यते ? पूर्वमेवान्यैर्देवैः
स्वीकृतत्वात् ? नेत्याह, इदानीमपि 'पीतिः' इतरदेवानां
पानं 'न' 'आ ततान' तनोति । 'अश्विना' अश्विनौ इह
आयातमिति शेषः ॥ ३ ॥ [१५]

इति सामवेदाद्यष्टमप्रपाठे उत्तरादिकस्य अष्टमप्रपाठके

अष्टमः खण्डः ॥ ३ ॥

एता उ त्या उपसः केतुमक्रत

पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।

निष्कृष्टाना आयुधानीव धृष्णवः

प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥ * १ * ॥

अ० गोतमः । छ० जगती । दे० उपाः । अथ पञ्चमे खण्डे—एता उत्या इति ढचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । ‘उ’, इत्येतत् पादपूरणम् । ‘त्याः’ ता ‘एताः’ उपसः प्रभात-कालाभिमानिन्यो देवताः “केतुम्” अन्धकारहतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशम् “अक्रत” अकृपत कृतवत्यः यस्मात् देवं तस्मात् उपसः “रजसः” अन्तरिक्षलोकस्य “पूर्वे अर्धे” प्राचीने दिग्भागे ‘भानु’ प्रकाशम् ‘मञ्जते’ व्यङ्गीकुर्वन्ति । ‘धृष्णवः’ धर्मश्रीलाः योदारः ‘आयुधानीव’ यथास्ति-प्रभृतौ न्यायुधानि संस्कुर्वन्ति, एवं ‘निष्कृष्टानाः’ निष्कु-र्वाणाः स्वभासा जगत् संस्कुर्वाणाः ‘गावः’ गमनस्वभावाः ‘अरुषीः’ पारोक्षमाणाः ‘मातरः’ सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्राः जगज्जनन्यो वा ‘उपसः’ ‘प्रति यन्ति’ प्रतिदिवसं गच्छन्तिः । एवंविधाः उपसः अस्मान् रचन्वित्यर्थः अत्र निरुक्तम्, ‘एतास्ता उपसः केतुमकृपत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनाः’ बहुवचनं स्यात् । पूर्वे अर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य सन्नयते भानुना । निष्कृष्टाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येव सगित्येव स्याने । समीदेपां निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति । प्रतियन्ति गावो गमनादरुषीपरोक्षनान्मातरो गावो निर्मात्राः ।

(दै० ६, ७), इति । अङ्कत—करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस (२, ४, ८०)'—इति च्लेर्लुक् । निष्कृष्टानाः, छवि हिंसाकरणयोश्च (भा० प०), अद्यात्ताच्छ्लिकद्यानश्च (२, २, १२८), धिन्वि-
 छयगोर च (३, १, ८०), इति उपत्ययः । 'द्रुपधस्य चाप्रत्य-
 यस्य (८, ३, ४१)'—इति विसर्जनीयस्य सत्वम्, छदुत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १३८) ॥ १ ॥

१२ ३९ ६ २९ १२
 उदपसन्नरुणा भानवो वृथा

१ १२ १२११ १
 स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।

१२२११ २११२ ३२२
 अक्रनुपासो वयुनानि पूर्वधा

१२ २ १ २२
 रुशन्तं भानुमरुपीरग्निश्चयुः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'अरुणा,' आरोचमानाः 'भानवः' श्रीपक्षी
 दौमयः 'वृथा' अनायासेन स्वयमेव 'उदपसन्' उदग-
 मन् । तदनन्तरम् उपसद्य 'स्वायुजः' सुखेन रथे आयोक्तुं शक्याः
 'अरुषी,' शम्भवर्णाः गाः पूर्वमुत्थितान् रश्मीन् रंद्दमीः स्वया-
 चनभूतायतुष्पदी या एव 'अयुक्षत' स्वरथे अयोजयन् । उक्तञ्च,
 'अरुणो गाव उपसाम (निघ० १, १५, ०)' इति । एवं
 गोभिर्युक्त रथमारुह्य उपसः 'पूर्वधा' पूर्वेष्वतीतेष्वहःसु 'दयु-
 नानि' सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि 'अक्रन्' अकार्षुः उपःकाले
 जाते हि सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवन्ति, तदनन्तरम्
 'अरुषीः' आरोचमानास्ता उपसः 'रुशन्तं' रुशदिति वर्ण-
 नाम, रोषतेर्लुङिति स्मरणः (निघ० ने ६, १३) इति

यास्कः श्रुत्वायं 'भानु' सूर्यम् 'अग्नित्रयुः' असेवन्तीति ।
सहैकीभवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ ३ ३
अर्चन्ति नारीरपसो न विष्टिभिः

२ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ २ २
समानेन योजनेना परावतः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
ब्रूयं वहन्तीः सुकृते सुदानवे

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३
विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥ * ३ * ॥ [१६]

अथ तृतीया । "नारीः" नेत्रयः उपसः "विष्टिभिः" निवे-
शकैः स्वकीयैस्तोजोभिः 'समानेन योजनेन' एकेनैवोद्योगेन
'आ परावतः' आ दूरदेशात् आ पश्चिमदिग्विभागात् 'अर्चन्ति'
नमःप्रदेशं पूजयन्ति कृत्यं जगत् युगपदेव व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः, 'अपसो न' युवकर्मणोपेताः पुरुषा यथा स्वकी-
यैरायुधैर्धाटौमुखेन सर्वं देशं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । किं कुर्वते ?
'सुकृते' शोभनस्य कर्मणः कर्त्रे, 'सुन्वते' सोमाभिपयं कुर्वते,
'सुदानवे' कल्याणीर्दक्षिणा श्रुत्विग्भ्यो ददते, 'यजमानाय'
'विश्वेदह' सर्वमवेपमन्नं वहन्तीरायङ्गन्त्यः प्रयच्छन्त्य इत्यर्थः
नारीः—'नू नवे (८, २, १०), ऋदोरप् (३, ४, ५७) 'नृनरयो-
र्हृदिथ (४, १, ७३ ग०)'—इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीन्,
जसि 'वाच्छन्दसि (६, १, १०६)'—इति पूर्वसुवर्णदीर्घत्वम् ।
अपसः—अपःशब्दात् 'अर्थ आदिभ्योऽच् (५, २, १२७)'—
इत्यच् 'सुपां सुलुक् (७, १, ३८)'—इति जसः सुः, व्यत्ययेन
प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । विष्टिभिः—विश्वं प्रवेशने (त०प०),
विशन्ति प्रविशन्तीति विष्टयः किरणाः 'क्लिच्न्तौ च सञ्ज्ञा-

याम् (३, ३, १७४) — इति क्तिच् । विश्वा — 'सुपां सुलुक् (७, १, ३८)' — इत्यमो डादेशः ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
अवोध्यग्निर्ज्म उदेति सूर्यो

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
व्यूषाश्चन्द्रा मद्भावी अर्चिषा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
आयुजातामश्विना यातवे रथं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
प्रासावीद्देवः सविता जगत्पृथक् ॥ * १ *

ऋ० दीर्घतमाः । छ० जगती । दे० अश्विदेवद्वयः ।
अथावोध्यग्निर्ज्म इति लृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
अयम् 'अग्निः' निहतः सन् 'ज्म.' ज्मायाः पृथिव्याः वेदि-
लक्षणाया सम्यन्धौ सन् 'अवोधि' प्रवोधितः । किञ्च, 'सूर्यः'
'उदेति' । ततो 'मद्भा' मद्भातौ 'उपा' 'अर्चिषा' प्रकृष्टेन
तेजसा 'चन्द्रा' प्राणिनामाद्भादनी सती 'वि आव' व्यव-
णोत् तमासि निवारयति वृणोतेर्लुङि 'मन्त्रे' घस (२, ४,
८०) — इति च्लेर्लुक्, 'चन्द्रस्यपि दृश्यते (६, ४, ७३)' — इत्या-
डागमः यत इयमुपा उदेति यतयायमग्निः प्रवृद्धो भवति
अतः कारणात् द्वे अश्विनो । युष्मत्सम्बन्धिनं 'रथं' 'यातवे' देव-
यजनगमनाय रामभाभ्याम् 'या युचताम्' युच्तायाम् । तथा
'सविता' सर्वकर्मणोऽनुज्ञाता 'देव.' 'जगत्' जङ्गम प्राणिजात
'पृथक्' स्वस्वकर्मानुरोधेन 'प्रासावीत्' प्रसुवत अनुजा-
नात् ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
यद्युजाधे वपणमश्विना रथं

अथ नवमः प्रपाठकः ।

अथ विंशोऽध्याय आरभ्यते ।

नवमप्रपाठकस्य प्रथमाहम् ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ २ २
प्रास्य धारा अक्षरन् वृष्णः सुतस्यौजसः ।

१ १ २ २ २ २ २ २
देवान् धनु प्रभूपतः ॥ * १ * ॥

अ० नृमेधः । छ० गायत्री । दे० सोमः । तत्र, प्रथमे खण्डे—प्रास्यधारेति लृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'प्रास्य' सोमस्य 'धाराः' 'ओजसः' ओजसा बलेन 'अक्षरन्' अक्षिषन् । कौटुम्भस्य ? 'वृष्णोः' वर्षकस्य 'सुतस्य' अभिषुतस्य 'देवान्' 'धनु' 'प्रभूपतः' प्रभवितुमिच्छतः ॥ १ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
सप्तिं मजृन्ति वेधसो गृणन्तः कारवो गिरा ।

१ २ २ २ २ २ २ २
ज्योतिर्जज्ञानसुकथ्यम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'सप्तिम्' अश्वस्नानीयं सर्पस्वभावं वा सोमं 'मजृन्ति' शोध्यन्ति । की ? 'गृणन्तः' स्तुवन्तः 'वेधसः' विधातारः 'कारवः' कर्मकर्त्तारोऽध्वर्यादयः 'गिरा' स्तुत्या साधनेन । कौटुम्भसप्तिम् ? 'ज्योतिः' दीप्यमानं सोमं 'जज्ञानं' वायमानं प्रवृद्धमित्यर्थः अथवा ज्योतिर्जायमानम् 'अयं ज्योतिर्यज्जोमः', इति श्रुतेः । 'सुकथ्यं' स्तुत्यम् ॥ २ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २
मुपहा सोम तानि ते युनानाय प्रभूवसो ।

१ २ १ १ २

वर्धा समुद्रमुक्थ्य ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ द्वितीया । हे 'सोम !' 'उक्थ्य' स्तुत्य ! 'प्रभूवसो',
प्रभूतधेन ! 'पुनानाय' पूयमानस्य 'ते' तव 'तानि' तेनांसि
'सुपहा' शोभनाभिभावुकानि । यस्मादेवं तस्मात् 'समुद्र'
समुद्रसदृशं तं 'वर्धः' वर्धय रसेन पूरयेत्यर्थः ॥ १ ॥ [१]

१ २ १ २ ३ १ २ १

एष ब्रह्मा य ऋत्विजः

१ २ १ २ ३ २ १

इन्द्रो नाम श्रुतो गृणे ॥ * १ * ॥

ऋ० गृमेधः वामदेवः वा । छ० द्विपदा पंक्तिः । दे० इन्द्रः ।
अथैवेति द्विपदं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'यः' 'इन्द्रः',
इति "नाम" "श्रुतः" देवसमूहैः प्रख्यातः "एषः" "ऋत्विजः"
ऋतौ वसन्तादौ काले भवः य एषः "ब्रह्मा" सर्वतः परिवृद्धः,
तमहं 'गृणे' स्तौमि ॥ १ ॥

१ १ २ १ २ ३ १ २ १ २ १ २ १ २

त्वामिच्छवसस्पते धन्ति गिरो न संयतः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे "श्वसंः ।" बलस्य 'पते' पाशकेन्द्र !
अतिशयेन बलवन्नित्यर्थः । तथा शाखान्तरे वलेनोत्पत्तित्वं
श्रूयते, 'उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत, तमिन्द्रो देव-
तान् विच्छज्यते', इत्यारभ्य "तस्मात्ते वीर्यवन्तः", इति श्रुतेः ।
'त्वामित्' त्वामेव 'संयतः' न सम्बद्धं नियच्छतः पुरुषस्यैव
वेदस्य सम्बन्धिनः 'गिरः' स्तुतयः 'यन्ति' प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
यस्य ते महिना महः परि ज्मायन्तमीयतुः ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
हस्ता वज्रं हिरण्ययम् ॥ * ३ * ॥ [३]

अथ तृतीया । 'महः' महतः 'यस्य' 'ते' तव यच्छब्दः प्रकृतपरामर्शः, प्रकृतसूक्तसृग्द्वयं तद्वत्तुविकूर्मिच्छतीपहमित्याद्युक्तलक्षणस्य तवेत्यर्थः 'महिना' महत्वेन 'हस्ता' तव हस्तौ 'ज्मायन्त' पृथिव्यां सर्वतो व्याप्नुवन्तं 'हिरण्ययं' हिरण्ययं 'वज्रम्' हस्तौ 'द्वयतुः' परिगृह्णीतः, सर्वदास्माकं भयनिवारणायैति भावः ॥ ३ ॥ [३]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
आ यः पुरं नार्मिणीमदी-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
देदवः कविर्नभन्योऽर्वा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
सूरो न रुक्मां कृतात्मा ॥ * १ * ॥

ऋ० दीर्घतमाः । छ० विसट् । दे० अग्निः । आयुःपुरमिति लघात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'यः' अग्निः 'नार्मिणी' नर्मवतां यजमागानां सम्बन्धिनीसुत्तरवेदिं यद्वा नृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञादर्थं भूमिं प्रत्यग्व्यागमनमनीया विद्यते ताम् 'पुरं' तत् स्थानं 'अदीदेदत्' दीपयति । कीदृशोऽयम् ? 'अवः' अपेक्षितदेशं प्रत्यतनशीलः, 'कविः' कान्तदर्शी । तत्र दृष्टान्तः, 'अर्वा' अरणकुशलः, 'नभन्यः न' नभस्याकाशे भवः नभन्यो वायुरिय । किञ्च,

‘शतात्मा’ । शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः तत्तद् यजमान-
गृहापेक्षया आहवनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया वा अपरिमित-
रूपत्वम् । अथवा मित्रवरुणादिरूपभेदेन अग्नेर्मित्रादि-
रूपत्वं ‘त्वमग्नेवरुणो जायसे’, ‘इन्द्रं मित्रं वरुणमग्नि-
माहुः’, इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम्, अग्नेरेव इन्द्राद्यात्मकत्वमाहु-
रिति द्वितीयमन्वस्यार्थः तादृशोऽयं “सूरो न” सूर्य इव “रु-
क्मान्” दीप्यमानः रुच् दीप्तौ (भा० आ०), छान्दसस्य
लिटः कसुः अतस्तादृशोऽग्निरस्ति उत्कृष्टं वर्त्तत इति
पूर्वब्रान्वयः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १
अभि द्विजन्मा त्री रोचनानि

१ १ १ १ १ १ १ १ १
विष्वा रजांसि शुशुचानो अस्यात् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १
होता यजिष्ठो अपां सधस्ये ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । अयमग्निः ‘द्विजन्मा’ हाभ्यामरणिभ्यां
जायमानः यद्वा, मयनात् प्रथमं जन्म, उत्पत्त्यनन्तरम् आधान-
पर्वमानेष्ट्यादिसंस्काररूपं द्वितीयं जन्म, एवं द्विजन्मत्वम्
अथवा, द्यावा पृथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात्, तादृशोऽग्निः ‘त्री रोच-
नानि’ त्रीणि रोचमानानि चित्वादि स्थानानि गार्हपत्यादीनि
वा अभि ‘शुशुचानः’ अभितः प्रकाशयन् न केवलं त्रीण्येव किन्तु
‘विष्वा’ ‘रजांसि’ सर्वाण्यपि रश्मिनात्मकानि चित्वादिलोकान्
‘शुशुचानः’ दीपयन् ‘होता’ देवानामाह्वाता ‘यजिष्ठः’ यष्टु-
तमः सन् ‘अपां’ प्रोक्षणाद्युदकानां ‘सधस्ये’ सहस्वाने याग-
देये “अस्यात्” तिष्ठति ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

अथऽस होता यो द्विजन्मा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

विश्वा दधे वार्याणि अवस्था ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

मर्त्यो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥ * ३ * ॥ [४]

अथ तृतीया । 'यः' 'द्विजन्मा' 'सः' एव 'होता' होमनिष्पादकः आह्वाता वा देवानाम् अरणीभ्यामुत्पयस्वैय गार्हपत्यद्वारा आहवनीयत्वात् सोऽयं 'विश्वा' विश्वानि 'वार्याणि' वरणीयानि कर्माणि ईडउन्ददृशंसदुष्टां खतः (६, १, २१४), इत्याद्युदात्तत्वम् 'अवस्था' अवस्थया अयोऽन्नं हविर्लक्षणं यशो वा तदिच्छया अवःशब्दात् कथजन्ताद् 'अ प्रत्ययात् (३, २, १०२)' इति भावे अप्रत्ययः अत्राय ययसे वा 'दधे' धारयति । 'अस्मै' उक्तस्वरूपायाग्नये 'यः' 'मर्त्यः' "ददाश" ददाति स 'सुतुकः' शोभनपुत्रो भवति ॥ ३ ॥ [४]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

ज्ञातुं न भद्रं हृदिस्मशम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

कृध्यामा त ओहिः ॥ * १ * ॥

कृ० वामदेवः । कृ० पदपंक्तिः । दे० अग्निः । अद्यान्तेतमद्याश्वमिति वृचाश्वकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हि 'अग्ने' 'मद्य' अग्नियदनि ययस्वतिगादयः 'ओहिः' इन्द्रादिप्रापके-

रक्षाकं स्तोमैः स्तोत्रसमूहैः “तम्” प्रसिद्धं त्वाम् ‘ऋध्याम्’
समर्द्धयामः । कीदृशं त्वाम् ? ‘अश्वं न वोढारम्’ अश्वमिव
हविषो वाहकम्, तथा ‘क्रतुं न’ कर्त्तारमिव उपकारिणमि-
त्यर्थः । तथा “भद्रं” भजनीयं ‘हृदिष्ठं’ हृदयङ्गमम् अति-
शयेन प्रियमित्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ क १ र १ १ १ १ २ १ २ ३ २
अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः ।

१ २ १ १ २ १ २ ३ १ २
रयीर्ऋतस्य बृहतो बभूव ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘अधा हि’ इदानीमेव हे “अग्ने !” त्वं
‘क्रतोः’ अश्वदीययागस्य ‘रयी’ नेता ‘बभूव’ भवसि ‘ऋदसि’
सुङ् लङ् लिटः (३, ४, ६), इति भवतेर्वर्त्तमानार्थे लिटि सिप-
स्यल् ‘आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः (७, २, ३५)’, इतीडागमे प्राप्ते
“बभूवाऽततस्य (७, २, ६४)”, इति निपातनादिङ्भावः ।
कीदृशस्य यागस्य ? ‘भद्रस्य’ भजनीयस्य, “दक्षस्य” प्रवृद्धस्य,
“साधोः” अभीष्टफलानां साधकस्य सत्यभूतस्य, “वृहतः”
महतः ॥ २ ॥

१ १ २ १ १ २ २ ३ २ १ २
एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाक्स्वाङ्गी ज्योतिः ।

१ १ १ २ २ २ १ २
अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ * ३ * ॥ [५]

अथ तृतीया । हे “अग्ने !” “ज्योतिः” ज्योतिष्मान् “स्रः”
न” सूर्य इव, तथा ‘विश्वेभिः’ विश्वैः समस्तैः ‘अनीकैः’
तेजोभिः ‘सुमनाः’ गोभनमनस्कस्य ‘नः’ अप्रदीयैः ‘एभिः’

एतैः 'अर्कैः' अर्चनीयैः स्तोत्रैः नानाविधैः हविलंस्तपैः अन्वैर्वा
अथवेन्द्रादिदेवैः सह 'नः' अस्माकम् 'अर्वाक्' अभिमुखो
भवेति ॥ ३ ॥ [५]

इति सामवेदार्चप्रकारे उत्तरादयस्य विंशत्यायस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

२३ १९ २१ २ २१ २२
अग्ने विवस्वदुपसस्विन्नं राधो अमर्त्यम् ।

२ १ १२ १
आ दाशुषे जातवेदो वह्ना

२ २ २ २१ २ २ २ २
त्वमंघ्रा देवाण्युपर्वुधः ॥ * १ * ॥

ऋ० प्रस्कण्डः । छ० बृहती । दे० अग्निः । अथ द्वितीये
खण्डे—अग्नेविवस्वदिति प्रगाथात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । हे "अग्ने !" त्वम् 'उपसः' उयोदेवतायाः सक्ताशात्
'राधः' धनं 'दाशुषे' 'दान् दाने' कसुः हविर्देत्तवते यजमानाय
'आ वह्ना' आनीय प्रापय । सोऽग्निर्विगम्यते, 'अमर्त्य' मरण-
रहितः । 'जातवेदः' जातानां वेदितः । तमेतं शब्दं यास्की
व्याचष्टे, 'जातवेदाः कस्याज्जातानि वेद जातानि वै न विदु-
र्जाते जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो वा
जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जा-
तवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं तस्मात् सर्वानृतून् पशवो-
ऽग्निमभिसर्पन्तीति च (निरु० दे० १, १८), इति । कीदृशं राधः ?
'पिवस्वत्' "विशिष्टनियामोपेतं, "चित्रं" नानाविधम् । किञ्च,

‘अथ’ अस्मिन् दिने ‘उपवृधः’ उपः काले प्रवृष्टान् ‘देवान्’
 आवह विवस्वतु, विवासनं विवः तद्युक्तम्, वस निवासे (भा०
 प०), विपूर्वादन्तर्भावितस्वर्थात् सम्पदादिलक्षणे भावे क्तिप्
 (३, ३, ८४ था०), ‘तदस्यास्ति (५, २, ८४)’, इति मतुप्, ‘मादु-
 पधायाः (८, २, ८)’ इति वत्वम्, ‘तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)’;
 इति भत्वेन पदत्वाभावाद्ब्रह्माभावः, वृषादित्वात् (६, १, २०३)
 आद्युदात्तत्वम्। जातवेदाः—जातानि वेत्तीति जातवेदाः
 “गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च (उ० ४, २२६)”,
 इत्यसुन्, यद्वा वेद इति धननाम (निघ० २, १०, ४), जातं
 धनं यस्य स जातवेदाः, आसन्नितनिघातः (८, १, १८)।
 यद्वा—“अचोऽतन्द्रिङः (६, ३, १३५)” इति संहितायां
 दीर्घत्वम्। उपवृधः, उपसि वृध्यन्त इत्युपवृधः वृधं अवगमने
 (भा० प०) “क्तिप् च (३, २, ७६)”, इति क्तिप्, रौरुत्वाभाव-
 न्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १३८) § १ ॥

१ १ २ ३ १ २ २ ३
 जुष्टो हि दूतो असि हव्य-

१ १ १ २ ३ १ २ २ १ २
 वाहनोऽग्ने रथीरध्वराणाम् ।

१ २ ३ १ १ २ २ ३ १ २
 सजूरग्निभ्यामुपसा सुवीर्य-

२ १ २ ३ १ २ २ २
 मस्य धेहि श्रवो वृहत् ॥ * २ * ॥ [६]

अथ द्वितीया । हि “अग्ने ।” त्वं जुष्टत्वादियोगेपचयुक्तो-
 ऽसि “जुष्टः” “नित्यं मन्त्रे (६, १, २१०)” इत्याद्युदात्तत्वम्
 संक्षिप्त इत्यर्थः “असि” सिपि “तास्यस्योत्तोरपः (७, ४, ५०)”,

इति सलोपः, “हि च (८, १, ३२)”, इति निघातप्रतिषेधः ।
 “दूतः” देवानां विशेषवार्त्ताहरः, अतएव “हव्यवाहनः”
 “हव्येऽनन्तःपादम् (३, २, ६६)”, जुष्ट, योरनादेशः (७,
 १, १), जित्वादाद्युदात्तत्वे (६, १, १८७), कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् (६, २, १३८) हविषो वोढा, “अध्वराणां” क्रतूनां
 ‘रथीः’ रथस्थानीयः तथा च मन्त्रान्तरं ब्राह्मणेनैव
 व्याख्यातम् ‘रथीरध्वराणामित्याहैष हि देवरथः’ इति,
 ब्राह्मणान्तरञ्च रथोह वा एष भूतेभ्यो देवेभ्यो हव्यं
 वहति’ इति तादृगस्त्वम् ‘अग्निभ्यां’ देवाभ्याम् ‘उपसा’
 देवतया च ‘सजूः’ सहितो भूत्वा ‘सुवीर्यं’ योभनवीर्यी-
 पेतं ‘वृद्धत्’ प्रभूतं ‘अवः’ अक्षम् ‘अस्यो धेहि’ अस्मासु प्रक्षिप
 ॥ २ ॥ [६]

१ १ २२ १ १ १ १ १ १ १
 विधुं दद्राणं समने वङ्गनां

१ १ १ १ १ १ १ १ १
 युवानं सन्तं पलितो जगार ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १
 देवस्य पश्य काव्यं महि-

१ १ १ १ १ १ १ १ १
 त्वाद्या ममार स द्यः समान ॥ * १ * ॥

ऋ० बृहदुक्त्यः । कृ० चिष्टुप् । दे० इन्द्रः । अयं विधु-
 दद्राणमिति वृत्तात्मकं द्वितीयं सूत्रम्, तत्र प्रथमा । अनया
 कालात्मक इन्द्रः स्तूयते ‘विधुं’ विधारकं सर्वस्य युद्धादेः
 कर्तारं विपूर्वां दधातिः करोत्यर्थः तथा ‘समने’ अननमनः
 प्राणनं सम्यगननोपेते संयामे ‘वङ्गनां’ शत्रूणां ‘दद्राणं’

झावकम्, ईदृक्सामर्थोपेतं 'युवानं' सन्तं पुरुषं 'पलितः'
जरा 'जंगार' निगिरतीन्द्राक्षया । एवमुक्तलक्षणं वक्ष्यमाण-
क्षवपक्ष देवस्य कासात्मकस्येन्द्रस्य 'महित्वा' महत्त्वेनोपेतं
'काव्यं' सामर्थ्यं 'पश्य' पश्यत हे जनाः ! तथा जरसा प्राप्तः
यः 'अव्य' 'समार' म्रियते, 'सः ह्यः' परेद्युः 'समान' सम्यक्
चेष्टते पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः तदेवं चत्वारि नामानि
शारीराण्युक्तानि बृहद्मन्त्रेषु ॥ १ ॥

१ २ १ १ २ १ १ २ २ २ ४
शाक्मना शाको अरुणः सुपर्ण

१ १ १ २ १ १ २ २
आ यो महः शूरः सनादनीडः ।

१ १ १ २ १ २ ४ १
यच्चिकेत सत्यमिच्छन्न मोघं

१ १ २ १ १ २ ४ २ १ २ २
वसु स्पाहसुत जेतोत दाता ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । "शाक्मना" शक्यैव शाका, शाक्मना बलेन
'शाकः' शक्तः शक्नुयन्नौ स्वशक्तौव सर्वं कर्तुं शक्ता इत्यर्थः,
न हीन्द्रस्य सहायान्तरापेक्षास्ति इन्द्रत्वादेव, 'अरुणः' अरुण-
वर्णः "सुपर्णः" कथित् गोभनपर्णः पक्षी "आ" गच्छतीत्यध्या-
हारः उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारात् । 'यः' 'महः' महान्
'शूरः' विमान्तः 'सनात्' पुत्राणः 'अनीडः' नीडस्याकर्ता ।
न हीन्द्रोऽग्निवत् कुत्रचिदपि यज्ञे निकेतनं करोति । एवं
सुपर्णरूपेण्येन्द्रमाह स पक्षीन्द्रो 'यत्' 'चिकेत' कर्त्तव्यत्वेन
जानाति तत् 'सत्यम् इत्' सत्यमेव 'न' तु 'मोघं' व्यर्थं
भयति । स 'स्पाहे' स्पृहणीयं 'वसु' धनं 'जेता' जयति

शत्रुभ्यः सकाशात् । 'उत' अपिच 'दाता' स्तोत्रभ्यः प्रय-
च्छति 'न लोकाभ्य (२, ३, ६६)' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः
॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
येभिर्ददे वृष्ण्या पौष्ण्यानि

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
येभिरौक्षद्वृषहत्याय वज्री ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
ये कर्मणः क्रियमाणस्य मङ्ग-

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
ऋतेकर्ममुदजायन्त देवाः ॥ * ३ * ॥ [७]

अथ तृतीया । इन्द्रः 'येभिः' मरुद्भिः सह 'वृष्ण्या' वृष्ण्यानि
वर्षकाणि 'पौष्ण्यानि' वृत्तानि 'या ददे' आदत्ते । 'येभिः' येः
मरुद्भिः संहितः "वृषहत्याय" प्राण्युपकारकवृष्ण्या आवरका-
त्वात् वृषः पापम्, तस्य हत्यायै मनुष्याणां सुपद्रवशमनायेत्यर्थः ।
तथाच "वज्री" वज्रवान् इन्द्रः "औक्षत्" वर्षति । 'ये' च
मरुतः, 'देवाः' "मङ्गः" महता इन्द्रेण क्रियमाणस्य वृष्टिप्रदान-
लक्षणस्य कर्मणः साहाय्यार्थम् 'ऋतेकर्म' ऋतकर्म वृष्टिप्रदान-
कर्म प्रति "उदजायन्त" उन्मुखा जायन्ते । स्वयमेव तैरेभि-
र्ददे इति समन्वयः ॥ ३ ॥ [७]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
अस्ति सोमो अयं सुतः पिवन्त्यस्य मरुतः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
उत स्वराजो अश्विना ॥ * १ * ॥

ऋ० विन्दुः पूतदक्षः वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
 अथास्त्रिसोम इति वृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
 'अयं' पुरोवर्त्ती सोमः 'सुतः' मरुदर्यमस्याभिरभिषुतः 'अस्ति'
 विद्यते । तस्माद् 'अस्य' अन्वादेशे एनं सुतं सोमं 'स्वराजः'
 स्वयं दीप्यमानाः स्वतेजसा नान्यदीधेनेत्वर्यः । तादृशाः 'मरुतः'
 "पिबन्ति" । "उत" अपिच 'अश्विना' अश्विनी च सोमं
 पिबतः ॥ १ ॥

१ २ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 पिबन्ति मित्रो अर्य्यमा तना पूतस्य वरुणः ।

१ २ १ १ १ १
 विषधस्यस्य जावतः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । न केवलं मरुत एव सोमपातारः किन्तु
 एतेऽपि इत्याह, 'मित्रः' सर्वेषां स्वस्वकर्मणि प्रवर्त्तकत्वात्
 सखिभूतः यद्वा, यज्ञसम्बन्धिनः एतत्सञ्ज्ञको देवः, 'अर्य्यमा'
 च, 'वरुणः' दुःखादीनां शत्रूणां वा वरिता निवारकः, एत-
 न्नामकास्त्रयो देवाः "तना" ततम् उर्वास्तुकेनेति तनं दशा-
 पवित्रम् सुपां सुलुक् (१, १, १८)', इति आलादेशः, तना-
 शुदात्तः, तना 'पूतस्य' परिशोधितस्य 'विषधस्यस्य' सह
 तिष्ठन्त्यवेति सधस्य स्थानं, "सधमादस्ययोश्छन्दसि (१, १,
 ८६)", इति सहस्रस्य सधादेशः, द्रोणकलशाधवनीयपूत-
 भृदात्मकानि त्रीणि स्थानानि तत्तथोक्तम् तादृशम्, "जावतः"
 सुत्या जननवन्ताम् इमं सोमं पिबन्ति द्वितीयार्थं पठ्यः (१,
 १, ८५) ॥ २ ॥

१ १ १ १ २ १ १ २ १ १ १ १ १ १ १
 उतो न्वस्य जीषमा इन्द्रः सुतस्य गोमतः ।

१ २ ३ ४

प्रातर्हीतिव मत्सति ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया । “उतो” अपिच “इन्द्रः” “सुतस्य” अभिषु-
तस्य ‘गोमतः’ गर्व्यमिश्रणवतः “अस्य” अन्वादेशः पूर्ववत्
दशापविवेण पुतस्य सोमस्य ‘जोषम्’ पानरूपां सेवां ‘प्रातः’
प्रातः सवने “नु” क्षिप्रम् “आ मत्सति” मदि स्तुत्यादिषु (भा०
आ०) अभिसुष्येन स्तौति यद्वा सोममेव कामयते । तन्न
दृष्टान्तः, ‘होता इव’ यथा होता प्रातःसवने देवानभिष्टौति
देवान् स्तौतुं वाभिवाञ्छति तद्वत् ॥ ३ ॥ [८]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

वरमहाꣳ असि सूर्य्य
वडादित्य महाꣳ असि ।

महस्ते सती महिमा पनि-

ष्टम भङ्गा देव महाꣳ असि ॥ * १ * ॥

ऋ० जमदग्निः । छ० वृद्धती । दे० सूर्य्यः । अथ वरमहाꣳ
असीति प्रगायात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “सूर्य्य ।”
त्वं ‘महान्’ तेजसा अधिकः ‘असि’ “वट्” सत्यम् नैतन्मिथ्ये-
त्यर्थः । हे “आदित्य ।” अदितेः पुत्र ! त्वं ‘महान्’ बलेनाप्य-
धिकः ‘असि’ “वट्” सत्यमेव । हे ‘पनिष्टम !’ अतिग्रयेन स्तोत्रैः
स्तुभ्य ! यद्वा, अतिग्रयेन व्यवहारस्तुभ्य ! “महः” महतः ‘सतः’
भवतः ‘ते’ तव महत्त्वं ‘महिमा’ स्तोत्रभिः स्तुयत इति गीषः

१ २ ३ १ २ ३ २ १ १ २

उप नो हरिभिः सुतं याहि मदानां पते ।

१ २ ३ १ २ ३ २

उप नो हरिभिः सुतम् ॥ * १ * ॥

ऋ० सुकचः । ऋ० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृतीये
खण्डे—उपनोहरिभिरिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । हे 'मदानाम्पते !' माद्यन्यनेनेति मदाः सोमाः ।
'मदोऽनुपसर्गे (३, २, ६७)' इति करणे अप् प्रत्ययः । सोमानां
स्वामिन् । इन्द्र । 'हरिभिः' आ श्रितेन हरिभिः इत्यादिषु बह्व-
नामस्त्रानां श्रुतेरत्रापि शतसहस्रसङ्ख्याकैः सह 'नः' अस्माकं
यस्ते 'सुतम्' अभिषुतं सोमम् 'उप याहि' तत्पानार्थं शीघ्र-
मागच्छ । पुनरुपन इत्यादिरादरायां ॥ १ ॥

१ १ २ २ २ १ २ १ १ २ २ २ १ २

द्विता यो वृत्रहन्तमो विद इन्द्रः शतक्रतुः ।

१ १ २ १ २ ३ २

उप नो हरिभिः सुतम् ॥ * २ * *

अथ द्वितीया । 'वृत्रहन्तमः' अतिशयेन वृत्रस्य हन्ता
'शतक्रतुः' नानाविधकर्मा 'यः इन्द्रः' 'द्विता' द्विधा 'विदे'
वृत्रवधादौ उपकर्मा, जगद्रक्षणकाले शान्तकर्मणि द्विप्रकारेण
विदे सर्वैर्ज्ञायते विदज्ञाने (अदा० प०), कर्मणि विहितस्य
तत्प्रत्ययस्य 'लोपस्त आत्मनेपदेषु (७, १, ४१)' इति लोपः ।
स त्वं 'हरिभिः' सह 'सुतं' सोमम् "नः" अस्माकम् 'उप'
याहि ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २ १ २ १

त्वष्टि वृत्रहन्त्रेषां पाता सोमानामसि ।

१२ १ १२ २२
उप नो हरिभिः सुतम् ॥ * ३ * ॥ [१०]

अथ तृतीया । हे 'वृत्रहन् !' वृत्रस्य पापस्य वा हन्तः ! इन्द्र ! 'हि' शब्दो हेत्वर्थे यस्मात् त्वम् 'एषाम्' अस्मदीयामा 'पाता' पानकर्त्ता 'असि' भवमि एषामिति इदमोऽन्वादेशे अथादेशोऽनुदात्तस्य (२, ४, २२) अतस्त्वमग्निः सद्य सोमं पातु सुपयाहि आगच्छ ॥ ३ ॥ [१०]

१ १ ११ २२ १२ २
प्र वो महे महेवृधे भरध्वं

११ १ १ ११ १ २
प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् ।

१ १ ११ २२
विशः पूर्वीः प्र चर चर्पणिप्राः ॥ * १ * ॥

कृ० वसिष्ठः । कृ० विराट् । दे० इन्द्रः । अथ प्रवोमहे इति वृत्तात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे मदीया जनाः । 'वः' यूयं 'महे वृधे' महतां धनानां वर्धयित्रे अतएव 'महे' महते इन्द्राय 'प्रभरध्वम्' सोमान् प्रणयत । 'प्रचेतसे' प्रकाष्टमतये इन्द्राय सुमतिं सुष्ठु मननीयं स्तोत्रं 'प्र कृणुध्वम्' प्रकुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे इन्द्र ! 'चर्पणिप्राः' चर्पयित्वा मनुष्याः कामैः प्रजानां पूरयिता त्वं 'पूर्वीः' पूरयित्रीः 'विशः' प्रजाः 'प्रचर' अभिगच्छ ॥ १ ॥

१ १२ १ १२ २२
उरुव्यचसे महिने सुष्ठुति-

२२ १ १२ १ १२
मिन्द्राय ब्रह्म जनयन्त विप्राः ।

१ २ १२ ३ १ २ १ १ २

तस्य व्रतानि न मिनन्ति धीराः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘उद्भव्यचसे’ पृथुव्याप्तये ‘महिने’ महते यस्मै ‘इन्द्राय’ ‘सुवृत्ति’ शोभनां स्तुतिं ‘वृद्ध’ अन्नं हविष्य ‘विप्राः’ प्राज्ञाः जनयन्त’ जनयन्ति । ‘तस्य’ इन्द्रस्य ‘व्रतानि’ दक्षिणादीनि कर्माणि ‘धीराः’ प्राज्ञाः देवा अपि ‘न’ ‘मिनन्ति’ हिंसन्ति ॥ २ ॥

१ १ २ ३ १ १ १ १

इन्द्रं वाणीरनुत्तमन्युमेव

१ १ १ १ १ १ १ १

सत्रा राजानं दधिरे सहध्वे ।

१ १ १ १ १ १ १ १

हव्यंश्वाय वर्हया समापीन् ॥ * ३ * ॥ [११]

अथ तृतीया । ‘सत्रा राजानं’ सर्वस्य जगत ईश्वरम्, ‘अनुत्तमन्यु’ ‘केनाप्यनुत्तोऽबाधितो मन्युः’ कोऽपि यस्य सः त्वमेव, ‘इन्द्र’ ‘वाणीः’ स्तुतयः ‘सहध्वे’ स्तोत्राणां शत्रून्भि- भवितुं ‘दधिरे’ पुरो दधिरे । अतः हे स्तोतः ! त्वमपि ‘हव्यंश्वाय’ इन्द्राय हव्यंश्चमिन्द्रं स्तोतुमित्यर्थः ‘आपीन्’ बभूवुन् ‘सम् वर्हय’ प्रवर्हय ॥ ३ ॥ [११]

१ २ १ १ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

यदिन्द्र यावत्स्त्वमेतावद्दहमौशीय ।

१ १ १ १ १ १ १ १

स्तोतारमिदधिये रदावसो

१ २ १ १ १ १ १ १

न पापत्वाय रणसिपम् ॥ * १ * ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ यदिन्द्रेति
 प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'इन्द्र !' 'यत्'
 यतः 'यावतः' धनस्य ईगिषे 'एतावत्' पठ्या लुक् (७, १, ३८)
 एतावतो धनस्य "अहम्" 'ईशीय' ईश्वरो भवेयम् । हे 'रदा-
 वसो !' रदति ददाति वरूनीति रदहसुः ततोऽम् अस्मदीयम्
 'स्तोतारम्' 'इत् दधिषे' धनप्रदानेन धारयेमिव । किञ्च, 'पाप-
 त्वाय' क्षीणत्वाय 'न रंमिषम्' न दद्याम् ॥ १ ॥

१ १ १ १ २- १ २ १ १
 शिन्नेयमिन्महयते दिवे-

२ १ १ २ २ १ १ १
 दिवे राय आ कुहचिद्धिदे ।

२ २ १ १ १ २ २ २
 न हि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं

१ १ १ १ १ १ १ १
 वस्यो अस्ति पिता च न ॥ * २ * ॥ [१२]

अथ द्वितीया । 'कुहचिद्धिदे' कुत्रचित् विद्यमानः कुह-
 चिद्धित् तस्मै यत्र कापि विद्यमानायेत्यर्थः । 'महयते' पूज-
 यते जनाय 'दिवे दिवे' प्रतिदिनं 'रायः' धनानि 'शिन्नेयम्'
 इत् दद्यामिव 'आ' कारः पादपूरणः । एवमिन्द्रस्य वाक्यं
 श्रुत्वा ऋषिर्यदति, हे 'मघवन् !' इन्द्र ! "त्वदन्यत्" अस्माकम्
 "आप्यं" वस्त्रं, 'न हि अस्ति' 'वस्य' प्रथमः 'पिता च न' पाल-
 यिता च त्वदन्यो नाम्नोत्यर्थः ॥ २ ॥ [१२]

१ १ १ १ १ १ १ १
 युधी एयं विपिपानस्याद्रे-

१ २ २ २ १ ३ २ २
वीधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।

२ २४ २ १ २ २ २ २
कृष्या दुवाः सन्तमा सचेमा ॥ * १ * ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० विराट् । दे० इन्द्रः । अथ शुधीहव-
मिति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! 'विपि-
पानस्य' विपीतवतो विपितवतो वां ममाद्रेर्ग्रावणः 'हन्नम्'
आह्वानं 'शुधि' शृणु 'ग्रावभ्यो वाचं वदता वदन्नयः', इति हि
निगमान्तरम् । 'विप्रस्य' प्राज्ञस्य वसिष्ठस्य "अर्चतः" स्तुवतः
'मनीषा' स्तुतिः 'बोध' बुध्यस्व च । 'इमा' इमानि क्रियमा-
णानि 'दुवांसि' परिवर्णानि 'अन्तमा' अन्तिकतमानि बुद्धि-
स्थानि वा 'सचा' सहायभूतः सन् 'कृष्या' कुरु च ॥१॥

१ २ २ २ १ २ २ २
न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य

१ २ २ १ १ २ क २ २ २
न सुष्टुतिमसुर्यस्य विद्वान् ।

१ २ २ १ २
सदा ते नाम स्वयशो विवक्ति ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! 'तुरस्य' शत्रूणां हिंसकस्य 'ते'
तव 'गिरः' स्तुतीः 'असुर्यस्य' द्वितीयार्थे षष्ठी (३, १, ८५)
त्वदीयं असुर्यं बलं 'विद्वान्' जानन् अहं 'न अपि मृष्ये' मृदि-
मार्जिनकर्मा (श्वा० प०) न मार्जयामि न परित्यजामीत्यर्थः ।
'सुष्टुतिं' शोभनां स्तुतिष्व 'न' अपि मृष्ये मृपेमार्जनकर्मत्व-
मन्यत्वापि दृश्यते । तद्वया, 'मा नो अग्ने सस्या पित्रापि

प्रमर्षिष्टा', इति किन्तु हे "स्वयशः ।" असाधारणयशः । 'ते' तव 'नाम' स्तोत्रं 'सदा' एव "विवक्ति" ब्रवीमि ॥२॥

१ २ २ ३ १ ३ १ १ २ २
भूरि हि ते सवना मानुषेषु

१ २ १ १ २ २ २
भूरि मनोषी हवते त्वामित् ।

१ ३ १ १ २ १ १ २
मारे अस्मान् मघवं ज्योक्तः ॥ * ३ * ॥ [१३]

अथ तृतीया । हे 'मघवं' । 'ते' तव 'सवना' सवनानि सोमाभिषवणानि 'भूरि' भूरीणि 'मानुषेषु' अस्मासु वर्तन्त इति शेषः । 'मनोषी' स्तोता 'त्वामित्' त्वामिव 'भूरि हवते' नितरां स्तौति हवति वा । अतः 'अस्मात्' अस्मत्तः 'मारे' दूरे 'ज्योक्' चिरकालं 'मा कः' आत्मानं मा कार्षीः क्षिप्रं मात्मानमघदासन्नं कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ [१३]

इति सामनेदार्घ्यप्रक्षामे उत्तरायनस्य विशाखायस्य

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

१ २ १ १ २ २ २ २ २ २
प्रो ज्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शुषमचत ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २
अभीके चिटु लोक्तकृतसङ्गे समत्सु वृत्रहा ।

१ १ २ २ १ २ २
अस्माकं वोधि चोदिता नभन्ता-

१ १ २ ३ १३ ३ १ २
मन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ * १ * ॥

ऋ० सुदामः । छ० महापंक्तिः । दे० इन्द्रः । अथ चतुर्थे खण्डे—प्रोषस्मा इति लृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “अस्मै” इन्द्राय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अस्मेन्द्रस्य ‘पुरः रथं’ रथस्य पुरस्तात् ‘पुरोऽव्ययम् (१, ४, ६७)’ इति गतित्वाद् गतिसमासः (२, १, १८) रथस्य अग्रे वर्त्तमानं “शूपं” वलं “सुपोर्जत” हे स्तोतारः । सुहु प्रपूजयत (“प्र” “उ” इति निपातसमुदायः । प्रो इति ‘ओत् (१, १, १५)’ इति प्रगृह्यसञ्ज्ञा इन्द्रो विशिष्यते ‘समस्तु’ समानं माद्यन्त्यत्रेति समदः संग्रामाः औणादिकोऽधिकरणे क्तिप् (३, १, ७६), “समानस्य छन्दसि (६, ३, ८४)’ इति स भावः, समस्तु संग्रामेषु “सङ्गे” सङ्गमनीये शत्रुवले “डोऽन्यत्रापि दृश्यते (३, २, ४८ पा०)’ गमेर्ङः । ‘अभीके चित्’ अभ्यर्णोऽपि निकटं प्राप्तेऽपि “लोककृत्” स्थितिकृत् पालयिता । स्थित्वा च ‘वृत्रहा’ वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता, एवंविधः स इन्द्रः ‘अस्माकं’ स्तोतॄणां ‘चोदिता’ धनानां प्रेरयिता सन् ‘वोधि’ अस्माभिः कृतानि परिचरणानि बुध्यतां बुधेऽन्त्यान्दसे लुङि ‘दौपजनबुध (३, १, ६१)’ इत्यादिना कर्त्तरि चुरेयिणादेशः, ‘बहुलञ्छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यङ्भावः । अपिच ‘धन्यकेषां’ कुक्षिता अन्ये अन्यके ‘अव्ययसर्वनाम्नाम् (५, ३, ७१)’ इति कुक्षिनार्यं प्राज्जटेरकच्, तन्माध्यपतितस्तद्व्यङ्ग्येन गृह्यन्त इति सर्वनामसञ्ज्ञायां सुङागमः, धन्यकेषाम् कुक्षितानामन्येषां शत्रूणां “धन्वसु” अधिरोपिता ‘ज्याकाः’ कुक्षिताभ्याः ‘नभन्तां’ नयन्तु । ज्याग्रन्दात् कुक्ष्यायां “प्रागिवात् कः (५, ३, ७०),

प्रमर्षिष्ठा', इति किन्तु हे "स्वयशः !" असाधारणयशः ! 'ते' तव 'नाम' स्तोत्रं 'सदा' एव "विवस्मि" ब्रवीमि ॥२॥

१ २ २ ३ १ ३ १ १ २ १
भूरि हि ते सवना मानुषेषु

१ २ २ १ २ १ २
भूरि मनीषी हवते त्वामित् ।

१ २ १ १ १ १ २
मारे अस्मान् मघवं ज्योक्तः ॥ * ३ * ॥ [१२]

अथ तृतीया । हे 'मघवन् !' 'ते' तव 'सवना' सवनानि सोमाभिपवणानि 'भूरि' भूरीणि 'मानुषेषु' अस्मासु वर्तन्त इति शेषः । 'मनीषी' स्तोता 'त्वामित्' त्वामिव 'भूरि' हवते नितरां स्तौति हवति वा । अंतः 'अस्मात्' अस्मत्तः 'मारे' दूर 'ज्योक्' चिदकालं 'मा कः' आत्मानं मा कापीः क्षिप्रं आत्मानमस्मदासन्नं कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ [१३]

इति सामवेदार्चप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य विंशध्यायस्य

द्वतीयः खण्डः ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ २ १ २
प्रो ज्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अभीके चिदु लोकात्सङ्गे समत्सु वृवहा ।

१ २ २ २ २ २
अस्माकं बोधि चोदिता नभन्ता-

मन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ * १ * ॥

ऋ० सुदामः । छ० महापंक्तिः । द्वे० इन्द्रः । अथ चतुर्थे
 खण्डे—प्रोषस्मा इति द्विचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
 “अस्मै” इन्द्राय पष्ठार्धे चतुर्थी अस्मेन्द्रस्य ‘पुरः रथं’ रथस्य
 पुरस्तात् ‘पुरोऽध्ययम् (१, ४, ६७)’ इति गतित्वाद् गतिसमासः
 (२, १, १८) रथस्य अग्रे वर्तमानं “शूपं” बलं “सुप्रोर्न्नत” हे
 स्तोतारः । सुष्ठु मपूजयत (“प्र” “उ” इति निपातसमुदायः ।
 प्रो इति ‘ओत् (१, १, १५)’ इति प्रगृह्यसञ्ज्ञा इन्द्रो विधि-
 यते ‘समक्षु’ समानं माद्यन्यत्रेति समदः संप्रामाः औणा-
 दिकोऽधिकरणे क्षिप् (२, १, ७६), “समानस्य छन्दसि (६, ३,
 ८४)’ इति स भावः, समक्षु संप्रामेषु “सङ्गे” सङ्गमनीये शत-
 वले “डोऽन्यत्रापि दृश्यते (३, २, ४८ वा०)’ गमैर्दः । ‘अभीके
 चित्’ अभ्यर्णोऽपि निकटं प्राप्तेऽपि “लोककृत्” स्थितिकृत्
 पालयिता । स्थित्वा च ‘वृत्रहा’ वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां
 हन्ता, एवंविधः स इन्द्रः ‘अस्माकं’ स्तोतॄणां ‘वोदिता’
 धनानां प्रेरयिता सन् ‘वोधि’ अस्माभिः कृतानि परिचर-
 णानि बुध्यतां बुधेऽश्नान्दसे लुडि ‘दीपजनबुध (३, १, ६१)’
 इत्यादिना कर्त्तरि चोचिणादेशः, ‘बहुलच्छन्दस्यमाङ्-
 योगेऽपीत्यडभावः । अपिच ‘अन्यकेषां’ कुक्षिता अन्ये
 अन्यके ‘अव्ययसर्वनाम्नाम् (५, ३, ७१)’ इति कुक्षनार्थे प्राक्
 टेरकच्, तन्माध्यपतितस्तदपहणेन सृष्टान्त इति मर्यनामसञ्-
 ज्ञायामासः सुङ्गागमः, अन्यकेषाम् कुक्षितानामन्येषां शत्रूणां
 “धन्वसु” अधिरोपिता ‘ज्याकाः’ कुक्षिताभ्याः ‘नभन्ता’
 नश्यन्तु । ज्याशब्दात्-कुक्ष्यायां “प्रागिवात् कः (५, ३, ७०),

नभ हिंसायां क्रौयादिकः (भा०), व्यत्ययेन यप् (३, १, ८५) ॥ १ ॥

२३ १ १२ २२ ३ २३१२

त्वप् सिन्धूप् रेवासृजोऽधराचो अहन्नहिम् ।

३ १ २ १ १२ १ १२

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्य्यम् ।

२ ३ १२ १ १२

तं त्वा परि ष्वजामहे नभन्ता-

१ १ २ ३ २३ १ १ २

मन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र । त्वं 'सिन्धून्' स्यन्दनशीलान् जलपूरान्, 'अधराचः' अधरमंधोमुखमध्वतो गन्तुन् "अवासृजः" मेघान्निरगमयः । यतः त्वम् "अहिम्" अन्तरिक्षं गच्छन्तं मेघम् 'अहन्' हतवानसि यद्वा, 'अहिमन्धकारं' सर्वस्य जगतः आवरकं हवमसुरम् 'अहन्' हतवानसि । अतो हे इन्द्र ! त्वम् "अशत्रुः" शत्रुरहितः 'जज्ञिषे' जायसे न सन्ति शत्रवोऽस्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम् (६, २, १७२)' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तादृशं त्वां "परिष्वजामहे" हविर्भिः सुतिभिरालिङ्गनं कुर्मः यशोकुर्मः पञ्च परिपङ्के (भा० भा०), "दशसञ्चवृक्षां यपि (६, ४, २५)" इत्यनुनासिकलोपः । सिद्धं मन्यत् ॥ २ ॥

१३ २ १२ ३ १ २ १ १२

वि पु विश्वा अरातयोऽय्यीं नशन्त नो धियः ।

१ १ २ १ २ २ २ २ २ २

अस्तासि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघाप्सति ।

१ २ ३, २ ३ २४ ३ १ २
या ते रातिर्ददिवसु नभन्ता-

१ १ २ ३ २४ ३ १ २
मन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ * ३ * ॥ [१४]

, अथ तृतीया । 'विश्वाः' सर्वाः अरातयः अदार्तरः 'अर्यः' अभिगन्त्रयः 'नः' अस्माकं शत्रुभूताः प्रजाः 'सु' सुहु, 'वि' नशन्त' विनश्यन्त, हे इन्द्र ! त्वदर्थं 'धियः' कर्माणि स्तुतयो वा प्रवर्त्तताम् । हे 'इन्द्र !' 'यः' 'नः' अस्मान् 'जिघांसति' हन्तुमिच्छति हन्तेः सन् 'अज्भनगमां सनि (६, ४, १६)' इति वा दीर्घः 'अभ्यासाच्च (७, २, ५५)' इति कुत्वम्, तस्मै "शत्रवे" "वधं" हननसाधनमायुधम् 'अस्ता अस्ति' चेत्ता भवसि असु क्षेपणे (दि० प०), ताच्छिलिकस्तृन् (६, ४, १६), 'ते' तव "या" "रातिः" धनप्रदानहेतुर्हस्तः रा दाने (अदा० प०), करणे क्तिन्, (१, १, ८४), 'मन्त्रे' छेपेपचमनविदभूवीरा उदात्तः (१, १, ८६) इतिक्तिन् उदात्तत्वम् सा रातिः "वसु" धनं "ददिः" अस्मभ्यं दाता भवतु 'आट्टगमहन (१, २, १७१)' इति ददतेः क्ति प्रत्ययः, "न" लोकाव्ययः (२, १, ६८) इति वसुशब्दात् पष्ठभावाः । सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥ [१४]

१ २४ १ १ २ ३ १ २ २
रेवां इद्रेवत स्तोता स्यात्वावतो मघोनः ।

१ २ १ १ २
प्रेतु हरिवः सुतस्य ॥ * १ * ॥

ऋ० मेधातिथिः प्रियमेधाः वा । ऋ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ रेवां इद्रेवत इति ढवात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे "हरिवः" हरियन् ! "मतुवसोः

(८, ३, १) नकारस्योत्वं हरिनामकांश्च वचिन्द्र । “रेवतः” रयि-
मतः बहुधनोपेतस्य तव “स्तोता” “रेवान्” स्यात् रयिमान्
भवेत् “इत्” शब्दोऽवधारणे । रयिमान् भवेदेव न तु
दारिद्र्यं प्राप्नोति । उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन दृढयति
“त्वावतः” तत्सदृशस्य “युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्यं उप-
सङ्गानम् (५, १, ६१ वा०)” इति मतुप् “मघोनः” “मघवतः
धनाव्यस्य ‘सुतस्य’ पुं प्रसवैश्वर्ययोः (भा० प०) . स्तोतव्यस्य
ऐश्वर्योपेतस्य अन्यस्यापि स्तोता ‘मेदुः’ “स्यात्”, इत्यनुप-
च्यते प्रस्थात् प्रभवेदेव न तु निश्चीयते किमु वक्तव्यं तव स्तोता
धनवान् भवेदेवेति ॥ १० ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
उक्तं च न शस्यमानं नागो रयिरा चिकेत ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
न गायत्वं गीयमानम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । गायते गीः “अगोः” प्रस्तोतुः “रयिः”,
“शस्यमानं” होत्रा पठ्यमानम् “उक्तं च” निशस्त्रमपि “आ-
चिकेत” अभिजानाति किते ग्राने (भा० प०) छान्दसो लिट् ।
(३, २, १०५) । नेति सम्प्रत्यये ‘न’ सम्प्रति प्रस्तोत्रादिभिः
“गीयमानं” “गायत्रं” गातव्यं साम यदा, गायत्राख्यमपि
आचिकेतैत्येव । अतः कारणाद् वयमपि तमिन्द्रं स्तुम इत्यर्थः
॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
मा न इन्द्र पीयबल्वे मा शर्जते परा दाः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
शिञ्जा शचीवः शचीभिः ॥ * ३ * ॥ [१५]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! त्वं 'पीयन्नवे' पीयतिर्वधकर्मा
 (निरु० ४, २५) वधशीलाय हिंसाकारिणे शत्रवे 'नः' अस्मान्
 'मा परादाः' मा परित्याचीः, "मा" च 'शङ्कते' अभिभवित्वे
 अस्मान् मा परादाः शृषु ग्रहसने (भा० आ०), इति धातुः ।
 अपितु 'शचीवः' शक्तिवन्निन्द्र ! 'शचीभिः' आक्षीयैः कर्मभिः
 'शित्' शस्त्राननुशाधि यद्वा, शित्तिर्दानकर्मा (३, २०, ८),
 अभीष्टं धनमस्त्रभ्यं देहि, यद्वा, शत्रून् जेतुं शित्, शस्त्रान्
 कर्तुमिच्छ, शकैः सन्नन्तस्य "सनि मीमा (७, ४, ५४), इति
 इसादेशः, अभ्यासलोपे च लृते लोटि रूपमेतत् ॥ ३ ॥ [१५]

१२ १ १२ ३१२ १२ १२
 एन्द्र याहि हरिभिरुप कण्वस्य सुष्टुतिम् ।

१२ ३१२ १२ ३
 दिवो असुष्य शासतो

१२ ३१ २
 दिवं यय दिवावसो ॥ * १ * ॥

ऋ० तिर्यचीः । छ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अयेन्द्रयाहि-
 हरिभिरिति वृत्तात्मकं तृतीयं सूत्रम्, तत्र प्रथमा । हे 'इन्द्र !'
 'कण्वस्य' सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं 'हरिभिः' अग्नेः 'उप याहि'
 आगच्छ । 'दिवः' द्युलोकं द्वितीयार्थे पठौ (३, १, ८५) 'असुष्य'
 असुष्विबिन्द्रे 'शासतः' शासति सति विभक्तिव्यत्ययः (३, १,
 ८५) तत्र वयं सुखमाप्सहे । हे 'दिवावसो' । दीप्तदृष्टिर्देव ।
 'दिवं' स्वर्गं 'यय' यूयं गच्छत वहुवचनं पूजार्थम् । यद्वा, हे
 'दिवावसो !' दिवो द्युनामकमसु लोकं 'शासतः' शासनं
 कुर्वन्तः यूयं 'दिवं' स्वर्गं 'यय' गच्छन्ते ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ २ २ २ १ २ २ १ २
अत्रा वि नेमिरेषामुरां न धूनुते वृकः ।

२ २ २ २ २ १ २ २
दिवो अमुष्य शासतो

१ २ २ १ २
दिवं यय दिवावसो ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'अत्र' अस्मिन् यज्ञे 'एषाम्' अभिषव-
यावृणां 'नेमिः' सोमसतां, 'वि धूनुते' विशेषेण काम्ययति ।
तत्र दृष्टान्तः, 'उरां' मेषीं, "वृकः न" वृक इव यथा वृकः
तद्वत् सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

१ २ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ २
आ त्वा यावा वदन्निह सोमी घोषेण वक्षतु ।

१ २ २ २ २ १ २ २
दिवो अमुष्य शासतो

१ २ २ १ २
दिवं यय दिवावसो ॥ * ३ * ॥ [१६]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'इह' यज्ञे 'ग्रावा'
सोमाभिषवपापाणः 'सोमी' सोमवान् 'वदन्' शब्दं कुर्वन्
'घोषेण' ध्वनिना सह 'आ वक्षतु' त्वां प्रापयतु ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ २ २ २ २ २ २ २
पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः ॥ * १ * ॥

अ० जमदग्निः । छ० नित्यद्विपदा गायत्री । दे० वितानः
मुपाः या । अथ पवस्वसोममन्दयन्निति तृचाब्जकं द्वैपदं चतुर्थं
सूत्रम्, तत्र प्रथमा । हे 'सोम !' 'मधुमत्तमः' अतिशयेन

मधुररसवान् त्वं मन्दयन् मादयिता भवन् 'इन्द्राय' 'क्रिया-
ग्रहणं कर्तव्यम् (१, ४, ३२ वा०)', इतीन्द्रस्य सम्प्रदानसञ्ज्ञा
इन्द्रं मोदमानः सन् "पवस्व" इन्द्रार्थमागच्छ ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ४

ते सुतासो विपश्चितः शुक्रा वायुमसृजत ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । "विपश्चितः" मेधाविनः 'सुतासः' अभि-
पुताः 'शुक्राः' शुक्लवर्णाः अभिपयेण निर्मलत्वात् दीप्यमाना
इत्यर्थः । 'ते' सोमाः 'वायु' शब्दम् 'असृजत' असृजन् अकार्पुः
अथवा वायुमेव सीमपानार्थमसृजन् सीमेषु सुतेषु सन्तु वायु-
स्तत्पानार्थमागच्छति खलु ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २

असृज्यं देववीतये वाजयन्तो रथा इव ॥ *३* ॥ [१७]

अथ तृतीया । एते अभिपुताः सोमाः 'वाजयन्तः' यज-
मानानामभिमिच्छन्तः सन्तः 'देववीतये' देवानां पानाय
'असृजन्' विसृज्यन्ते ऋत्विग्भिः प्रदीयन्ते । 'तत्र दृष्टान्तः,
'रथा इव वाजयन्तः' शत्रोर्धनानि बलानि वा स्वामिन
इच्छन्तो रथा 'देववीतये' देवानां गमनाय यथा विसृज्यन्ते
तद्वत् ॥ ३ ॥ [१७]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उपरायस्य विभाषावस्य

अनुर्थः खलुः ॥ ३ ॥

१ १ २ ३ १ २ १ २ १ २ १ २

अग्निं होतारं मन्ये दास्यन्तं वसोः सूनुं

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।

२ १ २ ३ १ २ २ २ २ १ २ ३ १ २
अत्रा वि नेमिरेपामुरां न धूनुते वृकः ।

२ २ २ २ २ १ ३ २
दिवो अमुष्य शासतो

१ २ २ १ २
दिवं यय दिवावसो ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'अत्र' अस्मिन् यज्ञे 'एपाम्' अभिषव-
याव्णां 'नेमिः' सोमसतां, 'वि धूनुते' विशेषेण कम्पयति ।
तत्र दृष्टान्तः, 'उरां' मेषीं, "वृकः न" वृक इव यथा वृकः
तद्वत् सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

२ १ २ ३ १ २ २ २ १ २ २
आ त्वा यावा वदन्निह सोमी घोषेण वचतु ।

१ २ ३ २ २ १ २ २
दिवो अमुष्य शासतो

१ २ २ १ २
दिवं यय दिवावसो ॥ * ३ * ॥ [१६]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'इह' यज्ञे 'यावा'
सोमाभिषवपापाणः 'सोमी' सोमवान् 'वदन्' शब्दं कुर्वन्
'घोषेण' ध्वनिना सह 'आ वचतु' त्वां प्रापयतु ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ ३ २ २ १ २ २ २
पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः ॥ * १ * ॥

ऋ० जमदग्निः । छ० नित्यद्विपदा गायत्री । दे० वितानः
पुषाः वा । अथ पवस्वसोममन्दयन्निति दंष्ट्रात्मकं द्वैपदं चतुर्थं
सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'सोम !' 'मधुमत्तमः' अतिशयेन

मधुररसवान् त्वं मन्दयन् मादयिता भवन् 'इन्द्राय' 'क्रिया-
ग्रहणं कर्त्तव्यम् (१, ४, ३२ वा०)', इतीन्द्रस्य सम्प्रदानसञ्ज्ञा
इन्द्रं मोदमानः सन् "पवस्व" इन्द्रार्थमागच्छ ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
ते सुतासो विपश्चितः शुक्रा वायुमसृक्षत ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । "विपश्चितः" मेधाविनः 'सुतासः' अभि-
षुताः 'शुक्राः' शक्तवर्णाः अभिप्रेषेण निर्मलत्वात् दीप्यमाना
इत्यर्थः । 'ते' सोमाः 'वायु' शब्दम् 'असृक्षत' असृजन् अकार्पुः
अथवा वायुमेव सोमपानार्थमसृजन् सोमेषु सुतेषु सक्तु वायु-
स्तत्पानार्थमागच्छति खलु ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
असृक्षं देववीतये वाजयन्तो रथा इव ॥ *३* ॥ [१७]

अथ तृतीया । एते अभिषुताः सोमाः 'वाजयन्तः' यज-
मानानामब्रमिच्छन्तः सन्तः 'देववीतये' देवानां पानाय
'असृक्षन्' विसृज्यन्ते ऋत्विग्भिः प्रदीयन्ते । 'तत्र दृष्टान्तः,
'रथा इव वाजयन्तः' शचीर्धनानि बलानि वा क्षामिन
इच्छन्तो रथा 'देववीतये' देवानां गमनाय यथा विसृज्यन्ते
तद्वत् ॥ ३ ॥ [१७]

एति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराध्यायस्य विंश्याध्यायस्य

अनुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

२ १ २ २ ३ १ २ १ २ १ २ ३ १
अग्निं होतां मन्त्रे दास्यन्तं वसोः सूनृं

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।

२ २ १ २ २ २ २ २ १ १ २ २ २
य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

२ २ २ १ २ २ २ २ २ १
धृतस्य विभाष्टिमनु शुक्र-

२ २ २ २ २ २ २
शोचिष आलुद्धानस्य सर्पिषः ॥ * १ * ॥

ऋ० पशुच्छेपः । छ० अत्यष्टिः । दे० अग्निः । अथ पशुमे
खण्डे, अग्निं होतारमिति दृष्ट्वात्मकं प्रथम सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
'अग्नि' सर्वासां देवर्सेनानामग्रस्य यज्ञेष्वग्रं नीयमानं
वा "होतारं" अस्मदयागं प्रति देवानामाह्वातारं यद्वा, होम-
निष्पादकं होतारं आह्वातारं 'लुहोतेर्होतित्यौर्णवाभः (निष०
दै० १, १५)', इति यास्कः । 'अग्निमद्यहोतारमवृणीत', इति
श्रुतेः । 'अग्निमग्र आवह', इति च, अग्नेराह्वादत्वं प्रसिद्धम् ।
'अग्निं होतारं मन्ये', इत्येवं प्रतिविशेषणं मन्य इति सम्बन्धः ।
यद्वा, यागनिष्पत्तेरिवीपलक्षितत्वात् एतदेव विधेयविशेषणम्,
इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि, 'दास्यन्तम्'
अतिशयेन दानवन्तश्च, "वसोः" वसुं निवासहेतुं, "सहस्र-
सुतु" बलस्य पुत्रमग्निम् मन्यन्काले बलेन मध्यमान् उत्प-
द्यते इति पुत्रत्वसुपचर्यते "जातवेदसं" जातानां वेदितारं
जातप्रज्ञं जातधनं वा जातवेदःशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः ।
अन्नेर्जातवेदस्त्वे दृष्टान्तः, 'विप्रं न' जातविद्यां मेधावि-
ब्राह्मणमिव, तं यथा बहु मन्यते तथा त्वामपि स्तौमीत्यर्थः ।
उक्तगुणविशिष्टो 'यो देवः' 'स्वध्वरः' गोभनयज्ञवान् यज्ञं
सम्यग् निर्वहन् 'ऊर्ध्वया' उन्नतया उत्कृष्टया 'देवाच्या'
देवान् पूजयन्त्या देवान् प्रत्युक्तया वा "कृपा" कृपया सामर्थ्य-

लक्षण्या 'देवान् प्रत्यक्षया कृपया', इति (निरु० नै० ६, ८) यास्कः । तेभ्यो हविर्वहनबुद्ध्या युक्तः सन् 'शुक्रशोचिपः' दीप्त-
तेजस्कस्य 'आजुह्वानस्य' आ समन्तात् ह्ययमानस्य 'सर्पिषः'
सरणशीलस्य 'हृतस्य' विलेपनेन दीप्तस्याज्यस्य 'विभ्राष्टि'
विशेषेण भ्राजम् 'अनु' स्वयमपि तत् आय्यं 'यष्टि' काम-
यते स्वीकरोतीति शेषः ॥ १ ॥

१ २ १ १ २ ३ २ ३ १ २
यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमद्भि-
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
रसां विप्र मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ।
१ २ ३ १ २ ३ १ २
परिज्ञानमिव द्याप् होतारं चर्षणीनाम् ।
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
शोचिष्केशं वृषणं यमिमा
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
विशः प्रावन्तु जूतये विशः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'विप्र !' मेधाविन् । 'शुक्र' दीप्तज्वा-
लाम् । 'यजिष्ठम्' अतिशयेन यष्टुतमं 'त्वा' त्वां 'यजमानाः'
वयं 'हुवेम' आह्वयामः यतो वयं यजमाना अतस्त्वां यजिष्ठ-
माह्वयाम इत्यभिप्रायः । कौटुशं त्वाम् † 'अद्भिरसां' अद्भिरो
गोवोत्पत्तानां मध्ये 'ज्येष्ठम्' अतिशयेन प्रशस्तं यदा, अद्भि-
रसामङ्गाराणां मध्ये ज्येष्ठं ज्वालायुक्तत्वात् । 'अद्भिरा अङ्गाराः'
(निरु० न० ३, १०) इति यास्कः । 'येऽङ्गारा आसं-
स्तेऽद्भिरसोऽभवन्' इति श्रुतम् । केन साधनेन इत्युच्यते
'मन्मभिः' मननसाधनैः "वप्रेभिः" विप्रेः विशेषेण प्रीणयि-

दभिः “मन्त्रभिः” मन्त्रैः यद्वा, विप्रेभिः मेधाविभिर्ऋत्वि-
ग्भिर्मन्त्रभिर्मन्त्रेण सहिता वयमिति सम्बन्धः । अथाद्यानान-
न्तरं ‘परिज्मानं’ परितो गच्छन्तं “द्याम् इव” सूर्यमिव
‘होतारं’ देवानामाघ्रातारम् । केयामर्थे ? ‘चर्पणीनां’ मनु-
ष्याणां यजमानानाम् अर्थे यद्वा ‘चर्पणीनां’ पूर्वं मनुष्याणामेव
सत्यं पद्याद्यागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानामाघ्रातारं
तथा ‘योचिष्केशं’ केशवदत्यन्तज्वालोपेतं, “वृषणं” कामानां
वर्षितारम्, एवं रूपं त्वां ‘विशः’ त्वामेव निविशमानाः
इमा ‘विशः’ प्रजाः ‘जुतये’ स्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तये ‘प्र अवन्तु’
प्रकर्षेण प्रीणयन्तु । तादृशं त्वां जुवेमिति सम्बन्धः ॥ २ ॥

१७ १२ ११ २ १ १ २ १ १ १ १
स हि पुरु चिदोजसा विरुक्मता दीद्यानो

११ ११ १११ ११ ११
भवति द्रुहन्तरः परशुर्न द्रुहन्तरः ।

१२ १२२ १२ १ २२१२२ २ १ १
वीडु चिदस्य समृती शुवदनेव यत्स्थिरम् ।

१ १ २ १ १ १
निष्पद्यमाणी यमते नायते

१ ११ १ १
धन्वासहा नायते ॥ * ३ * ॥ [१८]

इति नवमप्रपाठकस्य प्रथमार्धम् ।

अथ तृतीया । ‘स हि’ न एव पूर्वं स्तुत एवाम्भिः ‘विरु-
क्मता’ विग्रहेण रोचनयता ‘ओजसा’ ज्वालारूपेण बलेन
‘पुरुचित्’ अत्यधिकमेव ‘दीद्यानः’ दीप्यमानः ‘द्रुहन्तरः’

द्रोणधूणां तरिता-निस्तारयिता भवति अस्मासु द्रोहं कुर्वतां
 शत्रूणां हिंसको भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः 'द्रुहन्तरः'
 द्रोणधूणां छेदनाय प्रयुक्तः "परशुः न" परशुरिव हिनस्ति
 तथायमपि किञ्च, यस्याग्नेः "समृतौ" सङ्गतौ संयोगे 'वीडु-
 चित्' दृढमपि पापाणादिकं 'श्रुवद्' गच्छेत् शीर्येत । तथा
 'यत् स्थिरं' यच्च पर्वतादि स्थिरमविचलितं तदपि श्रुवत् ।
 तत्र दृष्टान्तः 'वनेव' उदकमिव, उदकं यथाग्निसंयोगे
 शयति तथेत्यर्थः अत्यन्तदृढं स्थिरमपि हिनस्ति अस्मद्द्रो-
 णार्हं शत्रुं हिनस्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । किञ्चाय-
 मग्निः 'निःपक्षमाणः' शत्रून् निःशेषेणाभिभवन् 'यमते' उप-
 रमते शत्रुषु मध्येः क्रीडति तानेव नाशयति । तथा कुर्वन्
 'न अयते' न गच्छति शत्रोः सकाशात् पलायते । तत्र
 दृष्टान्तः 'धन्वसहा न अयते' धनुषा शत्रून् अभिभवतीति धन्व-
 सहाः धानुष्कः सहतेरसन्, छान्दसोऽन्वलोपः स यथा शत्रो-
 रभिमुखं विध्यति न पलायते तद्वदित्यर्थः यद्वा, दृढधनुर्वहन-
 चमो धन्वसहाः, अस्मिन् पक्षे पचाद्यच् (१, १, १३४), 'सुपां
 सलुक् (७, २, ३८), इत्याकारः दृढधन्वा सन् न अयते न
 पलति ॥ ३ ॥ [१८]

अथममप्रपाठकस्य द्वितीयाहम् ।

१ १ २ १ २ २ १ १ १ १
 अग्ने तव श्रवो वयो महि

१ १ २
 आजन्ते अर्चयो विभावसो ।

१ २ ३ १ २ ३ ४ ५
वृहद्भानो शवसा वाज-

१ २ १ २ ३ ४
मुक्य्याश् दधासि दाशुपे कवे ॥ * १ * ॥

अ० अग्निः । छ० विस्तारपंक्तिः । दे० अग्निः । अथ
अग्नेतवयव इति पटचात्मकं द्वितीयं सूत्रम्, तत्र प्रथमा ।
हे “अग्ने !” ‘तव’ ‘वयः’ अन्नं ‘श्ववः’ श्ववणीयं प्रशस्यं हवि-
रात्मकस्य तस्य मन्त्रसंस्कृतत्वेन प्रशस्तत्वात् अत्रेण तवैवान्नं
चेष्टमित्यर्थः । हे ‘विभावसो !’ विविष्टा दीप्तिर्विभा सैव वसुः
धनं यस्य तादृशाग्ने ! ‘अर्चयः’ दीप्तयः ‘महि’ महत् बहुलं
‘भुजन्ते’ दीप्यन्ते भ्राजु दीप्तौ, अनुदात्तो भौषादिकः ।
हे ‘वृहद्भानो !’ प्रौढदीप्ते ! ‘कवे’ कान्तदर्शिन्यग्ने । एवमन्ना-
नुभावस्त्व ‘शवसा’ बलेनोपेतम् ‘उक्यम्’ प्रशस्यं यद्वा,
उक्यो यन्नस्तद्योग्यं ‘वाजम्’ अन्नं ‘दाशुपे’ हवींषि दत्त-
वते यजमानाय ‘दधासि’ प्रयच्छसि ॥ १ ॥

१ १ २ ३ ४ ५
पावकवर्चाः शुक्रवर्चा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
पुत्रो मातरा विचरन्नुपा-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
वसि पृणक्षि रोदसौ उमे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । छ० विस्तारपंक्तिः । ‘पावकवर्चाः’ शोधक-

दीप्तिः 'शुक्लवर्चाः' निर्मलतेजस्कः, 'अनूनवर्चाः' सम्पूर्णतेजस्कः,
हे अग्ने ! ईदृशस्व 'मानुना' तेजसा "उदियवि" उद्गच्छसि-
क्तं स गतो, जीहोत्यादिकः (प०) 'अर्त्तिमिपर्त्तिय' (०, ४, ७७)
इत्यभ्यासस्येत्यम् स त्वं 'पुत्रः' सन् 'मातरा' मातृभूतयोररक्ष्योः
'विचरन्' यागावसाने विशेषेण प्राप्नुवन् 'उपावसि' उपगतान्
यजमानान् रक्षसि । तथा 'उमे' 'रोदसी' व्यावापृथिव्यौ
'पृणक्षि' संयोजयसि हविषा द्युलोकं वृष्ट्या इमं लोकश्च
पुरयसीत्यर्थः पृथी सम्पर्कं रौधादिकः (प०) ॥ २ ॥

१ २ १ १
ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्ति-

१ १ २ १ १ १ १ १
भिर्मन्दस्व धीतिभिर्हितः ।

१० २ १ २ १ १ २
त्वे द्रुपः सं दधुर्भूरिवर्षस-

१ १ २ १ १ २
श्चित्रीतयो वामजाताः ॥ * ३ * ॥

छ० सतोवृद्धतो । अथ तृतीया । हे 'ऊर्जोनिपात्' ऊर्जः अथवा पार्थिवस्य चरणादेः पुत्र । हे 'जातवेदः' जातानां वेदितरम्भे । 'सुप्रशस्तिभिः' सुप्रशंसनेः अन्नाभिः क्रियमाणैः 'मदस्व' मोदस्व । तथा "धीतिभिः" अन्नाभिः क्रियमाणेरग्निहोत्रादिभिः कर्मभिः "हितः" सुहितः दत्तो भव । अपि च "भूरिवर्षसः" वर्ष इति रूपनाम (निघ० ३, ७, ३) बहुविधरूपाः, 'चित्रीतयः' चित्रा ऊर्तिमृत्तियामिः इष्टिस्तयोः, 'वामजाताः' वामं वननीयं जातं जन्म यामां ता ईदृशोः 'इयः' पदानि हविर्लघ्वानि 'त्वे' त्वय्येव 'मन्दधुः'

सन्दधति सन्यक् जुहति यजमानाः यद्वा, भूरिवर्षस इत्या-
दिकं कर्तृविशेषणम्, तदानीं चित्रोत्तय इत्यस्य विचित्ररक्षा
इति योज्यम् ॥ ३ ॥

१ १ १ १ १
इरज्यन्नने प्रथयस्व जन्तु-

२ १ १ २
भिरस्मो रायो अमर्त्य ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ २
स दर्शतस्य वपुषो वि राजसि

१ १ २ १ १ २
पुणञ्चि दर्शतं क्रतुम् ॥ * ४ * ॥

अथ चतुर्थी । छ० सतीहृहती । हे 'अग्ने !' 'जन्तुभिः'
जातैः शत्रुभिः सह 'इरज्यन्' ईर्यन् सखां कुर्वन् ईर् ईर्यायां
कण्ठादिः । यद्वा, इरज्यतिरेश्वर्य्यकर्मा (निघ० २, २१, १),
जन्तुभिर्जायमानैरात्मीयैस्तेजोभिरिरज्यन् ईश्वरो भवन् । हे
'अमर्त्य !' मरणरहिताग्ने ! 'अस्मो' अस्माकं 'सुपां सुतुक्' (०, १,
३८), इति पष्ठ्याः श्रे-आदेशः "रायः" धनानि 'प्रथयस्व' विस्तार-
य रै-शब्दाच्छसः स्थाने व्यत्ययेन जस्, शसो वा व्यत्ययेन
"उडिदम् (६, १, १०१)", इत्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं न
क्रियते स त्वं "दर्शतस्य" दर्शनीयस्य च 'वपुषः' तेजोमयस्य
शरीरस्य 'वि राजसि' वा तृतीयार्थे पष्ठौ (३, १, ८५) ईदृशेन
शरीरेण विशेषेण दीप्यसे यद्वा, राजतिरेश्वर्य्यकर्मा (निघ०
२, २१, ४), वपुरिति च रूपनाम (निघ० ३, ०, ४), दर्श-
नीयेन-रूपेण विराजसि विशेषेण ईशिष्ये । अतएव 'दर्शतं'

दर्शनीयं “कृतं” कर्म “पृथञ्चि” अस्माभिः सह सम्यर्चयसि
फलेन वा संयोजयसि ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २
द्व्यङ्कत्तारिमध्वरस्य प्रचे-

३ १ २ ३ १ २ ३ २
तसं चयन्तं राधसो महः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
रातिं वामस्य सुभगां मही-

३ १ २ ३ २ ३ २
मिषं दधासि सानसि रयिम् ॥ * ५ * ॥

अथ पञ्चमौ । ऋ० सतोष्ठुतौ । “द्व्यङ्कत्तारं” द्व्यङ्कत्तारं
छान्दसो वर्णलोपः (३, १, ८५) ‘अध्वरस्य’ यज्ञस्य निष्कत्तारं
संस्कत्तारं, ‘प्रचेतसं’ प्रकटज्ञानं, ‘महः’ महतः ‘राधसः’ धनस्य
चयन्तम् ईश्वरम् चयतिरेश्वर्यकर्मा (निघ० २, २१, ३) ‘वामस्य’
वननीयस्य धनस्य ‘रातिं’ दातारं रातेः कर्त्तरि क्तिन् (३, ३, ६८)
ईदृशं त्वां क्षुम इति शेषः । स त्वं ‘सुभगां’ सौभाग्योपेतां
‘मही’ महतीम् ‘ईषम्’ अन्नं “सानसि” सम्भक्त्युपम् ‘रयिं’
धनं च ‘दधासि’ स्तोत्रभ्यो ददासि ॥ ५ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २
ऋतावानं महिषं विश्वदर्शत-

३ २ ३ १ २ ३ १ २
मग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ।

३ २ ३ १ २
शुक्लं सप्रथस्तमं त्वा

१ १४ १ १ २ २ २

गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ * ६ * ॥ [१]

क० उपरिष्ठाज्जोतिः । अथ पृष्ठी । ‘ऋतावानं’ सत्यवानं
 सत्यवन्तं यज्ञवन्तं ‘कन्दसि वनिषौ (५, २, १२२ वा०)’,
 इति मत्वर्थीयो वनिप् । ‘महिषं’ महान्तं पूज्यं वा ‘विश्व-
 दर्शनं’ विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयं यद्वा, विश्वं दर्शनं यस्य “बहुव्रीहौ
 विश्वं सञ्ज्ञायाम् (६, २, ११६)” इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्
 ईदृशम् ‘अग्निं’ ‘सुखाय’ सुखाय सुखार्थं ‘जनाः’ ऋत्विग्य-
 जमानरूपाः ‘पुरो दधिरे’ पुरो दधते सर्वकर्मभ्यः पुरस्तात्
 पूर्वस्थां दिशि आहवनीयरूपेण धारयन्ति । परोऽर्चः प्रत्यक्ष-
 क्षतः । अपिच हे अग्ने ! ‘शुक्लर्णं’ श्वत् स्तुतीः सम्यक् शृण्वन्
 कर्णः श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तादृशं, “सप्रयस्तमम्” अतिशयेन
 प्रख्यातं यद्वा, सर्वतो विस्तार्यमाणं “दैव्यं” देवानां हविर्वो-
 दृत्वेन सम्यन्विनम् ईदृशं ‘त्वा’ त्वाम् ‘मानुषा’ मानुषाणि
 मनोरपत्यानि ‘युगा’ ‘युगानि’ युगलानि पत्नीयजमानरूपाणि
 ‘गिरा’ स्तुत्या स्तुवन्तीति शेषः ॥ ६ ॥ [१८] (१)

इति सामवेदार्चकाभि उत्तरायनस्य विश्राध्यायस्य

पञ्चमः खण्डः ॥५॥

१ ११ १ १ १ १ १ १
प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवी-१ १ १ १ १
राभिस्तरति वाजकर्मभिः ।१ १ १ १ १ १
यस्य त्वष्ट सख्यमाविय ॥ * १ * ॥

ऋ० सोमरिः । छ० ककुप् । दे० अग्निः । अथे पष्ठे खण्डे
 प्रसो अग्ने इति प्रगाथात्मकां प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
 “अग्ने !” “तव” “ऊतिभिः” “सः” यजमानः “प्र तरति” प्रवर्धते
 ऊतयो विशिष्यन्ते, “सुवीराभिः” शोभनाः वीराः पुत्रादयो
 यासु तास्तथोक्ताभिः, “वाजकर्मभिः” वाजानामन्त्रानां बलानां
 वा कर्म करणं यासु तादृशीभिः, हे अग्ने ! “त्वं” “यस्य”
 यजमानस्य “सख्यं” सखित्वं मित्रत्वम् “आविथ” प्राप्नोषि
 स तरतीत्यन्वयः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 तव द्रप्सो नीलवान्वाशं

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 ऋत्विग्य इन्धानः सिण्वा ददे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्वं महीनामुषसामसि

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 प्रियः क्षपो वस्तुषु राजसि ॥ * २ * ॥ [२]

अथ द्वितीया । हे “सिण्वा !” सिपिः सेचनार्थः सोमे-
 नासिच्यमानाग्ने ! “द्रप्सः” द्रवणशीलः, “नीलवान्” शकटग्रीडे-
 ऽवस्थानात् तद्वान्, “वाशः” कान्तः शब्दायमानो वा,
 “ऋत्विग्यः” ऋतौ वसन्तादिकालविशेषे भवः, “इन्धानः” सन्दी-
 पयन्, एवभूतस्तव सोमः “आ ददे” तुभ्यं होमायाध्वर्युणा
 आदीयते । अपिच त्वं “महीनां” महीतीनाम् “उपसां” “प्रियः”
 मित्रभूतः “असि” उपसि हि अग्नयो होमाय प्रज्जाल्यन्ते ।
 तथा “क्षपः” क्षपाया रात्रेः सम्यन्धिषु “वस्तुषु” पाच्छादकेषु

तमस्तु सक्तु त्व 'राजसि प्रकाशसे यद्वा, रात्रिसम्बन्धीनि
यस्तूनि पदार्थजातानि त्व' प्रकाशयसि ॥ २ ॥ [२०] (२)

१ २२ ३ २२ ३ २२
तमोपधौर्दधिरे गर्भमृत्वियं

१ २२ ३ २ २ ३ २२
तमापो अग्निं जनयन्त मातरः ।

१ २२ ३ २ २ २ २२ ३
तमित्समानं वनिनश्च वीरुधो-

१ २ ३ २ २ ३ २ २
ऽन्तर्वतीश्च सुवते च विश्वहा ॥ * १ * ॥ [३]

ऋ० अरुणः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ तमोपधौ-
र्दधिरे इति एकस्मै द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । "ऋत्वियम्"
ऋतौ प्राप्तं 'गर्भे' गर्भभूतं "त" प्रकृतम्, "अग्निम्" 'ओपधौः'
'ओपध्यः' 'दधिरे' धारयन्ति । "तम्" एवं 'अग्निं' "मातरः"
धारकत्वेन मातृस्थानीयाः 'आपः' च 'जनयन्त' जनयन्ति ।
किञ्च, "वनिनः" वनस्ततयः "च" 'समानं' गर्भभावेन प्रवे-
यात् स्वतुल्यम् 'तमित्' तमेवाग्निं जनयन्ति, किञ्च तमे-
वाग्निम् 'ऽन्तर्वतीः' गर्भवत्यः, 'वीरुधः' 'ओपधयश्च' 'विश्वहा'
सर्वदा 'सुवते' जनयन्ति ॥ १ ॥ [२१] (३).

१ २ २२ ३ २ २ २ २
अग्निरिन्द्राय पवते दिवि शुक्रो वि राजति ।

१ २ ३ २ २
सहिषीव वि जायते ॥ * १ * ॥ [४]

ऋ० अग्निः प्रजापतिः वा । छ० गायत्री । दे०

इन्द्रः । अग्निरिन्द्रायेति एकैर्च द्वितीयं सूक्तम्, सा ऋगीषा ।
 'अग्निः' यज्ञेषु प्रथमं प्रणेत्य अग्निः 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'पवते'
 अस्माभिर्दत्तेन चर्वन्नेन पुरोडाशेन देवानामधिकः चरति ।
 अग्निः 'शुक्रः' दीप्तः सन् 'दिवि' स्वर्गे 'विराजति' विशेषेण
 प्रकाशयति यद्वा, "दिवि" अन्तरिक्षादिलोकेषु स्थितेषु देवेषु
 मध्येषु 'शुक्रः' दीप्तः सन् "विराजति" । तत्र दृष्टान्तः, 'महि-
 पौव' यथा महिषो दृष्ट्यादिना विविधानि पयोदृतादीनि
 जनयति तथा 'वि जायते' देवानामुपभोगार्थं विविधानानि
 जनयति ॥ १ ॥ [२२] (४)

१ १ १ १ १ १६
 यो जागार तमृचः कामयन्ते

१ १ १ १ १ १ १
 यो जागार तमु सामानि यन्ति ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १
 यो जागार तमयत् सोम आह

१ १ १ १ १ १ १
 तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ * १ * ॥ [५]

ऋ० अवत्सारः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ योजा-
 गारैति एकैर्च चतुर्थं सूक्तम्, सा ऋगीषा । "यः" देवः
 'जागार' सर्वदा विनिद्रो जागरुको गृहे वर्तते 'तम्' 'ऋचः'
 सर्वशस्त्रात्मिकाः 'कामयन्ते' । 'यः' 'जागार' 'त्वम् उ' तन्नेष
 "सामानि" स्तोत्ररूपाणि 'यन्ति' प्राप्नुयन्ति । "यः" 'जागार'
 'तम्' 'अयम्' अभिषुतः 'सोमः' "आह" वक्ति स्वीकुर्विति ।
 हे अग्ने ! तादृशस्य 'तव' 'सख्ये' समानस्थाने हितकरणे
 'न्योकाः' नियतस्थानः 'अहम्' 'अस्मि' भवामि ॥ १ ॥ [२३] (५)

१ १ २ १ १ १२ ३

अग्निर्जागार तमृचः कामयन्ते

१ २ १ २ १ १ १

ऽग्निर्जागार तमु सामानि यन्ति ।

१ १ २ १ २ १ १ १२

अग्निर्जागार तमयष्ट सीम

१ १ १ १ १ १ १ १

आह तवाहमग्निं सख्ये न्योक्ताः ॥ * १ * ॥ [६]

ऋ० अयत्सारः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथाग्निर्जागारेत्येकवचं पञ्चमं सूक्तम्, सा ऋगेषा । सा निगदव्याख्याता ८८८८० (२३) ॥ १ ॥ [२४] (६)

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

नमः सखिभ्यः पूर्वसद्गो नमः साकन्निपेभ्यः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

युञ्जे वाचष्ट शतपदीम् ॥ * १ * ॥

ऋ० छन्दः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ नमःसखिभ्य इति छत्वात्मकं षष्ठं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । ‘पूर्वसद्गो’ ये यज्ञे प्रारम्भात् पूर्वं सीदन्ति तिष्ठन्तीति पूर्वसदनं तेभ्यः ‘सखिभ्यः’ समानख्यानेभ्यः सखिवन्निवभूतेभ्यो देवेभ्यो ‘नमः’ वयं नमस्कारं कुर्मः । किञ्च, ‘साकन्निपेभ्यः’ यस्मिन् यज्ञे सह निपस्वस्तेभ्यः ‘नमः’ । किञ्च ‘शतपदीम्’ अस्मभ्यं फलप्रदानाय अपरिमितमागं ‘वाचं’ स्तुतिरूपाम् ऋचं ‘युञ्जे’ योजयामि ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

युञ्जे वाचष्ट शतपदीं गाये सहस्रवर्तनि ।

१ १ २२२ १ २

गायत्रं त्रैष्टुभं जगत् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'शतपदीम्' अपरिमितसङ्ख्यकमार्गां 'वाचं' स्तोत्रं "युञ्जे" तेभ्यः प्रकृतेभ्यो वक्ष्यमाणेभ्योऽहं योजये । 'गायत्रं' गायत्राख्यं 'त्रैष्टुभं' त्रैष्टुभाख्यञ्च 'जगत्' जागतञ्च सामरूपां तामृचं साम वा 'सहस्रवर्त्तनि' अपरिमितमार्गं यथा भवति तथा "गाये" अहं गान् करोमि ॥ २ ॥

१ १ २२२ २१ १ २ २२ २ १२

गायत्रं त्रैष्टुभं जगद्विश्वा रूपाणि सम्भृता ।

११ २२ १२

देवा ओक्ताः स चक्रिरे ॥ * ३ * ॥ [७]

अथ तृतीया । 'गायत्रं', 'त्रैष्टुभं', 'जागतम्', 'ऋक्समूहं' 'विश्वा' विश्वानि 'रूपाणि' उद्गात्रा 'सम्भृता' सम्भृतानि नाना-रूपाणि कृतानि 'देवाः' अग्न्यादयश्च 'ओक्तांसि' आयितानि स्थानानि 'चक्रिरे' कुर्वन्ति ॥ ३ ॥ [२५] (७)

१ १४ १ १ २ १ २४ २ २ २ २ २ १ १ १

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः ।

१ १ १ २ २ २ १ २

सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः ॥ * १ * ॥

ऋ० अवधारः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अधाग्नि-ज्योतिरिति वृत्तात्मकं सप्तमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । एषा सष्टा ॥ १ ॥

१ १ १ १ २ १ १ २ २ १ २

पुनरुजां नि वर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा ।

१२ १ १ २

पुनर्नः पाद्यपूहसः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' 'ऊर्जा' वलेन 'इषा' अग्नेन
'आयुषा' जीवनेन च 'पुनः' अस्मान् 'निवर्त्तस्व' अस्मान्
प्रत्यागच्छ । किञ्च त्वं 'नः' अस्मान् 'पूहसः' पापात् 'पाहि'
पालय । पुनः शब्दस्यावृत्तिरादराया ॥ २ ॥

११ ११

१११ १ १

१ १ १ १ १

सह रय्या नि वर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया ।

१ १ १

१ १ १ १ १

विश्वप्सूया विश्वतस्पारि ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया । हे 'अग्ने !' त्वं 'रय्या' रमणीयेन धनेन
'सह' 'निवर्त्तस्व' तत् अस्मान् प्रापयेत्यर्थः । किञ्च, "विश्वतः"
सर्वतः "परि" उपरि परीति समर्थानुवादकः "विश्वप्सूया"
सा भक्षणे (अदा० प०), विश्वस्य उपभोक्तृया "धारया" "पि-
न्वस्व" अस्मान् सिद्ध ॥ ३ ॥ [२६] (८)

इति सामवेदार्च्यप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य विष्वाध्यायस्य

अष्टः खण्डः ॥ ६ ॥

१ १ १ १७

२

१

११२ १ १ १ १ २

२

यदिन्द्राहं युधा त्वमीशीय वस्व एक इत् ।

१ २ २ १ २

स्तीता मे गीसखा स्यात् ॥ * १ * ॥

३८० गोसूक्तिः अश्वसूक्तिः वा । छ० गायत्री । दे० विश्वे-
देवाः । अथ सप्तमे खण्डे—यदिन्द्राहं यथात्वमिति वृचात्मकं
प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र !” “यथा” “त्वम्” “एकः
इत्” एक एव केवलं “वस्वः” वसुनः धनस्य “इंशिपे” ईश्वरो
भवसि, एवमहमपि ‘यद्’ यदि ‘इंशीय’ ऐश्वर्ययुक्तः स्यामिति
तदानीं “मे” मम “स्तोता” “गोसखा स्यात्” गोभिः संहितो
भवेत् । ईश्वरस्य तव स्तोता कुतो हेतोर्गोसंहितो न भवेत्
अपितु भवेदेवेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

^{१ २} ^१ ^{१ २ २} ^{१ २}
शिक्षेयमस्मै दिक्षेयं शचीपते मनीषिणे ।

^{१ २ २} ^{१ २ २} ^१
यदहं गोपतिः स्याम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे ‘शचीपते !’ शक्तिमदिन्द्र ! ‘अस्मै’ ‘मनी-
षिणे’ मनस ईंशिप्ते स्तोत्रं ‘दिक्षेय’ दातुमिच्छेयम्, तदेन-
न्तरं ‘शिक्षेयं’ प्रार्थितं धनं दद्याच्च ‘यद्’ यदि ‘अहं’ ‘गोपतिः’
गवामधिपतिः ‘स्यान्’ भवेयम् त्वत्प्रसादादिति शेषः ॥ २ ॥

^{१ २ २} ^{१ २ २} ^{१ २} ^{१ २ २}
धेनुष्ट इन्द्र सूनुता यजमानाय सुन्वते ।

^१ ^{१ २} ^{१ २ २}
गामश्वं पिप्युषी दुहे ॥ * ३ * ॥ [६] .

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! ‘ते’ तव ‘सूनुता’ स्तुतिरूपा वाक्
‘धेनुः’ दोग्ध्री गोभूत्वा ‘सुन्वते’ सोमाभिषवं कुर्वते ‘यजमा-
नाय’ ‘गाम्’ ‘अश्वं’ च उपलक्ष्यमेतत्, गवाश्वादिकं सर्व-
मभिलषितं ‘दुहे’ दुग्धे । किं कुर्वती ? ‘पिप्युषी’ तमेव यज-
मानं प्रवर्द्धयित्री ॥ ३ ॥ [२०] (८)

२ २ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

आपो हि षा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

महे रणाय चक्षसे ॥ * १ * ॥

ऋ० त्रिगिराः सिन्धुद्वीपः वा । छ० गायत्री । दे० जलम् ।
 आपोहिष्ठेति ढचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'हि'
 यस्मात् कारणात् 'आपः' या यूयं 'मयोभुवः' मयमः सुखस्य
 भावयित्र्यः 'स्य' भवद्य, 'ताः' तादृश्यो यूयं 'नः' अस्मान्
 'ऊर्जे' अन्नाय 'दधातन' धत्त अन्नप्राप्तियोग्यान् अस्मान् कुरुत
 भवमस्मर्थं दत्तेत्यर्थः 'महे' महेते 'रणाय' रमणीयाय 'चक्षसे'
 दर्शनाय सम्यक् ज्ञानाय च धत्त अस्मान् सम्यक् ज्ञानं प्रति
 योग्यान् कुरुतेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

उग्रतीरिव मातरः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे आपः ! "वः" युष्माकं स्वभूतः 'यः' 'रसः'
 'शिवतमः' सुखतमः 'इह' अस्मिन् लोके 'तस्य' तं रसं 'नः'
 अस्मान् 'भाजयत' सेवयत उपयोजयतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः,
 'उग्रतीरिव' उग्रत्वं इव पुत्रसमृद्धिं कामयमानाः 'मातरः'
 स्तन्यं रसं यथा भाजयन्ति प्रापयन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

आपो जनयथा च नः ॥ * ३ * ॥ [१०]

अथ तृतीया । हे 'आपः !' यूयं 'यस्व' पापस्य 'क्षयाय' विनाशाय अस्मान् 'जिन्वय' प्रीणयथ, 'तस्मै' तादृशाय पाप-क्षयाय 'अरं' क्षिप्रं "वः" युष्मान् 'गमाम' गमयाम वयं शिरसि प्रक्षिपामेत्यर्थः यद्वा, यस्यान्वस्य क्षयाय निवामार्यं यूयमोपधीर्जिन्वय तर्पयथ, तस्मै तदन्नमुद्दिश्य वयमरमन्तं पय्वांसं यथा भवति तथा वो युष्मान् गमाम गच्छाम । किञ्च, हे आपः ! "नः" अस्मान् 'जनयथ' च पुत्रपोत्रादिजनने प्रयोजयतित्यर्थः ॥ ३ ॥ [२८] (१०)

१ १ १ १ २ २ १ १ २ ३ १ १ २ २
वात आ वातु भेषजं शम्भु मयोभु नो हृदे ।

२ १ १ २
प्र न आयूँपि तारिषत् ॥ * १ * ॥

ऋ० उक्त्वः । क० गायत्री । दे० वायुः । अथ वात आवा-
त्विति वृत्तात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'वातः' वायुः
'नः' अस्माकं "हृदे" हृदयाय "भेषजम्" औषधम् उदकं वा
"आ वातु" आगमयतु । कीदृग्भूतम् ? 'शम्भु' रोगशमनस्य
भावयितु, 'मयोभु' मयमः सुखस्य च भावयितु । अपिच "नः"
अस्माकम् 'आयूँपि' अन्नानि वा 'प्र तारिषत्' प्रवर्द्धयतु ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ २ २ २ १ २ १ १ २ १ १
उत वात पितासि न उत भातोत नः सखा

१ १ २ १ २
स नो जीवातवे कृधि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'उत' अपिच हे 'वात !' त्वं 'नः' अस्माकं
"पिता असि" उत्पादकोऽसि पालयिता वा । 'उत' अपिच

‘भ्राता’ असि । “उत” अपिच ‘नः’ अस्माकं “सखा” समान-
ख्यानय असि । ‘सः’ त्वं ‘नः’ अस्मान् ‘जीवातवे’ जीवनइतवे
यागाय ‘छधि’ कुरु करोतेऽच्छान्दसो विकरणस्य लुक् (२, ४,
७३), ‘शृष्टणपृक्कृह्यच्छन्दसि (६, ४, १०२), इति हिर्दिरा-
देशः ॥ २ ॥

१ १ १ २ ३ २ १ १ १ १ २ ३ १ २
यददो वात ते गृहेऽमृतं निहितं गुहा ।

१ २ २ १ १
तस्य नो धेहि जीवसे ॥ * ३ * ॥ [११]

अथ द्वितीया । हे “वात” ! वायो ! “ते” तव “गृहे”
स्थाने “यददः” यदिदम् ‘अमृतम्’ अविनाशि ‘गुहा’ गुहायां
गह्वरे “निहितं” स्थापितं वर्त्तते । हे “विभावसो” !
विशिष्टप्रकाशधनवन् ! वायो ! ‘तस्य’ तदनं कर्मणि पष्ठौ
(३, १, ८५) “नः” अस्माकं “धेहि” देहि प्रयच्छेत्यर्थः
॥ ३ ॥ [२६] (११)

१ २ १ २ २ १ - २ १ १ २
अभि वाजी विप्रवरूपो जनिवत्

१ २ ३ २ ३ १ २ १ ०
हिरण्यं विभदत्क्त्वा सुपर्णः ।

१ १ १ १ २ ३ १ २ २ ३
सूर्यस्य भानुमृतुधा वसानः

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २
परि स्वयं मेधमृजो जजान ॥ * १ * ॥

ज० सुपर्णः । छ० विष्टुप् । दे० सूर्यः । अथ अभि-
वाजीति द्वात्मकं चतुर्थे सूत्रम्, तत्र प्रथमा । ‘सुपर्णः’

सुपतनः शोभनपतनो गरुत्मान् श्व, 'वाजी' वेगवान् बल-
वानश्ववान् वा, 'विश्वरूपः' नानाविधप्रकाशः, स हि चित्र-
भानुः 'ऋज्वः' ऋजो भर्जने (भ्वा० धा०), भ्रस्जपाके
(तु० उभ०), ऋजति मृज्जति पचतीति ऋज्वः अग्निः सः
स्वकीय "जनित्वं" जननस्थानम् अरणिविलम् "अत्कम्"
स्वतेजसा व्याप्तम् अतएव 'हिरण्यं' हिरण्यमिव स्थितम्
'अभि' अभितः साकल्येन 'विभ्रत्' पुष्यन् 'सूर्यस्य भानुम्'
सवितुः प्रकाशम् 'ऋतुया' कालेकाले रात्रौ "वसानः" वस्त्र-
वदाच्छादयन् 'अग्न्यादित्यं' सायं प्रविशति तस्मादग्नि-
दूरावक्तं ददृशे' इति श्रुतेः । 'मिधं परि' यज्ञं लचीकृत्य स्वयं
'जजान' उदपदव्यत ॥ १ ॥

१ १ २२ १ १ २२
अप्सु रेतः शिश्चिये विश्वरूपं

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
तेजः पृथिव्यामधि यत्सम्भूव ।

१ १ २ २ १ २ २ २ १ २ २
अन्तरिक्षे स्वं महिमानं मिमानः

१ २ १ २ २ १ २ २ १ २
कनिक्रान्तिं वृणो अश्वस्य रेतः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'रेतः' सारभूतं 'विश्वरूपं' नानारूपं
'यत्' अन्नात्मकं 'तेजः' 'अप्सु' 'शिश्चिये' आश्रयते 'स नि-
लीयते' सोमः प्राविशन्' इति श्रुतेः । यच्च 'पृथिव्यामधि'
भूमौ 'सम्भूव' तिष्ठति 'अग्निः पृथिवीस्थानः (निरु० दे०
१, १४)' इति हि निरुक्तम् । सः 'अन्तरिक्षे' आकाशे 'स्वं'
महिमानं' किरणजालं 'मिमानः' व्यापारयन् 'वृणो' अश्वस्य

रितः' सोमाहुतिं प्रति 'सोमो वैवृष्णो अश्वस्य रितः', इति
 श्रुतेः । 'कनिक्रान्ति' याचमान इव पुनःपुनः क्रन्दते शब्दं
 करोति, यद्वा आह्वयन्निव भृशं शब्दायते ॥ २ ॥

१२ २२-३ १२ ११ १२
 अयं सहस्रा परि युक्ता वसानः

१२ १२ ११ २
 सूर्यस्य भानुं यज्ञो दधार ।

१ १ १२१ २ २१२
 सहस्रदाः शतदा भूरिदावा

१२ ११ १२ १ ११
 धर्ता दिवो भुवनस्य विश्वपतिः ॥ * ३ * ॥ [१२]

• अयं तृतीया । “दिवः” स्वर्गस्य अथ ‘भुवनस्य’ भूतजातस्य
 लोकस्य ‘धर्ता’ धारयिता, ‘विश्वपतिः’ विश्वां प्रजानां पाल-
 यिता, “सहस्रदाः शतदाः भूरिदा वा” यो यावत् प्रार्थयते
 सहस्रं शतं भूरि अपरिमितं वा तस्मै तस्मै तावद्दाता ‘यज्ञः’
 यजति यः ‘अयम्’ अग्निः ‘युक्ता’ युक्तानि स्वात्मना सम्बद्धानि
 “सहस्रा” सहस्राणि सक्रीयकिरणजालानि ‘परिवसानः’
 परितः आच्छादयन् “सूर्यस्य भानुं” रात्री सूर्यस्यापि प्रकारं
 “दधार” स्वयमेव धारयति ॥ ३ ॥ [३०] (१२)

१२ २२४ १ १ १२
 नाके सुपर्णसुप यत्पतन्तं

११ १२ ११ २
 हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।

१२ १ १२ १२
 हिरण्यपचं वरुणस्य दूतं

अन्तरिक्षे 'अस्यात्' तिष्ठति। किंकुर्वन् ? 'अस्य' आत्मनः स्वभू-
तानि 'चित्रा' चित्राणि चायनीयानि आचर्य्यभूतानि वा
'आयुधानि' 'विभ्रत्' धारयन् विभर्त्तः अतरि 'भृजामित् (७, ४,
७६)', इत्यभ्यासस्वेत्वम्, 'नाभ्यस्ताच्छतः (७, १, ७८)', इति नुम्-
प्रतिषेधः, । "अभ्यस्तानामादिः (६, १, १८८)", इत्यादि रुदात्तः
तथा 'सुरभि' शोभनम् 'अत्कम्' आत्मीयं व्याप्तं रूपं 'वसानः'
सर्वत्राच्छादयन् । किमर्थम् ? 'दृश्ये' दर्शनार्थम् 'दृश्ये विख्ये च
(३, ४, ११)'; इति केप्रत्ययान्तो निपात्यते । 'कम्', इति पूरकम् ।
तत्र दृष्टान्तः, 'स्वर्णः' शोभनारण आदित्यः स यथा आत्मीयं
रूपं दर्शनाय सर्वत्राच्छादयति तद्वत् । तदनन्तरं 'नाम'
नामानि नमनशीलान्युदकानि 'प्रियाणि' सर्वेषामनुकूलानि
'जनत' जनयति हृदिमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

११ २ ११ ३ १ ११ १
द्रुपः समुद्रमभि यज्जिगाति

२ ३ १ २ १ १ २ ३ १ १
पश्यन् गृध्रस्य चक्षसा विधर्मन् ।

३ २ ३ १ १ २ ३ १ १ ३ २
भानुः शुक्लेण शोचिषा चकान-

१ १- २ ३ १ २ ३ १ २
सूतीये चक्रे रजसि प्रियाणि ॥ * ३ * ॥ [१३]

इति नवमप्रपाठकस्य द्वितीयाहम् ।

अथ तृतीया । 'विधर्मन्' विधर्मणि विधारकेऽन्तरिक्षे स्थितः
'द्रुपः' द्रुपणशीलः यदा, 'द्रुप्ता उदकविन्दवः' तद्भानु, 'अर्थ'

८प्र०३अर्ध०१सू०१८०] तृतीयार्धम् । १०११

पादित्वादच् (५, २, १२७) 'वृधस्य' रसानभिकाइतः सूर्यस्य
'चक्षसा' तेजसा 'पश्यन्' प्रकाशमानो 'वेनः' 'यद्' यदा
'ममुद्' समुन्दनशील मेघम् 'अभि जिगाति' अभिगच्छति
तदानीं 'भानुः' सूर्यः शुक्लेन शुक्लेण 'शोचिषा' तेजसा 'तृतीये'
'रजसि' लोके 'चक्षानः' दीप्यमानः "प्रियाणि" सर्वेषामभी-
ष्टानि उदकानि 'चक्षे' करोति ॥ ३ ॥ [११] (१३)

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराचन्यस्य विंशोऽध्यायस्य

समाप्तः ॥ ७ ॥

इति नवमस्य द्वितीयोऽर्धप्रपाठकः ।

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरवैदिकसामप्रवक्तृ श्रीगौरवकभूषाजसाध्याय

पुराणरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे

उत्तराचन्ये विंशोऽध्याय

समाप्तः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्याय आरभ्यते ।

नवमप्रपाठकस्य तृतीयार्धम् ।

१ १ २४ १ २४ १ १
आशुः शिशानो वृषभी न भीमो

२ २ १ २४ १ २
घनाघनः क्षीमणश्चर्षणीनाम् ।

२ १ २ २ १ २ २ २
संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः

२ १ २४ १ १ २४ १ १
शतथ् सेना अजयत्साकमिन्द्रः ॥ * १ * ॥

ऋ० प्रजापतिः । छ० त्रिष्टुप् । दे० इन्द्रः । तत्र, आशुः
 शिशान इत्यारभ्य नवसूक्तात्मक एक एव खण्डः । तत्र प्रथमे
 सूक्ते प्रथमा । अत्रेन्द्रोऽप्रतिरथ ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, इन्द्रो,
 देवता सान्निचित्ये कर्तौ अग्नौ प्रणीयमानेऽयमध्यायो ब्रह्मणा
 जाप्यम् । अयमिन्द्रः 'आशुः' शीघ्रकारी ध्यापको वा
 'शिशानः' निशितः शत्रूणां भयजनक इत्यर्थः । क इव ?
 "वृषभो न भीमः" विमेल्यस्यादिति, भीमः ताड्यो
 वृषभ इव स यथा तीक्ष्णाभ्यां नृपाभ्यां भीमो भवति
 तद्वत् अथवा शिशानस्तीक्ष्णमतिः व्यत्ययेनात्मनेपदम् 'वना-
 घनः' घातकः शत्रूणां इत्ता पचाद्यचि हन्तेर्धत्वञ्चेति द्विवच-
 नम् अभ्यासस्याडागमः घत्वञ्च धात्वभ्यासयोः 'चर्षणीनां'
 चर्षणयो मनुष्याः मनुष्याणां द्वेषाणां 'क्षोभणः' क्षोभयिता,
 'संक्रन्दनः' सम्यक् क्रन्दयिता प्राणिनाम् आकर्षणेन प्रहारेण
 वा, 'अनिमिषः' चक्षुर्निमेषरहितः सर्वदा स्वयन्नगमनयुद्धादि-
 कार्येष्वनलस इत्यर्थः, 'एक वीरः' वीरयत्यभिज्ञान् इति वीरः,
 एकस्यासौ वीरश्च, अथवा, एकएव विक्रान्तः असहायेन कार्य-
 क्षम इत्यर्थः । ईदृशोऽयमिन्द्रः 'अतं सेनाः' 'साकं' सह एकी-
 योगेनैव "अजयत्" जयति ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १
 संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना

१ १ १ १ १ १ १ १ १
 युत्कारेण दुष्टावनेन धृष्ट्याना ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १
 तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधौ

१ १ १ १ १ १
 नर इषुहस्तेन वृष्ट्या ॥ * २ * ॥

कः (३, १, १३५), अथवा 'युधः' युद्धहेतोः 'गणेन' शत्रुसङ्घेन सह संघटा एकीभवनशीलः । यत एवंविधः अतः 'संघट-
जित्' ये परस्परैकमत्वेन युद्धाय संघटा भवन्ति, तेषां जेता
तथा 'सोमपाः' सोमस्य पाता, 'बाहुशर्द्धी' शर्द्धी बल बाह्वोः
बलं, तद्वान् मत्वर्थीय इति: (५, २, ११५) । यद्वा, शृष्टु प्रहसने
(भा० पा०), बाहुभ्यां शर्द्धयत्वंभिभवतीति बाहुशर्द्धी
"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छित्ये (३, २, ७८)" इति णिनिः,
"उग्रधम्पा" उग्रतधम्बा, "प्रतिहिताभिः" शत्रुषु प्रेरिताभि-
रिषुभिः "अस्ता" मारयिता, यच्चेष्टून् सुचति तत्र वृथा न
भवतीत्यर्थः । ईदृशेनेन्द्रेण जयतेति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ [१]

१ २ १ १ २ १ १ २
वृद्धस्यते परि दीया रघेन

१ १ १ २ १ १ २
रक्षोहामित्राश्च अपवाधमानः ।

१ १ १ २ १ २ १ २
प्रमञ्जस्तेना प्रमृणो युधा जय-

१ १ २ १ १ १ २
नद्याजमेध्यविता रयानाम् ॥ * १ * ॥

अथ द्वितीये सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरयः, त्रिष्टुप्, वृद्धस्यतिः ।
हे "वृद्धस्यति" । वृद्धतां पते । पालयितः । देव । 'रघेन' "परि-
दीय" परिगच्छ दीयतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४, ६८) ।
आगत्य च "रक्षोहाः" रक्षसा हन्ता 'अमित्रान्' शत्रून् 'अप-
वाधमानः' सर्वतो नाशयन् तथा 'मेनाः' शत्रुसम्पत्तिनीः
'प्रमञ्जन्, प्रकर्षेण नाशयन् "प्रमृण" प्रकर्षेण चिंसन् नृण
हिमायाम् (तु० प०), इगुपधन्वचणः कः (३, १, १३४) । केन

हिंसन् 'युधा' युद्धेन 'सावेकाच (६, १, १६८)' इति विभक्ते-
बदात्तत्वम् 'जयन्' एवं सर्वत्र जयं प्रतिपद्यमानः । ईदृशस्त्वम्
अस्माकं रथानाम् "अविता" रक्षिता "एधि" भव ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १
बलविज्ञायः स्यविरः प्रवीरः

१ १ १ १ १ १ १ १
सहस्वान् वाजी सहमान् उयः ।

१ १ १ १ १ १ १ १
अभिवीरो अभिसत्वा सहोजा

१ १ १ १ १ १ १ १
जैचमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोवित् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीये सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथः, विष्टुप, इन्द्रः ।
सर्वस्य भूतस्य बलं विजानातीति 'बलविज्ञायः' यद्वा, ममाय-
मिति सर्वधलत्वेन विज्ञायत इति बलविज्ञायः सर्वस्य बलभूत
इत्यर्थः, "स्यविरः" महान् 'प्रवीरः' प्रकर्षेण वीरः, "सह-
स्वान्" पराभिभवसामर्थ्यान्, 'वाजी' वेजनवान् यन्त्रवान् वा
"सहमानः" शत्रूणामभिभविता, "उयः" उद्भूतबलः, 'अभि-
वीरः' अभिगता वीरा वीर्यवन्तोऽनुचरा यस्य स तथोक्तः,
"अभिसत्वा" अभिगतसत्वा, 'सहोजाः' सहसो बलाज्जातः ।
एवं महानुभावस्त्वं हे इन्द्र ! "जैत्र" जयशीलं "रथम्" 'आ-
तिष्ठ' अस्मत्सहायार्थम् आरोदुमर्हसि । त्वच्च 'गोवित्'-
उदकस्य स्तुतेर्वा लब्धा वेदिता वा ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १
गोत्रमिदं गोविदं वच्नवाहु

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

जयन्तमज्म प्रमृणन्तमोजसा ।

३ १ २ ३ १ २ ३

इमं सजाता अनु वीरयध्व-

१ २ ३ १ २ ३ १ २

मिन्द्रं सखायो अनु स रभध्वम् ॥ * ३ * ॥ [२]

अथ द्वितीये सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथः, विष्टुः, इन्द्रः ।
 'गोत्रभिदं' गा उदकानि त्रायन्त इति गोत्रा मेघाः यद्वा,
 'गोभूर्भिः' तां त्रायन्त इति गोत्राः पर्वताः, तेषां भेत्तारम्
 'गोविदम्' उदकस्य लब्धारं, "वज्रवाहुं" वज्रहस्तं "प्रह-
 रणार्थेभ्यः (२, २, ३७वा०)" इति सप्तम्याः परनिपातः, 'जयन्त'
 जयनशीलम्, "अज्म" गमनशीलं शत्रुबलम् 'ओजसा'
 बलेन जयन्त यद्वा, 'अज्म' आजिं 'जयन्त' 'ओजसा'
 बलेन 'प्रमृणन्त' शत्रून् भिभवन्तम् । ईदृशं महानुभावम्
 इन्द्रम् हे 'सजाताः' । सहोत्पन्ना योहारो यूयम् 'अनुवीरयध्वम्'
 एनमपतः कृत्वा "अनु" पश्चाद् 'वीरयध्वं' वीरकर्म युवं
 कुरुध्वम् शूरवीर 'यिज्ञान्ती' वीरशब्दत् 'तत् करोति तदा-
 चष्टे (सि० कौ० ति० जु०)' इति णिच् । हे 'सखायः' । पर-
 स्पर सखिभूता यूयम् 'इमम्' इन्द्रम् 'संरभमाणम्' अनुसर-
 भध्वम् ॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अभि गोत्राणि सहसा गाह-

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

मानोऽदयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः

सम्बन्धः । तथा 'देवसेनानाम्' अभिमञ्जतीनाम्' अस्मद-
मित्राणामाभिसुख्येन मर्दयन्तीनां 'भञ्जतीनां' "ह्याच्छन्दसि
(६, १, १०८)" इति नाम उदात्तत्वम् 'जयन्तीनाम्' इत्यत्र
बहुलवचनाच्च भवति । तासाम् 'अग्रम्' "मरुतः" "यन्तु",
गच्छन्तु ॥ २ ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ

आदित्यानां मरुतां शर्द्ध उग्रम् ।

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो

देवानां जयतामुदस्थात् ॥ * ३ * ॥ [३]

अथ तृतीये सूक्ते तृतीया । अप्रतिरयस्त्रिष्टुबिन्दुः । "वृष्णः"
वर्यकस्य 'इन्द्रस्य' 'राज्ञः वरुणस्य', 'आदित्यानां' 'मरुतां'
च 'उग्रम्' उग्र्यं "शर्द्धः" बलम् अस्माकं भवत्विति शेषः ।
किञ्च 'महामनसाम्' उदारमनसां 'भुवनच्यवानां' भुवनानां
आवयितृणां 'देवानां' 'घोषः' जयशब्दः 'उदस्थात्' उत्ति-
ष्ठति अनुर्ज्जु कर्मत्वादात्मनेपदाभावः (१, १, २४) ॥ ३ ॥ [३]

उहर्षय मघवन्नायुधान्युत्स-

त्वंनां मामकानां मनांसि ।

उहृवहन् वाजिनां धाजिनान्यु-

१२ २ १२ २ १ २
द्रयानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ * १ * ॥

अथ चतुर्थे सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथस्त्रिष्टुभिन्द्रः । हे 'मघ-
वन्' ! इन्द्र ! अस्मादीयानि 'आयुधानि' 'उद्धर्पय' उत्प्लष्ट-
हर्पय प्रहरणेपूयुक्तानि भवन्तीत्यर्थः । 'सामकानाम्' अग्नीदी-
यानां 'सत्त्वनां' प्राणिनां सैनिकानां 'मनांसि' च उद्धर्पय ।
हे "उद्धर्तु" ! इन्द्र ! "वाजिनाम्" अश्वानां 'वाजिनानि'
वेगाः 'उद्धर्तु' । तथा 'जयतां रथानां' "घोषाः" 'उत्-
यन्तु ॥ १ ॥

१ २ २ १ १ १ २ २ २ २
अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्व-
२ २ १ २ २ १ २
स्माकं या इपवस्ता जयन्तु ।

१ १ २ १ १ २ २ २ १
अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मात्
१ १ १ २
उ देवा अवता इवेषु ॥ * २ * ॥

अथ चतुर्थे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथस्त्रिष्टुभिन्द्रः ।
'अस्माकं' सम्बन्धिष्वेव 'समृतेषु' परसेनां सम्प्राप्तेषु "ध्वजेषु"
ध्वजवत्सु सैनिकेषु 'इन्द्रः' अविता भवतु । तथा 'अस्माकं'
"या इपवः" सन्ति 'ताः' एव "जयन्तु" शत्रून् । तथा
'अस्माकं' 'वीराः' भटाः 'उत्तरे' उपरि 'भवन्तु' । हे 'देवाः' !
'अस्मान्' उ' अस्मानेव 'अवत' रचतां 'इवेषु' संग्रामेषु ॥ २ ॥

२ १ २ २ १ १
असौ या सेना मरुतः परेषा-

२ १ २ १ १ २ १ १ २
मभ्येति न ओजसा स्पृह्यमाना ।

१ २ १ १ २ १ २ २ २ २
तां गूह्यत तमसापव्रतेन यथै-

१ २ १ २ २ २ २ २ २
तेषामन्यो अन्यं न जानात् ॥ * ३ * ॥ [४]

अथ चतुर्थे सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथस्त्रिष्टुप् मरुतः । ‘असौ या सेना’ हे “मरुतः” । परेषां शत्रूणाम् ‘अभ्येति’ अभि-
सुखा एति ‘नः’ अस्मान् प्रति ‘ओजसा’ बलेन ‘स्पृह्यमाना’,
‘तां’ सेनां ‘गूह्यत’ व्याप्तुं ‘तमसा’ ‘अपव्रतेन’ व्रतसिति
कर्मनाम (निघ० २, १, ७) अपगतकर्मणा येन तमसा व्याप्ता
नश्यन्ति कर्माणि तदपव्रतं तमः, तेनापव्रतेन तमसा तथा
गूह्यत “यथा एतेषां” योद्धा “अन्यो अन्यं न जानात्” परस्परं
न जानातीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [४]

२ १ २ २ १ २ २ १ २
अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती

२ १ २ २ १ २ २
एङ्गाणाङ्गान्यचे परेङ्हि ।

२ २ २ २ १ २ २ १ २
अभि प्रेङ्हि-निर्दङ्घ्र द्रुत्सु शोकै-

२ २ २ २ १ २ २
रन्ध्रेनामिवास्तमसा सचन्ताम् ॥ * १ * ॥

अथ पञ्चमे सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथः त्रिष्टुप्वायुः । हे ‘अघे’ !
पापाभिमानि ! देवते । ‘परेङ्हि’ परागच्छ ‘अमीषां’ योद्धृणां
ययुषां ‘चित्तं’ ‘प्रतिलोभयन्ती’ विमोहयन्ती सती ‘अङ्गानि’

तेषामवयवान् शिर आदिकान् 'मृहाण' स्वीकुरु । 'अभिप्रेहि,'
अभिगच्छ । तेषां समीपं गत्वा च 'हृत्सु' हृदयेषु 'शोकैः'
'निर्दह' नितरां भस्मीकुरु । ते 'अभिवाः' असाच्छवयः
'अन्येन तमसा' 'सचन्तां' सङ्गच्छन्ताम् ॥ १ ॥

२ १ १ २ २ १ २ २ १ २
प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु ।

२ १ २ १ १ २
उग्रा वः सन्तु बाहवो-

२ १ २ १
ऽनाधृष्ट्या यथासथ ॥ * २ * ॥

छ० अनुष्टुप् । अथ पञ्चमसूक्ते द्वितीया । अप्रतिरयो-
ऽनुष्टुबिन्दो मरुतो वा । हे 'नरः' ! नैतारः । संयासस्य
निर्वोढारो योद्धारः । 'प्रेत' प्रक्षर्पेण गच्छत । गत्वा च 'जयत'
तान् प्रतिभटान् तिडः परत्वात् 'तिड तिडः' (८, १, २८) इति
निष्ठाताभावः 'वः' युष्माकम् 'इन्द्रः' 'शर्म' सुखं 'यच्छतु'
'वः' बाहवः 'उग्राः' उद्गूर्णवलाः 'सन्तु' भवन्तु । 'अना-
धृष्ट्याः' अन्यैः अनभिभाव्याः 'यथा' यूयम् 'असथ' भविष्य
तथा उग्राः सन्तु वो बाहवः ॥ २ ॥

१ १ १ १ २ १ १ २ १ २ १ २
अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंश्रिते ।

२ १ २ १ १ १ १
गच्छामित्रान् प्र पद्यस्व

२ १ २ १ २ १ १
मामीषां वां च नोच्छिपः ॥ * ३ * ॥ [५]

छ० अनुष्टुप् । अथ पञ्चमसूक्ते तृतीया । अप्रतिरय
ऋषिः पायुर्वा भारद्वाजः अनुष्टुप् छन्दः इयदेवता । 'ब्रह्म-

संशिते' मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते, हे 'शरव्ये' ! हिंसाकुशले !
 इपो ! त्वम् "अवसृष्टा" चित्ता "परा पत" परागच्छ ।
 इतो देशात् गत्वा च "अमित्रान्" हिंसकान् 'प्रपद्यस्व'
 प्राप्नुहि च । "अमीयाम्" अमित्राणां मध्ये 'कच्चन' कश्चि-
 दपि 'मा उच्छिपः' अवशिष्टं मा कुरु ॥ ३ ॥ [५]

१ १ १ १ १ १ १ १
 कङ्काः सुपर्णा अनु यन्त्वेनान्

१ २ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 गृध्राणामन्नमसावस्तु सेना ।

१ २ १ २ ३ १ २
 मैपां मोच्यघहारस्य नेन्द्र

१ २ १ १ २ ३ १ २
 वयांस्थेनाननुसंयन्तु सर्वान् ॥ * १ * ॥

ऋ० प्रजापतिः । छ० त्रिष्टुप् अनुष्टुप् वा, पंक्ति । दे०
 इन्द्रः । अथ पष्ठे सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथ ऋपिः पायुर्वा
 भारद्वाजः, त्रिष्टुप्छन्दः, इन्द्रो देवता । 'कङ्काः' नाम
 पक्षिणः क्रव्यादाः "सुपर्णाः" शोभनपतनाः "अनु यन्तु"
 'एतान्' शत्रून् । 'गृध्राणाम्' अन्नं पक्षिणां भक्ष्यभूता 'अमी'
 सेना 'अस्तु' । 'मा एपां मोचि' एतेपां मा कश्चित् सुच्यताम् ।
 "अघहारस्य नेन्द्र" हे इन्द्र ! योऽपि न नितरां पापीयान्
 अतिप्रत्यवायः सोऽपि न सुच्यतां मृत्योः । "वयांस्थेनान्"
 वयांसि पक्षिरूपाणि क्रव्यादादीनि 'अनु संयन्तु सर्वान्'
 अनु पथात् यन्तु सर्वान् शत्रून् ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ २ १ १
 अमित्रसेनां मघवन्नसां कुरुयतीमभि ।

३१ २२ २
उभौ तामिन्द्र वृत्रहन्-

१२ २ १ २
ग्निश्च दहतं प्रति ॥ * २ * ॥

अथ पठे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथ ऋषिः अग्निर्वा,
अतुष्टुप् छन्दः, इन्द्राग्नीदेवते । 'अमित्रसेनां' हे 'मघवन्' ।
'अस्मान्' 'शत्रुयतीमभि' शत्रुभिः परिवारिताम् 'उभौ' 'तां'
सेनां हे 'इन्द्र' । 'वृत्रहन्' ! त्वच्च 'अग्निश्च' 'प्रति दहतम्'
भस्मीकुरुतमित्यर्थः ॥ २ ॥

१२ १ २ २ १ २ २ १ २ ३ १ २
यत्र वाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव ।

१२ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २
तत्र नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म

१ २ २ १ २
यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ पठे सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथ ऋषिः पायुर्भार-
हानः, पंक्तिच्छन्दः, ब्रह्मणस्पतिरदितिय देवता । 'यत्र'
संग्रामे 'कुमारा विशिखा इव' सुशिङ्गता इव 'वाणाः सम्प-
तन्ति' । 'तत्र' 'नः' अस्मभ्यं ब्रह्मणस्पतिः 'शर्म' सुखं
'विश्वाहा' सर्वदा 'यच्छतु' । 'अदितिः' च सर्वदा 'शर्म'
यच्छतु' । द्विरक्षिरादरार्था ॥ ३ ॥ [६]

१४ ३ १ २ २ २ २ २ २ १ २
वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य हनू सज्ज ।

२ १ १ २ २ १ २ २
वि मन्युमिन्द्र वृत्रहन्मित्रस्याभिदासतः ॥ * १ * ॥

अथ सप्तमे सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथ ऋषिः शासो भार-
द्वाजो वा, अनुष्टुप् छन्दः, इन्द्रो देवता । हे 'इन्द्र' ! 'रक्षः'
राक्षसजातं 'विजहि' विनाशय । 'ऋधः' संग्रामकारिणः शत्रवंश
'वि' जहि । 'वृत्रस्य' आवरकस्यासुरस्य 'इन्' कपोलप्रान्तौ
'विज' विशेषेण भग्नौ कुरु । हे 'वृत्रइन् इन्द्र' ! 'अभि
दासतः' अस्मानुपचपयतः 'अमित्स्य' शत्रोः 'विमन्युं' क्रोध-
मपि विनाशय ॥ १ ॥

१ १ १ १ २ २ १ २ २ २
वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।

१ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
यो अस्माध् अभिदासत्यधरं गमया तमः ॥ * २ * ॥

अथ सप्तमे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथ ऋषिः, अनु-
ष्टुप् छन्दः, इन्द्रो देवता । हे 'इन्द्र' ! 'नः' अस्माकं
'ऋधः' संग्रामकारिणः शत्रून् 'वि जहि' विनाशय । तथा
'पृतन्यतः' पृतनाः सेना आत्मन इच्छतः युयुत्समानानपि
'नीचा यच्छ' नीचीनमवाङ्मुखं यच्छ गमय । 'यः' शत्रुः
अस्मान् 'अभि दासति' अभितः उपचपयति, तम् 'अधरं'
निकृष्टं 'तमः' अन्धकारं मरणलक्षणं 'गमय' प्रापय ॥ २ ॥

१ १ २ १ २ २ २ १ २
इन्द्रस्य वाद्ध्यस्थिविरौ युवाना-

१ १ २ २ २ २ २ २
वनाधृष्यौ सुप्रतीकावसद्भौ ।

१ २ १ १ २ २ २ २
तौ युद्धीत प्रथमौ योग आगते

१ २ १ १ २ २ १ २ २ २
याभ्यां जितमसुराणां सहो महत् ॥ * ३ * ॥ [७]

अथ सप्तमे सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथ ऋषिः, इन्द्रो देवता, विराट् जगतीच्छन्दः 'इन्द्रस्य बाहू', 'स्यविरो' स्थिररूपौ अथवा स्यविरो स्थूलौ "युवानौ" जरया न मसितौ, "अनाष्टयौ" न केनचिद्धृते, 'सुप्रतीकौ' स्वाकृती हस्तिकराकारौ, 'असह्यौ' न कश्चित् सोढुं शक्नौ, "तौ युज्येत, प्रथमे योगे आगते" योगे संग्रामे यत्र नियुज्यन्ते बाहवः, "याभ्यां" 'जितम्' 'असुराणां' सम्भूतं 'सहः' बलं 'महत्' ॥ ३ ॥ [७]

१ २ २ १ २ १
मर्माणि ते वर्मणा छादयामि

१ २ २ २ १ २ २ २ २
सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम् ।

१ १ २ २ २ १ २
उरोर्वरीयो वरुणस्ते क्षणोतु

१ २ २ २ १ २ २ २
जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥ * १ * ॥

अथ अष्टमे सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथ ऋषिः, पायुर्वा भारद्वाजः, विष्टुप् छन्दः, सोमो देवता वरुणश्च देवता । हे राजन् ! 'ते' त्वदीयानि 'मर्माणि' वेपु स्थानेषु विद्धः मयो म्रियते, तानि मर्माणि 'वर्मणा' कवचेन छादयामि "सोमः" राजा "त्वा" त्वाम् "अनु" छादनानन्तरम् 'अमृतेन' 'वस्ताम्' आच्छादयन्तु । 'वरुणः' अपि 'ते' तुभ्यम् 'उरोर्वरीयः'

उरुबुधं सुखं 'क्षणीतु' करोतु । 'जयन्त' 'त्वा' त्वां 'देवाः'
सर्वेऽपि 'अनु मदन्तु' अनुह्रियन्तु ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २
अन्धा अमित्रा भवताशीर्पाणोऽहय इव ।

१ २ ३ १ २ ३
तेषां वो अग्निनुन्नाना-

१ २ ३ १ २
मिन्द्रो हन्तु वरंवरम् ॥ * २ * ॥

अथ अष्टमे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथ ऋषिः, अनुष्टुप
छन्दः, इन्द्रो देवता । हे 'अमित्राः' शत्रवः ! यूयम् 'अन्धा-
भवत' । कौटुया अन्धाः ? 'अशीर्पाणः अहय इव' यथा
सर्पाः शीर्षच्छिन्ना अकिञ्चित्कराः भवन्ति तथा भवत ।
'तेषां' 'वः' 'अग्निनुन्नानाम्' अग्निदग्धानां शत्रूणाम् 'इन्द्रः'
हन्तु वरं वरम्' यो यो वरिष्ठस्तं तं हन्तु नाशयन्तु ॥ २ ॥

२ १ १ २ २ २ २ १ २
यो नः स्त्रोऽरणो यश्च निष्प्यो जिघांसति ।

३ १ २ २ २ २ २ २
देवास्तथ सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म

१ २ २ २ २ २ २ २
ममान्तरथ गर्म वर्म ममान्तरम् ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ अष्टमे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथ ऋषिः पङ्क्ति-
छन्दः, विष्णो देवा देवताः । 'यः' 'स्त्रः' आतिः 'अरणः' अरम-
माणः, 'यश्च' 'निष्प्यः' तिरोभूतः दूरे स्थितः 'नः' अजान्-
'जिघांसति' हन्तुमिच्छति 'तं' देवाः सर्वे 'धूर्वन्तु' हिंसन्तु ।

५०२५०८५०२५०] द्वितीयार्धम् । १०२७

‘मम’ मन्त्रः ‘मम अन्तरम्’ गराणां निवारकं ‘वर्म’ विद्यते
‘गर्मवर्म’ सन्नहनभूतः ‘मम अन्तरम्’ अस्तु ॥ ३ ॥ [८]

१ १७ १ १ २ ३ १ २ ३ १
मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः

१ १ १ २ १ २ ३ १ २
परावत आ जगत्या परस्याः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ १ १
सृक् सृग् शाय पविमिन्द्र तिग्मं

२ २ ३ १ १ १
वि श्वं ताडि वि मृधो नुदस्व ॥ * १ * ॥

अथ नवमे सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरय ऋषिः, ऐन्द्रोवा जवः,
विष्टुपूछन्दः, इन्द्रो देवता । “कुचरः” कुक्षितचरणः
‘गिरिष्ठाः’ पर्वतनिवासो ‘नृगः न’ सिंह इव । हे इन्द्र !
त्वं “भीमः” भयङ्करः असि । स त्वं परस्याः परावतः अति-
शयेन दूरात् द्युलोकात् ‘आ जगत्या’ आगच्छ गमेच्छान्दसि
क्षिति (३, २, १०५) क्वादिनियमप्राप्तस्येष्टः (७, २, १३)
“उपदेशेऽत्यतः (७, २, ६२)” इति प्रतिषेधः । आगत्य च
‘सृक्’ सरणीयं ‘तिग्मं’ तीक्ष्णं ‘पवि’ वज्रं ‘संशाय’
सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य ‘श्वं’ अस्मदीयान् वैरिणः हे इन्द्र !
‘ते’ तव वज्रेण ‘वि ताडि’ विशेषेण ताडय विनाशय इत्यर्थः
तद् आघाते (चु० प०) अस्मात्प्रान्तालोडि रूपमेतत् ।
तथा “मृधः” संग्रामोद्युक्तान् युयुत्सून् अन्यान्पि “वि नुदस्व”
विशेषेण प्रेरय तिरस्कुरु ॥ १ ॥

२ १ २ २
भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा

उरुतुल्यं सुखं 'क्षयोतु' करोतु । 'जयन्त' 'त्वा' त्वां 'दे'
सर्वेऽपि 'अनु मदन्तु' अनुद्विष्यन्तु ॥ १ ॥

अन्वा अमित्रा भवताशीर्पाणोऽहय इव ।

तेषां वो अग्निनुन्नाना-

मिन्द्रो हन्तु वरंवरम् ॥ * २ * ॥

अथ अष्टमे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथ ऋषिः, अरु
इन्द्रः, इन्द्रो देवता । हे 'अमित्राः' शत्रवः ! यूयम् 'अ
भवत' । कीदृशा अन्वाः ? 'अशीर्पाणः अहय इव' ।
सर्पाः शीर्षच्छिन्ना अकिञ्चित्कराः भवन्ति तथा भव
'तेषां' 'वः' 'अग्निनुन्नानाम्' अग्निदग्धानां शत्रूणाम् 'इ
हन्तु वरं वरम्' यो यो वरिष्ठस्तं तं हन्तु नाशयन्तु ॥ २ ॥

यो नः स्त्रोऽरणो यश्च निष्ठ्यो जिघांसति ।

देवास्तप् सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म

ममान्तरप् शर्म वर्म ममान्तरम् ॥ * ३ * ॥

अथ अष्टमे सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथ ऋषिः पङ्क
इन्द्रः, विष्णे देवा देवताः । 'यः' 'स्त्रः' घ्रातिः 'अरणः' अ
माणः, 'यश्च' 'निष्ठ्यः' तिरोभूतः दूरे स्थितः 'नः' अथ
'जिघांसति' हन्तुमिच्छति 'तं' देवाः सर्वे ।

२ १ २ २ १ २

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

२ १ २२ २१ २२ २२५

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्भ्यस्तनूभि-

२ १ २२ १ २२

व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ * २ * ॥

अथ नवमे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथ ऋषिः राहुगणो
गौतमो वा, त्रिष्टुप् छन्दः, विश्वेदेवा देवताः । हे देवाः !
दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः ! 'कर्णेभिः' अस्मदीयैः श्रोत्रैः
'भद्रं' भजनीयं कल्याणं वचनं शृणुयाम युष्मत्प्रसादात्
श्रोतुं समर्थाः स्याम, अस्माकं वाधिर्यं कदाचिदपि माभूत् ।
हे "यजत्राः" याज्ञेय चरुपुरोडाशादिभिः यष्टव्याः देवाः ।
'अक्षभिः' अक्षिभिः आत्मीयैश्चक्षुभिः 'भद्रं' शोभनं 'पश्येम'
द्रष्टुं समर्थाः स्याम, अस्माकं दृष्टिप्रतिघातोऽपि माभूत् ।
'स्थिरैः' दृढैः 'अङ्गैः' हस्तपादादिभिः अवयवैः 'तनूभिः'
शरीरैश्च युक्ता वयं "तुष्टुवांसः" युष्मांस्तुवन्तः "यदायुः" पौङ्-
शाधिकशतप्रमाणं विंशत्याधिकशतप्रमाणं वा "देवहितं"
देवेन प्रजापतिना स्थापितं तत् व्यशेमहि" प्राप्नुयाम कर्णेभिः
बहुलं छन्दसि (७, १, १०) इति भिस ऐस भावः । अक्षभिः
'छन्दस्यपि' दृश्यते (७, १, ७६) इत्यनङ् सचोदात्तः । यजत्रा
"अभि नचि (उ० ३, १०५)" इत्यादिना यजेरन्नं प्रत्ययः ।
तुष्टुवांसः तुञ् स्तुतौ (पदा० प०), लिटः कसुः (३, २, १०७)
'शर्पूर्वाः' स्यः (७, ४, ६१) इति तकारः शिष्यते । व्यशेमहि
अशूच्यामौ (स्वा० चा०) "लिट्याशिष्यङ् (३, १, ८६) यदित्
तत्र परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानौ लिटि व्यत्ययेन श